

№ 309

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЙ ЕЗИКЪ

ОТЪ
ПРОФ. Б. ЦОНЕВЪ

А
ОБЩА ЧАСТЪ

ТОМЪ ПЪРВИ

ВТОРО, ПОСМЪРТНО ИЗДАНИЕ

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА НА
ПРОФ. Д-РЪ СТ. МЛАДЕНОВЪ и ДОЦ. К. МИРЧЕВЪ

СОФИЯ — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — HOFBUCHDRUCKEREI
1940

Dubl. 5/80

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА № 203

№ 309

19. ЯНУАРИ 1950г.

София

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЙ ЕЗИКЪ

ОТЪ
ПРОФ. Б. ЦОНЕВЪ

А
ОБЩА ЧАСТЪ

ТОМЪ ПЪРВИ

ВТОРО, ПОСМЪРТНО ИЗДАНИЕ

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА НА
ПРОФ. Д-РЪ СТ. МЛАДЕНОВЪ и ДОЦ. К. МИРЧЕВЪ

СОФИЯ — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — HOFBUCHDRUCKEREI
1940

307

ПРЕДГОВОРЪ

Това е първи томъ отъ дѣлото, що съмъ си поставилъ за целъ на моята научна дейность, дѣло, което има да обгърне всичко, що се отнася до родната наша българска речъ, както писана, тъй и неписана, въ нейното минало и сегашно — съ една дума да бже пълна проука на развитието ѝ по време и по мѣсто.

Готовъ за печатъ още на 1913 г., тоя първи томъ трѣбваше да излѣзе и по-рано; но известнитѣ ради и неради събития забавиха печатането му тъй, че едвамъ сега, следъ нѣколко прекжсвания, можа да се довърши. И понеже печатането вървѣше много мудро — поради други неотложни работи въ Държавната Печатница — намѣрихъ за добре да не печатамъ сега всичко, що бѣше предвидено за тоя първи томъ, та изоставихъ отъ него три крупни отдѣла, а именно: отд. VIII, Български езикъ и другитѣ балкански езици; отд. IX, Общи езикови принципи, приложени върху бълг. езикъ; отд. X, Произходъ и развитие на българския книжовенъ езикъ.

Тоя първи томъ е съставенъ, както ще се види, отъ печатани и непечатани мои трудове, като съмъ гледалъ да прибера въ едно всичко, що смѣтамъ да съставя частъ отъ уводъ къмъ цѣлото.

А цѣлото дѣло по История на българский езикъ, както съмъ си го замислилъ, ще състои отъ седемъ главни части, отъ които една обща и шесть специални; общата частъ ще съдържа уводни глави отъ цѣлото и ще образува сама за себе си История на българский езикъ въ малкъ размѣръ; специалнитѣ шесть части ще иматъ за предметъ историческо изследване на българскитѣ звукове, основи, форми, ударение, синтакса, стилъ и правописъ. †

Къмъ това предвиждамъ още по отдѣлно:

Извори и помагала;

Българска Диалектология съ подробна карта;

Българска и Славянска Палеография;

Български речникъ.

Всички тия части и отдѣли сж били предметъ на мои лекции презъ дълги години, а сега ги предвиждамъ въ системна цѣлостъ и, докато бжде животъ и здраве, ще ги пригатвямъ за печатъ; каквото пъкъ не успѣя, нека по-млади сили го довършватъ.

* * *

Ако бихъ подражавалъ на старитѣ наши книгописци, щѣхъ да изпѣстря книгата си съ бележки за нужди и несгоди, каквито прекарахъ и азъ печатайки тая моя книга; защото печатането ѝ се падна въ най-усилно време, каквото нѣкога е прѣживявало нашето отечество. Затова и не можѣ да бжде изпълнено всичко тѣй, както си го предполагахъ. Дано занаяпредъ сж ни запазени по-честити дни!

София, Страстна-недѣля, 1919 г.

Б. Цоневъ

СЪДЪРЖАНИЕ.

I

Езиковна история и диалектология.

	Стр.
Езиковна история и нейна важностъ като наука	1
Видове езиковна история	2
Езикъ и народоука	4
Значение, цель и задача на бълг. езиковна история	4
Изучване български езикъ по време и по мѣсто	6
Какво значение има историята на бълг. езикъ	7

II

Български езикъ къмъ другитѣ славянски езици.

Сжшински български езикъ и словено-български	9
Днешниятъ бълг. езикъ — непореченъ славянски езикъ	10
Славянскитѣ езици въ редътъ на другитѣ индоевр. езици	10
Съотношение между индоевропейскитѣ езици	10
Пражилища на старитѣ славяни	12
Днешно положение на славянскитѣ езици	13
Постепененъ преходъ между славянскитѣ езици	13
Славянски езици или наречия	14
Класификация на славянскитѣ езици	15
Положение на бълг. езикъ между другитѣ слав. езици	22
Отлики на руски езикъ предъ другитѣ слав. езици	25
„ „ сръбско-хърватски езикъ	26
„ „ словенски или словински езикъ	26
„ „ полски езикъ	27
„ „ чешки и словашки езикъ	27
Прилики между български и сръбски	28
„ „ български и словено-хърватски	32
„ „ български и руски	35
„ „ български и полски	37
„ „ български и словашки	39

III

Старобългарски и новобългарски езикъ.

	Стр.
Начало на българския говоренъ и пис. езикъ	53
Главна отлика на българский езикъ	53
Произходъ и названия на старобългарский езикъ	54
Название „старославянски“ за стб. езикъ	56
„ „ „черковно-славянски“ „ „ „	58
„ „ „старославянски“ „ „ „	59
„ „ „старобългарски“ и доказателства за него	60

VI

Българска и славянска азбука.

Египетско и финикийско писмо	95
Гръцко писмо — финикийско	95
Кирилица и глаголица	96
Разни мнения за произхода и старината на глаголицата	97
Видове глаголица	105
Сравнителни таблици за тритъ вида глаголица	106
Употрѣба на глаголицата въ Чехия	108
„ „ „ „ Словенско	109
„ „ „ „ Хърватско	109
„ „ „ „ Босна	110
„ „ „ „ въ Сърбия и Русия	110
Глаголица — западнобълг. писмо, кирилица — източно	111

V

Извори и помагала за история на бълг. езикъ.

Книжовни и словесни извори	114
Книжовно градиво за история на бълг. езикъ	115
Паметници, писани извънъ Българско	117
Паметници отъ чехо-моравска редакция	117
Словинска редакция	121
Хърватска редакция	123
Сръбска редакция	128
Руска редакция	130

Старобългарски паметници.

А. Глаголически паметници.

1. Зографско Евангеле	137
2. Клоцовъ Сборникъ или Glagolita Clozianus	140
3. Мариинско Евангеле	142

	Стр.
4. Синайски Трѣбникъ	144
5. Синайски Псалтирь	146
6. Асеманово или Ватиканско Ев.	147
7. Македонски глаг. Листъ	149
8. Охридско Евангеле	151

Б. Кирилски паметници.

1. Самуиловъ или Прѣспенски Надписъ	151
2. Савина Книга или Савино Евангеле	153
3. Супрасълски Сборникъ	154
4. Слуцки Псалтирь	156
5. Хилендарски Листи	156
6. Евангелски Листи	157
7. Македонски кир. Листъ	158

Срѣднобългарски паметници.

Класификация на срѣднобълг. паметници	158
Срѣднобългарски правописни школи	165
Срѣднобългарски паметници отъ XII вѣкъ	169—176
1. Добромирово Евангеле	169
2. Григоровичевъ Паремейникъ	170
3. Болонски Псалтирь	171
4. Погодински Псалтирь	172
5. Слѣпченски Апостолъ	173
6. Охридски Апостолъ	174
7. Битолски Триодъ	175

Срѣднобългарски паметници отъ XIII вѣкъ 176—185

1. Добрѣйшово Евангеле	176
2. Търновско Евангеле отъ 1273 г.	178
3. Боянско Евангеле	179
4. Кюстендилско Евангеле	180
5. Пирдопски Апостолъ	180
6. Врачанско Евангеле	181
7. Македонски или Струмишки Апостолъ	182
8. Софийски Октоихъ	183
9. Хлудовъ Триодъ	183
10. Хлудовъ Паремейникъ	184
11. Караншебешки Октоихъ	185

Срѣднобългарски паметници отъ XIV вѣкъ . . . 186—211

1. I. Александровъ (Софийски) Псалтирь — Пѣснивецъ . . .	186
2. Московски Лѣтопись	191
3. Ватикански Лѣтопись	192
4. Никонови Пандекти	193
5. Лѣсновски Паренесисъ	194
6. I. Александрово Четвероевангеле	196
7. Ловчански Сборникъ	197
8. Старозаветни Листи	198
9. Енински Стихираръ	198
10. Търновски Сборникъ	199
11. Теодосиева Лѣствица	200
12. Рѣпиновъ Сборникъ	200
13. Слова на I. Синаита	202
14. Иоанъ Схоластикъ	205
15. Иоановски Служебникъ	205
16. Попъ-Герасимовъ Служебникъ	206
17. Царъ-Бориловъ Синодикъ	207
18. Загребско или Михановичево Евангеле	208
19. Верковичевъ Апостолъ	209
20. Кирило-Методиева Служба	210

Срѣднобългарски паметници отъ XV вѣкъ . . . 211—215

1. Призренски Сборникъ	211
2. Апокрифенъ Сборникъ отъ Влашко-село	212
3. Габровски Псалтирь	212
4. Влахобългарски Сборникъ отъ 1486 г.	213
5. Киевско Четвероевангеле	213
6. Габровски Служебникъ и Трѣбникъ	214

Срѣднобългарски паметници отъ XVI вѣкъ . . . 215—222

1. Нѣгоєви Послания:	215
2. Служба и Житие на Св. Никола Софийски	216
3. Тиквешки Сборникъ	217
4. Ловчанско Четвероевангеле	218
5. Котлевски Сборникъ	219
6. Влахобългарска Александрия	220
7. Панагюрски Сборникъ	220
8. Киевски Сборникъ	221
9. Рилско Четвероевангеле	221
10. Хасковски Псалтирь	222

Български граматичи презъ XVI вѣкъ 222

Български граматичи презъ XVII вѣкъ 225

Новобългарски паметници отъ XVII и XVIII вѣкъ.

	Стр.
Преводи на Дамаскина Студита.	228
I. Сръдногорски преводъ на Дам. Студ.	229
1. Панагюрски Преписъ отъ него	230
2. Еленски Преписъ	231
3. Нѣжински Преписъ	231
4. Рилски Преписъ.	231
5. Ханджарски Преписъ	231
6. Луковитски Преписъ	232
7. Коприщенски Преписъ	232
8. Сопотски Преписъ	232
II. Македонски Преводъ на Дам. Студита и преписи отъ него.	233
III. Рилски Преводъ на Дам. Студ.	234
IV. Пазарджишки Преводъ на Дам. Студ.	235
V. Попъ-Пунчовъ Преводъ на Дам. Студ.	235
VI. Попъ-Киряковъ (Родопски) Преводъ на Дам. Студ.	236
Дамаскини отъ Сръдногорския кръгъ	237—247
1. Троянски Дамаскинъ	237
2. Протопопински Дамаскинъ	239
3. Любянски Дамаскинъ	240
4. Коприщенски Дамаскинъ	240
5. Бѣленски или Панталеевъ Дам.	241
6. Свищовски Дамаскинъ	242
7. Сливненски Дамаскинъ	242
8. Дръновски Дамаскинъ	243
9—10. Тръвненски Дамаскинъ А. и Б.	244
11. Сопотски или Тихонравовъ Дам. А.	244
12. Тихонравовъ Дамаскинъ Б.	245
13. Бѣлградски Сборникъ	245
14. Григоровичевъ Сборникъ	246
15. Панагюрски Дамаскинъ	246
16. Стояновъ Дамаскинъ	246
17. Тетевенски Дамаскинъ	247
Дамаскини отъ Рилския кръгъ	247—255
1. Юсифовъ или Самоковски Сборникъ А.	247
2. Романовъ Сборникъ	248
3. Златоустовъ Маргаритъ	248
4—6. Никифоръ Дамаскинъ	248
7. Попъ Теодоровъ Златоустъ	249
8. Попъ Теодоровъ Дамаскинъ	249
9. Врачански Дамаскинъ А.	250

	Стр.
10. Врачански Дамаскинъ Б.	250
11. Янкуловъ Сборникъ	250
12. Самоковски Сборникъ Б.	251
13. Плѣвенски Сборникъ А.	251
14. Плѣвенски Сборникъ Б.	252
15. Ковачевски „	252
16. Михайловъ Сборникъ.	252
17. Теофановъ Дамаскинъ	253
18. „ Сборникъ	253
19—20. Рилски Дамаскинъ А. и Б.	254
21. Македонски Сборникъ	254
22. Методиевъ Сборникъ	254
23—27. Други рилски Дамаскини	255
28. Даскалъ-Петковъ Сборникъ	255
Смѣсени Сборници (Дамаскини)	255
Попъ-Петровъ лѣтописенъ разказъ	256
Попъ-Методиевъ разказъ	256
Паисиева Словено-българска История	258
Словесно градиво и нови извори и помагала	259
Какво се е работило въ чужбина върху бълг. езикъ	261

VI

Граници на българската речъ и народностъ.

Границитѣ на бълг. речъ къмъ западъ съвпадатъ съ границитѣ на косовско-моравското наречие	274
Косовско-моравското наречие притежава всички сжществени отлики на бълг. езикъ	276
Сравнение на моравскитѣ говори съ български и сръбски	284—299
Звукови особености на моравскитѣ говори	284
Морфологични особености на моравскитѣ говори	287
Синтактични особености на моравскитѣ говори	290
Ударение на моравскитѣ говори	291
Словотворни суфикси въ моравскитѣ говори	292
Словно богатство на моравскитѣ говори	293
Отражение на бълг.-моравски гворъ въ стари писмени паметници	296

VII

Прегледъ върху българскитѣ говори.

Разпредѣление на българскитѣ говори споредъ ѣ	303
Граници между източни и западни говори	305
Граници между североизточни и югоизточни говори	307
Изговоръ и означение на ѣ по източнобългарски	318

Разпредѣление на българскитѣ говори по tj—dj . .	334
1. <i>ит-жд</i> -говори	336
2. <i>ч-ц</i> -говори	339
3. <i>к'-г'</i> -говори	341
Разпредѣление на бѣлг. говори споредъ ударението имъ.	350
1. Говори съ ударение неопредѣлено разносрично.	353
2. Говори съ ударение неопредѣлено-неподвижно	368
3. " " " полуопредѣлено двусрично I	372
4. " " " полуопредѣлено двусрично II	376
5. " " " опредѣлено второсрично.	380
6. " " " опредѣлено третосрично	384
Българскитѣ говори откъмъ квантитетъ	402
Разпредѣление на българскитѣ говори споредъ ж	408
1. <i>ън</i> -говори или старобългарски	409
2. <i>ѣ</i> -говори или общобългарски	411
3. <i>а</i> -говори или централни	412
4. <i>о</i> -говори (миячко-дебърски).	415
5. <i>о-а</i> -говори или родопски.	416
6. <i>е</i> -говори.	418
Азбученъ показалецъ — имененъ и вещенъ	425
Библиографски добавки отъ К. М.	433

История на българский езикъ

А.

Обща часть.

І.

Езиковна история и диалектология.

1. Що е история на единъ езикъ и каква важность има тя като наука. —
2. Видове езиковна история. — 3. Какво значение, каква цель и задача има историята на българский езикъ. — 4. Изучване български езикъ по време и по мѣсто. — 5. Изучване езика е най-важна часть отъ общата народоука. — 6. Като знаемъ миналото заедно съ сегашното на езика си, ще го владѣемъ и по добре като органъ за научна и художествена мисль.

Подъ история на единъ езикъ разбираме сички сждби и мѣнидби, що прекарва този езикъ, докато се употрѣбява той устно или писменно. Както сичко, що се мѣнява съ времето, има своя история, тъй сжщо и езикътъ, който е клонъ отъ общия човѣшки напредѣкъ, може да се разгледва исторически, защото и той е следствие отъ развойни промѣни.

Кога е дума за езикътъ и за развитието му, сѣ го сравняватъ съ организмѣ и казватъ, че както организмѣ се ражда, живѣе и умира, тъй сжщо и езикътъ се явява, развива и распада. Сравнението е до толкози вѣрно, че езикътъ се мѣнява наистина тъй, както се мѣняватъ и организмѣ, че и той се явява, развива и пропада; но докато организмѣ се пораждатъ и развиватъ сѣки за себе си, независимо отъ другѣ, езикъ не е мислимъ безъ човѣка; езикътъ не живѣе като индивидъ, а придружава само човѣшкитѣ индивиди като неотмѣнно тѣхно качество, като продуктъ на душевната имъ || дейность. По службата си кѣмъ човѣка, по устрой- 2 ството си, както и по самата си поява, езикътъ нѣма никаква прилика съ организмѣ, а е напосто една отъ многото човѣшки придобивки, спечелени презъ вѣковетѣ, и то най-чудна и най-полезна придобивка. Той е душевенъ производъ и като съобщилно срѣдство между хората, езикътъ е потикналъ най-много човѣшката култура напредъ. Защото, какво е напре-

дѣкъ? Не е ли предаване отъ човѣкъ на човѣкъ, отъ родъ на родъ разни мисли, идеи, форми и начини? А щомъ е тъй, напредѣкъ не може да се помисли безъ езикъ. Защото мисли и знания се предаватъ само съ езикъ, та бихме казали, че езикъ и напредѣкъ вървятъ винаги заедно въ човѣшкия животъ и като че никой пѣтъ не са и биле едно безъ друго. Затова пълна история на човѣшката култура ще се получи, само когато проследимъ вървежътъ и развитието на езика, на това най-силно културно помагало у хората.

Споредъ това любопитна и въ сѣщо време важна е историята на езика, не само защото ни обяснява развитието на човѣшкия словесенъ даръ, но и затова, че ни дава да проумѣемъ съ това заедно и развитието на човѣшкия духъ изобщо. Защото езикътъ е обща ризница за сички умствени производби; той обѣма въ себе сички идеи, сички понятия, които може да има единъ човѣкъ или народъ, та и за това има важно значение както за историята на цѣлокупния човѣшки родъ изобщо, тъй и за историята на сѣки народъ отдѣлно.

Развитието, напредѣкътъ и цѣлиятъ животъ на единъ народъ се отразяватъ най-добре въ езика му. Като си помислимъ, колко стари са европскитѣ народи, а пѣкъ документалната история на повече отъ тѣхъ захваща едва ли не отъ десетина вѣка насамъ, то единственъ ключъ, който ни отваря тъмното минало на тия народи, е пакъ езикътъ: той крие въ себе си много по живи спомени и свидетелства, отколкото следитѣ отъ веществена култура, отколкото сички нѣми гробове съ кости, накити и оржжия, за които често пѣти не знаешъ, ни чии са, ни откога са. Наопаки, въ езикътъ се отразява като въ огледало човѣшкиятъ духъ, и дето го намираме живъ, или на книга запазенъ, можемъ смѣло да сѣдимъ за миналото на тоя народъ, който го е говорилъ или || говори. „За най-старата история, за която пресекватъ 3 сички извори, нищо друго не помага тъй, както сравнението на езицитѣ и наречията до най-тънkitѣ имъ прилики и разлики“ казва знаменитиятъ нѣмски филологъ Jakob Grimm (*Geschichte der deutschen Sprache* I. 5). По думитѣ, що ги употребѣя единъ народъ, познаваме, какво културно минало има тоя народъ и дали националното му развитие си е вървѣло самостоятелно, или зависимо, или акс е зависимо, пакъ отъ езика му познаваме, отъ кои други народи е зависило то. Тѣй както по думитѣ, що употребѣя единъ човѣкъ, сѣдимъ за неговото образование, тъкмо тъй по думитѣ или по езика на цѣлъ народъ сѣдимъ за неговата сегашна и минала култура.

Щомъ инди се заловимъ да изследваме промѣнитѣ, презъ които е миналъ езикътъ, щомъ испытваме, какъ начева, какъ живѣе, какъ се развива и пропада езикътъ, ще получимъ история за него и споредъ това, дали испытваме езикътъ като общо човѣшко достояние, или изследваме нѣ-

колко сродни езици, или пъкъ изучаваме само единъ отдѣленъ езикъ, получаваме три вида езична история: принципална, обща и частна.

Принципалната езична история излага законитѣ, по които се развива и мѣнява човѣшкиятъ езикъ изобщо, както и принципитѣ, които трѣба да ни служатъ за основа, кога изследваме езицитѣ; тя разгледва причинитѣ, които произвеждатъ разнитѣ промѣни у езицитѣ, изпитва условията, отъ които зависи изобщо развитието на езицитѣ и ни дава правила, по които да се водимъ и ний, кога изследваме нѣкой езикъ. Като най-авторитетно и общопризнато дѣло по принципална история на езицитѣ е съчинението на професоръ Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, излѣзло вече въ нѣколко издания. Друго едно по старо, ала доста сгодно и популярно ръководство по сжщия предметъ, е съчинението на английския филологъ Whitney, и то въ хубаво преработения му нѣмски преводъ на професоръ Leskien: *Leben und Wachstum der Sprache*, Leipzig, 1876.

Обща езична история се получава, кога разгледваме нѣколко сродни езика сравнително; тѣй напр. ако изследваме общото развитие на славянскитѣ езици, или описваме развитието на романскитѣ езици, ще получимъ обща история на славянскитѣ или на романскитѣ езици. Такива истории се наричатъ обикновено сравнителни граматики, каквото е епохалното дѣло на Миклошича, *Сравнителна граматика на славянскитѣ езици* (*Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*), въ 4 части; такава е *Сравнителната граматика на романскитѣ езици* отъ Friedrich Diez (*Grammatik der romanischen Sprachen*), *Сравнителната граматика на индоевропейскитѣ езици* отъ Karl Brugmann (*Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*).

Частна езична история пъкъ е историята на сѣки езикъ отдѣлно. Такава история си има сѣки горе-долу културенъ народъ за езика си — и дори по нѣколко. Тѣй за нѣмски езикъ има отъ J. Grimm (*Geschichte der deutschen Sprache*) и A. Schleicher (*Deutsche Sprache*), за френски — отъ Littré, (*Histoire de la langue française*), за руски — отъ Буслаевъ, (*Историческая грамматика русскаго языка*), Соболевскій (*Лекции по исторіи русскаго языка*), за сръбски — отъ А. Майковъ, (*Исторія сръбскаго языка по памятникамъ*, I—II, Москва, 1857 — вече остарѣла) и отъ Ъ. Даничић, но само история на формитѣ (*Историја облика српскога или хрватскога језика*, у Београду, 1878); за чешки — отъ J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého*, I—III, Прага, 1894—6.

За историята на българский езикъ можемъ посочи две работи като първи опити по тая часть; една отъ тѣхъ е на

полски езикъ отъ Д-ръ А. Kalina, *Studyja nad historyjǎ języka bułgarskiego*, Kraków, 1891, а друга е на руски отъ проф. П. А. Лавровъ, *Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка*. Както едната тъй и другата работа по история на български езикъ иматъ свои недостатъци, произлизащи главно оттамъ, че преди тѣхъ нѣмаше още доволно предходни работи изъ тази областъ, но и отъ тамъ, че авторитѣ имъ, като небългари, не могли да схванатъ безпогрѣшно сички факти отъ миналото и сегашното на българския езикъ. Вж. рецензия върху тѣхъ отъ проф. Л. Ми||летича: Два труда по историята на 5 българския езикъ, Мсб. X, книж. отд. 1—62.

Сѣки-единъ народъ, зетъ изцѣло съ разнообразния си животъ, представя цѣлъ миръ отъ факти и появи, които могатъ да бждатъ събирани, описвани, изучвани — съ една дума сички тѣ могатъ да служатъ за научно изследване. Тукъ е история, вѣра, нрави, жилища, облѣкло, езикъ, искусство и сичко, що е свързано било съ душевния, било съ материалния народенъ животъ. Туй сичко дава огроменъ материалъ за изучване, та съставя широка наука съ много отдѣли, която най прилѣга да се нарече тъй, както я нарече едно време професоръ Шишмановъ (Мсб. I, 26), именно *народоука* — едно защото обѣма сичко, що се отнася до еди-кой-си народъ и друго, защото съ тази наука се занимаватъ, по право и по длъжностъ, самитѣ синове на съответния народъ, понеже е тѣмъ най-достъпна.

И нашиятъ народъ, макаръ и тъй малъкъ, подава широко поле за научна работа, която съ успѣхъ ще извършимъ пакъ ние, синове негови, защото лежи най-близу намъ до сърце.

Туй, що казахме, има особено значение за нашия български езикъ, който на рѣденъ българинъ ще е винаги по понятенъ, отколкото на чужденецъ. Не отказвамъ, че и чужденецъ би могълъ успѣшно да изследва езика ни; това доказватъ хубавитѣ студии на покойния словински филологъ Облакъ върху българскитѣ говори, но много ли са тия чужденци, които се биха посветили на българска наука? Но пакъ ще кажа, че външенъ изследвачъ на бълг. езикъ рискува повече да падне въ грѣшки, отколкото нашинецъ. Примѣри за това имаме доста и то именно въ областъта на българската филология. Известниятъ сборникъ на Вл. Качановскій (Паметници болгарскаго народнаго творчества, Спб. 1881) съдържа на 555 страници 225 пѣсни отъ западна България — значи, цѣло съкровище; но за жалостъ тоя хубавъ материалъ не е записанъ добре, и то защото събирачътъ или записвачътъ му, бидейки чужденецъ, не схваналъ точно българскитѣ звукове и тъй испъстрилъ книгата си съ грѣшки, че става негодна за научна работа; затова и основаниятъ върху

тоя || сборникъ трудъ на Тихова „Очеркъ грамматики 6
западноболгарскаго нарѣчія“ (Казань, 1891 г.) е зло-
получна работа. Хубавъ примѣръ за това е и речникътъ
на Дювернуа, който при сичката си обемность и пред-
имство, като първо по родътъ си дѣло, показва на сѣка
страница слабитѣ познания по български езикъ на автора. Та
и самъ великиятъ Миклошичъ не грѣши ли често, говорейки
за български езикъ? Па и какъ отдалеко и какъ машински
разгледва той нашиятъ езикъ! А какво да кажемъ за „Сту-
дия надъ история на българский езикъ“ отъ А. Ка-
лина — при сичкото си желание да се съгласимъ съ пре-
благата критика на Дринова (Псп. XL, 664—671)? Сравни-
телно по добра е книгата на професоръ Лаврова, Обзоръ
звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка,
но и тя има доволно грѣшки, произлѣзли отъ криво схващане
свойствата на българский езикъ.

Ние сме признателни за тия, па и за други работи отъ
чужди труженници, охотно извиняваме тѣхнитѣ грѣшки, про-
излѣзли главно оттамъ, че не са разполагали съ достатъчни
извори и помагала по тая частъ, но пакъ сме длъжни да ка-
жемъ, че ако има наученъ предметъ, съ чието изследване
българинъ (разбира се, подготвенъ за работа) ще успѣе по-
вече отъ чужденецъ, той е именно родниятъ нашъ езикъ,
който чака пакъ насть, за да бжде и научно разработенъ, и
художествено изтъщенъ. Тука има работа за сѣкиго; защото
езикътъ самъ по себе си е работно поле не само за учени, а
и за писатели-поети, па и за прости наблюдатели, понеже
може да се разгледва отъ разни страни: ученъ ще го из-
учава, за да установи законитѣ му, да обясни мѣнибитѣ му
презъ вѣковетѣ; писателъ-поетъ ще го изучава зарадъ него-
витѣ хубости, за да може да си послужи съ него като съ
оржие за гиздава мисль. Но учени и писатели радо ще се
ползватъ и отъ готово градиво, събрано отъ хора наблюда-
телни, които на просто записватъ разни говорни свойщини и
тѣй доставятъ наученъ и художественъ материалъ по българ-
ски езикъ. Ако нѣмаше и такива скромни сътрудници, днесъ
не щѣхме да се гордѣемъ съ толкова диалектични и фолк-
лорнибирки, по които можемъ вече смѣло да работимъ въ
една или друга посока.

|| Щомъ изучимъ отъ сички страни българский езикъ, 7
изучили сме и българския народъ; защото езикъ и народъ
са две нераздѣлни понятия — па даже и едно и сѣщо по-
няние, както ни показва двойното значение на дума ~~на~~ ~~з~~ ~~а~~ ~~з~~ ~~а~~ ~~з~~ ~~а~~
по старобългарски. Развитието, напредъкътъ и цѣлиятъ жи-
вотъ на единъ народъ се отразява въ езика му; затова на-
родъ се изучава най-добре по езика си, или сѣ едно — по
словеснитѣ си производби. Ето защо една отъ най-важнитѣ
научни задавки на сѣки народъ, който се смѣта за культу-

ренъ, е да изучи миналото на езика си, както и сегашнитѣ му свойщини по сичкитѣ му говори.

Имайки предъ видъ нашия български езикъ като наученъ предметъ, българската филология има да реши тия три главни задавки:

- 1) Да установи, какъвъ е билъ нашиятъ български езикъ, когато се отдѣля отъ другитѣ нему сродни езици;
- 2) Какъ се мѣнява и развива българскиятъ езикъ, докато живѣе отдѣлно за себе си;
- 3) Какъвъ е сега българскиятъ езикъ следъ сичкитѣ си мѣниди.

Понеже сѣки езикъ си има роднински езици, то за да захванемъ историята му, трѣба преди сичко да опредѣлимъ неговото мѣсто къмъ тѣзи езици и, като го отглчимъ отъ тѣхъ, да следваме отдѣлното му развитие. Въ случая съ бълг. езикъ има да покажемъ преди сичко, въ какво родство стои той къмъ другитѣ славянски езици и по какво се различава отъ тѣхъ. Следъ като го отдѣлимъ тѣй отъ сроднитѣ му езици и го вземемъ като самотна единица, изследваме историчнитѣ му сѣлби и мѣниди. А понеже различаваме книжовенъ и народенъ български езикъ, то ще трѣба да се проследи развитието както на единия, така и на другия; тѣй ще получимъ пълна история на езика си, която ще обѣма въ себе си две нераздѣлни части: сѣща история на бъл. езикъ и българска диалектология; първата има за основа писменнитѣ паметници на бълг. езикъ отъ най старо време до наши дни, а втората има за предметъ живитѣ български говори. Съ други думи ис || торията на бълг. езикъ, взета въ тая си двойна 8 смисълъ, има за целъ да изследва развитието на бълг. езикъ по време и по мѣсто, сиречъ да разгледа и обясни промѣнитѣ, що ставатъ съ него, откакъ заживѣва като книжовенъ езикъ, а въ сѣщо време да изследва неговитѣ расклонения по говори и наречия. Понеже днешниятъ български писменъ езикъ е смѣсъ отъ живи български говори, то изследвайки неговото историческо развитие, неволно ще ни се мѣркатъ предъ очи днешнитѣ български говори и, наопаки, изучавайки днешнитѣ наши говори, наиждаме у тѣхъ на много старински остатѣци, каквито въ днешния ни книжовенъ езикъ нѣма. Тѣй бива, кога изследваме исторически сѣки живъ езикъ. Ето защо можемъ каза тогава, че историята на единъ езикъ и диалектологията му са две половини отъ едно цѣло: първото предполага писменностъ, а второто — живи говори. Ако нѣкой езикъ не бѣше се развилъ до книжовенъ, щѣхме да изучаваме само неговитѣ говори, т. е. щѣхме да имаме за него само диалектология. Но кога е дума за живъ книжовенъ езикъ, едно безъ друго не може; защото раз-

глеждайки развитието на бълг. езикъ по време, имаме наистина предъвидъ повече книжовниятъ български езикъ, но гледаме при това да установимъ, кои наречия са зимали участие тъй или иначе при образуването на тоя общобългарски литературенъ органъ; когато пъкъ изследваме развитието на езика си по мѣсто, сиречь образуването на българскитѣ говори, гледаме да установимъ, какво е старо, какво е ново въ тия говори и какъ отъ единъ цѣлокупенъ езикъ се развиватъ полека-лека разни говорни особености, докато нарастатъ съ време до диалектични разлики. Кога излагаме историята на българския писменъ езикъ, вървимъ по хронологиченъ редъ отъ старо къмъ ново време, а изследвайки единството на българскитѣ говори, вървимъ назадъ — отъ наше време къмъ отдавна минали години, — за да дойдемъ до оназъ обща точка, отдето си мислимъ начетѣкътъ на българското диалектично разклонение.

Тѣй постъпваме, съ целъ да можемъ полека-лека съ време да възстановимъ оня прабългарски езикъ, който са донесли балканскитѣ словѣни въ новото си отечество отсамъ || Дунава, или който се е говорилъ като наречие още въ нѣкогашната общославянска родина. И ако се възстановятъ така назадно сички днешни славянски езици, по лесно ще можемъ си представи ликътъ на общия праславянски езикъ, който отъ своя страна пъкъ ще помогне да се възстанови общиятъ литославянски езикъ, което е крайна целъ на славянската филология.

Историческото изследване на бълг. езикъ има голѣмо значение не само частно за насъ българитѣ, но и за цѣлата славянска наука, защото ни отгатва много въпроси, които засѣгатъ историята на сички славянски езици; а понеже нашиятъ езикъ се гордѣе съ твърде стари писменни паметници, то и въ сравнителното езикознание заема видно мѣсто и съставя, можемъ каза, важно звено въ веригата на индоевропскитѣ езици. Безъ старобългарскитѣ паметници славянската филология не би направила този успѣхъ, съ който се гордѣе сега; тя не би помогнала тѣй добре на общото сравнително езикознание, ако нѣмаше старобългарски езикъ, запазенъ намъ точно и ясно по живия му народенъ изговоръ преди хиляда години.

Имайки предъ видъ туй голѣмо значение на старобългарски езикъ отъ една страна, отъ друга — тъмната неизвестностъ, която скриваше доскоро българитѣ и езикътъ имъ, разбираме хубаво, какъ можеха лесно да се заблудятъ и найдаровити умове, относително произхода на тоя стародавенъ езикъ, и какъ би се повлиялъ сѣки отъ национални чувства да го смѣта за езикъ по близъкъ до своята си народностъ. Изучването на езика ни по време и по мѣсто ще ни обясни и тоя въпросъ, ще ни утвърди още повече въ убеждението,

че езикътъ на Кирила и Методия наистина произхожда отъ българска земя. Тъй освенъ толкова звукови и морфоложки прилики, що ни доставятъ българскитѣ говори, като хубавъ доказъ за по близко родство между старо и ново-български, българската диалектология ще ни докаже и това, че сички ония хубави думи, познати намъ отъ старо-българскитѣ паметници, са достояние още и днесъ на българский езикъ — разбира се, не вече като общо-известни думи, а като провинциализми. Кой не е същалъ радостно чувство, кога преглежда диалектични или фолклорни материали и среща безнадобна старобългарска дума, за която не е предполагалъ, че я има по българскитѣ говори? Такива думи ти се струватъ като далеченъ отекъ отъ онуй старо време, когато сички български словѣни са ги говорили като обикновени; ала днесъ за днесъ ги смѣтаме или за дълбоки провинциализми, или за високи книжни изрази, въсприети наново отъ руската книжина. Вж. повече за това по долу въ глава III.

Изследването на бълг. езикъ, било по книжовнитѣ му извори, било по живитѣ му говори, има покрай чисто научната си цель още и практична, т. е. излагайки научнитѣ истини за българския цѣлокупенъ езикъ, да ни подсѣти, че нашата книжина се нуждае още отъ единъ добре уреденъ органъ на българската мисль, отъ единъ богатъ и гладкъ писменъ езикъ, който да бже сръчно орѣдие както за наука, тъй и за художество. Ето и въ тая посока историята на езика ни ще ни покаже, де какво имаме и кое би било сгодно да влѣзе въ нашия книжовенъ езикъ, за да стане общо благо за синца ни.

Още по голѣмо значение има историчната и диалектологична проука на езика ни за уреждане правописа ни. Изследвайки историчното развитие на езика си, ний узнаваме що е въ него старо, що е ново, що е съществено и що — не; съ една дума получаваме по ясенъ погледъ както върху вътрешния строй на езика, тъй и върху неговото външно облѣкло — правописа. Тогава ще се увѣримъ въ една истина, че нашиятъ български езикъ въ развитието си, като говоренъ езикъ, е отишелъ твърде много напредъ, но съ правописътъ си е останалъ много, много назадъ. А щомъ узнаемъ тази истина, отърсваме се отъ много предразсѣдци и гледаме съ по трѣзни очи на това осе гнѣздо, каквото е българското „правописание“.

II

Български езикъ къмъ другитъ славянски езици.

1. Сѣщински български езикъ и словѣно-български. — 2. Днешниятъ български езикъ — непореченъ славянски езикъ. — 3. Славянскитъ езици въ редътъ на другитъ сродни тѣмъ индоевропейски езици. — 4. Съотношение между индоевропейскитъ езици. — 5. Пражилище на старитъ славяни. — 6. Съотношение между славянскитъ езици. — 7. Класификация на славянскитъ езици. — 8. Положение на бълг. езикъ между другитъ славянски езици. — 9. Положение на днешния бълг. езикъ а) къмъ сръбски, б) къмъ хърватско-словенски, в) къмъ руски, г) къмъ полски, д) къмъ словашки и чешки. — 10. Общо заключение: българскитъ словѣне въ старитъ си жилища се допирали съ руси, съ поляци, съ словаци и съ словено-хървати, но съ чехи и сърби — не. — 11. Две словѣнобългарски наречия още отъ най старо време.

Подъ български езикъ разбираме днесъ онзи славянски езикъ, на който говорятъ днешнитъ балкански славяни, известни подъ име българи. За разлика отъ езика на Аспаруховитъ българи бихме го нарекли по право словѣно-български езикъ, както го наричаха наистина първитъ писатели отъ новобългарската книжнина. Но понеже днесъ за днесъ друго неславянско племе съ това име нѣма, или ако има, то ще е тѣй незначително и тѣй далекъ отъ днешнитъ българи, че не може да бжде и дума за недоразумение, то можемъ смѣло да си употребяваме името българинъ и български езикъ и да разбираме пакъ словѣно-български народъ и словѣно-български езикъ. Тукъ оставяме на страна въпросътъ за произхода на днешния български народъ като доволно обясненъ; а колкото за произхода и значението на самото име „българинъ“, можемъ да посочимъ вече специална студия — отъ проф. Шишманова (Критиченъ прегледъ и пр. Мсб. XVI—XVII, 505—735), дето въпросътъ за названието „българинъ“ е исчерпанъ до най-ситни подробности. Туи което е за насъ важно да знаемъ, то е че името българинъ е натрапено и чуждо за отсамдунавскитъ словѣни и че онова неславянско племе, на което било сждено да съедини тия словѣни въ българска държава, изчезва съ време тѣй, че днесъ за 12 днесъ освенъ името му и нѣколко думи отъ езика му — никакви дири нѣма въ словѣно-българския старъ и новъ езикъ.

Макаръ и първиятъ зачетъкъ на българската държава да се дължи на чуждо племе, макаръ и самото име на бълг-

гаритѣ да не е отъ славянска влака, днесъ за днесъ, който изучва езика на българитѣ, трѣба да признае, че той е тъкмо тъй славянски, както що е напимѣръ руски или сръбски. И колкото по дълбочено изучаваме нашата духовна и веществена култура, толкова повече се увѣряваме, че днешнитѣ българи не могатъ по нищо да се дѣлятъ отъ другитѣ славяни и че тѣхнитѣ прадѣди, наравно съ прадѣдитѣ на сърбо-хървати, руси, словенци, поляци и чехи, са били членове на едно и сѣщо славянско племе, живѣло то едно време нѣде цѣлокупно — въ Азия или въ Европа — сѣ едно. Още повече, тая своя славянщина българитѣ я показаха най-напредъ отъ сички славяни, когато още въ IX вѣкъ първи между своитѣ славянски братя основаха книжнина и прѣскаха просвѣтни зари къмъ сички славянски страни. Затова изследвайки днешния български езикъ, колкото и да ни очудватъ нѣкои негови нагледъ неславянски особености, ние пакъ сме принудени да го смѣтаме за чисто-славянски езикъ, защото, вземѣ ли се по дълбоко въ тѣзи особености, бързо се увѣряваме, че и тѣ произлизатъ отъ обща славянска основа; тъй че днешниятъ български езикъ води корена си отъ онзи сѣщи праславянски езикъ, който се смѣта за общъ изворъ на сички славянски езици.

За тоя праславянски езикъ и за неговото положение къмъ другитѣ индоевропейски езици нѣма още установено мнение между ученитѣ. Едни го смѣтатъ за по близкъ до иранския клонъ индоевропейски езици, а други го сродяватъ повече съ германския клонъ. Едно е сигурно, че той стои най-близу до тѣй нареченитѣ балтийски езици (литовско-летски и старопруски) и по сѣка вѣроятностъ имало едно време единъ общи лито-славянски езикъ, който се допиралъ отъ една страна съ германски, отъ друга — съ ирански. Това следва не само отъ нѣкои по голѣми прилики на литославянски съ ирански и германски, отколкото съ други европейски или азийски езици, а и отъ самото географично положение на литославянитѣ: колкото много време и да е || минало отъ разселването на индоевропейскитѣ народи, пакъ 13 можемъ да нагаждаме, че едновременно съседство е запазено и до днесъ между литославяни и германци, а пъкъ между славяни и арийци (арменци и перси) нѣма и днесъ други индоевропейски народи. Разбира се, че приликата между разнитѣ индоевропейски езици не произхожда винаги отъ първоначално родство, а и отъ послешно съседство. Тѣй напр. албански езикъ има прилики съ гръцки и латински, но това не значи, че той стои по происходъ по близу до гръцки или до латински отколкото до нѣкой други европейски или азийски езикъ; това е само следствие отъ дълго съседство и нищо друго. Ето защо е твърде мѣчно да се опредѣли първичното родство на индоевропейскитѣ езици, ето

защо зафърлиха вече Шлайхеровата теория съ родословното й дърво, па въ последно време се боятъ вече да подчиняватъ изобщо единъ индоевропейски езикъ на други по родство, понеже не можемъ да знаемъ на здраво, кой езикъ отъ кой други е произлѣзълъ. Ние виждаме само една хубава постепенность между индоевропейскитѣ езици, виждаме, че между два индоевр. езици винаги има единъ трети като посрѣдникъ и тоя трети езикъ има говорни свойства и отъ единиятъ и отъ другия, та индоевропейскитѣ езици представятъ една склучена верига езици, които като части отъ едно цѣло иматъ винаги нѣщо общо помежду си, само че това общо се съгледва повече между съседни езици, отколкото между подалечни. Тѣй, излизайки отъ славянски, виждаме, че между него и германски стои литовски, между германски и латински (или италски) стои келтски, между италски и гръцки стои албански, между гръцки и староиндийски стои ерменски, а между староиндийски и славянски стои зендски (староперсийски). Но кой отъ тѣхъ е по старъ и кой по младъ, не може се каза, понеже сички индоевр. езици произлизатъ все отъ единъ коренъ, и ако има разлика помежду имъ, то не произлиза отъ тамъ, че едни са по-млади, други по-стари, а оттамъ, че едни са по консервативни, други по напредничави, и намъ се струва, че щомъ намѣримъ у единъ езикъ повече старински черти, длъжни сме да смѣтаме и народа, който го говори, за по старъ. Освенъ това заблуждава ни и литературата на отдѣлнитѣ индоевр. || езици, която у едни води началото си отъ много старо време, у други начева поотпосле; а ние, имайки на рѣка стари паметници отъ единъ езикъ, наклонни сме да смѣтаме и самия народъ по старъ отъ други, който случайно нѣма такава стара литература. Тѣй бѣше въ първо време съ прочутия санскритски езикъ, който съ прастарата си книжнина тури въ заблуда първитѣ европейски филолози да го смѣтатъ за най-старъ индоевропейски езикъ и да го турятъ даже за основа на сички езици отъ индоевропейски коренъ. Днесъ обаянието отъ санскритската старинность поисчезна, защото нѣ сичко въ тая стара книжнина е тѣй старо, както се предполагаше: сравнителното езикознание намѣри и въ други индоевропейски езици тъкмо такива старински черти — ако не даже и по стари. Ето защо можемъ каза тогава, че индоевропейскитѣ главни езици стоятъ единъ къмъ други нѣ като синове, унучи и праунучи къмъ единъ баща, а като братя. Така трѣба да схващаме отношението между индоевропейскитѣ езици, тѣй го схваща и най видниятъ индогерманистъ професоръ Бругманъ, който въ сравнителната си индогерманска граматика зима главнитѣ индоевропейски езици като осемъ успоредни „клона“: арийски (индийско-персийски), арменски, гръцки, албански,

италски, келтски, германски, балтийско-славянски.

Индоевропскитѣ езици заиматъ най много мѣсто и ги говорятъ най много човѣци на земята: почти въ цѣла Европа, въ голѣма часть на Азия, въ Африка, Америка и Австралия, навредъ по земното кълбо ще срещнешъ индоевропската раса да заима първо мѣсто въ културната борба и, можемъ каза, навредъ стои най-горе по умствено развитие отъ сички други човѣшки раси.

Названието индоевропски езици произлѣзе отъ тамъ, че главната маса на тия народи живѣе въ Европа и въ Индия. Покрай него се употрѣбѣя още и название индо-германски езици, което значи, че най-крайнитѣ народи отъ тая раса, народи, които ограничаватъ тоя широкъ пластъ езици, са индийци отъ истокъ и германци отъ западъ. Това название произлѣзе, докато още се не знаеше, че индоевропци има и по на западъ отъ германцитѣ; това сж кел||титѣ въ Brétagne и Wales (Ирландия), които говорятъ ¹⁵ тѣй сжщо индоевропски. Покрай това название често се чува и название арийци, арийски езици, което има да показва, че потеклото на индоевропскитѣ езици трѣбва да се предполага въ Индия, понеже агуа на санскритски (староиндийски) значи съплеменникъ. Но повечето учени употрѣбаватъ това название само за азиатския клонъ индоевропски езици, а нѣкои (като Бругманъ) даже не за сички, а само за староиндийски и зендски (староперсийски).

Оставяме на страна въпросътъ за първичната люлка и за расклонението на индоевропския праезикъ, понеже тоя въпросъ засѣга епоха твърде отдалечена и отъ най-старата история на кой-да-е отъ европскитѣ народи; оставяме на страна и нѣкогашната литославянска взаимность като въпросъ, който засѣга истина по близу славянскитѣ езици, но който ни отвлича тѣй сжщо далечъ отъ сѣка история и традиция. Но възъ основа на толкова достовѣрни данни, които ни дава сравнението на славянскитѣ езици съ литовско-летски, приемаме за доволно доказано, че литовци и славяни са живѣли нѣкога-си дълго време заедно, следъ като другитѣ имъ сродни народи биле отдѣлени отъ тѣхъ. Сега остава само да се проведе това сродство открай докрай въ езика, и тѣй да се възстанови образътъ на нѣкогашния литославянски праезикъ. Това е к'райна задавка на славистиката, която ще бжде когато и-да-е решена вѣроятно въ положителна смисълъ. Но преди това славянската наука има да реши по прѣки задавки, именно да обясни взаимнитѣ отношения между самитѣ славянски езици, та да можемъ следъ това и да си представимъ първичния видъ на славянския праезикъ.

Въпросътъ за прастарото живѣлище на славянитѣ, както

и за тяхното по-ближно сродство, занимава открай-време славянските езикословци, историци и народоведи, но до положителен отговор още не е се дошло, защото липсват за това достовърни данни. Едни приемат югозападна Русия дори до Черно-море, други — Литва, трети ограничават тия жилища на север от Карпатите, а четвърти най-сетне приемат земите по Долно-Дунав за първични живелища на старите славяни. Във последно време въпросът наново се || подигна от чешкия етнограф L. Niederle, който въ 16 списание *Slovánský Přehled* II и после въ *Věstník Slovanských Starožitností* II се застъпва за Карпатите, и то въ равнището на исток от Висла, до Днепър и до рѣка Десна, а на север дори до Смоленск. Това изхожда за славяните е твърде приемливо, като се вземе пред вид, че днешните славянски краища се намират все около него, т. е. като че еднакво се подигнали напред по цѣлата периферия на това си старо обиталище.

Като оставим на страна първичните жилища на славяните и се попитаме, какъ стоятъ славянските народи сега помежду си, виждаме, че тѣ заематъ голѣма частъ отъ сръдна и источна Европа и съ-разнитѣ си племенни расклонения представятъ една верига, сръдъ която стоятъ като заградени отвредъ два неславянски народа: маджари и румѣни. А сравнимъ ли славянските езици помежду имъ, ще видимъ, че и тукъ се повтаря, дори въ по-ясни черти, онова сжщо явление, което се забелязва у индоевропейските езици: постепененъ преходъ отъ единъ езикъ къмъ други, отъ единъ говоръ къмъ други. При сродството на славянските езици най-добре се обистинява теорията на I. Шмита за вълнообразното расширение на езиците. Ала туй вълнообразно расширение на славянските езици прилича повече на крѣгове, расположени въ едно колело, въ чийто центъръ нѣма вече славянски народъ, защото мѣстото го заели други чужди народи (маджари и румѣни). За да си представимъ сега родството и постепенния преходъ на славянските езици, нека си помислимъ, че тия крѣгове влизатъ единъ въ другъ тъй, че между сѣки два крѣга има едно общо пространство, дето се говори смѣсено наречие. И наистина, между руски и полски езикъ има бѣлоруско наречие, което има черти и отъ полски езикъ; между полски и чешки има лужицко-сръбско наречие; между чешки и словенски стои словашко наречие, между словенски и сръбски стои кайкавско-хърватски, а между сръбски и български стоятъ косовско-моравските говори, които иматъ черти и отъ двата езика. Постепенниятъ преходъ се развля донѣкжде между български и руски езикъ, дето днесъ нѣма такова преходно наречие, както || между другите славянски езици — освенъ 17 ако бихме смѣтали за такова малоруското, което наистина

има повече общи черти съ български езикъ, отколкото великоруското. Но въ сжщностъ липсува тая постепенностъ, и то види се, защото между руси и българи е имало дълго време заселени чужди народности, които не са дали да се образува наново преходно наречие между руски и български. Но Ягичъ предполага, че такова наречие ще е имало и между нѣкогашнитѣ прадѣди на българитѣ (панонскитѣ словѣни) и руситѣ презъ днешна Унгария и Румѣния. Това си твърдение основава върху многото географски названия въ Седмиградско. А покойниятъ Облакъ бѣше отишелъ и още нататѣкъ, та зимаше нашитѣ северозападни говори, въ които владѣе ч-цъ намѣсто щ-жд за продължение на карпатското малоруско наречие (гл. Arch. XVII, 603). Ягичъ особено поддържа тая постепенностъ у славянскитѣ езици, та и не приема за тѣхъ дори никаква дѣлидба, понеже нѣма строга разлика между единъ славянски езикъ и други нему съседенъ, понеже свойствата на единъ и на други се преплитатъ помежду си. Вж. неговитѣ *Streitfragen: Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen*, Arch. XX, 16, и още VIII, 134). Истина е, че съседнитѣ славянски езици иматъ винаги толкова общи черти, че е мжчно по нѣкой пжтъ да ги отдѣляшъ единъ отъ други, но то, мисля, не прѣчи да си ги групираме пакъ тѣй или иначе — както групираме и говоритѣ отъ единъ и сжщъ езикъ. Други е въпросътъ, какъ да смятаме славянскитѣ езици — за езици ли, или за наречия. Тогава си има мѣсто и она протестъ противъ разнитѣ дѣлидби на славянскитѣ езици, понеже тия дѣлидби обикновено предполагатъ езици, а не наречия. И наистина, имайки предъ видъ огромната разлика, що владѣе между нѣмскитѣ, па и френски наречия, ще бжде по право да наричаме славянскитѣ езици не езици, а наречия. Само обстоятелството, че почти сички славянски племена иматъ вече дълга история задъ себе си, основали са си и обработили самостоятелни книжнини, може да оправдае названието славянски народи и славянски езици. Иначе, ако бѣха съединени сички въ една държава, ако имаха сички единъ книжовенъ езикъ, едвали щѣше нѣкой да говори за || отдѣлни славянски езици, а щѣхме да имаме само славянски наречия. Но и тѣй да бѣше, щомъ начнемъ да изучаваме тия наречия, пакъ ще бждемъ принудени да ги класификуваме тѣй или иначе, за да имаме по ясенъ прегледъ върху имъ. Затова, изследвайки сравнително днешнитѣ славянски езици, ще трѣба да ги туримъ въ каквѣв-годе редъ, за да ни стане по ясно тѣхното съотношение и тѣхното взаимно родство, ще трѣба тѣй или иначе да ги разпредѣлимъ, следъ което ще се спремъ повечко върху положението на българскитѣ езикъ между сроднитѣ нему славянски езици.

За дѣлидбата на славянскитѣ езици нѣма още установено мнение между славиститѣ; освенъ че нѣма съгласие относно дѣлидбената основа, но, което е още пѣчудно, не е установено дори и числото на отдѣлнитѣ славянски езици. Туй, види се, отчайва нѣкои си, та въставатъ противъ сѣка дѣлидба изобщо. Но тия опити още отъ начало на славистиката и до наши дни, дори и да не бѣха дали краенъ резултатъ, иматъ важно значение, че ни показватъ нагледно, какъ славянската наука получава полека-лека „повече прегледъ, както върху цѣлокупността, тъй и върху отдѣлнитѣ части на славянскитѣ езици“ (Ягичъ, Arch. XX, 13). Тѣй следъ простото изброяване на дванайсетъ славянски езика въ речника на Екатерина Велика (Сравнительный словарь всѣхъ языковъ, Спб. 1793¹⁾) безъ подробна класификация, дохожда вече опитътъ на Добровски да распредѣли славянскитѣ езици върху научна основа. Той приема (въ Institutiones linguae slovenicae, 1822) два отдѣла славянски езици: I, руски, старославянски, илирски или сръбски, хърватски, словенски и вендски (словенски въ Карниола, Ширия и Каринтия); II, словашки, чешки, горно-лужицки, долно-лужицки и полски.

Отличителни белези при тази му дѣлидба са тия десетъ:

1.	на една страна	раз,	на друга—роз:	разум — розум;	
2.	„	из	„	вы: издати — выдати;	
3.	„	вметн. л	„	нѣма: корабль — корабь;	
4.	„	-л-	„	-дл-: сало — садло;	
5.	„	щ	„	ц: мощь — моць;	19
6.	„	зв	„	гв: звѣзда—гвѣзда;	
7.	„	тѣ (той)	„	тен;	
8.	„	пепел	„	попел;	
9.	„	птица	„	птак;	
10.	„	десница	„	правица.	

Тая първа класификация на славянскитѣ езици биде приета веднага отъ сички слависти по онуй време и се държа доста дълго съ нѣкои измѣнения и допълнения, предложени отъ Востокова. Востоковъ зафърля именно точки: 1. 2. и 9, понеже и въ руски се казва роз и вы, па и птака а намѣсто тѣхъ изтъква тоя признакъ, че въ първата група, има рј, а въ другата — рж: рѣчь — ржечь.

Тая дѣлидба прие на времето си и великиятъ Шафарикъ, та въ своята История на славянскитѣ езици и литературы (1826 год.) нарича вече първата група — юго-

1) Въ тоя речникъ са наредени славянскитѣ езици тѣй: руски, славянски, словашки, илирски (далматински), чешки, сръбски (отъ Бачка и Бачатъ), горнолужицки, полабски, кашубски, полски и малоруски. Български и словенски нѣма.

источни славянски езици, а втората — северозападни. Но въ подробната си дѣлидба той отстѣпи доста отъ Добровски, понеже зима нейде повече, нейде по малко славянски народи и наречия. Тукъ първи пѣтъ се споменуватъ и българи тѣ, които Добровски и Востоковъ бѣха забравили; но Шафарикъ ги брои още къмъ сѣрбитѣ заедно съ бошняци, черногорци и далматинци. Но после въ „Славянскитѣ си древности“ поправя тая грѣшка и зима тѣй славянскитѣ езици:

I, югоисточна група: руски, български, илирски (сръбски, хърватски и словенски);

II, северозападна: лѣшки (полски и кашубски), чешки (чешки, моравски и словашки) и полабски (съ горно-и долно-лужишки).

И тукъ Шафарикъ не мѣнява нищо отъ признацитѣ на Добровски, но въ своя *Národopis*, излѣзълъ на 1842. година, вече зафърля повече отъ десеттѣхъ точки на Добровски и задържа само две отъ тѣхъ: 3. и 4. и къмъ тѣхъ притуря отъ себе си още и тоя признакъ, че по югоисточно-славянски *d* и *t* предъ *n* изпада, а по северозападно остава: *knjiti* — *vadnouti*, но групитѣ си оставатъ сѣщи, както отъ времето на Добровски.

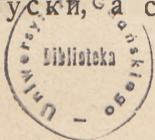
|| Тая дѣлидба на две завладѣ въ славянската наука, ²⁰ особено следъ като биде одобрена отъ знаменития Шлайхеръ, който прие напълно тия три признака на Шафарика, но особено значение отдаде на промѣнитѣ съ *tj dj*, възъ основа на които предприе по подробна дѣлидба на славянскитѣ езици, като каза, че югоисточната група споредъ това разпаднала най-напредъ на две: руска и югославянска, а отпосле юго-славянската пѣкъ се разцепила на три езици: български (*шт-жд*), сръбски (*ћ-ђ*) и словенски (*ч-ј*); тѣй сѣщо и северозападната славянска група се разпаднала на четири езика: чешки, полски, лужишки и полабски (Зап. Акад. VII, Краткій очеркъ).

Покрай тая дѣлидба на две явиха се още отъ самото начало мнения. които поддържаха, че славянскитѣ езици могатъ да се раздѣлятъ на три групи. Тѣй още Палацки говори въ чешката си история (*Geschichte Böhmens*, 1836) за источни, югозападни и северозападни славяни; источни славяни му са руси и българи; югозападни му са словенци, сѣрби и хървати, а северозападни: чехи, словаци, поляци и лужичани. Но трѣба да кажемъ, че преди него Востоковъ още на 1820 година загатва нѣщо като тройна дѣлидба, понеже разгледвайки дѣлидбата на Добровски, исказва мнение, че руский езикъ по нѣкои признаци *вы, роз, так*) заима сръда между югоисточната и северозападната славянска група: вж. „Филологическія наблю-

денія Востокова“, издадени отъ И. Срезневскій, Спб. 1865. Следъ Востокова се поведоха и други руски учени (Надеждинъ, Устрѣловъ и Максимовичъ), които предлагаха съ малки или голѣми измѣненія троедѣлба намѣсто двудѣлба. Доводитѣ на Надеждина засѣгатъ едно говорно явление въ руски, което наистина като да отдѣля този езикъ и отъ северозападната и отъ югоисточната група: то е руското пълногласие (город — наспротивъ югославянското и чешко град и полско грод). Явлението е само по себе си много важно и твърде характерно, само пита се, да ли е тъй старо, че да можемъ възъ основа на него да отдѣляме руски езикъ отъ другитѣ, сиречъ дали е това явление праруско и старославянско, или е произлѣзло на руска почва. Мненията върху това се разиждатъ: Миклошичъ (Lautlehre², 31, 84) и Ягичъ (Rad XIV, 208. Arch. I, 393), па тъй сжщо и Крекъ (Einleitung in die slav. Literaturgeschichte², 224) го смѣтатъ за старо явление, но развито отпосле въ руски, следъ като славянскитѣ езици биле вече раздѣлени — докато Максимовичъ (Объ отношеніи русской рѣчи къ западнославянской, 1845), Лавровскій (О русскомъ полногласіи, Спб. 1852), Гайтлеръ (Starobulharská Fonologie) и I. Шмидтъ (Zur Gesch. des indogerm. Vocalismus, II) го смѣтатъ за праславянско явление.

Колкото и да се вижда старо явление, руското пълногласие (городъ) не ще е по старо напр. отъ полското гродъ, па ако земемъ предъ видъ примѣри като Волось отъ βλάσιος, паполомъ отъ πάπλωμα (Потебня, Къ исторіи звуковъ рускаго языка, 144), бихме дори твърдили, че городъ не е по старо ни отъ градъ! Освенъ това и да приемемъ руското пълногласие за дѣлидбена основа, сиречъ ако отдѣлимъ руски отъ другитѣ югоисточни славянски езици, ще трѣба пъкъ да смѣстимъ и чешки езикъ между югославянскитѣ езици, а за полски да земемъ особена група. А какъ се противятъ на това сички други особености на тѣзи езици!

Много по приемлива е троедѣлбата на Даничича, който зема за основа едно твърде старо фонетично явление, именно мѣнидбата на *tj* и *dj* въ славянскитѣ езици. Понеже тия звукови ставки не са останали ни въ единъ отъ славянскитѣ езици непромѣнени, то споредъ това, де какъ се мѣняватъ, можемъ хубаво да различаваме тѣзи езици. Даничичъ предполагаше на времето си (Rad I, „h i h u istoriji slavenskih jezika“ и после въ една друга статийка: Диоба словенских језика, Бѣлградъ 1874), че славянскитѣ езици се раздѣлили първомъ на три клона: сръбско-хърватски, руско-български и полско-чешки. Сръбско-хърватски езикъ останалъ най-вѣренъ на старитѣ звукови ставки *tj-dj*, понеже и днесъ се изговарятъ приближно тъй като да бѣха *tj-dj* (*h-h*); руско-българската група промѣнила звукъ *j* следъ *m* на *ш*, а следъ *d* — на *ж*; оттамъ *ч* (*тш*) и *џ* (*дж*) въ руски, а следъ преметка —

шт-жд въ български. Западнитѣ пѣкъ славянски езици промѣнили *j* следъ *t* на *c*, а следъ *d* — на *z*; оттамъ въ полски *ц* (*mc*) и *s* (*dз*), а въ чешки *ц* (*mc*) и *z* (*d* испаднало).

|| На тая дѣлидба се възрази, че се основава само върху 22 единъ едничѣкъ белегъ, а не обгръща и други звукови явления (Лескинъ, Ягичъ, Arch. XX. 20). Но самъ Лескинъ като-чели иска възъ основа пакъ на единъ едничѣкъ белегъ да дѣли славянскитѣ езици на три, именно върху ударението, макаръ да признава и самъ, че разнитѣ системи ударения у славянскитѣ езици се развили въ историческо време (Arch. V, 498).

За да основемъ една приемлива дѣлидба на славянскитѣ езици, нужно е да видимъ, какви основни разлики има помежду имъ, та върху тия разлики да градимъ едно такова или онакова распределение. Тукъ е дума преди сичко за фонетични разлики, защото именно тѣ засѣгатъ като-чели по старо време, отколкото морфоложитѣ. Може би не тѣй случайно се тълкуватъ почти сички форми въ слав. езици, както именни, тѣй и глаголни отъ старобългарски; то е затова, защото старобългарскитѣ паметници (най-старитѣ, разбира се) произхождатъ отъ IX—X вѣкъ, а въ туй време, види се, много малко формални разлики имало между отдѣлитѣ слав. езици. Разгледвайки сега фонетичнитѣ белези, върху които можемъ основа една класификация на слав. езици, виждаме, че много отъ тѣхъ се кръстосватъ, т. е. има ги ту въ една, ту въ друга група слав. езици; други пѣкъ признаци са доста маловажни, за да могатъ служи за дѣлидбена основа. Ето защо нѣкои слависти дори и не говорятъ за никаква класификация, а мѣлкомъ само приематъ толкова и толкова славянски езици, безъ да обаждатъ, като въ какво отношение стоятъ тѣ по между си (Копитаръ, Григоровичъ, Миклошичъ). Тѣй Миклошичъ безъ да указва на каква-годе класификация, нарежда славянскитѣ езици въ Сравнителната си граматика споредъ по голѣмата или по малката имъ прилика накъмъ старобългарски (споредъ него, старословенски); редътъ му е този: старословенски, новословенски, български, сръбско-хърватски, малоруски, великоруски, чехо-словашки, полски, горно-лужицки и долно-лужицки. Срезневскій разглеждайки Шафариковия „Народописъ“, дохажда до резултатъ, че намѣсто да говоримъ за класификации, по добре ще е да приемемъ само толкова и толкова славянски наречия и туй то. Ягичъ тѣй сжщо е противъ класификация, понеже вижда въ славянскитѣ езици || 23 постепененъ преходъ отъ единъ въ други; а пѣкъ за обикновено приеманата дѣлидба на двѣ (северозападна и югоисточна група) изрично казва: „Не съмъ за двудѣлба, защото, за право речено, тя нѣма значение въ науката и защото не води къмъ никакъвъ резултатъ“ (Arch. XX, 16).

Но менъ ми се струва, че една дѣлидба на славянскитѣ езици не е излишна работа, а напротивъ е и нужна, както е

нужна сѣка класификация въ науката. Както въ областѣта на единъ кой-годе живъ езикъ може да се говори за групировка на говоритѣ му, тъй сѣщо и въ областѣта на славянскитѣ езици може да бѣде дума за класификация; толкозъ повече се налага такава, защото наистина има нѣкои белези, по които сме принудени да приемемъ две или три отдѣлни групи славянски езици. Може би тия разлики, що ги намираме сега между славянскитѣ езици, да не са биле едно време въ сѣщи размѣри както днесъ; но щомъ ги забелязваме днесъ, длѣжни сме да ги изтъкнемъ, па споредъ това, какви са тия разлики и какъ се распореждатъ тѣ, ще имаме такава или онакава дѣлидба за днешнитѣ славянски езици.

Най-напредъ да решимъ въпросътъ, като какво може да ни послужи за дѣлидбена основа. Пô горе загатнахме, че за такава основа ни се налагатъ фонетичнитѣ разлики между славянскитѣ езици, понеже тѣ идатъ като-че стъ пô старо време, та са и пô характерни. Къмъ фонетичнитѣ разлики ще броимъ и ударението, понеже и то е фонетично явление, и то досѣга звуковетѣ, именно гласнитѣ звукове. Можеше да се земе и лексикална разлика, но тя би трѣбвало да засѣга пô широкъ кръгъ думи, а не само три-четири, както ги приемаше Добровски (сравни точки: 1, 2, 7, 8, 9, и 10 отъ неговата дѣлидба) и както мнозина следъ него ги навеждаха; а освенъ това, както забележихме вече, тия думи се распореждатъ не тъкмо тъй, както ги приема Добровски, а малко иначе; тъй напр. докато Добровски приписваше думитѣ: *роз, вы, птак* само на северозападната група, излѣзе, че ги има и въ югоисточната (въ руски). Като изключимъ, значи, лексикалнитѣ разлики, то отъ десеттѣхъ дѣлидбени белези на Добровски ще останатъ само четири и то чисто фонетични, които струватъ и днесъ да се иматъ предъ видъ за || една дѣлидба. Къмъ тия четири признака, ако приба- 24 вимъ още изговорътъ на меко *р* (*рѣкъ* и *ржѣкъ*), на което обърна внимание Востоковъ, и исчезването на *д* и *т* предъ *н*, предложено отъ Шафарика, ще имаме шестъ важни фонетични признаци, съ които би се подкрепила една доволно обоснована класификация на славянскитѣ езици. Къмъ тия шестъ признака биха могли да се прибавятъ още *два*, може би сравнително пô нови, ала не пô маловажни. Единъ отъ тѣхъ е ударението, което въ югоисточната група е неопредѣлено (разносрично), докато въ северозападната е опредѣлено (истосрично). Освенъ ударението, което би съставляло седми отличителенъ белегъ, бихъ прибавилъ още и замѣната на *ѣ*: докато въ югоисточната група *ѣ* се замѣнява, истина, различно, ала сѣ съ твърда гласна (*ѣ, о, а*), то въ северозападната група замѣната му е *е* — значи минава къмъ категорията на мекитѣ гласни, макаръ и това *е* да пази още стария си происходъ. При това смѣтамъ замѣна *е* за *ѣ*

въ новословенски, както и замѣна *o* за *ъ* въ словашки за вторични и необщии. Освенъ това трѣба да забележимъ, че словашки езикъ — ако го смѣтаме за езикъ, а не за наречие — се не поддава на класификация и по други нѣкои свои особености; причината е, че той се пада посрѣдъ едната и другата група славянски езици и е следователно преходенъ славянски езикъ, тъкмо тъй както има и преходни наречия.

И тъй дѣлидбата на славянскитѣ езици на две главни групи — северозападна и югоисточна — основаваме върху следнитѣ осемъ фонетични белези:

1. Върху замѣната на старитѣ звукови ставки *tj* и *dj* (зжбни + *j*):

Въ северозападната група (полски и чехо-словашки) вмѣсто старитѣ *tj* и *dj* стоятъ съскави звукове (*ц* и *с* въ полски и словашки и *ц* и *з* въ чешки), докато въ югоисточната славянска група (руски, български, сръбско-хърватски и словенски) вмѣсто сжжитѣ ставки *tj* и *dj* стоятъ шушкави звукове: *ч-ж* въ руски, *шт-жд* въ български, *ћ-ђ* въ сръбски, *ч-ј* въ словенски).

|| 2. Върху измѣненията, що ставатъ съ устнитѣ съг- 25 ласни, съединени съ *j* (*l*-epentheticum):

Въ северозападната група се търпятъ съединения на устни съ *j*: *zemia*, докато въ югоисточната група при такива съединения се получава устно (лабиално) или смекчително *л*: *земля*.

Тукъ се има предъ видъ по старото положение на славянскитѣ езици, когато и въ български езикъ било *земля*.

3. Върху изговора на меко *ř* или *rj*:

Въ северозападната група меко *ř* получава единъ призвукъ *ж*, та се изговаря като *рж*: полски *rzecz*, чешки *řeč*, докато въ югоисточната група *ř* или *rj* си остава безъ никаква промѣна: *рѣкъ*.

4. Върху *kv* и *gv*.

Въ северозападната група срѣщаме тия стари звукови ставки непромѣнени: ч. *květ*, п. *kwiat*; ч. *hvězda*, п. *gwiazda*, докато въ югоисточната група вмѣсто тѣхъ имаме *цк* — *зк* (или *зк*): *цвѣтъ*, *звѣзда*.

5—6. Зжбни *d* и *t* предъ *l* и *n*:

Докато въ северозападната славянска група зжбнитѣ звукове *d* и *t* запазватъ своето положение предъ *l* и *n*, то въ югоисточната група изчезватъ: отъ една страна *radlo*, *sadlo*, *pletla*, *vadnouti*, *svitnouti* — отъ друга: *рало*, *сало*, *плела*, *ванѣти*, *скѣнѣти*.

7. Изговоръ на *ъ*.

Въ северозападната група *ѣ* се изговаря като *ѣ*-звукъ, макаръ и да се отличава отъ етимоложко *ѣ*, докато въ юго-источната сжщата гласна се изговаря твърдо: *ѣ*, *о* или *а*; по чешки и полски *deska*, по бълг. дѣска, руски доска и по сръбо-хърватски *daska*. По словенски, макаръ че се пише *deska*, но въ сжщностъ изговорътъ е пакъ дѣска.

8. Ударение.

Въ първата група (северозападна) ударението у думитѣ е опредѣлено, т. е. пада сѣ върху единъ и сжщи слогъ, и то: въ чешки — върху първия, въ полски — върху || предпоследния, докато въ югоисточната група уда- 26 рението е неопредѣлено, т. е. може да пада върху сѣки слогъ у думата. Каквито исключения има, тѣ или са нови, или не засѣгатъ главнитѣ езици, а само наречията.

Отъ осемтѣхъ фонетични признаци, които приемаме за отличителни белези между дветѣ групи славянски езици, най-голѣма важностъ, или най-голѣма дѣлидбена сгода, има замѣната на *tj* и *dj*, защото може да послужи и за по нататѣшна дѣлидба на славянскитѣ езици. И наистина, споредъ замѣната на тия звукове, не само че се отдѣлятъ хубаво дветѣ главни групи славянски езици, защото намѣсто *tj-dj* имаме на една страна (въ северозападната група: полски и чешки) съскави съгласни (*ts-dz*), а на друга (въ югоисточната група: сръбско-хърватски, словенски, руски и български) шушкави съгласни (*ts-dž*), ами и по нататѣкъ, сравнявайки главнитѣ славянски езици сѣ върху тая основа, забелязваме, че изговорътъ на *tj-dj* ги отдѣля твърде хубаво единъ отъ други тъй, че полски езикъ напр. ще познаемъ веднага по неговитѣ *c-dz* намѣсто *tj-dj*, чешки — по *c-z*, сръбско-хърватски по *ћ-ђ*, словенски — по *č-j*, руски — по *ч-ж*, български — по *шт-жд*.

Тогава предполагайки за славянския праязикъ непромѣнени *tj* и *dj*, ще имаме:

Въ общославянски *světja* — *medja*.

I. Въ североист. група *tj-dj* даватъ съскави замѣни.

1. Полски езикъ замѣнява *tj-dj* съ *c-dz*: *świeca* — *miedza*.
2. Чешки " " " " *c-z*: *svíce* — *meze*.

II. Въ югоисточната група *tj-dj* даватъ шушкави.

3. Руски езикъ замѣнява *tj-dj* съ *ч-ж*: *свѣча* — *межа*.
4. Български " " " *шт-жд*: *свѣща* — *межда*.
5. Сръбско-хърват. " " " *ћ-ђ*: *свијећа* — *међа*.
6. Словенски езикъ " " " *č-j*: *svēča* — *meja*.

Разбира се, че тази дѣлидба не прѣчи да комбинираме отъ славянскитѣ езици и други групи споредъ едни или други

общии признаци; съ това ще си обяснимъ и по добре взаимнитѣ 27
имѣ отношения. Но каквото и да струваме, първичната дѣ-
лидба на две ще стои твърдо; първо, защото се подкрепя
съ много сжществени и старински признаци, и второ,
защото съ нея се получаватъ две групи езици, отдѣлени доста
хубаво диалектично и географично една отъ друга. Отдѣлени
казвамъ, защото малкото „кръстосвания“, каквито биха могли
да се срещнатъ тукъ-тамъ по славянскитѣ езици, не противо-
речатъ никакъ на приетото разграничение, понеже тия кръсто-
свания се срѣщатъ или близу до дѣлидбената граница —
каквото е напримѣръ *dl-tl* въ словенски, дошло по съседство
отъ словашки — или пъкъ са на просто отпослешни явления,
каквито са примѣри като: да светна, да падна, земя, оста-
вамъ, бракъа въ български.

Дѣлили тѣй или иначе славянскитѣ езици, трѣба да
признаемъ, че въпросътъ за взаимнитѣ отношения помежду
имъ е изобщо твърде мжченъ, защото е сплетенъ съ въпроси,
на които не е още отговорено съ положителностъ. Преди
сичко, не знаемъ, откога славянскитѣ народи заиматъ се-
гашнитѣ си земи и дали сегашното имъ расположение си е
сѣ такова открай-време, или ако не, то какъ се е промѣня-
вало. Подиръ това не знаемъ, откога датуватъ разнитѣ фо-
нетични и морфологични промѣни въ отдѣлнитѣ славянски
езици и дали напр. еднакви промѣни въ два или повече сла-
вянски езици се дължатъ на задруженъ животъ, на съсед-
ство, или пъкъ са произлѣзли независимо едно отъ друго.
Тѣй напр. виждаме, че както въ сръбски, тѣй и въ руски,
стб. ж се замѣнява съ у; ако предположимъ сега, че това
става, защото и двата езика са отъ югоисточната група, пита
се, защо не намираме сжща замѣна въ български и въ
словенски? Нали и тѣ са отъ сжща група? Освенъ това
защо срѣщаме сжща замѣна за ж и въ чешки езикъ, който
е пъкъ отъ северозападната група? Сжщо такова недоумение
се явява и кога питаме, защо ъ е замѣнено въ руски, сръб-
ски и чешки съ е и *je*, докато въ български и полски
сжщата гласна отговаря на *ja*, макаръ че последнитѣ два
езика не са отъ сжща група. На тия въпроси може да се
отговори тѣй или иначе, но сѣ ми се струва, че освенъ ин-
дивидуални причини ще трѣба да се има предъ видъ и
естествена връзка чрезъ || съседство — било въ 28
исторично, било въ предисторично време. Ако постоянно се
напира, че днешнитѣ диалектни особености у славянскитѣ
езици водятъ началото си още отъ праславянско време, защо
да не предполагаме, че е възможно, нѣкои еднакви свой-
щини у разни славянски езици да произлизатъ отъ нѣко-
гашно съседство на тѣзи езици, съседство съ време разне-
битено отъ исторически събития?

Сравнението на български езикъ съ другитѣ славянски

езици води именно къмъ тая мисль, че едно време нашиятъ езикъ ималъ и други съседи, а не както днесъ само сърбитъ. И наистина, земемъ ли на умъ, че българскиятъ словѣне са се простирали едно време по унгарското равнище, по Трансильвания, Влашко и Богданско, както хубаво свидетелствуватъ толкова българизми въ маджарски¹⁾ и румънски, ще трѣба да признаемъ, || че е имало време, когато нашиятъ езикъ се²⁹ е допиралъ нѣ само съ единъ славянски езикъ, както сега, ами съ нѣколко; защото е заималъ центърътъ на оня кръгъ славянски езици, наредени около него, именно това мѣсто, що го заиматъ сега народитъ маджарски и румънски. Оттамъ и нѣкои поразителни прилики на българския езикъ и съ такива славянски езици, съ които сега се не допиратъ географски.

И наистина, колкото повече проучваме отношението на български езикъ къмъ другитъ славянски езици, толкова по ни се всажда мисльта, като че този нашъ български езикъ,

1) Славянското влияние върху маджарски езикъ нѣ сички еднакво схващатъ. Като оставимъ на страна крайнитъ маджарски патриоти, на които се и никакъ не ще да признаятъ изобщо славянско влияние върху езика имъ, има доста маджарски и нематджарски учени, които твърдятъ, че маджаритъ са си донели съ себе си въ сегашна Унгария славянскитъ думи, що ги иматъ въ езика си, понеже ги заели ужъ по преди презъ своето пребивание въ южна Русия. Тѣй се бѣше изказалъ и маджарскитъ филологъ Munkácsy въ спис. *Donauländer*, кн. 4—7., *Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung*. Това мнение намѣри горещъ и доблестенъ противникъ у лицето на единъ твърде обективенъ маджарски ученъ — проф. Asbóth, който (въ *Archiv*, XXII, 433—487, подъ сжщо заглавие: *Die Anfänge* и пр.) оборва единъ по единъ доводитъ на Мункачи и доказва отъ своя страна, че славянскитъ думи въ маджарски езикъ са заети въ днешна Унгария, и то предимно отъ славянско племе, идентично съ днешнитъ българи, че и самото название на маджарската столица Пеща е отъ български происходъ (пещъ), както показва и нѣмското ѝ име Ofen = пещъ. Вж. и статията му: „Нѣсколко замѣчаній на сочинение В. Ягича объ исторіи происхожденія церковно-славянскаго языка," въ *Изв. Отдѣл. р. яз.*, т. VII. кн. 4. И тѣй ще е сжщинската истина, както ни я представя Ажботъ, защото въ новото си отечество маджаритъ намѣриха въ IX вѣкъ словѣно-българско племе и словѣно-български строй, па неминуемо е следвало да подпаднатъ подъ словѣно-българско културно влияние още въ първото време на заселбата си. Ако славянскитъ думи въ маджарски бѣха заети въ Южна Русия, тѣ щѣха да носятъ дири отъ руски езикъ; а то какво виждаме? Виждаме, че въ тѣхъ е отпечатанъ главния признакъ на българския езикъ, защото въ тѣхъ нѣкои характерни звукове запазватъ българския си изговоръ (ш = *шт*, жд = *жд*, ж = *он*, ъ = *ен*). А съ българитъ (разбирай словѣно-българитъ) маджаритъ не са могли да бждатъ непосредни съседи въ южна Русия, защото ги е дѣлилъ дебелъ поясъ чужди племена, които са заимали жгъла между Дунава и Черно море.

Влиянието на българския езикъ върху румънския е несравнено по-

зетъ изцѣло съ наречията си, съдържа въ себе си по нѣщо отъ сички славянски езици. Може би и сѣки други славянски езикъ да се струва тъкмо тъй, кога водимъ сравнение, изхождайки отъ него, но пакъ бихъ казалъ, че за български езикъ има повече факти, които ни каратъ да му дадемъ известно първенство въ тоя случай. Тѣй освенъ нѣкогашното му централно положение допреди идването на маджаритѣ въ днешно Маджарско и Трансилвания, което, мисля, не подлежи на съмнение, българският езикъ има и това предимство, че документалната му история захваща отъ най-рано време, отъ време, когато никой други славянски езикъ не притежава || писменни паметници. Покрай това многоброй- 30 нитѣ му говори освенъ че потвърждаватъ съ живи примѣри туй, що е завардено въ писменитѣ му паметници, ами го турятъ и въ дотикъ ту съ този, ту съ онзи славянски езикъ; защото въ тѣхъ намираме частично отразени почти сички стари и нови фонетични свойства на славянскитѣ езици. Това ни дава право да твърдимъ, че много отъ тѣзи общи черти

голѣмо, отколкото върху маджарския: защото маджаритѣ влизатъ въ допиръ съ словѣно-българитѣ едвамъ въ края на IX вѣкъ, когато съ румѣнитѣ съседството имъ захваща много по-отрано. Освенъ това дълго време и следъ IX вѣкъ българската държавна властъ не престава въ Румѣния, та заедно съ нея се пресажда и българска писменность, която трае дори до XVII вѣкъ. Чудно ли е тогава, че румѣнски езикъ ще впие въ себе си толкова словѣнобългарски елементи, че да прилича на полуславянски езикъ? Но както въ Унгария, тъй и въ Румѣния не сички признаватъ това славянско, и то специално българско влияние върху румѣнски езикъ. Смѣтатъ за унижение да са имали нѣкога нужда отъ културата на такава, споредъ тѣхъ, низка раса, каквато е славянската. И дълго време трѣбваше да се мине, докато се явятъ и у тѣхъ трезви умове, които да гледатъ на истината право въ очи. Такъвъ бѣше до сега познатиятъ и у насъ румѣнски ученъ J. Bogdan. Наредъ съ него румѣнската наука може съ гордостъ да посочи единъ другъ свой ученъ, който издаде едно крупно съчинение върху историята на румѣнски езикъ и който би правилъ честь на сѣкоя наука. Това е Ovide Densusianu, а съчинението му — *Histoire de la langue roumaine*, излѣзло въ Парижъ на френски. Това съчинение освенъ че е първо по родѣтъ си въ румѣнската литература, защото подобни работи допреди него са, можемъ каза, само опити, но и заслужава сѣка похвала зарадъ прокарания широкъ възгледъ върху развитието на румѣнски езикъ. Авторътъ отфрля сички ония тѣсногърди похвати на повечето румѣнски учени да покажатъ чистолатинския произходъ на румѣнски езикъ, нѣщо което явно противоречи на толкова факти въ самия този езикъ. „Нашето мнение за историята на румѣнски езикъ, каза Densusianu въ предговора си, нѣма да задоволи нашитѣ чувствителни съотечественици. Ала малко ни струва, че науката по нѣкой пѣтъ разваля патриотичнитѣ иллюзии. Ние мислимъ, че трѣба да се прѣснатъ предубежденията, които са спѣвали до сега студиитѣ върху румѣнски езикъ“.

между българският говори и отдѣлнитѣ славянски езици са отзивъ отъ онуй време, когато български езикъ е билъ още въ допиръ съ тѣзи езици.

Единъ-два примѣра ще обяснятъ това, що казваме. Български езикъ въ сегашната си областъ се допиратъ откъмъ западна страна съ сръбски, а откъмъ североисточна страна — съ руски; тъй че естествено ще е да има най-много общи черти именно съ тѣзи два езика. И наистина е тъй; но докато приликитѣ между сръбски и български са лесно понятни, понеже тия два езика живѣятъ вече толкова вѣка единъ до другъ, то приликата между руски и български не може да се обясни чрезъ сегашното съседство, защото въ сжщностъ то датира отъ ново време, отъ стотина години, именно отъ разнитѣ руско-турски войни, когато много български челяди отъ источна България напушаха отечеството си, да се заселятъ въ южна Русия. Това ново съседство не е произвело никакво влияние върху двата езика, или ако го е произвело, то ще е само локално, и никакъ не засѣга по дълбоко въ общия строй на езика. Общността, значи, между български и руски трѣба да тълкуваме или като случаенъ съвпадежъ, или като следствие отъ нѣкогашно по ближно съседство. Последното е по вѣроятно, защото се подкрепя и отъ други факти.

Друго. Български и полски езикъ стоятъ сега най-далечъ единъ отъ други не само по просторъ, но и по говорни особености. Но ето че тия два езика лаятъ еднакъвъ изговоръ за ъ, именно онзи изговоръ, който е свойственъ и на старобългарски и въ най-старитѣ му паметници. Тази еднаквостъ между полски и български не ще е туку тъй случайна, а ще води началото си още отъ онуй време, когато реченитѣ два езика са биле на граница единъ съ други и може би още тогава се отличавали съ това си общо свойство отъ другитѣ славянски езици тъй, както и днесъ.

|| Нѣкои и други учебни прилики на български езикъ з1 съ новословенски и словашки, за които ще бжде по долу дума, водятъ сѣ къмъ сжщо заключение, че тѣзи езици, които сега са тъй далеко отъ него, са му биле едно време по близки съседи — оттамъ чудната прилика помежду имъ.

Преди да преминемъ къмъ подробно сравнение на български съ другитѣ славянски езици, нека дадемъ кратка характеристика на славянскитѣ езици поотдѣлно, като имаме предъ видъ на първо мѣсто фонетичнитѣ имъ особености.

Руски езикъ се отличава по следнитѣ си белези:

1. *tj* и *dj* се изговарятъ като *ч* и *ж*: свѣча, межа.
2. *ж* гласи *у*: рука, мука; *ж* = *я* (= 'а): мясо, рядъ.
3. Въмѣсто *ра* и *ла*, произлѣзли отъ по стари *or* *ol*, въ

руски имаме о ро, о ло: борода, голова в м. крада, глава; сжщо тъй имаме въ руски вмѣсто рѣ, лѣ (отъ нѣкогашно е г, е і между съгласни) — ере, еле (или пакъ оло): дерево, железа, молоко; това е руското пълногласие.

4. Въ руски езикъ, както въ никой други живъ слав. езикъ, е запазенъ стариятъ изговоръ на ъ, писано ъ: сынъ, мышца.

5. ъ и ѣ, дето се изговарятъ като цѣли гласни, гласятъ като о и 'е: токмо, день.

6. Старобългарскитѣ между-съгласни рѣ и лѣ само въ руски пазятъ още стария си происходъ, та имаме вмѣсто тѣхъ сега: ор-ол, ер-(ел), ро-ло, ре-ле: торгъ, волкъ, зерно, кровъ, плоть, крестъ, слеза. Въ повечето български говори още отъ прастаро време тая разлика е затрита: трѣгъ, клѣкъ, зрѣно, кръвъ, плѣтъ, крѣстъ, слѣза.

7. Ударение — неопредѣлено, старо.

Руски езикъ се дѣли на три наречия: великоруско, малоруско и бѣлоруско.

Сръбско-хърватски езикъ има тия признаци:

1. tј и dј се замѣняватъ съ ѣ и ѣ, изговаряни като много меки ч' и ц': свеѣа, меѣа.

2. ж се изговаря като у, ѡ като е: рука, мука; месо, ред.

3. ѣ е изравненъ съ ѣ въ единъ и сжщи звукъ а: даска, дан, лан.

4. рѣ и лѣ (междусъгласно) се изговарятъ като р (вокално) и у: прст, суза.

|| 5. Краесрично л се вокализува въ о: пепео, криоце. 32

6. Ударение пакъ неопредѣлено, ала въ сръбски редовно премѣстено за единъ слогъ къмъ началото на думитѣ.

7. Въ сръбско-хърватски езикъ има и квантитетъ.

Сръбско-хърватски езикъ се дѣли на три наречия: щокавско, чакавско и кайкавско — споредъ изговора на хѣто. Щокавското наречие говорятъ сжщинскитѣ сърби, докато чакавското и кайкавското съставя хърватски езикъ.

Словенски или словински езикъ има тия признаци:

1. tј и dј се замѣняватъ съ ч и ј: svѣča, meја.

2. ж се изговаря като о, ѡ като е: рока, мока, месо, ред.

3. ѣ е изравнено съ ѣ въ единъ тъменъ звукъ ѣ, който бележатъ съ е: bez, deska, den, len.

4. рѣ — лѣ се изговарятъ като вокални р и л: prst, slza.

5. Ударение старинско, но доста промѣнено.

6. Квантитетъ има, но е новъ и дълги гласни биватъ само подъ ударение.

7. Различава дуални форми у глаголитѣ.

Полски езикъ има следнитѣ отлики:

1. *tj* и *dj* се изговарят като *ц* и *s* (дз): *świeca*, *miedza*.
 2. *ж* и *л* запазват началният си изговоръ както *o_n* (писано *ą*) — *e_n* (писано *ę*), обаче се замѣняватъ тѣй взаимно, че вмѣсто *ж* идва *e_n* и наопки — вмѣсто *л* — *o_n*. Приема се обикновено, че дълго *ж* и дълго *л* даватъ *o_n*, а кратко *ж* и кратко *л* даватъ *e_n*: *dąb* — *dębu* (джѣтъ, джѣбу), *wiązać* (кѣзати), *peć* (пѣто).

3. *ра* и *ла* гласятъ на полски като *ro* — *lo*: *gród*, *wrota*, *głowa*.

4. *ъ* и *ь* се замѣняватъ съ *e* и *'e* (меко *e*).

5. *ѣ* се изговаря като *я* и *e*, както въ источнобългарски, но въ зависимостъ отъ положението: *ѣ* се преглася не само предъ меки срички, но и предъ устни и гърлени съгласни: *kwiat* (цвѣтъ), *żelazo*, *biały* — но: *bielić*, *liewy*, *chleb*, *świeca*, *grzech*.

6. Особено смекчение на съгласнитѣ, вследствие на което се явяватъ повече съскави и шушкави звукове, отколкото въ други славянски езици; тѣй освенъ дето меко *р'* дава *рж* || (писано *rz*), още и сѣко *d* и *t* предъ меки гласни дава *dz* и *c*, ³³ както и *z*, *s*, *c* — *ż*, *ś*, *ć*: *mieście* (мѣстѣ), *kość* (кѣстѣ), *jeździć* (ѣздитѣ).

7. Ударение опредѣлено и то на предпоследния слогъ.

Къмъ полски езикъ броятъ наречията кашубско и полабско; последното вече се не говори.

Чешки езикъ има следнитѣ отлики:

1. *tj* и *dj* се замѣняватъ съ *с* и *з* (*ц* и *з*).

2. *ж* дава *у* или *оу*, споредъ това, дали е кратко или дълго: *guka*, *sound*. *л* дава *ѣ* или *і* — а или *á* наспротивъ това, дали е кратко или дълго и дали стои предъ мека или предъ твърда сричка: *pět'* — *páty*, *sváty* — *světiti*, *kníže* (кѣнѣжѣ). При това дължината и кратчината на гласнитѣ въ чешки не върви въ съгласие съ предполагаемия старославянски квантитетъ.

3. *ръ* и *лъ* се замѣнява различно — ту чрезъ *г*, *л* вокални: *brv*, *krv*, *hlati*, ту чрезъ *ге*, *лу*: *krev*, *slunce*.

4. *ѣ* дава *ѣ* или *і* наспротивъ това, дали е кратко или дълго: *běl*, *bědu*, *tělo*, *víra* (вѣра), *léto* (лѣто), *mlíko*. На сжщи измѣнения се подлага и *ж* и *ја*, както изобщо *'a*.

5. Дълго *о* дава *у*, което се пише *ů*: *vůle*, *půž*.

6. *ју* или *'и* се преглася въ *і* или *і*, споредъ това, дали е кратко или дълго: *klič*, *jítro*.

7. *г* се изговаря като *h*: *hlava*, *hora* (гора).

8. Меко *р'* дава *рж*, писано *ř*: *břeh*, *dřevo*, *moře*, *tvořiti*.

9. Ударение определено, и то винаги върху началния слогъ.

10. Квантитетъ, произлѣзълъ отъ по ново време.

Словашки езикъ се брои като частъ отъ чешки, но се различава отъ него главно по това, че замѣнява старо *dj* съ *dz*, *ъ* и *ь* се рефлектиратъ като *о* и *е*, нѣма *й*, нѣма и сжщи квантитетъ, както въ чешки.

Къмъ чешки броятъ още две славянски наречия — горно и долно-лужички, които се говорятъ по Саксония и Прусия.

Тази кратка характеристика на славянскитѣ езици показва, какво разнообразие владѣе въ тѣхъ откъмъ фонетична || страна и какъ мжно е по нѣкога да се намѣри единство въ 34 това разнообразие.

Да видимъ сега, какъ стои български езикъ преди сичко къмъ днешния си близъкъ съседъ — сръбски. Къмъ сръбски, казвамъ, а не къмъ сръбско-хърватски, първо, защото български езикъ се допиратъ сега само до сръбски говори, а не и до хърватски; второ, защото по отношение къмъ български езикъ ще трѣба да правимъ известна разлика между сръбски и хърватски, понеже, както ще видимъ, „хърватскитѣ“ наречия (кайкавско и чакавско) по нѣкои свои особености се приближаватъ повече къмъ словенски и къмъ български, отколкото къмъ сръбски езикъ.

Сравнението сега между сръбски и български може да бжде двояко, споредъ това, дали сравняваме погранични български съ погранични сръбски говори, или сравняваме говори малко-много отдалечени отъ преходното сръбско-българско наречие. Въ първия случай ще имаме, разбира се, много повече прилики, защото и на дветѣ страни ще срещнемъ смѣсени говори, произлѣзли отъ постоянни взаимни заемки. Такива смѣсени говори са отъ отсамна страна северозападнитѣ наши *ч-ц* и *к'-г'* говори, а отъ сръбска — задморавското наречие, пропито съ много български особености. Ала да сравняваме тия погранични говори помежду имъ, едва ли би постигнали друго, освенъ още едно излишно потвърждение, че нито задморавското наречие е чисто сръбско, нито пъкъ нашитѣ погранични *ч-ц* и *к'-г'* говори са чисто български. И така бихме сравнявали само говори, или най-сетне наречия отъ два съседни езика, ала не сжщитѣ изработени и обособени вече езици, каквито са сръбски и български. Освенъ това тоя широкъ пласъ смѣсени говори правятъ прехода между сръбски и български тъй бавенъ и постепенъ, че е мжно да се опредѣли, де свършва единиятъ и де захваща другиятъ езикъ. Влиянието и отъ дветѣ страни върху тия срѣдни говори досѣга еднакво звуковетѣ както и формитѣ,

синтаксата, както и речника, но забелязваме пакъ, че българското влияние въ тѣхъ се изразява повече въ морфологията, докато сръбското засѣга повече звуковетѣ.

|| Споредъ това, питаме ли, дожде се простира сръбски езикъ къмъ истокъ и дожде стига нашиятъ български езикъ къмъ западъ, сърбитѣ иматъ право да посочатъ за своя говорна граница линията, дождето стига изговоръ у за ж, както и българитѣ отъ своя страна са въ пълно право да твърдятъ, че български езикъ се простира, дождето липсватъ старитѣ форми (падежи, инфинитивъ), дождето се употребява за поставенъ членъ и дождето се замѣняватъ старитѣ синтетични форми съ нови — аналитични. Тогива славянската граница между сръбски и български ще лежи нейде посрѣдъ тия две влияния отъ истокъ и западъ, ще лежи именно тамъ, дето я поставя професоръ Беличъ за своето южноморавско наречие, т. е. при съединението на българска Морава съ сръбска (при Сталачъ) и оттамъ на югъ презъ Прокопе до Прищина (Вж. неговата карта къмъ книгата му Диалекти источне и јужне Србије, Београд, 1905). Тая граница сме въ пълно право да приемаме за български езикъ, защото възъ основа на материалитѣ, които дава самъ професоръ Беличъ въ книгата си, излиза че моравското наречие притежава несравнено повече български свойства, отколкото сръбски, както ще видимъ по сетне. Колкото за областта на северъ отъ тая точка, тя е населена предимно съ влашко население, та за това нѣма значение за говорната граница между българи и сърби. Колкото вървимъ по западъ и по на истокъ отъ тая граница, сѣ повече намаляватъ общитѣ особености, докато влѣземъ най-сетне въ говори чистосръбски отъ една страна и чистобългарски — отъ друга. Отъ такива именно говори ще трѣба да водимъ сравнението между два съседни езици. Излизаме ли отъ такова становище, не смѣтаме ли и ония общи свойства, по които сръбски и български се отличаватъ, като части отъ юго-источната славянска група, тогава оставатъ за чудо твърде малко признаци, общи и на двата езика. Тѣ са следнитѣ петъ, три отъ които засѣгатъ звукови свойщини и два са отъ кръга на синтаксата.

1. *ѣ* = *и*. Както въ сръбски, тѣй и въ новобългарски изговорътъ на тая гласна се слѣлъ съ обикновено *и*. Този изговоръ сега е общъ не само на сръбскохърватски и български, но и на словенски и съставя обща отлика на югославянскитѣ езици. А питаме ли, отде е захванало изравнението, дали отъ български или отъ сръбски, съ право бихме отговорили, че импулсътъ иде отъ сръбска срѣда и върви къмъ истокъ. За това ни служатъ следнитѣ съображения:

а) За сръбски старъ изговоръ на *ѣ* нѣмаме никакви по-

ложителни сведения, докато пъкъ българският паметници дори от XIV вѣкъ употрѣбятъ доста правилно тая гласна;

б) Дори и до днесъ има още български говори, дето е запазенъ стариятъ изговоръ на *ѣ*, макаръ и не изцѣло.

в) Тѣзи български говори, въ които е запазенъ старъ изговоръ на *ѣ*, са далечъ отъ сръбскобългарската етнографска граница — въ Солунско и Шуменско.

г) Изравнението на *ѣ* съ *и* е станало съобразно съ изравнения, свойствени на сръбски езикъ (*ѣ* = *е*, *ѡ* = *о*, *ѣ* = *ѡ*, *ѡ* = *ѡ*), докато въ български това нѣма, или ако го има, то е станало пакъ подъ импулсъ отъ западъ.

2. *ѡ* = *е*. Както въ български, тъй и въ сръбски старобългарската носовка *ѡ* се замѣнява съ една и сѣща гласна *е* — разбира се, като не смѣтаме ония, макаръ и стари замѣни (*'ѡ*, *'ѡ*, *'ѡ*), що ги срѣщаме по българскиятъ говори. Понеже изговоръ *е* сега е общъ на сички западни говори, а пъкъ ония другитъ изговори се срѣщатъ само въ источни говори, то е твърде вѣроятно, че и изговоръ *е* за *ѡ* иде като продължение на сръбската обща замѣна *е* за тая гласна. Това е толкозъ по допустимо, имайки предъ видъ рускиятъ изговоръ *я* отъ една страна и хърватско-словенската замѣна *а* (следъ палатали) — отъ друга. Значи, изговоръ *е* за *ѡ* иде въ български езикъ като вълна отъ западъ, тъкмо както и замѣна *е* за *ѣ*, която до сега е обѣла само западната половина отъ българската говорна областъ, иде тъй сѣщо отъ западъ. Приемайки тоя континуитетъ, тъй както приемамъ изобщо сичко, що е общо между сръбски и български, като резултатъ отъ сѣседско влияние, азъ не изключавамъ възможността изговоръ *е* за *ѡ* да си настане и на чисто българско огнище.

|| 3. Къмъ дветъ фонетични еднаквости между сръбски 37 и български бихме прибавили и третя, именно изговоръ *е* за *ѣ*. Но понеже добра половина отъ български езикъ пази още стариятъ изговоръ на тая гласна, докато само западнитъ говори са я изравнили съ *е*, както въ сръбски, то сравнението по тая точка би имало само тая цель, да потвърди онова, що казахме по-горе за вървежа на фонетичнитъ изравнения между сръбски и български, именно, че тѣ иматъ посока отъ западъ къмъ истокъ, отъ сръбски къмъ български. Сѣщо струва и за изговоръ *ѣ* по сръбски и български.

4. Четвърто общо свойство между сръбски и български е еднакво искаждане бждно време посрѣдствомъ единъ и сѣщи помощенъ глаголъ *хѡшж* (български *ѡа*, *ѡе*, сръбски *ху*, *хе*). Тази особеностъ, обща сега само на български и на сръбски — докато въ хърватски и словенски се употрѣбя за тая цель глаголъ *ѡждж* — е минала навѣрно отъ български въ сръбски, та затова не е обхванала още другитъ югосла-

вянски езици. А въ български това свойство е сравнително ново, произлѣзло на Балканския полуостровъ, защото е общо на сички балкански езици, а въ другитѣ славянски езици, освенъ сръбски и български го нѣма.

5. Общностъ между сръбски и български намираме въ еднаквото разлагане на инфинитивната форма по-срѣдствомъ съюзъ *да* и *verbum finitum*. Макаръ и да не е още напълно прокарано това разлагане, то е пакъ съвсемъ обикновено въ сръбски, докато въ хърватски и словенски го още нѣма, или го има въ много по малка мѣра. И това аналитично свойство се дължи на влияние отъ българскитѣ говори върху сръбскитѣ, защото и въ други случаи съглеждаме въ български много по силна тенденция къмъ анализа, отколкото въ сръбски.

Споредъ това би рекълъ човѣкъ, че при тия малко еднаквости разликата между сръбски и български би трѣбало да бѣде твърде голѣма; но въ сжщностъ български стои пакъ най-близу до сръбски, по близу отколкото къмъ който и да е други славянски езикъ. То е за това, защото изговорътъ на другитѣ гласни и съгласни си е нормаленъ, безъ ония прегласи и палатализации, каквито ги има въ по севернитѣ славянски || езици (чешки, полски и руски). Въ сръбски и български, както изобщо въ югославянски, нѣма нито чешки прегласъ на *ja* въ *je* и *ji*, нито руското пълногласие, нито полско-руското *'o* намѣсто *e*, а фонетиката е сравнително чисто запазена, та думитѣ са претърпѣли малко промѣна въ изговора си. Освенъ това има и друго, което сближава още повече тия два езика; то е голѣмото множество общи думи. Речникътъ и словотворниятъ комплексъ е почти еднакъвъ както въ български тъй и въ сръбски. По отношение на своето самородно (народно) словно богатство български езикъ стои несравнено по близу къмъ сръбски отколкото къмъ руски, макаръ и литературнитѣ заемки между руски и български да са приближили доста и тѣзи езици единъ къмъ други. Едва ли ще се стори вѣроятно, че българскиятъ народенъ езикъ има три пжти повече общи думи съ сръбски, отколкото съ руски. Въ това се увѣрихъ, сравнявайки еднакви текстове по тритѣ езика: докато на една обикновена страница руски текстъ ще се срещнатъ 24 до 30 непознати за некнижовенъ българинъ думи, то на сжща страница сръбски текстъ ще се срещнатъ само 8 до 10! Тази прилика и разлика въ лексикално отношение на български езикъ къмъ двата му съседни езици навѣрно е пакъ резултатъ на по близки и по отпослешни взаимни сношения между сърби и българи, каквито сношения между руси и българи не е имало. Това именно множество общи думи прави сръбски езикъ лесно развмливъ за българинъ, както и наопаки — български за сръбинъ. Тая лексикална прилика би улеснила твърде много въвеждането на

единъ общъ литературенъ езикъ между тия два народа, ако политическото съперство помежду имъ не бѣше отблъсвало сѣка помисль за взаимна дейность.

Сравнението на български езикъ съ останалитѣ югославянски езици или наречия — задъ сръбски нататъкъ — ни раскрива любопитния фактъ, за който загатнахъ и по горе, именно, че български езикъ не е ималъ отъ край-време за съседъ сръбския. Истина е, що казахме, че български и сръбски стоятъ сега за сега най близу единъ къмъ други, но истина е и това, че нашиятъ български езикъ има нѣкои общи свойства съ хърватско-словенски, безъ да ги има и съ сръбски.

|| Групата хърватско-словенски говори по отношение къмъ български езикъ съставятъ едно цѣло, като че отдѣлно отъ сръбски, за това ги и зиматъ заедно при сравнението имъ съ български. Та и въ сжщность тѣзи говори или наречия иматъ помежду си много общи, и то старински черти, по които се отличаватъ отъ сръбски и се доближаватъ до български. Тукъ подъ „хърватски“ разбирамъ дветѣ хърватски наречия — кайкавско и чакавско, които вече по замѣната на *tj-dj* правятъ съ словенски едно цѣло, защото иматъ за тия звукове *ч-j*, а не *ћ-ђ*, както въ сръбски.

Ето напр. какви еднакви особености има въ хърватско-словенски и български, а ги нѣма въ сръбски:

1) Въ хърватско-словенски покрай обикновената замѣна за *ѡ* (*e*) има и друга, твърде прилична на сръднобългарската юсова замѣна, именно следъ палатали (*жс, ч, ш и ј*) *ѡ* гласи не *e*, а *a*: *jazik, prijati, žatva* и пр. Тъкмо тѣй гласи *шѡ, жѡ, јѡ* и въ много български говори: *ѣзык и ѣзык, шѣтам и шѣтам, жѣтва и жѣтва*. Това нѣщо въ сръбски езикъ нѣма.

2) Тъкмо както въ български, тѣй и въ словенски, па и въ хърватски, начално *ж* се изговаря съ предметното *в* — *кж*: *vos, voz, vože, vohati, votek* — наспротивъ, *жск, жзлѣ, жжѣ, жхати, жтѣкѣ* и въ си, въ же, въхам, вътѣк. При това тукъ и тамъ е запазенъ и стариятъ изговоръ безъ *в*: *оже, ozel* — *ѣже, ѣзол* (по охридски) и *ѡже, ѡзол* (по сръдномакедонски).

3) Както въ български тѣй и въ хърватско-словенски съчетание *чрѣ* си остава пакъ такова: черно — *сгно, червей, — сгн* и пр., докато въ сръбски сжщата звукова ставка гласи *цр*: *црно, црв*. Истина и въ много наши говори сръбщаме *цр* намѣсто *чр*, но сѣ въ западни, значи по близки до сръбски езикъ говори, докато въ по далечнитѣ си е въ употребѣ само *ч* *р*, а не *ц* *р*. Исклучение прави само дума *църква*, която и по источно се изговаря тѣй (покрай *ч* *р* *к* *в* *а*), но за това имаме и старобългарски *црѣкѣ*.

4) Краесрично *л*, което въ сръбски минува въ *о* (рекао, пепео) си остава непромѣнено въ хърватски и въ словенски

тъкмо тъй, както въ български. Тъй сѣщо и преходътъ на || съчетание *лъ* (между съгласни) въ *у* (*вуна*, *жут*) не е про- 40
каранъ повсемѣстно нито въ словенски, нито въ хърватски.

5) Еднаквостъ между български и хърватско-словенски съгледдамъ и въ лабавата употреба на *л-ерентheticum*. Сръбски езикъ е въ туй отношение строго следбенъ, та не само че е запазилъ сички случаи, познати отъ старобългарски, ами е образувалъ и нови (сноплѣе, гроблѣе — накъмъ снопини, гробки), докато много хърватски и словенски говори не само че не познаватъ новитѣ случаи, но отстъпятъ дори и отъ старитѣ; срав. *spravjati*, *stavjati*, *zovjem*, *skubje*, още у Гундулича. Микл. I. 413.

6) Общностъ между български и чакавски има и въ изговора на думи като веселѣе, каменѣе, дето се не чува онова слѣно сръбско *љ*, *њ*, а раздѣлно *лј*, *нј*, свойствено и на българскитѣ говори.

7) Общо е тъй сѣщо и ударението въ български и хърватско-словенски, докато въ сръбски е промѣнено, макаръ и тая промѣна да излиза отъ по стара обща основа.

8) Между изговора на *ж* като *о* въ словенски (и нѣкои кайкавски говори) съгледдамъ пакъ хубава прилика съ нашитѣ дебърски и родопски говори, дето *ж* има сѣща замѣна.

9) Въ хърватско-словенски, както и въ югозападнитѣ наши говори *ш* гласи *шч*, а не *шт*, както въ сръбски. Тази общностъ навеждамъ затова, защото и за общобългарски излизамъ отъ едно по старо *шч*, отъ което настава после *шт*.

Значи, докато между сръбски и български има само две или три фонетични еднакости, то между хърватско-словенски и български освенъ сръбско-българскитѣ фонетични прилики има още деветъ други еднакви точки. При това сравнимъ ли еднаквоститѣ между български и сръбски съ еднаквоститѣ между български и хърватско-словенски, ще видимъ, че първитѣ са сѣ отъ по ново време и явно преминали отъ единъ езикъ у други, докато приликитѣ между български и хърватско-словенски са сѣ отъ такова естество, че не можемъ ги сматра за нови заемки, а сме принудени да ги смѣтаме като свидетелства за по старо сродство помежду реченитѣ езици.

|| Какъ да си обяснимъ сега това сродство? Дали то води 41
началото си още отъ онуй време, когато словѣно-български езикъ се е допиралъ съ хърватско-словенски направо презъ панонската равнина, или това сродство датира отъ по сетнешно съседство на словено-хърватски (кайкавски и чакавски) и български презъ сегашнитѣ сръбски земи, докато не са ги били заели още сърбитѣ? Първото предположение би се подкрепило отъ факта, че български езикъ има нѣкои прилики и съ други славянски езици, съ които сега не е на граница

(словашки и полски), докато за второто предположение говори фактът, че пъкъ приликът между сръбски и български са отъ по ново време. Рискувано е да се искаже веднага решително мнение по тоя въпросъ, но отъ толковато прилики между български и хърватско-словенски личи доста явно, че диалектичниятъ континуитетъ между югославянскитъ езици се нарушава отъ сръбски езикъ и че ако можемъ говори за югославянски дуализмъ въ оная смисълъ, както го тѣй твърдо защитава професоръ Ягичъ (вж Arch. XVII, 85—9, XIX, 276—7), то имаме доста основание да поддържаме за по старо време и други дуализмъ, именно български съ хърватско-словенски отъ една страна и сръбски — отъ друга, който бива раздвоенъ отъ по сетнешното идване на сърбитъ и връзването имъ между българи и хърватословенци.

Сравнението на български езикъ съ другитъ славянски езици ме води сѣ къмъ тая мисълъ, че българскитъ словѣни въ нѣкогашното си централно положение въ панонскитъ и дакийски предѣли са били близни съседи съ словенци (а може би и хървати), съ словаки, съ поляци и руси, докато съ чехи и съ сърби не са били въ непосредственъ допиръ, затова и нѣма помежду имъ старински общи свойства. Отъ чехитъ са ги дѣлѣли вече словацитъ, но де са били тогава сърбитъ, за да не бждатъ съседи съ българскитъ словѣни, не е добре установено; по сѣка вѣроятность тѣ са били нейде задъ Карпатитъ, и следъ като словѣни (български славяни и словенци) и хървати населяватъ днешнитъ си земи, идватъ и тѣ по между имъ на Балкански полуостровъ. Съ това приемамъ Порфиригенетовитъ сведения относително по сетнешното преселение на сърбитъ за вѣрни, а мнението || на Миклошича по родството на днешнитъ езици ⁴² български и словенски приемамъ дотолкова, че въ IX вѣкъ тѣ са били тъкмо такива две словѣнски наречия, каквито са днесъ общо-българското *щ-жд-* наречие и македонското *к'-г'-* наречие, т. е. били са много близки помежду си, ала ги е различавала замѣната на *tj* — *dj*: въ словенски *ч* — *j* (а може би още *к'* — *г'*), а въ българо-словенски *щ* — *жд*.

Азъ не бихъ нарекалъ „теоретична илюзия“ предположението, че две славянски наречия биха могли да се различаватъ главно по замѣната на *tj* и *dj*, както предполага Миклошичъ за езика на Киевски листи съ тѣхнитъ *ц* и *з* по сравнение съ останалитъ сѣщи старобългарски паметници съ тѣхнитъ *щ* и *жд*, което предположение професоръ Jagić нарича въ Entstehungsgeschichte, 219 — theoretische Illusion. Имайки предъ видъ, че още днесъ напр. македонското наречие се отличава отъ близкитъ му *щ*-говори главно по своитъ *к'* — *г'*, можемъ лесно да си представимъ, че и въ IX — X вѣкъ е възможно било съществуванетоъ едно до друго на две,

дори и три славянски наречия, които биха се различавали помежду си единствено или главно по замѣната на старитѣ *tj* и *dj*. И азъ мисля, че тъкмо въ стара Панония, зета въ по широка смисълъ, е имало въ IX вѣкъ, па и по преди, съседни и близко сродни „словѣнски“ наречия, чиято взаимна разлика е състояла именно въ замѣната на *tj* — *dj*: на една страна (откъмъ югозападъ) *k' — g' —* отдето сетне словенскитѣ *č — j*, на североистокъ *c — dz*, отдето словашки езикъ и на югъ *šč — ždž* и *št — žd*, отдето български. И тъкмо тая разлика, макаръ и едничка да е, ни дава доволно основание да преценимъ и опредѣлимъ произхода на сѣки старъ паметникъ, па да се произнесемъ дори и за родината на Кирило-Методиева езикъ.

Нека проведемъ сега едно сравнение на български езикъ и съ останалитѣ славянски езици: руски, полски и чешки. Отъ това сравнение ще се потвърди съ още нѣколко факта изказаната по горе мисълъ, че нашиятъ български езикъ е заималъ едно време наистина срѣдишно мѣсто между сички главни славянски езици.

Да видимъ напр., какъ стои български езикъ накъмъ руски.

|| Отношението на български езикъ къмъ руския съвсемъ 43 не прилича на отношенията между сръбски и български езикъ. Първо и първо езицитѣ руски и български се не досѣгатъ днесъ тъй плѣтно, както сръбски и български; па нѣмаме и никакви исторически сведения, че са се допирали нѣкой пѣтъ по тѣсно презъ днешна Добруджа и Бесарабия. При сичко туй между тѣхъ намираме за чудо повече общи черти, отколкото между сръбски и български. Приликитѣ са *два* вида — споредъ това, дали сравняваме народнитѣ говори единъ съ други, или сравняваме книжовнитѣ езици на двата народа; въ първия случай имаме работа съ стари диалектни еднакости, а въ втория — съ литературни заемки следъ X вѣкъ.

Къмъ първия видъ прилики между руски и български спадатъ:

1) Еднаква замѣна за ероветѣ; както въ български, тъй и въ руски ѣ, кога се изяснява, преминува въ *о*, а ѡ — въ *е*: кой, кога, тогава; день, лень, темень.

2) Както въ руски, тъй и въ български владѣе още старото неопредѣлено-разносрично ударение.

3) Замѣната за *tj-dj*, ако и да не е днесъ еднаква въ двата езика, но е подобна и сродна, щомъ излизаме отъ по стари *чч-џџ* и за двата езика. А пъкъ изговорътъ на *џи-џди* се посрѣща напълно съ изговора на *сџи*титѣ съгласни въ западнитѣ наши (македонски говори): ишче, гложде, прошчене и пр.

4) Ставка *чръ* се изговаря еднакво въ руски и български като *чер*: червяк, червоточина, червив, черен, черника, чернило, черпиш и пр. Този признак не е свойственъ само на български и руски, защото видѣхме, че го има и въ хърватско-словенски, па го има и въ чешки и полски; но той е важенъ при сравнението на български съ руски, защото го нѣма въ сръбски, макаръ че този езикъ е географски по близу до български.

5) Къмъ приликитѣ между руски и български ще трѣба да причислимъ и една особеностъ на много руски говори да употребятъ за поставенъ членъ, тъкмо както и български езикъ: *мужикомъ, дорогата, дорогуту* и пр. Макаръ и || да ми 44 се не струва напълно доказана органичната връзка между българския членъ и тѣзи народноруски форми, както я приема Милетичъ (Членътъ въ българския и въ руския езикъ, Мсб. XVIII, 45—48), пакъ привидната еднаквостъ не може се отказа; за това умѣстно смѣтамъ да спомена и тази прилика между руски и български.

6) Морфоложка прилика между руски и български виждамъ и въ онова крайно *т* въ 3 л. сег. у глаголитѣ, което е запазено още само въ тия два езика; 3 л. мн. ч. е обща прилика: *стоят, лежат*, а 3 л. ед. ч. е обща за сега само помежду руски и югозападно-български, дето крайното *т* не е още изчезнало: *стоит, лежит*.

Сички тѣзи общи черти между руски и български са сѣ откоleshни и никакъ не развити по влияние отъ сегашно съседство; тѣ даватъ твърдо основание да предполагаеме, че тѣзи два езика са били на по тѣсна граница въ друго време и на друго мѣсто. А то е било сигурно въ по старитѣ жилища на словѣно-българитѣ по Молдава и Трансилвания.

Другиятъ видъ прилики между български и руски се дължатъ на взаимни литературни влияния. За това тѣзи прилики досѣгатъ книжовнитѣ езици на тия народи. Известно е, че заедно съ християнството руситѣ зеха отъ българитѣ и готова писменностъ. Начевайки отъ X вѣкъ, та дори до XV, руската книжнина добиваше храна исклучително отъ югъ, та за това и най-много старобългарски и сръдно-български книжовни произведения са запазени сега въ Русия. Отъ самото си встъпване въ нѣкогашното Киевско княжество старобългарскиятъ езикъ завладѣ наздраво руската книжнина и не отстъпи дълго време на руския народенъ езикъ. Подъ мощното покровителство на руската Църква старобългарски езикъ не само че не изчезна, както изчезна у другитѣ славяни а получи лека-полека широка употреба, стана хубава подлога за руски литературенъ органъ, макаръ и видоизмѣненъ споредъ свойството на руския народенъ изговоръ. Презъ XVII

вѣкъ, било по прѣки сношения съ Русия, било чрезъ Атонъ, българскитѣ църкви и манастири начеватъ да се снабдяватъ съ книги отъ Русия. Оттогава именно захваща обратно влияние — на руски езикъ върху българския, макаръ и отъ по-
 преди у ||българитѣ да е имало книжовни заемки отъ северъ. 45
 Въ първо време туй влияние ще е било твърде ограничено, както бѣ ограничена и самата книжнина у българитѣ; но следъ време, колкото повече се разширява народната просвѣта и книжнина, толкозъ повече се отразява и руското влияние върху нашия книжовенъ езикъ. Захвани отъ Паисия и свърши съ Вазова — всички наши най-добри писатели и поети сж черпили наука и знание било направо отъ руски училища, било отъ руски книги. Руската книжнина е била и е още обилна кърмачка на българската младежъ, неисточненъ изворъ за наука и поезия. Не е за чудене тогава, че въ нашия литературенъ езикъ ще се вмъкнатъ черти отъ руски; съвсемъ е естествено е да намѣримъ и много повече прилики между книжовнитѣ езици на тия два народа. А понеже тѣзи книжовни прилики сж сравнително нови — макаръ и да захващатъ още отъ Х в., то можемъ винаги да влѣземъ въ диритѣ имъ и съ голѣма увѣреностъ да посочимъ, кое въ руски е българско и кое въ български е руско, докато онѣзи еднаквости, що ги изброихме по-горе, можемъ само да констатираме, безъ да сме въ сила да докажемъ, кое отгдето е взето.

Понеже при сравнението на български езикъ съ другитѣ славянски езици е дума за старо диалектно сродство, а не за отпослешни литературни влияния, то нѣма тукъ да говоримъ за книжовнитѣ заемки между руски и български; за тѣхъ ще бжде дума, когато изследваме историята на българския книжовенъ езикъ. Повече върху руско-българскитѣ езикови отношения вж. „Руско-български паралели“, Славянски Гласъ I, 20—29, Псп. LXIV, 249—259.

А сега да видимъ, какъ стои български езикъ къмъ севе-
 верозападнитѣ славянски езици, а именно къмъ двата
 имъ главни представители — полски и чешки.

Полски езикъ стои по всичко твърде далечъ отъ български; па и културно поляцитѣ правятъ за себе си като че отдѣленъ свѣтъ отъ другитѣ источни и южни славяни, а тѣй ще е било и открай-време, щомъ имаме за това тѣй смѣтни или почти никакви данни за тѣхното участие въ онази общо-славянска писменостъ и богослужба, тѣй радушно възприета едно време отъ всички други славяни. Разбира се, че при срав-
 ||нението на български езикъ съ полски намъ не е до литера- 46
 турни или културни връзки на тия народи следъ въвеждане християнство у славянитѣ, колкото да покажемъ, какво по-старо сродство свързува тия два езика. Това е толкозъ любопитно, защото на първи погледъ между български и

полски като че ли не би се предполагало никакво сродство. Но сравнението показва и тукъ нѣкои общи черти, които не биха се обяснили иначе, освенъ пакъ като остатъкъ отъ нѣкогашно по-ближно съседство между тия два езика.

Ето какви прилики намираме помежду полски и бѣлгарски.

1) $\text{ѣ} = \text{ea}$, и . Както въ бѣлгарски, тъй и въ полски старобѣлгарската гласна ѣ има изговоръ на и : siapo , wiaga , wiadro , piapa , piasek , wiano , zelazo , kolano (чети: жел'азо, кол'ано), obiad , wiatr и пр. Още повече, ѣ се преглася тъкмо тъй по полски предъ меки срички, както и въ книжнобѣлгарски: wiaga — wierzyć , biały — bielić , miasto — mieście и пр. Казвамъ „преглася“, защото и за полски езикъ излизамъ отъ първично ea или ea , както и за бѣлгарски, понеже откакъ се знае за полска книжина, тая гласна има въ полски все този изговоръ, както и днесъ. Имайки предъ видъ при това, че изговоръ ea за ѣ си е свойственъ и бѣлгарски още отъ IX вѣкъ, какво можемъ предполагать друго, освенъ че този изговоръ сѣ си донесли бѣлгарскитѣ славяни още отъ северъ и по всѣка вѣроятность отъ мѣсто, съседно съ полско племе, докато е запазенъ днесъ само у тия два езика.

2) Начално $\text{ж} = \text{вж}$. Тази характерна особеностъ е тъй сжщо стара и свойствена само на полски, бѣлгарски и словенски. Споредъ нея всѣко начално ж се изговаря лабиализувано, съ предметнато в , та се получава:

намѣсто староб.	жѣ ,	полски	wąż .	бѣлг.	вси ;
„	„ жжѣ , жжѣ	„	wąż , węża	„	вѣже , гѣжва ,
„	„ жгѣ	„	węgel	„	вглен ,
„	„ жзѣ	„	węzeł	„	взел
„	„ жхѣ , жхѣти	„	węch , wachać	„	вхам .

За забелѣзване е, че и тукъ, както и при изговора на ѣ , полски езикъ се посрѣща съ источнитѣ бѣлгарски говори (заедно съ костурско-солунскитѣ).

|| Понеже на старобѣлгарски е по-свойствено ж , жж , то 47 югозападнитѣ наши говори (по Охридско, Прилепско и Дебърско) стоятъ откъмъ тая страна по-близу до езика на Кирила и Методия, защото у тѣхъ начално ж е само ютувано: іѣже , іѣглен , іѣзол — по охридски, наже , наглен , назол — по прилепски іѣже , іѣглен , іѣзол по дебърски. Словенски езикъ е тъкмо тъй раздѣленъ откъмъ тая страна, както и бѣлгарски: оѣ и воѣ , ozel и vozel , otroba и votroba , otel и votel (жтѣ = издѣлбанѣ). Тѣ сжщо въ малоруски и бѣлоруски, види се по полско съседство, имаме покрай у и ву за начално ж : уж и вуж , угол и вугол , усы и вусы , уда и вуда (жда , вждица).

3) Назаленъ изговоръ на ж и жж . Отъ днешнитѣ живи славянски езици никжде не сѣ запазени тъй добре

старитѣ носовки, както въ полски и български. Истина, този изговоръ сега не е свойственъ на всички наши говори, но съ голѣма сигурностъ може да твърдимъ, че той се е пазилъ изобщо въ български езикъ много по-късно, отколкото въ всички други слав. езици (освенъ полски): до XIII вѣкъ българскитѣ паметници си ги употрѣбаватъ още съвсемъ хубаво, щомъ приемемъ, че известното тѣхно смѣсване е основано тъй сжщо върху живия тогавашенъ говоръ.

4) Къмъ наведенитѣ три прилики между полски и български бихъ навелъ още една, за която, обаче, не мога каза, че датира отъ такова старо време, както останалитѣ, но е твърде очевидна. То е ударението въ полски, което се посреща съ едно наше областно ударение — съ костурското. Тази еднаквостъ получава още по-голѣма важностъ, като се съпостави съ една друга прилика на костурския говоръ съ полски езикъ — именно съ назалниятъ изговоръ на ж и ѝ. При такава съпоставка би се попиталъ човѣкъ, не стои ли костурскиятъ говоръ и откъмъ тая страна въ нѣкое старинско родство съ полски езикъ, или е това само случаенъ съвпадежъ? Развитието на полското ударение за насъ е тъймко такава тайна, както и произходътъ на костурското; това не говори ли въ полза на тѣхната еднаква старина? Кога размислямъ за костурското ударение, сѣ ми се натрапва мисълта — да обясня липсата на акцентни знакове въ най-старитѣ наши || паметници съ факта, че въ наречието, което е 48 послужило най-напредъ за славянски книжовенъ езикъ, е владѣло опредѣлено, и то второсрично ударение, затова и не е имало нужда отъ акцентни знакове; иначе не разбираме, защо да се не подражае на грѣцкитѣ рѣкописи и откъмъ тая страна?

Остава да видимъ, какъ стои български езикъ още къмъ втория главенъ езикъ отъ северозападната група — къмъ чешки.

Отъ всички славянски езици чешки е най-отдалеченъ отъ български, тъй че не можемъ и да го сравняваме съ него, понеже отдето и да изхождаме, никакви прилики не намираме помежду тия два езика, а само разлики. Но и тая липса на общи черти между чешки и български потвърждава главната ни мисълъ по едновременното положение на словѣно-български езикъ между другитѣ славянски езици, а именно, че тѣзи два езика не сж биле въ такова близко съседство, за да се развиятъ или удържатъ еднакви особености. И наистина ще е било тъй, защото помежду имъ е имало другъ единъ славянски езикъ, който ги е дѣлилъ и съставлялъ преходно наречие; то е днешниятъ словашки езикъ, който и днесъ още запазва това си свойство — да бжде преходъ между северозападнитѣ и югоизточнитѣ славянски езици, та и не е

още установено, дали да се смѣта за самостоенъ езикъ или за чешко наречие.¹⁾ Именно защото словашки езикъ (или сѣ едно — словашкото наречие) заема срѣдно географично мѣсто между славянскитѣ езици (понеже се допира съ чешки, съ полски, съ малоруски и хърватско-словенски), то е много мѣчно да се води сравнение съ него: || понеже въ него сѣ концентрирани фонетични и морфологични свойства отъ всички околни славянски езици, то каквито прилики и да намѣримъ между него и български, ще ги намѣримъ и въ другитѣ славянски езици, та не сме винаги сигурни, дали да ги смѣтаме за прастари свойства, или за отпослешни заемки. Тѣй че общитѣ свойства между словашки и български биха имали само тогава реална стойностъ, ако се докаже, че тѣ сѣ присъщи на словашки езикъ още отъ време, за което би могло да се предполага географично съседство между словаки и словѣно-българи. А то е твърде мѣчно за доказване. Ето приликитѣ между словашки и български:

1) $\text{ч} = \text{о}$, $\text{к} = \text{е}$. Рефлекситѣ на старобългарскитѣ ерове сѣ въ словашки сѣщи както и въ български: *lož* (лъжъ), *von* (вънъ), *vož* (въжъ), *zámok*, *dožol*; *den* (днь), *lev* (лъкъ), *lest* (лъстъ), *kirés* (къръсьць) и пр. Добре, но това свойство би могло да се тълкува твърде хубаво като отпослешно малоруско влияние, а не като открай-временно свойство; обаче има едно нѣщо, което говори въ полза на една словашко-българска общностъ откъмъ тая страна, именно че въ словашки намираме дири, по които заключаваме, че ч , преди да се изясни въ о , е ималъ тъменъ гласежъ, както въ български; защото нами¹⁾сто обикновената замѣна за ч (о), има още и а и е : *moch* и *mach*, *rož* и *raz*, *dožd*, *dažd* и *dežd*, *doska*, *daska* и *deska*; тѣзи разни замѣни за ч сочатъ все къмъ единъ по-старъ тъменъ и неопредѣленъ изговоръ ъ , присъщъ на български и на словенски езикъ (*dōska*, *tošč*, *kābzl* и пр.

¹⁾ Любопитно е, че и самитѣ словашки учени и книжовници не сѣ си уяснили този въпросъ. Чета напр. въ тѣхното главно списание „Slovenské Pohl'ady“, год. XIX, 420, една доста спретнатая статийка „Co je Slovenčina“, (Що е словашина, словашки езикъ) Авторътъ на тая статийка (подписанъ (— g —) разказва, по какъвъ поводъ я написалъ. „Преди нѣколко месеца се срещнахъ, каже, съ докторъ Szambel и го питахъ, коги ще издаде II часть на своитѣ Príspevky, както и словашко-маджарска фразеология, словашко-маджарски речникъ и пр., кои бѣ обещалъ. А той ми отговори твърде уклончиво и следъ като ми изложи на дълго, какъ стои въпросътъ за словашки езикъ, най-сетне ми каза: „Азъ не знамъ и до сега, що е словашки езикъ, затова не мога и да печатамъ нищо“. — „Не знамъ още, що е словашки езикъ“ — каза ми го тѣй безстыдно, че се засрамихъ самъ зарадъ него. Отидохъ си у дома, събрахъ и четохъ всички книги по тоя въпросъ и написахъ тая статийка. Но сега вече и менъ не е срамъ да исповѣдамъ, че и азъ сега не зная какво е словашки езикъ“!

2) $\text{л} = \text{ä}$ ($= \text{'з}$). Старобългарската гласна л се изговаря сега въ словашки различно: като ä , като я и като е . Кой е първичният гласежъ тука, не е още опредѣлено. Гебауеръ (Hist. mluvň. jaz. česk. I, 116) приема ia , Пастрнекъ (Beiträge z. Lautl. d. slovak. Sprache, 37) — е , Ягичъ (Arch. f. sl. Phil. X, 256; XV, 523; XVI, 509 — 12) и Oblak (Мсб. XI, крит. отд. 6) — ä . Отъ тия три замѣни голѣма вѣроятностъ за първенство има звукъ ä , който стои наистина посрѣдъ другитѣ два. Но именно защото е срѣденъ звукъ, може еднакво да се изважда и отъ чешки, и отъ малоруски — толкозъ повече, че въ словашки тоя звукъ ä е твърде облю- 50 бенъ и стои не само намѣсто л , а и намѣсто к ($\text{váža, človák, zemán, snáh}$), намѣсто а ($\text{vytapáf, stavát, čas, kád, gájdy, kámen}$) и намѣсто е (mád, jázero). Сега ако би се доказало, че изговоръ ä за л е по-старъ отъ другитѣ, имаме доволно право да го изведначваме съ подобенъ изговоръ ('з) въ наши нѣкои югоисточни (родопски) говори, както и въ говора на павликянитѣ — както въ България, тъй и въ Маджарско. Тѣй че срещу словашкитѣ $\text{pät, mäkka, svätý, päta}$ бихме съпоставили съвсемъ умѣстно: $\text{п'ят, м'ък, св'ятъ, п'ята}$ (Батакъ) — непосредствени замѣни за $\text{патъ, макъкъ, скатъ, пата}$, отъ които сетне се развиватъ родопскитѣ п'оат, м'о'к и пр.

Но трѣбва да забележимъ, че звукъ ä замѣнява въ словашки само кратко л , и то само следъ устни съгласни — инакъ намѣсто л имаме 'а или ia — споредъ това, дали е кратко или дълго л : $\text{klatba — kliať, päť — päťok, sviazaf, riad}$ и пр. Следователно, ако излизаме отъ ä , ще трѣбва за 'а и ia да приемемъ отпослешно изяснение на тъмния гласежъ ä — било по квантитетни, било по асимилационни причини. Сжщо такова изяснение ще е станало тогава и въ чешки, па и въ руски, докато въ хърватско-словенски (съ изключение на резиянски) туй повишение на ä къмъ а се ограничило само съ срички жа, ша, ѝа, ха , а другитѣ случаи взели посока къмъ е . Въ български езикъ тъмниятъ изговоръ у палаталнитѣ срички (жѣтва, шѣпа, ѝзвик) е нѣщо общо — особено въ източнитѣ говори, а централнитѣ — по общо уяснение на з въ а — иматъ жѣтва, шапа, ѝзвик.

3) Хубава прилика между български и словашки виждамъ и въ изговора на р и л , които сж изравнени въ своя сонантенъ характеръ (безъ да се гледа на стариятъ имъ произходъ) тъкмо тѣй както и въ старобългарски, тѣй че имаме само: $\text{srna, vrba, črn, krv, črv, plno, slza, vlk, blcha, klka}$, — докато въ чешки покрай srna, vrba и пр. има červ, černý покрай $\text{pln, vlk — blecha, kluk, žluč}$ и пр. Приликата се състои въ това, че словашки езикъ запазилъ еднакво положение на тия звукови групи, каквото е навѣрно било общо свойство и на словѣно-български езикъ още въ първата му родина, съ тая само разлика, че въ старобългарски (поне графически) това

|| положение се изразява постоянно съ *ѣ* подиръ *р* и *л*: *крѣба*, 51 *кѣѣкѣ*, *крѣкѣ*, *слѣза*.

4) Четвърта прилика между български и словашки съгледвамъ и въ запазения до нѣкъде изговоръ на *ѣ* ката *ia* или *'a*: *diavka*, *smiach*, *bl'ady*, *b'alo*, *bl'ačat* (*блѣяти*), *biada*, *hriach*, *neviām*, *vaga* (*кѣра?*), *caly*, *preciadzat'*, *kviatok*, *chliav*, *driamat'*, *liatat*, *roobliakal*, *priachrščia*. Пастрнекъ (*Beiträge*, 45—49), отъ когото взимамъ тия примѣри, съглежда въ *ja* намѣсто *ѣ* полско влияние; но азъ бихъ ги смѣталъ за самостоятелни остатъци отъ старо *ѣ* = *ja* въ словашки, защото, ако бѣха отъ полски, щѣше да бѣде запазено у тѣхъ и полското правило за *ъ*, т. е. нѣмаше да имаме примѣри като: *smiach*, *hriach*, *priachrščia*, *neviām*, *driamat'*, *obliakal*, *hliav*, и под., които по полски сж невъзможни. Срв. още: *capit'*, *vrait'*, *zabol'alo* (*Zbornik*, 63), *l'av*, *a*, *o*, *bl'ady*, *sňat*, *neviām*, *cadzit'*, *cali* и пр.

5) Пета прилика намирамъ въ еднаквиятъ изговоръ на ставка *чрѣ*, която еднакво въ бѣлг. и словашки се разширила и получила, тъй да кажа, пълногласна форма; български: *череша*, *черепъ* (или *чирепъ*), *чѣрасло*, *черен* или *чирен*, *черва* или *чирева*, а и словашки: *čerešňa*, *čeger*, *čerieslo*, *čerevo*, *čerevička*, па и *čirida* (*черда*) *Czambel*, 482, 492—4.

6) Глаголитѣ на *овати* се изговарятъ и въ словашки тъй както и въ български на *ува*: *úvať* (*макаръ че въ обикновената речъ се предпочита ovat*): *menúvať*, *darúvať*. Подобенъ изговоръ има и въ малорускитѣ говори, както и въ старохърватски (вж. *Tripartitum*, отъ 1574 г.), но сѣ пакъ и тази еднаквостъ между словашки и български е очевидна и, може би, не ще е случайна.

7) Седма прилика между словашки и български намирамъ най-сетне и въ много общи старински думи, които понѣкога те сливатъ съ поразителната си еднаквостъ по форма и по значение. Да се развие лексикална общностъ между два съседни езика, каквито сж български и сръбски, не е чудно: сърби и бѣлгари живѣятъ вече толкова вѣка едно до друго, та заедно съ общата култура, която имъ се е налагала ту отъ една, ту отъ друга страна, ще имъ сж се предавали и общи думи. Но кога срещнешъ и въ словашки дума, за която || си мислилъ, че я има само въ български, неволно се 52 спирашъ надъ нея и помисляшъ, не е ли тя остатъкъ отъ онуй време, когато словаци и бѣлгари (словѣни) сж били по близки съседи. Още Шафарикъ (*Gesch. d. sl. Spr.* 98—99 и пакъ 375—377) обърна внимание на факта, че много старобългарски думи се срѣщатъ и въ словашки, докато въ чешки ги нѣма, но подробно сравнение откъмъ тая страна до сега не е правено. Макаръ че не раполагахме съ достатъчно извори и по-

магала по словашки езикъ,¹⁾ пакъ и отъ това, що имаме на ржка, можахме да се увѣримъ, че въ словашкитѣ говори има още и днесъ доста много думи и фрази, които напомнятъ нѣкогашно близко съседство и дори единство между словаки и българи. Характерни сж напр. следнитѣ думи, които има въ словашки и български, докато въ чешки или ги съвсемъ нѣма, или ги има въ друго значение, или пакъ сж много рѣдки изрази:

бабка — стара пара, бълг. тѣй сжщо бабка.

bachor, bachorok = Magenwurst — както и въ бълг. бахор, пълна бабича.

крашій — коледа въ бълг. крачуни. Въ чешки я има, но се смѣта за словашка дума!

bočnik — Seitenteil, бочник (клинъ на риза).

boží sa — божа се (кълна се).

bezsený — безцѣнъ, въ смисълъ драгоцененъ.

brav — скопенъ овенъ; срв. бълг, брав.

buzogán — у насъ буздоган.

dobyťe — Haustier — добиче!

dochnuť — krepieren — издѣхвамъ (за животно).

dojíť — значи тъкмо както и въ бълг. доя и подаямъ

dojelnica — ведрица — дойница.

dolčina — Grübchen — долчина.

domašní диал. — домашен, иначе domáci, Czamb. 500.

||drhlavý и drglavý — дръглав.

53

dubica — млади гора и младъ джбъ — дѣбича.

grlačka — кратуна за вода — гърлешница.

grochtat' — grunzeln — грухтѣ.

imanie — сжщо каквото и нашето имане.

jařaby — пѣстър (за птици), срв. (я)ребата кокошка.

kyša — Säure, киселина — срв. прѣкиш.

klinec — гвоздей — клинец.

krčah — кърчаг — има и въ чешки, но като словашка дума.

kutkovat' — кѣткам, прикоткувам.

1) Имахме на ржка освенъ Шафарика, Лекциитѣ на Флорински и нѣколко годишнини отъ списанне „Slovenské Pohľady“ още и:

D-r Samo Czambel, Slováci a ich řeč. v Budapešti, 1903; Slovenská řeč a jej miesto v rodine slovenských jazykov, v Turčianskom Sv. Martine, 1906.

Josef Loos, Slovník slovensko-madžarsko-nemecky, Pešt, 1871.

Zborník slovenských národných piesní, povestí, prísloví, porekadel, hier, običajov a povier, vydava Matica Slovenska, sväz. I. Vo Viedni, 1870.

- kutník — кѣтник (зжбъ).
 kvaка — сжщо каквото и бѣлг. квака.
 lemeš — сжщо каквото и нашето лемеш или емеш.
 ličim — бѣлосвамъ, окрасявамъ.
 ličnost — красота — срв. Охр. личѣм, личбина.
 loža — ложе — легло (въ чешки louže значи л ж ж а, бара).
 lub — Baumrinde — луб.
 mrholi — рѣми, вали ситенъ дѣждъ — мѣрхоли.
 munkat' — мѣнкамъ.
 mzda — заплата, стб. мѣзда.
 nahnut' — навалямъ, да нагѣрна.
 naježit' sa — сжщо — наежвамъ се.
 neduh — недѣг (въ чешки тая дума е архаизмъ).
 obad и ovad — както въ бѣлг. обад и овад.
 obahnit' — обагна се (за овца).
 oblažit', oblažovat' — облажавамъ.
 odčesnut', razčesnut' — да отчесна, расчесна и пр
 odolok — скутъ — одолнѣ.
 kasanka — престилка — касатка.
 okotit' sa — окоти се (иначе за котка употребя-
 ватъ маѣка и значи, както въ бѣлг., и котка и котва!).
 omela — Mistel — имела.
 ornica — Ackererde — орница.
 osyka — Zitterpappel — осика и ясика.
 polaznik — полезник — коледаръ.
 zasnut' sa, ožasnut' sa — entsetzen — срв. македон
 жасна се, ѣсна се — оужаснѣти сѣ.
 ||raprat' — wühlen — ровя, пѣпря.
 peciarka — гжба — печурка.
 pištel, pištelka — както и въ бѣлгарски пиѣял и
 пиѣялка, т. е. ѣѣвна кость и свирка.
 pitvor[!] — Vorhaus — приткоръ.
 plešivec — kahler Berg, срв. Плешивѣц, единъ голъ
 върхъ до Бѣлоградчикъ, казватъ му сега и Плашивецъ.
 podlizovat' sa — подлизвамъ се!
 rohár — пахаръ; roharnik — пахарникъ — вино-
 черпецъ — може да е чрезъ влашки.
 rochabý — närrish — похабенъ.
 kyvat', kuv, roкуv — киване, да кивна (съ глава).
 парокон — сжщо каквото и бѣлг. напokon.
 ovalát' — wälzen и beschmutzen — както и въ бѣлг.

- priečka — Quere, Querbalken — пречка.
 prieloh — угаръ, срв. прелог.
 prikmotrit' sa — присламчи се, срв. окуми се.
 pútec — Haarsteg — пътец.
 rabuša — Kerbholz — рабуш.
 ranina — Frühstück — срв. ставамъ на ранина.
 rozsadlina — Ritze, Spalte — разседлина.
 razsadnut' sa — рзседна се — aufbersten.
 rucho — дрехи — рухо.
 babonstvo — въ източно-словашки — вълшебство —
 срв. бабуни.
 samokov — Hammerwerk — самоков.
 samotok — Vorlauf des Mostes — самоток.
 sedmorka (чешки sedmerka) — седморка.
 shovor — разговоръ и сговоръ.
 shovorit' sa — сговарямъ се.
 schulit' sa — sich zusammenkrümmen — изхули се?
 siaknuť — престана да тече, пресекна.
 skapat' sa — verloren gehen — скапа се.
 sklesnit' — abschneiden — клесна го.
 slehnut' sa — sich senken — слегна се.
 sloboda тъкмо както и въ народно-български: сло-
 бода; въ чешки е svoboda.
 mačkat', smačkat' — сжщо както и нашето мачкам.
 ||štipka — Fingergriff — щипка.
 streh — Obacht — бълг. штрек, което стои вмѣсто
 стрегъ, или стрѣгъ?
 stulit' sa — потули се.
 stud — срамъ, стб. студъ.
 suk и suč — сжкъ, сжчка.
 svak — verschwiegerter — свак и сват.
 šašo — Possenreisser — шаша.
 šatrný — pfleglich, sparsam — срв. „шатърна булка“.
 šibať — peitschen — шибам.
 škopit' — скопявам.
 škorec — скопенъ овенъ — скопец.
 škvrna — Mackel, сквърна или скърна.
 šuta — безрога коза — шута.
 šutit' — verstümmeln — срв. Тетевенското да ошута
 — накрънямъ (стомна и подоб.),

taliga — сѣщо значение — талига.
 úsad — Kreuzweh — ѹсад!
 useknuf — abhauen — да усекна.
 velmož — велможа.
 veno — Mitgift, Aussteuer — кѣно.
 veštica — Wahrsagerin — вещица.
 velif — sprechen — вели.
 vhlbif — einsenken — вгльбвам.
 vyblknuf — избликна (за огнь).
 vybočiť sa — избочвам се.
 vybuchnuf — да избухна.
 vybuchaf — да избухам.
 vydrhnuf — да издръгна (за кожа).
 vlkolák — Wehrwolf — вѣрколак (чешки е vlkodlak).
 vrava, vraveť — сѣщо както и врѣва, врѣвя,
 vskresif — да възкрѣсна.
 zaprtok (и zaprdok) — запѣртѣк (яйце).
 zastrkadlo — заключалка — срв. стрѣкало.
 zbutňeje (zarno, keď je sucho) — зѣрното бутнѣе:
 лукѣтъ избуѣтъль.

zluhať — слѣгвам; интересно е че тукъ lug- като че
 отговаря на срѣднобълг. лѣга, лѣжа, както и на костурско-
 || солунскитѣ лѣнга, лѣнца. Въ словашки впрочемъ има и 56
 zolhať съ сѣщо значение.

zmamif — измамвам.
 zprucheť sa — morsch werden — спухри се.
 zrutiť — einstürzen — срутвамъ
 strpnuf — истрѣпвам.
 zvara — извара.
 zvaraf — die Wäsche laugen — изварямъ (пране);
 žabyklač — казватъ словацитѣ на изхабенъ ножъ.
 сравни: ножъ, ножара, стѣржи гащи, „пори-жаби“.
 šiabra — Kieme — жабри.
 žilka — Aderchen, Faser — жилка.
 živoriť — vegetieren — едвамъ живори.
 žlna — Specht — кълвачъ, жълна.
 žltak и žltok — желтѣкъ (на яйце).
 žlténica — сѣщо — жълтеница.
 žreb — Loos — жребий, жребе.
 urda — отвара — урда.

- zaraņa — утре — заранъ.
 žavčas — сжщо каквото и завчас.
 koleda — сжщо значение.
 cedilo и cedilka — сжщо както и нашитѣ думи цѣ-
 дило и цѣдилка и съ значение „торба за презъ рамо“.
 kodkodakať — сжщо каквото и кот кодякат.
 klečka — сжщо значение — клечка.
 gajdy — сжщо каквото и гайда.
 postav — постав — единъ станъ платъ.
 klokoči — сжщо значение: клокочи.
 klatit' sa — клатя се.
 k'akam — сжщо значение — клякам.
 tuño — евтино, срв. тоуни.
 rataj — селски работникъ — ратай.
 test — сжщо значение: тест (бабалъкъ).
 celief sa — лѣкувамъ се — цѣлити.
 dever — сжщо значение — дѣверъ.
 mlazga и mliazga — млъзга.
 svat и svak — сжщо значение: сват и свак.
 lichva — сжщо значение.
 ||liskav — каквото и бълг. лѣскав.
 krepel — Holzstück — кърпел.
 želje — жалѣе срв. тя жели.
 strnisko — стърнище.
 práchno — праханъ.
 pchať — сжщо значение — пѣхам.
 mladoženec, mladoženica — сжщо знач.
 psie-hrozno = нашето куче-грозде.
 паño — Vater, срв. Соф. нано.
 kabaň — кабаница.
 huňa — гуня (кабаница).
 mešes — кесия — мѣшкы.
 vahanes и havanes — тъкмо тъй, както и въ бъл-
 гарски: ваганка и гаванка!

57

vov предлогъ, сжщо тъй удвоенъ както и въ бълг. вѣв!

daždovnica — Regenwasser — дъждовница.

leskovica — Haselstock — лѣсковица.

leskovina — Haselholz — лѣсковина.

duška materina — Quendel — бабина душица.

Любопитни сж тъй сжщо изрази като: па jeden dušok — на един душък.

žaludok mele — стомахътъ меле.

vsrak-ruky — наopak-ржце или наonet-ржце, urečŭ ho — урочасватъ го.

veru или vera! сжщо както и въ источнобълг. вярa! bol som sa zariokol — зарекълъ съм се.

čini sa mi сжщо каквото чини ми се.

treba je, трѣва ѣстѣ, трѣбва.

Сравни още: ktory-si (нѣкой си), celi boží deň, zabo-l'alo ho srce и пр.

hračka-plačka — играчка-плачка!

imoknuty ako myš — мокъръ като мишка.

čertovská robota! — Дяволска работа.

vre u ňom — ври и кипи въ него.

ma dlhy prsty — има дълги прѣсти.

čert ne spi — дяволътъ не спи.

preliať olovo — лѣя куршумъ (за страхъ).

mokry jako myš — мокъръ като мишка.

|| hladny jako vlk — гладенъ като вълкъ.

58

blādý jako stena — бледенъ като стена.

lahký jako pierko — лекъ като перо.

biely jako sníh — бѣлъ като снѣгъ.

sladky jako mäd — сладкъ като медъ.

rovný jako svieca — правъ като свѣщъ.

slany ako živica — солено — бигор; živica е камъкъ (Feldspat), както и бигор.

Въ словашки твърде често се употрѣбаватъ глаголни сжществителни на ица, както и въ български: мащканѣца, motanica, metenica, dušenica (Gedämpfetes), plieskanica, sušenica (сушено сирене).

Любопитни сж и деепричастията на ащку: spiaщку, stojaщку, nechtiaщку и пр., както и въ български: стоячки, седечки и пр.

Това само отъ едно бѣгло сравнение между словашкия и българския словенъ имотъ. Но ако се прокара сравнението и по-нататкъ въ областта на духовната и вещественa култура на тия два народа, ще се намѣрятъ още много допирни точки; ще се намѣрятъ много общи приказки, пословици, народни обичаи, хора, игри и пр. Азъ съмъ си извадилъ доста словашки пословици, които по съставъ и по смисълъ иматъ насреща си напълно сжщи и въ български;

нѣкои отъ тѣхъ сж тѣй еднакви, че нѣма нужда и да се превеждатъ, а всички показватъ същевременно, колко е близъкъ тоя словашки езикъ до български:

Idu mu na krivo gajdy — разкриви му се гайдата.

Nohy založim za plese a ujdem — ще си туря краката на рамо и ще ида.

Tak s ním zaobchodi, ako s malovaním vojscom — гледа го като писано яйце.

Tma ako v rohu — тъмно като въ рогъ.

Vola za rohy, človeka za reči chytajú — волъ се хваща за рогата, а човѣкъ — за езика.

So suchym aj sirové hori — покрай сухото гори и сурово.

L'ava dlaň ma svrbí — prijmem peniaze; ľávata dlaň me sŕbí — ще получа пари.

|| Aby ti vôz ne škriepal, pomast' mu koleša — намажи си колата — да ти не скърцатъ. 59

Boh dopušt'a, ale neopušt'a — Богъ забавя, ала не забравя.

Ide, kade ho oči vedú — отива, кждето го очи водятъ

Ne pŕchaj nos kde si ne treba.

Ne pŕchaj (ne klad') prsty medzi dvere.

Od hlavy do päty ho premeral.

Odl'ehlo mu na srdci — Отлекна му на сърдце.

Buchnem t'a, že ti hned' oči vyskočia.

Tak t'a saŕim, že hned' jazyk vyplaziš.

Ryba od hlavy smrdí.

Čo hluchý ne počuje, to si vymisli.

Palica ma dva konce — Тоягата има два края.

Nevolaňu host' má miesto za dverami — на неканенъ гостъ мѣстото е задъ вратата.

Klin s klinom — клинъ клинъ избива.

Jedon Boh na nebi, jedon král' na zemi

Potreba ruší zakon — Нужда законъ измѣнява.

Kto malo hovorí, veľa myslí.

Jako ti hrajú, tak musíš tancovať.

Až keď preskočíš, povedz hop — Като прескочишъ, тогава кажи хопъ.

Dlhé vlasy, kratky rozum.

Kad' slnko svieti a dažď prší, čert babu bije — Дъждъ вали, слънце пече — дяволътъ се жени.

Nič mu ne chýbä, iba vŕačie mlieko.

Chcel by mať aj vlka sytého, aj barana celého.

Nieje domu bez dymu.

Darovanomu koňovi ne hľad' na zuby.
 Nešťastie ne chodí po horách, lež po ľud'och.
 Dobré sa samo chvalí.
 Prázny klas hore stojí.
 Jaká otázka taka odpoveď.
 Narodil sa so z u b a m a,
 Jako seješ, tak budeš žat'.
 Ukáž mu prst, a on celú ruku chytí.
 Kto priskvary ľubi, tomu na svadbu prší.
 Ruka ruku umýva, a obe sú biele.
 || Proti smrti niet lieku.
 Keď vodie slepý slepého, padnú oba do jamy.
 Ne vidi ďalej od nosa.
 Pôjdem, kam má dve oči ponesú.
 Vrana vrane oči ne vykole.
 Neje všetko zlato, čo sa blyští.
 Chodí spat' so spípkami — спи съ кокошкитѣ.
 Je to stará liška; ťažko sa chytat' dá.
 Jedon šije, druhý páre.
 Trafila kosa na kameň — удари коса о камъкъ.
 Vajce chce byť múdrejšie nežli spípk.а.
 Dvakrát meraj, a raz strihaj.
 Sytý ne verí lačnému.
 Dobrý chýr ďaleko ide, ale zlý ešte ďalej.
 V mútnej vode ryby loviť.
 Prazdný sud najviac hučí.
 Do osieho hniezda pichnut'.
 Krev není voda.
 Dotiaľ krčah k studní chodí, dakiaľ sa ne zabije.
 Svetí slnko, ale zybáté — зжбато слънце.

60

Прострѣхме се повече върху словашки, защото у насъ, па и другде, този езикъ не е никакъ познатъ и защото бихъ желалъ да възбужда интересъ у нѣкого отъ младитѣ наши филолози да продължатъ тия сравнения, които, увѣренъ съмъ, ще ни убедятъ, че това, що наричаме словашки езикъ, е доскоро било отдѣлно отъ чешки и полски, а много по-близко до югославянската група и то до български езикъ.

За отдѣлното положение на словашки езикъ и народъ сж се изказвали до сега мнозина авторитетни мъже (Шафарикъ, Маретичъ¹⁾, Флорински и др.), а нѣкои (Копитаръ, Миклошичъ

¹⁾ Slaveni u davnini, 142—144.

и Дюмлеръ), отиватъ и по-нататъкъ—да твърдятъ, че словацитѣ сж били по преди словенци (словинци) отсетне чехизувани. Маретичъ твърди сжщото, но Ягичъ не приема това мнение и казва (Entstehungsgeschichte², 18), че никой филологъ нѣма да допусне такова нѣщо: „словацитѣ сж били, казва, и въ IX вѣкъ пакъ най-близу до чехитѣ“. Тази близостъ никой не от- || казва; но това не прѣчи да приемемъ, че въ IX вѣкъ сло- 61
вашкий езикъ е билъ безъ-друго повече югославянски, откол-
кото западнославянски езикъ.

Отъ всичко дотукъ казано за отношението на български езикъ къмъ другитѣ славянски езици можемъ извади след-
нитѣ заключения:

Първо. Българскитѣ словѣни, преди да се заселятъ на Балканския полуостровъ, сж заимали въ старитѣ си жилища такова мѣсто, че сж се допирали съ словено-хървати, съ словаци, съ поляци и съ руси, но съ чехи и съ рби — нѣ.

Второ. Въ това си положение словѣно-български езикъ вече ималъ сжщитѣ фонетични особености, по каквито се отличаваатъ най-старитѣ паметници отъ Кирило-Методиевата писменостъ, а именно покрай всички особености, свойствени на югоисточнитѣ славянски езици, още и следнитѣ частни признаци:

- 1) $tj-dj = шч-жц$ и $шт'-жд'$
- 2) $ж = ъ_n$; начално $ж = ъ_n$ и $вѣ_n$;
- 3) $л = 'ѣ_n$ и $е_n$;
- 4) $ч = ъ$ и $о$, $к = 'ѣ$ и $е$;
- 5) $рч = рѣ$, $лч = лѣ$;
- 6) $к = 'а$;
- 7) $чрч = чрѣ$;
- 8) $ш = ѣ_u$;
- 9) ударение — разносрично.

Имайки предъ видъ сегашнитѣ български говори, бихме предположили още за онуй време, ако не повече, то насигуръ две групи говори споредъ следнитѣ отлики:

I.

- 1) $ш-жд = шч-жц$;
- 2) начално $ж = ъ_n$ $ѣ_n$;
- 3) $л = е_n$ ($је_n$, $же_n$, $ше_n$);
- 4) $ч = о$, $к = е$;

II.

- 1) $ш-жд = шт'-жд'$;
- 2) начално $ж = вѣ_n$;
- 3) $л = 'ѣ_n$ ($ѣ_n$, $жѣ_n$, $шѣ_n$);
- 4) $ч = ъ$, $к = 'ѣ$.

Съ огледъ къмъ днешния български езикъ група I се отразява въ югозападнитѣ говори, а група II — въ ис-

точнитѣ,, особено въ родопскитѣ. Но твърде е възможно || да е имало още тогава повече расклонения, които съ кръстос- 62
ването си отпосле даватъ днешното разнообразие на българ-
скитѣ говори.

Старото и днешното положение на български езикъ, както изобщо и взаимното отношение на главнитѣ славянски езици, би могло да се изрази фигурално съ верига отъ шесть кръга, преплетени около единъ централенъ седми кръгъ. Централниятъ кръгъ би представлялъ старото мѣсто на словѣно-български езикъ, което се заима сега отъ маджари, румъни и словаци, а шестътѣхъ кръга наоколо представятъ главнитѣ днесъ славянски езици, които съ преплитането си произвеждатъ помежду си смѣсени езици или наречия: между чешки и полски — лужичко-сръбски, между полски и руски — бѣлоруски, между руски и български — малоруски, между български и сръбски — косовско-моравски, между сръбски и словенски — хърватски, между словенски и чешки — словашки. Но словашки езикъ заима заправо и днесъ централно положение, та се допира до всички славянски езици тъкмо тъй, както и преди — само не вече до български езикъ. Вж. Мсб. XIX, 88.

Щомъ схващаме така положението на словѣно-български езикъ, въпросътъ за произхода и названието на Кирило-Методиева езикъ ни става твърде ясенъ; защото произлизалъ той отъ Балканския полуостровъ, или отъ Панония, все едно е, понеже това племе, което го е говорило, заимало тогава и Панония, и Балканския полуостровъ. Само ако искаме да опредѣлимъ съ названието му заедно и мѣстото, дето е основана първомъ славянска писменостъ, можемъ споредъ убеждението си, да го наричаме панонско-словѣнски или балканско-словѣнски. Но едното и другото название би сочило сѣ къмъ едно и сѣщо славянско племе, племето отъ което произлизатъ днешнитѣ българи. || 63

III.

Старобългарски и новобългарски езикъ.

1. Начало на българския говоренъ и писменъ езикъ. — 2. Главна отлика на българский езикъ. — 3. Произходъ и названия на старобългарский езикъ. — 4. Кое отъ разнитѣ названия на стария черковно-славянски езикъ е за предпочитане. — 5. Разборъ на четиритѣхъ днесъ употребявани названия за този езикъ. — 6. Най-умѣстно и най-научно е название старобългарски — 7. Доказателства: историйски и филоложки.

Отъ кога води началото си българский езикъ? Споредъ това, за кой български езикъ ни е думата — дали за говоримия или за книжовния български езикъ — и отговорътъ на тоя въпросъ може да бжде двоенъ: говоримиятъ български езикъ начева отъ онуй време, когато българскитѣ славяни се отдѣлятъ отъ другитѣ си братя, било за да си живѣятъ като отдѣлно славянско племе, било за да си търсятъ другаде жилища. Разбира се, че първитѣ наченки на словѣно-българский езикъ може да се смѣтатъ отъ онова тъмно минало, когато нашиятъ езикъ е билъ само наречие отъ общо-славянския праезикъ. Кога е било това, невъзможно е днесъ за днесъ да се опредѣли ни съ години, а ни съ вѣкове. Но има единъ звуковъ белегъ, по който различаваме и днесъ българский езикъ отъ другитѣ славянски езици и който сигурно българскитѣ славяни ще сж развили още отъ твърде рано време; този белегъ е изговорътъ на старославянскитѣ звукове *i* и *dj* като *шт* и *жд* или *шү-жү*: Въ момента, когато въ праславянский езикъ се появява изговоръ свешта — межда (или свешта — межда) намѣсто по-старитѣ светја — медја, || отъ тогава се туря и основа на българо-славянско наречие, отъ което произлиза днешниятъ български езикъ. 64

Това става, ако не по-преди, то сигурно въ онуй време, когато българо-славянското племе заемало земитѣ отъ Дунава по днешно Маджарско и Влашко; защото въ маджарски и румънски езикъ има доста славянски думи съ *шт* и *жд*, а освенъ това и нѣкои мѣстни названия по тия земи криватъ явни признаци отъ това фонетично българско свойство. Но сжщиятъ български езикъ заживява свой отдѣленъ животъ, когато българскитѣ славяни се отдѣлятъ напълно отъ другитѣ си братя, за да се заселятъ отсамъ Дунава. Какъ и кога става това, не може да се опредѣли съ точностъ, но

близу ще бъдемъ до истината, ако кажемъ, че отдѣлянето на българскитѣ славяни ще е било станало не на веднѣжъ, а полека-лека презъ нѣколко вѣка, сиречь тѣй, както е станало и самото заселение на Балканския полуостровъ. Нѣма да сгрѣшимъ, ако приемемъ заедно съ Дринова, че заселението на Балканския полуостровъ отъ българо-славяни се захванало още отъ IV вѣкъ; но понеже числото имъ въ първо време ще е било малко, то и не сж могли да проявятъ нѣкои дѣла, за да се забележи тѣхното присѣтствие отсамъ Дунава. Тѣ ставатъ известни подипърва въ VI, а особено въ VII вѣкъ, когато се съюзяватъ съ неславянското племе българе (679 г.), които подъ водителство на Аспаруха дохаждатъ отсамъ Дунава, основаватъ словѣно-българска държава и се сливатъ въ едно съ Дунавскитѣ словѣни, пословѣнчатъ се, като увѣковчаватъ обаче името си у всички Балкански словѣни.

Какъ става това претопяване на две различни племена въ едно, е въпросъ, който и за самитѣ историци не е още напълно ясенъ. Но туй, което не може днесъ никой да отказва, е, че въ нашия български езикъ има днесъ за днесъ, както ще видимъ, много малко дири отъ езика на Аспаруховитѣ българе. Днешнитѣ българи по езикъ и народни обичаи съставятъ нераздѣлно цѣло отъ другитѣ славяни и само името имъ напомня, че въ тѣхната кръвъ има и неславянска смѣсца. Това претопяване и безследно изчезване на Аспаруховитѣ българи си обясняваме най-лесно съ голѣмото числено надмощие на славянското племе предъ Аспаруховата, макаръ и владѣ-
|| телна орда. Аспаруховата дружина е била толкова малка на- 65
спротивъ славянското население, че не е ни заселила цѣлото пространство, което е съставяло българската държава дори въ първитѣ времена, а се е спрѣла горе въ Добруджа и северо-източна България — тѣкмо тамъ дето и днесъ българското население и български езикъ не сж тѣй чисти. Твърде е за вѣрване, че днешнитѣ гагаузи по Варненско, които говорятъ турско наречие, но сж православни и се наричатъ българи, сж остатъкъ отъ старитѣ Аспарухови дружини.

За славянщината на българитѣ и българския езикъ едва ли има нѣкой да се съмнява; но има други единъ въпросъ, който не е още за всички учени ясенъ, въпросъ, който стои въ тѣсна връзка съ историята на български езикъ, понеже отъ него зависи, коя дата да вземемъ за начало на българската книга и българския книжовенъ езикъ. Това е въпросътъ за произхода и названието на старо-български езикъ, т. е. въпросътъ, на кой отъ славянскитѣ езици се основава най-напредъ литература и кой отъ днешнитѣ славянски езици може да се смѣта за непосредственъ потомъкъ на езика, на който св. св. Кирилъ и Методий нагодиха писмо и на който преведоха най-напредъ свещенитѣ книги. Докато първиятъ въпросъ — за славянщината или

неславянщината на българитѣ — досѣга нашата народност и нашия народенъ езикъ, то вториятъ засѣга нашия книжовенъ езикъ; защото отъ решението му зависи, откога да наченемъ документалната история на езика, що служи толкова време за органъ на българска книжнина. А понеже въ нашитѣ разсѣждения постоянно ще употрѣбяме название „старо-български езикъ“, „старо-българска книжнина“, то се налага длъжностъ преди всичко да си кажемъ мнението за този езикъ и книжнина, мнение подкрепено съ нужнитѣ доказателства, отъ които да се види ясно, че названието „старо-български“ за езика на Кирила и Методия напълно е оправдано.

Тоя въпросъ, който ний, българитѣ, смѣтаме за излишенъ, понеже сме убедени, че езикътъ, на който се основава първата славянска писменостъ, си е старо-български езикъ, тоя въпросъ || занимава славянскитѣ и чужди учени отъ цѣлъ вѣкъ насамъ, 66 та дори и днесъ не е още за мнозина ясенъ. Ала за насъ българитѣ, които сме расли и порасли съ мисълта, че Кирилъ и Методий сж български просвѣтители, които сме се свикнали още отъ първо време съ названието старо-български езикъ, за насъ не може да има и съмнение, че езикътъ, на който светитѣ братя Кирилъ и Методий превеждатъ първитѣ свещени книги на славянски, е стариятъ езикъ на българскитѣ славяни, рѣденъ езикъ на нашитѣ прадѣди. Па не е само вътрешно чувство или само голъ навикъ, който ни кара да смѣтаме езикътъ на Кирила и Методия за нашъ-си; не, това бѣше тъй само въ първо време на славянското езикознание, когато можеше да се каже, че ний несъзнателно, или тъй само по естествено родство, смѣтахме този езикъ за старо-български. Но днесъ, когато славистиката борави съ толкова доказателства за произхода на Кирило-Методиевия писменъ езикъ, когато и българската диалектология се обогати съ толкова ценно градиво отъ всички краища на българското общо отечество, днесъ можемъ вече съзнателно да излѣземъ предъ науката и съ крупни факти на рѣце да докажемъ необоримо, че езикътъ на първитѣ славянски просветители не и ни старославянски, ни старословенски, както го наричатъ нѣкои, а чисто и просто старобългарски. Колкото и да се види чудно, какъ може да бжде изобщо въпросъ за произхода и названието на старобългарскиятъ езикъ, въпросътъ си го има и стои за нѣкои учени още „отворенъ“; затова ако искаме, щото историята на езика ни да има въ самото си начало научна основа, трѣбва преди всичко да си обяснимъ самото название на първия периодъ отъ българскиятъ езикъ. Ний трѣбва да вземемъ едно опредѣлено и научно подкрепено мнение по тоя въпросъ, защото за историята на езика ни е нужно сигурно и твърдо начало, нужно е да знаемъ положително,

откога захваща български езикъ, та че тогава да следваме нататък развитието му.

Понеже писменитѣ паметници, останали намъ отъ времето на Кирила и Методия, сж най-стари славянски паметници, понеже по тѣхъ изучаваме историята на всичкитѣ славянски езици — па дори ги вземаме и за сравнение съ другитѣ индоевропейски езици — то откакъ има славистика, оттогава има и въпросъ за произхода на старобългарски езикъ. Та въ сжщностъ цѣлата славянска филология се върти сѣ около произхода и сжщината на тоя старъ езикъ, който служи на всички за изходище при изследване славянскитѣ езици. И колкото повече вникваме въ неговитѣ свойщини, толкова повече се убеждаваме, че той ни е най-добра опора, както кога изучаваме славянскитѣ наречия, тъй и кога сравняваме тѣзи наречия съ други индоевропейски езици. А понеже още въ самото начало на славянското езикознание се явиха разни мнения между ученитѣ по този езикъ, то се въведоха и разни имена за него. Добровски,¹⁾ имайки на рѣка само паметници отъ сръбска редакция, го смѣташе за сръбски (*Lingua serbica antiqua incognita*); отподиръ пъкъ, следъ като се запозна и съ други редакции (чисто-български), поизмѣни мнението си въ тая смисълъ, че го нарече „сръбско-българо-македонски езикъ“, види се, защото още не познаваше нашия български езикъ и не можеше да го различи още отъ сръбски. Неговиятъ съвременникъ, Копитаръ²⁾, родомъ словенецъ, пъкъ си мислѣше езикътъ на К. и М. като произлѣзълъ отъ Панония, която земя била населена въ IX в. отъ словенци, та отъ тамъ название старословенски, което подѣ други единъ по-великъ словенецъ, Францъ Миклошичъ и положи много трудъ още по научно да го обоснове. Преди Копитара и Добровски въ Русия си мислѣха езика на К. и М. като праславянски, затова го и наричаха дори до Востокова, па и следъ него — старославянски езикъ. Подире влѣзе въ употреба друго название — черковно-славянски, което

¹⁾ Йосифъ Добровски, знаменитъ чешки ученъ и основателъ на славянското езикознание, живѣлъ отъ 1753 до 1829. Писалъ повече на латински и нѣмски и написалъ нѣколко научни съчинения върху славянскитѣ езици и главно върху старобългарски, които днесъ, истина, сж остарѣли, ала на времето си бѣха най-сериозни трудове, та спечелиха на автора си почетно име „баща на славянската филология“. Негово най-важно дѣло е *Institutiones linguae slavicae veteris dialecti*, Виена 1822. То е черковно-славянска граматика съ нѣкои отклонения, каквито Добровски прави, безъ да има за тѣхъ научно основание. За произхода на старобългарски езикъ се изказва освенъ тукъ още и въ *Cyllil und Method der Slaven Apostel*. Прага 1823. За живота и дейността на Добровски вж. Слав. Енцикл. I.

²⁾ Вж. специалната му статия върху тоя въпросъ: *Ist das altkirchenslavische slovenisch?* въ *Beitr. z. vergl. Sprachforschung*. I т, 319—328.

владѣе и днесъ у повечето руски учени. Но покрай тия четири названия следъ изследванията на Востокова и Шафарика си пробиваше пътъ и название старобългарски, що го употребяваха всички ония учени, като Schleicher, Hattala,¹⁾ Leskien, Ягичъ, Гайтлеръ, които бѣха на мнение, че езикътъ на К. и М. произхожда отъ български краища и е пратецъ на днешния български езикъ. Нека разгледаме на кратко достоинството на тия петъ названия за единъ и сщия старобългарски езикъ, и да видимъ, кое отъ тѣхъ има най-голѣмо право за научна употреба.

Названието „старосръбски“ не би трѣбвало и да броимъ, понеже самиятъ му създателъ, Добровски, навѣрно не е искалъ да покаже съ това, че езикътъ на К. и М. произхожда отъ сръбски краища, а го е приелъ въ първо време, само защото е мислилъ, че българскиятъ езикъ съставя частъ отъ сръбския. Въ своето най-знаменито съчинение *Institutiones linguae slavicae* го нарича вече „старословенски“ и го мисли като произлѣзалъ отъ македоно-българско наречие. Тѣй че въ сжщностъ има да разгледаме само четири названия за старобългарски езикъ: 1) старославянски, 2) церковнославянски, 3) старословенски и 4) старобългарски.

Първото название — „старославянски“ произлѣзе въ края на осемнайсети вѣкъ, когато въ Русия захванаха да изучаватъ славянскитѣ езици; произлѣзе отъ криво предположение, че езикътъ на св. Кирила и Методия билъ на времето си и общославянски езикъ, т. е. езикъ, що го ужъ говорѣли едно време всички славяни, когато съставляли единъ народъ. Днесъ за днесъ се знае положително, че въ IX вѣкъ, когато К. и М. превеждали Свещеното писание, славянскитѣ народи били вече тѣй раздѣлени, както и днесъ, т. е. и тогазъ имало вече Руси, Лѣхи или Поляци, Чехи, Сърбо-Хървати, и Словенци тѣй, както имало и български славяни. Всѣки отъ тия || славянски народи си говорилъ тогазъ още на свой езикъ, и 69 макаръ славянскитѣ езици въ онуй време (IX в.) да не сж били тѣй раздалеко единъ отъ други, както ги виждаме сега, все пакъ били вече раздѣлени; защото сжщиятъ старославянски езикъ изчезналъ отъ земята много вѣка преди К. и М. Това, което лъже нѣкои и до днесъ да смѣтатъ езика на К. и М. за нѣкогашенъ общославянски езикъ, е старината на писменитѣ му паметници; тѣй като ни единъ други славянски езикъ нѣма такива старински паметници, то е лесно било въ самото начало на славистиката да се предполага, че тия паметници ще съдържатъ именно онзи славянски езикъ, на който говорили едно време всички славяни. Ала това може да се предполага, само ако се не взима во внимание исто-

¹⁾ Вж. О poměru cyrilliciny k nynějším nářečím slovanským Č. Č. M., 1855, 88—104; Starobulharská fonologie, Praha 1873.

рията и се не вираме въ езика на тия паметници. Който попита историята, ще се научи веднага, че въ IX в. славянскитѣ народи си имали вече свои държавици, известни били съ разнитѣ си племенни имена — ѣ, разбира се, имали си и отдѣлни езици; а който се взре въ езика на паметницитѣ, останали намѣ отъ първото време на славянското християнство, и знае отъ-малко-малко отношението на днешнитѣ слав. езици помежду имѣ, ще се увѣри, че езикътъ на тия паметници има наистина старински черти, ала не може да се приеме за праезикъ на старитѣ славяни, защото съдържа сжщественитѣ признаци само на едно отъ днешнитѣ славянски наречия. Ако вземемъ най-сжществения белегъ, който служи дори за дѣлитба на славянскитѣ езици, т. е. изговорътъ на звуковитѣ ставки *tj—dj*, които днесъ за днесъ не сж останали непромѣнени въ ни единъ отъ живитѣ славянски езици, ако вземемъ само тоя важенъ белегъ предъ видъ и питаеме, какъ се отнася езикътъ на К. и М. къмъ него, ще видимъ, че и въ най-старитѣ паметници на този езикъ тия звукове сж предадени все чрезъ *ѡ-жд*; това *ѡ-жд* не само че не е старославянско свойство, ами сме принудени да признаемъ, че то стои накъмъ старославянскитѣ първични звукове *tj—dj* най-далечъ отколкото въ който-и-да-е други живъ славянски езикъ. Защото, както и да тълкуваме тия *ѡ-жд*, все ще трѣбва да ги прекарваме презъ много повече стаии, докато ги извадимъ отъ *tj—dj*, отколкото напр. сръбско-хърватското || *h-h*, чешко-полското *ц-s*¹⁾, или руското *ч-ж*, или най-сетне и словенското *č-j*.

Ако, значи, още въ време на Кирила и Методия старобългарский езикъ е могълъ да развие *ѡ-жд* отъ *tj—dj*, т. е. да иде най-далеко въ тая посока отъ всички днешни славянски езици, то можемъ да бждемъ сигурни, че въ онуй време и другитѣ славянски езици ще сж биле промѣнили вече тия звукове приближно тъй, както ги виждаме у тѣхъ днесъ, т. е. и сърбо-хървати сж казвали вече *свѣѣа-меѣа* намѣсто предполагаганитѣ старославянски *svĕtja-medja*, чехо-поляци говорѣли вече *свѣѣа-меѣа*, и руситѣ — *свѣѣа-меѣа*, а може би и словенцитѣ да сж изговаряли тия думи пакъ тъй, както днесъ, или поне тъй, за да произлѣзатъ днешнитѣ имъ *свѣѣа-меѣа*, ала никакъ не *свѣѣа-меѣа*. Щомъ е тъй, названието старославянски не прилѣга за езика на К. и М., защото не е съобразно съ истината и не характеризва добре езика, за който е дума. За това не може да има и научно право за употрѣба.

Второто название — черковнославянски, което употрѣбятъ рускитѣ и нѣкои нѣмски учени, е твърде безсѣ-

¹⁾ S е сжщата старобългарска буква *сѣло*, която намирамъ за най-сгодна да означи едноставно звукъ *дз*.

държателно. Защото какво значи то? Нищо друго освенъ езикъ, който се употрѣблялъ или употрѣбя въ славянскитѣ черкови; но за произхода му отъ това название нищо не узнаваме. Ала ний сме навикнали отъ името на единъ езикъ веднага да разбираме и народа, който го употрѣбя, или го е употрѣблялъ, а отъ названието „черковнославянски“ не разбираме, нито кой народъ е говорилъ или говори този езикъ, нито въ коя земя се е говорилъ или говори още. Отъ тази страна като гледаме, названието „черковнославянски“ ни се вижда много праздно, следователно негодно. Освенъ това, туй название има и друга несгода: то е двусмислено: като кажемъ черковнославянски, не може да се разбере всѣки пжтъ, кой черковнославянски езикъ се мисли, стариятъ ли, или новиятъ; защото едно време се употрѣблялъ у старитѣ славянски черкови не сжщи езикъ, какъвто се употрѣбя въ сегашнитѣ, || та не е все едно, дали разбираме подъ това название единиятъ или другиятъ. За да се опредѣли по-близу това название, трѣбва да се преимени на старо-черковно-славянски, но и тогазъ се не лишава отъ първата си несгода. Това название прилѣга за ония нерешителни филолози, които не искатъ да взематъ една или друга страна по въпроса за произхода на старобългар. езикъ, като смѣтатъ този въпросъ още за нерешенъ. Но понеже ний трѣбва да вземемъ едно опредѣлено мнение по този въпросъ, ще отхвърлимъ и това „неутрално“ название и ще минемъ къмъ останалитѣ две. 71

Последнитѣ две имена иматъ по-голѣмо право за употрѣбяне, защото сж по-съдържателни: който каже „старословенски“, дава да се разбере подъ това име езикъ на старитѣ словени или словенци; тѣй сжщо ако кажемъ старобългарски, разбираме веднага, че е дума за езика на старитѣ българе, т. е. българскитѣ словѣне. Остава само да видимъ, като какъ си мислимъ произхода на този езикъ, та споредъ това да му дадемъ едно или друго отъ тѣзи две имена. И наистина, препирнята, която се води отъ толкози време помежду славиститѣ, както рекохме, не е толкова за името, колкото за произхода на този езикъ. Защото ония, които наричатъ този езикъ старословенски, не мислятъ, че той произлиза отъ България, а твърдятъ, че води началото си далечъ отъ днешнитѣ български краища, именно отъ Панония, както приемаха Копитаръ и Миклошичъ, основатели на тая панонска теория. Понеже историйскитѣ сведения за дейността на първитѣ славянски просветители говорятъ повече за Моравия и Панония, отколкото за България, можеше лесно да се яви мисълъ, че и езикътъ, на който сж проповѣдвали К. и М. и на който сж превели свещенитѣ книги, ще е билъ панонско-словенски. А тѣй като до старата Панония днесъ за днесъ граничи само словенскиятъ народъ, то разбираме хубаво произхода на тѣй на-

речената панонска теория, която Копитаръ основа повече върху историйски данни, а Миклошичъ (родомъ пакъ словенецъ) употребява цѣлъ животъ да я подкрѣпи и съ филоложки доводи.

Нѣма да се простираме надълго върху тая злополучна теория, която е днесъ, можемъ каза, напълно оборена съ толкова доказателства — безъ, разбира се, да се накърни съ това славата на великия Миклошичъ, който съ граматичнитѣ си и лексикални изследвания върху този езикъ, билъ той наричанъ тъй или иначе, си заслужи вѣчно име, — а ще кажемъ само, че самото развитие на тая панонска теория показва, какъ основателитѣ ѝ сж били принудени да мѣняватъ често мнѣнието си, само да избѣгнатъ многото противоречия, що срѣщаха на пътя си, докато най-сетне Миклошичъ, за да примири теорията си съ толковато факти, които говорѣха въ полза на българския произходъ, бѣ принуденъ да предположи, че нѣкогашнитѣ словѣне въ Панония, дали, освенъ стария черковнославянски езикъ, но и днешния словенски езикъ, нѣкогашния седмиградско-български (който отпосле Миклошичъ нарече дако-словенски) и днешния български езикъ.

Щомъ се тъй тѣсно сближаватъ тия два езика (словенски и български), щомъ Миклошичъ даже допуска, че въ IX — X вѣкъ днешнитѣ словенци може да сж говорили *št-žd* вм. днешнитѣ *č* и *j*, което иска да докаже отъ маджарскитѣ думи *mosto ha*, *pest*, *palast*, *roz sda*, — то въпросътъ за народа, отъ който е взетъ езикътъ на К. и М., остава безпредметенъ, понеже и българи и словенци говорѣли въ IX вѣкъ *št-žd*, следователно сж били единъ и сжи народъ. Но и съ това се не разреши въпросътъ; възрази се още на времето (Ягичъ, Arch. I, 448; Entstehungsgesch. 220), че думитѣ съ *št* и *žd* въ маджарски не сж отъ словенски, а отъ български; а пъкъ че словенцитѣ си говорятъ своето *č* и *j* още отъ IX и X вѣкъ, доказватъ Фрейзингенскитѣ молитви, дето явно личи друга замѣна за *tj* и *dj* (*k-g*, а не *št* и *žd*). Следователно словенски и български сж се различавали още въ IX вѣкъ, ако не и по друго, то на сигуръ по замѣната на *tj* и *dj*.

Не бихме имали нищо противъ названието старословѣнски или даже само словѣнски, ако съ това име не бѣ свързано и мнението за етническия произходъ на този езикъ, мнение, което поставя езика на К. и М. съвсемъ не тамъ, дето му е мѣсто споредъ всичкитѣ исторически и филоложки доводи. Инакъ названието словѣнски е твърде сгодно да означава езика на К. и М., първо, защото въ най-старитѣ || си паметници този езикъ се нарича наистина словѣнски (языкъ словѣньскъ) и второ, защото и самъ народътъ, който, споредъ насъ, е говорилъ едно време този езикъ, най-напредъ се наричалъ наистина словѣне, а отпосле приема име блъгаре.

За това имаме твърде много и съвсемъ вѣродостойни исторически свидетелства отъ византийски и римски лѣтописци, които наричатъ българскитѣ славяни Σθαβηνοι, Sclaveni. Па тѣй сѣщо и страната, отъ която мислимъ, че произхожда този езикъ — Македония — се наричала презъ дълго време Словѣния (Σθαβηνία). Щомъ знаемъ това, нищо нѣмаше да ни пречи да прегърнемъ и ний това название „старословѣнски“, па да си мислимъ подъ него езика на нашитѣ прадѣди, които, докато приематъ име българе, безъ съмнение носили име словѣне. Но тѣй като защитницитѣ на старословенското название не мислятъ така, а пъкъ за насъ не е сѣ едно, дали езикътъ на славянскитѣ просвѣтители произлиза отъ България или отъ Панония, нужно е тукъ да наведемъ потрѣбнитѣ доказателства, отъ които да се разбере, какъвъ е предметниятъ езикъ и какъ трѣбва да го наричаме.

Доказателствата черпимъ отъ две научни области: история и филология, затова ги раздѣляме на две групи: а) историйски и б) филоложки.

а) Историйски доказателства.

За началото на християнството и на писмеността въ България малко историйски данни има. Както много събития въ българската история, тѣй и това най-важно събитие, става безъ шумъ и като че съвсемъ незабелѣзано; извършва се безъ да го е описалъ нѣкой, безъ да ни сѣ останали какви-годе писмени документи за него отъ онуй време. Вѣкъ, вѣкъ и половина се минава отъ покрѣстянето на българитѣ и отъ устройването българска азбука, и чакъ тогава се намира единъ черноризецъ Храбъръ да извести на свѣта, че сѣ още живи ония, които видѣли светитѣ братя; но де сѣ действували най-напредъ К. и М. и каква е била тѣхната подробна дейность, Храбъръ нищо не казва. Прескудни сѣ иа-истина туземнитѣ свидетелства за първото начало на християнството и писмеността на България, та затова сѣ и || тъмни 74 сведенията ни за произхода на стария черковнославянски езикъ. Какъ става всичко това, никой ни не известява точно и ясно, та и затуй произлѣзоха разни мнения още въ самото начало на Славистиката, па и до днесъ дори въпросътъ не е напълно ясенъ. Ала и при тая оскѣднотъ на историйски сведения ний пакъ имаме доволно основание да вземемъ едно опредѣнено гледище по този въпросъ, безъ да отиваме противъ истина и наука.

Отъ домашни извори (лѣтописи, жития и легенди), отъ византийски и римски лѣтописи, отъ папски писма, тѣй както и отъ чешки и нѣмски сведения — доколкото можемъ възстанови по тѣхъ истината — черпимъ следнигѣ исторически факти за началото на славянска писменостъ:

Около 860. г. Моравският князь Ростиславъ (по български извори още Растиславъ и Растица) поискалъ отъ Византийския императоръ Михаила III проповѣдници, които да знаятъ „словѣнски“ езикъ — защото Растиславъ искалъ да се отърве отъ чужди (неславянски) мисионери, каквито бора-
 вѣли по онуй време въ Моравия. Императоръ Михаилъ му
 проводилъ двамата братя Кирила и Методия, едно защото
 били родомъ отъ Солунъ, та знаели „словенски“, друго, защото
 били известни и двамата като учени проповѣдници: знае се
 положително, че Кирилъ билъ преди това въ Херсонъ, дето про-
 повѣдвалъ у Хозаритѣ. К. и М. се приготвили за тая работа,
 сиречь съставили „писмена“, превели евангелието и апостола
 на „словѣнски“, па тогава заминали за Моравия, дето въвели,
 „словѣнско“ богослужение, съ което зарадвали много тамош-
 нитѣ славяни. Но въ тая си дейность братята веднага срещ-
 нали пречки отъ нѣмското духовенство, което прибѣгнало и
 до клевети предъ папата. Внди се затова ще сж били и
 повикани въ Римъ на 867. година. Тогавашниятъ папа Ни-
 колай I искалъ да ги разпита лично зарадъ припирнитѣ, въз-
 никнали между словѣнското и нѣмското духовенство въ Мо-
 равия. Братята тръгнали за Римъ и на пѣтя си се отбили
 при князь Коцела, държавенъ глава на тогавашната сло-
 венска или словинска държава край Блатно-езеро. Колко време
 останали К. и М. у словинцитѣ, сжщо не знаемъ; знаемъ само
 ||че и тамъ въвели „словѣнска“ служба и сжщия словѣнски езикъ, 77
 който били въвели по-напредъ у моравцитѣ, учили диаconi,
 приготвили свещеници и пр. Следъ това заминали за Римъ
 и, както се вижда, оправдали се добре предъ папата, защото
 Методий се връща честито въ Моравия, гдето продължилъ
 проповѣднишката си дейность. Докато се бавили двамата
 братя въ Римъ, по-младиятъ отъ тѣхъ, Кирилъ, умрѣлъ (на
 14 февруарий 869 г.), и Методий се върналъ самъ и продъл-
 жилъ просвѣтното дѣло: проповѣдвалъ най-деятелно и обра-
 зувалъ достойни ученици. Обаче и неприятелитѣ на славян-
 ската богослужба не стояли миромъ, а гледали на всѣки на-
 чинъ да възстановятъ първото си влияние въ Моравия, та
 борбата продължавала, и то още по-упорито и съ нови интриги
 предъ папата. Особено силна и неравна била борбата противъ
 Методия следъ като Растиславъ падналъ отъ престола, сва-
 ленъ отъ Светоплука, неговъ роднина, който въ първо време,
 докато се усили, държалъ къмъ нѣмска страна. Въ туй раз-
 мирно време именно Методий не само билъ възпреченъ въ
 своето културно дѣло, но билъ даже лишенъ отъ духовната
 си власть, затворенъ и сжденъ отъ нѣмски владци и най-
 сетне прогоненъ отъ Моравия. Въ това си нещастие злоче-
 стиятъ Методий намира прибѣжище при словенския князь
 Коцела. Следъ енергичния протестъ на папата (Іоанъ VIII)
 предъ нѣмското духовенство за тоя произволъ, Методий билъ

заведенъ съ особенъ папски пратеникъ отново въ Моравия и възстановенъ на прежния си чинъ — епископъ на Моравия, съ столица Велеградъ, подъ условие обаче да се откаже отъ словѣнската служба. Дали се е свързувалъ Методий съ кате-горично обещание предъ папата, че нѣма да служи на словѣнски, не се знае, но знае се, че и следъ това папскиятъ престолъ получавалъ противъ него доноси, та Методий билъ повиканъ още веднѣжъ въ Римъ (отъ папа Іоана VIII); но и сега билъ оправданъ и дори награденъ отъ папата и се върналъ вече като архиепископъ на Моравия и Панония (881 г.) и съ изрично позволение да се употребяватъ славянски книги, обаче апостолътъ и евангелието да се четатъ понапредъ по латински, а следъ това по словѣнски. Тѣй се установява единъ редъ, който трае дори до смъртъта на Методия.

|| Въ житието на Методия се споменуватъ още много не- 78
гови дѣла и подвизи, пжтувания и пр. Тѣй напр. казва се, че Методий ходилъ 2—3 години преди смъртъта си и въ Цариградъ, гдето императоръ Василий Македонски го приелъ съ голѣма честь, похвалилъ го за дѣлата му и оудрѣжа отъ оученикъ него попа и дѣякона съ книгами, всю же волю него сътвори, елико хотѣ и не оу-слоушавъ ни о чѣсомъже облюблъ и одаръ вельми, проводи и паки славно до своего стола; такоже и патриархъ. Легендата (Климентовото житие) говори и за други пжтувания и мисионерски подвизи Методиеви, напр. че се срѣщалъ съ унгарски кралъ на рѣка Дунавъ, че про-рокувалъ зла несрета на единъ полски кралъ, ако се не по-крѣсти и пр. Тия работи не сж още потвърдени, па и не е възможно всичко да се провѣри и потвърди, щомъ нѣмаме съот-ветни исторически свидетелства. Легендата казва още, че наскоро преди смъртъта си Методий повикалъ двама скоро-писци и съ тѣхна помощъ превелъ отъ грѣчьска назыка въ словѣнскъ цѣлия Старъ Заветъ — безъ Макавейскитѣ книги — и то вжтре въ 6 месеца начевайки отъ марта до 26 октомврий. А и за самото му погребение се казва, че станало тържествено отъ всичкитѣ му ученици, които съ погребални пѣсни на словѣнски, латински и грѣцки го съхранили въ съборната църква — вѣроятно въ Моравската столица Велеградъ. Въ житието на Методия (отъ Климента) се казва точно и денътъ на смъртъта му — 6. априль 885. год., която се приема и до днесъ като достовѣрна. А за неговъ наслед-никъ се именува Гораздъ, когото самъ Методий посочилъ; когато на смъртния чась го попитали, кого опредѣляшъ за свой наследникъ, той ужъ отговорилъ: Горазда; той е ваша землѧ моужъ свободъ, оученъ же добръ въ ла-тинскыѧ книги, правовѣренъ. Но знае се, че Гораздъ го не е наследилъ, а — вѣроятно неговия нѣмски против-

никъ и гонителъ Вихингъ, който е билъ еднакво добъръ и съ нѣмцитѣ и съ Светоплука.

Следъ смъртта на Методия нѣмското духовенство отново взима връхъ надъ славянскитѣ свещеници въ Моравия, Чехия и Панония; словѣнската служба и писменостъ бива сѣ || повече ограничавана, докато нейнитѣ сподвижници биватъ при- 77 нудени и съвсемъ да напуснатъ тия земи. Методиевитѣ ученици се прѣскаатъ тогава на вси страни, а най-главнитѣ отъ тѣхъ Климентъ, Лаврентий, Наумъ и Ангеларий се прибиратъ въ България, дето подъ царуването на Симеона продължаватъ писмената си и проповѣдна дейностъ. Славянската служба обаче въ Чехия мѣждѣла дори до края XI в. и то въ прочутия Сазавски манастиръ, отдѣто славянскитѣ монаси били разпѣдени едва на 1092.

Отъ тѣзи исторически факти, ако можемъ да ги наречемъ така, вадимъ следнитѣ петъ точки:

1) Кирилъ и Методий тръгнали отъ Балканския полуостровъ за Моравия.

2) К. и М. знаели безъ друго „словѣнски“, едно, защото самъ Растиславъ искалъ „словѣнски“ проповѣдници и друго, защото К. и М. боле родомъ отъ Солунъ, дето още въ IX в. живѣли словѣне, т. е. български славяни, като и днесъ.

3) Кирилъ и Методий отишли отъ Балканския полуостровъ (България) на право въ Моравия.

4) Следъ като били въ Моравия и тамъ боравили нѣколко време, отбиватъ се на пѣтя си за Римъ у словинцитѣ въ Коцеловата държава, дето въвеждатъ сѣщия словѣнски езикъ, който билъ извѣстенъ вече като черковенъ у моравцитѣ.

5) Ученицитѣ на Методия, следъ като ги прогонили отъ Моравия, не отишли въ нѣкоя друга държава да се настанятъ, а отиватъ на право въ България.

Отъ първитѣ три точки вадимъ заключение, че К. и М. сѣ знаели безъ друго онзи славянски езикъ, който се е говорилъ по онуй време въ предѣлитѣ на Солунъ, който се говори още и днесъ по ония мѣста, именно български.

Отъ четвъртата точка пѣкъ заключаваме, че К. и М. не могли по-напредъ да научатъ езика на словинцитѣ, че тогава да го въведатъ като черковенъ у моравцитѣ, защото у словинцитѣ се отбиватъ само пѣтемъ и то следъ като били извѣстни вече като проповѣдници въ Моравия.

Отъ точка 5) пѣкъ вадимъ заключение, че между Мораво-Панония и България трѣбва да е имало по онуй време духовни || връзки, тѣй като ученицитѣ Методиеви потърсили и намѣрили 78 прибѣжище именно въ България, а не въ друга държава.

Историческите свидетелства, колкото и да говорят за българския произход на Кирило-Методиевия езикъ, пакъ сж доста неясни, двусмислени. Отъ тѣхъ напр. не излиза доволно явно, дали първитѣ славянски книги сж превеждани въ етнографична България, или нейде извънъ нея. Ала най-сетне безразлично е, где е направенъ преводътъ на свещенитѣ книги, докато е много по-важно да знаемъ, на кой езикъ става тоя преводъ. А това узнаваме твърде лесно отъ самитѣ книги, сравнявайки езика въ тѣхъ съ днешнитѣ славянски езици. Затова нека преминемъ къмъ втория видъ докази, къмъ филоложкитѣ, които сж много по-силни отъ историчнитѣ. Отъ тѣхъ излиза явно, че езикътъ, за който е дума, по своя си фонетиченъ и лексикаленъ строй, стои най-близу до днешния български езикъ.

б) Филоложки доказателства.

1. Основниятъ белегъ, по който се различаватъ живитѣ днесъ славянски езици единъ отъ други, е замѣната на праславянскитѣ звукове *tj* и *dj*, която е все различна за всѣки единъ отдѣленъ славянски езикъ: въ руски е *ч-ж* (свѣча-межа), въ сръбско-хърватски *ћ-ђ* (свѣћа-међа), въ словенски *č-j* (sveča-meja), по полски *c-dz* (swieca-miedza), по чешки *c-z* (svíce-meze), а по български *шт-жд* (свѣшти-межда). Тая замѣна за *tj-dj* е тѣй характерна за славянскитѣ езици, щото служи, както видѣхме, за твърде сгоденъ дѣлидбенъ признакъ, кога е дума за тѣхна класификация. А понеже знаемъ положително, че въ IX вѣкъ, когато се основава славянска писменостъ, тоя фонетиченъ белегъ е отличавалъ тъкмо тѣй славянскитѣ езици единъ отъ други, както и днесъ, то за да видимъ, на кое славянско племе принадлежи езикътъ на Кирила и Методия, доста е да попитаме, какъ се замѣняватъ реченитѣ звукове въ ония ржкописи, които се смѣтатъ за писмени паметници отъ време на Кирила и Методия, и се увѣряваме веднага, че въ тия паметници *tj-dj* се мѣнява тъкмо тѣй, както и въ новобългарски, т. е. на *шт* и *жд* (скѣшта, межда). Може нѣкой да каже (както Миклошичъ на времето си), че въ IX вѣкъ ще е имало нѣкое славянско племе въ Панония (днешна Унгария), което мѣнявало *tj-dj* пакъ на *шт-жд*, ала не било още българско, а словѣнско, та отъ него после произлѣзли, както днешнитѣ словенци, тѣй и днешнитѣ българи. Азъ напълно вѣрвамъ, че въ IX вѣкъ живѣли въ днешна Унгария наистина словѣне съ характеренъ признакъ *шт-жд*, защото иначе едва ли бихме си обяснили онѣзъ славянски думи въ маджарскій езикъ, дето явно личи речениятъ признакъ (сравни: *mostoha* — машѣха, *palazi* — палашѣ, *rozszda* рѣжда — па и самото название на маджарската столица *Pest* — Пештѣ); но може ли тогава да има съмнение, че и тия маджарски словѣне сж биле частъ

отъ сжщото славянско племе, къмъ което се числятъ и днешнитѣ българи? Туй показва, че тия словѣ не, отъ които произлизатъ сегашнитѣ българи, едно време населявали не само България, Тракия и Македония, а и земитѣ отъ татъкъ Дунава, т. е. Влашко, Богданско, Седмиградско и Панония. Тѣй си обясняваме и успѣшната проповѣднишка дейность на свети Кирила и Методия въ тия далечни отъ днешна България земи: отъ Солунъ дори до Пеща се простираше тогава сѣ еднородно славянско племе съ едно общо име *словѣни*, което следъ идването на маджаритѣ полека-лека изчезва изъ тия земи, изгубва народността си, а като споменъ отъ себе си оставя само голѣмо множество думи въ маджарскитѣ езикъ, които звуковно се посрѣщатъ сега най-добре съ тѣмъ съответнитѣ думи въ езика на Кирила и Методия и въ днешния български езикъ.

2. Освенъ по *шт—жд* Кирило-Методиевитѣ писмени паметници се отличаватъ и по тѣй нареченитѣ си носовки *ж—ѡ*, които само въ днешнитѣ български наречия намиратъ съответенъ изговоръ: *мѣнка*, *мѣндъръ*, *пента*, *гренда* и пр. по говори въ Солунско и Костурско, дето намираме запазени почти всичкитѣ старо-български думи съ назаленъ изговоръ, сж живъ отгласъ на Кирилскитѣ *мѣка*, *мѣдръ*, *пѣта*, *грѣда*, навѣрно взети въ онуй време пакъ отъ сжщитѣ български наречия. Па тѣкмо както *шт—жд*, срѣщаме въ маджарски и носовкитѣ *ж—ѡ*, запазени въ много думи, заети отъ старитѣ (панонски) словѣне: *gomba* = *гѡба*, *galamb* = *голѡкъ*, *lapka* = *лѡка*, *konkoly* = *кѡкъоль*, *bolond* = *бѡлдъ*, *porond* = *прѡдъ* (срв. *п р а* 80 *диште*, Орханійско, *прѣдиште*, Тетевенъ и *п рудиште*, || *Сливница*, значи *мѣсто*, що го залива *рѣка*, *нарой*), *pentek* = *пѣтъкъ*, *rend* = *рѣдъ*, *szent* = *сѡтъ* и пр. Ако възъ основа на тия думи търси нѣкой родината на славянската писменость въ Унгария, пакъ би се лѣгалъ; защото сжщитѣ думи и съ сжщи изговоръ е имало въ IX вѣкъ, па ги има още и днесъ по българскитѣ говори на Балканския полуостровъ. Тѣ доказватъ само, че въ IX вѣкъ и носовкитѣ сж имали сжщия обсегъ, както и звуковетѣ *шт—жд*, сиречь биле свойствени както на балканскитѣ, тѣй и на панонскитѣ (маджарскитѣ) *словѣни*.

3. Характеренъ фонетиченъ белегъ на Кирило-Методиевитѣ паметници е и звукъ *ѣ*, който гласи като *я*. Този изговоръ *я* за *ѣ* днесъ за днесъ е запазенъ пакъ *само въ български езикъ* — ако не смѣтаме *полския*, за който езикъ обаче никой не твърди, че е ималъ нѣкое влияние при основаване първа славянска книжнина. Имайки предъ видъ, че *ѣ* има въ най-старитѣ (глаголически) наши паметници винаги единъ и сжщи, *непрегласенъ*, изговоръ *я*, можемъ даже да твърдимъ, че по това си свойство езикътъ на първитѣ наши просвѣтители стои по-близу до *южнобългарското* наречие, дето и до днесъ *ѣ* е завардилъ своя *непрегласенъ* изговоръ (напр. по Родопско и Солунско). Фактътъ, че въ глаголскитѣ памет-

ници се употребява единъ и сѣщи знакъ за *и* и за *ѣ* (*Δ*) говори доста ясно, че това наречие ще е било югоисточно, ако предположимъ, че още въ IX вѣкъ е имало въ бѣлг. езикъ диалектна разлика откъмъ тая страна.

4. Отъ употребата на *ѣ* и *ѣ* въ Кирило-Методиевитѣ паметници вадимъ тѣй сѣщо хубаво доказателство за идентичността на старобѣлгарски съ новобѣлгарски. Тия две писмена се замѣняватъ помежду си, или се изразяватъ съ ясни гласни *о* и *е* дори и въ най-правилнитѣ старо-бѣлгарски паметници. Тая неправилностъ или тая замѣна е свойствена и на днешния бѣлгарски езикъ тѣкмо по сѣщия начинъ и въ сѣщи случаи.

5. Многото грѣцки думи, които се срѣщатъ още въ най-старитѣ паметници, показватъ тѣй сѣщо, че първичната основа на славянската писменостъ не трѣбва да се търси нейде въ Панония, а съвсемъ нѣкъде близу до грѣцката култура, т. е. пакъ тамъ, дето и днешенъ день се досѣга бѣлгарското племе съ грѣцкото. Нѣколкото нѣмски думи като *црѣкѣ*, *постѣ*, *попѣ*, *||крѣстѣ*, *мѣнихѣ*, *оуѣлкати*, *оуѣтарѣ*, *мѣша*, които се срѣщатъ 81 още въ най-старитѣ текстове, и да приемемъ, че сѣ вмѣнати отъ панонскитѣ писци, пакъ не доказватъ, че цѣлата славянска служба е възникнала на Панонска земя, нито пъкъ че езикътъ на тая служба произхожда отъ земята на днешнитѣ словенци. Защото срещу тия 5—6 нѣмски думи имаме отъ друга страна стотини грѣцки думи, чиято употреба въ нашитѣ рѣкописи още отъ най-старо време не говори никакъ за „панонски“ происходъ на Кирило-Методиева езикъ. А въ последно време тия 5—6 думи се и не смѣтатъ вече за „нѣмски“, а за готски, и тогава лесно се обяснява тѣхното присѣствие не само въ панонско-словенски и моравски, но и въ балканско-словенски, сиречъ старобѣлгарски. Вж. за тия думи у Младенова, Старитѣ герм. елем. въ сл. езици, Мсб. XXV.

6. Происходътъ на дветѣ славянски азбуки показва тѣй сѣщо, че първата славянска просвѣта става напълно подъ грѣцко влияние, понеже както кирилското писмо, тѣй и глаголицата произхождатъ отъ грѣцкото двойно писмо въ VIII и IX вѣкъ, та можемъ даже да предполагаеме, че бѣлгарскитѣ славяни още преди Кирила и Методия сѣ употребявали криво-лѣво грѣцкото писмо за означаване звукове отъ езика си тѣкмо тѣй, както до скоро — та и днесъ по нѣкъде въ Македония — мнозина сѣщи бѣлгари си служатъ още съ грѣцка азбука.

7. Самото *слово* *богатство* на старобѣлгарский езикъ, сравнено съ новобѣлгарския речникъ, ни увѣрява тѣй сѣщо, че всички ония рѣдки и характерни думи, познати намъ отъ старобѣлгарскитѣ паметници, ги има добре запазени въ днешнитѣ бѣлгарски говори. Нашиятъ бѣлгарски словарь не е още прибранъ цѣлъ, но и отъ това, що е вече станало научно достояние, що е скѣтано въ разнитѣ наши сборници и реч-

ници, става ясно, че и следъ хиляда години българскитѣ говори сж запазили твърде много изрази отъ времето на Кирила и Методия, та и откъмъ тая страна днешниятъ нашъ езикъ е правъ потомъкъ на старобългарския. Нека се спремъ повечко върху тая точка, върху която малко внимание се е обръщало до сега.

Лексикалното сравнение съ старобългарски езикъ може да се води двояко: или съ днешния български книжовенъ речникъ, или съ речника на днешнитѣ български говори; отъ ||първата съпоставка ще се получи доказъ, че отъ всички сла- 82
вянски езици само българскиятъ притежава днесъ речникъ, най-близъкъ до старобългарския, докато отъ другата съпоставка ще се види, кои български говори иматъ най-много общи думи съ старобългарски, та и споредъ това да можемъ сжди за по-близкото произхождение на старобългарскиятъ езикъ.

Веднѣжъ установено, че старобългарски и новобългарски и откъмъ лексикална страна съставятъ единъ и сжщи езикъ, ще остане да се докаже още, кои български говори сж дали най-много материалъ за изграждане старобългарската книжовна речъ. Ако не правимъ разлика по време, ако не отлъчваме по-старо отъ по-ново, не ще съмнение, че отговорътъ на тоя въпросъ би гласилъ, че всички български говори сж взели участие въ образуване старобългарска книжовна речъ, защото още за старобългарско време приемаме, па и знаемъ положително, че е имало наши писатели и отъ западна както и отъ източна България; писало се е и превеждало, не само въ Охрида, но и въ Преславъ, па и на Света-гора. Обаче земемъ ли предъ видъ само най-старитѣ наши паметници и запазенитѣ въ тѣхъ старинни думи, ще видимъ, че не всички наши днешни говори еднакво сж запазили тѣзи думи; има една разлика въ полза на западнитѣ и то на юго-западнитѣ, или инакъ казано, македонски говори; тѣ сж ни запазили сравнително повече старобългарски думи, отколкото другитѣ български говори. Може би нѣкой да каже, че тази лексикална близость между старобългарски и македонски е само привидна, т. е. произлиза оттамъ, че ние притежаваме повече фолклоренъ и диалектенъ материалъ отъ Македония, следователно между по-много думи отъ тамъ ще има и повече старобългарски. Не, азъ съмъ събиралъ думи отъ всички наши говори и притежавамъ не по-малка сбирка и отъ северо-западни, както и отъ източни говори, ала измежду тѣхъ не можахъ да извадя толкова старобългарски думи, колкото извадихъ отъ македонската си сбирка. Обаче за да изпъкне голѣмото предимство на македонскитѣ говори, тука давамъ думи не само отъ македонски, но и отъ други наши говори, нагледно да се види, въ какво отношение стоятъ днешнитѣ наши говори откъмъ лексикална страна къмъ старобългарски.

||Та и независимо, отъ какви български говори сж тия рѣдки 83 и хубави думи, тѣ заслужаватъ да бждатъ изтъкнати като думи, които обръщатъ внимание съ своята старинность, като думи, за които мнозина у насъ и не подозиратъ, че ги има запазени още въ наши говори. Но ако трѣбва да знаемъ, какъ се отнасятъ българскитѣ говори единъ къмъ други по старинскитѣ си думи, то откъмъ тая страна забелѣзвамъ (споредъ досегашнитѣ си материали) следната постепенность: най-много старинни (старобългарски) думи има въ македонскитѣ говори, сетне — въ рупско-родопскитѣ, следъ това въ североисточнитѣ и най-сетне — въ северозападнитѣ.

Въ реда на старобългарскитѣ думи въ новобългарскитѣ говори на първо мѣсто би трѣбвало да поставимъ думитѣ съ назални остатъци отъ Костурскитѣ и Солунски говори, които думи съ самия си изговоръ явно сведочатъ за тѣсна връзка съ езика на Кирила и Методия. Но азъ нѣма да ги изброявамъ, защото съ изключение на две-три отъ тѣхъ (блѣнд'а, братученд и сѣнсед) тѣ всички сж известни и отъ другитѣ български говори, та старинностьта имъ състои само въ тѣхния назалитетъ. Тия думи, заедно съ литературата по въпросътъ, сж изброени почти всичкитѣ въ студийката на г. А. Стоиловъ, „Остатъци отъ назализъмъ въ Солунскитѣ села Зарево и Висока“, ПСп. LXI, 703—712. Освенъ тия думи ето какви други рѣдки и сжщински старобългарски думи има запазени въ днешнитѣ наши говори, предимно въ македонскитѣ:

На първо мѣсто турямъ дума, която ме твърде почуди съ необикновената си старинность, а именно:

алне, алненце — сѣрненце, стб. *алнь*, отсетне *алнь*; намирамъ я въ една пѣсень отъ Тетевенско: Тент'ава маика год'ава, частна сбирка на инж. Мариновъ, още непечатана. Съответното мѣсто на пѣсеньта гласи:

Срешта им иде кошута,
Кошута с младо¹⁾ алненце;
Сичка са свадба спуснала
Кошута да си пребият,
Алненце живо да фанат¹⁾.

||ангула и енгула е дума обикновена въ югозападна Бъл- 84 гария за риба змийорка — *жгоула*.
бедро — слабини, ябълка, Шапк. VIII, 90 — отъ Охр., а въ Шуменско има избедрям се — изпжчвамъ се, срав. още Слав. Притчи I, 251: кѣсно си се подбедрил (подскоросал).

безна — да идеш у безната, Мсб. XI, 168 — отъ Дупнишко. безна се срѣща като географско название въ западна Бъл-

¹⁾ Напоследъкъ тая пѣсень се намѣри и въ другъ вариантъ, пакъ отъ Тетевенъ. Вж. Тетевенски говоръ отъ Кр. Стойчевъ, Мсб. XXXI, 236.

- гария; срв. и с. Бездѣн, Софийско.
- брак — сватба, употрѣбвява се въ Струга: елате на брак, Милад. 24. Вж. и Шапк. I, XX.
- беседим — има въ речника на Неофита, отъ Македония; има я въ Радомирско, ПСп. XLIII, 64, срв. и бес'ада още въ дакобълг.
- блудец — блудецъ — коливо, има на много мѣста въ Македония, вж. МСб. III, 228 отъ Воденско, МСб. VII, 257, 456 — отъ Русенско, ПСп. XLIII, 301, XLVII, 817 — отъ Мориовско и пр. бл'удо казватъ (споредъ Д. Маринова, Ж. Ст. III, 257) и на единъ обреденъ хлѣбъ по Ломско.
- бранникъ = войник е запазено въ една пѣсень отъ Коприщица: турци на война да идат, а пѣк блъгаре — бранници, МСб. XVI—XVII, 139.
- братоуѣди е запазено въ Костурско, даже съ носовката: братученди, Новини I, 5
- басня сега е у насъ книжовна дума, но въ Хаджи-Ейл, МСб. I, 78, казватъ на баилки — басни, а въ Търново казватъ басенки, Трудъ I, 288, пѣкъ баснарка, баснарица има въ Пещера, ПСп. XXV, 205, Софийско и Охридско, Шапк. III, 26. Срв. и басмателка отъ Орханійско, МСб. V, 114, а пѣкъ МСб. IV, 96 — бръсма телка — пакъ отъ тамъ.
- бладам — стб. блѣднѣти, но сега съ малко измѣнено значение: блънувамъ, Прилепско, II, 202. Има и блѣдам и блѣдамъ, Воденско, Новини, III. год. Въ источниѣтѣ говори има и блѣдам и блѣтам — газя калъ: из-бѣлта = излѣзе на глава, Трѣвн. МСб. XVI—XVII, 394.
- ||болезен се срѣща въ едно баяне отъ Софийско МСб. XI, 89. 85
- буезен: нема страх ни буезен от никого, между думитѣ отъ Тетевенско на Стойчева.
- стб. дума блѣсти е запазена въ израза вне бл'уд = внезапно, както стои у Герова, ала неизвестно отгдѣ.
- стб. дума брѣни се е запазила въ нѣколко географски названия, като Бреница, Орѣховско, Бр'ануштица, Пещерско, а вѣроятно и въ брѣнѣам = калямъ, както се употрѣбвява въ источниѣтѣ говори (въ Сливенъ „обрѣнѣоти са“), а въ Тетевенско има сжщ. и глаголъ брѣнѣ съ значение пакъ калъ, нечистотия, вж. Стойчевъ Тет. гов., речникъ.
- бол'а — сто. бола е засвидетелствувана отъ много мѣста: болнали си лежала, или си бол'е гледала, Разлогъ, Нов. IV, 62; заболѣ отъ тежката боля, пише Ил. Блъсковъ, Семо Вълчевъ и Куций Тодоръ; сжщата дума има въ Казанлъкъ, Тетевене, Кайларско (МСб. XVI—XVII, 69), Охридско (МСб. XI, 21), Конушко (МСб. IX, 69) и др.
- бърлог, бърлога освенъ съ старото си значение днесъ се

употрѣбѣва и за „сметъ“ и за „нечистъ човѣкъ“, Матовъ, МСб. VI, 457.

сѣбѣти сѣ, отгдето сѣбитие. има въ Тетевенско: збила са Димчу клетва; зби са Ювану клетвата, Тет. говоръ, 179, 198.

Старата частица бо е запазена освенъ въ боже, божем, още и въ будин = бо-единъ, въ значение на кой-годѣ (Родопи), а въ с. Сухѡ (Солунско) тая сѣща дума се изговаря пуидин и пуидим: на тос чувѣак сега да ишчи пуидин да му плати борчу, Шапк. Прик. 308; пуидим што-год'а ни знаѣ, Мсб. IV, 189. Срв. още: пуинѡш = нѣкога — бо-е-днош, Шапк. Прик. 306. А въ Охр. споредъ Шапкарѡва има и будин-век = нѣкое-си време.

вабе — стб. какити, се срѣща доста начесто въ западнитѣ говори въ смисълъ на мамя (овце, пилци и пр.).

вѣтеси, ед. ч. вѣтек (Горно-Броди, сѣ знач. змей, юнакъ), но има и вѣтец — стб. вѣтѣсъ и се срѣща освенъ въ ||Македония (напр. Прилепско, Мсб. XIII, 89), но и въ 86 Софийско: вѣтец Іанко, Мсб. III, 15.

вишен — стб. вѣшнѣнъ освенъ вишни Боже и вишни потоци се срѣща и въ дума вишница — малѣкъ потокъ, Скечанско. Срв. още: вишне рано, много рано, отдето вишеранка — ранобудница.

велики е запазено освенъ въ велиден, както се нарича Великденъ по Македония, па и въ Коприщица (Мсб. XIV, 7), но и въ вел'а недеѣ, вели четвѣтак, Разлогъ, Сборн. С. Ив. Б., 121; после: велѣе си чудо гледафме, Охр. Шапк. I, 7, велѣе чудо, отъ Битолско, Шапк. I, 11, Милад. 425, 508; вело се кале разбило, Софийско, Мсб. IV, 64. Тукъ спада и наречие велне, велно = твѣрде: велне младо въ една Дебърска пѣсенъ, Илиевъ, Сборн. 94; сѣщо и въ Софийско, Мсб. III, 9, а въ Мсб. III, 20, пакъ отъ Софийско, стои верно: ала ми е верно младо, верно младо, аѣамѣа. Дума велмѡжа отъ сѣщия коренъ е запазена като народна въ Кюстендилско и то въ значение „старейшина въ задруга“. Прилаг. велик, пак от тоя коренъ, освенъ въ връзка съ Великденъ (велика срѣда, велика сѣбота, велики пости и пр.) се срѣща и съ други думи, като: отъ тешката болест, от велика чума, Верков. Ж. П. 295; срв. още: да сѣ велики и честити, въ една коледна благословѣя отъ Т. Сейменско, Мсб. XI, 8. Отъ Прилепъ, Цеп. Мсб. VI, 236: приател — и отъ брат по велик. Отъ Софийско пакъ имамъ забелѣзанъ и глаголъ величае се — свени се, срамува се.

Срв. степенъ кѡще е запазена въ Шуменско, вешт'е или вешти, за което събѡщи най-напредъ В. Стояновъ, СПсп. I, 175,

- но у Слав. Притчи я има и отъ Златарица: вѣще е далече.
- в'ам, нев'ам освенъ въ обикновениятъ обратъ (съ значение негли) се срѣща и съ първичното си значение: тоа, шчо си веш, Прил. и Охр. Шапк., а въ Бабякъ (Бабяшки колиби), Разлогъ сжщата дума в'ам значи т'й; пакъ тамъ казватъ в'адомо ли е вмѣсто бива ли (съобщ. Н. Алексиевъ, студ.). Въ Охридъ пакъ употрѣбаватъ дума ||вѣдовно вмѣсто известно, сигурно: знаеш ли вѣдовно за таа работа?
- ветил или ветил се — обещалъ или обещалъ се — безпредложенъ видъ отъ глагола кѣтити, е запазенъ въ югозападнитѣ говори (Леринско, Охридско, Битолско): ветил му една квачка, Шапк. IX, 314, му се ветоф (отъ с. Велмевци, Битолско), шчо фетиш да ти ги донесам, Кичевско, Таховъ, Сб. 175, му се фетил да сторит тоа, Охридско, Шапкаровъ, VIII, 127; фешчаам, Струга и пр.
- ветка, вѣроятно вмѣсто ветва, срѣщамъ пакъ отъ югозападна България въ Сборника на В. Икономовъ, пѣс. № 172; срв. още: фустанот ми се растури по тие ветки зелени, Охр., ПСп. XXVII, 364.
- вѣпер — дива свиня — кълъръ е обикновена дума въ македонскитѣ говори.
- внеодапица, както се срѣща въ Прилепско, замѣнява стб. кѣнизлапж. Срѣща се и изнаапѣц, Малешево, Новини, VI, 53.
- ворт, стб. вртѣтъ, градина, е запазена въ Дебърско, Сол. Кн. 277, Шапк. VIII, 5.
- врѣтъпъ или врѣтъпъ е запазена като народна дума, вѣроятно въ старото ѝ значение, въ Тиквешки рѣкописъ, Мсб. VIII 397: обидоше гори и врѣтъби и ломие.
- въгъл' вмѣсто въглен — стб. жгъл се срѣща въ Родопитѣ и другаде въ источна България: флеал му воагаль ф калеапан, Мсб. VI, 202.
- въгрѣ, стб. *жгрѣ: черно въгре, Орханийско, Мсб. V, 14; тука спада вѣроятно и по-общата дума въггрец, червей *Oestrus bovis* и др.; срв. още: срѣдни лагри, както и Егри — села въ Македония. Въгри, въгърски идва и въ Брашовскитѣ грамоти, Мсб. XIII 54.
- възѣ, както го срѣщаме отъ Чирпанско, Мсб. XIV, 213, съ знач. пращило, ако не е произлѣзло отъ по-предишно кѣзѣ, ще бжде стб. жѣзѣ.
- въхам, стб. жхати е запазено и въ Котелъ съ значение „слагасвамъ“, Мсб. XV, 183. У Герова има и въхав — мизлив, ала неизвестно отде.
- ||Дума глаголъ е запазена въ Разлогъ, дето казватъ глаголу 88 ми се зе от страх (Н. Алексиевъ, студ.), а въ Кюстендилско (споредъ Йорд. Иванова, Изв. Археолог. I, 190)

- има глаголец и значи езиче на звънецъ; срв. още: глаголето му развалено, Слав. Притчи. глагор пкъ въ Костурско значи дума, глас: дай да се чуе глагор. Любопитно, че и въ чешки днесъ hlаhоl значи звук, ехо. Срв. още: Какво тиква глогори (казува), оваа година Велиден нема! Сб. Любеновъ, III, 13.
- год въ значение на време, сгодно време, стб. годъ има въ Прилепъ и Охридъ: ѓт-год дѓ-год или ѓт-году дѓ-году, ПСп. XLVIII, 992.
- Старинната форма горѣ се срѣща въ една тжжачка отъ Костурско: яска, гора, ка к'е чина, Новини I, 29, дето гѓра стои вм. горка. Срв. още нагоркнува въ Пазарджишко вм. нагорчава.
- Старото значение на гора (планина) освенъ въ наречие горе е запазено и въ дума горка = врѣх, хълм, както се срѣща въ Перушица.
- Сега изговаряме госпожа (вм. господжа, както е по-право български), понеже думата е възприета чрезъ руско книжовно посрѣдство, но и старобълг. ѣ форма е запазена въ Тетевенъ (вж. у Стойчева) и въ Коприщица (споредъ г. Л. Малеевъ).
- гредъ освенъ въ Костурско (грѣнди вамо и пр.), се е запазило и въ дума гред = слогъ, било, Ломско.
- гром освенъ въ Македония има и въ югоисточна България, с. Чешнегиръ, Сем. Изв. II, 424.
- грѣс = шѣпа, стб. грѣстѣ е обикновена дума въ Македония; въ Родопитѣ — пригоршта, Мсб. II, 221, Мсб. VII 450; отъ нея произлиза вѣроятно и грѣсте — снопъ конопени стѣбла — грѣстни; срв. и рус. диал. горстѣ = ржкояка, Р. Ф. В. 1900, 90.
- гѣмѣти е запазено въ гѣмжа, гѣмжило, доста общи думи по Българско.
- гѣрдѣ въ смисълъ на лошъ освенъ по западна България (гѣрда старост, Охр. Мсб. XI, 19), има и въ Чепино: ||што сам ти, мале, згърдила, Мсб. XII, 17, и въ Тетевене: гѣрди ми са = потърся ми се.
- не дѣяти въ оная сѣща смисълъ, както се употрѣбѣва въ стария преводъ на евангелето не дѣти = оставете, не го закачайте, се срѣща въ една пѣсенъ отъ Г. Джумайско, Мсб. XII, 71: Видел ги е, па не ги е де ал.
- десни въ смисълъ на челюсти срѣщамъ въ Читалище год. I. 607; вж. още Трудъ, III, 1051.
- дверѣ = порти, има въ Ресенъ: Собрале се селаните, кой по дворѣ, кой по дверѣ, ке ми турат турчин пол'ак; съобщ. ми отъ г. А. Ляпчева. А дверник има въ една пѣсенъ: Стояне, млади дверниче, Бълг. кн. I, 209.
- дѣкогѣкъ е запазено въ Дебърско: се свил у две губи =

- о-двѣ, Сем. Изв. II. 303. Оттамъ и г у б а — тѣстѣнъ листъ, петура, Охр. Шапк. I, 57.
- драхъ се срѣща въ Разлогъ: удреенал = умърлушен, и Софийско: Сѣ ѣ войска уилнала, уилнала, удре'нала, Мсб. III, 25; срв. още: вдрехва се (за месо) = втяхва се, спарва се.
- дрожина = тиргия, срѣщамъ у Гер., а въ Тетев. дрожде значи захаросано сладко.
- дрѣколъ изговаряно дѣрк у л, значи „стар човѣкъ“, Прилѣпско, а дрѣголѣ значи „голи клони“ Мар. Мсб. XII, 273.
- дрезга, стб. дразга = гжста гора, употребява Ботевъ, а дряздак съ сжщо значение има у Герова; оттамъ и дрезгав, дрезгавина съ измѣнени значения.
- дѣва, дѣвица сега сж замѣнени съ мома, момиче, но покрай под'авка, подевец срѣща се и девица: Расла е Тойка порасла, станала на стан девица — изъ една Тетевенска пѣсенъ (Мариновъ). Срв. още: руо девичинцко, отъ Кичево, Сб. Таховъ 182: дѣво булина, Мсб. XX, 7; де восноп, девоснобник, девоснобница = следник, — ца, чиято втора часть е снубник, както наистина се срѣща въ Костур., Сол. кн. I, 31.
- дѣтлѣ = кѣлвачъ, има и сега, било като детел, било умал. детле, ПСп. 47, 812, отъ Мориово.
- дѣти, = старата форма вм. деца, е запазена въ Скечанско: ||дѣтитѣ, Новини, 1893. Вж. още Род. Стар. III, 58: 90 де а ти.
- ѣза живѣе още въ Костурско е н з а, а и другаде безъ носовка е с а, е з а: езата да го сполете, Щипъ, Мсб. VIII, 242.
- жбанъцъ е запазена въ форма џибан и џубан, Марин., Градиво, 195 = чибъръ.
- жед или жед', стб. жѣдъ е запазено освенъ въ Шуменъ и Тетевенъ, още и въ банатско-български жѣк', Мсб. XX, 2. Срв. и женд въ дакобълг.
- сжжизати (изгарямъ) е запазено въ Родопитѣ (Срѣднород. овчарство, 90), а отъ сжщия коренъ има другаде жижница = пещъ за варъ, и пожига (за вода), Ловчанско — за солено ядене = „пали на вода“; срв. още съжеже, Широка-Лѣжа, Мсб. II, 77; въ Ахъчел. се срѣща и иждегал (вм. из-ж.) Мсб. I, 102.
- жрѣдъ = вѣрлина има въ Родопитѣ жорди и въ Шуменско жрѣт', както я съобщи още В. Стояновъ, СПСп. I, 175.
- жъзлъ е запазено въ Тетевенъ съ изговоръ џезал — владишка патерица.
- женихли, стб. жинихъ има освенъ въ Родопитѣ още и въ Добричко (женихли), Мсб. IX, 5, и Варненско, Мсб. VIII, 17 — вѣроятно у преселенци отъ Южна България.
- Частица жѣ се срѣща освенъ въ уж (ѡже), божѣ, божем и и пр. още и въ частица дабже, както се употребява въ Македония: дабже си направил това, вѣроятно вмѣсто

да би же не. Въ връзка съ тая сѣща частица же стоятъ, както се знае, и мѣстоимения нѣже и нѣхѣтоже; първото е запазено въ южнитѣ Родопи, въ с. Кетенликъ, и то горе-долу въ сѣщо значение: ж'оату = който, дето, т. е. и же-то, вж. Род. Напр. V, 6: ж'оату си има деаканика = който си има тояга; родопскиятъ звукъ ъа се е появилъ вследствие на по-предишна безтонность. Втората дума нѣхѣтоже се преобразила на нишчѣ-живо въ Прилепско съ значение никак: таа ништо-живо не се истаала од него, Мсб. I, 99; Една мечка беше му се настървила на мравите да и падет и ништо-живо не и остаала да излезат на бело видело, Мсб. III, 199. || Срв. още нежели, Коприщ. Мсб. XIII, 82 нецели, 91 Тетевенъ; у Герова стои и неже.

жрѣбни въ сѣщата смисълъ се употрѣбява въ форма жребче Прилепско.

жѣрати или жрѣти е запазено въ прожрани зѣби, съобщено ми отъ В. Стояновъ, Жеравна.

Старата форма жити е запазена въ Кинанскитѣ села (рупски говори): адин ден жил (с. Книжовникъ).

стб. зѣло живѣе още въ Охридската дума преселвам = прекалявамъ.

злакъ е доста обикновена дума за зеленина: споредъ нея и пазлак = зелена морава, както я употрѣбява въ своитѣ Спомени Хр. Дановъ, Юбил. Сб. 244; вѣроятно е сѣща дума и злач = сокъ отъ месо: му се зима злачот (Велесъ), която Д. Матовъ, ПСп. XLIV, 250 погрѣшно свързва съ слѣдъ, полски słodź. Отъ сѣщата дума злач има и глаголъ озлачавам се — заядамъ зелено.

зод, зоденѣ, зодосвам, стб. зѣдъ и зѣдъ, зѣдѣнъ и пр. има въ Охридско и Велешко съ значение глеч, гледосвам, гледосано.

зиздѣ покрай зидѣ живѣе още на истокъ и на западъ съ разни изговори за началната съгласна: зиздѣ, сиздѣ и цизд, като и сиздам, циздам.

златица въ значение на жълтица — особено за костадинки — живѣе въ Охридско.

зрѣти срѣщнахъ по Софийско: узре се, съгледа, а Гжбьовъ навежда и отъ Търново: pyssp'alж сж i Марж, пут пулж ѣ бара, Мсб. XIII, 456.

йвери въ значение трѣски е дума известна; има я още въ Бончевия Сборникъ отъ Разградско: пѣлен губер със сивери (тѣй!), 139; въ една коледна пѣсенъ отъ Софийско, Мсб. III, 12, ивере значи нѣщо като кладенче: вода съм пил на йвере; йверка значи въ Царибродско каменна дупка съ дъждовна вода.

икра, стб. икра, хайверъ, има въ Велешко, Мсб. XX, 27, докато сѣщата дума икра въ Софийско значи момичи.

ин, ина, ино се срѣща освенъ въ инак, инакъвъ и пр., но и въ друго значение: клетки турци ин'а вера, Ярлово, ||Самок. Шапк. III, 318; има го и въ Софийско, Врачанско, 92 вж. Марин. речн. Мсб. XII, но любопитно, че отъ Скечанско тая дума е забелѣзана у ней: турцка веара у ней веара, Род. Стар. III, 57; дали не е отъ *оуниа*?

искоу̀сити = изпитвамъ, се срѣща въ Охридско: за да искусит, остаил една мечка зад врата, Мсб. VIII, 116, XIII, 219. исти, иста, исто съ известното му значение идва въ Разлогъ, Нов. IV, 49, Софийско, Самоковско и пр., а въ Дойранско истом значи токущо, Шапк. VIII—IX, 376. Срв. още истовен: сичко видува и сановете му са истувни, Ахъчел. Мсб. I, 75.

ки дам, уки дам, стб. кѣдати, въ макед. говори значи кжсамъ и фърлямъ; въ малко друго значение се е запазила тая дума и въ Тетевенско: укидах си политѣ = нацапах ги с кал (отъ обувката).

стб. кѣи = чук се е запазило въ кѣиѣк на врата или на кантар — тутмак; оттам и кѣуга, също значение Мсб. VIII, 233.

клет, стб. клѣтъ се срѣща начесто съ едно или друго значение, най-често въ значение на килеръ, а въ Самоковско има и подклеп: да правиме рау църкви, рау църкви и потклепи. Мсб. III, 23. отъ с. Чупетлово. Има и заклетям = затварямъ: сърце заклетила, Любеновъ, Самовили, 87.

кляпати се е запазило въ всичкитѣ си значения, а въ значение на клеветя вж. Род. Напр. III, 168: клеп, клепане, клепеа, клепач, клепчийка.

кладѣсъ въ първичната си форма е запазено въ Търновско: клайц, Трудъ, III, 1066 (стегнато отъ кладец), а въ Айтошко, Бр. ПСп. V—VI, 206: кладенц.

клѣбук, колбук, стб. кловоукъ съ измѣнено значение, вѣроятно контаминация съ клѣбо, кълбо, сега не значи тъмно шапка, а нѣщо валчесто, па се казва и за дъждовна вода, че прави кълбуци или клабуци.

Старата дума кокъ е изгубена отъ български, но отъ нея производни имаме доста: кобник, злокобник, прокобник; па имаме и глаголъ кобна се — случи се, прѣкна се.

||стб. колъ или коли въ старото му значение срѣщаме въ Софийско: коли може, че ви донесем; срв. още: колъ се върнеш, нам ур се разваля, Копр., Трудъ. I, 13; колем не си тръгнал, хич не тргвай, Тетевенъ; Откол е Митър затворен, ратаю се ден не знае, овчару се срок не знае, Мсб. III, 5; Откол е Мехмед субаша, мома при майка не лега Мсб. II, 88. Срв. още: да ти не е коли; не е ми коли — нѣмамъ време, още въ

стария апостолъ: нѣсти имъ вѣ коли. — Въ Тетевенъ казватъ и: не бѣше ми колица.
колепка — люлка, вѣроятно стара дума отъ колѣкати, има у Шапк. III, 344, отъ Кукушъ.

Дума *кокотъ* ще е имало и у българитѣ, щомъ се казва и сега въ Разлогъ: петеле *кокоти* (кѣкри) и въ Велесъ: *ококо̀туам* се (втреча́м се), Мсб. XX, 48. Срв. още: *ококо̀тени* очи отъ с. Църско, Битолско, Мсб. XIX, 49.
Старото значение на *ко̀нѣцъ* — край, има въ Прилѣпъ: *куса болес*, *благ* *ко̀нѣц*, Мсб. IV, 221; срв. още: се *скончал* = *умрѣлъ*, пакъ отъ тамъ, Мсб. IV, 242.

ко̀пие сега е замѣнено съ *турска дума* *маждрак* (*ко̀пие* не е народна дума), но старата дума *живѣе* като *ко̀пиле* — сѣменно стѣбло у червенъ *лукъ*. Впрочемъ има си и *ко̀пе* (въ смисълъ пакъ на *ко̀пиле*) Мсб. XII, 289, отъ Маринова и XVIII, 160, пакъ отъ него.

ко̀що̀нати *са* — *кушуня* се, въ Казанлъкъ — съ значение *подигравамъ* се; има я *отбѣлѣзана* и у Герова.

ко̀тотри, тѣй характерна дума за старобѣлг., има *освѣнъ* въ *дакобѣлг.* още и въ Шуменско, Родопи, Скечанско (*ку̀три-ете*), Зарово (Солунско): *ку̀трѣй*, ПСп. XVII, 322, LVIII, 573; въ *Сухо* (пакъ Солунско) *освѣнъ* *ку̀трѣй* има и *сѣку̀три* и *сѣаку̀три* = *всѣкой*. Срв. още *нику̀три* отъ Ахърчелеби, Мсб. II, 278.

кра̀го̀уи въ сѣщото значение Мсб. IV, 35, отъ Демиръ-Хисарско; въ Рупчосъ *ка̀рагуй* Мсб., IV, 50, *крагуй*, *дулеате*, *деа̀войку*! Ахчел., Мсб., IX, 39, а въ Пещерско *крѣгуйвъ*: *Дойчин* *носи* *крѣгуйвъ*, *крѣгуйвъ* *му* *са* *мольвъ*, ПСп. XXV—XXVI, 206.

||Едноставната форма *кратити* въ значение *свърша* се има въ Зап. България и въ Родопитѣ: *крати* *ни* *са* *маслуту*, 94
Мсб. I, 153.

кра̀п, *стб.* *крѣпъ* — *кжсъ*, е тѣй сѣщо позната дума въ западнобългарски (въ централнитѣ говори); *дните* *ти* *се* *скропиле*! Дебърско, Сем. Изв. II, 382. Има я и въ Родопитѣ: *крѣпу* *на* *бой*, Мсб. I, 76.

стб. *ко̀у̀зникъ*, *ко̀у̀зникъ* е запазено въ думи като: *кузничка* — у Раковски, Бѣлг. Стар. 33: *Искри* *скачат* *из* *кузничка*, *седни*, *булка*, *подай* *прѣстен*! У Бонч. Сб. 137 *стои* *кузничка*, а въ пѣсн. на Бердяд. бѣлг. *стои* *Искри* *скачатъ* *изъ* *курнич*и! Срв. още *кузнеа* = *ковачница*, Мсб. II, 217 и Сръднород. Овч., 89 (Родопи); *па* *оти́де* *на* *кузнета*, Мсб. X, 86 отъ Сърско; *куз* *на* *ри* = *ковачи*, отъ Г. Броди, Мсб. XI, 246.

ко̀у̀шати = *опитвамъ*, се е запазило въ малко друго значение: *да* *опитамъ* *болестъ* *чрезъ* *баяне*; *употрѣба* *се* *въ* *Кичевско*, Нов. III, 76: *куша́нье* = *баяне*, Прилѣпъ Мсб III, 70. срв. и *по̀куша* отъ Куманово — *баяне* *на* *болень*.

коупла, купя, стока, е доста известна дума въ источнитѣ говори, Мсб. IV, 12; VIII 12; XIII, 79.

кобел, кобле, стб. кѣблѣ въ сжщо значение (кофа) се срѣща въ Кичевско (Шапк. VIII, 251), па и другаде по Македония. Азъ мисля, че и общобългарската дума кобилица иде пакъ отъ кѣблѣ, за това се срѣща и съ изговоръ коблица.

кѣбласа е запазена въ Велешко: Найде баба кѣлбаси, па рече: ми се криви, Мсб. XII, 233.

крѣкъ = вратъ — намираме въ израза на-кѣркач (нося дете на кркач = на чушъ, както го обяснява Матовъ, отъ Велесъ, Мсб. VII, 465. Въ Тетевенъ (споредъ Кр. Стойчева) нося дете на кркач значи друго. Мсб. XXXI, 322.

краса = змия — тъй сжщо старинска дума, вѣроятно още отъ богомилско време, се срѣща въ Еленско, Мсб. XXVII, 322; има я и въ Етрополе, Мсб. VI, 121.

Отъ стб. лакати или лакти имаме покрай известното лаком още и лачурен = пак лаком, по Соф., Врачанско, та и въ Еленско, Мсб. XVI—XVII, 401.

лѣстѣкница въ значение на стълба се употрѣбява още въ 95 Македония — лѣствица, Шапк. I, XXI; имамъ я записана и отъ Призренскитѣ торбеша.

лѣстити, лѣсте е народна дума въ Разлогъ и въ Тетевенъ, дето значи угаждамъ нѣкому, гледамъ хатъръ, вж. и Юбил. Сб. Дановъ, 232. Въ Ст.-Загора хлестя се и въ Тетевенъ лѣста са — протѣгамъ се, разгалямъ се, идатъ сѣ отъ лѣстѣ. Освенъ това въ Тетевенъ има и прѣлес = сгода, прйлег.

лѣтъ ми истъ — твърде старински изразъ още въ старобълг. съ значение „позволено ми е“, живѣе още въ Охридско: не ми е лет = нѣмамъ време; ако ми падне лет = ако намѣря време; има даже нѣлет = нѣмамъ време, одне-летвам се = намирам време, Шапк. Вѣроятно сжщата дума е и въ благословията: лете било у човеко, лете било у момата! Дупн. X, 201.

лѣнь се срѣща въ Охридско и Воденско: лен го е, лен ми е, Мсб. V. 160.

лихъ освенъ въ обикновеното си значение самъ, самотенъ (лихо ли, тъкмо ли?) се е запазило и въ другото си значение кривъ, недостатъченъ; лих или лив, лишено, Охр. Шапк.; въ Ст.-Заг. улишѣн = повреденъ въ око. До 1841. год. тая дума се употребява и въ Сливенъ, както я срѣщамъ въ единъ дамаскинъ, Соф. Нар. Библ. № 320: ако намѣрити нейди лишено да ма прустити. У Гер. има

и глаг. лишѣж = мамя, както и сжщ. лишѣа; срв. и лишѣаѣ-Бобе, казват на тогова, който лиши въ игра, Чол. 181; лиши Господь не търпи, *ibid.* Имало е и улихѣжти: улийна си кракот, Вод.

лагъ дава днесъ лѣг, лѣгове или лаг, лагове = гора въ ниско, влажно мѣсто: гати лагове, Самок. Мсб. VI, 37; изъ зелено лѣже, Угърчин, Мсб. VI, 48.

ложѣ въ първичното му значение — легло — се срѣща въ Разлогъ: мече ложѣ, хайдушко ложѣ, а инакъ значи или рласента, или вѣтрешното на кратуна, Демир-Хис. Мсб. IV, 108. Но има още ложник и ложница, Охр. и Дебърско = завивка: жената е шепни-ложник, Нов. II..., докато въ една Казанлъшка пѣсень ложници значи ||легло: Змей ми лижи фѣф корѣжѣт, пжк змиѣница фжф ложница, Мсб. VII, 7. Срв. още ложине = утайка въ оцетникъ, Охр. Шапк. Нов. II. Сетне тоя коренъ се смѣсва съ лоужа, та произлизатъ лужѣ и лѣжина = жабы мрѣстъ. Срв. и лужник — блатиста ливада, Геровъ.

Старата дума лѣнѣта намираме запазена въ с. Ени кѣй, Скечанско, съ изговоръ лѣн'ти, Род. Ст. III, 58.

мѣдѣдѣ сега е замѣнено почти вредомъ съ мечка (още отъ XIV в.), но има и медвед: мечко медведо, медведо отъ Соф. Мсб., V, 75; вж. още Шапк. V, 689; въ Ловечъ и Тетевенъ казватъ и медун = мѣжка мечка.

миса = блюдо е запазено въ Радовишко, ПСп. XLIII, 90, Прилепско, ПСп. XLVII, 90, Прилепско, ПСп. LXVII, 812, а въ Брацигово казватъ мисурче на паниче, Изв. Сем. I, 129.

мѣдѣ сега у народа е замѣнено изобщо съ турска дума бакър, но старата дума е запазена освенъ въ медник (котел), меден кавал и мядна синия, Еленско, Мсб. XXVII, 210, още и самостоятелно въ Тетевенско м'ат съ значение пѣринч, жѣлта медъ.

мѣжа въ значение брашно сега е изчезнала, обаче живѣе въ производната ѣ дума мѣчник — преграда, въ която пада смѣното брашно.

мѣдѣнѣ и **моудѣнѣ** живѣе въ наречие мудро, па казватъ и муден на име = съ мѣчно име, Видинско, П. Гжбѣвъ; има и глаголѣ: едвам се измуди из леглото (Тетевенъ) = лѣниво ставамъ.

Първичната дума мѣшѣ е запазена въ Солунско и Кукушко — мѣш и миш.

мѣтати въ старото му значение фѣрлямъ, стрелямъ, намирамъ въ дума метѣльник — един отъ кукеритѣ (джамали) — види се, който е вършилъ нѣкакви работи съ

фърляне или стреляне, защото има и стрелник, Род. напр. III, 37.

мѣдра = кожица, стара дума, е запазена съ друго значение: месо или тлъстина, що се обира отъ кожи; оттам и глаг. мездра. Вѣроятно е имало и **мѣдри**, отдето мездра = месо на овошки, Мсб. VII, 477.

||**мѣнин** сега книжовна дума по руски изговоръ молния, 97 живѣе като народна въ Прилѣпско: молната и ровната да те удрит, Мсб. IV, 226; да го удри мѣната! Щипъ, Мсб. VIII, 242.

мѣни, **мѣниш** е запазено освѣнъ въ мѣник (малко куче) и мѣничѣк още и въ манащѣйка — малѣкъ прѣстъ на ржка или кракъ, Тетевенско, Стойчевъ.

мѣнитъ ми сѣ = струва ми се, е запазено въ Костурско на ни-му ее мниеше, Сол. Книж. II, 57. Вж. още: мли ми се Мсб. VI, 14. Този изразъ има и въ Софийско: ним сѣ помлело, това е баница, Мсб. XV, 138.

навъ = мъртвец, е вече дума изчезнала, но пакъ имаме **нави** — болестъ у лехуса. Велесъ, Бѣлг. Пр. [год. II] IX—X, 149. Споредъ Д-ръ Т. Петрова въ Орханийско казвали **неви** на родилна треска, Мсб. XXI, 65, отдето и **невяса**, **навяса** ла лехуса, **хванала** болестъ **нави**, Казанлъкъ, Мсб. XV, 73 и **навиак** = вампир: **нави**аку проклети! Дупнишко, Мсб. X, 202. Отъ сѣщи коренъ е **вѣроятно** **изни**йвам = скапвам се от болестъ, Охр., Шапк.

немоштъ и **немоштенъ** сега значатъ слабостъ и слаб, но въ дума **немоштица** = неджгъ, болестъ, е запазено старото значение.

нинѣ = сега, живѣе въ нѣкои сѣвероисточни говори: Шуменско, Еленско (Мсб. X, 74) и Котленско: **ду нини** мб си девер бил, **ут нини**, **булъж**, — мил братиц, Мси XVI—XVII, 101. Въ с. Михалци, Търн., **нинчка** знач одѣвѣ, а сега е **нинчка**.

нежитъ = болестъ на венцитѣ, Търново, Мсб. IV, 97. Има и растение **нежит** или **нежито** — *sedum tectorum*, Геровъ. Въ едно баяне отъ Котелъ се споменуватъ **нижит** и **нижитница** като нѣкакви зли духове, Мсб. XIV, 102. Въ единъ народенъ лѣкарственикъ отъ Македония, Соф. Нар. Библ. № 332 има рецепта противъ **нежитъ**.

ненакнѣтъ има въ Софийско: **омразлѣк** и **ненавис** Мсб. V, 187 има и **ненависник**, — ица, а **ненавиждам** е по-честа: што **ненавидиш**, това да **видиш**, Дупн. Мсб. XI, 169.

нѣкѣто е отдавна исчезнала дума и замѣнена съ нѣкой, но 98
въ с. Висока, Солунско, казватъ нѣхту, Псп. LVIII, 573,
сиречь тѣй, както и въ сръднобългарски паметници се
срѣща хто вмѣсто кто.

пронѣзнѣти, нанѣзнѣти както и нѣзати е исчезнало днесъ, по-
неже казваме прониза, наниза и пр., обаче въ една пѣ-
сень отъ Коприщица се срѣща налѣзнале вм. нанѣзнале:
главата му налѣзнале, Мсб. XIII, 75. Срв. още прон-
сурвам, Охридско, Шапк.

оба е запазено пакъ само въ западнитѣ говори; срв. майка ти
и майка — две сестри, а ние оба — братученди, Ко-
стурско, Новини, I, 5.

жѣдати, ождати е запазено сега съ малко особено значение
,желая силно': майка ождида сина си, Казанлък, Ст.
Костовъ; конь ождида зоб и пр.

колѣбати въ първичното му значение, движа се, съживявамъ
се, е запазено въ дума околеби се: беше болен, ама
зѣ да се околеба, Тетевенско, Стойчевъ.

оловина, съ което се превежда гр. *σίκερα* — сладко питие,
се срѣща или пакъ така или аловина, Врачанско,
Мсб. XVIII, 57, 58. У Герова го има и скратено ловина
— питие отъ жито.

онѣсица = еди-кой-си, е запазено пакъ само въ югозападна
България — Охр., Шапк. VIII, 61, Прилѣпъ, Мсб. XI,
79; Псп. XLVII, 812; тая дума употрѣбява и Пейчиновичъ.
Огледало 92.

опѣтъ, въ сжшо значение „назад“, се срѣща въ Кайларско, Мсб.
XVI—XVII, 70: се върнал опет-назад; срв. и: вър-
зали го на опет-ръце; въ Дупнишко казватъ: гутаво и
опето да ти провърви, Мсб. IX, 214. Въ Ловечъ пѣкъ
тая дума получила друго значение; като кажатъ опет-
опет! разбиратъ: бързо-бързо! но винаги въ случай,
кога прашатъ нѣкого за бърза работа и скоро да се върне.

отокъ, отока е запазено въ значение „рѣченъ ржавъ“: раз-
дели са Тунца на отоки; докато оток или отѣк значи
отекло, набрало (за цирей или рана).

отрѣшнѣти е запазено въ Кайларско: отрешвам = отвър-
зувам, Сол. Кн. 275.

отроуа срещнахъ въ материали отъ Пловдивско: дѣте ът-99
руче, Мсб. IX, 138.

оскъднѣтъ е доста позната дума съ изговоръ оскъден и ос-
куден; има и скуден: тешко кой е болен и скуден,
Прилепъ, Мсб. XII, 234.

отсѣдѣ има въ Ихтиманско, Самоковско и Софийско: отсѣде
и отсѣд = оттука.

отреути има въ Прилепъ: Откоа ми го отру сърцето, Мсб.
IV, 234. И у Милад. Си отру млада невеста, 359;
отруй брата си, 363; отрула би го, *ibid.* Може би и
Разложкото троалище = оброчище, иде пакъ отъ тамъ.

охлѣвти, насищамъ има въ Тетевенско: охлебнувам, Стойчевъ.

пазнохти или пазнохте, стб. пазногъти, е запазено въ
источни и западни говори, а въ Дебърско пазнофти
получило значение на малки чехлички — едва за
пръститѣ. У Герова има и други форми отъ тая дума:
пазнѣтъ и пазнѣ, срв. и Мсб. IV, 58: пазнове
да ми позлатишъ, отъ Орхание.

пахам = отвѣвам, отсѣвамъ, сушж на вѣтъръ, Охр., Новини II
стб. пахати; има и подпаана погача — вѣроятно сж-
щата дума.

палица е запазено въ Тръвна, палица и чул'ук, Мсб. VI, 216.

пастыръ е запазено тъй сжщо като народна дума: пастирето,
Лозенгр. XIV—XXVII, 11; тая дума има и въ Тетевенъ:
пастйрин, и значи изобщо пастирь безъ разлика на
добитѣкъ (Стойчевъ).

пастоухъ пѣкъ срѣщамъ отъ Демиръ-Хис., Мсб. IV 105.

паче — въ сжщо значение: паче и набалко носим, отъ При-
лепъ, Мсб. VI, 145. Споредъ Стойчева (Тетевенски говоръ)
паче имало и въ Тетевенъ: хуѣе-паче.

пашеногът имамъ забележено съ сжщо значение (баѣанак) отъ
Битолско.

опърати въ смисълъ „убивамъ“ има въ Охридъ и Струга: ми
опрала две л'ути змии, Шапк. V, 52, Мсб. II, 185.
срв. перкам и перница = дия отъ ударъ по тѣло,
с. Драгижево.

пасть, пастьница има повече въ западна България: ще ви се
минатъ месници, ще се биете с песници, Локорско
|| Мсб. XIV, 18; срв. и въ Граховско, Мсб. VIII, 237: 100
песница = юмрукъ.

пленица, стбълг. пакъ пленица и съ сжщо значение = плитки,
косичникъ, се срѣща и днесъ по западнитѣ и южни
говори. Употрѣбява и Хр. Дановъ, Юбил. Сб., Спомени.

пласати е запазено въ Одринско: плѣша, Орѣшк., АСп. VIII, 91.

покой въ смисълъ на „горница“ (срв. чешки рокој) се срѣща
въ една гатанка отъ Дупнишко: качих се на покой и
погледнах нис порой, ПСп. XIII, 154.

подоб или подоба, стб. пакъ подоба се срѣща въ Сборника на Богорова, стр. 57: Лепа Мара без подоба. У Герова има подѡбъ.

погибел, стб. погыѣкъ, казватъ на разсип, Прилепъ, Охридъ, Мсб. XVI. 272: отъ новина до погибел, Мсб. VI, 217; казватъ и погибешъ, а въ Демиръ-Хисарско — гинеш Мсб. IV, 106.

Стариятъ изговоръ полата, стб. полати е запазенъ по Кукушко, Воденско — въ значение на чардак, Мсб. III, 149.

полено, стб. полѣно, = цепеница, твърде старинска дума, е запазена въ сѣщо значение въ нѣкои югозападни говори, срв. Милад. 285: удрила ме попадаа со пѡлено по кѡлено. А отъ Прилѣпъ: му запалила по една поленка борина, Мсб. XVI—XVII, 297.

поздѣно, изговаряно пѡзну, има въ Воденско, Мсб. III, 150; Отъ Гевгелии: И пѣлци пѡзно опѣли, Шапк. I, 3. Въ Врачанско е пѣкъ станало на посно: кѣсно — посно, па ште стигнем, Мсб. XIV, речн.

прапоръ и прапорѣкъ въ дветѣ имъ форми и значения — знаме и звѣнче — се срѣщатъ по Македония (Мсб. XX, 57, отъ Велесъ) и по Родопитѣ; коажал да кичи, прапур да има, Пѣс. отъ Ахърчел. Мсб. XV, 48; Рупчосъ, Мсб. XV, 21; въ Одринско пр'апул = свадбарско знаме, Род. Напр. VIII, 204. Срв. още Мсб. V, 49, отъ Пирдопъ, Мсб. XIII, 14, отъ Софийско с. Гурмазово: На вериги до сто прапорчета, каде оди Јана да греготи.

прашати — питам; поиди на прашай, Битолско, Шапкаровъ III—IV, 336.

||прамѣ е запазенъ въ Разложко: прамен = повѣсмо, Нов. 101 IV, 48.

прѣлюбѣ е запазено въ названието на едно село въ Ресенско: Прѣл'убѣ.

Старото значение на предлога прѣкъ (противъ, въпрѣки) е запазено въ изразъ „ходи прѣс-сила“, Тетевенско (Стойчевъ).

прѣнимагати — работя съ усилие, съ последни сили, има въ Етрополе и Тетевенъ: принемагам.

прѣрѣкати, пререkanie, сега е русизъм у насъ, но въ Разлогъ има дума прѣрака съ значение прѣпирня.

запрѣтих намѣрихъ като народна дума въ Охридско, но съ значение поржчяхъ, Мсб. VI, 233.

приказати сѣ е запазено въ сѣщо значение „явявамъ се“ въ Софийско и Самоковско: приказала се, че им е майка, Мсб. XIV, 121; Ја неznam, как да му се прикажа, отъ

с. Локорско, Мсб. III, 26; не се е никому приказало, Самок. Мсб. V, 184. Скришум са приказал на чилеака, Ахърчел. Род. Напр. I, 379.

Дума *проходъ*, която отговаря на гр. *ἄφεδρον*, се срѣща и сега въ Охридско: *прѣод*.

припати, *припаж* за источнитѣ говори е чужда дума, но въ западнитѣ си е домашна: *припае* му (Софийско).

Глаголътъ, отъ който произлиза дума *проусякъ*, известна отъ Троянска прича, но вѣроятно по-старинска, се срѣща въ Охридско и значи ситно ходя: пруса како наребица, Шапк. Посл. 819; не пруса ѝ предъ мене, Шапк. IV, 1083,

Стб. *прѣдъ* (пѣсчливъ брѣгъ) сега е изгубена дума, ала вмѣсто нея се е запазила дума *прѣдище* и *пърдище* съ значение „рѣченъ насипъ“, Жива Стар. IV, 274; въ Орханійско — *прадиште* и *спрудиште*, Мсб. VI, 235, 236.

Дума *прѣтъ* (платъ) сега е тѣй сѣщо изгубена, ала произведенитѣ отъ нея *пъртенки*, *пъртушини*, *пъртакеши* и пр. сѣ доста известни.

Дума *пжто* (връзка) сега вече нѣма, ала имаме *пжтешки* (презрамки), Кърджиевъ речн. 301; имаме тѣй сѣщо *кон' патоног* или *по-право пътоног* — *конъ* съ бѣло по краката, нареченъ тѣй, защото изглежда, като че има ||бѣли спони (кюстечи) на краката си; въ Трънско — 102 *пуютоног*; там казватъ и *путест кон*, Мсб. XXI, 8. Въ Коприщица, Мсб. XIV, 89: *конъа петонога*, и *конче петоноже*, Мсб. VIII, 91, а въ Разлогъ: *сус таа коня петонъа*, Мсб. VII, 114.

пѣстити първично значи *пазя*, отгледвам, *отдето пѣстоухъ*, *паструкъ*; това значение е запазено въ Софийско: *лозето требе да се пестуе*, Медицина, II, 3, 57.

рлния на старобълг. значи споредъ Микл. речникъ *орница*, ала сѣщата дума *рал'а* въ Софийско значи „есенна паячина“.

ротити се (кѣлня се) се е запазила въ значение, *препирамъ се*, Качан. 584.

Въ една *пѣсенъ* отъ Тетевене (записана отъ инж. Мариновъ) се срѣща и думата *ризница*, която иначе е само книжовна: *Раскопча му се подъ мисца ризница*.

рѣпот, стб. *рѣпѣтъ* има въ *Ресенъ* съ значение „викотъ“, Мсб. VIII, 230, а въ *Сливенъ* — *ропам* = *викамъ*, Срв. и *ропча* у стария Слав. вм. *роптая*.

Днешното наше книжовно *свирепъ*, стб. *сверѣпъ* е запазено въ Търновско: *сур'ап*, Ц. Гинч., Трудъ IV, 771. У Слав.

Причи: сюрп конь юзда го не спира. Срв. още въ единъ дамаскинъ отъ нач. на XIX в. (Габр. Гимназ. библиот.): наи свиряпъ звѣрь, 56.

сиковъ е запазено въ Охридско: Гиди сиков таков!

скъръ въ старото му значение се е запазило въ Провадийско: да подсири сир сирини, Мсб. VIII, 16; има го и въ Охридско, Шапк. Въ Ловчанско казватъ единъ сирей востък.

скърна — нечистота — е запазено въ форма скърна (Сливенъ) и Охридско. Тѣй сжщо и скърнав = нечистъ, но значи и злоядъ, който не обича да яде какво-да-е (Тетевенъ).

Старата дума скрокъ е запазена въ Тетевенско (Стойчевъ): скроф = скривалище.

слануток, стб. сланоутъкъ = нухутъ, има сега въ Охридско, а въ Кукушъ казватъ слантък.

||слезен и слез казватъ на далакъ (Велесъ) — стб. сле- 103 зена, у Миклошича слезина. Въ Ловчанско има и слеза въ знач. на жлъза, Медицина II, 1, 51.

слекнало или услекнало казватъ по источна Македония за животно: пукнало, псовисало; то е стб. склацати или склаци — свивамъ на лжкъ, чешки zleknouti = умирамъ.

слог въ значение на смѣтка, както и глаголъ преслагам = смѣтамъ, стб. прѣслагати, сложении, има въ Охридско, Шапк., а въ Софийско — преслогуем.

сѣмотрити е запазено въ Софийско: не сѣотрих = не обърнахъ внимание, не съобразихъ. Срв. още: несмотрено свят светува, Ловчанско.

солило, както се срѣща въ старитѣ евангелски текстове, не е опредѣлено сждъ (солница) ли значи, или течность (омоуан съ мѣнож къ солило); Битолскиятъ говоръ дава обяснение: солило значи въ Битоля днесъ саламура.

сѣмѣринъ, иначе дума исчезнала, дала наречие несмерно въ Софийско (с. Драгалевци): таа свиня несмерно порасла.

сопохъ, старинна дума, е запазена въ Тетевенъ съ сжщо значение (чучуръ): сопух и сопуй (Стойчевъ). Срв. и соповци отъ Етрополе: под кладенци соповци, ПСп. XIV, 319.

сѣлѣшити — въ сжща смисълъ срѣщамъ въ материали отъ Тиквешъ (ржкописни): спеша како попадаи за църква.

Дума срок сега употребяваме като книжовна; но ето че я има въ Софийско: Овчару се срок не знае, Мсб. III, 6.

стагъ и стѣгъ (знаме) е запазено и днесъ въ югоисточнитѣ говори и то пакъ съ двоенъ изговоръ: стег и ст'аг: Ой ти стего, момски стего (изъ една сватбарска пѣснь), Н. Геровъ, Пѣснопойче, 1860 г. Срв. още: ст'агува туага, с. Югово, Рупчосъ, Род. Напр. VIII, 166.

Ний днесъ говоримъ и пишемъ сторих, а сътворихъ е стб. Но ето че има говори, които са запазили старата форма створи: да на створи нешто; като на створил господ. Г. Джум., в. Вѣсти, X, 21. А въ с. Либахово има ||насперед това и дума ствар, ствари = нѣщо (П. Гж. 104 бовъ).

стенжти е запазено въ западна Бѣлгария, но срѣщамъ и отъ Елена, Мсб. X, 76: сътъ Суфиѣ пустѣнъ; срв. още сѣтенкам, Пехчево.

стражъ сега нѣма по бѣлгарскитѣ говори, понеже тая дума е замѣнена или съ стража или съ стражар; но споредъ Д. Мариновъ, Жив. Стар. III, 290, страч, страчове наричатъ по западна Бѣлгария петъ тѣстѣни топчета на овчарски обреденъ хлѣбъ, които означавали овчарски кучета — значи стражи! Вж. Мсб XXVIII, 446 и рисунка № 360.

Покрай стража стб. има и стрѣжа; и тая дума е запазена въ Струмица: сѣ сам на стрежа, а въ Тетевенъ настрѣжвам са, да са настрѣжа, значи стоя на щрек (Стойчевъ). Срв. и с. Стрежево, Битолско, споменувано и въ Слѣпченския поменикъ. Тукъ спада и личното име Стрезо, употребявано пакъ по западна Бѣлгария.

Старобѣлгарската дума сажжнъ (идва и съжжнъ) днесъ е запазена въ Охридско пакъ съ двойния си изговоръ: съжен и стѣжен; споредъ това може да се прѣдполага, че е имало и стб. стжжнъ, отдѣто въ Прилѣпско стажен, Мсб. I, 108 и румънски стѣнцен, която дума отсетне минава съ този изговоръ и въ североизточнитѣ говори: един стѣнцен дѣрва.

Отъ старобѣлгарската дума стрѣнъ = житно стѣбло, имаме днесъ обща дума стрѣнище, но дѣдо Дановъ употребява въ своитѣ Спомени и стрѣни: изникнаха житни стрѣни.

сжпръ (съперникъ), отдето и прилаг. сжпрѣнъ, е запазено въ Охридско: Горниот да ти е сжпрѣн, Свети Климент да ти е сжпрѣн, Мсб. XII, 246, 249.

сугубъ е запазено въ Прилѣпъ и Охридъ: сугуба = ъ две; значи и сѣвсѣмъ. Срв. Дебърското у-двѣ-губи.

соунажти = совамъ, е запазено въ Охридско: сунвам = мѣтамъ, събарям, Шапк. Въ Станимашко казватъ усунатъ са, изгуби се, а въ Горно-Броди да са суна казватъ за ||пързалие; има и суналка = пързалка; у Герова пѣкъ 105 да се суна = да се наведе.

Думата съде, отсетне зде се е запазила въ детинското междуметие се е! То се употрѣбява, както се знае, заедно съ друга думица т'у-т'у, която пѣкъ отговаря на стб. тоу = тука. По днешнитѣ български говори първата думица се изговаря още и с'аа и саа, у Герова — дза.

Старата форма отъ глаг. сѣрѣсти нѣма вече; ний казваме днеска да срещна или срещна, но въ Прилепъ казватъ: го стрел царот, Мсб. XV, 84.

Както има кѣноушити, тѣй ще е имало и сѣноушити, произлѣзло по сѣщия начинъ отъ сж и оухо, както сѣноуздити — отъ сж и оузда; остатъкъ отъ това имаме въ Прилепско: му се снуши от ногу викане, Мсб. III, 134; XIV, 156.

Видинската дума тѣзол = едноименникъ, адашъ, Гжбьовъ, Мсб. XIX, 28, твърде подсѣща на стб. тѣзъ, тѣзникъ, която иначе е изчезнала отъ народния български езикъ, и я имаме отъ руски: тезоимененъ день.

Въ рѣдката дума тижма, забелѣзана у мене отъ Ц. Гинчева (въ жлеба имаше тижма турчин) и отъ Богорова (тишма = сганъ), съгледвамъ пакъ старобългарска дума, и то или тижма (стн. dicemo) = десетина, или пѣкъ тв. пад. дв. ч. отъ тѣсѣць или тѣсѣць: тѣсѣцьма = на хиляди. Срв. двама, трима и пр.

трепет сега е само книжовна дума, а трепетам, стб. трепетати и сѣвсемъ не употрѣбяваме, но въ Воденско има и тая дума: трипѣтът кату слънце, Мсб. III, 242.

трѣдъ въ значение болестъ сега изобщо нѣма въ български езикъ, обаче въ Охридско се срѣща дума трѣдои = хемороиди: Мсб. X, науч. отд. 340.

тоукъ — тлъстина, е запазено въ Горно-Джумайско и Одринско пакъ съ сѣщо значение — тлъстина; отъ нея дума има: тученъ = тлъстъ, тучам — права тлъсто, тучница и тученица — тлъстига (трѣва), тучник и тучалник казватъ на Коледа (божикъ — тучалник); въ Велесъ казватъ тук на сокъ отъ печено месо, Мсб. XX, 76.

||стб. тоуны, тоуни е запазено сега само въ изразъ: туна-беда; срв. у Шапкарова: тунеге е беда убедила, тунеге беда на права правина.

отъ стб. **тоуль** (която дума е запазена) има освенъ тулище (кошерище), **тулешник** (тенежана кутия за свѣци) още и **тулина** = **коремъ**, Охридско.

Старата форма **тъма** е запазена въ Казанлъкъ; ама **тъма ха!**

Отъ стб. **тъцъ** = празен, освенъ штета, истъщен и наштѣ-сърце (на гладно сърце, Софийско), има и **штетина** = мѣсто, дето имало кѣща, селище (с. Преколница, Кюстендилско).

тѣштини, **оутѣштини** покрай сегашното си значение въ старобългар. значило и радвам; отъ това старинско значение се е запазила дума **путѣшник** — свадбарски извѣстителъ, **прѣдварник** (с. Белица, Разложко).

Стб. **оудъ** е запазено въ **удина** = месо безъ кости, Мсб. VII, 472 отъ Велесъ; **удини** Прилепъ, Мсб. XII, 202; срв. още **лудина** съ сѣщо значение въ Тиквешко. Нека се има обаче предъ видъ ч. *uditi*, словенски *vōditi* — пуша.

оужаснѣти **сѣ** е запазено горе-долу въ сѣща смисълъ въ македонското **вѣсасих** се, както и въ источно-българ. **вѣснат**, Срв. още: **вѣсасен**, **вжашен**, ПСп. XLIII, 76, отъ Охр.

оуломѣкъ е запазено въ Дупнишко: **уломъ** = **порѣзаница** отъ **кравай**, Мсб. X, 177; срв. и **проломѣкъ** — **длъгнест хлѣбъ** за раздаване, Ловечъ.

оусѣнѣти (заспивам) е запазено въ **Бабекъ**, Разложко: **усна** = **заспа** (Н. Алексиевъ).

Стб. **хлѣкъ** (отворъ) е днесъ изчезнала дума, но по всѣка вѣроятностъ днешното диалектично **ухлѣбнал** се = **засмѣлъ** се, иде оттамъ. Тая дума се срѣща и съ изговоръ **ухлибнат** = **засмѣнъ**; вѣроятно сѣща дума е и **улибнувам** се: детето се **улибнува** на-сѣне, както и **улибка** = **слаба усмивка** (Тетевенъ, Стойчевъ) — колкото и да прилича на рус. **улыбка**.

Дума **оубогъ** е запазена въ **божек** (просякъ) — **намѣсто убожек**. Срв. още с. **Убогово**, Щипско.

оуздати, **обоуздати** е запазено въ една пѣсенъ отъ Коприщица ПСп. X 227:

Да си конѣ седлаеше, Седлаеше **буздаеше**.

||**оулиштини**, **лиштини** се срѣща въ Охридско, Мсб. I, 50:

Што ме мене улишила Од моите две очички.

Въ Тетев. **олишавам** значи **накѣрнямъ**.

оузрѣти се срѣща въ една пѣсенъ отъ Локорско, Соф. Мсб. II, 5: **Узреште те, запрейте те**.

утока въ значение на островъ, ржкавъ, се срѣща въ Дупнишко: Вардар дотекъл, Радана затече наред на утока, Мсб. VII, 32.

дума *оусмаръ* — табакъ се срѣща въ Тетевенско, Ц. Гинчевъ, Мсб. IV, 99. Срв. още усмени кожи, усмени цървули, усмени ремени по Търновско, Мсб. IV, 99.

хрустала е тъй сжщо старинна дума, замѣнена днесъ съ повторна заемка отъ западноевропейски; за сжщата дума кристалъ, обаче и първата дума е запазена: хрустал казватъ на полилейнитѣ кристални стѣкла (Тетевенъ, Стойчевъ).

хъра, споредъ Миклошича, *morbus*, е запазено въ Охридско и значи, „мурдарлък“ у деца, а въ Тетевенъ — киръ.

Стб. *хоругъ* е тъй сжщо запазена въ разни видове и значения: хуругла, ругла, феруглица — Разлогъ, Мсб. V, 39. Върти се на перигла, вѣроятно е сжщата дума.

Запазена е и дума *хѣдожъникъ*, и то въ Свищовъ, както ми съобщава г. Цв. Радославовъ: хѣдожъник казватъ на лошъ майсторъ.

Вмѣсто стб. *чмъти* сега казваме чакам, обаче и старата дума е запазена въ Софийско: на на това чаемъ; чаал се Мсб. XV, 137; къде се зачавали = захласвали, чухъ въ с. Доброславци, Соф.

Дума *члѣкъ* е тъй сжщо запазена и то въ Сѣрско: члѣн, Сол. Кн. IV—VII 276.

Дума *чръмъкъ* сега е изгубена и замѣнена съ червен, но въ Слѣпч. Поменикъ срѣщамъ село Чръмница.

Дума *чортъ* сега употребяваме като руска заемка, но че преди е имало дума *чрътъ*, показватъ мѣстнитѣ названия Чертов-град, Тетевенско, и Чрътовецъ до Лѣсковецъ.

Първичната заемка отъ турски *шатръ* е замѣнена съ отпослешна заемка *чадър*, обаче и първата дума живѣе още

||по българскитѣ говори, срв. Мсб. IV, 35 отъ Демир-Хисарско; шатра казватъ въ Тетевенъ на мѣсто за готвене вънъ отъ къщи; пакъ тамъ употребяватъ изразъ шатѡр и циганѡр, за тѣла цигани — катуни. Срв. още: шаторесто дърво, Прилепъ, Мсб. II, 178, X, 167,

шут освенъ като прилаг. (безрогъ, безухъ и пр.), употребява се и като сжществ. съ значение, каквото има тая дума въ руски, или подобно: зер сум шутъ? Мсб. I, 106. Срв. още вшутявам се, правя се на ахмакъ, което първомъ значело шегувамъ се. Въ Ловечъ покрай вшутявамъ са има и сжщ. вшутявка.

Стара дума е и *шопити*, запазена въ Охридско: не фела да *шупиш* (свириш) с уста ношно вреие, Мсб. XV, 68; срв. пакъ оттамъ: *шупалки* — свирки (детински), Мсб. XIII, 237.

Дума *шлпктъ* е сега повече книжовна, обаче въ Дупнишко се употребява като народна: шепот кашта растура, Мсб. X. 191.

ятро е запазено въ Дебърско: *іотро* (безъ обяснение), Сем. Изв. II, 234, а въ Коприщица казватъ *етърник* на единъ видъ кървавица, наденица (Батоловъ).

ядъ въ старото значение (отрова) срѣщамъ въ една пѣсень отъ Русенско: слънце *я* пиче, *ядж* *й* тиче (за змия), Мсб. XI, 43.

Тѣй често употребяваната въ стб. частица *яко* сега нѣма въ бълг. езикъ; но ето че и тя, за моя почуда, е запазена въ с. Киречъ-къой, Солунско: се почуди, *яко* виде овците, Сол. Книж. II, 40.

Наречие *яро* стно ми бѣше познато само като книжовна дума, но ето че и тя се срѣща като народна въ с. Дуванъ-Хисаръ (Дедеагачко): турцеам сж *ярусну* наади; турци сж *ярусну* *ядосаа*, Род. напр. V, 87, 88. Среща се и *ярос* (Тетевенъ, Стойчевъ).

Освенъ това у Шапкарлова намирамъ още следнитѣ старобългарски думи, за които не казва отгдето сж, но безъ-друго сж пакъ отъ юго-западни Македония, понеже почти сички думи, както и други материяли на Шапкарова, сж все отъ югозападна България, главно отъ Охридско: *бран*, *бreme*, *весло*, *влас*, *враг*, *вражам*, *двойак*, *единок* (има и въ Софийско), *зърцала*, *поеля*, *поелям*, *стълбец*, *стълпъ*, *убрус*, *шле*, *ме*, *вешчер*, *галица*, *грунец*, *гърлец* *двоеобразник*, *денница*, *свон*, *свонам*, *семнам*, *древо*, *древеник*, *древеница*, *жужел*, *загар*, *коложег*, *кресница*, *кърбла*, *лествица*, *листопад*, *модър*, *нагон*, *нарѣк-вица*, *обижник* (обещник?), *обяло*, *озимка*, *павлака*, *пасинок*, *пашчерица*, *полазица*, *претил*, *пърга*, *рабуница*, *рогуз*, *руга*, *свита*, *сколовранец*, *скоривам*, *стърмен*, *ужина*, *урез*, *фрѣнк*, *фрѣшки*, *хърбет*, *ясика*, *ястреб*. 109

Имайки предъ видъ тия думи, като разгледаме и наведенитѣ преди тѣхъ откъмъ диалектенъ происходъ, ще се увѣримъ веднага, че голѣма частъ отъ тѣхъ сж свойствени сѣ на западни, и то на югозападни говори, което ясно говори и за родината на стария церковнославянски езикъ. Това е сжщевременно и най-нагледно доказателство, отъ каква народностъ

е населението, у което се срѣщатъ още и днесъ тия старинни думи.

Доказателство за близко родство на днешния български езикъ съ старо-българския можемъ черпи дори и отъ формитѣ му — до колкото са опасени — макаръ откъмъ тая страна езикътъ ни да се е отдалечилъ най-много отъ стария си първообразъ.

Формитѣ, както и звуковетѣ на български езикъ ще разглеждаме на особено другаде, а тукъ само споменуваме, че най-хубаво доказателство за прѣко родство между старо-български и новобългарски се получава отъ самото сравнително-исторично разгледване тия два стадия отъ единъ и сжщъ езикъ, отъ самата история на днешния български езикъ, която ни показва развитието на звуковетѣ и формитѣ презъ тритѣ периода на езика ни и ни дава научни обяснения за разнитѣ промѣни, станали съ него презъ тия десетъ вѣка, откогато начева историческия си животъ; тамъ виждаме, какъ новобългарскитѣ звукове и форми намиратъ своя прототипъ още въ най-старитѣ български паметници, та неволно се увѣряваме, че езикътъ на К. и М. и езикътъ на днешнитѣ българи е сѣ единъ и сжщи, само съ тази разлика, че първиятъ е български езикъ, както се говорилъ преди хиляда години, а вториятъ е Кирило-Методиевски езикъ, както се развилъ отъ 110 тогава до днесъ. Зарадъ тазъ именно разлика наричаме първия старобългарски, а втория новобългарски.

Може би нѣкому да се види чудно, защо стариятъ черковно-славянски езикъ (или сѣ едно езикътъ на К. и М.) се нарича сѣ ~~языкъ словѣньскъ~~, а не ~~языкъ българскъ~~; щомъ този езикъ е български, то би трѣбвало да си носи това название още открай-време. За да обяснимъ това, трѣбва да кажемъ, че название словѣне и словѣньскъ не се е употребявало само за Панонскитѣ славяни и за тѣхниятъ езикъ, ами това сжщо име носили едно време и Балканскитѣ славяне, отъ които произлѣзли после днешнитѣ българи. Трѣбва да се не забравя, че преди да получатъ държавното си название българи, нашитѣ прадѣди били познати съ своето племенно име словѣне. Съ това име се наричали всичкитѣ наши еднородци, които живѣяли извънъ българската държава, а и езикътъ имъ се наричалъ тѣй сжщо словѣнски. Име българинъ било тогава само политическо название, пкъ име словѣнинъ било етническо название за единъ и сжщи славянски народъ, който отпосле приема цѣлокупно име българи.

Накрай нека обяснимъ още единъ фактъ, за да не породимъ съмнение у нѣкого, който, може би, не би се убедилъ отъ всичко туй, що казахме за произхода на старобългарски езикъ. Обикновено приемаме, че отечеството на старобълг. езикъ

е Македония; но щомъ е тъй, ще пита нѣкой, защо въ паметниците на К. и М. нѣма оня звуковъ признакъ, който отличава днесъ македонскитѣ отъ другитѣ бѣлгарски говори, т. е. защо въ тѣхъ не срѣщаме г' и к' като замѣни на старославянскитѣ звукове dj — tj, докато тия г' и к' сж днесъ тъй обикновени въ тия говори? На тоя въпросъ може да се отговори двояко: първо и първо ний още не знаемъ на сигуръ, дали въ IX вѣкъ сж били свойствени тия г' и к' на македонскитѣ говори, дали тия звукове не сж по-сетнешна поява, която, разбира се, не е могла да се вмъкне въ Кирило-Методиева езикъ. Но има друго, много по-основно обяснение на този фактъ; то е, че и днесъ още не въ цѣла Македония се говори к' и г', а тъкмо въ ония предѣли, отъ които по всѣка вѣроятность св. св. К. и М. черпили своитѣ познания по този ||езикъ, именно въ Солунската областъ, както и въ Охридско, 111 Преспанско и Костурско, тогава както и днесъ още, се не говори к'-г', а шт-жд, а пакъ к'-г' се явяватъ рѣдко-рѣдко и то въ думи, зети отъ другитѣ македонски говори.

Предъ тия толкозъ красноречиви факти не можемъ вече да се съмняваме, че светитѣ братя, макаръ че сж проповѣдвали далечъ отъ днешнитѣ бѣлгарски земи, но езикътъ, който имъ служилъ за органъ на славянската имъ проповѣднишка дейность, сж го научили отъ бѣлгарско племе. И наистина, колкото по-известенъ става бѣлгарскиятъ езикъ съ разнообразнитѣ си говори, толкозъ по губи основа Миклошичевата „панонска“ теория. Тази теория се погрѣба, можемъ каза, заедно съ великия си основателъ, и днесъ като следствие отъ нея стои още названието „старословенски езикъ“, що го употрѣбаватъ още нѣкои учени, ала не да означаватъ съ него езикъ на старитѣ словинци или словенци (както приемаше Миклошичъ), а само тъй по навикъ. Почти всички сж убедени, че езикътъ на Кирила и Методия произлиза отъ бѣлгарски краища, ала не всички го наричатъ старобѣлгарски, а си употрѣбятъ още старитѣ названия. Тѣй напр. рускитѣ слависти, а по тѣхъ и много нѣмски учени, го наричатъ старочерковно-славянски (altkirchenslavisch); професоръ Ягичъ и нѣкои нѣмски, чешки и хърватски учени го наричатъ старословенски, безъ обаче да поддържатъ всички старата Миклошичева теория; Бругманъ, Лескинъ, И. Шмидтъ, Гайтлеръ, Х. Хиртъ, Калина и Бернекеръ го наричатъ направо старобѣлгарски. И който вникне само добре въ днешнитѣ бѣлгарски говори, особено югозападнитѣ, веднага ще се убеди, че отечеството на старобѣлг. езикъ е пакъ етнографична Бѣлгария, а по-близко определено, Солунската областъ; тѣй напр. покойниятъ словенски филологъ Облакъ бѣше отнай-напредъ горещъ защитникъ на панонската хипотеза и старословенското име, но щомъ се запозна съ македонскитѣ говори, веднага промѣни

мнение и панонската словенщина му се струваше вече като „фантомъ“. Вж. неговитѣ „Macedonische Studien“, а и преди тѣхъ „Zur Würdigung des Altslovenischen“, Arch. XV, 363—370. Какво е убеждението на Ягича по произхода на старобългарският езикъ се вижда най-добре отъ съчинението му *Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, печатано въ мемоаритѣ на Виенската Академия, томъ XLII и сетне на отдѣлно, Виена [Berlin] 1913 година. Великиятъ славистъ и наследникъ на славния Миклошичъ се застъпва явно и решително за българския произходъ на Кирило-Методиева езикъ, та посочва дори областта „между Солунъ и Цариградъ, южно отъ Ахъръ-Челеби“ за негова по-близка родина. Вж. Мсб. XVIII, 339—60, вж. и второто отдѣлно издание на „Entstehungsgeschichte“, Виена! 1913. Ето напр. какви заключителни думи казва Ягичъ на с. 241 по тоя въпросъ:

Въ областта на Коцела не може да се търси родината на черковнослав. езикъ, тъй както и въ Растиславовата държава. Днесъ имаме доста ясна представа за прастарото разположение на славянскитѣ наречия, познаваме голѣмия говоренъ консерватизмъ на славянитѣ, имаме несъкрушими доказателства за това, какъ жилаво се държатъ тѣ о известнитѣ признаци *c-č-št*, *z(dz)-ž(dž)-dj-žd*; всичко това ни е много добре известно, та не можемъ и сега още да вмѣстиме стариятъ черковенъ славянски езикъ нейде въ Панония, било на северъ, било на югъ отъ Горний Дунавъ. Въ югоизточна Панония може най-сетне да е имало още въ IX вѣкъ *št-žd*—наречие, отгдето и да сж влѣзли думи съ *št-žd* въ маджарски, но дотамъ не е допирала дейността на двамата славянски проповѣдници. Не остава, следователно, нищо друго, освенъ да приемемъ, че Кирилъ и Методий сж си донесли отъ югъ езикътъ, готовъ както по граматиченъ строй, тъй и по словно богатство. Не трѣбва при това да си мислимъ непременно за изходище на този езикъ Солунъ и неговата най-близка околностъ. Дватамата братя сж имали възможностъ и другаде нейде на Балканския полуостровъ да научатъ нѣкое славянско наречие. Ако Миклошичъ възразява (*Altslov. Formenlehre*, предговоръ стр. 4), че „Кирилъ билъ пратенъ въ Цариградъ, още когато билъ на 14 години, на възраст, когато езиковитѣ познания не могатъ да бждатъ тъй широки, за да стигатъ за преводи на християнска наука, преводъ още отъ никого не захващанъ“, тоя доводъ би струвалъ само за въ случай, ако бихъ твърдѣлъ, че за Моравската дейностъ на Кирила ще е било доволно само онова познание по славянски, що му е останало като споменъ отъ младини. Но азъ се съмнявамъ изобщо, дали Кирилъ е занесълъ въ Цариградъ голѣми познания по славянски въ оная си млада възраст. Ала щомъ у него се събужда призванието на проповѣдникъ, което говори, че той безъ друго е ималъ голѣми говорни дарби, нему славянскиятъ езикъ

не е могъл да му бжде чуждъ вече затова, защото е билъ постоянно въ сношение съ по-стария си братъ, който, ако не по-преди, а то сигурно презъ времето, когато е управлявалъ славянска областъ, ще е научилъ езикътъ на ония славяни, които сж живѣли между Солунъ и Цариградъ. Тѣй сж си помагали единъ-други, та когато византийскиятъ императоръ имъ възлага моравската мисия, тѣ ще сж били доволно приготвени. Ако Миклошичъ още казва (пакъ тамъ стр. 5): „Братята апостоли, когато тръгнали за Панония (sic!), едвали сж мислили презъ тѣсна граница да струватъ пжтъ до въ Църквата на единъ областенъ езикъ, и че славянска литургия ще имъ се е струвала като нѣщо чудовищно“, — може само туй да се приеме и предположи, че двамата проповѣдници не сж и мислили, колко блѣскаво и какво голѣмо историческо значение ще има тѣхната апостолска дейность, ала никога и никакъ не бихъ подписалъ думитѣ на моя незабравимъ учителъ, че тѣ сж смѣтали за нѣщо чудовищно една славянска литургия. Та какво би ги накарало да посветятъ живота си на такава „чудовищность“?! Ако тѣ биха тръгнали за Моравия тѣй безъ планъ и неприготвени, както го изисква тая злочеста панонска теория, щѣше ли тѣхната дейность да получи тия резултати въ една земя, дето отъ Пасау и Салцбургъ вече бѣха сполучили да покрѣстятъ моравскитѣ и панонскитѣ славяни? Ако не знаеха тоя „областенъ езикъ“, щѣха ли тѣ, обиколени отъ хора, умѣящи само нѣщо нѣмски и латински, а никакъ грѣцки, да извършатъ тая работа, що я виждаме въ запазенитѣ най-стари текстове на евангелския преводъ, на апостола и на псалтира, дето се изисква точно разбиране грѣцкия текстъ и добро знание на стария черковно-славянски езикъ? Не, и пакъ не!“

IV.

Българска и славянска азбука.

Египетско и финикийско писмо. — Гръцко писмо. — Кирилица и глаголица — Разни мнения за произхода и старината на глаголицата. — Изводи и заключения върху глаголицата. — Глаголицата произлиза отъ гръцко курсивно писмо още преди Кирила и Методия. — Видове глаголица. — Употрѣба на глаголицата у славянскитѣ народи. — Глаголицата — западно-българско писмо, кирилицата — източно-българско. — Видове кирилица.

Старитѣ наши паметници, по които изучаваме историята на бълг. езикъ, сж писани съ двояко писмо: съ глаголица и кирилица. Както ще видимъ по-надолу, и двата вида писмо — кирилица и глаголица — водятъ началото си отъ гръцкото двояко писмо, споредъ както се употрѣблявало то у гърцитѣ презъ VIII и IX вѣкъ. Гръцкото писмо пѣкъ отъ своя страна е заето отъ финикийцитѣ още презъ V—VI вѣкъ преди Христа. Финикийското писмо тѣй сжщо не е оригинално, а е заето и то — отъ Египетъ. Отъ много стотини и хиляди знакове, що употрѣблявали старитѣ египтяни, за да се изразяватъ писмено, финикийцитѣ избрали само 22 знака, и тѣй съставили своя азбука, въ която буквитѣ означаватъ само съ гласни звукове. Гърцитѣ, заемайки тия 22 писмени белези отъ финикийцитѣ, приспособяватъ ги къмъ своитѣ звукове, като даватъ на нѣкои отъ тѣхъ вокално значение и като притурятъ още 2—3 знака, нужни за означение на гръцки звукове. Както може да се види отъ съответни сравнителни таблици, не само че има голѣма външна прилика между гръцката и финикийска азбука, но и названията на отдѣлнитѣ букви сж почти еднакви. А понеже египетското писмо е било образно писмо, то въ финикийската азбука повечето букви отговарятъ още на своитѣ названия, т. е. още личатъ образитѣ на ония предмети, чиито имена служатъ за название на отдѣлнитѣ букви.

||Финикийцитѣ, които имали едно време търговски връзки 115 съ цѣлъ свѣтъ, предавали едно следъ друго своята азбука на много народи, тѣй че днесъ повечето европейски и азиатски азбуки водятъ началото си сѣ отъ финикийската азбука. Разбира се, че следъ време приликата между първичната финикийска азбука и произлѣзлитѣ отъ нея разни азбуки се затрива тѣй, че днесъ можемъ само по палеографиченъ пжтъ

да установимъ старата връзка между тѣзи азбуки. Тѣй напр. днешното арабско писмо, съ което си служатъ всички мохамедани, произлиза и то отъ финикийското писмо; отъ него произлиза и санскритската азбука, колкото и да е на гледъ различна.

Нѣкои народи, като напр. евреитѣ и арабитѣ, сж запазили и стария финикийски начинъ на писане — отъ десно на лѣво; други пъкъ, както гърцитѣ и всички ония народи, които сж заели писмото си отъ тѣхъ, пишатъ отъ лѣво на десно. За гърцитѣ има сведения, че преди да захванатъ да пишатъ отъ лѣво на десно (до кжде V. в. преди Хр.) писали двойко, т. е. като испишатъ единъ редъ отъ десно на лѣво, продължаватъ следния редъ пъкъ отъ лѣво на десно тѣй както се оре, та писмото приличало на криволици; затова и наричали такова писане *ροστροφηδόν* — волообразда. Вследствие на това писане ту назадъ, ту напредъ се промѣняватъ и формитѣ на нѣкои несиметрични букви, та се получаватъ букви обърнати на финикийскитѣ; тѣй се получили гръцкитѣ Γ, Ε, Κ, Ν срещу финикийскитѣ 7, 3, 4, И. (По подробни сведения за финикийско-гръцкото писмо и за разклоненията му ще бждатъ дадени въ Палеографията).

Въ първо време гърцитѣ пишатъ едро, пазейки старитѣ форми на буквитѣ, но отсетне, когато писмото получава поширока употреба, начеватъ, за по бързо писане, да мѣняватъ буквитѣ и да ги свързватъ помежду имъ; тѣй се получава курсивно или бързописно писмо, което отъ своя страна се развива и промѣнява различно — споредъ времето и мѣстото, па и споредъ отдѣлнитѣ похвати на поединични лица. Както и да е, важно е за насъ да знаемъ, че въ време, когато българскитѣ славяни влизатъ съ гърцитѣ въ културни ||сношения, имало вече два вида гръцко писмо: едно едро, 116 унциално писмо, което дало днешната наша кирилица, и друго по дребно и бързописно писмо, отъ което произлѣзла пъкъ глаголицата; тѣй произлизатъ и у насъ две азбуки: кирилица и глаголица. Но понеже нѣма нийде записано, кога и какъ българитѣ възприематъ гръцкото писмо, а има смѣтни сведения, че св. Кирилъ изнамѣрилъ или уредилъ писмо за българитѣ, въ науката и до днесъ се води препирня както за старината на дветѣ български азбуки, тѣй и за тѣхния произходъ. Особено пъкъ глаголицата съ чуднитѣ си куки и колелца е обръщала открай време вниманието на славиститѣ и е давала материалъ за всевъзможни предположения. Защото кирилското писмо, съ изключение на буквитѣ отъ *ц* нататѣкъ, не е нищо друго освенъ гръцко едро писмо: да видишъ гръцка книга отъ IX и X в., писана съ такова писмо, на първи погледъ, докато не схванешъ езика, ще речешъ, че е славянско писмо — толкова голѣма е приликата между гръцкото унциално писмо и славянската кири-

лица. Всички гръцки унциални букви влизатъ въ състава на славянската кирилска азбука и даватъ буквитѣ до х; отъ х нататѣкъ следватъ букви, за които нѣма въ гръцки нито знакове, нито звукове, та и затова и не можемъ да ги сравняваме направо съ гръцки; тѣхъ пакъ сравняваме съ съответнитѣ глаголки букви и намираме чудна прилика, както ще видимъ.

Съ историята на дветѣ славянски азбуки, покрай въпросътъ за тѣхния произходъ, е тѣсно свързанъ и въпросътъ за тѣхната старина. Ето какъ стои тоя въпросъ.

Понеже глаголското писмо допреди 1836. г. бѣше известно само като хърватско писмо, владѣеше мнение, основано върху народно хърватско предание, че ужъ това писмо било измислено само за хърватитѣ; сочеше се дори и единъ хърватски светецъ, св. Иеронимъ, като неговъ съставителъ, та се и споменува дори въ едно папско писмо отъ 1248. г., съ което се позволява на хърватитѣ да си служатъ съ глаголка книга. Едва въ XVIII вѣкъ захвана да се явява съмнение противъ това установено вѣрване. На 1782. г. чешкиятъ ученъ ||и основателъ на славянската филология Іосифъ Добров-117ски (1753—1829) изказа мнение, че глаголицата не е тѣй старо писмо, а произлиза едвамъ отъ XIII вѣкъ, когато хърватскитѣ монаси го преправили за своя употрѣба отъ кирилското писмо. Наскоро следъ това (на 1785. г.) другъ единъ пакъ чешки ученъ, Гелазий Добнеръ, по старъ съвременникъ на Добровски (живѣлъ отъ 1719 до 1790), излѣзе противъ това мнение, като твърдѣше, че глаголицата е старо писмо, по-старо и отъ кирилското, и че св. св. Кирилъ и Методий сж измислили именно това писмо; обаче твърде малцина се разколебаха: Добровски съ мощния си авторитетъ държеше повечето учени къмъ своя страна. Той повтаряше своето твърдение и малко внимание обръщаше върху новитѣ данни, които други учени събираха и предлагаха въ полза на Добнеровото мнение. А понеже неговиятъ противникъ Добнеръ основаваше своето мнение за старостта на глаголицата между друго и върху *Abecedarium bulgaricum*¹⁾, Добровски отричаше старостта на тоя паметникъ, като го полагаше въ XIV дори и въ XV вѣкъ. Дори и откритието на такъвъ старъ глаголически паметникъ като Асеманово или Ватиканско евангелие не можа да разколебае

1) *Abecedarium bulgaricum* е списъкъ на глаголическитѣ букви съ названията имъ. Буквитѣ сж написани въ два реда, и надъ всѣка буква е надписано славянското ѝ название съ латинска готика: as bŏcobi uēdde glagoli и пр. Тоя списъкъ се намѣри като вписана бележка въ единъ латински ржкописъ отъ X вѣкъ (Париж. Нар. Библ. № 2940), а самиятъ списъкъ е отъ XII вѣкъ. Латинскиятъ ржкописъ сега липсува отъ Пар. Библиотека, но самиятъ списъкъ на глаголскитѣ букви е запазенъ въ нѣколко снимки.

Добровски, и той си умрѣ съ убеждението, че глаголицата не е по-стара отъ XIII вѣктъ.

Едва следъ смъртъта на Добровски, когато се откри други единъ тѣй сжщо старъ глаголически паметникъ, който издаде на 1836. год. словенскиятъ филологъ Вартоломей Копитаръ (1780—1844) подъ название Glagolita Clozianus, биде опровергано мнението на Добровски и полека-лека се възприе, че глаголицата е много по-старо писмо, поне тѣй старо, както и кирилицата. Копитаръ установи това, макаръ и безъ особени палеографски сравнения, въ предговора къмъ своето издание на Glagolita Clozianus, та и загатва дори, че това писмо ще е било употрѣбявано у славянитѣ и преди Кирила. Разбира се, ||че и следъ това се явяваха, както и въ днешно време дори 118 се явяватъ, чудновати мнения за произхода на това славянско писмо: смѣтаха га за богомилско писмо (П. Прейсъ, И. Срезневскій, Палаузовъ), предполагаха, че зарадъ него е свикванъ особенъ църковенъ Съборъ у далматинцитѣ, за да го афоресатъ (Венелинъ, Бодянскій). Но и научнитѣ издирвания по глаголската книжнина внасяха сѣ по-нова свѣтлина по въпроса: намѣриха се и обнародваха нови и важни паметници глаголически като Зографско Евангеле, Григоровичево или Мариинско Евангеле, които дадоха богатъ материалъ на Шафарика да напише нѣщо като сводъ по глаголизма до онова време (Památky hláolského písemnictví, Прага, 1853. г.), дето Шафарикъ навежда разнитѣ мнения по въпроса, разглежда глаголическитѣ букви една по една и ги сравнява съ букви отъ всевъзможни азбуки европейски и азиатски, и най-сетне дава образци отъ глаголски паметници (български и хърватски), като за тая цель изработи и печатарски типове за глаголица — споредъ буквитѣ на Асеманово и Мариинско Ев. (обла глаголица).

Статиитѣ на Срезневскій (Древнія письмена славянскія, Ж. М. Н. Пр. 1848 г.), на Григоровича (О древней письменности славянъ, Ж. М. Н. Пр. 1852 г.), както и книгата на Бодянскій (О времени происхожденія славянскихъ письменъ, 1855) потикнаха въпроса само дотолкова напредъ, че и тримата руски учени се изказаха за голѣмата старинность на глаголицата, ако и тримата да поддържаха тогавашното общо мнение въ Русия, че славянскитѣ първи просвѣтители сж измислили именно кирилицата, следователно тя е първично славянско писмо.

Сжщински преломъ по въпроса за произхода на глаголицата направи откритието на Пражкитѣ глаголически листи, които Шафарикъ получи отъ Höfler презъ ноемврий 1855. г., а презъ 1857. г. възъ основа на тѣхъ напечата „Über den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus“. Понеже въ тоя глаголически паметникъ (Пражки листи) личатъ явни дири

отъ чехо-моравски езикъ, а именно въ него българскитѣ звукове *ц* и *жд* се предаватъ съ *ц* и *з* (глагол. *ч* и *ѣ*), не можеше и друго да се мисли, освенъ че тия глаголически листи ||сж остатъкъ отъ оная писменостъ, която Кирилъ и Методий бѣха насадили въ Моравия презъ IX вѣкъ, следов. тази писменостъ си е служила съ глаголица, а тази глаголица ще сж занели въ Моравия самитѣ свети братя, наши и моравски просвѣтители. Следъ като станаха известни Пражкитѣ глаголици, разбра се и по-добре онова мѣсто въ Москополското житие на Климента, дето се казва, че св. Климентъ измислилъ за българитѣ по-ясни букви: *χαρακτῆρας ἐτέρων γραμμάτων πρὸς τὸ σαφέστερον ἢ οὗς ἔξεῦρεν ὁ σοφὸς Κύριλλος*.

Заедно съ въпроса за произхода и родината на глаголското писмо Шафарикъ, излизайки отъ Пражкитѣ листи, говори пакъ за връзката на това писмо съ ориенталскитѣ азбуки, като посочва напр. че *Ѡ*, *Ѣ*, *Ѥ*, *Ѧ*, *Ѩ*, *Ѭ*, *Ѯ*, *Ѱ*, *Ѳ*, *Ѵ*, *Ѷ*, *Ѹ*, *Ѻ*, *Ѽ* и *Ѿ* сравнява съ гръцки *δ*, *θ* и *λ*, а *Ѳ* — съ лат. *v*. За разнитѣ колелца въ глаголскитѣ букви казва, че сж зети отъ етиопската азбука.

Следъ Шафарика се редятъ голѣмъ брой славянски и неславянски учени, които съ по-голѣма или по-малка сполука си упражняватъ остроумието надъ чуднитѣ форми на глаголското писмо, безъ да разгатнатъ до край тая претежка загатка, останала намъ отъ дълбоки старини. Нека проследимъ по хронологиденъ редъ и по-нататъкъ разнитѣ мнения по произхода и старината на глаголическото писмо, следъ което ще се опитае да сведемъ общия резултатъ, като прибавимъ и наши тълкувания.

Тѣй Миклошичъ написа на 1858. г. въ нѣмската енциклопедия на Ершъ и Грубера статия подъ заглавие *Glagolitisch*, гдето, възприемайки мнението на Шафарика, че глаголицата е по-старо писмо, и че тя именно е писмо на св. Кирила, твърди, че тѣй наречената кирилица е съставена кое отъ гръцката азбука (първитѣ 21 букви безъ *б* и *ж*), кое отъ глаголицата (*в* отъ *Ѳ*, *ж* отъ *Ѯ*, *ц* отъ *Ѧ*, *ч* отъ *Ѣ*, *ш* отъ *Ѷ*, *ѣ* отъ *Ѡ*, *ю* отъ *Ѥ*). Останалитѣ букви пъкъ (*ъ*, *ѧ*, *ѡ*, *ѣ*, *ѧ*) може, казва Миклошичъ, да сж наново съставени, а може да сж преправени и тѣ по съответнитѣ имъ глаголически. Миклошичъ повтаря и развива Копитаровата мисълъ, ||че глаголицата не е съставена само отъ едно лице, а е ра- бота, захваната и развита още преди Кирила и Методия. Въ тая си статия Миклошичъ изброява всичкитѣ известни до тогава глаголски паметници отъ българска редакция, както и нѣкои хърватски, защото говори и за хърватската глаголица. За старината на глаголицата Миклошичъ изрежда десетина доказателства.

Следъ Шафарика и Миклошича хърватскиятъ историкъ и дългогодишенъ председателъ на югославянската Академия Фр. Рачки написа и напечата въ Загребъ на 1861. г. една обширна студия *Slovensko pismo*, дето, следъ като излага изобщо историята на писмото, Рачки се спира върху апологията на Храбра, като приема, че тя се отнася до глаголицата; а колкото за произхода на отдѣлнитъ глаголски букви приема за тѣхенъ прототипъ финикийското писмо, но загатва и за влияние отъ гръцкия курсивъ и отъ албанското писмо. Рачки освенъ това издаде и Ватиканското или Асеманово евангелие съ глаголически букви (Загребъ 1865. г.) и написа студия върху прочутия глаголически надписъ въ хърватската църква Св. Луция на островъ Къркъ (*Starohrvatski glagolski nadpis u crkvi sv. Lucije kod Baška na Krku, Starine VII*). Надписътъ е интересенъ, защото е хърватска редакция, пъкъ е писанъ съ обла глаголица, за която се мислѣше до тогава, че е свойствена само на български паметници.

Въ туй време И. Срезневски продължаваше своитъ изследвания върху глаголизма и написа на 1859. г. „Слѣды глаголицы въ памятникахъ X в.“ (Ак. Изв. VII), а на 1866. г. издаде своитъ „Древніе глаголическіе памятники сравнительно съ памятниками кириллицы“ — съ приложение на десетина снимки отъ известни и неизвестни глаголски паметници. Сжщиятъ Срезневски запозна учения свѣтъ на Киевския археолог. съборъ съ тѣй нареченитъ Киевски листи, глаголически паметникъ тѣй сжщо интересенъ и важенъ, както сж Пражкитъ листи. Следъ това Киевски листи бидоха издадени въ трудоветъ на Киевския съборъ отъ 1874. г. и въ „Свѣдѣнія и замѣтки о малозвѣстнихъ памятникахъ“ № 73 и 77 подъ заглавие „Римско-католическій миссалъ въ древнемъ глаголическомъ спискѣ“. Но чудно, че и тогава Срезневски не възприемаше твърденията на западнославянскитъ учени (Шафарикъ, Копитаръ, Миклошичъ) за първенството на глаголицата. Изобщо въ Русия и до последно време това мнение като че ли не хваща коренъ. Професори като Флорински, Соболевски още и до сега не вѣрватъ, че глаголицата е първично славянско писмо. Соболевски напр. исказва твърде чудно мнение по тоя въпросъ, именно, че глаголицата била измислена въ Моравия и отъ тамъ пренесена въ България! Вж. Сл. Палеография, 109; Р. Ф. В., 1910. г. 204.

Презъ 1882. и 1883. год. учениятъ свѣтъ биде запознатъ съ два нови глаголически паметници, които Загребскиятъ професоръ Леополдъ Гайтлеръ откри самъ и преписа въ Синайския манастиръ Св. Катарина, именно Синайски Трѣбникъ и Синайски Псалтиръ. Сѣ въ това време сжщиятъ ученъ посвети особено съчинение на глаголизма подъ заглавие *Die albanesischen und slavischen Schriften* (Wien, 1883), дето се стараетъ да докаже, че глаголицата про-

излиза отъ албанското писмо и опредѣля дори произхождието ѝ: „около рѣка Дринъ, въ трижгълника Елбасанъ, Бератъ и Охридъ“. Трѣбва да отдадемъ пълна справедливостъ на тоя бележитъ палеографски трудъ, казва Ягичъ (Сл. Енци. 3. 77); въ него авторътъ се старае да разгледа глаголското писмо споредъ както изискватъ най-новитѣ похвати на палеографията; обаче въ основната си мисль Гайтлеръ погрѣшилъ: той не търси изворътъ на глаголицата въ гръцкото или най-сетне въ латинското писмо, а го търси въ една албанска азбука, за която положително се знае, че не произлиза отъ IX вѣкъ, нито пъкъ писмената ѝ иматъ по-голямъ прилика съ глаголицата отколкото гръцкото писмо“. Това съчинение на Гайтлера, иначе пълно съ палеографски сравнения, придружено съ много снимки, биде подробно разгледано отъ Ягича въ „Четыре критико-палеографическія статьи“ (Спб. 1884), дето всестранно се и оборва основния възгледъ на автора (вж. това на кратко и въ Слав. Енци. т. III, 80—81). Гайтлеръ отъ една страна допуска, че глаголицата е старинно писмо, произлѣзло отъ калиграфско измѣнение на албанската азбука, но същевременно твърди, че нѣкои нейни ||букви (ч, д, ш, ж и ц) сж взети отъ кирилското писмо, 122 защото, каже, глаголица и кирилица били употребявани едновременно.

Нека споменемъ тука, че следъ като се бѣха изказали нѣколко стари и нови учени за тѣсната връзка на глаголското писмо съ гръцкия курсивъ, излѣзоха два опита, съ които се правѣше крачка назадъ къмъ мнението, изказано отъ Шафарика, именно, че глаголицата произлиза отъ ориенталски азбуки. Тѣй R. Abicht излѣзе на 1895. г. съ една студия подъ заглавие: *Ist die Aehnlichkeit des glagolitischen mit dem grusinischen Alphabet Zufall* (Leipzig, 1895, 8°, 34) да твърди, че глаголицата произлиза отъ грузинското писмо. Въ студията си Абихтъ прокарва сравнение между едната и другата азбука, обаче цѣлата работа не е никакъ убедителна, защото въ сжщность прилика между глаголицата и грузинското писмо нѣма никаква; тя е само външна, т. е. на първи погледъ грузинското писмо ти напомня за глаголица тѣй, както етиопското писмо или ерменското, обаче щомъ наченешъ да сравнявашъ буквитѣ поединично, веднага се убеждавашъ, че приликата е случайна: приличатъ си букви съ различна фонетична стойность.

Най-чудното е, че проф. Вондракъ, който се исказа отрицателно за тая работа на Абихта (вж. *Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets*, Arch. XVIII, 541—556, XIX, 167—188), самъ влѣзе въ сжща грѣшка: следъ като свърша своята неодобрителна рецензия върху студията на Абихта, захваща да развива своя теория за произхода на глаголицата,

а именно да доказва чрезъ поединични сравнения, че глаголицата произлиза отъ самаритското писмо, обаче това негово сравнение не е по-убедително отъ сравнението на Абихта; и тукъ приликата е само външна и случайна, защото засѣга не еднакви, а различни по изговоръ, букви: приличатъ си напр. *е* съ *j*, *ѡ* съ *v*, *б* съ *м* и пр. Но Вондракъ допуска, че нѣкои глаголически букви сж заети и отъ грѣцкия курсивъ.

Нека споменемъ тукъ и мнението на Всеволодъ Миллера, иначе известенъ и заслужилъ руски професоръ, който ||въ Ж. М. Н. Пр., мѣсецъ марта 1884. г., се старае да докаже произхода на глаголицата отъ сасанидското писмо, съ 123 каквото билъ написанъ единъ ржкописъ на индийската [| книга Авеста. Това писмо било станало известно на св. Кирила чрезъ хозаритѣ, които го предали и на рускитѣ колонисти въ Херсонъ. Професоръ Ягичъ се отзова неодобрително за тая сасанидска теория, вж. Черыре критико-палеогр. ст. 108—113 и Сл. Енци. III, 92—95.

Успоредно съ разнитѣ мнения за произхода на глаголицата отъ самото начало, когато се появява тоя въпросъ, върви мнението, че глаголицата има нѣщо общо съ грѣцкото курсивно писмо; защото нѣкои глаголки букви явно приличатъ на съответнитѣ букви отъ грѣцкия курсивъ, на което обръщаха внимание нѣкои учени (Миклошичъ, Гартхаузенъ, Рачки, Лескинъ), обаче до 1881. год. още никой не бѣше прокарвалъ палеографско сравнение. На 1881. г. въ Ягичевия Archiv се появи статийката на английския палеографъ Isaac Taylor, Über den Ursprung des glagolitischen Alphabet, като изводъ отъ погълъмо негово съчинение на английски езикъ, The alphabet, което излѣзе въ Лондонъ презъ 1883. г. Въ тая си статийка, само на две странички (Arch. V, 191—192), Тайлъръ прокарва мисълъ, че глаголицата е цѣла зета отъ грѣцкото бързописно писмо, както се употребявало то презъ IX в. Той сравнява на две таблици буквитѣ наредъ и чрезъ разни предполагаеми преходни форми, както и чрезъ разни комбинации, гледа да установи произхода на всички глаголки букви сѣ отъ грѣцкия курсивъ. Сравнението е отчасти приемливо и намѣри общо одобрение, колкото се отнася до ония букви, които има и въ грѣцката азбука, но другитѣ, сжщинскитѣ славянски букви отъ *ц* до края, не сж обяснени задоволително и у Тайлъра; той приема такива комбинации, каквито не бихме предполагали за IX вѣкъ, па макаръ и да имаме високи понятия за филоложката дарба на първитѣ славянски просвѣтителѣ: единъ Кирилъ, па владѣлъ не знамъ колко езика, не би дошелъ на мисълъ да означае бѣлгарския звукъ *ѣ* съ комбинация отъ *о* и *е*, — отдето *ѡ*, или *ц* — съ *тѡ*, — отдето *ѡ*, или *ѡ* — съ *от* отдето *ѡ* и пр.

||Въ сѣция томъ на Archiv (V, 164—166) се появи — 124
 даже преди Тайлървата — и статийката на Haferkorn
 „Einiges über das Verhältniss des cyrillischen Alphabet zum
 glagolitischen“, дето се възприема тѣй сѣщо, че глаголицата е
 по-стара отъ кирилицата, обясняватъ се 14-тѣхъ букви,
 които нѣма въ грѣцката азбука, като букви, заети отъ
 глаголицата.

Ягичъ, възприемайки основния принципъ за произхода
 на глаголицата отъ грѣцкото бързописно писмо, предложи отъ
 своя страна сравнителни таблици, въ които сж избѣгнати вра-
 толомнитѣ комбинации на Тайлѣра и се даватъ по-приемливи
 съпоставки (вж. Четыре критико-палеографическія статьи,
 както и Слав. Енц. III, 87 и сл.).

Въ сѣщото време единъ руски палеографъ, Архимандритъ
 Амфилохій, известенъ между рускитѣ учени по много палео-
 графскія работи, въ едно приложение къмъ изданието на едно
 старобългарско Евангеле отъ 1144. г., руска редакция (Допол-
 неніе къ Галичскому Четвероевангелію, Москва 1883. г.), дава
 тѣй сѣщо сравнителна таблица на грѣцкото и славянското писмо,
 съ която доказва, че 18 глаголически букви (а, в, г, д, е, л,
 м, н, о, ѡ, р, с, ф, х, ѱ, ѿ, ѡ, ѡ, и ѡ) произлизатъ направо отъ
 съответнитѣ грѣцки курсивни букви, петъ сж заети отъ еврей-
 ското писмо (ѡ, к, т, ш, ц.), а за останалитѣ букви (освенъ
 ж, ѡ, ѡ) казва, че св. Кирилъ е взелъ отъ своята азбука —
 отъ кирилицата. Споредъ това Амфилохій приема, че и дветѣ
 славянски азбуки сж измислени или съставени отъ Кирила и
 Методия, и то кирилицата за православнитѣ славяни, а гла-
 голицата за католишкитѣ!

Сводъ на всички тия мнения за произхода на глаголи-
 цата отъ грѣцкия курсивъ даде рускиятъ Казански професоръ
 Бѣляевъ (Исторія алфавита и новое мнѣніе о происхожденіи
 глаголицы, Казань, 1886), като въ две таблици съпоставя гла-
 голическитѣ букви срещу съответнитѣ курсивни грѣцки заедно
 съ предполагаемитѣ (отъ него) преходни форми. За повечето
 букви Бѣляевъ е съгласенъ съ Тайлѣра и Ягича, а само за
 нѣкои дава свое тѣкуване. Сравнителнитѣ таблици на Бѣля-
 ева, както и на Тайлѣра, Ягича и Амфилохія, сж възпроиз-
 ||ведени заедно съ критични бележки, въ Слав. Енц. III, на 125
 стр. 83, 85—89, 99—100.

Отъ грѣцкия курсивъ изважда глаголицата и Ф. р. Мю-
 леръ (Bemerkungen zur Geschichte der altslavischen Schriften,
 Arch. XIX, 554—556), чиято главна мисль напълно сподѣ-
 лямъ, а именно, че кирилскитѣ букви, които нѣма въ грѣц-
 кото писмо, сж заети отъ глаголицата.

Н. К. Грунскій, професоръ на Юрьевскія (Дорпатски)
 университетъ, въ книгата си „Памятники и вопросы древне-
 славянской письменности“ (Юрьевъ, 1904. г.), разгледвайки

главно Киевскитѣ и Пражкитѣ глаголически листи, докосва се и до произхода на глаголицата и се изказва противъ теорията на Тайлъра (и Ягича), т. е. не приема, че произлиза само отъ гръцкото курсивно писмо, а я схваща като смѣсица отъ гръцки, латински и еврейски букви, но пакъ се не съгласява и съ Вондрака за произхода на нѣкои букви отъ еврейски.

Най на край да споменемъ и една студия на Carl Vesely, Glagolitisch-lateinische Studien, печатана въ списанието му „Studien zur Papyrus-kunde“ т. XIII (1913 г.). Весели, изучавайки папируситѣ на Ерцхерцогъ Райнера въ Виена, дошелъ до заключение (независимо отъ Гайтлера, както казва той), че глаголическото писмо произлиза отъ по новото латинско бързописно писмо. Отъ съпоставкитѣ обаче, които дава Весели, сравнявайки глаголицата съ латинския курсивъ отъ II до VI вѣкъ, не излиза ясно това родство, защото приликата и тука не е по-голѣма, отколкото е между глаголицата и албанското писмо на Гайтлера.

И тъй, като вземемъ предъ видъ всичко, що се е писало до сега по старината и произхода на глаголицата, ще кажемъ, че почти всички западноевропейски учени сж наклонни да я смѣтатъ за по-стара и да я произвеждатъ отъ гръцкото бързописно писмо, докато повечето руски учени се държатъ още резервирано, а по-старитѣ отъ тѣхъ, като Флорински и Соболевски, направо отричатъ нейната старина.

За да ни стане ясно, че глаголицата произлиза наистина отъ гръцкото писмо, трѣбва да имаме предъ видъ следнитѣ съображения:

1) Отъ всички учени днесъ се признава, че глаголицата е ¹²⁶ българско писмо, че отъ българитѣ минава у други славяни (чехи, хървати), макаръ самитѣ българи да я не употребяватъ вече.

2) Като българско писмо тя се появява най-напредъ у ония българи, или по-добре да кажемъ, у ония балкански словѣни, които влизатъ най-напредъ въ културни връзки съ Византия.

3) Балкански словѣни или българи имало едно време, както и днесъ, по Солунско, Костурско, Дебърско и други южни области, въ които имало на близу и гръцко население.

4) Съвсемъ е естествено е, тази близость на гръцки елементъ да се изрази въ културни заемки, та не е чудно между друго българитѣ да заематъ и самото гръцко писмо, за да отбелѣзватъ съ него славянска речъ, тъй както става и сега въ български области подъ гръцка власт.

5) Гръцкото писмо е било въ първо време употребявано „безъ устройство“, както казва Черноризецъ Храбъръ, т. е. българитѣ си служили съ него да отбелѣзватъ криво-лѣво български думи, безъ особена точностъ.

6) Още отъ първо време българскитѣ книжовници, колкото ги е имало, сж пригаждали гръцкитѣ букви къмъ българскитѣ звукове кое чрезъ видоизмѣнение на формитѣ, кое чрезъ разни комбинации, но пакъ писмото не ще е било още уредено дори до 855. год., когато св. Кирилъ го истъщава тѣй, че нагажда за българскитѣ звукове 38 писмени белези.

7) За да го приеме св. Кирилъ именно въ тоя видъ, както го намираме сега въ най-старитѣ глаголски паметници, то трѣбва да е било вече доста отдалечено отъ гръцкото писмо, трѣбва още тогава да си е било обособено като славянско писмо, ако и да не е било свършено.

8) А защо и какъ се е отдалечило тѣй много това писмо отъ гръцкото бързописно писмо си обясняваме съ това, че то се е употребявало у словѣнитѣ, може би, сто и двесте години преди Кирила и Методия; презъ две столѣтия туй писмо ||наистина може да се промѣни, особено въ ржцетѣ на хора, които 127 съ мжка сж чертаели буквитѣ, за да си записватъ било смѣтки, било кратки бележки. Право казва Фр. Мюллеръ (Bemerkungen zur Geschichte der altslav. Schriften, Arch. XIX, 554—556), че отъ ржцетѣ на прости работници или орачи, каквито сж били първитѣ словѣнски книжовници, не могатъ и да излѣзатъ по хубави букви, нито пъкъ — да се запази непромѣненъ видътъ на гръцкото писмо. Освенъ това има и друго: когато свети Кирилъ и Методий уреждатъ това писмо, за да захванатъ съ него словѣнска книжнина, заедно съ другитѣ подобрения въ него му налагатъ и уставенъ характеръ, т. е. придаватъ на буквитѣ известна симетричностъ и отвесно положение — оттамъ и по-голѣмо отдалечение отъ гръцкия бързописъ.

При всичката привидна отдалеченостъ отъ гръцкия бързописъ, можемъ и днесъ още да установимъ немалка прилика между едното и другото писмо; стига само да имаме предъ видъ разнитѣ видове глаголски букви отъ една страна и разнитѣ начертания на гръцкитѣ букви, били тѣ курсивни или не. Разбира се, че и тукъ, както и при сравнението на кириллицата съ гръцкото едро писмо, приликата излиза на яве само между ония букви, които има и въ дветѣ азбуки, т. е. между буквитѣ отъ α до ω и отъ α до χ . Нататъкъ сравнението става мжчно, понеже гръцкитѣ букви се изчерпватъ и ний сме принудени тогава, ако искаме да се държимъ сѣ о гръцки прототипъ, да прибѣгваме къмъ разни комбинации, както прави Тайлъръ. За насъ е обаче достатъчно, ако обяснимъ прили-

ката само на онѣзи букви, които сж общи и на дветѣ азбуки; съ това ще обяснимъ и общия въпросъ за произхода на глаголицата, който ни занимава. А колкото за буквитѣ отъ *ц* нататкъ, тѣ се посрѣщатъ, както казахме, твърде хубаво съ съответнитѣ кирилски аукви, та се обясняватъ едни други.

Вж. нагледно представено въ следнитѣ две таблици съотношението между грѣцкия бързописъ и глаголското писмо.

ТАБЛИЦА I.

128

α	α	α	τ	τ	π	АЗЗ
β	β	β	Ϸ	Ϸ	Ϸ	БЗУКЪ
γ	γ		ρ	ρ	ρ	ВДАѢ
δ	δ	δ	ρ	ρ	ρ	ГЛАГОЛН
ε	ε	ε	ρ	ρ	ρ	ДОБРО
ε	ε		ρ	ρ	ρ	ЕСТЬ
ζ	ζ	ζ	ρ	ρ	ρ	ЖИВѢТЕ
з	з	з	ρ	ρ	ρ	СТАЛО
δ	δ		ρ	ρ	ρ	ЗЕМЛЯ
ι	ι	ι	ρ	ρ	ρ	НЖЕ
ι	ι	ι	ρ	ρ	ρ	НЖЕН
κ	κ		ρ	ρ	ρ	ГЕРВЪ
κ	κ	κ	ρ	ρ	ρ	КАКО
λ	λ		ρ	ρ	ρ	ЛЮДИЕ
μ	μ	μ	ρ	ρ	ρ	МЫСЛИТЕ
ν	ν	ν	ρ	ρ	ρ	НАШЪ
ο	ο		ρ	ρ	ρ	ОНЪ
π	π		ρ	ρ	ρ	ПОКОИ

||лучаватъ видъ на правожгълници; тоя видъ глаголица нари- 130
чатъ хърватска, защото съ нея сж писани много хърватски
паветници и защото се употрѣбѣва и до сега въ нѣкои
хърватски общини.

Напоследѣкъ се намѣри въ единъ бѣлгарски рѣкописъ
отъ XII—XIII вѣкъ, нареченъ Битолски триодъ. (писанъ
въ Дебърско), глаголическо писмо, което прилича твърде много
на хърватска глаголица. Рѣкописътъ е инакъ кирилски, но
вѣроятно преписанъ отъ по-старъ глаголически, и понеже
преписвачътъ му, Георги Граматикъ, борави свободно и
съ дветѣ азбуки, той често примѣсва между кирилското писмо
нѣкои букви, думи та и цѣли редове съ глаголица. Ако
сега предположимъ, че Георги Граматикъ копира свой дома-
шенъ изворъ, а не се е училъ отъ хърватски книги, ще трѣбва
да приемемъ, че въ XII или XIII вѣкъ у македонскитѣ бѣлгари
глаголицата е трѣгнала къмъ пжтъ да се развие тѣй, както
се е развила у хърватскитѣ глаголаши, т. е. да стане дълг-
неста. За Битолския триодъ и за неговата глаголица вж. Йор.
Ивановъ, Бѣлгарски старини отъ Македония, 87—104, дето
сж извадени всичкитѣ глаголически мѣста и сж преснети две
страници отъ триода.

Въ последно време Ягичъ, имайки предъ видъ донѣкжде
жглестия характеръ на глаголицата въ Киев. Л. и Праж. Фр.,
иска да приеме, че първичниятъ характеръ на глаголицата въ
Чехоморавия ще е билъ жглестъ, а въ Бѣлгария (Македония)
става кржглеста или обла (Вж. Сл. Енци. III, 118).

Снимки отъ обла, жглеста и хърватска глаголица вж.
на стр. 142, 144, 149, 150, 152.

И тѣй глаголицата произлиза отъ бѣлгарски краища,
обаче, наскоро следъ Кирила и Методия тя бива замѣнена въ
самото си отечество отъ друго по-сгодно писмо, което сега на-
ричаме кирилица. Каква е историята пѣкъ на тази втора сла-
вянска азбука, ще видимъ по-нататѣкъ, а сега да видимъ, какво
става съ глаголицата извънъ бѣлгарскитѣ земи.

Следъ като Кирилъ и Методий занесли глаголицата за-
едно съ първитѣ черковни книги въ Моравия, тя се употрѣ-
бѣва непрекъснато у моравци и у чехи до смъртъта на Ме-
тодия, т. е. до 885. г., следъ което бива замѣнена съ латиница.
||Обаче, и следъ Методиевата смъртъ нѣкои мѣнастири въ 131
Чехия и Моравия си служатъ още дълго време съ глаголица.
Знае се напримеръ, че въ Бенедиктинския мѣнастиръ до Прага,
нареченъ Сазавски, се служи на славянски (разбира се, по
глаголически книги) дори до края на XI вѣкъ, т. е. до 1092,
когато Братиславъ II разгонилъ чешкитѣ монаси и поставилъ
нѣмецъ за игуменъ. Отъ такъвъ нѣкой чешки мѣнастиръ сж
излѣзли двата глаголски откъслека, които се пазятъ сега въ
Прага и въ Киевъ. А на 1346. г. самъ Карло IV, интересу-

ванъ лично за славянската писменостъ, основава нарочно мѣнастиръ на Вишеградъ (край Прага), кждето повикалъ хърватски монаси отъ Далмация да учатъ чешкитѣ братия на глаголица. Тоя мѣнастиръ, известенъ и до днесъ у чехитѣ като славянски (имаше въ него и руски монаси), билъ нареченъ тогава Еммауски, защото билъ основанъ тъкмо следъ Великденъ, когато се чете евангелието за двамата пѣтници, които, пѣтувайки за Еммаусъ, срещнали възкрѣсналиятъ Исуса (Лука, 24). Отъ този Еммауски мѣнастиръ сж излѣзли доста преписи на хърватски книги; оттамъ е напр. прочутото Реймско Евангеле, както се вижда отъ една записка въ него (отъ 1395. г.¹⁾). Но покрай преписитѣ чешкитѣ братя си служатъ съ хърватската глаголица да пишатъ и на чисто чешки езикъ. Споредъ Сирку (*Zur Geschichte des Glagolismus in Böhmen*, Arch. XXI, 101) били основани у западнитѣ славяни въ края на XIV вѣкъ и други мѣнастири съ славянска служба (глаголическа), а именно въ Шлезия (основанъ отъ Конрада II на 1380) и въ Полша, при Краковъ (основанъ въ 1390. г.), но за глаголическата книжнина отъ тия мѣнастири почти нищо не знаемъ.

Следъ чехитѣ, ако се държимъ о досегашнитѣ данни за дейността на Кирила и Методия, следъ чехитѣ възприематъ славянска богослужба и писменостъ словенцитѣ. Разбира се, че тая писменостъ ще е била въ първо време пакъ глаголическа (Вж. Мурко, *Öster. Rundschau*, 1907), но до сега ||не е намѣренъ ни единъ словенски паметникъ, писанъ съ глаголица. Единствениятъ паметникъ отъ нѣкогашна Кирило-Методиевска писмена дейностъ у словенцитѣ (Фрайзингенски молитви) е писанъ съ латиница, но по всѣка вѣроятностъ тоя паметникъ има за основа глаголически изводъ. 132

Най-дълго се запазва глаголицата у хърватитѣ. До днесъ не е още установено, отде се пренася глаголическата писменостъ у хърватския народъ, дали отъ словенска, или отъ българска средъ; но веднѣжъ възприета, глаголската писменостъ у хърватитѣ хваща здравъ коренъ, преодолява всички прѣчки и гонения и прекарва най-дълга история, та стига дори до наши дни. Днесъ за днесъ едничко въ хърватски църкви се чете още по глаголски книги и само въ Хърватско глаголицата намира върли защитници противъ нейнитѣ гонители отъ Ватиканъ. Презъ дълговѣчната си история глаголицата въ Хърватско освенъ че преминава тритѣ гореказани стадии, но се развива въ сжщинско бързописно писмо, което

¹⁾ Реймско Евангеле е глаголически п-къ, хърватска редакция отъ XIV вѣкъ, подвързано заедно съ друго едно кирилско евангелие отъ Молдава. Записката отъ 1395. г. казва, че кирилското евангеле било подарено отъ самия Карла IV на Еммауския мѣнастиръ.

отъ своя страна, чрезъ широка употреба въ всѣкидневния животъ, се разклонява въ нѣколко разновидности и се употребява дори до половината на XVIII в. въ Истрия. — Разнитѣ видове хърватска бързописна глаголица, както изобщо цѣлата палеография на тази наша стара азбука, вж. у Ягича, *Энциклопедія славянской филологіи*, III, *Глаголическое письмо* — съ 36 таблици.

Освенъ въ Хърватско и Чехия глаголица сж употребявали и въ Босна, както се вижда отъ нѣкои надгробни надписи и отъ една богомилска книжка (*Радосавовъ Апокалипсисъ*) въ библиотеката на Римската пропаганда. Книжката е отъ XV вѣкъ и е писана отчасти съ босненска кирилица и отчасти съ глаголица, която можемъ да наречемъ пакъ босненска, защото се отличава доста и отъ българската и отъ хърватската глаголица. Снимка отъ тая книжка вж. *Arch. XXV*, 21—25, *Слав. Енцикл.* III, 115.

Сърбия и Русия приематъ славянска книга по-подире нежели западнославянскитѣ земи; приематъ я въ време, когато глаголицата бѣше вече излѣзла изъ обща употреба въ България. Ето защо глаголски паметници нѣма до сега намѣрени ни въ Сърбия, ни въ Русия. Впрочемъ намѣри се единъ ||сръбски апостолъ отъ XV вѣкъ, въ който покрай кирилския ¹³³ текстъ има тукъ-тамъ бележки по страничните полета съ глаголица. Апостолътъ се намира въ библиотеката на Сръбската академия, Бѣлградъ, а съобщи за него проф. Люба Стояновичъ, въ Ягичевия Архивъ т. XXII (*Ueber einen cyrillischen Apostolus serbischer Redaction mit glagolitischen Marginalglossen*, 510—525). Сжщиятъ Стояновичъ дава на стр. 525 и единъ глаголически подписъ отъ Сръмския мѣнастиръ Крушелдолъ (ржкописъ № 8): попъ Давидъ изъ Бѣлгра^д. Докато маргиналнитѣ бележки сж писани съ дребно, доста упражнено писмо, то Крушелдолскиятъ подписъ е писанъ съ едра глаголица и съ неупражнена ржка; но както бележитѣ, тъй и подписътъ сж примѣсени съ кирилски букви, а въ бележките има дори и гръцки букви.

Остава още да разгледаме въпросътъ, до кога се употребява у българитѣ глаголица и кога се появява второто наше писмо, което и до днесъ употребяваме не само ние, но и руси и сърби, па до скоро и румънци.

Щомъ приемемъ, че глаголицата е установена като книжовно писмо на 855. година, както свидетелствува Храбъръ, т. е. преди заминаването на Кирила и Методия за Моравия, то за второто писмо остава да търсимъ друга, по-сетнешна дата и други поводъ. Важенъ поводъ за това се явява 9 години следъ тая дата, когато Преславскиятъ дворъ приема християнство, следователно много вѣроятно е, заедно съ християнството отъ гърцитѣ, источнитѣ българи да сж възприели

и гръцката унциална (едра) азбука за своитѣ черковни книги, като сж я допълнили съ букви отъ глаголицата; на всѣки начинъ това става още презъ царуването на Бориса, т. е. до- преди 885. год., защото наскоро следъ това Климентъ занася тази азбука въ Македония, гдето става неинъ разпространи- тель. Споредъ това можемъ наистина да твърдимъ, че глаго- лицата е западнобългарско писмо, а кирилицата источнобъл- гарско; обаче мжчно е да разграничимъ областитѣ на едната и на другата азбука, нито пъкъ смѣемъ да отричаме, че и следъ като е било установено кирилското писмо, въ источна България не е употрѣбявана глаголица. Професоръ Ягичъ (Entstehungsgeschichte, 127) се изразява много категорично по ||това и даже опредѣля граници на глаголизма, като казва, 134 че глаголицата се употрѣбявала въ западната частъ на Бал- канския полуостровъ отъ Струма—Сѣръ нагоре до София— Видинъ, презъ Дунава и Панония до Моравия. Но, струва ми се, че нѣмаме доволно основание да ограничаваме тѣй глаго- лизмътъ у българитѣ; каквото можемъ сигурно да твърдимъ, то е че глаголското писмо произлиза на западъ (Македония), а кирилското — на истокъ (Преславъ), обаче следъ това гла- голически книги ще сж били употрѣбяванн безъ друго и въ источнитѣ наши области. За това имаме следнитѣ доводи:

1. Близката връзка между дветѣ азбуки, а именно това, дето последнитѣ тринайсетъ букви на кирилската азбука произхождатъ отъ съответнитѣ глаголски букви, показва, че уреждачитѣ на втората българска азбука сж боравили и съ глаголица.

2. Твърде вѣроятно е, че заедно съ буквитѣ отъ глаго- лицата источнобългарскитѣ книжовници да сж зели и глаго- лически преписи отъ първопреведенитѣ черковни книги, отъ ония книги, които Кирилъ и Методий бѣха приготвили за Моравия. Понеже тия книги сж били писани съ глаголица, то ще е трѣбвало и хора за тѣхъ да ги четатъ и да ги пре- обръщатъ на кирилица.

3. Ученицитѣ на Методия, които намиратъ прибѣжище въ Преславъ, изпървомъ не сж и знаели друго славянско писмо освенъ глаголица, следователно и тѣ сж писали въ първо време съ глаголица.

4. Имаме непосредно свидетелство, че словата на изве- стния старобългарски книжовникъ презвитеръ Константинъ сж преписвани (на 904. г.) въ Пателенския мѣнастиръ на рѣка Тича до Преславъ; ако и тоя нашъ книжовникъ е дошелъ отъ Моравия, той безъ-друго е билъ глаголашъ.

5. Че презвитеръ Константинъ наистина е писалъ глаго- лически, личи и отъ неговата азбучна молитва, въ която следъ

дветѣ и-та следва единъ стихъ, който въ досегашнитѣ преписи захваща съ л (летитѣ нѣнѣ слокѣньскои пѣмѣ); тоя стихъ безъ-друго се е захващаль не съ летитѣ, а съ друга нѣкоя дума, чиято първа буква е била ѣ, която буква въ реда на глаголическата азбука следва тъкмо следъ дветѣ и-та. Тая буква наистина е запазена въ друга една стихотворна молитва, що я обнародва проф. Соболевски въ Мсб. XVI—XVII, 321—323: „Гѣоны ма избави вѣчныя“ и която молитва издава тъй сжщо глаголически оригиналъ отъ источна България. 135

Отъ това следва, че источна България не бива да се изключва изъ областта на глаголизма; истина е обаче, че въ источнитѣ наши краища глаголицата не ще е хванала коренъ, както въ своята първична родина Македония; истина е тъй сжщо, че до сега не е намеренъ ни единъ глаголически паметникъ, за който да можемъ каза, че произхожда отъ источна България, както е истина тъй сжщо, че и всички кирилски паметници, въ които има глаголически примѣси, произхождатъ пакъ отъ западнитѣ наши краища.

Отъ всичко до тукъ казано, като знаемъ, че Кирилъ е измислилъ или устроилъ глаголическа, а не кирилска азбука, следва именно глаголицата да наричаме кирилица, а сегашната кирилица да свържемъ съ името на Климента, и да я наречемъ климентица, понеже Климентъ става неинъ защитникъ и разширителъ по западна България; или пъкъ, понеже приемаме, че първата азбука е възникнала на западъ, а втората на истокъ, да наречемъ първата азбука (глаголицата) западнобългарско писмо, а втората (кирилицата) — источнобългарско. Но че глаголицата се е наричала въ старо време наистина кирилица, заключаваме отъ една записка въ единъ руски паметникъ отъ 1047. г., който нѣкой си Оуѣнр анхон преписаль не коурилоуицѣ.

Както и да е, ако не броимъ времето преди Кирилъ и Методия, глаголицата се употрѣбява въ българскитѣ земи презъ IX, X и XI вѣкъ, когато се още пишатъ книги съ това писмо, а презъ XII и XIII продължаватъ само да преписватъ отъ глаголски изводи, докато презъ XIV вѣкъ глаголицата става за обикновени книжовници недостъпно писмо и само твърде малцина я знаятъ и си служатъ съ нея като съ тайно писмо, както шо е записката въ единъ Зографски миней № 102 („азъ Данїилъ писахъ сїе), която съобщава Йорданъ Ивановъ, Бълг. Стар. отъ Македония, 183. За такова тайно писмо събщи по-преди и Ягичъ Arch. XXV, 35), изъ единъ босненски ржкописъ отъ XV вѣкъ, но вече размѣсено съ кирилица. Срв. и Яцимирскій, Кирилловскія нотныя рукописи съ глаголическими тайнописными записями, Древн. Слав. Ком. Моск. Арх. общ. т. III. 136

А колкото за български кирилски ржкописи, въ които

има и глаголица, употребена не като тайнописъ, нека споменемъ освенъ Битолския Триодъ, за който бѣ дума по-горе, още: Болонски псалтирь, Охридски апостолъ, единъ сръднобълг. триодъ (Каринскій, Образцы глаголицы, №13), Врачанско Евангеле, въ което на л. 166 има едно заглавно глаголическо М (вж. моето издание, Бълг. Старини кн. IV, таблица IV).

И кирилското писмо, както и глаголското, минува презъ разни стадии, отъ които различаваме главно три: уставно писмо, което стои най-близу до гръцкото унциално писмо отъ IX—X вѣкъ; то е хубаво и едро писмо, обаче въ сжщинската си хубостъ ни е запазено въ твърде малко ржкописи; защото най-голѣмата частъ български ржкописи сж писани съ полууставно писмо, което е по-дребно и повечето му букви се отклоняватъ тѣй или иначе отъ старата правилностъ. Освенъ уставъ и полууставъ различаваме и бързописъ, който се употребява повече въ кратки записки, и много рѣдко въ цѣли книги. Бързописътъ се отклонява още повече отъ устава и полуустава и се доближава отчасти до днешния нашъ бързописъ. Между полууставното и бързописното писмо се появява въ Търново кжде края на XIV вѣкъ едно писмо, което може да наречемъ преходенъ или търновски бързописъ. Тоя бързописъ е обикновено едъръ и доста красивъ, и понеже съ него сж писани много произведения на Патриархъ Евтимия, може да го наречемъ Евтимиевъ бързописъ. Вж. такова писмо въ Соф. Нар. Библ. Евтимиевъ Служебникъ (Описъ, № 231), Бориловъ Синодикъ (Описъ № 289), и единъ псалтирь № 3, Описъ, табл II). Презъ XV, XVI и XVII вѣкъ нашето писмо преминава презъ разни промѣни, които подробно ще бждатъ разгледани въ Палеографията. Днешното наше печатно и бързописно писмо води началото си отъ Петра Великий, по чийто починъ се введе у руситѣ днешната гражданска азбука вмѣсто старата черковна.

Извори и помагала за история на българският езикъ.

Книжовни и словесни извори. — Извори извънъ България. — Старобългарски, среднобългарски и новобългарски п-ци. — Класификация и описъ. — Словесни извори. — Помагала.

Всѣкоя наука, за да бжде усвоена по-лесно и по-основно, трѣбва да ѝ знаемъ развитието, трѣбва преди всичко да знаемъ, дали се е работило, какво и какъ се е работило по нея преди насъ, за да можемъ и ние тогава успѣшно да продължимъ тая работа. Само тѣй се усвоява която-и-да-е наука, ако ѝ знаемъ библиографията: *Qui scit, ubi sit scientia, habenti est gratus*, казва едно латинско изречение, а значи: „който знае, де е науката, може най-лесно да я усвои“.

Излишно е да напомнямъ, че и за историята на българският езикъ, като наука за развитието и за разнитѣ мѣнидби на родната ни речъ, е нужно преди всичко да знаемъ: 1) отде черпимъ градиво за тази наука, де сж нейнитѣ извори; 2) какво е писано до сега било по тѣзи извори, било изобщо по историята на родния ни езикъ, та да може ни послужи това като помагало и за наши изучавания на сжщия предметъ; 3) какви методи сж били употребявани за тази наука и какви подобрения би внесли и ние, съобразно съ нови изследвания, нови научни похвати — съ цель да се постигне по-добъръ успѣхъ отъ изучаванията ни по историята на българският езикъ.

Градиво за история на българският езикъ можемъ еднакво да черпимъ и отъ книжовнитѣ наши паметници, и отъ живата наша българска речъ по всичкитѣ ѝ говори; споредъ това естествено се налага и едно главно разпредѣляне изворитѣ за история на родния ни езикъ, та имаме отъ една страна писмени извори или книжовно градиво и отъ друга — устни извори или словесно градиво за история на българският езикъ.

||Еднитѣ и другитѣ извори могатъ отъ своя страна да бждатъ разпредѣляни тѣй или иначе, споредъ каквата основа се вземе за дѣлидба; най-естествена класификация за книжовнитѣ извори е споредъ тѣхната старина, т. е. по хроно-

логичен редъ; а за словеснитѣ извори — било споредъ съдържанието имъ (фолклорна класификация), било споредъ говоритѣ (диалектна класификация). Ще разгледаме еднитѣ и другитѣ извори.

Книжовно градиво за история на българския езикъ

Историята на всѣки езикъ, както казахме, се изучава най-добре по книжовнитѣ паметници, останали отъ миналата писменостъ на този езикъ. Затова колкото по-стара писменостъ има единъ народъ, толкова по-отрано може да се подеме и проследи историческото развитие на езика му. Обаче, за да се обясни хубаво историята на единъ езикъ, не е доволно този езикъ да има само стара, но и да има и развитата писменостъ; трѣбва да притежава паметници отъ всички епохи на развитието си и тия паметници да сж горе-долу изразъ на съвременнитѣ живи говори, а не мъртви преписи отъ пораншни, за времето си вече остарѣли книжовни произведения.

Нашиятъ езикъ отъ една страна е честитъ, че притежава между всички славянски езици най-стари писмени паметници, паметници, които сж твърда и здрава основа не само за старобългарска, но и за общославянска граматика; ала отъ друга страна му липсватъ именно такива паметници, които биха ни обяснили постепенниятъ му преходъ отъ периодъ къмъ периодъ; липсватъ затова, защото писателитѣ презъ първия и втори периодъ на българската книжнина пишатъ все на оня традиционенъ езикъ, що го смѣтаха за непожтна светиня, та не остѣпяха отъ него и тогава, когато народниятъ живъ говоръ го бѣше много и много испредилъ. Българскиятъ писменъ езикъ начева въ сжщиятъ вѣкъ, когато и французкиятъ; но каква разлика въ писменитѣ документи, съ които си служи историята на единия и на другия! Докато французитѣ иматъ, можемъ каза, етапни свидетелства за всѣки завой отъ историческия ходъ на езика си, ние сме принудени да търсимъ тия свидетелства като бабирки изъ огромнитѣ ||фолианти, останали намъ въ видъ на робски преписи отъ по-стари паметници; ний сме петимни да срещнемъ жива, съвременна българска речъ, вмѣкнала се неволно изподъ перото на старитѣ наши благочестиви писачи. Защото българскиятъ книжовенъ езикъ не бѣше тогава органъ на всестраненъ културенъ животъ, както днесъ, а бѣше вкоченѣло срѣдство за едностранчива цель — почти само за черковна потрѣба. Тази негова ограничена употрѣба, подпомогната отъ религиозни скрупули, като че го вкамени въ първичната му форма и той прекара нѣколко вѣка литературенъ животъ като мъртво орждие въ рѣцетѣ на българскитѣ набожни писатели; тѣ го пазѣха и милваха като светò наследство и не позволяваха да се мѣси съ „грубия, селски“ говоръ, — „за да се не растлѣятъ бо.

жественитѣ писания“, както казва Константинъ Костенечки; тѣ се държеха слѣпо о него, както слѣпо вървѣха по стѣпките на византийската писменостъ. Тая книжовна традиция бѣ го тѣй сковала, че за тѣхъ говоримъ езикъ като че нѣмаше: тѣ еднакво се стараеха както въ X, тѣй въ XII, па тѣй сѣщо и въ XV вѣкъ да пишатъ сѣ на онзи словѣнскы азѣкъ, на който пишеха дѣдитѣ имъ презъ IX вѣкъ; и ако не сполучваха винаги напълно, то бѣ не отъ желание да се приближатъ до живия въ тѣхно време български говоръ, а защото не бѣха въ сила да владѣятъ безпогрѣшно мъртвия книжовенъ езикъ.

Ето защо, колчемъ разглеждаме старитѣ извори, по които бихме желали да обяснимъ развитието на родния си езикъ, сѣ сме принудени да признаемъ голѣмата липса на паметници съ „народенъ езикъ“, паметници, въ които бихме намерили изцѣло предадени звуковетѣ и формитѣ на живата българска речъ — безразлично отъ кое наречие. А „паметници“ не липсватъ. Като оставимъ на страна сравнително малкото старобългарски паметници, които затова сѣ и по-познати, ще трѣба да признаемъ, че отъ времето между стариятъ и новия периодъ на български езикъ има толкова много паметници, щото представятъ огромна работа само да се опишатъ, а камо-ли да се изследватъ отъ всѣка страна. Обаче вникнемъ ли въ тѣхното значение за историята на езика ни, веднага се убеждаваме, че по-голѣмата частъ отъ тѣхъ сѣ само преписи отъ по-стари образци и твърде малка частъ се дължатъ на съвременна прѣводна дейностъ; а еднитѣ и другитѣ съдържатъ все старъ езикъ, безъ никакъвъ огледъ къмъ живия говоръ, тѣй че това, 140

що бихме нарекли градиво за история на български езикъ, е прѣснато на дребни трошици низъ дебелитъ черковни книги като златни зрънца низъ рѣченъ пѣсъкъ. Разбира се, че това не трѣбва да ни отчайва; защото освенъ че не е още всичко намѣрено и прибрано, ами и това, що е вече скъсано въ явнитѣ библиотеки, не е още изучено и за целта употребено. Тия трошици, колкото и дребни да сѣ, не сѣ още събрани, разпредѣлени и научно сглобени тѣй, че като бѣде всѣка на мѣстото си, да изпакне съ истинската си цена за историята на български езикъ.

Първа задавка на българската наука въ тая посока ще бѣде безъ-друго — да се разпредѣлятъ тѣй или инакъ самитѣ извори за историята на езика ни, за да имаме по-ясенъ прегледъ върху тѣхъ. Разбира се, че най-естествена разпредѣлба тукъ би била споредъ времето, отъ което произхождатъ тѣзи извори, като имаме преди всичко предъ видъ тритѣ главни периода на български езикъ: старобългарски отъ IX—XII вѣкъ, сръднобългарски — отъ XII—XV вѣкъ и новобългарски — отъ XV вѣкъ до днесъ.

Но понеже нашиятъ езикъ е билъ въ употребѣ едно време и вънъ отъ предѣлитѣ на българскитѣ земи, та бѣше станалъ,

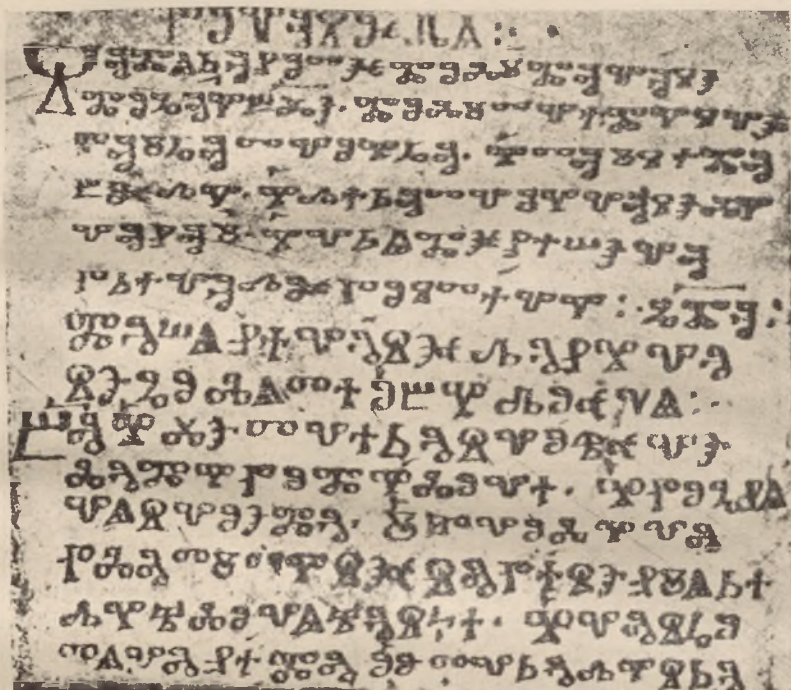
речи, общеславянски книжовен органъ, и понеже поради тая си употреба претърпѣ разни промѣни въ отдѣлнитѣ славянски земи, то се налага и друга разпредѣлба на изворитѣ му, а именно споредъ земитѣ, въ които е употребяванъ и споредъ влиянието, що сж указали върху му другитѣ славянски езици. Споредъ това имаме на първо мѣсто паметници, писани въ Българско, и паметници, писани или преписвани извънъ Българско. Еднитѣ и другитѣ сж въ основата си български; но докато първитѣ стоятъ въ органична връзка съ езика на Кирила и Методия и сж на просто продължение отъ него, то у другитѣ нѣма и не може да има такава връзка. Защото българский езикъ, колкото и близкъ да е билъ на онуй време до другитѣ славянски езици, сѣ въ главнитѣ си особености е билъ като чужди въ ония славянски земи, дето се въвежда въ литературна употреба; затова и не е могълъ да остане дълго време, безъ да възприеме какви-годе ||свойщини отъ езика на съответното славянско племе, въ 141 чиято земя се употребява. Ето защо съ пълно право наричаме паметницитѣ, писани въ Българско, въ които не забелѣзваме чужди примѣси, наричаме ги чисто български или паметници отъ българска редакция, а ония, въ които съгледваме влияние отъ други славянски езици, наричаме смѣсени паметници и наспротивъ това, кой славянски езикъ се е смѣсилъ съ българския, различаваме петъ смѣсени редакции: 1. чехо-моравска, 2. словинска, 3. хърватска, 4. сръбска и 5. руска. Тия петъ редакции се различаватъ помежду си много хубаво, понеже всѣкоя отъ тѣхъ носи характернитѣ белези на съответния славянски езикъ, или пъкъ се различаватъ само по писмо, както напр. сръбската отъ хърватската. Нека характеризираме накратко реченитѣ петъ редакции, като изтъкнемъ при това и тѣхната важность за историята на българский езикъ.

Паметницитѣ отъ чехо-моравска редакция сж писани съ глаголица, но се отличаватъ отъ сжщинскитѣ български глаголически паметници по това, че въ тѣхъ ш_{т2} и ж_{д2} (отъ тј и дј) се замѣняватъ съ ц и з: помощъ, розствко (помощъ, рождствко). Такива паметници има известни досега само два: Киевски листи и Пражки фрагменти и по всѣка вероятностъ стоятъ въ връзка съ нѣкогашната черковно-книжовна дейность на св. св. Кирила и Методия въ Чехоморавия. Тѣ доказватъ освенъ това, че Кирилъ и Методий сж занесли съ себе си въ Моравия глаголически, а не кирилски книги и че споредъ това сжщинска кирилица е именно глаголицата. Нека кажемъ нѣщо повечко за тия два любопитни паметника.

Киевски листи или Киевски мисалъ (служебникъ), писанъ въ XI в.. Състои отъ седемъ перг. листа 8⁰, на които е часть отъ служебникъ по католишки обредъ. Пази се въ библиотеката на Киевската Духовна Академия, а намѣ-

ренъ е въ Ерусалимъ отъ рускиятъ ученъ архимандритъ Антонинъ. Издаде го най-напредъ Срезневски на 1868. г. подъ заглавие „О древней глаголической рукописи, хранящейся въ Киевской Духовной Академіи“. Четири факсимилни страници отъ тоя паметникъ излъзоха и въ Гайтлеровото съчинение Die albanesischen und slavischen Schriften, а професоръ Ягичъ ги издаде и придружи съ латински преводъ въ изда- 142
нието на Виенската Академия Denkschriften т. 38, дето разгледва и единъ хърватски служебникъ съ обла глаголица (Zur Würdigung neuentdeckter glagolitischen Fragmente).

Киевски листи.

По кѣсждѣ:

Сѣмѣрно тѣмъ молимъ кѣсе
могѣ бже: молитвами свѣтѣхъ
тѣхъ. ѿ тѣхъ самъ кѣдѣ. ѿ
даръ тѣхъ кѣсѣмъ въ нѣмъ. ѿ
крѣмѣ наше въ пракѣдѣ по-
стаѣ : гѣмъ : мѣмъ на кѣсѣмъ

дѣмъ кѣсѣмъ лѣмъ бѣмъ
дѣмъ : бѣмъ бже тѣмъ свѣмъ
вѣмъ помѣмъ. ѿ гѣмъ ско-
емъ. ѿзѣмъ въпѣмътѣмъ сѣмъ
сѣмъ радѣ улоѣмъска. ѿ кѣсѣмъ
тѣмъ намъ оѣмъвѣмъ сѣмъ

Киевски листи сж писани отъ двама души, както ясно личи отъ почерка и отъ правописа, а именно първата стра-

ница се отличава рѣзко отъ другитѣ и вѣроятно е писана отсетне, а сѣщинскитѣ паметникѣ Киевски листи съставитѣ останалитѣ 13 страници, дето се отразява чехо-моравски говоръ: в.м. ψ_2 жд₂ стои ψ — ψ (дазъ, визъ, обѣцѣни, мо-||гѣци), в.м. ψ_1 стои шу (на първа стр. шт), в.м. λ и λ само λ 143 (както въ Син. Пс. и въ Охр. Ев.); χ и κ много правилно (на първа страница само χ).

Пражки листи сѣ два полускъжсани перг. листа отъ XI вѣкъ, съдържащи черковни тропари и антифони, преведени отъ грѣцки, а по езикъ падатъ къмъ сѣща категория, както и Киевски листи: шу в.м. ψ , ψ — ψ в.м. ψ_2 — жд₂ (розъство, хвалѣннѣ, оуткрѣннѣ, кѣпнѣ), но употрѣбѣва само χ и замѣнява χ съ ψ и λ съ λ (та в.м. т λ , оудариша, поста-киша). Пазятъ се въ Пражкия музей, а издаде ги най-напредъ Шафарикъ (Glagolitische Fragmente, Prag. 1857) и сетне Вондракъ въ книгата си О рѣvodu Kijevských listů a Pražských zlomků (1904), дето ги разглежда заедно съ Киевски листи. Писмото имъ е твърде жглесто, а въ нѣкои букви прави переходъ къмъ дългнесто (хърватска глаголица).

За произхода на тия два любопитни паметника се е твърде много писало, но и до днесъ не е установено още, дали наистина произхождатъ отъ Чехо-Моравия, както свидетелствуватъ явнитѣ имъ чехоморавизми ψ и ψ ; защото първичната чехобългарска подлога може да е преработвана и другаде. Миклошичъ смѣташе Киевски листи за „панонски“, Пражки фрагменти — за „чешки“ (Verg. Gram. I, 219); а Гайтлеръ, Калина и Щепкинъ ги приематъ за български, писани въ Македония, предполагайки българско наречие съ ψ — ψ вмѣсто ψ —жд₂. Облакъ имъ дава Словашко за родина (Zur Würdigung des Altslovenischen, Arch. XV), но Пастрнекъ (словакъ) възразява съ право, че ако бѣха писани въ словашка земя, щѣше да има дз вмѣсто жд, а не ψ (Čas. Č. Mus. 1894, 71—72). Ягичъ приема, че Киевски листи сѣ писани въ чехо-моравско-словашка говорна областъ (Zur Würdigung и пр. 2), а Пражки фрагм. смѣта за българо-руски паметникъ и то поради случантѣ съ λ = λ и χ в.м. λ (вѣкъ род. п., сиѣ вин. мн.). Най-вѣроятно е, както предполага Пастрнекъ и Вондракъ, че и двата п-ка произлизатъ отъ Чехия, и то отъ Сазавския мѣнастирь до Прага, дето дори до края на XI в. имало още славянска глаголическа писменостъ, а отсетне Киевски листи сѣ преписвани между словено-хървати (Вондракъ), а Пражки фрагм. нейде пакъ между чехо-моравци. Вж. горецит. ||книга О рѣvodu и пр. Вж. сѣщо: Oblak, Zur Provenienz der 144 Kiever und Prager Fragmente, Arch. 28.

иматъ за насъ двойно значение: 1) че нашиятъ старобългарски езикъ се употрѣбявалъ и въ Чехия; 2) че за азбука на този нашъ езикъ у чехитѣ е служила глаголицата, следователно и тя е именно азбуката на първитѣ наши просвѣтители Кирила и Методия.

Словинската редакция намираме застъпена само въ единъ паметникъ отъ XI вѣкъ, писанъ съ латинско писмо, но вѣроятно преди него е имало и други подобни паметници, писани съ глаголица. Та и едничкиятъ до сега известенъ словенско-български паметникъ е запазенъ само откъслечно въ тѣй нареченитѣ Фрайзингенски или Мюнхенски молитви, въ които ясно личи старобългарска основа отъ една страна и словинско влияние — отъ друга. Подъ това влияние старобългарскитѣ звукове $шт_2$ — $жд_2$ (отъ tj — dj) се предаватъ чрезъ $c - g = k - z$, вѣроятно сжщитѣ $k' - z'$, каквито срѣщаме още сега въ косовско-моравски и македонски и които сж предшественици на днешнитѣ сръбско-хърватски $ћ - ђ$ и словенскитѣ $č - j$. Друга особеностъ на тоя паметникъ е замѣната на $ж$ съ o и $ж$ съ e тъкмо, както е свойствено и на днешния словински езикъ.

Фрайзингенски или Мюнхенски молитви не сж особенъ паметникъ, нито особени листи, а сж текстове, писани въ една латинска книга отъ мѣнастиръ св. Корбинианъ до с. Фрайзингенъ (Бавария). Тия любопитни молитви бидоха открити на 1803. г., когато баварското правителство бѣ наредило да се прибератъ старитѣ черковни книги и рѣкописи. Латинската книга, на чиито празни страници сж писани молитвитѣ, е отъ X вѣкъ, а, както се приема обикновено, и самитѣ молитви сж писани тѣй сжщо презъ X, а може би и презъ XI вѣкъ. Книгата заедно съ молитвитѣ се пази сега въ Мюнхенската кралевска библиотека подъ № 6426.

За тия молитви съобщи най-напредъ Aretin, въ мюнхенското списание *Neuer literarischer Anzeiger* за 1807. г. III. 190, сетне Добровски въ *Slovanka* за 1814. г. 249—252 по преписъ отъ единъ немецъ (Bernhardt). Издаде ги Востоковъ на 1827. г. въ „Сборникъ памятникѣвъ, находящихсѣ въ ||Россіи“, а Копитаръ ги навежда въ *Glagolita Clozianus* като образецъ отъ словенски езикъ. Напечата ги и Миклошичъ въ своята *Chrestomatia palaeoslovenica*, 1854. 146

Фрайзингенскитѣ молитви сж словенобългарски паметникъ отъ X—XI вѣкъ, дето ясно личи книжовната връзка между словенски и старобългарски езикъ.

Още Срезневски на 1865. г., коментирайки Востоковското издание на Фрайзингенскитѣ молитви (Филологическія наблюденія Востокова), исказа мнение, че езикътъ на тия молитви стои въ историческа връзка съ езика на Кирила и Методия, което личи отъ старобългарскитѣ изрази въ тѣхъ,

като: рабъ божии, злодѣи, исповѣдъ, недѣла и пр. Сжщото показаха и Hattala (O poměru cyriliciny k nynějším nářečím slovanským Č. Č. M. 1855) и Schleicher (Ist das Altkirchenslavische Altslovenisch? Beiträge z. vergl. Sprachforschung I). Вондракъ, който сътвори за тѣхъ най-добро издание (Frisinské památky, jich vznik a vyznam v slovanském písemnictví, 1896) установява връзката имъ съ Синайски Трѣбникъ и съ една старонѣмска изповѣдна молитва.

Голѣма връзка се забелѣзва между II откъслекъ и едно Климентово поучение (вж. Глокке, Разборъ языка Фр. отр., Кіевскій Изборникъ 166), но дали това поучение му е служило за основа, не може да се каже, понеже и самото Климентово поучение е преводъ отъ латински. Въ Фрайз. тј се замѣнява съ k, а dj — съ g (j), но идва и жд (komusdo, kysdo), а вм. ж идва o и и. Вондракъ мисли, че o си е словенско, а и е хърватско влияние, понеже предполага, че молитвитѣ сж приписвани нейде въ Хърватско. Но имайки предъ видъ, че между словенски и хърватски въ X вѣкъ едва ли е имало нѣкоя разлика, по-добре ще бжде, ако тая двойна замѣна тълкувахме пакъ възъ основа на словенски езикъ, обаче като следствие отъ акцентна редукция, защото ж се предава чрезъ и, както забелѣзвамъ, само въ неударени срички.

Тѣй или инакъ Фрайзингенскитѣ молитви сж живъ отзивъ отъ езика на Кирила и Методия въ Словенско и доказватъ, каква широка областъ е обзиралъ нѣкога старобългарскій езикъ като книжовенъ. Ето за образецъ нѣщо отъ тоя любопитенъ паметникъ:

- || 1 Ece bi detd naš neze
grešil tevuekigemube
siti štarošti nepigem
lióki nikoligeše pet
5 šali neimugi nišzna
telezeimoki nuúvue
kigemubešiti bone
jezavuiztiubui ne
priiazninu uvignan
10 Odšzlauúí bošigeš Potom
panarodzlovuezki
štrazti Ipetzali boi
do neimoki lbzzre
duzemirt Ipagi bra
15 tri ia pomenem ze
dai zino uneboši pa

Ече¹⁾ би дед наш не съ-
грешил, те в веки ъму бе
жити, старости не прием
люки,²⁾ николиже пе-
чали не имы, ни слзна
телесе имоки,³⁾ ну в ве-
ки ъмоу бе жити. Поне-
же завистию бы не-
приазнину вигнан
од славы Божиѣ, потом
на народ чловечки
страсти и печали пои-
до, немекои⁴⁾ и без ре-
ду съмрт. И паки, бра-
трия, поменем се,
да и синове божи на-

147

¹⁾ ече = ако, новосл. ќе; срв. и новобѣлг. че ако, чѣко = макаръ.

²⁾ приемлюки = приемижии.

³⁾ имоки = имжии.

⁴⁾ немекои = немощи.

reſemze botomu Oz
ſtanem zich mirzcih
del Eſe ſunt dela soto
20 nina Eſetrebu tuorim
bratra Oclevuetam Eſe
tatua Eſe raſzboi Eſe pulti
ugongenige Eſe roti Choi
se lh nepazem nuge pre
25 stopam Eſene naunizt
nizce teh dal mirzene
pred boſima ozima mo

речем се; потому ос-
танем сих мрских
дел, еже сѣх дела сото-
нина: еже требу творим,
брата оклеветам, еже
татва, еже разбои, еже пълти
угоиеніе,¹⁾ еже роти, коих-
же не пасем, ну ꙗ пре-
стопам, еже ненавист.
Ниже тех дел мързнене
пред божима очима. Мо-

жете потому, синци, видети и сами разумети, еже беше прѣве
чловеци в лица тацие, акоже и мы ѿсѣм, тере неприазнина
взненавидеше, а божиу [благодет] възлюбиле. Да потому нине
в цирквах их кланам се и молим се им и чести их пиѣм и
обети наше им несем о съпасеніе телес наших и душ наших.

Тиѣже можем и мы еште быти, ече таѣ дела начнем
делати, ꙗже они делаше. Они бо лачна натровеху,²⁾ жейна³⁾
напоуху, боса обоуху, нага одеаху, маломогжк'а⁴⁾ в име
божие посек'ахо,⁵⁾ мрзна съгреаху, странна под крови свое
введеху, в тѣмницах и ||в железных вожих⁶⁾ вклепених посек'аху¹⁴⁸
и в име божие те утешаху. Теми, теми ти се дели богу при-
ближаше. Тако, синци, и нам се молити тому⁷⁾ врхнем отцу
господи, дожди⁸⁾ ни тамоѣ вседли в цесарство свое, еже
оуготовлено искони докони изволеником божием. Иесм, братриа,
позвани и побейени, егоже не можем никер⁹⁾ се лица ни укрити,
ни какоже убегати, ну ꙗ стати пред столом божием съ со-
пърником нашим съ злодеѣм старим, и ѿст се пред божима
очима всакому своими усти и своим глаголом исповедати, еже
ꙗ на сем свете киждо створил, либо боди¹⁰⁾ добро либо ли си
зло. Да к тому дѣни, синци, мыслите, иде не камо се укло-
нити, ну ꙗ пред божима очима стати и сіо пріо¹¹⁾ имети, юже
ѿсѣм поведеал.

Паметницитѣ отъ хърватска редакция сѣ твърде
много и всичкитѣ сѣ писани съ глаголическо писмо, което въ

1) оугоиеніе = оугождѣніе.

2) алъчна натровѣахъ.

3) предполага жажда.

4) маломогжия.

5) посѣахъ.

6) жижъ (вѣже).

7) томождѣ.

8) доже-до.

9) никъдѣже — никѣре.

10) бжди.

11) сѣжъ пѣржъ.

най-старо време (до XII в.) се не различава отъ българската глаголица, но отпосле се изработва особенъ типъ глаголическо писмо по-жгесто, по-едро и по-дългнесто отъ българското, съ което се типосватъ и до днесъ черковнитъ книги по нѣкои далматински острови (хърватска глаголица). Паметниците отъ хърватска редакция замѣняватъ, както и сръбскитѣ, старитѣ носовки ж и ѡ съ ѱ и ѣ и употребяватъ намѣсто двата ера (ѣ и ѡ) само ѡ, но въ по старитѣ се употребява и ѣ. Български звукове шт и жд си оставатъ безъ промѣна.

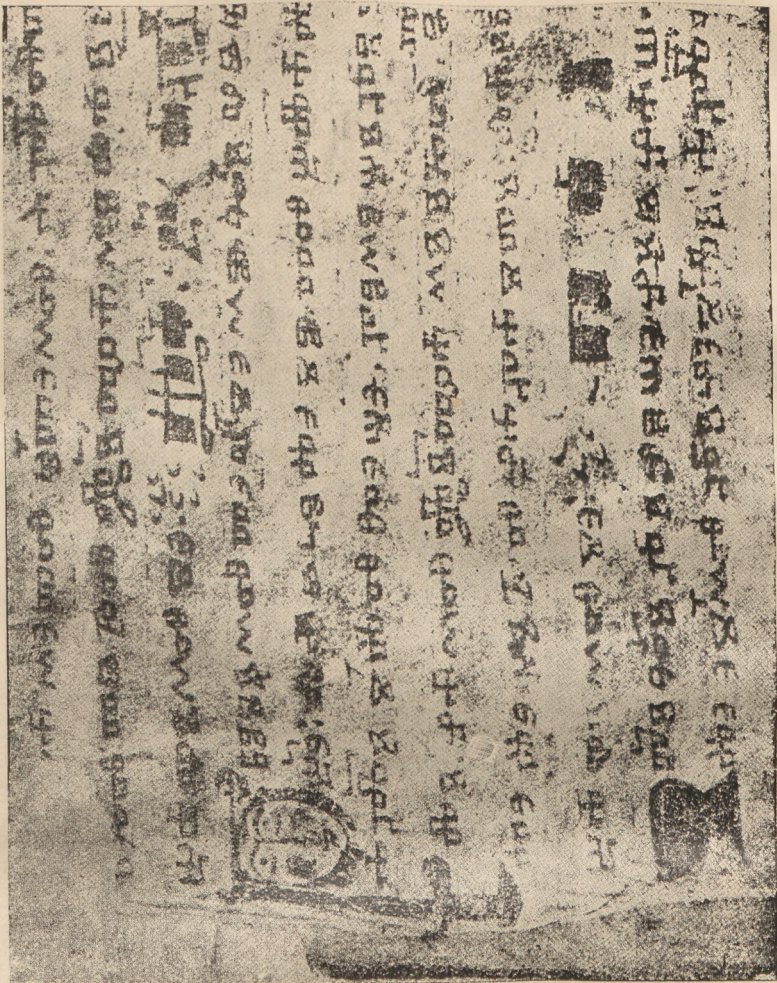
Следватъ за огледъ три хърватски паметника, отъ които да се видятъ и третѣ вида хърватска глаголица: 1) Виенски листи, 2) Михановичевъ Апостолъ и 3) Житие на Св. Текла — и третѣ отъ XII вѣкъ.

Виенски листи е твърде старински паметникъ отъ хърватска редакция; то е откъслякъ отъ католишки служебникъ (мисалъ), именно два пергаментни листа 4^о, намѣрени въ библиотеката на Виенската Техника, залепени върху коритѣ на една подвързана книга. Издаде го и описа твърде подробно проф. Ягичъ въ *Denkschriften der Wiener Akademie* т. 38: *Würdigung neuentdeckter Fragmente mit zwei Tafeln*. Вж. и Слав. Энци. III, 135, а снимка на табл. VIII, № 17. 149
Сега се пази въ Виенската Придворна Библиотека. Писанъ е съ обла глаголица и вмѣсто двата ера употребява само ѣ; ѣ не употребява. Дава се за огледъ предната страница отъ л. 1, който съдържа следния текстъ, писанъ съ обла глаголица, а тука преписанъ съ кирилица:

Паметъ ѱтемъ. аѱлъ твоихъ: тѣхъ мѣткми да избавимъ се
ма: ѣ: аѱмъ | Просимъ те вѣсеомуги кѣхъ(ъни)ѣе: да ѣкоже ||соутъ
владж(ени) | аѱли сѣлзѣци проси | ан: нам, мѣткми ихъ ѡ(на) | лежѣщихъ 150
напасти | да избавимъ се

Тии | Гѣти ги приношениѣ наша ѣже есѣмъ принесли: аѱл.

Михановичевъ Апостолъ е пакъ откъслякъ — 2 листа 4^о; по-преди притежание на хърватския археологъ Михановичъ, нѣкогашенъ Австрийски консулъ въ Солунъ, сега имотъ на Загребската Академия. Издаде го проф. Ягичъ на 1868. г. въ *Rad Jugoslavenske Akademije* т. II, *Gradja za glagolsku paleografiju*, а подиръ него и Срезневски въ своитѣ 151
Свѣдѣнія и Замѣтки № 71: Отрывки изъ глаголической книги апостольскихъ чтеній сръбскаго письма (Сборникъ т. XV, прилож. № 1, 447—462). Снимки отъ тоя паметникъ има и у Гайтлера (*Die alban. und slav. Schr.*) табл. 18 и 19. Нашата снимка е отъ Ягичевата Энцикл. III, табл. VIII, № 19 съ следния текстъ, писанъ въ оригинала съ жглеста глаголица:

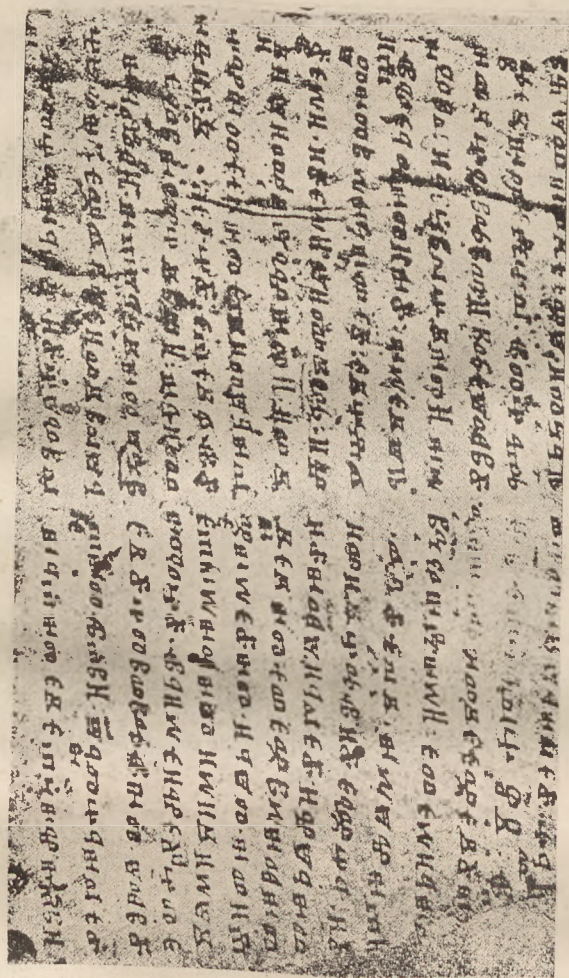

И обѣлакъше се въ брѣ
не прѣвѣдѣ. И обоувѣше
нозѣ въ оуготованое
скаѣланіе мироу. надѣвѣ
сѣмн снми къзѣмѣше
цѣть. кѣри въ немѣже
къзѣможете. късе съ
тѣрѣли неприкъзѣни
ни. раждени оугасѣни
и шѣлѣмѣ. спѣнию
пъримете. И мѣуъ дѣо
къни еже есть глѣ бѣи
оу. и ѣс аѣла къ ѣфи
Брѣ не прѣкъстаю

по дѣланню. дѣръжавѣ къ
рѣпости его юже съдѣа
о хѣ въскрѣшѣ. Из мрѣ
тѣи хѣ: И посаждѣ о дѣсѣ
ноую себе. на небесѣи хѣ
пърѣвише късе въла
сти. И въладѣствѣи. и си
ли: гдѣствѣи имени. имену
юща се. не тѣкмо въ
цѣ сѣмѣ: нѣ и къ гредѣуци
мѣ. И къса покорѣ подѣ
нозѣ его. И того дасть
главоу. пахѣ въсею
црѣкви. бѣже есть тѣкло.

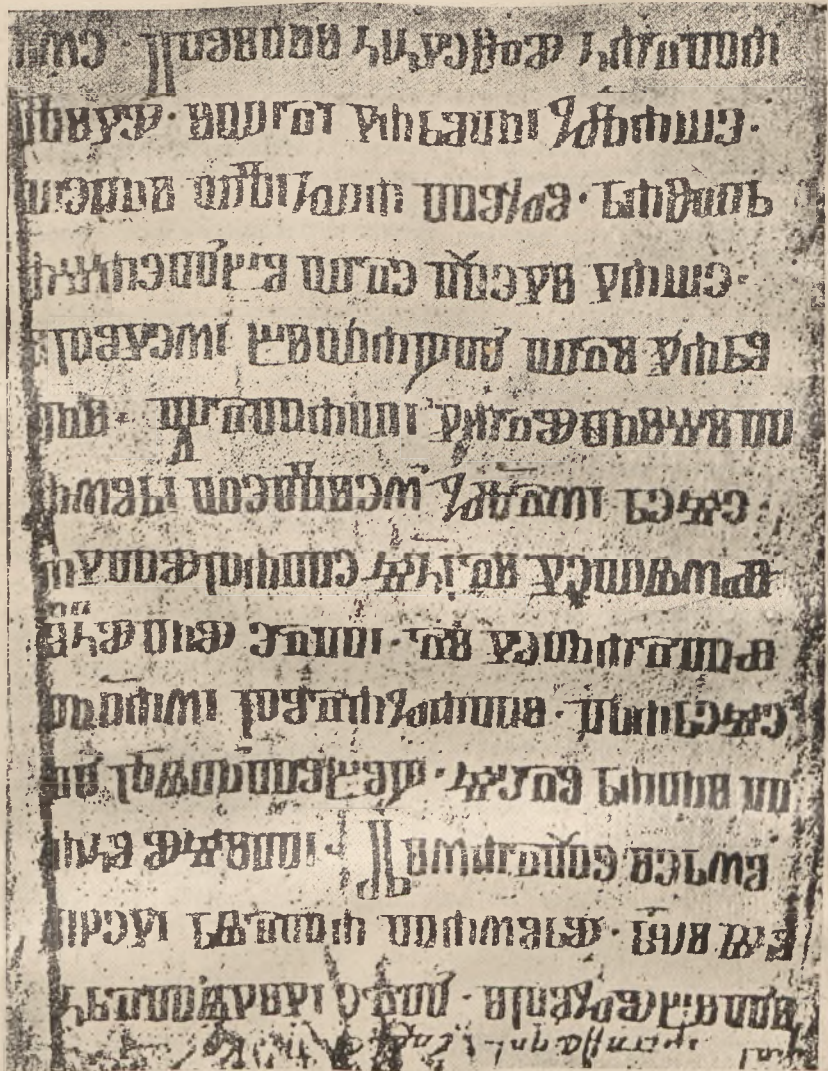
Житие на Св. Текла, пакъ откъсякъ (два пергаментни листа) отъ XII вѣкъ, но съ дългнеста глаголица, каквато е свойствена на отпослешнитъ хърватски паметници. Намира се въ Загребската Академия. Издаванъ е отъ Шафарика (Рамátky, 58—61), Срезневскій, Свѣдѣнія и Замѣтки № 74.

Хърватска жглеста глаголица

Михановичевъ Апостолъ

Текстътъ е обнародванъ още въ Бърчичевата Читанка (38—39) и въ Ягичевитъ Примѣри, II, 70—77. Снимка отъ тоя паметникъ има и у Гайтлера Die albanesischen u. slav. Schr. (последна таблица) и въ Слав. Энциклоп. III, табл. XI, отдето е и нашата снимка, съ следния текстъ:

Житие на св. Текла

а ме. Поити къ князюу каста
 ашоу. и вѣкъ народъ глаше.
 кеди какъха того развр
 аиает' бо все жини наше.
 и по немъ бидаютъ вси наро
 ди. і старъ на соуднии т
 ашоръ кеднемъ глѣсмъ рече

апоуште чѣкъ си не вѣмъ
 Шоудуу есть си не дастъ
 хвѣмъ посагати. да рече
 т' прѣд' тобою. чесо ради т'
 ако оучитъ. Димас же и ермо
 немъ рѣста таморуу. рци 'ко
 крет' киниъ ест'. и погочент'и.

||Паметниците отъ сръбска редакция сж само кирилски, но дали ще е имало преди тѣхъ и глаголически, не се знае; поне досега не сж намѣрени и твърде е вѣроятно да ги и не е имало, щомъ приемемъ, че сърбитѣ въ-
||приематъ християнство и славянска служба въ време, когато глаголицата не е била вече въ употреба у самитѣ българи. Паметници отъ тая редакция има твърде много, а по фонетичнитѣ си особености се не различаватъ отъ хърватскитѣ: ж = ѡу, ѡ = ѣ, само ѡ намѣсто ѣ и ѡ и шт — жд. Най-старитѣ паметници отъ сръбска редакция сж отъ края на XII в., каквито сж: Кулинова грамота, Мирославова Евангеле, Вълканово Евангеле и пр.

152

153

1. Банъ-Кулинова грамота отъ 1189. г. Намѣрена случайно въ време на единъ пожаръ между разхвърлянитѣ книжа на Джбровнишката архива. Откриль я рускиятъ консулъ въ Джбровникъ (Рагуза) Гагичъ и пратилъ препись отъ нея Шафарику, но била издадена тепърва на 1840. г. отъ Твртковића, Сръбскій споменици, Београдъ 1840. Издавали сж я още Шафарикъ, Срезневски, Кукулевичъ Сакцински, Миклошичъ, Новаковичъ, Карски (въ палеографията си), Смичикласть (въ *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 194). Най-ново и най-хубаво издание приготви за нея Ильинскій, Грамота бана Кулина, 1906 г. (Пам. др. письм. и иск. CLXIV, съ фототипна снимка). Грамотата е на латински и славянски и съдържа договоръ между босненския банъ Кулина и Джбровнишкия князь Кръвашъ — за свободна търговия.

Въ тоя най-старъ сръбски паметникъ се виждатъ вече главнитѣ особености на сръбския народенъ езикъ. Тя гласи:

† Оу име оѣца и сына и светаго доуха. ѣ банъ босаньски коулинъ присезаю¹⁾ тебѣ кнеже крѣвашоу и въсѣмъ граѣаномъ доубровчаномъ, правы приѣтель быти вамъ оѣдъ селѣ и до вѣка, и правъ гои²⁾ дръжати съ вами и правоу вѣроу доколѣ съмъ живѣ. І вѣси доубровчане, кире³⁾ ходе по моемоу владаниу трѣгоуюке, гѣдѣ си кто хоке, крѣтати⁴⁾, оѣдѣ си кто мине, правовѣ вѣровѣ⁵⁾ и правимъ сръдцемъ дръжати е безъ вѣсакое зледи⁶⁾, разве що ми кто да своеѣ воловѣ по-
||клонѣ⁷⁾, и да имѣ не боуде оѣдъ моѣхъ чѣстьниковѣ⁸⁾ силе и
доколѣ оу мне боудѣ, дати имѣ сѣвѣтъ и помокъ какоре⁹⁾ и себѣ, колिकоре¹⁰⁾ могоуюке, безъ вѣсега зѣлога примысла, тако ми

154

1) заклевамъ се.

2) миръ.

3) които = кѣиждѣ — аналогия по косв. форми.

4) кретати, движи се.

5) тв. пад. правѣж крѣвѣж.

6) данѣкъ; щета.

7) подарѣкъ.

8) чиновници.

9) какоре = какожде.

10) колкото = коликожде.

боже помагаи и сие свето евангелие. ѿ радое, диѣкъ бань, писахъ сию книгоу повеловъ бановъ, ѿдъ рождства христова тисоука и съто и ѿсмѣдесеть и деветъ лѣтъ, мѣсеца авѣгоуста оу дъвадесеть и деветы днь, оуспѣние главе Ишвана крѣстителѣ.

2. Мирославоо Евангеле е разкошенъ паметникъ отъ края на XII вѣкъ, писанъ за сръбския (босненски) князь Мирослава и украсенъ съ хубави, живописни заглавки и ликове. Съдържа 180 перг. л. голѣмо фолио.

До 1896. год. Мирославоо Евангеле се пазѣше въ Хилендарския мѣнастиръ на Света-гора. Тамъ го видѣлъ Порфирий Успѣнски и си зелъ отъ него единъ листъ, който билъ изложенъ на Киевската археоложка изложба презъ 1874. г. Тоя листъ сетне издаде Срезневски, Свѣдѣния и замѣтки, XLVI (Сб. Рус. Ак. т. XXII), Севастіановъ пѣкъ, пѣтувайки по Света-Гора, фотографира нѣкои заглавки отъ него за атласа на Стасова (Славянскій орнаментъ). Изучавалъ го е сръбскиятъ ученъ, архимандритъ Дучичъ, който събщи за него въ Гласникъ т. 56 (Старине Хиландарске), дето обнародва записката отъ последния му листъ.

На 1896. год., по Великденъ, когато сръбскиятъ краль Александъръ посетилъ Хилендаръ, мѣнастирскитѣ братя му го подарили; и то се пазѣше въ кралския дворецъ до 29 юний 1903 година, откогато липсало заедно съ много други ценности, но преди това на 1897. г. то биде издадено фототипно и снабдено съ научна студия отъ проф. Люба Стояновичъ, който го бѣ изучавалъ още на Света-гора презъ 1890. год. Изданието, за което иждивявалъ самъ краль Александъръ, е великолепно и напълно замѣнява оригинала.

Мирославоо Евангеле е писано и украсявано нѣщо преди 1197. г. отъ дяконъ Григория, както се чете на последния му листъ:

||Изъ грѣшны Глггорие днакъ недостоенъ нарици се 155
днѣкъ Застакихъ еванг'лиъ златомъ князю кѣкославному мирославоу сию Закидиноу...

Мирославоо Ев. е непосредственъ преписъ отъ подобно българско евангеле; въ него се срѣщатъ още носовки, макаръ и неправилно употребявани и замѣнявани: ж — съ оу и ю и ѡ — съ ѣ. За ѡ се срѣща и знакъ а. Вмѣсто оу много често се пише ю. з и г се употребя само за цифренъ знакъ. ѣ следъ гърлени се замѣнява съ и.

3. Вълканово евангеле, нарича се още и Симеоново, защото го писалъ Симеонъ старѣць келнѣмоу Бѣлкѣ въ началото на XIII вѣкъ; писалъ го в Печѣ и градѣ Радѣ (днешний Нови-Пазаръ) и то, както се приема обикновено, въ самото начало на XIII вѣкъ. Евангелето е изборно, 189 пергам.

листи 40 въ два стълбца съ цвѣтни заглавки и две изображения (на Св. Іоана и на Исуса Христа). Намира се въ Петроградъ (Императорска явна Библиотека), а донесълъ го проф. Успенскій отъ Света-Гора¹⁾. Разгледвали сж го и отбелѣзвали мнозина,²⁾ ала досега още не е издадено изцѣло. По-подробно го проучилъ С. Кульбакинъ, Замѣтки о языкѣ и правописаніи Волканова Евангелія, Изв. Руск. Акад. III, 1140—1172.

Паметниците от руска редакция начеват от половината на XI в. с Остромирово евангеле (1056); затова и тѣ всичкитѣ сж писани все сѣ кирилица. Характернитѣ фонетични белези на руско-българскитѣ паметници сж: ж = џ, ѡ = ѡ, шт — жд и строго различие между ѣ и ѡ. 156

1. Остромирово Евангеле е най-старъ запазенъ до сега паметникъ отъ руска редакция; то е изборно евангеле отъ 1056. г., писано твърде красиво на хубавъ пергаментъ съ едро уставно писмо въ два стлѣбца. Съдържа 294 листа фол. и е украсено съ хубави цвѣтни заглавки и съ ликове на евангелисти. Писалъ го дяконъ Григорий за Новгородския посадникъ Остромира, както се вижда отъ съвременната записка:

... Поухъ же ѣ писати ꙗѢѤѤ (6564), а оконтахъ ѣ ꙗѢѤѤ (6565). Написахъ же ѡвѣгнѣ снѣ рабѣу божію нареуеному сѣщюу въ крѣпении Иосифъ, а мирскы Остромиръ, близокѣу сѣщюу Изъслакоу кнѣзю. ...

Намира се въ Петроградъ, допреди революцията, въ Императорската явна Библиотека.

Остромирово Евангеле е преписъ отъ подобно старобългарско евангеле. Въ него се срѣщатъ още и дветѣ носовки, но вече по руски изговоръ, понеже се замѣняватъ съ *ou* и *u*.

1) Вълканово Ев. е преписано отъ сръднобългарски оригиналъ, затова у него се срѣщатъ още носовки; може даже да нагаждаме, какъвъ е билъ правописътъ на българската подлога, и то споредъ листъ 10, дето пише друга ржка; тя пише ѣ и ж, докато главната ржка употрѣбвява само ѣ и ж. Споредъ л. 10 българскиятъ оригиналъ употрѣбвявалъ ж и за двата юса следъ твърди съгласни, а ж и за двата юса следъ гласни и въ начало, т. е. тъй както се употрѣбвяватъ носовикитъ въ Григоровичева Миней отъ XIII в. (Arch. XXVII, 424) и Кюстендилски Триодъ (ПСп. LXVI, 538).

²⁾ Срезневскій, Древніе памятники письма и языка югозападныхъ славянъ, 58—60; а тѣй сжшо и въ Свѣдѣнія и Замѣтки.

Ст. Новаковић, С архелашке изложбе у Кијеву, 24—32; Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога, 75.

Отчетъ Имп. Публ. Библ. за 1883 годъ, 11—15. П. А. Лавровъ, въ
рецен. върху Ягичевото издание на „Grskovičev odlomak glagolskog apostola,
Труды Сл. Ком. при Имп. Моск. Арх. Общ. I.

Архим. Леонидъ, Словѣно-сербскія книгохранилища на Святой Аѳонской горѣ, 78—80.

Издаль Востоковъ на 1843: Остромирово Евангеліе 1856—1857 г., съ приложеніемъ греческаго текста евангелій и грамматическими объясненіями. Два пжти издавано литографически съ иждивение на С.-Петербургския търговецъ Илья Савинковъ — на 1883 и 1889, а най-хубава студия върху него написа М. Козловскій, Изслѣдованіе о языкѣ Остромирова Евангелія, въ Изслѣдованія по русскому языку I, 1—127.

2. Светославовъ сборникъ отъ 1073. г., преписанъ за руския князь Светослава Ярославича отъ подобенъ сборникъ, писанъ за българския царь Симеона. Открилъ го Калайдовичъ на 1817. г. въ мѣнастирь Новый Іерусалимъ, Московска епархия, а сега се пази въ Московската Синодална библиотека Има 266 перг. л. фол. уставно писмо въ два стлѣбца съ изображения. Цѣлото му заглавие гласи: *Гѣборъ отъ многъ оцъ тѣкованіа о неразумныхъ словесехъ къ евреимъ и къ арабъ и къ инѣхъ книгахъ къ краткѣ сложено на памѣть и на готовъ откътъ.* — Писаль го дяконъ Іоанъ: 157 къ лѣто, сѣѣна написа Іоаннъ днакъ изборникъ съ великоумоу князю Гѣтославу.

На л. 2, дето е изобразенъ князь Светославъ и семейството му, е стихотворно славословие, преписано отъ българския оригиналъ, а само промѣнено името на Симеона съ Светославъ. Въ нѣкои други руски преписи е запазено и Симеоновото име. Тоя сборникъ, който може да се нарече първа българска духовна енциклопедия, има голѣма важность не само като руски, но и като български паметникъ, понеже съдържа твърде много старобългарски изрази¹⁾. Въ него сж запазени носовкитѣ, макаръ и неправилно употребявани.

Архангелско Евангелие. Наречено тъй, защото е намѣрено въ Архангелска губерния, а сега се пази въ Московския Румянцовски музей. Съдържа 178 перг. л. малка 4^о. То е изборно евангеле, писано на 1092. година и по съдържание се приближава до най-старитѣ наши евангелія, а по езикъ въ него преобладаватъ повече руски свойства отколкото въ Остромирово Евангеле, макаръ и тукъ да се употребява още ж. Изучаваль го Воскресенскій и Дювернуа (О критическомъ значеніи Архангельскаго Евангелія, Ж. М. Н. Пр. 1878, окт. 181—219), но сега то е достъпно въ първообразния си видъ, защото Румянцовскиятъ музей го издаде на 1912. г. фототипно

¹⁾ Вж. описанието му у Горскій и Невоструевъ, Описаніе слав. рукоп. Москов. Синод. Библ., отд. II, стр. 365—405. Издадено (фототипно) отъ Общ. Люб. др. писъм. на 1889 г. (Сборникъ) и пакъ на 1884 г. (но захванато отъ 1819 година!) — съ предисловія отъ Барсова и Дювернуа: Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года съ греческимъ и латинскимъ текстами. Студия върху тоя сборникъ вж. L. Masing, Studien zur Kenntnis des Izbornik Svjatoslava vom J. 1073, Arch. VIII, 357—395, IX, 77—112.

съ всичкитѣ му външни особености, та дори и подвързията му и коритѣ му сж имитирани — да ги не различишъ отъ истинскитѣ.

Какво значение могатъ да иматъ тия разни редакции за историята на езика ни? Когато е дума за историята на българския говоримъ езикъ, твърде малка цена могатъ да иматъ паметници, писани извънъ българскитѣ земи; защото такива паметници или сж преписи отъ познати старобългарски рж-кописи и тогава сж излишни, или сж си тамшни оригинали ||или преводи — следователно произлѣзли подъ влияние на съответния домашенъ говоръ и, значи, пакъ безъ значение за историята на българскитѣ звукове и форми. Само ония отъ тѣхъ биха имали важностъ за българския народенъ езикъ, и то за речника му, въ които бихме намѣрили нѣкои старобългарски думи, запазени въ преписи отъ загубени български оригинали, както е случая съ дѣлата на I. Екзарха, запазени въ руска редакция и пълни съ хубави думи все отъ български произходъ. Но кога е дума за историята на българския книжовенъ езикъ, еднакво сж важни всички паметници, писани дето-и-да-е върху българска основа, понеже съ тѣхъ се обясняватъ разнитѣ фази, презъ които минава този езикъ, за да се нагоди за книжовенъ органъ у разнитѣ славянски народи, и какъ подире тия народи, подъ влияние на домашния си говоръ, се освобождаватъ полека-лека отъ него, за да сторятъ мѣсто на по-млади и по-жизнени струи.

Като останемъ сега при домашнитѣ, чистобългарски паметници, ще трѣбва преди всичко да ги раздѣлимъ на три групи — споредъ тритѣ главни периода на бълг. езикъ — и тогава имаме: старобългарски, сръднобългарски и новобългарски писмени паметници.

Старобългарски паметници.

Старобългарскитѣ паметници сж сравнително малко, но за това пкъ иматъ голѣмо значение като най-стари и най-достовѣрни извори за историята на езика ни: тѣ служатъ за нейно изходище, тѣ сж начало и основа не само на българското, но и на славянското езикознание. Ето защо още отъ първо време славиститѣ обърнаха върху имъ особено внимание, па ако и да не сж още всички доволно изучени, все сж поне всички издадени и стоятъ всѣкому на разположение за непосредна проука.

Старобългарскитѣ паметници биха се групирани най-добре по самото имъ писмо на глаголски и кирилски — толкозъ повече че тази дѣлидба се посрѣща и съ тѣхния хронологиченъ редъ, понеже ако бихме ги групирани по старинность, бихме получили пакъ такива две групи; защото гла-

||голскитѣ, като по-стари, както се приема обикновено, ще 159
 трѣбва да туримъ пакъ на първо мѣсто, а кирилскитѣ, като
 по-нови, — на второ. А какъ бихме ги поставили, глаголскитѣ
 и кирилскитѣ по отдѣлно единъ следъ други, е твърде мъчна
 работа, понеже ни единъ отъ тѣхъ не е датуванъ, нито можемъ
 на-здраво да опредѣлимъ, кой отъ тѣхъ е по-старъ, кой по-
 новъ. За да опредѣлимъ старината имъ, ний си служимъ кое
 съ палеографскитѣ имъ белези, кое съ правописнитѣ имъ осо-
 бености, кое пъкъ съ граматичнитѣ имъ свойщини. Разбира се,
 че тѣй не сме винаги сигурни да улучимъ истината, защото
 и тритѣ речени свойщини могатъ да бждатъ пренесени отъ
 по-старъ на по-новъ паметникъ, чрезъ просто преписване;
 обаче при липса на други по-достовѣрни данни, служимъ си
 съ това, що ни даватъ самитѣ паметници.

Ако не броимъ двата глаголски паметника — Пражки
 листи и Киевски фрагменти — понеже въ тѣхъ се от-
 разаватъ небългарски свойщини, ако не смѣтаме и чутното
 Остромирово евангеле и Новгородскитѣ листи
 пакъ по съща причина, ще излѣзе, че старобългарски памет-
 ници имаме всичко на всичко 15: осемъ по-крупни и седемъ
 откъслечни. Приема се, че всичкитѣ петнайсетъ старобъл-
 гарски паметници сж писани преди XII вѣкъ и се отличаватъ
 отъ паметницитѣ, писани следъ това време, главно по това,
 че у тѣхъ характернитѣ български звукове ж и џ се упо-
 трѣбятъ още правилно, безъ да се смѣсватъ една съ друга,
 както става въ паметницитѣ, писани следъ тѣхъ — презъ
 срѣднобългарския периодъ. Има и други отлики между единитѣ
 и другитѣ паметници, обаче тѣ не сж тѣй сигурни и не биятъ
 тѣй на очи, както е именно употребата на ж и џ, по която
 веднага познавашъ паметника, щомъ знаешъ старобългарската
 употреба на дветѣ гласни.

Отъ четиринадесетѣхъ старобълг. паметници осемъ сж
 глаголически, а шестъ — кирилски. Глаголическитѣ отъ
 своя страна се раздѣлятъ пакъ на две групи споредъ видътъ
 или почеркътъ на глаголицата, съ която сж писани; защото
 въ едни отъ тѣхъ личи тѣй наречената обла глаголица,
 а други сж писани съ жглеста. Споредъ това имаме на една
 страна: Зографско ев., Мариинско ев., Асеманово ев.
 ||и Синайски трѣбникъ, а на друго — Клоцовъ сбор- 160
 никъ, Синайски псалтирь, Охридско ев. и Ефремъ
 Сирийъ или Македонски листъ. Ако приемемъ, че облата
 глаголица е по-стара отъ жглестата, ще трѣбва и да при-
 знаемъ, че първитѣ четири старобългарски паметника сж по-
 стари отъ другитѣ. Ала сравнимъ ли ги откъмъ езикъ и пра-
 вописъ, веднага се убеждаваме, че писмото въ тоя случай не
 значи много; защото по граматичнитѣ си свойщини Клоцовъ
 сборникъ, Синайски псалтирь изглеждатъ по-стари отъ
 Асеманово ев. или даже отъ Синайски трѣбникъ.

Затова безъ да гледаме съ какъвъ видъ глаголица сж писани, а гледаме напр., какъ употрѣбаватъ другитѣ две характерни букви **ѣ** и **ѥ**, ще получимъ веднага друга групировка, която освенъ че засѣга по-сжществена частъ на езика, ами ни и позволява да вмѣстимъ и другитѣ старобългарски паметници въ нея, та да получимъ една обща дѣлидбена основа за всичкитѣ наши най-стари паметници — биле тѣ глаголски, или кирилски. И тогава, като прибавимъ къмъ изброенитѣ горе глаголски паметници и останалитѣ шесть кирилски, и то два цѣли: Савина книга, Супрасълски сборникъ, и четиритѣ откъслечни: Слуцки псалтирь, Хилиндарски листи. Ундолскиеве ев. и кир. Македонски листъ, ще ги разпредѣлимъ всичкитѣ споредъ употрѣбата въ тѣхъ на ероветѣ. Гледаме именно, доколко тия звукове сж запазени безъ промѣна и доколко сж промѣнени.

Но понеже ни единъ старобългар. паметникъ не иде на право отъ времрто на св. св. Кирила и Методия, а всичкитѣ сж преписи отъ X. и XI. вѣкъ, то и въ ни единъ отъ тѣхъ не срещаеме идеално правилна употрѣба на ероветѣ: всичкитѣ сж отстѣпили малко или много отъ сжщинската старобългарска граматика въ тая точка, понеже самиятъ езикъ не е билъ вече на сжщо равнище откъмъ тая страна, та писателитѣ колкото и да се стараели да запазятъ старата правилностъ, принудени сж бивали да отстѣпятъ неволно подъ влиянието на живия тѣмъ рѣденъ говоръ. Ето защо при класификацията на старобългар. паметници върху тази основа не бива да питаме, кои старобългар. паметници отстѣпятъ и кои не, а трѣбва да питаме, кои отъ тѣхъ отстѣпятъ по-малко и кои повече ||отъ най-старото положение. Отстѣпката е двойна: графична ¹⁶¹ и фонетична; графичната отстѣпка сѣстои въ замѣната на двата ера помежду имъ, а фонетичната — въ тѣхното изяснение — вокализация, която става все по сжщия начинъ у всичкитѣ старобългар. паметници, а именно **ѣ** въ **о** и **ѥ** въ **е**.

Едната и другата замѣна е следствие отъ по-сетнешно състояние на езика и произлиза отъ тамъ, че дветѣ тъмни гласни **ѣ** и **ѥ** споредъ различното си положение въ думитѣ могатъ да иматъ различенъ изговоръ. Графичната замѣна между **ѣ** и **ѥ** показва и тѣхно фонетично изравнение — било че получаватъ и двата еднакъвъ тъменъ гласежъ (**ѣ** = **ѣ**), било че и двата ера нѣматъ изобщо никакъвъ гласежъ, т. е. „изчезватъ“. Фонетичното изравнение между **ѣ** и **ѥ** става още въ старобългарски по сжщи законъ и въ сжщи случаи, както го виждаме и днесъ по българскитѣ говори: **ѣ** и **ѥ** се изравняватъ фонетично (а вслѣдствие на това и графично) само въ отворени срички — било средъ дума, било въ края. Графичната замѣна между ероветѣ въ старобългарскитѣ паметници става почти все въ полза на **ѣ**, а не наопаки; само въ кир. Макед. листъ и на две-три

страници отъ Супр. сб. замѣната става въ полза на ъ, та ако смѣтаме тия пасажи отъ Супр. и Макед. л. за едновременно съ другитѣ старобѣлг. паметници, ще трѣбва да признаемъ, че още въ старобѣлг. периодъ се явява оная правописна школа, която получава отпосле такова широко приложение между бѣлгари, сѣрби и румѣни и която признава само ъ.

Замѣната на ероветѣ съ чисти гласни о и е става още въ старобѣлг. пакъ по сѣщи законъ, както и въ новобѣлгарскитѣ говори: ероветѣ се вокализуватъ само въ затворени срички и подъ ударение. А понеже ударението може да бѣде различно споредъ думитѣ и говоритѣ, затова нѣма и голѣма последователностъ откъмъ тая страна нито въ старобѣлгарскитѣ паметници, нито въ новобѣлгарскитѣ говори. Но все едно, понеже и вокализацията на ероветѣ е нѣщо сетнешно, то и по нея можемъ да сѣдимъ за старината на паметниците; още повече, имайки предъ видъ новобѣлгарскитѣ говори откъмъ тая страна, можемъ дори да нагаждаме, ||въ кой старобѣлг. паметникъ кое днешно бѣлгарско наречие 162 се отразява.

И така имайки предъ очи употребата на ероветѣ въ старобѣлгарскитѣ паметници, бихме ги разпредѣлили споредъ тѣхното постепенно отдалечение отъ най-правилния типъ по тоя редъ:

На първо мѣсто бихме поставили Зографско евангеле — най-правилень старобѣлгарски паметникъ, защото има най-малко графични и фонетични замѣни за ъ и ъ. Въ него има друга една замѣна между ъ и ъ, на която най-напредъ обърна внимание проф. Ягичъ (Studien über das Zographos-Evangelium, Arch. I.), но и тя говори тъкмо въ полза на по-голѣма старина; защото, за да се замѣняватъ ероветѣ подъ асимилационно влияние на сѣседнитѣ срички, иска се тъкмо чувство за тѣхъ, иска се фино различие между ъ и ъ, каквото въ другитѣ старобѣлгарски паметници или сѣвсемъ нѣма, или го има въ твърде ограничена мѣра. Освенъ това Зогр. еванг. и по другитѣ си граматични и лексикални особености съ право заема първо мѣсто между всичкитѣ старобѣлгарски паметници.

Наредъ до него заслужва да стои Клоцовъ сборникъ, който наравно съ Зогр. еванг. има тѣй сѣщо правилна употреба на ъ и ъ, макаръ и да дава по-широко поле на вокализацията, отколкото Зографско евангеле.

На трето мѣсто бихъ поставилъ веднага Савина книга. Тоя паметникъ, макаръ и кирилски, по своята употреба на ъ и ъ заслужва да вземе мѣсто току следъ Зогр. и Клоцъ, защото въ него тъмнитѣ гласни, ако и да не се употребяватъ сѣвсемъ правилно, обаче само въ срички, дето нѣматъ звукова стойностъ — иначе твърде рѣдко се замѣняватъ

помежду си. Освенъ това въ Сав. вокализацията на **ѣ** и **ѡ** е твърде ограничена, та ако не бихме го взели за преписъ отъ глаголически паметникъ, както приема Щепкинъ, ще трѣбва да предположимъ, че произхожда отъ такава българска областъ, гдето **ѣ** и **ѡ** се не вокализуватъ въ **о** и **е**; такива сж родопскитѣ краища отъ една страна и Косовско-моравскитѣ — отъ друга.

||На четвърто мѣсто иде Самуиловъ или Прѣспен- 163 ски надписъ отъ 993. г., който не е тъй обеменъ, за да му се установи по-точно правописътъ, но пакъ можемъ каза, че откъмъ **ѣ** и **ѡ** е съвсемъ правилень, понеже само единъ примѣръ има, дето **ѣ** е употрѣбенъ неумѣстно — въ чуждата дума индиктъ, която е написана съ **ѣ** подиръ н: инѣд(иктъ).

На пето мѣсто иде Марийнско ев. — инакъ старински паметникъ, но откъмъ **ѣ** и **ѡ** заема срѣдно мѣсто, защото **ѡ** пази етимологично мѣсто само при мекитѣ мъжки основи на чиста съгласна и при женскитѣ **и** — основи, докато въ другитѣ групи думи срѣщаме въ повече случаи **ѣ** намѣсто **ѡ**. Освенъ това Мар. вокализува почти редовно всѣко затворено **ѡ** и само **ѣ** пази още стариятъ си изговоръ.

Шесто и седмо мѣсто бихъ далъ на двата синайски ръкописа — Синайски трѣбникъ и Синайски псалтиръ, въ които ероветѣ освенъ че се замѣняватъ помежду си, но се и често вокализуватъ, тъй че изобщо употрѣбата имъ е доста разнебитена.

Осмо мѣсто подъ редъ ще заеме Асеманово ев., въ което се съглежда най-голѣма нехайность откъмъ употрѣбата на ероветѣ и кждето срѣщаме не само обикновената графична и фонетична замѣна за **ѣ** и **ѡ**, ами забелѣваме въ тая индиферентность известно предпочтение къмъ **ѡ** — види се, просто по правописна привычка, а не по нѣкаква говорна причина. Зарадъ тая си особеность Асем. ев. се явява като предходникъ на оная група срѣднобълг. паметници, които употрѣбватъ изключително **ѡ**.

Девето мѣсто ще дадемъ на Супрасълски сборникъ, който замѣнява навредъ **ѡ** и **ѣ** освенъ у мекитѣ мъжки и женски основи на чиста съгласна. По вокализация на ероветѣ Супр. сборникъ стои нѣкакъ-си посрѣдъ, понеже вокализува само **ѡ**, докато **ѣ** си остава тъмно. Обаче това не трѣбва да обясняваме съ старината на паметника, а съ влияние отъ съвременния говоръ, който се отразява въ него; защото иначе Супр. отстѣпя въ много точки на другитѣ старобълг. паметници и се доближава до преходнитѣ срѣднобългарски.

||Останалитѣ шестъ старобълг. паметници мъчно се степенуватъ, защото сж откъслечни, но отъ тѣхъ най-старинско впечатление откъмъ **ѣ** и **ѡ** прави Ефремъ Сиринъ (Маке- 164

донски листъ), подиръ него би вървѣло Охр. ев., сетне Слущки пс., Хилиндарски листи, Ундолско ев и найсетне и кир. Македонски листъ, ако може изобщо да се смѣта и той за старобългарски паметникъ. Последнитѣ два паметника се отличаватъ отъ другитѣ по това, че даватъ изключително предимство само на единъ отъ двата ера: Унд. ев. — на ъ, а Кир. Макед. листъ — на љ. Ако това не е само нѣкоя случайностъ, ще трѣбва да приемемъ, че Унд. ев. е прототипъ на Охридската правописна школа, тъй разпространена презъ сръднобългар. периодъ, а пъкъ Ефр. Сир. се явява като продължение на Асем. въ посока къмъ изключителна употреба на љ, т. е. прототипъ на Кратовската школа, за която ще говоримъ по долу.

Тоя редъ на старобългар. паметници може да бѣде инакъвъ, ако изхождаме не отъ фонетично, а отъ морфологично гледище и, най-сетне — пакъ други, ако вземимъ за изходище лексикалната имъ страна. Азъ взехъ обаче за основа употребата на ероветѣ, първо, защото само по себе си това тѣхно фонетично-графично свойство е твърде характерно и второ, защото сжщото свойство, употребата на ъ и љ, прилѣга твърде хубаво да се взема за дѣлидбена основа и на отпослешнитѣ — сръднобългарски — паметници. Тогава, за да разпредѣлимъ българскитѣ паметници както отъ първия тъй и отъ втория периодъ, ще гледаме каква е у тѣхъ употребата на четиритѣхъ характерни звукове: ж—љ и ъ—љ; употребата на ж—љ ще ни служи за отлика помежду старобългарскитѣ и сръднобългарскитѣ паметници, а по употребата на ъ—љ ще различаваме пакъ старобългарскитѣ паметници помежду имъ и сръднобългарскитѣ пакъ помежду имъ. Значи, за дѣлидбени основи на старитѣ наши паметници ще служатъ пакъ характернитѣ звукове — двата юса и двата ера, които, заедно съ ъ, сж вѣчни придружници на българскитѣ писмени произведения още отъ край време, а и днесъ — най-очевидни отлики на българскитѣ говори помежду имъ. — Следва описъ на старобългарскитѣ паметници.

||

А. Глаголически паметници.

165

1. Зографско Евангеле

Зографско Ев. се нарича тъй, защото до 1860. г. било имотъ на Зографския мѣнастиръ, но сега се намира въ Петроградската явна библиотека.

Историята на тоя драгоцененъ български паметникъ, споредъ както е изложена въ изданието на Ягича, е на кратко тая:

На 1843. г. австрийскитѣ Цариградски консулъ Атонъ Михановичъ (хърватинъ), който е прибралъ много ценни ста-

рини отъ Македония, на своето пътуване по Света-гора видѣлъ това евангеле въ Зографския мѣнастиръ и съобщилъ

Обла глаголица.

Зографско Евангеле.

за него на Григоровича, който на следната година бѣше предприелъ пътуване по Европейска Турция. Григоровичъ пре-

глежда това евангеле, но дава само кратка бележка за него въ книгата си „Очеркъ научнаго путешествія по европейской Турціи“. Следъ това на 1857. г. рускиятъ археологъ Петръ Севастіановъ го фотографира цѣло и го поднася даръ на руския царъ Александра II, а на 1860. г. Зографскитѣ братя го пращатъ чрезъ сжщия Севастіановъ изцѣло даръ на бѣдния царъ Освободитель, като го придружаватъ съ следни надписъ:

Сіе глаголическое Евангеліе Аеоно-зографская славено-болгарская общежителъная обитель вручила дѣйствительному статскому совѣтнику Петру Севастіанову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству Самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентября 8. 1860. Настоятель Архимандритъ Антимъ съ братією.

Преди това Срезневски напечата единъ извадѣкъ отъ Зогр., както му го преписалъ и пратилъ българинъ Петковичъ (Изслѣдованія и замѣчанія о древнихъ памятникахъ старосл. литературы, 1856), нѣщо обнародва и Ханка на 1859. г. въ книгата си „Начала священнаго языка славянъ“, но пълно издание на Зогр. Ев. приготви Ягичъ на 1879. г., следъ като го преписа цѣлото съ кирилски букви и напечата въ Берлинъ съ латински предговоръ подъ заглавие: Зографское Евангеліе, изданное В. Ягичемъ. Quattuor evangeliorum Codex alagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Edidit V. Jagić. Berolini. 1879. ||Изданието е примѣрно — както подобава на ученъ като 166 Ягича: предхожда се съ една студия върху историята на ||памятника, снабдено е съ бележки подъ текста, съ речникъ 167 и съ три снимки на края; а преди това сжщиятъ ученъ бѣ напечаталъ вече особена студия върху езика на Зогр. Ев.: Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographos-Evangelium. Arch. I, 1—55, II, 201—269.

Ягичъ приема, че Зогр. Ев. е писано въ края на X или въ началото на XI вѣкъ, и то въ България.

По правилния си езикъ и правописъ Зогр. Ев. заема първо мѣсто между всички старобългарски паметници. Малкото отклонки у него отъ общата граматична правилност приличатъ повече на случайни грѣшки отколкото на говорни рефлексии. Една правописна особеност обаче на Зогр. Евангеле безъ-друго отражава съвремененъ говоръ и ни дава дохвату да нагаждаме за родината му: въ Зогр. Ев. дветѣ тъмни гласни ѣ и ѣ се замѣняватъ по начинъ, който издава живъ говоръ; тѣй напр. пише се дѣка, но дѣкѣ, зѣла, но зѣлкѣ, кѣнкѣ, но кѣнкѣ и пр. Тази асимилационна замѣна между ѣ и ѣ напомня твърде много на подобна чувствителностъ къмъ твърди и меки съгласни въ рупско-родопскитѣ говори, дето и днесъ се слуша китка, но кит'ки, болна, но бол'ни; затова не ще сгрѣшимъ, ако приемемъ, че Зографско Евангеле отражава откъмъ тая страна рупско-родопски говоръ и че споредъ

това родината му трѣбва да се търси въ областта на тия говори.

Зографско Евангеле съдържа 304 пергаментни листа, отъ които 288 евангеле и 16 листа синаксаръ — показалецъ на евангелето (скара).

Споредъ както казва Ягичъ, забелѣзватъ се въ цѣлия паметникъ да сж писали въ разное време четири писци: двама глаголаши и двама кириловци. Книгата била първомъ написана съ обла глаголица, но следъ време се изгубили нѣколко листа, а именно коли шеста и седма и единъ листъ отъ осма кола — всичко 17 листа (отъ Мат. XVI, 20 до Мат. XXIV, 20); тѣзи листи допълнилиъ отсетне други писачъ пакъ съ глаголица, но вече не съ обла, а съ жглеста (Вж. 3 снимки отъ тая частъ у Гайтлера, Die alb. u. sl. Schr.); подиръ това на краятъ има прибавенъ показалецъ (синаксаръ) — отъ трети писачъ и то съ кирилски букви. Освенъ това, тукъ-тамъ между глаголския текстъ има тѣй сжщо бележки съ ки- 168
рилица. Тия разни прибавки се обясняватъ тѣй, че евангелето било дълго време въ употрѣба и, споредъ както се изхажявало, било допълняно отъ разни ржце.

За произхождещото както и за старината на този най-важенъ нашъ паметникъ не знаемъ нищо положително, защото нийде въ него нѣма забелѣзано, кой го е писалъ, нито пъкъ где и кога е писанъ. На листъ 288 се чете, истина: Іѡанъ грѣшны нѣрен прѣсѣлаѣши тетр . . ., писано съ кирилски букви, но това е сетнешна бележка и се отнася навѣрно къмъ синаксара, сир. този Іоанъ иерей ще е написалъ показалецътъ на евангелето, а не че е вървиченъ писачъ на цѣлия паметникъ, което впрочемъ се вижда и отъ самиятъ езикъ, понеже въ него личи срѣднобългарски правописъ: кланкѣжѣ, кѣунѣжѣ, придѣшѣжѣ и пр.

2. Клоцовъ сборникъ или Glagolita Glozianus.

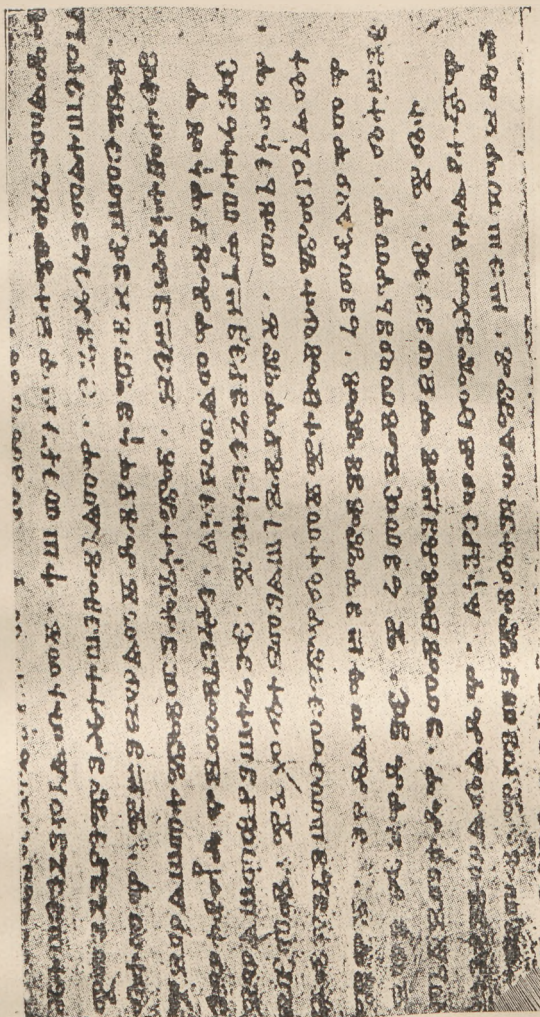
Твърде важенъ глаголически паметникъ не само поради старината и съдържанието си, но и затова, че той послужи на словенския филологъ Копитаря да обори мнението на Добровския по въпроса за старшинството на глаголицата.

Паметникътъ билъ частно притежание на единъ австрийски графъ Cloz (умрѣлъ на 1856. г. въ Триентъ), но преди това (до края на XV в.) билъ на островъ Veglia или Krk (по хърватски), а сега се намира въ Триентъ, Тиролъ, (12 листа) и въ Инсбрукъ, Долна Австрия, (два листа). Има всичко 14 перг. листа дългнеста четвъртина и е писанъ съ глаголица, която прехожда къмъ жглеста; буквитѣ сж подъ линия. Както се чете въ една латинска записка, ржкописътъ билъ преди съ богата подвързия и се смѣталъ като писанъ отъ самъ Св. Іеронима.

Съдържа слова отъ разни Свети отци, а именно:

1) Слово на Врѣбница отъ Іоана Златоуста (?) — само краятъ.

Жглеста глаголица.

Клозовъ сборникъ.

2) Слово за Юдиното предателство отъ І. Златоуста — цѣло.

3) Слово на Велики-Петъкът отъ Атанасия Великий — цѣло.

||4) Слово на Погребение Христово отъ Епифанія — само начало.

Копитаръ издаде на 1836. г. 12 листа (Триентинскитѣ) отъ тоя паметникъ, като го нарече *Glagolita Clozianus* (Клоцовъ ||глаголашъ); тъй се нарича и досега въ науката, но за яснота по-прилѣга да го наричаме Клоцовъ Сборникъ. На 1860. год. пѣкъ Миклошичъ издаде другитѣ два листа (отъ Инсбрукъ) въ *Denkschriften der Wiener Akad.* т. 10, подъ заглавие *Zum Glagolita Clozianus*. Цѣлиятъ паметникъ издаде Срезневски въ „Древніе глаголическіе памятники“, 163—220, ала най-хубаво издание на Клоцовъ сборникъ уреди Вондракъ: „*Glagolita Clozův*“, Прага 1893 г. съ три снимки, като го разгледа и оцени отъ всѣка страна. Две снимки отъ тоя паметникъ издаде и Гайтлеръ въ книгата си *Die albanesischen und slavischen Schriften* (снм. 3—4).

За произходището на Клоцовъ Сборникъ има тъй сжщо разни мнения; Шафарикъ и Гайтлеръ го искарватъ отъ българско, Миклошичъ го смѣта за словенски паметникъ, Ягичъ и Вондракъ приематъ, че е преписванъ въ Хърватско или отъ хърватинъ, понеже и въ него, както и въ Мар. Ев., се срѣщатъ замѣни между ж и ѡ, както между ѣ и и. Има впрочемъ и доста нови изрази вмѣсто по-стари, но пакъ тоя паметникъ изглежда да е преписъ отъ твърде старински оригиналъ — вѣроятно още отъ времето на Кирила и Методия. Облакъ (Нѣколко бѣлѣжки върху старобѣлг. паметници, МСб. IX) приема тъй сжщо, че въ основата си Клоц. Сб. е „панонски“, но допуска, че може да е преписванъ нѣйде въ Стара Сърбия или северна Македония.

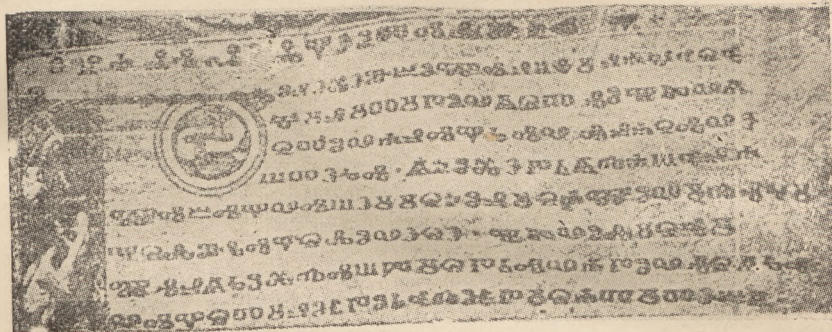
3. Мариинско Евангеле.

И това евангеле е свързано съ имената на Михановича, Григоровича и Ягича.

На своето пѣтуване по Света-Гора Викторъ Григоровичъ, следъ като бѣ узналъ по-напредъ отъ Михановича, че на Атонъ имало глаголически рѣкописи (Михановичъ му даже показалъ два листа отъ сжщото Мар. Ев., които получилъ отъ единъ грѣкъ), разгледва грижливо мѣнастирскитѣ библиотеки, вижда много рѣкописи, отъ които нѣкои взима съ себе си, отъ други си откъснѹва по единъ по два листа, но отъ всичкитѣ му придобивки най-важна е находката му въ една ||постница, наречена скитъ Света Богородица, дето намѣрилъ именно това драгоценно евангеле. За тая си честита находка Григоровичъ съобщава въ съчинението си „Очеркъ путешествія по Европ. Турціи“, 96, дето и обещава да говори на

друго мѣсто по-обширно за тоя ржкописъ. Но минувать години и Григоровичъ нищо не пише. Подканятъ го и руски и други учене, а той ще спомене само, че ржкописътъ е у него и че тъкми да го издава. Въ туй време Миклошичъ обнародва (въ Slavische Bibliothek, 1850), двата листа отъ сщия ржкописъ, които бѣ получилъ отъ Михановича. А и Шафарикъ спо-

Обла глаголица.

Мариинско Евангелие.

лучи да се слобие съ малкъ извадкъ отъ сщщото Евангеле, що му пратилъ Григоровичъ, та го напечата въ Pámatku hlalolského písemnictví, 1852. Най-сетне на 1853. г. и самъ Григоровичъ излѣзе съ едно описание на тоя паметникъ въ Известията на руската Академия т. II. Тъкмо въ туй време бѣше въ разгара си въпросътъ за произхода на старобългар. езикъ и на глаголското писмо, и славянскитѣ учени се надпреварваха да изнесатъ повече данни за това или онова мнение; съ тая цель Срезневски издаде на 1866. год. своя сборникъ „Древніе глаголическіе памятники“, дето отпечата доста голѣма часть отъ това евангеле. Въ сщия сборникъ Срезневски печата и двата листа отъ Михановича, но като отдѣленъ глагол. паметникъ, безъ да знае, че тия листи сж откъснати отъ Мар. Ев. Следъ разни перипетии, които сж ||изложени въ Ягичевото издание, най-сетне подиръ смъртъта 172 на Григоровича, когато Мар. Ев. бива пренесено заедно съ другитѣ ржкописи на Григоровича въ Московския Румянцовски музей, Ягичъ влиза въ споразумение съ Руската академия и тя му спомага да издаде и Мариинско Евангеле; тъй излѣзе на 1883. г. великолепно издание на тоя паметникъ подъ заглавие: Памятникъ глаголической письменности, Марійнское четвероевангеліе съ примѣчаніями и приложеніями. Трудъ В. Ягича, Спб. 1883, а по латински: Quatuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus, edidit V. Jagić. Изданието е въ всѣко отношение примѣрно; текстътъ е предаденъ безъ погрѣшки съ кирилица,

снабденъ е съ бележки, предъ текста има обширна студия върху него, а следъ текста е подробенъ речникъ на всѣка дума, де и де се срѣща.

Две страници отъ него има снети и у Гайтлера, Die alban. und slav. Schriften.

Мариинско Евангелие има 173 перг. листи 4^о, отъ които 171 сж въ Москва (Румянцовски музей) и два (Михановичеви) у професоръ Лескина (Лайпцигъ), който ги получилъ отъ Миклошича. Писмото му е красива об ла глаголица, по 30 реда на стр. Буквитѣ сж писани надъ линия, а не подъ линия, както въ други глаголски паметници. Изобщо ржкописътъ е много грижливо и уредно писанъ.

Както и другитѣ стари наши паметници и Мар. Ев. е изпълнено съ разни бележки отъ по-сетнешно време, обаче тия бележки сж безъ значение за историята на паметника, та и тукъ сме принудени да нагаждаме за родината и за годинитѣ на тоя паметникъ. Ягичъ, основавайки се на нѣкои фонетични и лекискални особености на Мар. Ев., исказва мнение, че то е писано въ областъ, населена съ хървати или сърби (Босна, Херцеговина или Далмация) — или поне че писачътъ му е билъ сърбохърватинъ. Основанията му сж тѣзи, че въ Мар. Евангеле ж се замѣнява тукъ-тамъ съ сѹ (дрѹгоуѣжъ, отпѹщю) или (мжжж мждрѹ, по обѹчаѣжъ, лѣждѣ, мжжѣжѣ) и че се употребява дума кокотъ намѣсто коуръ (пѣтелъ). Милетичъ, разгледвайки езика на Мар. Ев. (Особеноститѣ на езика въ ||Марийския паметникъ, ПСп. XXI) се противопостави на това 173 мнение, като каза, че тия сжщи особености може да бждатъ свойствени и на паметникъ, писанъ нейде въ северна Македония.

4. Синайски Трѣбникъ.

Нареченъ тѣй, защото се намира въ единъ мѣнастирь (Св. Катерина) на Синай-планина (Арабия), дето го видѣлъ на 1850. г. архим. Порфирий Успенскій и отъ който си за-||несълъ три листа, що издаде сетне Срезневскій (Древн. глаг. 174 п-ки, снимка XIV) като откъслекъ отъ „служебникъ“.

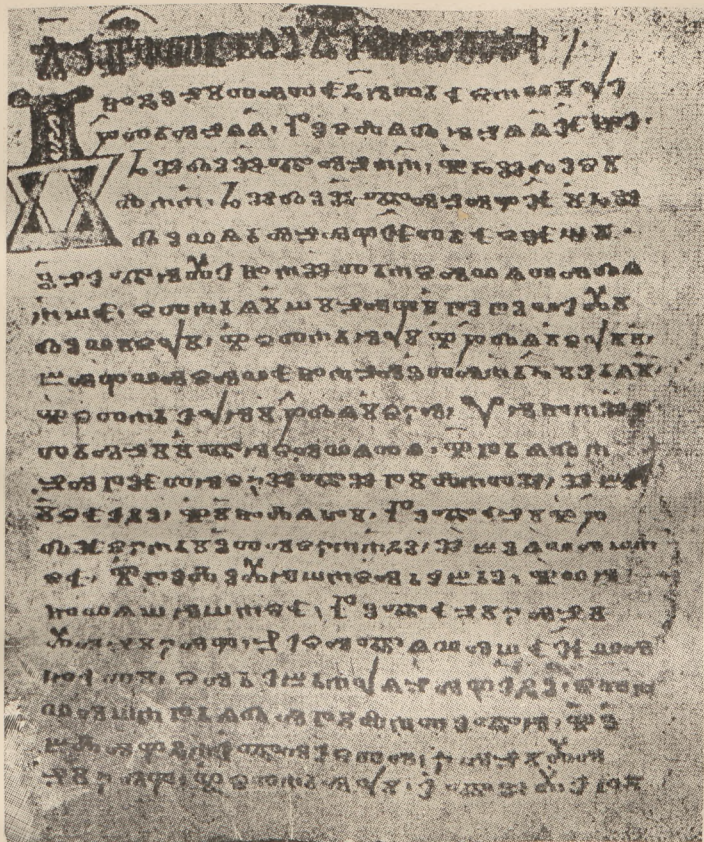
Цѣлиятъ паметникъ издаде Леополдъ Гайтлеръ на 1882. г., следъ като ходи нарочно въ Арабия, та преписа него и други единъ глаголически паметникъ — Синайски псалтирь. Гайтлеровото издание носи заглавие: Euchologium, glagolski spomenik manastira Sinai-brda, u Zagrebu, 1882, съ една снимка; но въ науката сжщиятъ паметникъ е познатъ подъ име Euchologium Sinaiticum, или на български Синайски молитвеникъ (трѣбникъ).

Синайски трѣбникъ има 106 перг. листа 8^о (14×10.5) съ по 24—26 реда на стр. жглеста глаголица, надъ линия. Писмото е доста дребно и широко, но заглавията сж писани

съ едро (унциално) и дългнесто цисмо. Между едритѣ букви идва кирилско т.

Син. Тр. не употрѣбѣва з.

Жглеста глаголица.

Синайски Трѣбникъ.

Откъмъ ꙗ и ѣ отстѣпя отъ старата правилность, а именно ꙗ се замѣнява често съ ꙗ, особено въ случаи, кога се не изговаря: ꙗн-, ꙗстк- се предаватъ чрезъ ꙗн-, ꙗстк-, но творит. падежъ се пише постоянно мѣ. — Вокалицията на ꙗ и ѣ въ о и е е тъй сжщо обикновена.

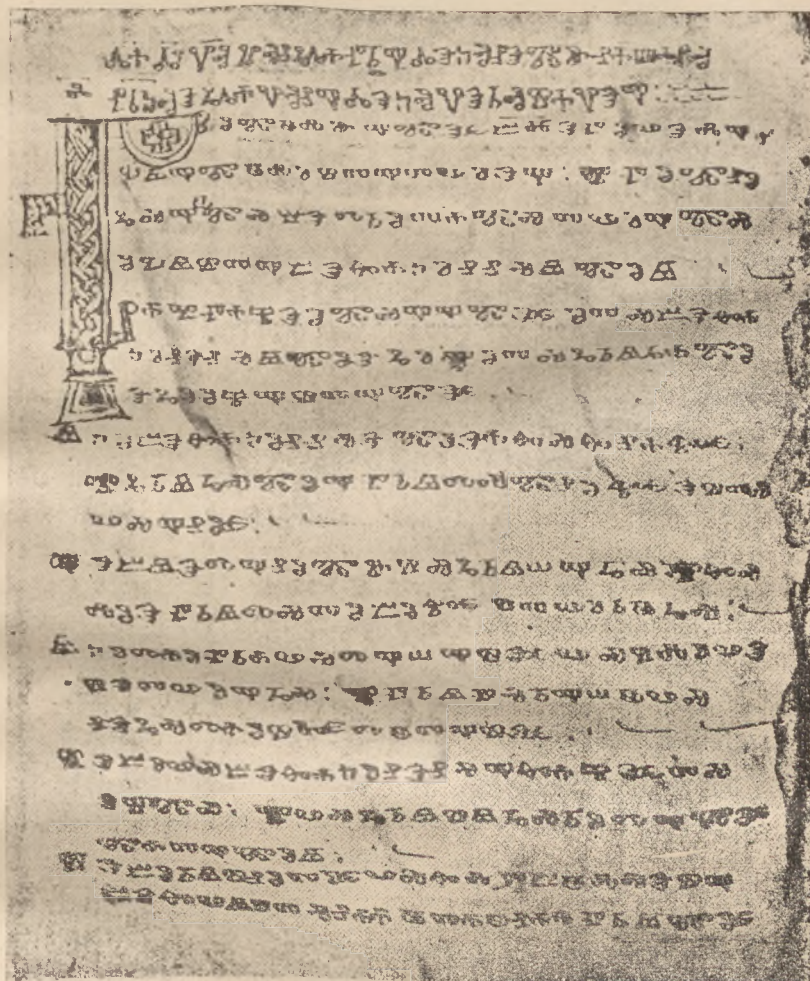
Употрѣбѣва само ѡ (е), а следъ шушкови и з предпочита исключително ѡ вмѣсто ж.

Подробно е разгледалъ езика на Син. Тр. Prokop Lang: Jazykovědecký rozbor Euchologia Sinaiského, Příbram, 1890, I—II.

5. Синайски псалтирь.

Намира се, както и Синайски трѣбникъ, въ мѣнастирь Св. Катерина на Синай-планина, дето го видѣлъ на 1850. г.

Жглеста глаголица.

Синайски псалтирь.

Порфирий Успенски и съобщилъ за него въ „Извѣстія Археологическаго Общ.“ V, 19—20. Отъ сѣщия Успенски произхожда пагинацията и надписа на тоя псалтирь: Ἰλλυριχὸν ψαλτήριον — псалтирь глаголицескаго писма“.

Издаде го Л. Гайтлеръ съ помощь отъ Загребската Академия подъ заглавие *Psalterium, glagolski spomenik manastira Sinai-Brda* (Загребъ, 1883 г., съ една снимка), а иначе се нарича *Psalterium Sinaiticum*. Три снимки отъ него вж. и въ *Die alb. und sl. Schriften*.

||Синайски псалтирь има 106 перг. листа малка 80 (15×11 см.) по 20 реда жглеста глаголица. Писмото му е дребно и широко, писано ту подъ линия, ту надъ линия, защото писачитѣ не биле още упражнени да пишатъ надъ ||линия. Заглавията сж писани съ едро (унциално) и дълг- 176 несто писмо. Между глаголскитѣ букви идватъ кирилски т, м и в, а на три пжти идва и особено, паякообразно х, каквото впрочемъ идва единъ пжтъ и въ Асем. Ев. и въ Абесеп. bulg. Любопитно е, че въ тоя паметникъ се срѣщатъ думи, въ текста, писани изцѣло или отчасти съ кирилски букви.

Синайски Пс. захваща съ първи псаломъ и свършва съ 137. Презъ цѣлия ржкописъ се различаватъ три разни ржце.

Син. Пс. употребява само ѡ (ѡе) за ѡ и ѡ; — съ тая си черта се посрѣща съ Пражки и Киевски листи, както и съ Охр. Ев. Откъмъ ѡ и ѡ нѣма правилностъ, особено въ отворени срички (кждето ѡ и ѡ изчезватъ) стои твърде на често ѡ вм. ѡ, а пжкъ изяснението на тия две тъмни гласни е тѣй често, че откъмъ тая страна Син. Пс. заема първи мѣсто; има даже доста случаи кждето ѡ стои вм. етимол. о: отъгътѣ, слѣвеса, покрѣкителъ, рекъшиа (рекошиа) къстахъмъ — срв. южнобългарски рекъх, рекъхме.

Като имаме предъ видъ, че въ сжщия паметникъ и жсе замѣнява доста често съ о (локъ, можемъ, помѣношъ, потъ, глоумѣхо, роками . . . (у Гайтлера изброени 23 случая), както и наопаки — о съ ж (9 случая), можемъ да приемемъ, че Син. Пс. произхожда отъ Дебърско. Успоредно съ тая замѣна върви и замѣна между ѡ и ѡ, макаръ и въ по-малко случаи.

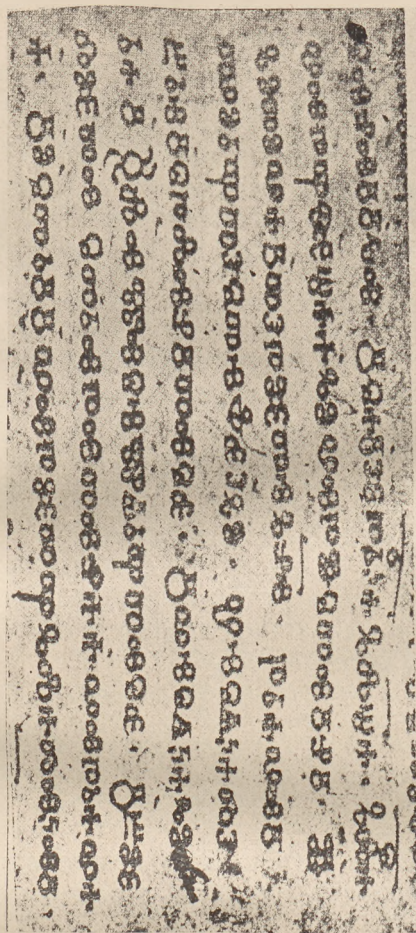
Има и десетина случаи, дето лабиално л не е изразено: зѣмъжъ, зѣмъѣ, избѣкъжъ, глоумениѣ, оуглѣвиѣ и пр.

6. Асеманово или Ватиканско евангеле.

Между славянскитѣ ржкописи въ Ватиканската (Папска) библиотека първо мѣсто по своята старина заема това глаголско евангеле, наречено Асеманово или Ватиканско. Първото си име получилъ тоя старобългарски паметникъ отъ единъ директоръ на Папската библиотека въ Римъ презъ XVIII в. Assemani (1687—1768 г.), който го намѣрилъ въ Ерусалимъ на 1736. г. и го подарилъ на Папската Библиотека.

||Асеманово евангелие е изборно, т. е. евангелскитѣ чети- 177 тива сж наредени по недѣли и празници, а пълното му заглавие гласи:

ЕВАНГЕЛИЕ ИЗБОРНОЕ, СЪ БОГОМЪ СКАТОМЪ, ВЪ СЖВЪТЫ И
НЕДѢЛА ОТЪ КЕЛНЪМЪ НЕДѢЛА ПАСХЪ, СЪ МѢСАЦЕСЛОВЕСНИКОМЪ.

Асеманово евангелие.

Обла глаголица.

Писано е съ хубава обла глаголица и съдържа 159 листа голѣма 4^о, а всѣко евангелие се почва съ цвѣтна заглавка.

||Асеманово Ев. е издавано два пжти:

178

1) отъ Fr. Rački, Assemanov ili Vatikanski Evangelistar. Загребъ 1865 г. — съ глаголица. Изданието е пълно съ погрѣшки, но има хубавъ предговоръ отъ Ягича.

2) отъ Dr Iv. Črncić, Assemanovo izborna Evangjelje, Римъ 1887 — съ латински букви. И това издание не е дотамъ задоволително. Три снимки отъ Асем. Ев. има и у Гайтлера, Die alb. und slav. Schriften.

Кога, де и кой е писалъ Асем. Ев., не знаемъ, защото и въ него нѣма никакви данни за това. По разни догадки Рачки опредѣля това съ твърде малка приблизителность, т. е. поставя го между години 916 и 1050. Чрнчичъ пъкъ приема, че е писано не много години следъ 916. г. Рачки предполага, че е писано въ Дѣволския мѣнастирь (Дебърско) [!], защото прочелъ ужъ една записка на стр. 158: азъ поплъ Етанъ пишжъ монастироу къ дѣволѣ рѣжмоу . . . , но Чрнчичъ чете това сжщо мѣсто тѣй: Язъ поплъ Етанъ пишжъ: кир . . . и волѣ рѣжжъ емоу да ежъ прости отъ Бгъ и ѿ апостола отъ всѣхъ стыхъ отъ мене грѣшника . . . Последното четене изглежда по-вѣроятно; но и да приемемъ, че тука се споменува Дѣволски мѣнастирь, то не би значило, че евангелето е непременно писано тамъ, защото записката е отъ по-ново време (съ кирилица), а би ни сочила само, че ржкописьтъ е билъ нѣкое време въ Дѣволската областъ.

7. Македонски листъ (Ефремъ Сиринъ).

Намѣрилъ го Григоровичъ на 1845. г. въ Рилския мѣнастирь и нареклъ тѣй, понеже тогава Кюстендилско и Самоковско се смѣтаха като македонски области; заедно съ цѣлия листъ Григоровичъ намѣрилъ и единъ отрѣзъкъ отъ листъ, принадлежащъ къмъ сжщия паметникъ, затова съобщавайки въ две свои статии за тая си находка („О древней письменности славянъ“ и „О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянской литературы“) говори за „листки“. Следъ това „листовцетъ“ станали имотъ на И. Срезневски, който и събщи за цѣлия листъ въ „Изв. Имп. Археолоч. Общ.“ т. IV, 381—390, както и въ „Древн. Глаг. п-ки“, 220—224, а ||сетне и въ „Свѣдѣнія 179 и замѣтки“ № 5. Отсетне тоя листъ биде напечатанъ и въ Ягичевитѣ примѣри за старобългарски (Specimina linguae palaeoslovenicae). Последно и най-добро издание на тоя важенъ глаголки паметникъ уреди професоръ Илински и напечатана, като томъ I вып. 6 отъ Памятники Старославянскаго языка подъ заглавие: Македонскій глаголическій листокъ, отрывокъ глаголическаго текста Ефрема Сирина IX ||вѣка, Спб. 1909, съ 180 две фототипни снимки (издание на Петербург. Акад.). Паралелно съ българския текстъ е напечатанъ и гръцкиятъ оригиналъ.

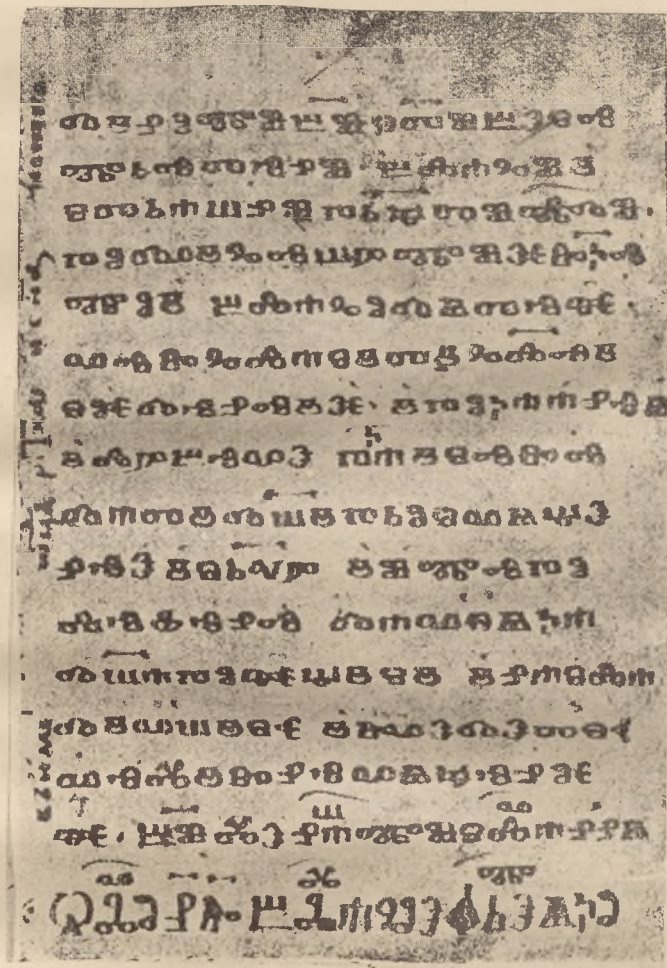
Първата страница отъ Макед. листъ е възпроизведена фототипно и у Каринскій, Образцы глаголицы, табл. IX.

Македонски или Рилски листъ, както право го нарича Илински, е отъ книга, която била голѣмъ форматъ (фолио), писана въ два стлѣбца по 27 реда обла глаголица; той е инакъ правилень старобългарски паметникъ, не вокализува ероветъ, но замѣнява доста често ѣ и ѡ, обаче не както бива въ Зогр. Ев., а както е свойствено отпосле на III (северозападна) школа, но изглежда, че ги замѣнява предимно въ случаи, когато ѣ и ѡ нѣматъ звуково значение.

Характерно е за тоя паметникъ и това, че различава ѱ и ѱа, т. е. ѱ (ѣ) пише следъ съгласни, а ѱа (ѣѣ) — следъ гласни или въ предословие.

На тоя листъ сж две нецѣли слова отъ Ефремъ Сирина, сирийски проповѣдникъ, чийто сборникъ подъ име „Парене-

Обла глаголица.

Мекелонски листъ.

сисъ“ е запазенъ въ много сръднобългарски, сръбски и руски преписи. Отъ едното слово (о сждѣ и о любѣви и о покаянии) е запазенъ само краятъ, а отъ другото — само началото, съ заглавие: Слово ѱз блаженаго Ефрема Тѣко възрацаете сѣ въспѣтъ еже естъ на мзѣхънаѣ дѣла.

Откъмъ езикъ Мак. листъ издава по сетнешень производъ и споредъ Илински, Ягича и Погорѣлова (Къ вопросу о

Македонскомъ глаг. листкѣ, Сборн. въ честь на Фортунатова 492—499) спада къмъ произведения отъ Симеоновата епоха.

8. Охридско Евангеле.

Отъ тоя глаголически паметникъ има само 2 листа 40, които намѣрилъ Григоровичъ въ Охрида, а издаде ги Срезневски въ „Древнія глаг. пам.“ 74—84. Сега се намиратъ въ Румянцовския музей, Москва.

Писмото му (по 28 реда на стр.) прави преходъ къмъ жглеста глаголица; прилича доста на Клоцовъ Сб. Буквитѣ сж надъ линия. Две снимки отъ него вж. у Гайтлера, *Die albanes. und slav. Schriften*.

||

Б. Кирилски паметници.

181

1. Самуиловъ или Прѣспенски надписъ.

Ако не броемъ Зографскиятъ подписъ отъ 980. година,¹⁾ то най-старъ кирилски паметникъ е, за сега поне, прочутиятъ Самуиловъ надписъ отъ 993. год., откритъ на 1898. г. Още на 1891. г. известниятъ нашъ изследвачъ на Македония, Василь Кънчевъ, съобщи въ пѣтнитѣ си бележки върху Прѣспенско езеро и Долна Прѣспа (Мсб. IV, 40), че въ новата църква на с. Германъ имало старъ гробъ и плоча съ надписъ, отъ който се четѣло име Самоилъ. Седемъ години следъ това, когато една учена комисия на чело съ директора на руския Археоложки музей Ф. Успенски пропѣтува македонскитѣ земи и отиде въ Прѣспа, намѣри наистина въ с. Германъ една мраморна плоча (1.25×0.52) съ три кръста на нея и съ единъ кирилски надписъ отъ 11 реда, издѣлбанъ безъ никаква симетрия въ единъ жгълъ на плочата. Надписътъ не е запазенъ цѣлъ, понеже плочата е отчупена и парчето изгубено заедно съ една частъ отъ писмото, но пакъ може да се разбере, а което е най-главно, имената и годината личатъ хубаво. Отъ името на Самуиловата майка е запазена

¹⁾ Тоя подписъ е на Зографскиятъ игуменъ Макарий, сложенъ подъ едно продавателно отъ 980. г. Продавателното е на грѣцки, както и подписитѣ на грѣцкитѣ атонски монаси, обаче игуменъ Макарий си се подписалъ на бѣлгарски съ кирилски букви, но употребилъ и едно глаголическо Ѱ: † Макарие еромонахъ игуменъ зографскы за исѣвъжъ подписахъ. За тоя Зографски надписъ съобщилъ най-напредъ Бодянский въ „Чтенія Имп. Общ. ист. и др. росс.“, 1873 кн. I; после въ Ж. М. Н. П. въ рецензията на Антониновата книга „Поездка въ Румелию“. Вж. още „Виз. Вр.“ прилож. къмъ XIII т. Най-правилно и точно е предаденъ тоя подписъ отъ Йорд. Иванова въ „Бѣлг. Стар.“ 10—20.

само крайната буква **ѣ** (=и) та Флорински предполагаше, че цѣлото име трѣбва да е било **Марѣѣ**, но¹⁾ следъ като бидоха обнародвани прибавкитѣ къмъ Виенския Скилицовъ преписъ¹⁾, узна се, че Самуиловата майка се казвала Рипсимия; па и тъй прилѣга повече споредъ мѣстото на липсалитѣ букви.

Цѣлиятъ надписъ гласи тъй:

† ВІ Н М А ѡ Т Ѣ Ч А Н С Ѣ
 Н Н А Н С Т А Г О Д О У Х А Д
 З С А М О Н Ѣ Б Р А Б Ѣ Б *
 П О Л А Г А Ж П А М А Т Ъ
 Ѣ Н И А Т Е Р Н Н Б Р А Т
 А І С Р Ѣ С Т Ѣ Х Ѣ С Н
 Н М Е М А О У С Ѣ П Ѣ У
 І С О Л А Р А Б Ѣ Б * Н
 Ѣ А В А Ѣ Н А П Н С А
 А Ѣ Т О О Т Ѣ С Ѣ Т В С
 У Ѣ : Ф А Н Н Ѣ А Н

|| † Къ нмѡ ѡтѣца и сѣина и стаго доуха азъ самонъ 128
 рабъ бжи полагаж памать (отѣцъ) Ѣ и матери и брат(ни н) а крѣ-
 ткхъ си(хъ а се) имена оуспѣши(нихъ ни) кола рабъ бжи(ри-
 шими) ѣ дѣдъ написа(хъ же се къ) а кто отъ сѣтво(рениѣ миро) ѣ
 Ѣ . : фѣ ннѣди(ктин. Ѣ).

Самуиловътъ надписъ е твърде малъкъ, за да вадимъ голѣми заключения; най-сигурното заключение отъ него е

¹⁾ B. Prokič, Die Zusätze in der Handschrift des Iohannes Skylitzes, Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV. München 1906.

това, че въ Самуилово време, значи презъ втората половина на Х вѣкъ, кирилското писмо е било употрѣбявано дори въ най-западнитѣ наши краища. Но че това писмо е било още ново за тия краища, свидетелствуватъ явнитѣ следи отъ глаголица въ тоя надписъ, а именно: 1) още не слѣно ъи вм. посетнешно ъ или ѡ (сънна); 2) ѣ вм. ѣи иа (рѣшѣиѣиѣ); 3) неіотвано ж (полагаж); неочаквано е обаче s (отъцs) вм. оу. Инакъ фонетичнитѣ и морфоложки особености сж предадени тѣй, както се очакваше да бждатъ за онова време.

За значението на тоя надписъ и за неговитѣ палеографски и граматични особености вж. Изв. Рус. арх. Инст. IV:

Θ. Ι. Успенскій, Надпись царя Самуила, 1—4 (съ факсимиле на плочата и надписа);

Т. Д. Флоринскій, Нѣсколько замѣчаній о надписи царя Самуила, 5—13.

Д-ръ Л. Милетичъ, Къмъ Самуиловия надписъ отъ 993 г., 14—20; Старобългарски надписъ отъ царя Самуила, Бълг. Пр. V, кн. IX—X, 274—278.

К. Иречекъ и V. Jagic, Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993. Arch. XXI, 543—557.

И. Ивановъ, Царь-Самуиловъ надпись отъ 993 г., Быг.
Стар. изъ Македония, 24—26.

2. Савина книга или Савино Евангеле.

То е кирилски старобългарски паметникъ отъ XI вѣкъ, що го откри Срезневски въ библиотеката на Синодалната печатница въ Москва. Името му произлиза отъ тамъ, че на две мѣста въ него се споменува попъ Сава, а именно отдолу на л. 49: ꙗко Сава ꙗвлъ и на л. 54: помози гнъ ракоу твоюму Савоу. Тоя паметникъ е писанъ въ България, но отдавна се намира въ Русия, защото е допълнянъ презъ XIV вѣкъ отъ русинъ.

Цѣлиятъ паметникъ има 165 перг. листа 4^о, но всички тия листи не сж отъ сжщо време, а сж прибавяни отсетне:

л. 1—24 сж. руска редакция отъ XIV вѣкъ.

л. 25—151 съставятъ сжщинската Савина книга.

л. 152—163 сж пакъ руска редакция отъ XII вѣкѣ.

л. 164 е пакъ отъ Савина книга.

А последниятъ 165 листъ, макаръ да е старински и старобългарски, но е отъ други паметникъ и случайно попадналъ тука.

||И тъй сждинският паметникъ, нареченъ Савина книга, 184
има всичко 129 л. 4^о по 19 реда старо уставно писмо, малко
наведено въ десно съ припрости заставки и заглавки.

Съдържа евангелски четива отъ 6. недѣля следъ Пасха

нататък и синаксаръ, ала не редовно, защото липсватъ листи и отъ евангелето и отъ синаксара.

Савина книга има следнитъ граматични отлики:

1. За ѡ употрѣбѣва три знака и то два затворени **Δ** и **Δ** (за следъ съгласни) и единъ отворенъ **м** — за следъ гласни или въ предословие.

2. **ѣ** и **ѥ** се замѣняватъ често помежду си, а тѣй сѣщо се изпущатъ начесто (разбира се, въ срѣдословие).

3. **ѣ** стои често вмѣсто **и** следъ съгласни, както въ срѣд-нобългарски.

4. И Савина книга както Супр. сб. не употрѣбѣва **ъ** като звуковъ белегъ.

Савина книга издаде най-напредъ Срезневски въ Древ-ніе слав. памятники юс. письма, но съ много грѣшки, които оправи проф. Ягичъ въ Arch. V (Das altslovenische Evangelistarium Pop Savas).

Много по-хубаво е изданието на проф. Щепкинъ, Памятники старослав. языка т. I, вып. 2: Саввина книга, трудъ Вячесл. Щепкина, изд. отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. наукъ, Спб. 1903 г., съ 4 фототипни снимки. Преди самото издание на паметника Щепкинъ напечата обширна студия върху него (Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, Спб. 1899. г.), дето приема (възъ основа на **ѣ** и **ѥ**), че Савина книга е преписвана въ источна България и то направо отъ глаголки оригиналъ.

3. Супрасълски сборникъ.

Най-старъ и най-обеменъ кирилски паметникъ, нареченъ тѣй, защото е намеренъ въ единъ мѣнастиръ до с. Супрасълъ, Гродненска губерния, Бѣлостошки окръгъ. Намѣрилъ го професоръ Бобровски въ началото на XIX вѣкъ; но сега ржкописътъ не е тамъ, нито е пѣкъ цѣлъ на едно мѣсто, а е прѣснатъ:

||Първитъ му 118 листа сж въ Любляна (Лицейска биб- 185 лиотека), отнесени тамъ заедно съ книгитъ на Копитара;

Следнитъ 16 листа сж въ Петербургъ, въ Библиотека на И. А. Бычкова;

Останалитъ 67 листа сж въ Варшава, въ библиоте-ката на графъ Замојски.

Цѣлиятъ ржкописъ има 201 перг. листа фолио и съдържа 48 жития и слова (кое цѣли, кое откъслечни) най-много отъ I. Златоуста, а съставенъ е отъ нѣколко изводи, защото личатъ разни правописи и разни изрази. Десетъ листа отъ него (168—178) сж преписани отъ паметникъ като Клоцовъ Сборникъ

Супрасълски сборникъ е писанъ безъ-друго въ бѣл-

гарски край, макаръ да не може съ положителност да се опредѣли по-точно въ кой именно. Неговъ писачъ е нѣкой си Ретъко, спредъ както се вижда отбелѣзано на л. 104 отдѣсно въ 9 кратки реда: *ѣи по-ми-лоу-ї рѣ-тѣ-ка амї-н*

Езикътъ му е инакъ правиленъ старобългарски езикъ, но съ нѣкои отклонки:

1) *ѣ* и *ѥ* се замѣняватъ помеждуси безъ правило: нѣй-де преобладава *ѣ* вм. *ѥ*, нейде пѣкъ *ѥ* вм. *ѣ*. На нѣкои мѣста пѣкъ (писани отъ друга рѣка) се употрѣбява само *ѥ*! Срв. л. 67, редове 9—30; л. 109, ред. 8—16.

2) За мека носовка *ѡ* употрѣбява два знака: *А* и *ѡ* (затворенъ и отворенъ юсъ) и то *А* — винаги следъ съгласни, а *ѡ* винаги следъ гласни или въ предословие: *ѡти*, но *ѡти*.

3) За смекчение на съгласни употрѣбява модеренъ знакъ за смекчение: *ѡн'ѡ*, *огн'ѡ*.

4) Буква *ѡ* като звуковъ белегъ нѣма; нѣма тѣй сжщо и *ѡ*, а се пише *шт*, а накрай редъ *шѣ*.

5) *ѣ* стои често вм. *ѥ* следъ съгласни — както въ сръднобългар. паметници: *помышлѣѡ*, *морѣ* (род. п.), *огнѣ* и пр.

6) Вмѣсто *ѣ* Супр. Сбор. употрѣбява *ѣи* у прилагателни и въ случаи отъ сетнешно *ѣ*;

7) *ї* и *ѡ* само на край редъ; *ї* тѣй сжщо на край редъ и въ чужди думи.

l-erentheticum се употрѣбява много рѣдко!

||8) Характерно за този паметникъ е още, че сравнително 186 рѣдко вокализува *ѣ*, а *ѣ* почти никакъ.

9) За българщината на Супр. Сб. говори много честата употрѣба на дателенъ притежателенъ падежъ.

Супрасълски Сб. биде издаденъ най-напредъ отъ Миклошича по преписъ отъ Копитара: *Monumenta linguæ palaeoslovenicæ e codice Suprasliensi, Vindobonæ, 1851*, издаде не особено точно. Четири откъслека отъ Супр. Сб. издаде Срезневски въ Сб. Отд. рус. яз. III: Древніе памятники юсоваго письма, 174—186, 224—240.

Осемъ листа отъ Петроградската часть издаде фотографически Общество любителей др. письм. на 1879. г., а на 1896. г. по порѣка на руската Акад. биде приготвена фотографически цѣлата Люблинска часть, ала си остана и до днесъ неиздадена.

Най-хубаво и пълно издание приготви за тоя паметникъ Северьяновъ, чийто трудъ — *Супрасльская рукопись, 1904* (само текстъ и палеографически бележки подъ него, съ три снимки) излѣзе като II т. I вып. отъ Памятники старослав. языка, що ги издава Руската Академия.

Отдѣлни студии върху тоя паметникъ има отъ проф. А. Brückner, *Zum Suprasler Codex, Arch. XIII*, дето се по-

правятъ нѣкои грѣшки въ Миклошичевото издание; съ такива поправки се занимава и

Е. Zivier въ дисертацията си *Studien über den Codex Suprasliensis* (Breslau, 1892), въ чиято първа часть разгледва палеографичнитѣ особености, а въ II часть (Kattowitz, 1899) разгледва фонетичнитѣ особености на сщия паметникъ. Вж. още Pastrnek, *O rukopise Supraslském*, L. Fil. 1892, II.

За историята на Супр. Сб. писа Бобровски, Судьбы Супрасльской рукописи, Ж. М. Н. Пр. 1887, № 10—12.

За изворитѣ на Супр. Сб. писа Rudolph Abicht въ Arch. XV, XVII и XVIII: *Quellennachweise zum Codex Suprasliensis*.

За родината му писа Oblak, *Zur Würdigung des Atslovenischen*, Arch. XV, както и въ МСб. IX, Нѣкои бѣлѣжки върху старославянскитѣ паметници.

За правописнитѣ му и лексикални особености писа Вондракъ въ Виенскитѣ *Sitzungsberichte: Altslovenische Studien* т. 122, *Über einige orthographische und lexicalische Eigen||thümlichkeiten des Codex Suprasliensis*, т. 124. Вондракъ приема, 187 че Супр. Сб. е преписванъ нѣйде въ Малорусия.

А. Кочубинскій, О Супрасльской рукописи, Изв. р. Ак. II, 1143—1148, исказва мнение, че Супр. сб. е кирилски палимпсестъ!

4. Слуцки псалтирь.

То е откъслекъ отъ 5 пергаментени листа 4^о по 28 реда на страница косо писмо; намѣрилъ ги Срезневски въ Московската Синодална библиотека, а издаде ги въ сборника си *Древн. сл. п-ки юс. п.* 155—165.

По онова, що е съобщено у Срезневски, изглежда, че и тоя паметникъ прилича на първитѣ два по своя правописъ; тъй напр. и той употрѣбява отворено и затворено *ж*, смѣсва двата ера, па тъй сжщо и той не употрѣбява буква *з*. По всичко изглежда, че и Слуцки псал. е отъ XI вѣкъ.

5. Хилиндарски листи.

Намѣрилъ Григоровичъ въ Хилиндарския манастирь; тѣ сж два листа 4^о, които съдържатъ поучения отъ Кирила Ерусалимски. Издаде ги най-напредъ Григоровичъ въ Изв. на рус. Акад. I, 89—96, после Срезневскій въ *Др. Сл. п-ки юс. письма*, 187—191, ала най-точно е фототипното издание на Кульбакина, Хилиндарскіе листы, отрывокъ Кирилловской письменности XI вѣка.

Писмо косо по 25 реда на страница.

Други отлики:

ъ и ѣ размѣсено.

За **ѡ** има два знака: отворено **ѡ** и затворено **Ѡ**, обаче не тъй употребявани, както въ Супр. Сб., а обратно: **ѡ** стои само следъ съгласни, а **Ѡ** следъ гласни или въ предословие.

Наспротивъ това различава правилно **ж** и **ѡж**.

За **з** употребява знакъ **ѣ**.

За смекчителенъ знакъ употребява, както и Супр., кучка отдѣсно горе надъ буквата, и то само при **л**: изко^лѣннѣ.

И тукъ се употребява **ѣ** вмѣсто **ѡ** следъ съгласни.

II

6. Евангелски листи.

188

Откъслекъ отъ изборно евангеле, всичко два листа малка 4^о, намиратъ се въ Московския Румянцовски музей, постъпили тамъ заедно съ книгитѣ на В. М. Ундолски.

Писмо въздребно и малко наведено въ десно, по 18—19 реда на стр. съ много надредни и междусловни знакове. По-край обикновенитѣ титли употребява се и жглеста камара ^ѡ ^ѡ.

Между другитѣ старинности на това евангеле за забелѣзване е, че писмото му е писано подъ линия, както нѣкои глаголически паметници (Клоц. Сб., Син. Псал. и много хърватски паметници).

Други особености:

- 1) Нѣма йотовани гласни букви (освенъ ю).
- 2) За **ѡ** употребява **ѣ** — въ всѣко положение.
- 3) Употребява почти изключително **ѣ**; **ѡ** се срѣща само въ две думи **ѡсть** и **ѣѡ**.
- 4) За звукъ **з** употребява **ѣ**.
- 5) Всички сложни прилагателни сж стегнати; стегнати сж и глаголнитѣ форми.

Евангелскитѣ листи на Ундолски сж издавани вече нѣколко пѣти; най-напредъ ги описа и издад Срезневски въ Древ. слав. п. юс. п. паралелно съ Асем. Ев. (43—44 и 194—196).

Палеографично сж разгледани тия листи твърде подробно отъ В. Н. Щепкина, Листки Ундольскаго (Сборн. Fortunatovъ, 249—269).

Най-последно и най-добро издание приготви за тоя паметникъ Е. Карскій, Листки Ундольскаго, отрывокъ кирилловскаго евангелія XI вѣка, фототипическое воспроизведение текста и изслѣдование письма и языка. Издаде Петроградската Академия като т. I, вып. 3 отъ Памятники старослав. яз. Спб. 1904.

Въ тоя трудъ на Карски е дадена и цѣлата история на паметника.

||

7. Македонски листъ.

189

То е полускъсанъ и овалянь листъ отъ книга, която е съдържала, може би, преводътъ на I. Дамаскиновото Богословие, защото съдържанието на този листъ се посрѣща съ Пролога на I. Екзарха български къмъ сжщото Богословие. Споредъ това Македонски листъ е нѣщо рѣдко въ нашата стара книжнина, понеже съдържа не преводно, а оригинално съчинение. Листътъ билъ подаренъ отъ А. Гильфердинга на И. Срезневски, който го издава на два пжти: на 1863. г. въ Извѣстия Импер. Геогр. Общ. т. V (66—68) и въ Др. Сл. п-ки юс. п. (192—193), но съ погрѣшки. Хубаво фототипно издание приготви за него Г. Ильинскій на 1906. г. въ реда на Паметники старослав. языка т. I, вып. 5: Македонскій листокъ, отрывокъ неизвѣстнаго паметника кирилловской письменности XI—XII вѣка.

Македонски листъ е голѣмъ форматъ (фолио 27×21 см.) по 30 реда на стр. срѣдно писмо, нѣщо наклонено вдесно.

Вмѣсто ѣ и ѣ употребява само ѣ, който не изпада, нито се вокализува, а нѣкъде стои вмѣсто о: подѣвизахъмъ, бѣхъмъ, положихъмъ, глаголахъмъ. Има и премѣтка на ѣ предъ р и л: върхъ, дързостиж, дързъ, гърдъ, пѣти, дѣлжжѣ.

За звукъ з употребява ж, а за шт — винаги шт.

За малъкъ юсъ употребява повече Ѧ (следъ гласни и съгласни); ѡ идва само два пжти.

По употреббата на ѣ, както и по замѣната на ж съ оу (освенъ нѣжда идва и дръзнуоу) тоя паметникъ или произхожда отъ небългарски земи, или пъкъ е писанъ следъ XI вѣкъ.

Употрѣбата на Р (на два пжти еулогиР, приложениР) въ него не говори тѣй сжщо за дълбока старина, защото глаголически букви срѣщаме и въ паметници, писани презъ XII вѣкъ. Сжщинска старинность въ тоя паметникъ е разложеното шт.

Срѣднобългарски паметници.

Срѣднобългарски паметници наричаме българскитѣ книжовни произведения, произлѣзли презъ срѣдния периодъ на български езикъ; споредъ това срѣднобългарски паметници ще бждатъ всички български ржкописи, писани презъ XII, XIII и XIV вѣкъ, понеже тия три вѣка съставятъ тѣй наречения срѣднобългарски периодъ. Но понеже и следъ тия три вѣка срѣднобългарски паметници продължаватъ да се преписватъ както въ България, тѣй и вънъ отъ нея, то и тия

преписи ще трѣбва да причислимъ къмъ сръднобългарския периодъ; тогава обсегътъ на тоя периодъ се увеличава значително, понеже сръднобългарски паметници има писани и преписвани и презъ XV, презъ XVI, па дори и презъ XVII вѣкъ, когато говоримиятъ езикъ не е билъ вече сръднобългарски, а новобългарски. Имайки при туй предъ очи не само близкото време, когато сж писани, ами и по-широката областъ, дето сж употребявани сръднобългарскитѣ паметници, лесно ще разберемъ голѣмото имъ множество предъ старобългарскитѣ. Тѣй докато старобългарски досега известни паметници има 14—15, сръднобългарски има съ стотини и, дето речено, всѣки день се откриватъ все нови. За да имаме прегледъ върху тая грамада еднородни предмети, нужно е да ги разпредѣлимъ тѣй или иначе. Най-естествена и най-лесна разпредѣлба на сръднобългарскитѣ паметници би била по вѣкове и години, особено ако сме въ можностъ да опредѣлимъ точно възрастта на всѣки паметникъ. Обаче такава разпредѣлба, колкото естествена и да е, въ сжщностъ не е научна класификация, защото не води смѣтка за вътрешнитѣ свойства на паметницитѣ, не се взира въ тѣхнитѣ граматични и диалектни особености, а ги трупамъ само единъ върху други, просто както би следвали по години. Разбира се, че и хронологичната разпоредба си има свое мѣсто и сгода, та се дори и налага въ случай, когато паметницитѣ се наводятъ като извори и когато се иска само да се опишатъ единъ следъ други безъ огледъ къмъ тѣхнитѣ взаимни прилики и разлики. Хронологичната разпредѣлба има за сръднобългарскитѣ паметници и това предимство, че може да бжде много по-точно прокарана, понеже голѣма частъ отъ паметницитѣ, писани презъ сръднобългарския периодъ, носятъ опредѣлени дати, па освенъ това и палеографията съ разнитѣ си помагала ни служи тука много по-сигурно, отколкото при оценката на старобългарскитѣ рѣкописи. Ала най-накрай отъ хронологичната разпредѣлба, прокарана ||и най-точно, други резултатъ не може се получи, освенъ 191 нагледна представа за постепенния вървежъ на българската черковна писменостъ отъ XII до XVII вѣкъ; а такъвъ резултатъ не би засегналъ нито отъ далеко сжщината на самитѣ рѣкописи, които се разпредѣлятъ. Затова следъ като дадемъ най-напредъ сумарна групировка на сръднобългарскитѣ паметници по вѣкове, ще ги класифицираме върху такава основа, която да излиза отъ самитѣ тѣхъ, отъ самиятъ имъ езикъ и правописъ.

Нека установимъ най-напредъ числото на сръднобългарскитѣ рѣкописи, съ които ще боравимъ. Тукъ не е дума за общото число български рѣкописи отъ XII до XV или XVII вѣкъ, понеже това число и не може се установи тѣй лесно, едно защото всичкитѣ сръднобългарски рѣкописи не сж още изнамаѣрени и второ, които сж изнамаѣрени, всички не сж тѣй

описани, за да си послужимъ съ тия описания за наша целъ. Имайки предъ видъ именно по-подробни описания, а не само указания на сръднобългарски ржкописи заедно съ онова, що съмъ събралъ самъ по тая частъ, доколкото ми е било възможно до сега да си прегледамъ и опиша достъпнитъ ми български ржкописи било въ България, било вънъ отъ нея, мога каза, че разполагамъ за сега съ данни върху 530 сръднобългарски паметници — ржкописи и печатни — като захва-нешъ отъ XII вѣкъ и свършишъ съ XVII.

Разпредѣлени по вѣкове, сръднобългарскитъ паметници представътъ следнитъ шестъ групи:

На XII вѣкъ се падатъ	19.
На XIII " " "	58.
На XIV " " "	98.
На XV " " "	126.
На XVI " " "	148.
На XVII " " "	81.

Ако предположимъ, че старината на всички тия паметници е правилно опредѣлена, горнитъ цифри показватъ постепененъ и непрекъснатъ растежъ на старобългарската писменостъ отъ XII до XVII вѣкъ, какъвто растежъ не бихме очаквали, щомъ знаемъ, че въ края на XIV вѣкъ, следъ ид-| ването на турцигъ въ България престава всѣка литературна 192 дейностъ. Отде тогава тия сръднобългарски ржкописи презъ XV и XVI вѣкъ? Въпросътъ си обясняваме отъ самия произходъ на тия ржкописи: докато ржкописитъ отъ XII, XIII и XIV вѣкъ произхождатъ сѣ отъ България, или поне сѣ отъ земи отсамъ Дунава, то ржкописитъ, писани презъ XV и XVI вѣкъ, произхождатъ, почти всички сѣ отъ Влашко и Молдова; тѣ сж продуктъ на влахобългарската писменостъ, която следъ XIV вѣкъ се явява като продължение на сръднобългарската. Известно е, че презъ това време отвждъ-дунавскитъ ни съседи си служеха съ нашия сръднобългарски езикъ не само въ черквитъ, ами и въ обикновения общественъ и политически животъ; оттамъ и многото влахобългарски грамоти, съ каквито сж пълни злешкитъ архиви и които грамоти ако прибавимъ къмъ горното число, броятъ на сръднобългарскитъ паметници ще нарастне още повече. Тукъ съмъ взелъ подъ внимание само известнитъ менъ влахобългарски грамоти.

Ако оставимъ сега на страна старината на тия паметници, ако не питаме и за мѣстото, дето сж писани или преписвани, а се вземъ въ езика и правописа имъ, ще получимъ интересни купчини, отъ които излизатъ на яве разни правописни школи отъ сръднобългарско време.

Горе, когато бѣше дума за отлика между старобългарски

и сръднобългарски паметници, рекохме, че за такава отлика най-добре служи употребата на ж и љ. Ако бихме искали сега да стоим върху същата основа, то бихме получили пакъ разни групи сръднобългарски паметници, споредъ както сж употребени у тѣхъ дветѣ носовки ж и љ. Тѣй напр. различаваме една група сръднобългарски паметници (макаръ и малко на брой), у които носовкитѣ ж и љ се употребяватъ наполовина по старобългарски, т. е. тѣй наречената сръднобългарска юсова замѣна у тѣхъ не е още напълно прокарана, та показватъ ту жж, шж, ту жљ, шљ. Такива паметници има сравнително малко и всички сж отъ първитѣ два вѣка на сръднобългарския периодъ — отъ XII и XIII вѣкъ, затова ще ги наречемъ по-стари или преходни, а всичкитѣ останали ще наречемъ по-нови или сжщи сръднобългарски.

|| По-старитѣ или преходнитѣ паметници сж като-че-ли 193 преписи отъ старобългарски глаголски паметници, защото освенъ жж-шљ (намѣсто жж-шж) у нѣкои отъ тѣхъ сръщаме и ґ употребено по глаголски, т. е. навредъ намѣсто ґ и ѱ. Близката имъ връзка съ глаголската писменостъ се вижда и оттамъ, че въ нѣкои отъ тѣхъ се сръща тукъ-тамъ глаголско писмо, било въ отдѣлни думи, било въ цѣли пасажи, както Болонски пс., Григоровичевъ триодъ, Охридски апостолъ. Преходни сж почти всичкитѣ паметници отъ XII вѣкъ, а отъ XIII вѣкъ само: Попъ-Добрѣйшово евангеле (Соф. Н. Библ. № 17.), Ловчански октоихъ (Ловчанско читалище) и Пражки евангелски листи.

Нека отбележимъ още една характерна отлика на по-старитѣ сръднобългарски паметници, която обаче не е само тѣмъ присъща, но пакъ, дето се срещне, може да се вземе за знакъ на по-голѣма старина; тоя знакъ е онова, тѣй да го наречемъ, затворено Δ или Δ (намѣсто љ), твърде прилично на глаголската буква за ґ.

Не ще и дума, че езикътъ на преходнитѣ паметници е по-старински, отколкото е въ отпослешнитѣ; но дали правописътъ имъ стои въ прѣка зависимостъ отъ преходния периодъ на езика, или пѣкъ произлиза оттамъ, че тия „преходни“ паметници сж преписи отъ сжщински старобългарски, та съ преписването имъ сж пропуснати неволно думи съ старобългарски правописъ, мжно е да се отсѣче; азъ съмъ по-наклоненъ да приема второто, понеже предполагамъ, че сръднобългарската употреба на ж и љ не произлиза отъ фонетично развитие на езика въ тая посока, а произлиза отъ фонетичното свойство на българскитѣ говори, които влизатъ въ границитѣ на второто българско царство и които налагатъ това си свойство и на тогавашния писменъ езикъ.

Останалитѣ сжщински сръднобългарски паметници, у които носовкитѣ следъ ж, ш, жд и ѱ се употребяватъ редовно

по известното сръднобългарско правило,¹⁾ се распадатъ пакъ || на три групи, и то пакъ споредъ употрѣбата на сжщитѣ носовки, ала не следъ шушкови съгласни, а следъ гласни и въ предословие:

Една група предпочита само ж следъ гласна и въ начало: кѣунѣжѣ, божиѣ, ѣзыкѣ, жѣ; друга група предпочита ѣ въ сжщи случаи: кѣунѣѣ, божиѣ, ѣзыкѣ, ѣжѣ. Останалитѣ, разгледвани тука паметници, съставятъ третя група — и тя е най-голѣма — дето въ сжщи случаи се употрѣбѣва ту ж, ту ѣ — безразлично: кѣунѣжѣ и кѣунѣѣ, божиж и божиѣ, ѣзыкѣ и ѣзыкѣ, жѣж и ѣжѣ. Паметницитѣ, що съставятъ тая група, произхождатъ кое отъ источна България, кое пъкъ отъ Влашко, а твърде малка частъ отъ тѣхъ сж писани въ западнобългарски предѣли.

Изказвало се е мнение (Scholvin, Arch. VII, 48), че употрѣбата на ж или ѣ зависи ужъ отъ прѣдната съгласна, ала азъ си признавамъ, че такова правило не можахъ да уловя, колкото и да го търсихъ. И ако трѣбва да се намѣри тука нѣкое обяснение, струва ми се, че най-добре ще го намѣримъ въ изговора (билъ той общъ или частенъ) на самия писателъ и отъ начина, какъ се изразѣва йотацията: дали ж се схваща за твърдо ж, пъкъ ѣ за йотовано, или наопаки. При това може нѣкои преписвачи да бъркатъ дветѣ схващания — оттамъ и различно писане. Освенъ това не трѣбва да се забравя, че за да се смѣсватъ изобщо носовкитѣ въ сръднобълг., трѣбва повечето сръднобълг. говори да сж имали за тѣхъ единъ и сжщи основенъ изговоръ (ѣн или ѣ), при който изговоръ разликата между ж и ѣ е била тази, че ж било твърдо ѣн или ѣ, а ѣ — меко 'ѣн или 'ѣ. Това се доказва тѣй-нагледно отъ днешнитѣ наши говори, че едва ли може да има съмнение. И днесъ напр. бихме били съвсемъ близу до сжщинскитѣ изговоръ, ако пишехме: Софѣя, да пѣя, ракѣя, пролѣя, смѣя се и пр. тѣкмо тѣй, колкото сме близу и пишейки: София, ракия, да пия, пролѣя, смѣя се и пр. Ето защо и нашитѣ стари пишели ту софѣжѣ, ту софѣѣ; въ първия случай не изразѣвали ||йотацията, а въ вториятъ я изразѣвали чрезъ самата буква ѣ, 195 която имъ значела, споредъ мѣстото си, ту 'ѣн, 'ѣ (следъ съгласна), ту ѣн, ѣ (следъ гласна). Разбира се, че може да се предположи и обратно схващане за мѣста или говори, т. е. дето ж да значи ѣ, а ѣ — е или је.

1) Трѣбва да забележимъ, че нѣкои сръднобългарски паметници отъ края на XIV вѣкъ, както и почти всичкитѣ влахобългарски отъ XV и XVI вѣкъ, отстѣпватъ отъ това правило въ известни форми — напр. въ 3. я. мн. ч. аор. пишатъ —шѣ намѣсто —шж. И дето е отстѣпката само въ тая форма, ний смѣтаме паметника пакъ за правилень сръднобългарски; но дето отстѣпката засѣга други думи и форми, то е знакъ, че паметникътъ е писанъ подъ чуждно влияние.

При по-нататъшното разглеждане се явяват и други подгрупи сръднобългарски паметници откъмъ юсовата употреба, каквито лесно създава било правописната практика, било пъкъ самиятъ изговоръ на носовкитѣ, който може да бжде различенъ споредъ времето и мѣстото. Нѣкои сръднобългарски паметници пишатъ следъ всички и шушкави палатали сѣ ж, безъ да изключватъ ч, както е обикновено въ повечето отъ тѣхъ. Такива не сж много, но понеже ги гледаме последователни откъмъ тая страна, па сж и инакъ твърде правилни паметници, въ право сме да ги истъкнемъ измежду другитѣ като особена група, предполагайки, че е имало и други подобни. Такива сж: Болонски псалтирь, Охридски апостолъ, Дечански псалтирь, Битолски триодъ и единъ Октоихъ отъ XIII вѣкъ, постъпилъ наскоро въ Софийската Народна Библиотека отъ Соф. Народенъ Музей (№ 2897). Въ тѣхъ всѣко ж следъ шушкави и ј се обръща на ж, тъй че не само жѣтка, шѣдѣти, шѣтание, ѣдро (намѣсто жѣтка, шѣдѣти, шѣтание, ѣдро), но и: ѣждо, ѣжсти, нажти и пр. намѣсто ѣждо, ѣжсти, нажти. Съ тая си правописна особеностъ тия паметници се отдѣлятъ отъ всичкитѣ сръднобългарски паметници, и по всѣка вѣроятностъ, тая тѣхна особеностъ не произлиза отъ правописна привычка, а е отразъ на живъ говоръ, защото всички тѣ произлизатъ все отъ такава мѣстностъ, дето може да се предполага твърдъ изговоръ на ж следъ ч. И наистина и четиритѣхъ произлизатъ отъ Охридско: първиятъ е писанъ въ Охридското с. Равне, вториятъ и четвъртиятъ сж намѣрени въ Охридъ, а третиятъ, ако не е донесенъ готовъ отъ Охридско, то е на сигуръ писанъ за Дечанския манастирь по Охридски оригиналъ. А че въ юсовата замѣна следъ ч се отразява въ тия четири паметника именно Охридски говоръ, може да заключимъ оттамъ, че и днесъ още се говори въ Охридъ чѣдо намѣсто чедо (ѣждо).

|| Друга подгрупа сръднобългарски паметници, която се 196
отдѣля обаче само отъ третата група споредъ употребата на ж и ж, съставятъ ония паметници, въ които носовкитѣ се не пишатъ тъй произволно и безразлично, а по установенъ редъ, а тоя редъ зависи отъ формитѣ, въ които стоятъ реченитѣ носовки. Тѣй напр. забелѣзвамъ, че въ тая група паметници се пише вин. п. ед. ч. съ ж (змиж, доушж), а мн. ч. имен. и вин. — съ ж (змиж, доушж), макаръ че противуречи на сръднобългарското правило; тѣй сжщо се пише и мн. ч. вин. пад. м. р. съ ж (мжжж) намѣсто съ очакваното ж (мжжж). Па тѣй сжщо срѣщаме въ нѣкои отъ тѣхъ и аористната форма за 3. л. мн. ч. писана шж, а не шж. Какво можемъ отъ това да заключимъ, освенъ че тия паметници водятъ смѣтка за формитѣ и подчиняватъ тѣмъ правописа. Такива паметници сж на примѣръ: Григоровичевъ миней, Бѣлградско

евангеле, Дечанско евангеле, Ефремъ Сиринъ Софийски (или Лѣсновски Паренесисъ), Ловчански октоихъ отъ XIII вѣкъ и Гяуровъ или Охридски триодъ, ржкописъ пакъ отъ XIII вѣкъ. Въ тия паметници причастията на ѡ си се пишатъ пакъ тъй: съгрѣшаа, възгласаа, а пѣкъ глаголитъ въ 1. ед. ч. и 3. мн. ч. и твор. пад. ед. ч. у сжщ. ж. р. — съ ѡ: лиа, проповѣдоуа, глагола и пр. И тукъ прозира живъ говоръ и сѣдейки по другитъ правописни особености на тия паметници, както и по нахожданията имъ, заключаваме, че въ тѣхъ се отразява било сръбско книжно влияние, било влияние отъ косовско-моравски говори. Реченитъ шестъ паметници произлизатъ все отъ северозападни краища, както можемъ да сѣдимъ по това, че въ тѣхъ се дава предпочтение на ѡ предъ ѣ, което е, както ще видимъ, признакъ на Кратовска школа. За единъ отъ тия паметници — най-мѣродавния отъ тѣхъ — имаме изрична записка, че произлиза отъ Лѣсновския манастиръ, близу до Кратово, па и другитъ сж намѣрени все около тия мѣста.

При по-подробно разглеждане ще могатъ се отдѣли и други подгрупи и то все възъ основа на юсовата употреба, но за това ще бѣде дума другаде. Тѣй напр. има сръднобългарски паметници, които сж урегулирали правописа на юсовѣтъ тъй, че ѡ имъ служи за ѡ и за ѡ следъ съгласна, ||а пѣкъ ѡ имъ служи за ѡ и ѡ — въ начало или следъ гласна. Такива паметници, произлизащи сѣ отъ западно Българско, сж: Кюстендилски триодъ, Григоровичевъ Минеевъ листъ, Софийски Миней № 113 (Соф. Нар. Библ.) и др. Вж. Псп. LXVI, 538.

Дири отъ такъвъ правописъ се забелѣзватъ и въ Вѣлканово Ев., доколкото носовитъ сж останали въ него още незамѣнени съ ѡу и ѡ.

Въ западнитъ наши краища се срѣщатъ ржкописи съ още по-упростенъ правописъ, а именно само съ единъ отъ двата юса: тѣй напр. само ѡ употребява единъ трѣбникъ, означенъ подъ № 49 въ Плов. Нар. Библ., Боянско Ев. (Изв. Р. Ак. IV, 809), Откъслекъ № 1693, П. Рум. Муз., за който съобщава Щепкинъ, Бол. Пс. 81, единъ пергаментенъ листъ отъ Триодъ, който намѣрилъ Архим. Амфилохий на 1878. г. въ Сан-Стефано (вж. Объ отрывкахъ изъ древнеслав. р-кпсей, М-ва, 1880. г.). Само ѡ пѣкъ употребяватъ: Драгино Евангеле (манастиръ св. Пантелеймонъ, св. Гора, и Румнянц. Муз. № 1694), вж. Щепкинъ, Болон. Псал. 246 и Л. Стояновичъ, Спомен. XXX, 44; Томичевъ Апостолъ, II и III ржка (Рус. Ист. Муз. № 2836), Санъ-Стефански Минейни листи, вж. Арх. Амфил. Объ отрывк. и пр., Щепк. Бол. Пс. 82; Бѣлгр. Ев. № 69, Копитаровъ Триодъ вж. Ильинскій, Р. Ф. В. 1916).

Сега минавамъ къмъ главната разпредѣлка на сръднобългар.

п-ци и то споредъ правописната употреба у тѣхъ на ѣ и ѧ. Тая разпредѣлка ми се вижда най-сгодна, понеже съ нея се отдѣлятъ хубаво нѣколко правописни школи, а съ това заедно — и нѣколко книжовни огнища презъ сръднобългарския периодъ.

Казахме по-горе, че правописната употреба на ероветъ довежда още въ старобългарски до нѣкои различия между писателитъ и книжовнитъ центрове. Тия различия сега, било по старъ потикъ, било самостоятелно, се усилватъ, умножаватъ презъ сръднобългарския периодъ тѣй, че полека-лека изпжкватъ на лице петъ-шестъ вида правописа откъмъ ѣ и ѧ.

За да се пише ѣ вм. ѧ и наопаки, първи потикъ дава самиятъ говоримъ езикъ, който въ повечето си говори изравнява още въ твърде рано време изговора на двата ера въ ||тая смисълъ, че ѧ изгубва небния си характеръ и се приближава, или съвсемъ изравнява съ гласежа на ѣ тѣй, че въ коренни срички, да кажемъ, той се изговаря като ѣ; въ краесловие пѣкъ, или въ краесричие, той изгубва своя гласежъ тѣкмо тѣй, както и ѣ. Споредъ това още отъ XII вѣкъ (да не кажемъ още отъ XI!) има вече български говори, въ които думи тѣкѣмо и тѣмѣно гласятъ вече тѣкмо, тѣмно, както и станѣ, бранѣ — стан, бран. Разбира се тогава, че щомъ двата ера и кога се изговарятъ, и кога се не изговарятъ могатъ да иматъ еднаква звукова стойностъ за преписвача, нищо не може да го накара да ги различава графично, ако не му се посочи нѣкое механично правило за тѣхната употреба. И докато се не урегулира тѣй или иначе употребата на ѣ и ѧ, сѣ такава неуредица ще владѣе, каквато я виждаме въ повечето сръднобългарски паметници, съ изключение на ония, които сж писани или преписвани подъ влияние на говори, дето ѣ не е изгубилъ още палаталния си характеръ. Изъ това множество сръднобългарски паметници съ разбъркана употреба на ѣ и ѧ изпжкватъ съ време ржкописи, въ които практиката или теорията ввежда единъ редъ; тѣй наставатъ паметници съ уреденъ еровъ правописъ, и то два вида или две школи въ западно Българско и две въ източно. Западнобългарската уредба на еровия въпросъ се състои въ това, че премахватъ напосто единиятъ еръ изъ употреба и пишатъ само единъ отъ тѣхъ, и то въ Охридско само ѣ, въ Злетовско — само ѧ. Въ източна България (вѣроятно Търново) регулацията задържа и двата ера, само че имъ дава фонетична или графична опредѣленостъ, тѣй че се получаватъ други две правописни школи, отъ които едната въ сжщностъ се държи о старобългарската етимоложка традиция, а другата е механична, шаблонна диференциация между ѣ и ѧ, споредъ която ѣ служи за случаи, когато ѣ и ѧ иматъ тъменъ звукъ, а ѧ — за случаи, когато ѣ и ѧ нѣматъ никакъвъ звукъ.

И тѣй сравнявайки сръднобългарскитъ паметници откъмъ

употрѣбата у тѣхъ на ѣ и ѡ — забелѣзваме най-напредъ две групи ржкописи: двуерови и едноерови.

Отъ двуеровитѣ ржкописи хубаво се отдѣля една група, въ която виждаме, като да се продължава старобългарската традиция, та употрѣбаватъ ѣ и ѡ до нѣкъде по е т и м о л о ж к о 199 правило, макаръ и не вредъ, т. е. различаватъ ѣ отъ ѡ още по старото имъ значение, та пишатъ ѣ да означаватъ т в ѣ р д ѣ звукъ и знакъ ѣ, а ѡ — за мекъ звукъ и знакъ ѡ. Такова различие нѣма въ останалитѣ сръднобългарски паметници, макаръ и въ повечето отъ тѣхъ да се употрѣбаватъ и двата знака; а понеже туй различие може съ право да смѣтаме напосто като продължение на старобългарския правилень изговоръ и правописъ, право е, тая група да заеме пѣрво мѣсто, та и паметницитѣ, които биха влѣзли въ нея, да наречемъ паметници отъ старобългарска или етимоложка школа.

Разбира се, че този „етимоложки“ правописъ на ѣ и ѡ не трѣбва да си мислимъ, кой-знае какъ следбено прокаранъ, защото различието между ѣ и ѡ докосва само окончанието на мекитѣ именни основи м. и ж. родъ (сѣщитѣ, пѣтъ, шѣтъ), но пѣкъ не трѣбва да забравяме, че и самитѣ старобългарски паметници въ по-голѣмата си частъ пазятъ именно само това различие, докато въ другитѣ групи думи съ ѣ и ѡ сж и тѣ безразлични. Прототипъ на тая школа съглеждамъ въ Супрасълски Сборникъ, дето ѡ пази още хубаво своето мѣсто — да означава меки именни окончания.

Сръднобългарски паметници отъ тази, да я наречемъ „етимоложка“ група, нѣма много; доколкото ми бѣ възможно да прегледамъ и провѣря сръднобългарскитѣ ржкописи откъмъ тая страна, можахъ да отдѣля десетина, които всичкитѣ личатъ да сж отъ источна България. Такива сж напр. единъ служебникъ отъ XIV вѣкъ, 23 перг. л. 80, едро уставно писмо съ хубави заглавки (инициали). Намира се въ Ссф. Нар. Библ., донесенъ отъ Нар. Музей; Старозаветни листи (отъ Ц. Гинчева), Чети — миней № 46 (Соф. Синод. Библ.), Никонови Пандекти отъ Търново и др.

Въ останалитѣ двуерови паметници вече е затрита старата разлика между ѣ и ѡ, та забелѣзваме въ тѣхъ или безразлична употрѣба на ероветѣ, или пѣкъ ново разграничение между ѣ и ѡ, което нѣма нищо общо съ предишната разлика между двата ера. Понеже между паметницитѣ отъ пѣрвата категория (съ безразлична употрѣба) на ѣ и ѡ има 200 ||едни, въ които преобладава ѣ, а други, въ които преобладава ѡ, азъ до едно време ги разграничавахъ споредъ това на источни и западни (Вж. Б. Цоневъ, Класификация на бълг. книж. п-ци, Унив. Год. 1904—5); но отсетне се убедихъ, че не всички паметници, въ които преобладава ѣ, сж отъ источни краища, както и не всички, въ които има повече ѡ, сж отъ

западъ. Тукъ има смѣсици, които забъркуватъ и дори затриватъ сѣщинското произхождение. Затова по-добре ще е, ако наречемъ тая група паметници смѣсена група, безъ разлика на тѣхния произходъ. Въ тая група влизатъ твърде много паметници отъ всички вѣкове на сръднобългарския периодъ, та дори до XVII вѣкъ, като напр. Погодински Псалтирь, Добрѣйшово Еванг., Врачанско Ев., Ватикански Сборникъ, Търновско Ев., Теодосиева Лѣствица, I. Александрово Ев., а тѣй сѣщо и много Евтимиеви, произведения.

Отъ двуровитѣ паметници се отдѣля още една група, въ която, истина, старата разлика между ѣ и ѣ е вече затрита, но правописътъ на ероветѣ не е произволенъ, а уреденъ тѣй, че ѣ се употрѣбвява и вмѣсто двата ера тамъ, дето има да замѣстятъ еровъ звукъ, а ѣ се пише тамъ, гдето има да замѣсти безгласенъ еровъ знакъ, билъ той ѣ или ѣ: сѣкѣтъ, кротѣкъ, тѣнѣкъ. Такива паметници има тѣй сѣщо твърде много, и то начевайки отъ XIII вѣкъ; и понеже въ тѣхъ ероветѣ се употрѣбвяватъ споредъ това, дали се изговарятъ, или не, можемъ да ги наречемъ паметници отъ фонетична школа. Такива сж: Пирдопски Апост., Кюстендилско Четвероев., Габровски Пс. (Соф. Нар. Библ. № 9), Евтимиевъ Служебникъ и много влахобългарски паметници.

Останалитѣ сръднобългарски паметници сж едноерови, т. е. у тѣхъ правописътъ на ѣ и ѣ е упростенъ тѣй, че е отстраненъ единъ отъ двата ера и се употрѣбвява само единъ. Една група едноерови паметници се набира отъ ония сръднобългарски паметници, които употрѣбвяватъ само ѣ за означаване и двата ера. Тия паметници сж твърде старински, а откъмъ ж и ѡ сж повечето преходни. Такива сж: Болонски Псалтирь, Григоровичевъ Паремейникъ, Слѣпченски Апостолъ, заедно съ Пловдивски Апостолски листи (частъ отъ сѣщия паметникъ), Охридски Апостолъ и др. ||Имайки предъ видъ произхода и старината на паметницитѣ 201 отъ тая група, заключаваме, че тая правописна школа води началото си отъ XII вѣкъ и то отъ югозападна България (Охридско); затова сгоднo бихме я нарекли югозападна или охридска школа. Тя е могла да има свои следбеници и на истокъ — до Зографъ, па даже и до Софийскитѣ манастири, както се вижда отъ дветѣ I. Александрови грамоти, а чрезъ преписи да земе и по-широкъ обсегъ по време и по мѣсто, но азъ я свързвамъ съ Охрида поради нѣколкото важни паметници, за които навѣрно знаемъ, че сж отъ оня край.

Другата група едноерови паметници предпочита пѣкъ ѣ, а ѣ или никакъ не употрѣбвява, или пѣкъ се срѣща у тѣхъ тѣй рѣдко, че се и не забелѣзва. Тая правописна школа бихме нарекли сръбска, ако нѣмаше въ нея толкова стари бъл-

гарски паметници, ако нѣмаше дори и въ старобългарския периодъ наченки отъ нея; тъй напр. още Асеман. Ев. дава широкъ просторъ на ъ, а пѣкъ кир. Макед. листъ и не употрѣбjava дори ъ, а само ѡ! Тѣй че правописната практика, да се употрѣбjava само единъ еровъ знакъ намѣсто двата, си е възникнала на българска земя и върѣята въ областъ, дето ероветѣ и фонетично сѣ били изравнени. И наистина, повечето отъ ръкописитѣ, които съставятъ тая V група, сочатъ сѣ къмъ областъ, дето се допиратъ български и сръбски говори, именно северна Македония или изобщо въ областъта на косовско-моравскитѣ говори, а за центъръ на тая правописна школа може да вземемъ Лѣсновския манастиръ св. Архангелъ Михаилъ и Гавриилъ, стародавно книжовно огнище презъ сръднобългарския периодъ; затова и право е, ако наречемъ тая школа Кратовска или Злетовска.

Паметници отъ тая школа има твърде много, между които и доста старински, та бихъ рекълъ, че тая школа си е съществувала едновременно съ Охридската. Къмъ Злетовската школа принадлежатъ: Добромирово Евангеле, Бѣлградски Октоихъ, Дечански псалтирь, Ловчански Октоихъ, Струмишки Апостолъ, Софийски Паренесисъ, Берлински Сборникъ и др.

||И тъй ако не взимаме подъ внимание други право- 202 писни разновидности, ще имаме петъ вида паметници откъмъ ъ и ѡ или петъ правописни школи:

I.	двуерова	етимоложка	школа,
II.	„	смѣсена	„
III.	„	фонетична	„
IV.	едноерова	Охридска	„
V.	„	Злетовска	„

Ако бихме искали сега да свържемъ нѣкакъ тия сръднобългарски правописни школи съ старобългарско време, ще можемъ за четири отъ тѣхъ да намѣримъ твърде сгодни ослонки въ самитѣ старобългарски паметници; тъй напр. първата сръднобългарска правописна школа има за прототипъ Супр. Сб., четвъртата — Ундолско Ев. (Вж. още 1. л. отъ Киевски Мисалъ), петята — Кир. Мак. листъ, а втората би се ослонила върху всичкитѣ останали, понеже въ едни отъ тѣхъ наистина преобладава, както знаемъ, ъ, въ други ѡ. Само за третата правописна школа — най-млада отъ всичкитѣ — нѣма прототипъ между старобългарскитѣ паметници, та и не може да има, защото е продуктъ на отпослешна и то съзнателна правописна дейность, и не стои въ никаква традиция съ старобългарската книжнина.

Следва описъ на по-важни сръднобългарски паметници, разпредѣлени по вѣкове:

Вѣкъ XII.

1. Добромирово Евангеле.

Наречено тъй по една записка въ него, дето се споменува попъ Добромиръ. Намира се въ библиотеката на Петроградската Академия, получено тамъ отъ проф. Ягича, който го придобилъ отъ единъ ориенталистъ. Съдържа 183 перг. листа 8^о по 20 реда уставно писмо, малко косо въ десно — тъй както е въ Савина Кн. и Унд. Ев., донѣкжде и въ Супр.

За старината на Добром. Ев. говори не само писмото но и това, че нѣма въ него червено писмо — всичко е || съ черно мастило. Писано е отъ две рѣце: първата не употребява никакви украшения: заглавкитѣ пише само по-голѣми и съ двойни линии, а втората употребява ужъ по-украсени заглавки, но пакъ доста груби и съ черно мастило. Споредъ Ягича знакъ за старинность е и ѝ вм. ѱ въ край редъ, както и і, і вм. и. Употребява се и знакъ ѱ за ѝ, а веднѣшъ даже и ѱ за онѣ: симѡ = симонъ. Предлогъ отъ се пише цѣло, па и инакъ титли не употребява твърде. Има старинности въ буквитѣ, като напр. ц се пише като сетнешно ч, ѣ е съ много низко стѣлбче. Това всичко показва, че Добромирово Евангеле произхожда наистина отъ XII вѣкъ, ако не и отъ по-рано.

По езика и правописа това евангеле е писано въ юго-западна България, а писецътъ му, Добромиръ, се споменува на л. 121^а, въ края на Лукиното евангеле:

О благодѣти, гѣѣ комоу сѣ даси! рѣкописаниѣ Добромира попа грѣшника. ежѣ рѣписанъ и не докончуа мало:

За югозападна България (Македония) говорятъ изобилнитѣ примѣри отъ вокализувани ѣ и ѡ: ложъ, сотникъ, къзопи, ко, козъ, со, отъ пѣхель сотъ; дверникъ, крестъ, къскресъ, трестъ, сѣмерши. Освенъ това употребява се и дума кошуля: отѣм-лѣцоуѣмоу ти ризѣ и кошуля не вѣзбрани.

Отъ Македония рѣкописътъ билъ занесенъ въ Арабския манастиръ на Синай-планина, и то още преди XVI вѣкъ, защото има въ него записка, писана въ тоя манастиръ на 1568. година (л. 183): ✠ Зде прѣиде раѣ божѣи мнѣ грѣшникъ по петръ ѿ Подѣнавѣю ѿ граѣ Никѡла къ монаѣтир сѣнаскѣи. къ лѣтѣ 708 прѣ сѣйкѣспѣ еѣгенѣа.

Добромирово Евангеле е преходенъ срѣднобълг. паметникъ, защото въ него ж и ѡ си се употребяватъ още правилно по старобълг., освенъ въ 3. мн. аор., дето стои винаги шж вм. шѡ. Инакъ, каквито замѣни между носовкитѣ има, тѣ се обясняватъ или чрезъ грѣшки или чрезъ аналогия, каквито сж 3. л. мн. на жтѣ вм. жтѣ: слышѣтъ, творѣтъ, женѣтъ

3. Болонски псалтирь.

Намира се въ библиотеката на Августинския манастирь въ Болоня (Италия), но какъ е дошелъ тамъ, неизвестно. Състои отъ 264 перг. л. 4^о, писани въ два стълбца: на лѣво, съ по-едро, уставно писмо, е текстътъ, а на десно, съ по-дребно, полууставно писмо — тълкуванията къмъ текста. Цѣлиятъ ржкописъ е работенъ твърде грижливо; има хубави заглавки, а писанъ е въ село Равне до Охрида и то въ царь-Асѣново време, както се вижда отъ една записка на л. 128:

Помѣни гди раба скоѣ Иосифа и Тихотъ, съшавша книгѣ снѣ съ бжнѣхъ помощнѣхъ и свѣтлѣхъ вѣжъ приснодѣлѣхъ Мариѣ. Писанѣ же сѣ къ Охридѣ градѣ, къ сѣлѣ рекомѣмѣ Ракнѣ при цри Ясѣни вѣлгарѣскѣмѣ, — само че не се разбира, дали въ времето на Асѣня I или Асѣня II; Ягичъ и Щепкинъ приематъ следъ 1230. година.

Писмото на цѣлия ржкописъ е все еднакво, та, като се казва, че сж го писали двама души, има да се разбира, че единиятъ, Йосифъ, го писалъ, а другиятъ, Тихота, го украсявалъ. Само на л. 106 личи друго писмо — отъ трети братъ Бѣлослава, който и отбелѣзалъ: ꙗзъ грѣшнѣи бѣлослава, грѣшнѣи и дрѣзѣ на зло, а на добро лѣкникѣи, емоу же вѣтѣхѣтѣко грѣхъ, а богѣтѣтѣко грѣси, вѣждѣ слава, пописахъ вратѣу си Иосифѣ страницѣхъ ѿ псалтирѣ. слава вѣкѣи амиѣ.

За историята на ржкописа е важна и друга една малко по-сетнешна и отъ неопитна ржка писана записка, пакъ на л. 128: Снѣ книгѣхъ коуниѣхъ сѣ ѿ грамѣтика Теодора ѿдѣ Ракнѣи и дахъ азъ еромонахъ Даниѣлъ грѣшнѣи поплдинѣ си овѣди к позлацѣни и дѣхъ перѣперѣ срѣдѣ града къ Бѣтоли ... нататѣкъ зачернено и нечетливо.

||Болонски Пс. е преписванъ направо отъ глаголски ржкописъ; това се вижда отъ многото глаголски букви, думи и дори цѣли редове въ него.

Откъмъ ѣ и ѣ той спада къмъ IV школа (Охридска): употрѣбѣва само ѣ и на много мѣста неетимологично; наспротивъ това и ѣ. Силна вокализация на ѣ и ѣ.

ж и ѡ по сръднобългарски, но ѡ се замѣнява съ ж и следъ у: уждѣ, нуждѣ, уждѣ.

И тукъ, както и въ Добромир. Евангеле ж стои въ глаголнитѣ форми вѣ. ѡ и въ причастията вѣ. ѣ: грѣдѣи, живѣи, сѣи, насѣи ...

Въ предословие и следъ гласни ж и ѡ; ѡ идва и вѣ. ж: трижѣиѣмѣ, сѣдѣиѣ.

Покрай ѣ идва и шѣ.

Различава хубаво ѣ, писано ѣ.

ї се употрѣбѣва само въ край редъ.

Нови форми: тогѣкоу житиу подѣвѣт'сѧ. Прич. на
мѣ: да сѧ вѣхъ жъзѣци спасе.

Помощ. гл. ѿ, нѣ вѣ, естѣ, нѣстѣ.

1. л. мн. мѣ: есѣ, вѣмѣ, имамѣ.

3. рл. аор. на хъ: прѣкрати хъ, призва хъ, приж хъ и мн. др.

За Бол. Пс. писа най-напредъ Срезневски въ Древніе слав. памятники юсоваго письма, дето дава извадки отъ него на две мѣста въ книгата си; но пълна и хубава студия за него написа Щепкинъ, Болонская Псалтырь, съ приложениемъ семи фототипий и восьми цинкографій, Спб. 1906 (Изслѣдованія по русскому языку, т. II, 4.); а Ягичъ издаде цѣлия текстъ успоредно съ Погодинския псалтирь, сравнени и съ други текстове, раскошно издание на Виенската Академия, подъ заглавие: *Glagolitiskaia psaltir', Psalterium Bononiense. Interpretationem veterem slavica cum aliis codicibus collatam, adnotationibus ornatam, appendicibus auctam, adiutus Academiae Vindobonensis liberalitate edidit V. Jagić. Vindobonae, Berolini, Petropoli, 1907.* Съ 19 фототипни таблици.

Къмъ изследването на Щепкина вж. моята рецензия: Б. Цоневъ, Отзывъ о сочиненіи В. Н. Щепкина: Болонская Псалтырь, Сборникъ отзывовъ о преміяхъ и наградахъ за 1907 г. Спб. 1908.

||

4. Погодински Псалтирь (тълковень).

207

Самото му оригинално заглавие гласи: Псалтирь красенъ съ прѣтълкованіемъ. Намира се въ Петроградската явна библиотека; съдържа 278 л. 8°, хубавъ пергаментъ и прекрасно уставно писмо; текстътъ е писанъ по-едро, а тълкуванията по-дребно и то едно подъ друго, а не въ два стълбца, както Бол. Пс. Стиховетъ иматъ червени заглавки, а тълкуванията — зелени.

ѣ и ѣ смѣсено (II школа), преобладава ѣ. Вонализация слаба.

Вмѣсто ѣ — ѡ. Покрай з- употребява з и г.

Откъмъ ж и ѡ Погод. Пс. е преходенъ паметникъ: носовкитъ въ много случаи запазватъ старото си мѣсто. Той показва и други старинности, като напр. стари аористи въ изобилие. Но при това се срѣщатъ форми за 3. л. мн. сег. безъ тѣ: мноз-и глѡ; придж, вѣдж (споредъ Срезн. 58).

И. Срезневскій, Древн. сл. пам. юс. п. 52—60, 207—210, 244—260; Спб. 1878. Древній слав. перев. псалтыри.

В. Ламанскій, О нѣкоторыхъ слав. рукоп. въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, Спб. 1864.

Издаде го В. Ягичъ, заедно съ Бол. Пс. V. Jagić, *Psalterium Bononiense*, Вѣна, 1907. г. Къмъ Ягичевото издание сж приложени осемъ фототипни снимки отъ него. Вж. две снимки

отъ него и въ Палеогр. сн. съ нѣкотор. греч., лат. и слав. ркп. Имп. Публ. Библ., Спб. 1914, дето има 2 сн. и отъ Бол. Пс.

5. Слѣпченски Апостолъ.

Нареченъ тѣй по Слѣпченския манастиръ Св. Иванъ близу до Прилѣпъ, гдето се е намиралъ допреди 60—70 години. Сега се намира прѣснатъ по разни библиотеки и лица. Най-голѣмата частъ отъ него, 136 листа, се намира въ Петроградската явна Библиотека, доставени отъ Верковича (130 л.) и отъ Сарафова (6 л.); 6 листа се намиратъ въ Московскиятъ Румянцовски музей, постѣпили съ книжата на Григоровича, 2 листа се пазятъ пѣкъ у Киевския църковно-археологически музей, 1 л. се намира въ библиотеката на В. И. Срезневски и 9 листа има въ Пловдивската Народна Библиотека (№ 62). Цѣлиятъ ржкописъ състои за сега отъ 154 перг. листа голѣма 4^о, безъ начало и край и съ липси по срѣдата. Писанъ е отъ двама души: л. 1—80, и 103—154 пише една ржка, възедро писмо и малко косо въ десно, а отъ 81—102 пише друга ржка — по-дребно и право писмо. Тия две ржце се различаватъ и по правописъ.

Слѣпч. Апостолъ е палимпсестъ, т. е. писанъ на пергаментъ, на който било писано по-преди друго писмо (грѣцко), па истъргано. По старинния си езикъ и правописъ принадлежи къмъ най-старитѣ сръднобългарски паметници. Снабденъ е и съ старинни заглавки.

Слѣпч. Апостолъ (главната ржка) употрѣбѣва само ѣ (IV школа), а втората ржка пише и ѡ. Въ цѣлия текстъ ѣ. Вм. ѡ и ѡж (следъ съгл.) I ржка употрѣбѣва ѡ, а II ѡ (рѣдко ѡ). Въ начало и следъ гласна I ржка пише ѡ, а II — ѡ.

I ржка не употрѣбѣва ѡ, а тѣй сѣщо ѣ идѡа само въ край редъ; ѣотация ѣѡма и ѡѡсто ѡ постоянно ѡ. Втора ржка има ѡ и ѡ редовно, а ѡ само тукъ-тамъ.

Слѣпч. Апост. съдържа апостолскитѣ дѣяния и послания, а на края има месецословъ съ показалець, дето месецитѣ сѣ показани и на български.

Най-напредъ съобща за тоя ржкописъ Срезневскій, Древн. сл. пам. юс. п. 101—107, 301—303, 310—318 — по Григоровичевитѣ 6 листи и по Верковичевия ржкописъ, полученъ чрезъ Янка Шафарика; подиръ това Кочубинскій въ Отчетъ о занятіяхъ славянскими нарѣчіями, Одесса 1876 г. (XX т. Зап. Новор. Унив.).

Срв. още: Воскресенскій, Древнеславянскій переводъ Апостола, Москва 1879.

Викторовъ, Отчетъ Румянцов. муз. за 1876—78 г.

Архим. Амфилохий, Древнеславянскій Карпинскій Апостолъ XIII в. III, 2, стр. 7—10.

И. Бычковъ, Отчетъ Имп. Публ. Библ. за 1891 г. стр. 23—23.

За Пловдивския откъслекъ съобща П. Кулаковскій въ Отчета си (Варш. Унив. Изв. за 1900 г. V, 8).

|| Пълно и хубаво издание на цѣлия рѣкописъ има отъ 209 Ильянскій, Слѣпченскій Апостолъ XII вѣка, трудъ Г. А. Ильинскаго, съ приложеніемъ двухъ фототипическихъ снимковъ. Москва 1912. ХСII + 135 голѣми страници.

6. Охридски апостолъ.

Намѣрилъ го е и отнесълъ Григоровичъ отъ Охрида, а сега се пази въ Московския Румянцовски музей. Има 112 перг. листи 4^о. Писанъ е отъ двама-трима души, затова му е писмото нееднакво, но е четливо, макаръ и не до тамъ правилно. Заставки и заглавки тѣй сѣщо не тѣй хубави. Срѣщатъ се думи и цѣли редове, писани съ глаголица, отдето се вижда, че за изводъ му е служилъ глаголки рѣкописъ; і само накрай редъ; покрай џ и шт; употребява само ѡ (Охридска школа). Различава звукъ ѡ, а бележи го ѡ.

ж се спотрѣбява за ж и ѡж; покрай ѡ идва ѡ и ѡ. ѡ се пише обикновено ѡ.

ѡ и ѡ се срѣщатъ на често вокализувани; ж се употребя и следъ х, а често стои вм. ѡ — особено у глаголи: ходѡ, молѡ сѡ, постѡ сѡ и пр.

Устно ѡ се изпуца често.

Срѣщатъ се доста случаи за 1. л. мн. -мѡ.

Много често употребява дат. вм. род. пад. Апостолътъ е „изборенъ“ и не е пълненъ текстъ; липсватъ предни и крайни листи. Къмъ края има месецословъ, дето имената на мѣсецитѣ се даватъ и на български.

За Охр. Ап. съобща най-напредъ самъ Григоровичъ въ Очерка си (1848 г., с. 186) и сетне въ Ж. М. Н. Пр. 1852 г. (О древней письменности славянъ, 152).

Вж. още Шафарикъ, Pohled na prvověk hlal. pís., Č. Č. M., 1852, 90—91; въ Památky hlal. pís. (1853 г.), сѣщиятъ напечатъ глаголки мѣста отъ Охр. Ап.

И. Срезневскій, Др. сл. пам. юс. п., 75, 269—300.

Г. Воскресенскій, Др. сл. перев. Апостола, 94—99.

С. Кульбакинъ го изучи най-добре и писа за него първо въ Изв. Р. Ак. VII, 166—234, а сетне го издаде изцѣло съ подробна студия върху него и съ четири фототипни

|| снимки отъ него — като III кн. на „Български Старини“: Охрид- 210
ская рукопись Апостола конца XII вѣка София, 1907 г. стр.
CXXXVI + 141.

7. Битолски триодъ.

Намѣренъ въ Битолско и донесенъ заедно съ други черковни книги и гръцки рѣкописи въ Битолското българско агентство на 1898. г., а сега — въ Софийската Университетска Библиотека.

Съдържа 101 перг. листъ 4^о, уставно писмо, съ много хубави цвѣтни заглавки. Твърде интересенъ срѣднобългарски паметникъ не само като изворъ за историческата българска граматика, но и за културното състояние на поповетѣ и граматниците отъ онуй време (XII—XIII вѣкъ), както се вижда отъ многото записки и бележки въ него, писани отъ самия преписвачъ. Писалъ го граматикъ попъ Георги отъ с. Вжпа — къ старце на блюда 8 стѣхъ краен, т. е. въ камбанарията на Св. Врачеве Козма и Дамиянъ, Кичевско.

Употрѣблява и двата ера, но ѣ само въ предлози. Вмѣсто ѣ — ѡ; йотация нѣма, освенъ при и. Въ начало, следъ гласни и следъ ѣ употребява ж. Покрай ж идва и д. Честа вокализация. Срѣщатъ се въ него глаголки думи и цѣли редове, по което може да заключимъ, че е преписъ отъ подобенъ глаголки триодъ. Любопитно е, че докато въ кирилския текстъ се предпочита к, въ глаголскитѣ мѣста наопаки се пише само ч. Паметникътъ е старъ, но съдържа, за чудо, много новобългарски форми, и то не само въ запискитѣ, но и въ текста.

Нѣкои отъ запискитѣ:

На л. 9^а Грѣшнѣи Гевргие къ старце на блюда пиша 8 стѣхъ краен .д. дѣи дѣ: поминѡвите мене кратки мога, що ми мръзнеть рѣцицама тѣ пиша: тѣ идѣ. тѣ лежа кез сѣни. . Значи писалъ въ стѣлпъ и на блюдо (синия). У Йорд. Иванова, Бълг. Стар. 87, погрѣшно е предадено: къ старци на блюда; тука не се касае за село Стѣлпъ, а за кула, камбанария.

|| На л. 10^а . . . [Богъ да прости] Пироевска сѣла, еже ми до- 211
несе ѡ зажда .к. листька .г. дѣи ген.

л. 28^а . . . а що си патисѣ ноциж пишѣце аце и грѣво непакѣ . . .

52^б . . . [Донесе] хартиѣ сѣ Петръ. Иканъ. кокаукъ. а изъ игонисѣ писатѣ. догдѣ ми не козвѣтъ триѣ. Простѣте браѣ. кък и пѣа Гевргии ѡ Вжпи.

л. 64^б . . . дѣице мога грѣшнага, що ми желанинъ сѣце да

кидишї краи книж[ицѣ], тако и корабникъ краи мѣю, тако и бо-
лень зрѣние, тако и збогъ пицѣж сѣбѣ и вѣдѣние. Поминантѣ ма,
а каѣ бѣ . . .

70⁶ . . . а цо си патихъ ѿ мртва кѣкъ .ѣ. фѣ.

л. 90⁶. Поминантѣ брае Ивана Ѣмностина зѣтѣ, вти
мї дакаше прѣсоль и млѣуице.

На л. 93⁶ написалъ прѣ слѣно заедно и се извинява:
поксен рѣцї и пады заедно написахъ — простете ма!

Съобщава за него и го описва Й. Ивановъ, Бѣлг. ста-
рини изъ Македония, 87—104, заедно съ две снимки.

Вѣкъ XIII.

1. Добрѣйшово Евангеле.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. (№ 17), постъпило тамъ
отъ Тулча, но преди това било въ Одринско. Има 127
перг. листа 8⁰, безъ начало и край, но подвързано, а 48 листи
отъ срѣдата му се намиратъ между рѣкописитѣ на Бѣлград-
ската Нар. Библиотека, тъй че цѣлото Евангеле има всичко
175 листи, отъ които първитѣ 168 съдържатъ четиритѣхъ
евангелета, а на последнитѣ седемъ е синаксаръ или по-
казадецъ, ала не цѣлъ.

Пергаментъ грубичѣкъ и нееднакѣвъ: нейде бѣлъ и гла-
дѣкъ, нейде на петна, тънѣкъ или грапавъ, та и самиятъ пи-
сачъ го проклева съ една бележка на листъ 3 отдолу: «Дѣ
проклѣта хартия!

Писмо срѣдно-уставно, малко наведено вдесно. Покрай
главната рѣжа се забелѣзватъ и други 4—5 рѣже, но тѣ пи-
шатъ само по нѣколко реда.

|| Мاستило малко бѣлизняво; покрай черно мاستило упо- 212
трѣбѣва се и червено, синьо, зелено та и жълто.

Добрѣйшово Евангеле е украсено съ хубави заглавки,
заставки и ликове. На л. 18⁶, следъ свѣршѣкътъ на Марко-
вото Евангеле е ликътъ на евангелистъ Лука: срѣдъ пѣстро
крѣжило отъ плетеници седи на столъ Св. Лука съ разгър-
ната книга отпреде си, а надъ главата му висятъ две кандила
и три грозда съ надписъ: а се гроздиѣ и кандила. Отдесно
му свѣтилникъ съ три запалени свѣщи и пакъ надписъ: а се
свѣщїи; отлѣво му е нѣщо като аналой, надъ който се чете:
се пѣкѣицѣ. Около крѣжилото пѣкъ написано: сѣи люка еу-
гелисте помози да заиѣж по здракоу сѣго ивана еуѣлиста. На л.
72⁶ е ликътъ на евангелистъ Иоана между четири шарени
стѣлпа и три свода. Надъ сводоветѣ се чете: сѣи Иване икан-
гелисте помилѣи и мене грѣшнаго и недостоиннаго раба си; а надъ

евангелиста: скаты Иѡанъ сынъ громкъ. Свети Іоанъ е изобразенъ седналъ на столъ съ разгърнати като за благословѣ ржце, а предъ него е изобразенъ по-малъкъ човѣкъ, голобрадъ и гологлавъ, съ дълга дреха, какъ колѣничилъ и протѣга ржце къмъ евангелиста; презъ лѣвата си ржка прехвърлилъ нѣщо като бѣлъ убрусъ (орарь?), а отдолу подъ ликоветѣ се чете: *попъ Добрѣйшо молитса скатому Іоану.*

Въ Бѣлградската частъ е пъкъ ликътъ на евангелистъ Марка, обиколень съ троесводна рамка, надъ която се чете: *прести и помилоуи ѣтъи Марко да захнж сѣга Боукж по здраву,* а отдолу подъ ликътъ: *пиши Бѣлуо грѣшнихъ и припиши, ѡти ржка изгнани, а слава божия прѣвѣкажъ къ кѣкы.*

Покрай Добрейша и Вѣлча споменува се третъо съвременно име Стрѣзо, който писалъ нѣколко реда на л. 116^a, та отбелѣзано това отдолу подъ текста: *зде Стрѣзо писа ѡ Маркова.*

За старината на евангелето е важна една дата на л. 5^a, макаръ отъ по-сетнешно време: година ѡ Хр. *ѣка*—1221. Ако тая бележка е основана върху по-стара, сега изгубена записка, излиза, че Добрейшово Евангеле е отъ началото на XIII вѣкъ.

|| Добрѣйшово Евангеле е преходень паметникъ: въ него носовкитѣ се употрѣбаватъ навредъ по старобѣлгарски, само въ 3. мн. аор. се пише *шж* вм. *шѣ*. Обаче у глаголи и причастия се употр. все *ж*. 213

Откъмъ *ѣ* и *ѣ* въ Добрѣйш. Ев. преобладава двуеровъ правописъ (II група), но сж застѣпени и други школи, а именно въ Матейовото и частъ отъ Марковото Евангеле се забелѣзва фонетичень правописъ (III школа); въ края на Марковото Ев. личи едноеровъ охридски правописъ (само *ѣ*!), а пъкъ на л. 44^a и 38^a (Бѣлградска частъ), дето сж писали две други ржце, личи едноеровъ кратовски или злетовски правописъ (само *ѣ*!).

Вокализацията на ероветѣ е доста честа, но изглежда, че е пренесена въ повече случаи отъ извода, който произхождалъ отъ югозападни краища.

ѣ стои следъ *ш*ушкави и следъ *ј*.

ѣ се пише и *ѣ*, а употрѣбата му е правилна.

Разлика между *з* и *з* нѣма. Тукъ-тамъ се пише *з*, а *з* само за цифренъ знакъ.

Срѣщатъ се доста дателни форми на *ѡ*ки и множест. число на *ѡ*.

Идва мѣстоимение *тогѡкъ* и даже членна форма у прилагателни: *зѡмѡтъ* *рѡкъ* 23^a (Бѣлгр. ч.).

Аор. 3. мн. покрай *шж* идва и *хж*.

Въ синтактично отношение се срѣщатъ нѣкои новотии.

Добрѣйшово Евангеле споменува още Кулаковскій въ Отчета си О научныхъ занятіяхъ (Варш. Унив. Изв. 1899 стр. 21—36) — видѣлъ го въ Соф. Нар. Библ. още не вписано въ каталога.

Вж. още: Б. Цоневъ, Изъ Софійской національной библиотеки, Сборникъ Ламанскій II, 904—914; за Българската часть: Воскресенскій, Славянскія рукописи въ заграничныхъ библиотекахъ. Сборн. отд. р. яз. XXXI, I, 52;

Л. Стојановић, Каталог Нар. Библ. у Београду, № 35;

В. Стасовъ, Славянскій орнаментъ, табл. VII;

J. Polívka, Zpráva o studijné cesty do klášterů Frušogorských a do Belehrada. V. Č. Ak. IV, 154.

|| С. Кульбакинъ, Матеріалы и замѣтки по славяновѣдѣнію, Ж. М. Н. Пр., 1905, № 5, стр. 5.

Вж. още моя Описъ, 15—18; а на подробно го разглеждамъ въ особена I книга на Бълг. Старини: Добрѣйшово четвероевангеле, срѣднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ, София, 1906. XII + 94 (студия), 95—231 (текстъ), 232—264 (сравнение), съ 6 снимки.

2. Търновско Евангеле отъ 1273 год.

Намира се въ Загребската югославянска Академия, постъпило тамъ заедно съ книгитѣ на хърватския книжонникъ и общественъ дѣецъ Михановича. Има 247 листи 4^о, безъ начило, отъ които половина сж пергаментъ и половина хартия, т. е. тетрадкитѣ сж съставени тъй, че външнитѣ имъ два листа сж кожани, а вжтрешнитѣ два — хартиени; споредъ това Търн. Ев. е най-старата наша книга, въ която се употребява хартия. Писано е въ време на царъ Константина Асѣния (1258—1277), както се вижда отъ една записка въ него, само че датата ѝ не личи добре, но вѣроятно е 1273 год. Не само годината, но и цѣлата записка била нѣщо повредена, та сетне възстановена отъ нѣкой сърбинъ и гласи тъй: Бѣ лѣтѣ 6971 па царствоующе блгоутрномуу царю Константиноу и Микхилоу сыноу его овладающеу всѣми бл҃гары и при патрїарсѣ Игнатии бл҃гаромѣ захв се и скръши се тетраеугль сии потьщаниемъ и цѣною иеромонаха Маѣйма и роукою пресвитера Драгыѣ. Писани же соуть къ цариградѣ Трьновѣ, да до негоже доидоуть, исправките а не каынкте писакнаго.

Крайните листи на ръкописа сж нѣщо повредени отъ нѣкаква тъмно-морава течностъ, та не може да се прочете отъ оригиналната записка повече отъ това, що е прочелъ и обнародвалъ Лескинъ, Arch. IV, 512. Втората цифра отъ да-

тата не личи добре, но мисля, че първичната цифра е била л (80), която, след като е била повредена, била възстановена като н (или споредъ Лескина като к). Миклошичъ (Lexicon X), Срезневский (Малоизв. и неизв. памятники XLVIII) и Валявецъ приематъ наистина 1273. год.

Търновско Евангеле е вече изследвано отъ Валявца въ
Загребски Starine XX и XXI: Trnovsko Tetrajevandjelje, priobcio
[M. Valjavec, 1889). Вж. още: Arch. XIII, 241—248 (рецензия 215
отъ Облака върху Валявцевото издание), М. Сперанскій,
Къ исторіи славянскаго перевода евангелія, 23—33; вж. и моятъ
Опись на Кирилскитѣ ръкописи въ Загребъ, 9—10.

Правописът на Търн. Ев. е смѣсенъ, т. е. ъ и ѡ се употребяватъ безъ правило (втора школа). При това често се вокализуватъ — особено ѡ. Смѣсени сж и знаковетъ на ъ: ѡ, ѡ, ѡ, ѡ и ѡ. Носовкитъ сж тъй сжщо размѣсени: ж и ѡ, а и ѡ — безъ правило: ѡзыхъ, ѡзыхъ и ѡзыхъ; ѡшъ, ѡшъ, жшъ. Аор. покрай -шъ идва и -шъ.

Ѣ идва и следъ ѱ, но се и замѣнява съ ѱ: тѣхъ, въ молитвѣ, на странѣ, въ мѣстѣхъ сѣдѣхъ трѣхъ, простѣхъ.

с и z- не употребява.

Любопитно, че въ тоя паметникъ се срѣща мѣстоим. и
вм. и (за срѣденъ родъ): овитѣ и (тѣло), овѣмъ и (отроци),
което напомня вече днешното шумненско и вм. 20 за ср. р.

3. Боянско Евангеле.

Намѣрилъ Григоровичъ при своето пжтуване по Европейска Турция (1845 г.) въ с. Бояна (Софийско), дето, казва, че въ селската църква имало десетина ржкописи. Сега се намира въ Петербургската явна Библиотека. Има 109 перг. листи⁴⁰ обикновенъ полууставъ.

Боянско Евангеле е глаголски палимпсестъ и се споменува често, кога е дума за старината на глаголицата. Споменува го и Шафарикъ у своитѣ списи, но подробно го разгледа и проучи Кулѣбакинъ, Изв. на Петербур. Академ. IV, Матеріали для характеристики среднеболгарскаго языка, 800—964. Отнася го къмъ XII—XIII вѣкъ.

Боянско Евангеле има смѣсенъ правописъ: ꙗ и ѧ безъ
правило; преобладава ѧ.

ж и љ доста неправилно, често се и не различават едно отъ друго, освенъ това се и замѣняватъ съ ѣ и ѣ: събо-та, мѣѣѣ, бѣдѣѣ, лѣжѣѣ, вѣжѣѣ, тѣжѣѣ, изѣжѣѣ, раз-гѣжѣѣ, тѣжѣѣ, тѣжѣ (тѣжѣ — тоѣ), пѣжѣѣ, тѣжѣѣ, расѣжѣѣ, стѣжѣѣница, мѣжѣѣ; грѣжѣѣскы, жѣжѣѣскы, ѣжѣѣшѣѣ, жѣжѣѣѣ, обра-щѣѣ съ вѣжѣѣ. обращѣѣ съ ѣжѣѣ.

Различава **з**, а пише го **з**.

Намира се въ библиотеката на Кюстендилското педагогическо училище, постъпило тамъ неизвестно откъде. Има 61 перг. л. 4^о, хубавъ уставъ, по 23 реда на стр., а съдържа само евангелето отъ Лука, и то не цѣло. Писмото му е много правилно, а много отъ буквитѣ иматъ пречертани части. Обикновенитѣ точки надъ буквитѣ иматъ изгледъ повече на запетайки, тъй сжщо и двоеточието надъ ; прилича на две обрнати запетайки ' '.

Ударения (фонетични) нѣма, но покрай двата спирита се употрѣбява и двоенъ грависъ, който служи за означение на испуснатъ ъ или ѵ. За сжща цель служи и апострофъ. Различава о w и о безъ строга последователность; покрай ѳ идва и ѱ, което се употрѣбява, както и і, обикновено край редъ или въ предословие.

Кюстендилско Евангеле употрѣбява ѱ" и ѱ' твърде строго разграничени: ѱ" значи винаги гласна v или и, а пѣкъ ѱ' — съгласна к: гаѱѱ'илъ.

Тъмнитѣ гласни се употрѣбаватъ много правилно: ѱ и ѵ фонетично (III школа), т. е. ѱ замѣстя и двата ера като еровъ звукъ, а ѵ служи за еровъ знакъ безъ звуково значение, обаче винаги рѱ и лѱ; ж и ѱ се различаватъ много хубаво едно отъ друго и се употрѣбаватъ правилно; следъ гласни или въ началото винаги ѱ.

Честа вокализация на ѱ и ѵ.

Изчезналъ еръ се означава ту съ двоенъ грависъ ", ту съ апострофъ ' : дѱ'ѱма, тѱѱ'но.

Хубаво различава звукъ з, който пише ж, а г му служи само за число 6.

Употрѣбява често дател. пад. на окн: мѱжѱки, кѱсарѱки, ѱѱѱѱки и пр. Има много случаи отъ окончателно ѱ за мн. число: ѱарисѱѱѱ, стѱѱѱѱѱ и пр.

Повече за него вж. Б. Цоневъ, Кюстендилско Четвероевангеле, Псп. LXVI, 535—561, съ четири снимки.

Бивши имотъ на Пирдопската църква Св. Богородица, а сега въ Софийската Народна Библиотека. Има 122 перг. л. 4^о. Писмо и правописъ съвършенно сжщи, какъвто и въ Кюстендилско Евангеле.

Разследва го М. Ивановъ, Палеографически, граматически и критически особености на Пирдопския Апостолъ Мсб. VI, 83—112, VIII, 169—193. Съ четири снимки отъ него.

Преди да се придобие ръкописътъ за Народната Биб-

лиотека, два листа отъ него бѣха получени тамъ отъ Просвѣтното министерство, които преди това биле у Д-ръ В. Бладжиева. Тия два листа влѣзоха въ Описа подъ № 90 (стр. 70). У сѣция г. Балдж. има и други 8 листа.

6. Врачанско Евангеле.

Намира се въ Софийската Народ. Библиотека (№ 19), донесено тамъ отъ Враца. Има 201 перг. л. 8°, по 20 реда на стр. хубаво уставно писмо, безъ друга особена украска.

Врачанско Евангеле е изборно. Следъ евангелскитѣ четива по недѣли, следватъ 12-тѣхъ страстни евангелия, а после месецословъ съ празнични евангелия, сетне следватъ нѣколко евангелия за особени случаи и обикновенъ показалецъ, който останалъ недовършенъ.

Врачанско Евангеле е писано нѣйде въ северозападни краища и то по руски изводъ, защото се спосрѣща съ руски евангелия, каквито сж Остомирово, Архангелско и Путнанско: въ него се замѣняватъ *ѣ* и *ѡ*; не познава звукъ *з* (освенъ за числа), употребява нѣкои руски думи (*сѣмъ* вм. *седмъ*, *толози*), а освенъ това показва замѣни между *ѡ* и *ѡ*, *ѣ* и *ѡ* както въ рускитѣ паметници.

Откъмъ *ѣ* и *ѡ* правописътъ му е смѣсенъ. Вокализация слаба.

Носовкитѣ се употребяватъ по сръднобългарски, но ж не само следъ *ж*, *ш*, *ц*, а и следъ *ј* и *ѣ*; следъ *ж* винаги *ѡ*. Освенъ това въ Врачанско Евангеле има и друга особеностъ, че въ него *ѡ* и *ѡ* се замѣняватъ често съ чисти гласни *ѡ* и *ѡ*. Въ тая замѣна се крие не само руско влияние, но и особенъ яснозвученъ говоръ сръднобългарски. Откъмъ тая страна Врачанско Евангеле има на себе си подобенъ други единъ сръднобългарски паметникъ, нареченъ Хлудовъ Паремейникъ. Вж. по-долу.

Има доста фонетични и морфоложки старинности, но и нови форми: 3. л. ед. ч. безъ *тъ*; глаголи на *оука* вм. *ока*. Супинъ се употребява вм. инфинитивъ. Покрай това има доста случаи, дето се употребява *тъ* въ 3. л. имперфектъ: *хоуѡкъшетъ*, *моуѡхъжтъ*. Нови обрати се срѣщатъ и въ нѣколкото случайни бележки въ него, като напр. на л. 19°, дето писачътъ преобърналъ два листа наведнѣшъ и оставилъ тѣй две страни неписани, та отбележилъ отстрани: . . . *грѣшникъ*, *карѣ* какъ се *зѡбы* та *грѣшникъ*! Прѣкратиѣ двѣ листа. *грѣшникъ ѡ*! А на л. 147° благодари за хлѣбецъ и яйца, що му носила калугерица: *Богъ да прости калѣгерицѣ ѡ грѣхъ*, *ѡ ти ми доноуѣше хлѣбъ ѡ ѡкъ* и *ѡца да сѡ насѣтъ*! На л. 156° пѣкъ благодари за *благотина*: *Богъ да прости Благъна ѡ ти ми доноуѣше благодина*! Кратки бележки, но твърде характерни

за живота и условията, срѣдъ които сж работили нашитѣ стари книжовници.

Врачанско Евангеле споменуватъ: Лавровъ, въ една своя рецензия върху Ягичевия *Grškovičev odlomak glag. apostola* (Труды Слав. ком. Моск. Археол. Общ. I, 273); Архангелскій въ Отчета си, стр. 9 (Каз. Ун. Изв. 1898), Кулаковскій въ Отчета си (Варш. Ун. Изв. 1900. Вж. за него още: Б. Цоневъ, Описъ на ржкописитѣ и пр., 20—21 и на отдѣлно издадено: Врачанско Евангеле, сръднобългарски паметникъ отъ XIII в., Соф. Нар. Библ. № 19, (кн. IV отъ Български Старини), София, 1914. Стр. V + 64 (студия) + 65—220 (текстъ), 221—263 (допълнения и показалець), съ 8 снимки, отъ които две отъ Хлудовъ Паремейникъ, понеже тоя паметникъ има нѣкои общи черти съ Врачанско Евангеле.

7. Македонски или Струмишки Апостолъ.

Намира се въ Пражкия музей, донесенъ тамъ заедно съ книгитѣ на Шафарика. Има 88 перг. листи 4^о, въздробенъ полууставъ. Миклошичъ (*Lexicon*) го полага въ XIII вѣкъ, ||а Шафарикъ казва за него: *Scriptus saeculo XII exeunte aut 219 XIII ineunte*; въ XIII вѣкъ го полага и проф. Поливка, който го е изучавалъ. Може да е наистина отъ XIII вѣкъ, но е много неправиленъ ржкописъ откъмъ текстъ и откъмъ правописъ. Едничка правописна правилностъ у него е редовна употреба на ъ вмѣсто двата ера; инакъ носовкитѣ се замѣняватъ помежду си, безъ никакво правило, а често се и не различаватъ една отъ друга; замѣняватъ се и съ чисти гласни ѣ и е.

ѣ и е се вокализуватъ — особено ѣ.

Много често цѣ се предава съ ца: цана, цало, въ мѣца, въ рѣца, не пицате сѣ, рѣцате, цаломждѣно; па и: блазо, урако; прѣмждѣро, ѡ христѣ.

Употрѣбѣва опако ѡ.

Апостолътъ е избранъ и съ месецословъ на края.

Шафарикъ го споменува въ нѣколко свои съчинения: *Rozbor staroslovanského překladu Písma svatého, recenzi cyrillské i hlaholské*, С. С. М. 67; *Památky hlaholského písemnictví*, XII; *Ursprung und Heimat des Glagolitismus*, 21. Разгледва го Срезневскій въ Свѣдѣнія и замѣтки LXXII; Ягичъ го сравнява съ единъ други сръднобългарски апостолъ (Михановичевъ откъслякъ). Разгледва го и Воскресенскій въ Древн. Слав. Перев. апостола, 104—111.

Най-потѣтно го е разгледалъ и проучилъ проф. Поливка, *Paläographische, grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem makedonischen Praxapostol*, Arch. X. 106—132, 417—483.

Устно а се не употрѣбѣва.

Често идватъ запоставени мѣстоимения: *улокѣ-котъ*, *улокѣкоу томоу*, *скитокесъ* и пр.

|| 1. л. мн. мѣ: трѣпимѣ.

221

3. мн. аор. хж: *кѣкврѣгохж*, *прнѣлижихж се*, *оукоахж см* и пр.

Често идва дателенъ притежателенъ.

Вмѣсто когдѣ, тогдѣ пише когдѣ, тѣдѣ — като Добром. и др.

10. Хлудовъ Паремейникъ.

Намира се въ Николския манастиръ до Москва въ сбирката на Хлудова (по-преди Лобкова); твърде интересенъ паметникъ отъ края на XIII или начало на XIV вѣкъ. Има 171 перг. листъ 40, срѣдно уставно писмо по 22 реда на стр. съ хубави заглавки. За него съобщи най-напредъ Срезневскій (Свѣд. и зам. 70, 218, 224); описва го и А. Поповъ (Опис. рук. А. Хлудова, 277—300).

Лобковъ или Хлудовъ Паремейникъ е писанъ между 1294. и 1320. год. и то въ областъ, която въ онуй време е била подъ византийска власть, понеже въ една записка на последнитъ му два листа се споменува само византийскитъ императоръ Андроникъ Палеологъ и синъ му Михаилъ. Записката е любопитна по съдържание и езикъ; въ нея срещаме за първи пѣтъ нѣкои новобългарски думи и форми:

Глагола сѣкрѣшителю гоу боу створшому всѣмъ мѣдростимъ своѣмъ нбса и земли и морѣ и жже кѣнемъ. Изколеннемъ ѿца и сѣгаго дѣа написа см кѣнигъ см ржкоу мѣногрѣшноу и не-доинномъ нареци са рабъ бѣи Николь а зовомъ мирскы брата. Въ дни благогоуѣрѣаго црѣ киръ Жндроника Палеолога и при сѣйкъ мѣ киръ Михаилъ црѣ. Написахъ братоу сѣй попоу дѣдо-славъ книгы см. да мѣа ви см хѣны ѿци и поѣке и дѣакони и дѣиаци, вси поѣце кѣ кѣнигы смж, испраѣѣжци поите, а не кѣкѣте. Чѣ медъ аще и на хѣроуѣ корѣ е нѣ благъ е. Тако и слова бѣжиа аще см грѣба или неисправена нѣ бѣжѣ см, и сѣсѣтѣ см кѣи поѣце книхъ, понеже не пише дѣхъ стѣ, нѣ ржка грѣшна. Егы фтасѣ ѿ работы да спомѣнкѣте и мене грѣшнѣаго и родителѣ ми, а ва бѣ да простѣте кѣкѣемъ кѣцѣ и кѣ бѣжѣихъ ами. ами. ами:

Хлудовъ Паремейникъ употрѣбѣва не само ѣ и ѣ смѣсено, но и ж и ѡ, като ги замѣнява въ краесловне съ чисти гласни а и ѣ (както Врач. Ев.): да ѣси трака сѣлна ||оуготока своѣ трапѣза, не простѣти своѣ ѡблѣчи мене; ѡткрѣзѣ, 222 жтроба, посрѣ земѣ, остакаѣ, поклонѣтъ и пр.

Срѣщатъ се замѣни и между ж и ѣ.

Вмѣсто паерчикъ или апострофъ (знакъ за испуснатъ ѣ или ѣ) употрѣбѣва две точки: зл'ѣ, ут'ѣ.

Звукъ з не познава; употрѣбѣва само ж, а за число 6 — има с, както и Врач. Ев.

ѣ предъ съскави се предава често съ а: исцали, залѣ, ксала, кса жзыкы.

Честа вокализация на ѣ и ѣ.

Има и нѣкои синтактични неправилности. Супинъ не употрѣбѣва, а само инфинитивъ. Твърде често дателенъ вмѣсто родителенъ. Има старинни думи и форми.

Повече вж. за него Б. Цоневъ, Врачанско Четвероевангеле, стр. 221—232, дето има и две снимки отъ него на табл. IX и X.

Хлудовъ Паремейникъ може да се изучава сега и въ София, понеже Българската Академия го притежава цѣлъ, фотографически снетъ отъ проф. Златарски и Й. Иванова презъ тѣхното пребивание въ Москва (1914 г.) да издирватъ книжовнитѣ трудове на св. Климента Охридски.

11. Караншебешки Октоихъ.

Имотъ на православната църква Св. Никола въ гр. Караншебешъ, южна Унгария, дето го намѣрилъ и проучавалъ П. Сирку на 1898, обаче не успѣлъ да свърши приживе студията си върху него, та я довърши А. Яцимирски на 1906 год. Вж. Караншебешскій Октоихъ второй половины XIII вѣка. Тексты, описаніе рукописи и снимки. Посмертный трудъ П. А. Сырку съ предисловіемъ А. И. Яцимирскаго, Ак. Изв. LXXXII и отд. XIII + 60.

162 л. фол. перг. и харт. безъ начало и край по 30 реда на стр. хубавъ, срѣденъ полууставъ.

ѣ и ѣ по I (етимол.) школа.

Удierungen нѣма.

Употрѣбѣва ж- и с.

|| Срѣща се затворено ѡ и опако ѡ.

223

Дали ще е отъ XIII вѣкъ, както го е опредѣлилъ Яцимирски, съмнявамъ се; твърде прилича на търновскитѣ ржкописи преди Теодосия; прилича и на II ржка отъ Пѣснивецъ, който е отъ 1337. год.

Билъ преди това въ Ботушани, Румѣния, както се вижда отъ една влахобългарска записка въ него отъ 1641. год.

XIV вѣкъ.

Докато презъ XII и XIII вѣкъ преобладаватъ паметници, писани въ западна България, то презъ XIV вѣкъ предимството се пада на источна, и то на старата наша столица Търново, дето се заематъ за българската книга три крупни величини: единъ царъ и двама патриарси, за чиято дейность ще говоримъ другаде. Предимството на источна България презъ XIV вѣкъ излиза хубаво на яве отъ числото на паметниците, що се описватъ надолу: отъ 19 паметници, 15 сж источнобългарски, и то направо Търновски, а само четири сж отъ западна България. Това сжщо отношение ще се получише и ако бихме прибрали и описали всички български паметници отъ XIV вѣкъ, което сега не влиза въ нашата задача.

1. Иванъ-Александровъ или Софийски Псалтирь, нареченъ Пѣснивецъ.

Твърде цененъ срѣднобългарски паметникъ, писанъ за царъ Ивана Александра на 1337. год, имотъ на Българската Академия.

Съдържа 314 л. 4^о, бѣлъ, гладкъ пергаментъ по 29 реда на стр. хубаво. срѣдно уставно писмо. Колитъ се отбелѣзватъ до 23 кола отгоре, а отъ 24 нататкъ до края — отдолу.

Псалтирътъ е тълковенъ, каквито сж известнитъ Болонски и Погодински псалтири; тълкуванията не сж писани отстрани въ отдѣлна колона, както въ Бол. Пс., а въ една колона съ текста, между стиховетъ, както въ Погод. Псалтирь: подъ всѣки стихъ веднага следва и тълкуването, съ еднакви букви, а не съ по-дребни, както въ Бол. Пс.

|| За разлика стиховетъ се захващатъ съ червени заглавки, пѣкъ тълкуванията съ зелени (до л. 48^о) и сини. Освенъ това стиховнитъ редове сж отбелѣзани още отдесно и отлѣво съ червени стрелки и кавички, („—“), а тълковнитъ — съ сини. Заглавията на псалмитъ се пишатъ до л. 85 само съ киноваръ, а отъ л. 85 захващатъ да се пишатъ и тѣ шарено, т. е. редъ съ червено, редъ синьо мастило, а отъ страни (десно и лѣво) редоветъ се означаватъ съ червени или сини полегати кръстове между четири точки ✱. Вж. хромотипна снимка отъ такова заглавие у Ягича, Ps. Воп. табл. XV.

Заглавкитъ, съ твърде малко изключения, сж едноставни, т. е. рисувани само съ киноваръ: художествена цвѣтна заглавка (съ червено и зелено) има само на л. 4^а, дето се почва първи псаломъ (буква в съ плетеница) и на л. 82^а буква о (съ червено и синьо) и на л. 158. Често пжти буквенитъ стълпчета иматъ посрѣдъ ябълчици, както се срѣщатъ другаде; у нѣкои

заглавки пъкъ стълпчето е прекжснато посрѣдъ, т. е. като-че съставено отъ две половини, съединени съ по-тънка линия и тя кръстосана съ полегатъ кръсть.

Заставки има на л. 1, л. 310 и л. 311 (синьо, златно и червено), а на л. 158, дето захваща втората частъ на псалтира (77 псаломъ), има твърде художествена картина: въ четвъртита рамка, заемаща повече отъ половина страница, се извиватъ на златно поле сини аканти тѣй, че образуватъ осемъ кръгчета около срѣденъ по-голѣмъ, въ който е нарисуванъ образътъ на Спасителя съ надписъ: *іс хс кѣтхын дѣмми*. А отгоре надъ рамката съ златни и свързани букви: *Iwannъ лексанъ цѣкъ вѣлгаромъ*. Отстрани пъкъ презъ десната и долна пола на листа съ червено мастило: *† сѣркѣ, снѣ сѣтворено бы, въ поцѣкъ ѿ сѣтворѣніе, ѿwannъ амѣанъ рѣ цѣю вѣлгарѣ пахѣ же ѿ грѣкомъ. ѿ вѣдн кѣснѣ да амѣкъ .: . —* фототипна снимка отъ цѣлата страница вж. у Ягича, *Psalterium Bononiense*, табл. XVI.

На първитѣ писани три листа е съдържанието, чиито първи три думи сж писани всрѣдъ заставката: *пѣтиръ. красѣ починаѣ. глѣмаго. дѣдѣкъ. прѣо'ка же. ѿ цѣкъ. зѣдѣ же оубо' ѿ ѡданѣсна, ѡр'хнѣп'кпа сказаніе пѣлмом .: . се" же оубо' пѣлмомп' .: .* 225
Цѣлото съдържание вж. Б. Цоневъ, Славянски ржкописи въ Българската Академия, Ак. Сб. VI стр. 5—9,

На л. 4^a се захваща самиятъ псалтирь: *Се" же нахнаѣ пѣмъ прѣкѣ ѡданѣсна же ѡр'хнѣп'кпѣ вѣсѣ пѣамѣ сказѣт.*

Поради изгубената 2. кола текстътъ се прекжсва на л. 6 съ началото на 8. стихъ отъ III псаломъ и продължава на л. 7 съ 8. ст. отъ IX пс. Между л. 6 и 7 вмѣсто изгубената кола има вложени хартиени листи (сега останали само два), за да се препише на тѣхъ липсалото, но си останали бѣли. Поради изгубената 4. кола текстътъ се прекжсва пакъ на л. 14 съ 5. ст. отъ XIII пс. и на следния листъ 15 захваща съ края на 18. ст. XVII пс.

На л. 152 свърша първата частъ отъ псалтира (пс. 76), а следнитѣ 5 листа (153—157) съдържатъ две статии, каквито нѣма въ други псалтири, а именно:

1) Истѣкованіе сѣго ѡзвѣбраженіа кѣры, ѣже естъ кѣроуѣкъ кѣ ѣдинаго бѣа (л. 153, 154, 155).

2) Истѣкованіе мѣкѣ, ѣже наоуѣи гѣкъ іс хс оуѣеникы скоѣ ѿ тѣми насѣ наоуѣи ѿ оуѣитѣ молити сѣ ѿ глѣти: *ѡче нашѣ ѣже еси на всѣхъ. Тѣкованіе Златооуѣстаго* (л. 155^a, 156, 158). Петтѣхъ листа, които съдържатъ тия две „тѣкованія“, сж или отъ друга книга, или пъкъ сж биле първично въ сжщата книга на края, а при последната подвързия сж вметнати по-

грѣшно тука. Тѣ не сж отъ сжщата кола, защото съ тѣхъ колата превиишила обикновения брой листи и съдържа сега 11 листа вм. 8. Дветѣ статии сж отпечатани у Ягича. Ps. Bon. 848—851.

Втората часть на псалтира захваща на л. 158, върви непрекъснато и свърша на л. 310. Следъ туй вѣроятно сж следвали Мойсеевитѣ и други пѣсни, както въ Бол. и Погод. Пс., но сега отъ тѣхъ има само два листа, заметнати, най на края. Сега следъ последния псаломъ следва презъ два листа едно славословие къмъ царь Александра, твърде важно по езикъ и по съдържание:

„Прѣнаухал'номуу наухало ѿ без'наухал'ниномуу бѣсткоу. рекъже
„прѣстѣтъ| тройци слава оцѣу ѿ сѣноу ѿ сѣмоу дѣоу|поспѣважъ
„щомоу къ наухалѣ ѿ сѣкрѣ|шажщомоу къ скорѣ полезнаѣ,
||развѣко того ни слово, ни дѣло сѣкрѣшаетьсѣ| ѿмъже того 226
„вѣлѣтиѣ ѿ помощниѣ поучасѣ ѿ сѣврѣши сѣ снѣ малоѣ дѣло
„зо|комоѣ пѣсникъ, сѣ кѣкыма оуста|комъ ѿ сѣ ѿвѣтъ
„вѣлѣ „S. W. M. E. ѿн'дихъто .I. повелѣниѣмъ прѣкысокаѣго црѣ
„нашего, бѣомъ ѿзбраннаго| ѿ бѣомъ кѣнѣанаѣго Iѡа Илѣѣан'ра
„Тѣмъже оубо съшѣдъше сѣ ѿ просаки|мъ вѣа ѿ сѣликъ
„еткоуѣмъ и'стиномъ пѣснь вѣсѣлѣмъ хѣоу црю вѣсѣтѣскыѣмъ|
„вѣнцодателю ѿ ѿздателю, кѣсѣдръжѣоу дав'шаѣго намъ вели
„каѣго коѣкодъ ѿ црѣ прѣмъ, великаѣго Iѡа Илѣѣан'ра, прак
„савѣнѣша въ вѣтѣскыѣхъ, стрѣйшинѣ же ѿ койнонаухал'ника
„и въ бранѣхъ крѣп'каѣго, рауител'на же ѿ бѣоуѣкѣтика,
„роумѣн'но доброзрачнаго ѿ краснаго видомъ кѣсѣностъ|жжта
„ѿ пракѣодѣца, зра сладо оуесы на кѣсѣхъ, низреуен'наго
„сѣдѣна пракѣд'наго, сырымъ же ѿ вѣокамъ. Кы, оубо рекъ
„къ на, коѣго црѣ видѣкъ, сѣкрѣвѣкъ къ сѣоѣ домъ кѣз'кратитъ
„сѣ? Дроуѣгаго же мѣна Илѣѣан'дра древѣнаѣго въ| сила ѣже въ
„коѣдѣни. Такожѣ же ѿ сѣѣ ѿз'наухала многы грады прѣлѣтъ крѣ
„постиѣ ѿ мѣжесткомъ. Сѣѣ въ на^о ѿвѣлѣйсѣ великы Iѡа Илѣ
„ѣан'ръ кѣсѣмъ вѣлѣгарѣ| црѣоуѣѣ, ѿже брани показа ке
„лиѣ ѿ крѣпкыѣ ѿ грѣцкаго црѣ низложикъ дрѣжак'но ѿ
„шжтаѣ сѣ ѣго ѣтъ рѣкама ѿ градокы прѣлѣтъ крѣпостиѣ:
„Нѣсѣвѣрѣ ѿ вѣсѣпоморнѣ сѣ Рѣманиѣ, таже коуѣнѣ| Кѣдинѣ
„ѿ вѣсѣ Подоунакиѣ, даже ѿ до Моракъ. Прѣѣѣ же градове
„ѣ веси, страны же ѿ села, текъше калѣѣхъ сѣ къ нѣама| того
„црѣ. ѿ крагы своѣ кѣсѣ ѣмъ рѣкама| под' нѣзѣ подложи ѿ
„тврѣдъѣ тишинѣ| вѣселѣнѣѣ показа. Мѣнѣѣ же ми сѣ, ѿко сѣѣ
„црѣ дроуѣгы ѣки сѣ ѣже къ црѣхъ Кѣ^остѣѣдинѣ, вѣрож ѿ
„бѣоуѣкѣтиѣмъ ѿ сѣѣѣмъ ѿ нѣракомъ ѿ скифтро ѿмы къ сѣѣѣ

Въ цѣлия ржкописъ се различаватъ ясно петъ почерка и четири правописа.

|| I. една ржка пише отъ л. 1—226, а подире отъ л. 229 — 228 232, пише на л. 234^a (13 реда), на 234^b, л. 235 и л. 310^a — 314.

|| II. Друга ржка пише на л. 226^b (14 реда), 227, 228, 229^a (6 реда) и 232^b (9 реда).

III. Трета ржка пише на л. 233 и на л. 234^a (17 реда).

IV. Четвърта ржка пише непрекъснато отъ л. 235^b до л. 310^a.

V. Най-сетне забелѣзва се и пета ржка на л. 92^b, де-то между редоветъ отъ I. ржка се забелѣзватъ 5 реда иначе писани.

I. Ржка пише по II (смѣсена) и III (фонетична) правописна школи, и то на л. 1—116 по II школа (ѣ и ѡ безъ правило съ предпочтение на ѣ), а отъ л. 117 до края — по III школа (ѣ за еровъ звукъ, ѡ за еровъ знакъ).

II. и III. ржка пишатъ по I (етимоложка) школа.

IV. ржка пише по IV правописна школа (употрѣбѣва само ѣ).

Главната (първа) ржка предпочита въ предословие ѡ, а следъ гласна — ж, но жти винаги съ ѡ; търпи жж — докато другитъ ржце пишатъ жѡ. Освенъ това I. ржка употрѣбѣва носовкитъ до извѣстна степенъ съобразно съ формитъ, т. е. предпочитѡ ѡ (следъ шушкавци н и ј), кога иска да различи род. пад. ж. р. (дѣсницѡ) или множ. число (къ концѡ къселениѡ), а въ твор. пад. ж. р. употрѣбѣва ж. Обича ѣ следъ ѱ (ѱѣсъ, ѱѣша). Първа ржка употрѣбѣва тукъ-тамъ затворено ѡ и обърнато ѡ (и дветъ въ край редъ): на мѡ| воѡтъ бѣси 33^a, мѡтѡ мѡѡ 38^a.

II, III и V ржка пишатъ по-малко, а IV ржка, отъ която има писани 60—70 листа, употрѣбѣва ѡ тукъ-тамъ и следъ шушкави (жѡжда), пише тукъ-тамъ ѡтовано ѡ и ѡѡ (особено следъ ѣ и ж), пише ѡ съ запетайка надъ ѡ (ѡѡ) и употрѣбѣва въ края на стиховетъ вмѣсто четвероточие, както другитъ ржце, или три точки, както V ржка, нѣщо като малко кръстче (крѣстосана точка).

Навредъ презъ цѣлия ржкописъ се употрѣбѣва ѣ (а не ѡ) и то твърде правилно.

Ударение (частично) се забелѣзва само у II и III ржка. И въ първитъ две коли, дето има поправяни редове (понеже 229 ||имъ избледнѣло, мастилото) се срѣщатъ ударения, но тѣ сж отпослешни и то не винаги правилни, понеже поправкитъ сж вѣроятно отъ сърбинъ.

Макаръ, че паметникътъ е отъ 1337. год., езикътъ му обаче е твърде старински, защото е преписанъ, а славосло-

вието, понеже е съставяно въ XIV вѣкъ, има доста неправилности.

Освенъ славословието и бележитѣ на л. 158 съвременна записка въ Пѣснивеца има още на л. 310^б, дето се свършва псалтирѣтъ и дето първиятъ и главенъ писецъ написалъ презъ лѣвото и долно поле съ по-дребно писмо: Великийъ црю Іѡане Ілѣѡандрѣ не забѣди писавшаго книгъ силъ къ т... жъ помощъ ѿ похвалъ ѿ застъпление твоемоу црквию [къ вѣки амѣнь]. Последнитѣ думи не се четатъ ясно. Огъ сжца ржка е и бележката л. 107^б, дето презъ горната пола на листа се чете: † Бѣ да прости Сѣмона. Ако тия думи не се отнасятъ къмъ нѣкой покойникъ, тоя Симонъ може да е сжщиятъ оня Симонъ Мниѣтъ, който е писалъ І. Александровото Евангеле (сега въ Лордъ-Кърцъновата библиотека, Лондонъ).

На л. 312^б отсетнешна бележка:

Б лѣѣ, сѣѣѣ, кроѣ сѣѣѣ, кѣ. лѣ. аѣ. прѣстави се блго утѣткы ѿ хѣлюбикы господинъ срѣблѣ десѣотъ кѣръ Гѣѡгіе по ги вѣѣ ѿго въсѣдржитѣли, ѿмѣже слѣва къ вѣкы амѣнь.

Другитѣ бележки и драсканици сж безъ значение. Известно значение за българската иконография иматъ ликоветѣ на Св. Богородица (л. 77^б, 79^а и 79^б) и на І. Христа (л. 310^б) типаросани (скорошна работа).

Книгата е подвързана здраво, съ много дебели дъски и снабдена съ четири закопчалки — две отпредъ, както обикновено, и по една отстриани. Подвързията е отсетнешна.

Де е намѣренъ тоя нашъ драгоцененъ паметникъ, не се знае. Покойникъ В. Стояновъ, който първи събщи за него и напечата отъ него славословието (ПСП. XXI—XXII, 274—277), казва, че бившето Книжовно Дружество го придобило „съ грижата и настояването на преосвещеніи Търновски митрополитъ Климентъ Браницкий“, а доставилъ ||го Тодоръ Д. Лапаровъ отъ с. Катунско Конаре, 230 Станимашка околия. Вж. ПСП. XXI—XXII, Български старъ ржкописенъ паметникъ отъ XIV вѣкъ, 268 и 278.

Пѣснивецѣтъ бѣше дълго време у проф. Ягича, който го употреби за сравнение при изданието на Болонски Псалтирь, Виена 1907 год.

За тоя паметникъ писа и Архангелскій, въ Ак. Изв. II. (1897), 788—790.

Снимки отъ него вж. Б. Цоневъ, Слав. ржкоп. и пр. табл. I—IV.

2. Московски лѣтописъ.

Има 140 харт. листа фол., а съдържа стихотворната хроника на византийския лѣтописецъ Манасія — отъ сътворение мира до Никифора Вотаниота (1080 г.), преведена (въ проза) по поржка на българския царъ Иванъ Алек-

сандра (презъ 1345 г.). Носи заглавие: Прѣмѣ драго Мана-
сіа и лѣтописца събраніе лѣтно ѿ създаніа мироу начинающе
и текуще до самого царствѣ кирѣ Никифора Ботаниота.

Намира се въ Московската Синодална библиотека, зане-
сенъ тамъ заедно съ други книги отъ Хилендарския манастиръ.
Занесълъ го на 1655. год. монахъ Арсеній Сухановъ и
предалъ на руския патриархъ Никона, който написва самъ
на първия листъ проклятие противъ оногова, който би открад-
налъ тая книга: лѣта ,зрѣд сию книгѣ положи в до стѣго жи-
коноснаго воскресеніа гдѣ вѣ и спѣа нашего йѣа хрѣта новаго Іерлѣма
смирѣнныи Никонѣ вѣію мѣтѣу патриархѣ, а кто ю косѣ-
щѣтъ оускѣнти и пр.

Че Манасиевътъ лѣтопись е превежданъ за царь Алек-
сандра, се вижда отъ първия листъ, дето надъ заставката
стои написано: Гни книга изложена бы из грѣхъскаго мѣзыка
а мѣѣ црѣ. А кой е писалъ московския преписъ, личи отъ
думитъ на последния листъ: Слава иже къ трѣнци слакимому
вгѣу исполнѣнѣщому къ малѣ великаа, иже и приписанѣ сѣ
сиа словеса малаа и многополезнаа повелѣнѣмъ гдѣа моего
||благороднаго и хрѣтолюбиваго и прѣккыскаго и дрѣжавнаго црѣ
прѣкраснаго Іованнаа Александра в лѣто тѣхѣниа ,Сѣвѣгъ ин- 231
дик . . . приписа Филиппъ попъ по повелѣніи . . . (откъснато).

Писмо полууставно — като на Апостолъ № 94 въ Соф.
Нар. Библ. ѣ и к размѣсомъ (Търн. школа). Употрѣбѣва сѣ.

Московски лѣтопись или Сборникъ не е издаденъ, а пи-
сали сѣ върху него: Чертковъ, О переводѣ Манассіинои
лѣтописи, Москва, 1842 год.; Описаніе войны В. К. Свято-
слава Игоревича противъ болгаръ и грековъ, Москва 1843.

Билярскій, О среднеболгарскомъ вокализмѣ, по патриар-
шему списку лѣтописи Манассія (изд. II, Спб. 1858), дето
дава извадѣкъ отъ първитѣ нѣколко страници. Билярски дава
и мнѣние върху старината на Моск. Лѣтп. Върху него вж.
и д-ръ П. Гудевъ, Българскія рѣкописъ въ Ватиканъ,
МСб. VI, 316—17, 358—361.

3. Ватикански лѣтопись.

Най-драгоцененъ паметникъ отъ сръднобългарската книж-
нина, писанъ въ Търново за царь Ивана Александра и укра-
сенъ съ ликовѣ и картини.

Има 205 перг. листа фол., а съдържа, както и Московски
Сборникъ, стихотворната хроника на Манасия, но освенъ това
и друга една прибавка, която го прави много по-цененъ отъ
Московския.

Ватикански Сборникъ има голѣма важность за езика ни, за историята ни и за народното ни художество, защото българскиятъ преводачъ прибавялъ тукъ-тамъ и бележки отъ българската история; а съ картинкитѣ, що придружаватъ нѣкои разкази отъ нашата история, се дава свидетелство за българското живописство презъ XIV вѣкъ; освенъ това тия картинки сж важни и за историята на българската вещественa култура.

Ала надъ всичко друго най-цененъ е за насъ тоя Сборникъ, че съдържа единъ твърде любопитенъ разказъ за Троянската война, известенъ въ науката подъ име „Троянска прича“. Именно на л. 42, следъ като се свърша Манасиевътъ разказъ за Троянската война, прибавенъ е другъ разказъ за сжщата война, преведенъ отъ хърватски, обаче на езикъ, твърде близкъ до тогавашния народенъ говоръ, та за това тоя разказъ е особено важенъ за историята на езика ни.

Правописъ двуеровъ, смѣсенъ (Търновски).

Ватикански Сборникъ не е издаденъ още, макаръ да е писано много за него. Вж.

Шевыревъ, О словенскихъ рукописяхъ Ватиканской библіотеки, Ж. М. Н. П. XXII, 2 (1839).

Востоковъ, Описаніе рукописей Румянцовскаго музея № 259.

П. Б и л я р с к і й О средне-болгарскомъ вокализмѣ, СПб. 1858.

Дриновъ, Нови паметници за българетѣ и за тѣхнитѣ съседи, Бр. ПСп. II, 46—54.

Д-ръ П. Т. Гудевъ, Българскиятъ ръкописъ въ Ватиканъ, МСб. VI, 311—361: обширенъ описъ на паметника съ историческитѣ бележки; дава и цѣлата Троянска Прича, но безъ да раздѣля думитѣ, та мжно се чете.

Троянска Прича издаде преди това Миклошичъ, въ Starine, III, 156—186, а за произхода ѝ вж. Б. Цоневъ, За происхождението на Троянска Прича, МСб. VII, 224—244.

4. Никонови Пандекти.

(Сжтото Никоно тълкованіа заповѣдмъ господнимъ).

Принадлежали нѣкога на Търновския патриархъ Теодосия (а може би и неговъ автографъ?), който ги пратилъ заедно съ едно руско евангеле отъ 1348. г. въ Зографския манастиръ. Въ евангелето самъ Теодосий написалъ:

Добрымъ братіамъ иже къ сѣки горѣ ѿтонстѣи живящимъ къ манастири сѣдго великомѣника и повѣдоносца ꙗко Гергіа глѣмѣмъ Зографи, идеже сѣ азъ къспитахъ мѣтками сѣго

вѣликомунику Гѣвргіа и прѣдобенъ вѣцъ наши и ещѣ въ животѣ
моємъ, аще и тѣлеснѣ. Нѣ мѣтвѣми стѣмн да сподѣи гѣ бѣи дѣиѣвиѣ.
Припоустѣи вашѣи стѣни двѣ книжѣ бгѣдѣхновениѣ сиѣ. бгѣ-
вѣстѣи гѣ бѣ и сѣса нашего іу хѣ еже ѿ Іованна и книгѣ
стѣго Никона тѣлкованіа заповѣдѣи гѣиѣмъ, іако да имѣте да
||проучитѣе въ стѣиѣи и полжѣи вашѣи и нашіе смиреніеи поминаете. 233
— Следѣа саморжченъ подписъ на патриарха съ зелено ма-
стило :

Өішдосіе мнлостнж божіж патріархъ вѣсѣмъ блага(ромъ).

Ръкописът е сега имотъ на Н. Лихачева, който съобщи за него въ Ак. Изв. X, 4: Рукопись, принадлежавшая патриарху Θεодосію Тырновскому (съ 4 снимки отъ него).

Ржкописътъ не е цѣлъ, но пакъ съдържа 225 харт. листа фол. съ 27 слова — повече тълкувания на черковнитѣ правила.

Среденъ, хубавъ уставъ, безъ титли и безъ украсени заглавки, но много правилень езикъ и правопись (1 етимол. школа). Има и ударения.

По палеографични признаци и по хартията му тоя хубавъ и важенъ български паметникъ ще е отъ средата на XIV вѣкъ и то вѣроятно отъ времето на Теодосия.

5. ЛѢСНОВСКИ Паренесисъ.

Твърде важенъ и хубаво запазенъ сръднобългарски паметникъ отъ 1353. г. Има 315 перг. листи 40, сръдноустановно писмо, 26 реда на стр. съ хубави заглавки и съ заглавие:

Книгы стаго ѿфрема глѣмыж грѣчскымы ѡзыкомъ паренесѣсь сказаетъ же съ паренесѣсь прѣтча, оутѣшеніе, мѣніе, побужніе, наказаніе — полѣзна ѣ разлѣна.

Намира се въ Соф. Народна Библиотека — № 297.

Правописъ едноеровъ — Злетовски (само ъ); тѣ се срѣща само 35 пѣти въ цѣлия ржкописъ, и то повече направенъ отъ други букви.

Употрѣбѣва и ударения, " (върху едносложни думи) и ', ала не вредѣ, а повече върху чужди думи.

ж и љ се употребяватъ изобщо правилно, но има пасажии (напр. на стр. 224^a и 225^a), дето носовкитѣ се замѣняватъ по сръбски съ оу и ѣ, което показва, че въ Лѣсновския манастиръ, дето е писанъ тоя паметникъ, еднакво е билъ въ употребѣ и бѣлгарски и сръбски правописъ.

Въ предословие се пише редовно **ж**, а следъ гласна и въ края — **ж**. При това се пази донѣкѣ и морфоложко

правило при употрѣбата на ж и љ, та въ множ. ч. се предпочита љ предъ ж.

ы се замѣнява доста често съ и следъ гърлени съгласни.

За сѣло се употрѣбjava з-; з и з се употрѣбjava за численъ знакъ, а като звукъ се срѣща всичко шесть пжти.

ъ и ъ идватъ доста често вокализувани: недостатокъ, скитокъ, храборъ, кротокъ, сладокъ; дѣвествено, чювествено, честь, полезное, съперника, дверца, легко, тажекъ, меншаго, песь, келѣи, както и род. мн.: дѣланѣи, братѣи, милостыненѣи и пр.

Следъ шушкави и ј идва о вм. е.

Множ. ч. м. р. често е или не: искоушѣтелѣ, просѣтелѣ, властелѣ, мытарѣ, халдѣе, жителѣ, сеполѣ, обычанѣ, з-вѣрѣе, ходатаѣ, конѣ, татѣи.

Забележи: обѣтшале, пжтѣ, пжтю; сѣе сжтъ, тѣе вѣци; дат. мн. ны вм. намѣ.

Употрѣбjava нѣколко пжти съкратено пакъ вм. пакы.

Но иначе има доста старинности — особено лексикални.

Срещнахъ и примѣри (не въ пасажитѣ съ оу и е вм. жи љ) за мо вм. ме — вѣроятно отѣкъ на северозападно (моравско) наречие: *квзсилѣмо, приемлѣмо*.

Последниятъ листъ отъ Лѣсновски Паренесисъ сега липсува; той се намира между ржкописитѣ на Бѣлградската Народна Библиотека (№ 237) и съдържа следното послесловие, отъ което се вижда ясно, де и кога е писанъ този интересенъ паметникъ:

Изколеніемъ ѿца ѿ поспѣшеніемъ сѣа ѿ свършеніемъ сѣаго дѣла написа сѣ сѣа книга глѣмаа сѣи ѿ Фрѣмъ, въ зѣмли сѣатовскон, въ мѣстѣ рекомѣмъ Лѣсново, въ обителѣ сѣаго архистратига Михаила. Въ лѣто бѣгоуѣрнаго ѿ хрѣтолюбиваго црѣкѣ българскаго Іѡанъ Ілѣѣан'дра ѿ бѣгоуѣрнаго ѿ хрѣтолюбиваго сѣго црѣкѣ Стефана сръбскыѣ ѿ гръчскыѣ зѣмляѣ ѿ великаго деспотѣ Іѡанъ ѿ Ливѣра, хтитора тогоже храма, при ксеѣбщен'нѣмъ архіеріи тѣхъ зѣмля кѣр Ірсеніа, повелѣвшѣ ми писати сѣхъ книгѣ моѣхъ хѣдостѣхъ Тахотѣ чрьньць. Да бѣи ѿ братіа ѿ по-
||слушници ѿ настожѣи не клѣтками ѿмѣшанте, нѣ пахѣ бѣго 235
слоко рѣцѣтѣ ѿ мнѣ кѣждо васѣ аще мѣлаше сѣ смртѣники ко господоу спасоу нашему гонѣзнѣти ми вѣтѣныхъ мѣжѣ съ кѣѣми ками, понеже не вѣхъ писць, нѣ поклѣнѣмъ господина ми епископа Ірсеніа нахрѣтахъ сѣхъ книгѣ въ лѣто .ṣ.w.ṣ.ṣ. (1353) индиктион .ṣ. вѣгъ да прѣсти ѿ кѣ бѣждѣшимъ вѣцѣ. аминѣ.

За Лѣсн. Парен. вж. С. Кульбакинъ, Матер. и зам. по славяновѣдѣнію, Ж. М. Н. Пр. 1905, май; работилъ е надъ

него и проф. Лавровъ, Ж. М. Н. Пр. 1901, стр. 475; после-
словието му е обнародвано отъ С. Новаковичъ, Гласник XLII,
15 и отъ Ъ. Стојановић, Записи и Натписи № 102. Вж. още:

Б. Цоневъ, Изъ Софійской Национальной Библиотеки,
Сб. ст. въ ч. Ламанскаго II, 914—924;

Б. Цоневъ, Опись, 205—218, дето е дадено цѣлото
съдържание и снимка отъ него, на табл. XVI.

6. Иванъ-Александрово Четвероевангеле.

Много добре запазенъ и хубаво украсенъ български рж-
копись отъ 1356. год., писанъ въ Търново нарочно за царь
I. Александра. Намира се въ Лондонъ, като частенъ имотъ на
лордъ Robert Curzon (умрълъ 1873. г.) и неговитѣ наследници
(лордъ Zouche). Има 287 перг. листа фол. хубавъ уставъ и
украсено е съ ликове и картини, именно много сцени отъ
евангелето сж илюстрирани, а на преднитѣ листове сж изобра-
зени ликоветѣ на царската челядь; на втория листъ сж 4 лика:

1) Константинъ дѣспотъ, зять великаго царѣ Александра
(влашки воевода).

2) Керадамаръ, дѣспотица и дъщи царѣка.

3) Кераца, дъщи царѣка.

4) Дѣнслава, дъщи царѣка.

На третия листъ пакъ 4 лика:

1) Иванъ Александръ къ христа кога вѣренъ царъ и само-
дръжителъ всѣмъ българомъ и грѣкомъ.

2) Огьдора къ христа кога вѣрна и новопросвѣтена црѣа
и самодръжица всѣмъ българомъ и грѣкомъ.

|| 3) Иванъ Шишманъ царъ, сынъ великаго царѣ Ивана Алек- 236
сандра.

4) Иванъ Исѣвъ царъ, сынъ царѣкѣ.

Тоя многоцененъ ржкопись намѣрилъ лордъ Curzon
(Кърцън) на своето пътуване по Света-гора въ манастиръ
Св. Петъръ и Павелъ, основанъ отъ влашкия воевода Костан-
тинъ Банкобано (1688—1714). Кърцънъ описва въ особена
своя книжка Visits to Monasteries in the Levant, Лондонъ,
1849 г. голѣмата си радостъ, когато придобилъ тая драго-
ценность: Отъ всички ржкописи въ манастирската библиотека
(дето имало 250 сръбски и български ржкописи), това илю-
стрирано евангеле особено му се харесало. И когато на тръг-
ване отъ манастира игуменътъ изказалъ желание да му по-
дари нѣщо за споменъ, лордъ Кърцънъ му посочилъ именно
това евангеле и го получилъ, заедно съ други две — едно
пакъ българско, писано въ келицѣмъ и многоязычѣмъ градѣ

Михаилъ Исѣѣ и приведена въ здѣ въ лѣто 6900 (= 1392) и понокъ Павѣ въ епископъ Ромаскинъ въ монастырь немецкїи. въ лѣто 7000 де а при архиепископи Пахѣ.

Значи, сборникътъ писанъ презъ времето на бълг. царь І. Александра, а на 1392 г. билъ занесенъ въ „Нѣмецкия“ манастиръ, или както се казва сега, Нямцу. Занесли сж го въроятно тримата български калугери Софроний, Пименъ и Силванъ, за които се знае, че година преди падането на Търново напуснали България, като отнесли съ себе си много книжовни съкровища, преминали Дунава и основали манастиръ Нямцу.

Сборникътъ съдържа твърде разнообразни статии.

Правописъ Търновски, смѣсенъ.

|| Цѣлото съдържание на сборника вж. А. Яцимирскій ²³⁸ (Изъ славянскихъ рукописей, тексты и замѣтки. Москва, 1898, 144—151), у когото е и самия сборникъ, купенъ отъ руски старообрядци въ Галацъ.

8. Старозаветни листи.

То сж три перг. листи голѣма 4^о, възширокъ срѣденъ уставъ по 26 реда на стр.

Листитѣ съдържатъ четива отъ пророка Даниила глава III (за третѣ отрока) и отъ книга Царства глава IV — за пророкъ Елисея, какъ съживилъ детето на Сунамитката.

Четивата сж доста дълги и не изглеждатъ да сж отъ служебна книга, а по въроятно е, че сж отъ книга съ избрани раскази отъ Стария Заветъ; споредъ това, тия три листа иматъ особена важность за превода на Стария Заветъ у насъ.

Езикъ и правописъ правилни.

Правописъ двуеровъ етимоложки: пещъ, милость, доунижъ нанъ, пактъ.

Ударение още непрокарано, а само тукъ-тамъ поставяно, както въ други търновски ржкописи.

Листитѣ сж у мене, а ги имамъ отъ покойния Ц. Гинчевъ, който ги намѣрилъ въ Лѣсковецъ.

9. Енински Стихираръ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., допратенъ отъ Народния Музей, дето е забележенъ подъ № 160.

Има 224 перг. листи гол. 4^о, срѣдно-уставно, въздрбно писмо по 30 реда на стр.

Макаръ че липсватъ нѣкои листи изъ срѣдата, ржкописътъ е запазенъ инакъ цѣлъ и подвързанъ.

Заглавие (подъ заставка съ червено и сивьо):

Стѣхерарь съ богомъ похнаемъ прѣимѣа стихары въсего
лѣта и каноны нарохитомъ скатомъ празникомъ гдѣскимъ.

Правопись двуеровъ — смѣсенъ, но въ толкова преобладава, че прави впечатление като че ѣ нѣма.

ѣ употребява много рѣдко.

Ударения нѣма — освенъ двоенъ грависъ “.

|| Следъ гласна употребява ж, но жѣ.

239

Следъ шушкови идва и ѣ: положиша, доуша его.

Носовкитѣ се замѣняватъ и съ чисти гласни (скѣствена, скѣство) особено ѣ: земе винъ, подавае, чръплеще, живоначелна, безначелно, прохоще.

Срв. още: чѣтѣщимъ, цѣлѣбники, памѣт, взмѣждно, остарѣта, просѣщаетъ, цѣлитѣли, благословно; приложѣтъ ти съ 3. мн.

Идватъ и примѣри за ѣ = иа: поисте, сътворите иа (заповѣди).

Идва удвоенъ предлогъ съ: съскъ страхомъ.

Съвременна записка на 60^б дрлу отъ писчева рѣка: не хотѣхъ писати снакаръ, понеже мало хрѣтѣе имахъ да прости .:

А на л. 109^б на длѣжъ по полето има записка отъ 1842. год., отъ която се вижда, че рѣкописътъ билъ въ с. Янина или Енина, Казанлъшко, затова го и наричамъ тѣй:

Ею книгѣ оверѣто въ село Енина същѣй подъ Етѣра Плана. дѣмѣ.

Тукъ-тамъ се споменуватъ агаряни и безбожни варвари: (л. 1) икоже евреискаа тѣлеса къ поустини дрекли непокоршимся въ истинѣ тѣбѣ всѣхъ вѣцѣ достойно падошъ, тако и нѣкъ кости расъсыпи злочестивыхъ и некрѣны агарѣны.

(л. 4^б) Ты” црю сынъ прѣбывахъ въ кѣкы бесконечныя прѣими молении просѣшихъ грѣшныхъ спасеніе и подаждѣ чловѣколюбче земли твои багоплодие, багорастворены въздоушны дарѣа и кѣрнѣишимъ црѣмъ съпоборствоуи на безбожныя варвары икоже иногда Давидѣ, ико прѣидошъ сѣи въ шбитѣли твои и кескатоѣ мѣсто wskрѣнишъ, спасе. Нѣ ты дарѣи побѣды, хѣбѣе, побѣда ти бо православнымъ и похвала.

10. Търновски Сборникъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., безъ да е отбелѣзано, отгдѣ е; обема 272 харт. листа фолио, писани отъ разни рѣце, но преобладава широкъ полууставъ, а нѣкои листи сж писани

съ много хубавъ уставъ отъ сѣщо време. Отъ л. 247 захващатъ
листи по сръбска редакция. Съдържа 15 слова, жития и поу-
чения отъ разни авгори. Наричамъ го Търновски Сбор- 240
никъ, защото правописътъ му сочи къмъ Търново — въ него
прозира Іетимол. школа, особено въ листитѣ съ хубавото писмо.

Ударение не съвсемъ прокарано — употребява се повече у собствени имена.

Употрѣбѣва **з** и **з**; срѣща се и затворено **д**. Вж. Б. Цоневъ, Описъ № 307 стр. 248—252.

11. Теодосиева Лѣствица.

Намира се въ Рилския манастиръ (№ 44). Има 340 харт. л. 8^о, дребно полууставно писмо, а съдържа известнитъ 30 главизни или степени на монашеската добродетель отъ Іоана Синайски; покрай това и други поучения. Превелъ отъ гръцки инокъ Теодосій на 1364 год. въ мѣстѣ 8сты при Трънѡвъ градъ (вѣроятно въ манастиря Св. Троица), както се чете въ една записка на края:

Въ лѣто .с. ѿ. й. с. г. к̄ еп̄. к̄ Исписа сѧ сіа книга сими
трими и таковыми прѣсты ѿ послѣднихъ инѡмъ Θεωσнемъ
къ мѣстк̄ сеты при Тръновѣ градѣ, при блговѣрнимъ
црї Іуанѣ Плещандрѣ и црци его Θεодорѣ новопросвѣщен-
нѣ. Да молѧ вы ѡци и братіа, исправляюще чѣтѣте, а не казнѣте.

П

Другото съдържание на книгата вж. Е. Спространовъ, Описъ на ръкописитъ въ библиотеката при Рилския манастиръ, София, 1902, 64—66.

Правописъ смѣсенъ, но се забелѣзва І етимол. школа.
Употрѣбѣва и ударения, макаръ и не вредомъ.

Въ Рилския манастиръ се намира и друга Лѣствица (вж. № 72), същи правописъ, ала не тъй добре преведена, като Теодосиевата; и дветъ лествици обаче сж важни за историята на българското ударение и за черковно-догматичната терминология.

12. Рѣпиновъ Сборникъ.

Огроменъ томъ, съставенъ отъ разни книги, както личи отъ почерка и правописа; обѣма 405 листа 8^о, въздребенъ ||хубавъ полууставъ, тукъ-тамъ даже много красивъ, съ червени заглавия и дребни червени заглавки. Безъ начални и задни листи, съ липси и въ срѣдата, повторна подвързия съ много подлепяни листи. Старата нумерация на колитѣ изрѣзана при подвързията, а листитѣ сж означени съ наши цифри въ ново време.

Съдържание разнообразно: разсуждения, поучения въ

13. Слова на Іоана Синайски.

Намиратъ се въ Виенската Царска Библиотека, означени между славянскитѣ ржкописи подѣ № 50 (Slav. cod. 50). Има 161 харт. листь 8^о, полууставъ по 26 реда на стр. съ едри червени точки.

Безъ начало и край. Съдържа аскетически слова на Іоана Синайски, и се допълня съ следния № 14. Запавени сж следнитѣ заглавия:

л. 28^а: Ѡ покаани попеченнѣмъ и истиннѣмъ къ немже ѡ темници вгбѣ годѣнѣ сѣхъ Ѡ сѣхъ Ѡ сжженникъ. слово Ѣ.

Покааніе іѢ, къзваніе крѣпнѣа, покааніе іѢ залогъ къ бѣу вѣбраго житіа, кажи сѣ іѢ смѣреніюу коупецъ. покааніе іѢ, тѣлеснаго ѡтѣшеніа приде вѣзнадежди.

л. 38^а: Ѡ паметѣ сѣмрътнѣи. слово .Ѣ.

Вѣсккого ѡубо слова прѣкарѣтъ мѣсль пѣмѣтѣ сѣмрътнаа і грѣхѣвъ. прѣкарѣтъ плача і сѣтѣваніа.

л. 41^а: Ѡ радѣстѣ творнѣ плачи. слово .Ѣ:

Плачъ по вѣкѣ іѢ, сѣтѣваніе дѣшное. болѣзньна сѣа ѡустроеніе, присножждаемое нѣстоу къзвѣскоу ѡ и къ погрѣшеніа того болѣзньнѣ гонѣ, и вѣскѣ того сѣ болѣзньнѣ къпѣа.

л. 50^а: Ѡ вѣзгнѣи ѡ кротѣсти. слово ѡ: —

Икоже водѣ къ пламѣнѣ помалоу ѡ малоу прилагѣмѣ до концѣ пламѣнѣ ѡугасаѣ. сицѣ ѡ истиннаго плача слѣза, кѣсѣ пламѣнѣ іарѣсти ѡ напрѣсѣнѣтка ѡукиати ѡвѣче.

л. 54^б: Ѡ злѣпоминани слово .Ѣ. —

Прѣпѣвнымъ ѡубо добродѣли, іакѣкѣ лѣтѣвнѣи ѡуподо-
бишѣсѣ, нѣпнымъ же злѣвы вѣрѣгамъ сѣпаднѣимъ ѡ нѣтра крѣ-
хѣвнаго.

л. 56^а: Ѡ ѡклеветани. слово .і.: —

Никѣже ѡ добрѣ сѣмыслѣнѣи сѣпрѣтивѣ рѣтъ мнѣ, не ѡ нѣнѣвнѣсти ѡ пѣмѣтѣзлѣвѣа ѡклеветаніюу рѣжати сѣ.

л. 58^а: Ѡ многѣсловѣи, и мѣлѣчани. слово .іі.: —

Рѣно ѡубвѣ быѣ нами въ малѣ къ прѣваршѣихъ іакѣ блѣзньно сѣлаѣ ѡ тѣмъ сѣмѣмъ мнѣшимѣ прѣкѣхѣдѣ іже сѣжити. пѣче же сѣжитѣсѣ ѡ ѡзѣка мѣжити сѣ.

л. 59^б: Ѡ лѣжѣи. слово .іі.: —

Пѣродѣ ѡубо кѣмыкоу ѡ желѣзоу ѡгнѣ. пѣродѣже...

л. 60^б: Ѡ ѡуныни. слово .іі.: —

Ѣдинѣ ѡ сѣи ѡ многѣсловѣа кѣтѣвѣ іакѣ ѡ ѡубе кѣрикѣше рѣхѣмѣ іѢ, ѡ прѣкѣымъ ѡ родѣ глѣ же, іже ѡунынѣа...

л. 62^a: **О** кѣсждѣ словѣщїи ѿ бл҃жцїи лжакѣи
а тровѣ. слово .дї: —

Хотѣше ѿ тровѣ гл҃ти. шкоже кѣсѣхъ нѣже множае на
сѧ любовѣдрити прѣположихомъ.

л. 66^b: Начало еже ѿ тѣлесныхъ ѿ безтѣлесныи
чл҃вцѣѣ слова: —

Слышахѣмъ б҃снжа нѣк рекшѣ, тожъ сѣиѣ ѿ рѣмъ ажѣкѣ,
тѣлесемъ рѣтъ. ѿ не чюдо оучитѣмъ сѣмоу ѿ дрѣвнїи ѿнѣ нашѣ
прѣвѣцѣ адѣмъ.

л. 67^a: **О** свѣтаѣннѣмъ кѣ тѣннхъ ѿ троудовѣ ѿ по-
товѣ ѿ чистотѣ цѣломѣдри. слово .еї.

|| Чистота іѣ, вѣстѣлеснаго іѣстка оудвоенїе. чистота іѣ, домъ 241
хѣкѣ вѣжеленнхъ и нѣо срѣоу земноѣ.

л. 80^a: **О** сребролюбїи. слово .сї: —

Множанїи бѣлицѣ ѿ прѣмѣдрѣ оучитѣленъ бѣыкошъ попрѣдѣ
написаннѣмъ томїтѣи. настожѣаго тѣмоглавнаго кѣчинѣкѣти.
ѿко да не оубо чѣ нѣ прѣмѣдрѣмъ мѣ немѣдрїи прѣмѣнїмъ, тѣ
оуставоу и правїлоу послѣдовахѣмъ.

л. 80^b: **О** нестѣжани. слово зї: —

Нѣстѣжанїе іѣ, попеченїемъ ѿложенїе, бѣспѣалїе житїа. нѣт-
никѣ бѣспрѣтѣкнокененѣ. вѣра заповѣдемъ. печалї отоудженїе.

л. 97^a: **О** сѣнѣ ѿ мѣтѣкѣ. ѿ ѿ нѣже кѣ сѣборѣ
нѣнїи. слово .дї: —

Сѣнѣ іѣстка ѿ части сѣставленїе. бѣразъ сѣмрѣтнхъ,
чюветкомъ празностѣ. едїнкѣ оубо іѣ сѣнѣ, мнѣжанїшѣ же винѣ
ѿко же ѿ желанїе ѿмѣ. гл҃мъ же, ѿ іѣстка. ѿ брѣшенѣ. ѿ вѣсѣкѣ.
ѿнѣ оубо ѿ ѿ країнѣго ѿ прѣтажѣнаго поста. ѿ нѣго ѿнѣмо-
гажїи нѣмъ.

л. 98^b: **О** бѣдѣнїи тѣлеснѣмъ ѿ како пѣбѣетѣ тѣ
проходїти. слово .кѣ: —

Земнымъ црѣмъ. бѣнѣ оубѣмъ бѣзѣвражнїи нѣцїи ѿ насїи. ѿнѣ
же, жѣзлы, ѿнѣ же шїты. бѣнѣ же мѣчѣмъ дрѣжжѣ прѣстоѣ.

л. 100^a: **О** немѣжѣстѣвнѣмъ страхѣовани слово .кѣ: —

ѿше оубѣмъ вѣ шѣемъ житїи ѿнѣ вѣ дрѣужнїкѣ добродѣтелѣ
проходїши. не сѣло ѿ страхѣованїа рѣтовѣти сѣ ѿмѣши.

л. 101^a: **О** многобѣразнѣмъ тѣщеславїи. слово .кѣ: —

Нѣцїи оубѣмъ скоѣволнхъмъ начинѣмъ и словѣмъ тѣщеславїе
пѣче прѣзѣретѣа любѣтѣ оуставѣтѣи.

л. 109: ѿ того же слова, ѿ нѣнѣзгл҃ннхъ помѣслѣ
хѣуланнхъ: —

Люта корене ѿ мѣре, люткиши ѿ родѣ сжщѣ въ прѣдвѣ-
рикиишѣхъ слышахѣ. глаголю же скръѣннаго прѣзорѣства неизглаго-
люемыи ѿ родѣ.

|| л. 112^a: ѿ кротости ѿ просто|тѣ, ѿ незлоби ѿ 245
лжакѣстѣхъ. слово. кѣ: —

л. 114^a: ѿ стрѣтѣхъ погублени кышнемъ смѣ-
реномъ дри невидомѣхъ чювствомъ. словѣ кѣ: —

Иже любке гл҃а истиннѣ. ѿ смѣреномъ дріа стого подобнѣ.
и бл҃женнѣ чистоты поистиннѣ. ѿ сїанїа вѣіа іавѣ.

л. 122^b: ѿ разсѣждени помыслѣхъ ѿ стрѣт-
нѣхъ ѿ добродѣтелѣхъ. слово кѣ: —

Разсѣждениіе іеѣ, въ кѣводный оубо. еже о себѣ тѣ истин-
ное познаниіе.

л. 146^b: Тогоже дца іуѡнна синаискѣхъ горы.
изглаголанїе въ кратцѣхъ прѣдѣ реченныхъ іего
словесѣхъ: —

Бѣра извѣстна, ѿкрѣженїе мѣти. съпротивное же проявлено.
надежа неоуклена, безпристрѣтїе дѣръ. съпротивноеже проявлено.
Любеко вѣіа, страннѣветкоу кина.

л. 150^b: ѿ сїеннѣхъ ѿ прїнѣхъ тѣла и дїѣхъ безмалки,
словѣ кѣ.

Мѣ оубо такоже приснокоупльни нѣціи неподобны ст҃ри. сжще.
ѿ раби покорливѣ кыше, ѿ сего ѿ лѣсти ѿ ѡбразы ѿ заповѣданїа
ѿ злохытрѣства ѿ чѣсти съкѣмы, вѣчѣствокакіи ѡкааннохъ дїѣхъ
нашихъ доухѣхъ.

л. 153^b: ѿ различи разсѣждениа безмалкѣіомъ: —

л. 154^a: ѿ самочинїа ради неоудръжанїа іарости: множѣства
ради пристрастїа, немощи ради мзычнѣхъ. славы ради члѣкскѣхъ
іако да прѣхъздадѣхъ. да поспѣшики бѣдѣхъ. да ѡгнь
прїимѣхъ: —

л. 161^a: ѿ сїеннѣхъ і мѣри добродѣтелѣхъ вѣженѣхъ мо-
литѣхъ. ѿ іже въ нѣхъ оумнаго ѿ чювѣствѣннаго прѣстоанїа.
словѣ кѣ: —

Правописъ двуеровъ етимоложки (І школа) и до-
ста правиленъ.

|| ж и ѡ тѣхъ сжщо правилни: следѣ гласни и въ начало 246
редовно ѡ.

Ударение само тукъ-тамъ.

По правопису и по съдържанието на словата ржкопи-
сѣхъ изглежда на търновско произведение, и то писанъ

преди Евтимия. Хартийният му знак — два полумесеца, положени гърбомъ — е отъ 1340. год. Вж. Briquet № 5363.

13. Іоанъ Схоластикъ.

Доста повреденъ, хартиенъ ржкописъ, 185 листа фолио, полууставно писмо, ударя на Герасимово (Вж. Евтимиевъ Служебникъ), но по-дробно. Началото му е запазено съ заглавие (подъ червена заглавка — плетеница):

Житіе въ кратцѣхъ вѣдѣ Іоанна игумена Гѣхъ Горы Ена-
найскаѣхъ, нарицаемаго Ехолостика въ стѣхъ по истинѣ.

Следъ житието на Схоластика следватъ 20 слова, като ония въ cod. № 50, Виена.

Една частъ отъ листитѣ пострадала отъ вода, та писмото поправяно отпосле.

ѣ и к по І етимоложка школа.

Ударение не вредъ прокарано. Употрѣбъва **з** и **z**.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., допратено отъ Народния Музей, дето постъпило подъ № 2900.

Ржкописът е насигуръ търновски изводъ, и сѣдейки по хартията, дори отъ сѣщо време, отъ когато е и предния № 12: круша съ два листа (Briquet № 5363 — отъ 1336 г.), круша безъ листи (Briquet № 7327 — отъ 1335 г.), четверолистень цвѣтець (Briquet № 6361 — отъ 1327).

14. Іоановски Служебникъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., допратенъ отъ Соф. Нар. Музей, дето билъ записанъ подъ № 163.

То е откъслъкът отъ три коли безъ първия листъ на 2. кола, или 23 перг. листи 80, 15 реда на стр. едъръ, прекрасенъ уставъ съ хубави заглавки. Пергаментъ тънъкъ, бѣлъ, чистъ и гладкъ, какъвто рѣдко се срѣща между българскитѣ ръкописи.

Първиятъ му листъ захваща:

247

||СТАКЪ МОЛИТСА ТАН.

Ты ꙗко сказа намъ великъѡ сѣхъ спсєніѡ тайнѡ. ты спѣилъ еси смѣрениѡ и недостоиннѡ рабы твоѡ . . .

Последниятъ листъ свърша:

Благодатиѣ ѿ щедротами ѿ члѣкоубіѣмъ единороднаго снѣ
тковаго сѣ нимже бавенъ еси сѣ прѣстѣмъ бѣгымъ ѿ животвора-
щимъ дѣхомъ твоимъ нѣѣ ѿ прѣ

Употрѣбѣва едри пречертани точки (черни и червени), а тъй сѣщо нѣколко надредни знака: освенъ спиритусъ, върху начални и самосрични гласни, още и остро ударение, или върху крайни гласни. Знакъ [^] стои сѣщо и върху крайни съг-

ласни (на край редъ) вмѣсто апострофъ (паерчикъ): дѣисі|коуѣж; вѣзсыллѣмъ; жикоткѣрацимъ; миръ кѣѣмъ.

Много хубаво се различаватъ носовкитѣ; отъ ѿ нѣкой пѣтъ произлиза ѿ чрезъ подчертаване долнитѣ краища. Употрѣбѣва и ѿ (както и ѿ).

Вмѣсто ж идва често ѿ следъ ш и ј.

ѣ и ѣ по първа (етимолож.) школа: днѣ, жизнѣ, пѣснѣ, пѣтъ, црѣ, скѣтѣнѣ род. мн., подѣнѣ, но сѣко лѣ се пише лѣ: лѣстѣ, дѣлѣтъ, апѣлѣскѣж цркѣвѣ, пѣтѣж и пр.

Споменува се архиепископъ и царъ съ имерекъ: Помѣни гди блѣгѣкѣрнаго царѣ нашего імѣ, игоже опракдалѣ еси цѣтѣкѣти на зѣми ѿрѣжѣмъ истиннымъ ѿкѣнчѣи его, ѿсѣни надѣ глаѣкоѣ его въ днѣ врани.

Инакъ нѣма никакви бележки, освенъ на л. 6, дето отдолу написано съ по-дребно червено писмо: писано въ Іѡановѣ, затова го и наричамъ Іоановски служебникъ.

Тоя служебникъ се различава и по правописъ и по текстъ отъ известнитѣ Евтимиевски служебници, та произхожда вѣроятно отъ времето преди Евтимия.

15. Попъ-Герасимовъ Служебникъ.

Тоя служебникъ е инакъ познатъ подъ име Евтимиевъ. Намира се въ Софийската Народна Библиотека № 231. Безъ начало и край, доста разкъсанъ; запазени 83 харт. листа 8^о, широкъ, едъръ полууставъ, който ударя на бързописъ.

|| Езикъ и правописъ доста правилни. ѣ и ѣ по III школа 248 (фонетична), но почти редовно къ вм. къ.

Ударения правилно означени.

Макаръ книгата да е наистипа отъ времето на Евтимия, пакъ нѣмаме право да твърдимъ, че е писана отъ самаго Евтимия, както казваше В. Стояновъ, ПСп. XXXI, 172, толкозъ повече, че на л. 51⁴ отдолу хубаво личи името на преписвача:

† помѣни гди поѣпа герасѣма. —

Споредъ което и характерното писмо на тоя служебникъ и на много други рѣкописи отъ края на XIV и началото на XV вѣкъ¹⁾ може да наречемъ Попъ-Герасимово писмо, както и тоя служебникъ наричамъ съ това име.

¹⁾ Такова сжщо писмо вж. Описъ № 3 (псалтирь отъ сжщо време) № 279 (по-старата частъ отъ Бориловъ Синодикъ); подобно писмо вж. Яцимирскѣй, Григорій Цамблакъ, на таблища IX, X, XI и XII; у Сырку. Къ ист. испр. кн. II, сн. I и II (отъ Зогра. Служебникъ). За подобно писмо споменува и Йорд. Ивановъ, Бълг. Старини отъ Македония, 41, съ каквото сж писани синаксаръ № 3 и Слова отъ Василия Великий въ Зогра. манастирь.

Споредъ хартийнитѣ му знакове тоя служебникъ е писанъ следъ 1380. г.

Други подробности и съдържание вж. Б. Цоневъ, Опись № 231, стр. 149—150.

16. Царь-Бориловъ Синодикъ.

Твърде цененъ срѣднобългарски паметникъ отъ края на XIV вѣкъ. Намира се въ Соф. Народна Библиотека (№ 289), а състои отъ 102 харт. листа 8°, отъ които първитѣ 62 листа сж отъ една ржка (уставно писмо по 21 редъ на стр.) и другитѣ 40 листа — отъ друга (едъръ полукурсивъ — попъ-Герасимово писмо) — безъ начало и край и съ липса отъ срѣдата. Но изглежда, че втората половина е по-стара отъ първата. — Съдържа:

1) общи възгласи за православната вѣра и за ония, които почитатъ кръста и божитѣ икони.

2) Възгласи за вѣчна паметъ на православни (гръцки) патриарси, архиепископи, митрополити и на всички, заслужили || за православната вѣра, както и въсѣмъ, ѿже ѿ сквърныа 249 кѣры армѣнскыа пришедшиа къ православни нашии кѣрк — вѣчнаа паметъ!

3) Общо анатемосване еретицитѣ и сички ония, които не признаватъ икони, кръстни мжки и пр., следъ което се изброяватъ по име, но сѣ гръцки еретици, а за българскитѣ се казва: Понеже въсѣлжакыи нашъ крагъ по въсѣи блъгарьстѣи земли манихѣнскыа ересь разсѣа, смѣсиль сѣхъ съ масалианскож, иже такоуѣи ереси началники — анатема!

Попа Богомила, иже при Петръѣ цѣри блъгарьстѣмъ въспрѣимшаго манихѣнскыа сѣхъ ересь и въ блъгарьстѣи земли разсѣкашаго... анатема!

Иже Іоуѣи мѣа вѣдъ дѣнь на рождество Іуана крѣтѣ творащѣи кѣшкенѣа и плодокѣвлаченѣа и елика въ тѣхъ ноцѣи сквърныаа творащѣи тайнства елинеѣи слоужѣѣ подобнаа — анатема!

И т. н. следватъ много такива проклятия, между които и това:

Иже каковѣмъ либо оухыщренѣемъ или былѣемъ или чародѣанѣемъ или обаянѣемъ или вълѣхованѣи вражѣими или штравожъ покоусятѣа вѣрѣдити цѣѣ помазаника гѣѣ — такоуаго — анатема!

Вѣсѣмъ болѣромъ малыимже и великимъ, ерешимже и чрънцемъ и въсѣмоу народу, иже съ блѣгопокоренѣемъ въсѣмъ приказъ чистѣи и правѣхъ хранѣщимъ къ цѣю же и архѣерешимъ — вѣчнаа паметъ!

4) Следва поменикъ на византийскитѣ царие, начевайки отъ Константина и Елена.

5) За църковния съборъ, свиканъ при царь Борила въ Търново на 1210. год., дето биле сждени еретицитѣ — нечкстѣ сѣкатѣлѣ.

6) История — за какъ се основала Търновска Патриаршия.

7) Поменикъ на български царе, царици, патриарси, владици, боляри, воеводи и пр.

8) Многолѣтствия за царь Шишмана и за патриархъ Евтимия.

|| 9) Има и други отсетнешни поменици.

250

Първата половина (л. 1–42) има фонетиченъ правописъ, а втората — смѣсенъ, търновски. Въ предната часть има само тукъ-тамъ ударение, втората — навредъ.

Тоя цененъ ръкописъ намѣрилъ Н. Хр. Палаузовъ на 1845 г. въ Търново у Стоенча Ахтаря. Вж. М. Попруженко, Синодикъ Царя Бориса, Одесса, 1899 (предговоръ), дето се печататъ първитѣ 42 листа и дето е посочена цѣлата литература по Синодика. Вж. още:

К. Радченко, Религиозное и литературное движение въ Болгарии въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ, Кіевъ, 1898.

П. А. Лавровъ, Къ вопросу о Синодикѣ царя Бориса Одесса, 1899.

В. Златарски, рец. върху Попруженковата студия Бълг. Пр. V, 9–10, 268.

С. М. Кульбакинъ, Софійскій Синодикъ въ новомъ изданіи и характеристикѣ. Спб. 1899. Ак. Изв. IV, кн. 3.

Т. Д. Флоринскій, отзывъ за книгата на Попруженко, Киевски Унив. Изв. 1900. г. № 6.

М. Г. Попруженко, Изъ-за границы, Одесса, 1908, дето се печататъ останалитѣ листи до края.

Б. Ляпуновъ, Отзывъ объ ученыхъ трудахъ М. Г. Попруженко. Одесса, 1908.

Б. Цоневъ, Опись, стр. 187–198.

Преписъ отъ подобенъ Синодикъ, сръбски правописъ, се намира пакъ у Соф. Народна Библиотека, донесенъ съ книгитѣ на покойния проф. Дриновъ. Вж. Сборникъ и Синодикъ (Дриновски), Опись № 432.

17. Загребско или Михановичево Евангеле.

Намира се въ Загребската Югославянска Академия, внесено тамъ заедно съ другитѣ книжа на хърватския археологъ Михановича (III. с. 26). Състои отъ 145 перг. листа фол., а съдържа само първитѣ три евангелисти (безъ Іоана).

Любопитни сж аористи като: помогохѣ, дрѣжѣхѣ, стидохѣ, искахѣ и пр., които съвпадатъ съ днешнитѣ подобни форми въ македонскитѣ говори.

Забележи още и членна форма: даде апостолокъ.

19. Кирило-Методиева служба.

То е часть отъ миней, за който събщи Срезневскій Др. сл. п-ки юс. п. подъ име Зографскій Трифологій, а по подробно описа А. И. Александровъ, Р. Ф. В. 1893 подъ заглавие Служба святымъ апостоламъ Кириллу и Меѳодію въ болгарскомъ спискъ XIV вѣка: шесть перг. листа дребно писмо по 42 реда на стр., намѣрилъ и преписалъ въ руския манастиръ Св. Пантелеймонъ на Света-гора, но по преди билъ вѣроятно въ Зографъ.

Правопись смѣсенъ, както откъмъ ѣ и ѣ, тѣй и откъмъ ж и ѡ; а ѣ се употрѣбява и следъ ч и ј.

На л. 4 отдолу има тая записка съ дребно писмо:

Пиши окаяниче Драгане, яко за грѣхъ твоѣхъ бѣ твои мѣститѣ. пиши страници!

При службата на Св. Кирила, 14. февруарий, има следнитѣ тропари:

Памѣ приѣзнаго вѣда нѣего Костандина философа, прѣтворенаго нмѣнѣмъ Кѣрила и оучителѣ словѣнъскомоу языку:

И просвѣтихъ тѣ яко свѣтило свѣтодакицѣ Богъ нашъ ксѣмѣ мѣроу ѣчителѣ и посла тѣ ѣчити темныѣ книгами законѣ языку западныхъ. Твърдымъ оумомъ богодѣхънекинымъ ѣчениемъ просвѣщахъ миръ прѣсвѣтлыми зарѣми шекъте кселенѣхъ ксѣмъ, Кѣриле свѣте, расѣкахъ прѣсвѣтло слоко божие на свѣтѣрѣ, на западѣ и южѣ мира просвѣщахъ ѣчениемъ, свѣте. Имаши бо дрѣзновение къ христоу непрѣстанно моли сѣ за ны .: — Свѣтло житіе кѣзлюбикъ, свѣте, зарѣми трѣсѣнечнами бжѣвно шекѣщаемъ пройде яко мѣнни кселенѣхъ свѣкерекъхъ земѣ и южнѣхъ просвѣтникъ, западнымъ же || не заходѣши свѣтъ ѣки сѣ. Тѣмъже мнѣ мракъ отгнахъ, 253 свѣте, съвѣше испрошъ послѣ благодать дрѣхонѣхъ: имаши бо дрѣзновение...

О каю, сѣаа, хвалитсѣ славно градь Голоуѣнскыи, Кирилѣ свѣте и Методіе, Мисия и Панония и Моракъская земѣ.

Тая служба има и черковни ноти (старобългарски);

Издава я и Сырку („Странникъ“, 1885 г. юнь и юль, 226—230), но съ много грѣшки.

Подобна служба обнародва К. Радченко въ Ак. Изв. XII (1907), Замѣтки о рукописяхъ хранящихся въ болгарской митрополіи г. Скопя съ приложеніемъ службы Константину философу по средне-болгарскомъ списку XIII вѣка — по твърде стариненъ югозападенъ миней, едноровъ правописъ само ѣ и ѡ и често ѣ вм. ж.

Къмъ XIV вѣкъ спадатъ и всички книжовни произведения на Патриархъ Евтимия, които обаче сж запазени повече въ послешни преписи.

XV вѣкъ.

Българскитѣ писменни паметници отъ XV вѣкъ произхождатъ сѣ отъ книжовни срѣдища извънъ България, а най-много отъ Влашко и Молдава. Съ падането на Търново въ края на XIV вѣкъ българската книжовна дейность намира у румънитѣ твърде благоприятна почва и се развива презъ цѣли три вѣка, макаръ повече пасивно, т. е. само се преписватъ стари изводи.

Въ първо време заедно съ търновскитѣ книги биватъ пренесени у румънитѣ и тритѣ търновски правописа (I, II и III школа), но сетне взима върхъ у тѣхъ само фонетичниятъ правописъ (III школа), който се държи презъ цѣлиятъ периодъ на влахобългарската книжнина.

Освенъ у власитѣ книжовната вълна отъ Търново стига и до руситѣ, които захващатъ да подражаватъ и тѣ на търновскитѣ книги, като въвеждатъ наново носовка ж, макаръ и да я не употребяватъ правилно. Търновската Евтимиева школа намира още по-голямъ отзвукъ и въ Сърбия, дето презъ XV вѣкъ ѣ става ревностенъ разширителъ Константинъ Костенски, като неинъ теоретикъ и основателъ на ресавската школа у сърбитѣ. Но заедно съ ресавската школа, която е сръбска редакция съ двуеровъ правописъ, по Сърбия и по затѣнтенитѣ наши планински краища, докато сж биле още свободни отъ турски кракъ, сж преписвали и направо книги съ юсовъ правописъ. Такава книга е напр. единъ български сборникъ, който ще наречемъ Призрѣнски, както и други единъ Сборникъ отъ Влашко-село (Врачанско), за които следва описъ.

1. Призрѣнски Сборникъ.

Писанъ на 1421. г. за сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревича, а може би го е писалъ и самъ Стефанъ Лазаревичъ, както може да се сжди по една негова саморжчна записка:

Стефанъ Лазаревичъ деспотъ и наследникъ землѣ Браничевскіе сѣу книгѣ писа за дѣшевно спасеніе къ лѣто 7480.

Инакъ цѣлиятъ сборникъ е бѣлгарска редакция смѣсена школа (преобладава ъ). Употрѣбѣва често а вмѣсто ж, както бива и въ други рѣкописи, писани въ западни краища: тронцѣ, единосѣщнаа, сѣща.

Сборникътъ има 290 харт. листа, намѣрилъ го въ Призрѣнъ Ястребовъ и го пратилъ заедно съ 38 други рѣкописи въ Бѣлградската Университетска библиотека.

Описва го Викентій Макушевъ, Р. Ф. В. 1881, 345—352: Рукопись сербскаго деспота Стефана Лазаревича.

2. Апокрифенъ сборникъ отъ Влашко-село.

То е откъслѣкъ отъ 28 листа 8^о, съдържашъ нѣкои апокрифни слова. Важенъ по това, че е писанъ нѣйде въ западна Бѣлгария презъ XV вѣкъ, отъ когато имаме твърде малко бѣлгарски книги.

Съдържа части отъ:

1) Хожделение Богородично по мѣкамъ — каквото се срѣща отсетне въ много дамаскини, л. 1—11^б;

|| 2) Житие и страсти на Св. Георгия, л. 11^б — 23. 255

3) Житіе и жизнь прѣдкованаго оца нашего Ефросина покарѣ, л. 24—28.

Че го е писалъ бѣлгаринъ, личи не само отъ носовкитѣ, но и отъ честитѣ замѣни между ж и ъ: сѣщи, сѣтъ (много често!), лежѣтъ, агѣли стрѣгѣще тѣ мѣжѣ, тѣмѣжѣ, мѣжѣщи сѣ, ѡнѣдѣже, сѣседниѣ, клѣнѣхъ сѣ къ лѣжѣ, дрѣжѣще, имѣтъ, имѣще, мѣчетсѣ, иже сѣтъ разлѣчали, тако мѣчетсѣ сѣдоу достоино.

Инакъ езикъ доста старински и твърде прилича да е преписъ отъ подобни апокрифи, преписвани въ западни краища презъ XIII вѣкъ!

Правописъ едноеровъ-злетовски. Различава ѣ.

Има и ударения, ала само тукъ-тамъ.

Че е отъ XV вѣкъ, вижда се отъ хартийния знакъ: ножици.

Намира се у мене, а го имамъ отъ Влашко-село, Врач.

3. Габровски псалтирь

Намира се въ Соф. Нар. Библ., но е доставенъ отъ Габрово — отъ библиотеката на свещ. В. Миховъ.

Има 301 харт. листъ малка 4^о и съдържа не само псалтирь (впрочемъ само отъ 25 псаломъ нататѣкъ), но и синаксаръ, тропари, молитви, чиновѣ, припѣви и пр.

Писанъ и допълванъ отъ разни ржце, но главниятъ почеркъ е отъ XV вѣкъ, уставно въздрбно писмо.

Езикъ доста старински, правописъ по III (фонетична) школа и като че е писанъ во Влашко.

Има отклонения въ употрѣбата на ж и ѡ — замѣняватъ се взаимно и съ ѣ и ѣ: стѣжаа, градаѣаго, приближишѣа и стаѣа, всѣатишѣа; обѣаѣгааѣж ма, къ дѣбреѣѣ; часѣ, кѣк-часкаа соѣѣта, ни ѡ часѣмѣж, къ стагнаѣѣ, къ дѣбраѣѣ, къз-тѣжишѣ, ѣако тѣѣа на трѣскѣѣ; Кѣ жѣждаѣ и пр.

Замѣнява и ѣ съ ѣ.

Различава хубаво звукъ з и го пише ту з ту зъ.

Особено е важенъ тоя паметникъ за историята на бѣлгарското ударение.

|| Пълниятъ му описъ вж. Б. Цоневъ, Описъ и пр. № 4, 256 стр. 4—5.

4. Влахобѣлгарски Сборникъ отъ 1486 г.

Отъ манастиръ или скитъ Городище въ Бесарабия на Днестъръ. Описва го Яцимирски въ Ак. Изв. IV, 457—8, като дава пълното му съдържание: 25 разни статии.

Сборникътъ има 250 листа 8^о дребно писмо съ червени надредни и междуредни знакове. Писалъ го монахъ Асинритъ на 1486. г.

Правилно ударение и доста хубаво спазенъ търновски правописъ, II школа: ерове и юсове смѣсено употрѣбавани; 3. мн. аор. шѣ.

Яцимирски печата отъ него Видение на св. апостолъ Павла, което отсетне се срѣща въ много простонародни дамаскини.

5. Киевско четвроевангеле.

Намира се въ библиотеката на Киевската духовна Академия, подарено отъ студентъ Шумигорски, който свършилъ на 1861 г. Има 301 листъ ф. о. л. по 19 реда на стр. полууставно писмо. Предъ всѣко евангеле — оглавление и Теофилактовъ предговоръ.

ѣ и ѣ по III школа (фонетично).

ж и ѡ се замѣнятъ съ ѣ и ѣ: къ тѣ ноѣѣ, къ кѣѣ стражѣ; жѣнатѣ, сѣ домоѣѣ; нѣѣѣѣ, моѣѣ, нѣѣѣѣ ѣго 1. sing.; ѣѣѣ сѣ, ѣѣѣѣѣ, къ ѣѣѣѣ и пр.

Въ начало и следъ гласна винаги ѣ.

Вмѣсто ѡ се срѣща и ѣ.

Употрѣбѣва тогѣкъ намѣсто ѣго.

|| жебника: Помѣни ги по множествомъ щедрѣмъ твоимъ и мое недо- 258
стоинство. Помѣни гдѣ ерети и ѿшоу и подруженіа его Е танка
оца мѣе Лацко, мѣи мѣе Пенка. Прости мои гдѣи късѣко прѣ-
грѣшеніе колное же и неколно.

Отъ XV вѣкъ сж и повечето преписи отъ съчиненията на Търновския Патриархъ Евтимия (вж. E. Kałużniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymios, Wien, 1901), както и на Григория Цамблака (вж. А. Яцимирскій, Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни, административной и книжной дѣятельности, Спб. 1904) и на Константина Костенски, който впрочемъ пише по сръбска редакция и става основателъ на Ресавския изводъ у сърбитѣ. По сръбска редакция пише и други единъ българинъ, писателъ отъ XV вѣкъ, известенъ подъ име Владиславъ граматикъ, отъ когото сж Рилскитѣ Панигириди, писани презъ 1479—83. Вж. Спростр. Описъ, стр. 104—114. Тия двама българи даватъ и първи потикъ да се пише безъ юсове въ България — най-напредъ въ областта на у-наречие, но сетне и по Софійско, Врачанско и пр., та и по на изтокъ.

XVI вѣкъ.

И презъ XVI вѣкъ сръднобългарската книжнина продължавъ да се развива само въ дветѣ влашки воеводства, докато въ самитѣ български земи книжовната дѣйность освенъ че е по слаба, но и отстѣпя на произведения, писани подъ сръбско или ресавско влияние. Разбира се, че и тия произведения, доколкото сж писани отъ българи, сж тѣмъ сжщо важни за историята на езика ни, понеже и тѣ съдържатъ по нѣкои зрънца, макаръ че въ тѣхъ е затрита главната отлика на българскитѣ паметници предъ сръбскитѣ — носовкитѣ. Но изобщо българската книжнина презъ XVI вѣкъ е въ пълна зависимость отъ Влашко и Сърбия, както и българскитѣ черкви си служатъ съ книги, донесени отъ тия държави. Много книги се преписватъ и въ северозападнитѣ наши краища, и то повече подъ влияние на ресавската школа, а твърде малко ржкописи има, за които може да се каже, че сж писани по сръднобългарски или по старосръбски изводи. Сръбската редакция особено много се разширява, следъ като западнитѣ 259 наши краища попадатъ подъ черковната власть на Ипекския Патриархъ, което става презъ 1557. год.

1. Нѣгоеви послания.

Отъ българскитѣ книжовни произведения, писани въ Румѣния, покрай Киевската хроника, твърде ценни сж Нѣгоевитѣ послания или Поучения на влашкия воевода

Нѣгоя къмъ синоветѣ му Петра, Іоанна и Теодосия и дъщеря му Ангелина, писалъ вѣроятно сжщиятъ Нѣгой воевода презъ първата четвъртъ на XVI вѣкъ (между 1516 и 1522 год.) на доста правиленъ сръднобългарски езикъ. Намира се въ Соф. Нар. библ. (№ 313) и обема 98 листа 8-о сръдноустановно четливо писмо.

Заглавията сж писани съ златно и синьо мастило, а тъй сжщо и точкитѣ сж означени съ цвѣтно мастило.

ѣ и ѣ по III (фонет.) школа; ѿ и ѿ смѣсено, а и тукъ-тамъ замѣнявани съ оу и ѳ.

Ударение правилно.

Има доста новобългарски форми и думи: полєсно, подолѣ, покецкши, по сиромаси; ѳ, го, гледанѣ, даванѣ, хоцнѣ; кекѣ; степанѣ, макарѣ, сѣсѣ, нѣка; сѣ дѣѣ нагѣѣ голѣми, не знажѣѣ единѣ сѣ дрогѣѣмѣ и пр.

Две тетрадки отъ тоя ржкопись има у едно частно лице въ Самоковъ.

За този паметникъ вж. П. А. Лавровъ, Слова наказателныя воеводы Валашскаго Нѣгоя сыну своему Θεодосію, Чтенія, 1896, VI; Слова наказательныя воеводы Валашскаго Іоанна Нѣгоя, Пам. Др. Письм. CLII, Спб. 1904;

Отъ сжщия — библиогр 2 фически бележки въ Ж. М. Н Пр. 1901, августъ, 474.

П. А. Сырку, Къ вопросу о подлинникѣ поученій Валашскаго господаря Іоанна Нѣгое къ своему сыну Θεодосію, Ак. Изв. IV, 1284—1307.

Ст. Романски, Българската книжнина въ Румъния и едно нейно произведение, Изв. Сл. Сем. 1904—1905.

|| St. Romansky, Mahnreden des walachischen Wojwoden 260 Nēgoe Basarab an seinen Sohn Theodosios. Leipzig. 1908.

А. Яцимирскій, Валашскій Маркъ Аврелій и его поученія. Ак. Изв. X, кн. 4, 339—374.

Б. Цоневъ, Описъ, № 313, стр. 260—1.

2. Служба и житие на Св. Никола Софийски.

Едничко до сега менъ известно оригинално произведение, писано въ България презъ XVI вѣкъ; писалъ го Матей граматикъ, дяконъ и ламбадарій при Софийската съборна църква. Намира се въ Софийската черква Св. Никола въ Три-кладенци, построена тъкмо за паметъ и прослава на сжщия мъченикъ. Има 300 листа 4о и съдържа:

1. Служба и канонъ стго мѣника Николы новаго.
2. Житіе ѣ и жизнь, повѣстъ и сказаніе Стѣго и славнаго

хѣва мѣника Никѡли нѡваго, пострадавша въ славнѡ градѣ Сърдакіисцѣ, глеме Сре́дцѣ и ѡ прѣданіемъ мѣни его. Съписано послѣднѣишемъ въ дѣацѣ Мѣѡеѣ гратикѡ и ламбада́рію соушѣ тоежде сѣтыѣ бжїей и велицѣи цр҃квы Сардакіистѣи.

Бесѣда въкратѣцѣ похвална къ сѣмъ новыи и добропобѣдныи мѣнки, иже въ градѣ Сардакіискѡ, гллемѣмъ Софїа, пострадавшии ѡ измамлѣнь. Твореніе оубѡга нѣкогѡ многогрѣшнаа тогожде града рожденіе и възспїтѣніе бывшаго.

4. Слово на св. І. Златоуста къ съблазнившѣмъ се.

5. Слово за св. Теодоръ Тиронъ.

Първитѣ две статьи сж писани отъ една ржка, навѣрно отъ граматикъ Матей, другитѣ три — отъ друга и то по сетнешна ржка, а като че ли сж и отъ друга книга.

Както се вижда отъ наведеното съдържание, ржкописѣтъ е писанъ по сръбска редакция, но българската ржка въ него ясно личи. А извѣстре има твърде много примѣри, които доказватъ това: ѡ остраго кѡми оно́го; ѡ оубїици, лоукавыхъ людѣ; злонравїе; посрѣ́ скумнѡ и лѡвѡвъ рыкающїи, ѡ дроуговѣ ||свой; ради слоучившаасе; въ цр҃твоующимъ Константину 261 градоу; къ онѣхъ, къ прѣльщенїа; до второе страшное пришьствїе, ѡ землю оноу бла҃гую; еди́нь по единого; подѣ въсїтелнаго дрѣва; прѣбываше въ домѣ свои и пр.

Но инакъ Матей граматикъ нарочно избѣгва народнитѣ форми и думи, за да бжде по близу до старата книжовна речъ, затѡва стилѣтъ му е тежѣкъ и натрупанъ по византийски; тѣй напр. за да не каже по просто „сбущарство“, той казва оусмошьвъчѣское хытросложенїе; вмѣсто да каже „кафене“, „крѣчма“, или както се е казвало тогава, той употрѣбява пакъ дългъ и дори непонятенъ изразъ храми́на крѣчѣбни́чѣствоующихъ!

Житието на св. Никола Софїйски, заедно съ другитѣ прибавки къмъ него, издаде Полихр. Сырку на 1901. г. и го придружи съ дълга студия подѣ название Очерки изъ исторїи литературныхъ сношенїй болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣковъ, Спб. 1901.

3. Тиквешки сборникъ.

Намѣренъ въ с. Мързенъ, Тиквешко, и подаренъ отъ Хр. Анто́въ на Солунската бѣлг. гимназия.

Има 123 л. 8^о, срѣденъ уставъ по 23 р. на стр. безъ начало и край.

Съдържание твърде разнообразно: апокрифни статьи,

физиологъ, разни слова, между които и Слово Кырила философа, како оувѣри боулгаре.

Тиквешки сборникъ е сръбска ред. едноеровъ правописъ (само ъ), но по всичко личи, че го е преписвалъ българинъ отъ у-наречие — вѣроятно нѣйде въ Кратовско. Това се вижда отъ нѣкои неправилности въ падежитѣ и въ употреба на нѣкои новобългарски обрати, като напр. сравн. степенъ аналитично: по добра, по хитра, по долъ, наи люта, наи благо и пр. Има и други български изрази, наведени въ студията на Н. Начовъ, Тиквешки рѣкописъ (МСб. VIII. IX, X), дето сборникътъ е разгледанъ всестранно. Преди това сжшиятъ Н. Начовъ бѣше съобщилъ за сжщия Сборникъ въ Сол. Кн. I. 442—47 (Една нашенска рѣкописъ), дето обнародва и словото на Кирила философа како оукѣри боулгаре, само че осакатено отъ турската цензура. 262

4. Ловчанско четвроевангеле.

Писано въ Ловечъ на 1558. г. Има 196 л. фол. възедро, нехубаво писмо и неправиленъ правописъ: смѣсена сръбско-българска редакция; ѣ и ѣ фонетично.

Предъ всѣки евангелистъ — Теофилактово предисловие; цвѣтни заставки и заглавки.

Това евангеле не е важно толкозъ зарадъ езика си, колкото поради запискитѣ въ него, отъ които виждаме, че го писалъ Петъръ граматикъ на 1558. г. въ Ловечъ, а го откупили „съборно“ братията отъ манастиръ Св.Троица въ Търновско Устие:

† сѣла съкръшнѣтелю прѣклѣгомѣ ѣс дающомѣ почело ѣ съкръшнѣе ксакомѣ дѣлѣс ѣже ѡ немѣхъ начинаемѣ. съкръшнѣе сѣ стѣи ѣ вѣткѣи тетрейлъ. къ лѣтѣ 7066 (1558). ѣи мнѣрѣшнѣи гратѣи петръ ѣмѣ ѡчѣстко зѣмля. ѣ сърѣшнѣи чрѣкѣи а вѣгѣстко грѣсѣи. писѣ къ гра лѣтѣ (така!) при вѣолѣбѣнѣи ѣйкопѣ къ ѣеремѣи. ѡба прѣклоу главѣ къ колѣнома съ змилѣнѣи мѣюсе старѣи ѣ ѡцѣи. ѡни ѣ братѣи чѣтѣрѣи ѣ прѣписѣющѣи аще чѣ ѡвѣрѣтѣте погрѣшѣно ѣспракаѣте а не кѣкѣнетѣ, ѣ мѣкѣ грѣшнаго вѣкѣте да ѣ писѣви ѣ чѣтѣрѣи вѣсчѣи цѣтѣи нѣноѣ. ѡ хѣкѣ ѣсѣ ги нашѣ. ѣмѣ сѣла ѣ дрѣжѣа къ кѣкѣи ѣмѣнѣ: (л. 196^a), а по-долу друга записка, писана вѣроятно въ Търново, съ по-дребно писмо:

† мѣтрополѣи търновски къ Иѡакѣи пишѣ рѣа ѡви стѣи тетрейлъ како сѣ кѣпѣи съборно ѣ приложнѣе къ хрѣ стѣи а трѣицѣи вѣи трѣнока вѣ сѣстѣи. да кои ѣ кѣи изкалѣи ни продаѣи харица ѣи нѣкамо дѣнѣ. да ѣ проклѣ ѡ. ѣ. ѣи.

ѣти ѿцѣ иже къ нѣмъ. ѿ сѣ ѿдѣ да наследѣ. и да просѣдѣса
 іакоже арпа и къ кторѣ пришестіе аристратигъ мѣхал. да мѣ
 ѣ сѣпърни прѣ кѣи хѣ. кѣписе и приложисе. на празни сѣи
 || аїлѣ петра и павла. Кѣ лѣ зѣ аї. мѣ юа. а дѣи: „И 263
 а сѣмѣрні и многорѣш (види се, е следвало
 нѣкакво име, но скжсано). Подѣ това стои подписѣтъ на
 іоакима. Сжщата приписка е написана и върху листа, зале-
 пенѣ о втората дѣска отвжтре сѣ още пѣ дребно и вече
 курсивно писмо, безѣ владишкия подписѣ, но сѣ прибавка
 следнитѣ думи на кторѣ пришестіе: хѣ къ лице да не кидѣ.
 Листѣтъ е пѣ тѣнѣкъ отѣ другитѣ и вѣроятно е още отѣ
 пѣрвата подвѣрзия, залепенѣ отново на кората при послед-
 ната подвѣрзия. Тукѣ четемѣ, още сѣ другѣ почеркѣ: † сѣа
 книга глаголюми ѣїлѣ како а показѣ даскалѣ стоїа нѣ ѿ село
 трѣкна грѣ в.

Значи, докато въ края на XIV вѣкъ Търновскиятъ Свето-
 Тройчански манастирѣ пригавяше книги за цѣлѣ Балкански
 полуостровѣ, за Влашко и за Русия, въ XVI вѣкъ сжщиятъ
 манастирѣ си заржчва евангеле въ Ловечѣ! А че това еван-
 геле е било наистина въ Търновско, заключаваме и отѣ тамѣ,
 че било прибрано въ Търновската м. Гимназия (вѣроятно по-
 дарено отѣ Ц. Гинчевѣ) и отѣ тамѣ допратено въ Софий-
 ската Нар. Библ., дето се варди и сега подѣ № 55. Вж. Описѣ
 стр. 49. Дветѣ записки бѣше обнародвалѣ Юрд. Трифоновѣ
 (Пс. 63, 774) отѣ сжщото евангеле, което видѣлѣ у Ц. Гинчевѣ

5. Котленски Сброникѣ.

Сѣдържа твѣрде много статии за черковна употрѣба,
 като чиновѣ, параклиси, служби, молитви, синак-
 сарѣ, часословѣ и пр. Обѣма 284 листа малка 8^о, въздре-
 бенѣ четливѣ уставѣ сѣ доста хубави червени заглавки.

Правописѣ влахобѣлгарски, но вече неправиленѣ: а се
 мѣнява сѣ ѣ и ѣ и сѣ и (слоужѣиомѣ, прѣти, много сло-
 кащѣа чѣдо, скѣтѣишѣа слоко, кѣтиа зв. п., тѣмѣа моїго,
 кѣтѣрѣ); ж — сѣ а и сѣ ѣ (растѣи, очистѣетѣа 3. мн., Молѣсѣ,
 прѣлѣстѣю); к сѣ ѣ. Аор. 3. мн. се пише шѣ и шѣ.

Има и замѣни между ж, ѣ и а, но сж сравнително
 малко: кѣжѣи, тѣжѣи мѣиомѣ, распѣиѣ, мѣгѣж; цѣкѣтѣиѣ,
 чѣтѣиѣа тѣ, мѣ опѣтѣиѣа, жрѣстѣж, обѣданѣ, трѣица родѣ,
 || отѣ зѣогѣа ми дѣша, отѣ рѣисѣиѣа пиѣа, стѣжѣ бѣжѣа винѣ, да 264
 оулоуѣ бѣжѣа оуѣтѣж, Марѣа винѣ, ѿ сѣбѣазиѣа кражѣа, скѣтомоу
 Лоуѣа и др. Употрѣбѣва доста правилно ѣ и зѣ.

Ударение правилно.

Сборникътъ се намира сега у мене, а билъ преди това въ Сливенъ у Никола Козаровъ, който го получилъ отъ Котелъ. Споредъ хартийния му знакъ (стълбичка въ гербовъ щитъ) трѣбва да е писанъ следъ половината на XVI вѣкъ. Вж. подобенъ знакъ у Briquet № 5929 отъ 1550. г.

6. Влахобългарска Александрия.

Намира се въ Петроградската явна библиотека (XV. Q. 45), а писана е въ Сучава, на 1563 г., както се вижда отъ една съвременна записка въ нея:

Нача са и съвърши сѣж книга рикоманъ Александриа поклѣненіемъ и дааніемъ прѣвѣщеннаго митрополита кър Григориѣ Гучакскаго и нѣмецкы. И даде ѿ кѣ нѣмецкыи монастирь идеже ес храмъ къзнесеніе ѿ и Спасѣ нашего ісуса да бждетъ емоу кѣ вѣкы памать кѣ лѣто 704.

Има 247 харт. листи малка 4⁰.

Правописъ смѣсенъ (II школа), но него личи още търновска етимоложка школа: поклѣтъ, царь, данъ, кѣнатьрь, мыслъ, памать и пр.

Описва проф. Ягичъ, Starine V, 22: Život Aleksandra Velikoga po tekstu rec. bugarske.

Вж. подобна Александрия Соф. Народ. Библиот. № 319, Описъ стр. 280.

7. Панагюрски сборникъ.

Намира се въ Софийската Народна библиотека, постъпилъ тамъ съ книгитъ на проф. Дриновъ, а преди товъ билъ имотъ на Панагюрското читалище. Има 172 листа 8⁰ въздребно, срѣдно-уставно писмо и малко полегато.

Съдържа статии отъ Физиолога и други разни апокрифни слова и, сждейки по правописа му, е преписъ отъ срѣднобългарски изводъ.

|| Правописъ едноеровъ и то само ѡ, а носовкитъ се 265 употребяватъ твърде неправилно (мж, тж, сж, князи). Ударения нѣма.

Споредъ една записка на предния листъ (ако е отъ сжщата книга), изглежда, че ръкописътъ е отъ 1582. година:

Изволение ѿца и съвършение сѣна и стго дѣха съвърши се сѣна книга глѣма ѿтъчникъ и да се знае кога бѣше с Петра граматика въ лѣто 7090 т. е. 1582.

Панагюрски сборникъ е важенъ още поради една лѣтописна бележка отъ 1690. г. за похода на турцитъ противъ Австрия и за тогавашнитъ вътрешни отношения въ Османското

царство; писалъ я Петъръ ерей, попъ на с. Мирково, и то отдолу презъ политъ на първитъ 34 листа. Тая бележка бѣше обнародвалъ Дриновъ на 1882 г. въ ПСП. III, 8—11 (Български лѣтописевъ расказъ отъ края на XVII вѣкъ).

Цѣлото съдържание на Панагюрски сборникъ, както и любопитниятъ попъ-Петровъ расказъ, вж. Б. Цоневъ, Описъ, № 433, стр. 442—449.

8. Киевски сборникъ.

Огроменъ томъ отъ молдавската книжнина, съ твърде разнообразно съдържание, по което сждимъ, че въ Молдо-Влахия ще е било пренесено всичко, познато въ българската книжевность.

Сборникътъ има 504 листа 8^о, полууставъ, и се намира въ Киевската Духовна Академия. Писалъ го попъ Исаѣа ѿ Слатина между 1554 и 1562.

Цѣлото съдържание на тоя сборникъ вж. В. Ягичъ. Изслѣдованія по русскому языку т. I, 576—581, а преди това В. Березинъ, Описание рукописей Печавской Лавры. Киевъ 1881 г. Между многото статии отъ черковенъ и аскетически характеръ, както и много апокрифи, тукъ има и о писменехъ Чръноризца Храбра, осмъ частии слова и словеса въ кратцѣ избрана и книгы Константина Философа и оучителя сръбскаго, бывшаго при блгоучествиѣмъ деспотоу Стефану, снѣ стго княза Лазара — то е граматиката на Константина Костенски. При това още има четири лѣтописа: единъ общъ: 266
||Сказаніе въ кратцѣ лѣтомъ сжщимъ отъ Адама до нынешнѣго врѣмене, други — за сръбски събития отъ 1355—1490, трети — за молдавскитѣ господари (Сказаніе въ кратцѣ о молдавскѣхъ гѣпрехъ) и четвърти, най-цененъ за насъ — български лѣтописъ, дето се разказва за събития между 1396—1413 г. въ връзка съ турското нашествие. Тоя български лѣтописъ ни дава много любопитни сведения за взаимнитѣ вражди на балканскитѣ народи преди идването на турцитѣ, както и нѣкои подробности по воюването на турцитѣ. Обнародванъ е отъ J. Bogdan въ Arch. XIII, 481 — 536: Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. Лѣтописитѣ и цѣлиятъ сборникъ иматъ много правилень влахобългарски езикъ и правописъ.

9. Рилско четвроевангеле.

Твърде красиво настолно евангеле отъ XVI вѣкъ, писано по всѣка вѣроятность во Влашко, а обковано въ София нарочно за Рилския манастиръ; има 334 листа голѣмо фолио, хубаво, едро уставно писмо по 20 реда на стр. Предъ всѣко евангеле хубави заставки и златни винетки. Заглавия съ червено и

синьо мастило. Приложилъ го на Рилския манастиръ Крупнишкиятъ митрополитъ Іоасафъ на 1577. год.

Евангелето е обковано съ сребро и позлатено съ разни образи и картини — Софийска работа, както се вижда отъ надписитѣ по обковката:

Сие стое и҃глѣ шкова и прѣложи мѣтрополѣ крупнишкѣ кѣ Іоасаф стѣомъ шѣс Іѣ Рилскомъ кѣ тѣжде монасти Рила при и҃г҃мена Евдѣмию настоаниѣже прои҃г҃мена Калиста кѣ лѣто ҃҃. п. в. индиктионъ ҃. + поменете братие Мѣдѣа злѣара ѿ Гофѣю кѣ сти мѣткѣ иже трѣдѣсе и шкова сѣ и҃глѣ.

Правописъ и езикъ обикновенъ, влахобългарски.

Вж. Б. Цоневъ, Ржкоп. сб. въ Р. М-ръ; Л. Милетичъ, Сл. ркп. въ библ. на Р. М-ръ; Е. Спространовъ, Опись на ркп. при библ. на Р. М-ръ.

||

10. Хасковски псалтирь.

267

Единъ отъ хубавитѣ влахо-български ржкописи. Намира се въ Соф. Нар. Библ., а доставилъ го Ив. Русевъ-Бакърджиевъ отъ Хасково презъ 1910 г. (№ 216 отъ новопостъпилитѣ ркп.).

Има 36 коли фолио прекрасенъ едъръ уставъ съ хубави голѣми цвѣтни заглавки. Отъ 27. кола нататкъ — по-дребно писмо, но и то хубаво.

Езикъ и правописъ правиленъ — по III (фонет.) школа Ударение тѣй сѣщо правилно.

Писанъ вѣроятно у Влашко.

Презъ XVI вѣкъ вече се появяватъ български граматичи, които пишатъ, истина, още по сръбска редакция (повече ресавски изводъ), но по запискитѣ имъ личи, че сѣ родомъ българи. Ето нѣкои отъ тѣхъ:

На 1503. г. монахъ Спиридонъ пише въ Рилския манастиръ Апостолски дѣяния, вж. манаст. Библ. № 36.

На 1547. год. еромонахъ Висарионъ отъ Дебъръ, преписалъ въ манастиръ Продромъ две книги: Поучения на Кирила Ерусалимски и Златоустъ, както се вижда отъ запискитѣ въ сѣшитѣ ржкописи. Соф. Нар. Библ. № 305 и 306. Вж. Опись стр. 247 и 248.

На 1558. г. „последни въ священноиноцѣхъ“ попъ Іоанъ пише „въ мѣсто Кратово“ едно евангеле, което се намирало по-преди въ Зографския манастиръ, а сега въ Птб. Явна Библ. Вж. Зап. и Надл. № 598.

Сжщиятъ попъ Іоанъ пише на 1563. г. пакъ едно евангеле, що е сега въ Соф. Син. Библи. № 34; пише го по заповѣдь на господина Матѣеа Ламбадарѣа великаго светіе и великые цркви Софіи Сардакѣстей, — сжщиятъ оня Матейа граматикъ, който писалъ житието на Св. Никола (вж. по-горе). Значи, презъ XVI вѣкъ отъ София поржчвали черковни книги въ Кратово, както отъ Търново — въ Ловечъ!

А на 1567. г. сжщиятъ попъ Іоанъ пише единъ служебникъ за „любимия си братъ попъ Іоана въ София“, както четемъ въ края на служебника: ... писа таха поп Іѡ въ ||мѣсто Кратово въ лѣт 7061 — любимомъ братъ кѣ папъ 268 Іѡ въ Сардекѣи. Служебникътъ се пази сега въ Соф. Син. Библи. № 67.

На 1560. г. многогрѣшнѣи монахъ Пахомий пише прологъ, който подарилъ манастиръ светей и живоначелнѣе и неразделимѣе Троице, глаголема Рѣсеници (Призрѣнско) и който се намира между ръкописитѣ на Бѣлгр. Нар. Библи. № 396. Сжщиятъ Пахомий преписалъ и единъ Панагирикъ, (Соф. Нар. Библи. № 443), който приложилъ пакъ на манастиръ Св. Троица зовома Рѣсеница. А на 1575. Пахомий писалъ миней во области Призренскои во манастиръ св.: Троици в подкрили Рѣсийски... и приложи светие Троице, глаголема Рѣсийска. Вж. Зап. и Надп. № 717.

На 1564. г. духовникъ еромонахъ Гавриилъ пише миней въ манастиръ Св. Богородица выше села Батеновци близъ рече Стрѣме, а минея го откупило село Богдановъ-долъ, за да го приложи въ храмъ Св. Никола и Св. Параскева.

На 1567 г. другъ единъ монахъ Никифоръ пише миней за манастиръ Св. Іоанъ на Морава. Вж. Зап. и Надп. № 660.

На 1572 г. попъ Лазаръ, нѣйде въ Злетово, пише прологъ по поржка на еромонахъ Сава — за манастиръ Св. Богородица Пиржанска на рѣка Злетовщица. Прологътъ се намира сега въ Загр. Акад. Библи. III. с. 14. Вж. Б. Цоневъ, Кир. ркл. и пр. 33.

На 1577. г. граматикъ Байчо съ презиме ІАку-ага пише евангеле за храмъ Введение Богородично, което попада въ Етроп. манастиръ Варовитецъ, а сега се намира въ Соф. Син. Библи. № 11; подвързалъ го Вльчо иереи, а за подвързията платилъ Стоянъ Кирчовъ отъ Етрополе.

Вѣроятно е отъ сжщо време и оня псалтирь, що го писалъ сжщиятъ Байчо, подписанъ съ тайно писмо Байчо Письць, — пакъ за манастиръ Варовитецъ, а сега въ Соф. Нар. Библи. № 10.

На 1578. г. попъ Петъръ, ученикъ на попъ Іоана Кратовски, пише евангеле въ с. Пролеша, Софийско, което

||следъ като обходило разни църкви и манастири, сега се пази 269
въ Соф. Син. Библ. № 28. Вж. Спростр. 45—48.

Въроятнo той е сжщиятъ Петръ граматикъ, който
се споменува въ Панагюрски Сборникъ отъ 1582 г.

На 1592 г. попъ Теофанъ преписалъ словата на
Ефремъ Сирина (Паренесисъ), които се намиратъ сега
въ Соф. Нар. Библ. № 299.

Въ края на XVI вѣкъ се подвизаватъ трима братя гра-
матици въ София, които и тримата пишатъ заедно единъ
псалтирь за Драгалевския манастирь Св. Бого-
родица; първитѣ двама — монахъ Даниилъ и граматикъ
Стоянъ — го захванали въ София, храмъ Св. Никола, а
дописва го третиятъ братъ діакъ Владъко въ горѣ Боуко-
викъ въ храмъ Светые Богородице (то е Драгалевски мана-
стирь). Псалтирътъ са намира сега въ Света-Гора, Иверски
манастирь. Вж. К. Петковичъ. Обзоръ Аѳонскихъ древно-
стей, Спб. 1865. стр. 17. Въроятнo първиятъ братъ Даниилъ,
вече еромонахъ, ще е писалъ и оня трѣбникъ, що е въ Пловд.
Нар. Библ. № 40: О семь троуди се смѣрѣвѣи ѳермонахъ
Данилъ въ лѣто зр (1592), — както и оня апостолъ, що е
въ Хилендарския манастирь (№ 148), датуванъ отъ
1599 г.; а може би е пакъ сжщиятъ Даниилъ, който се спо-
менува като граматикъ и презъ първата четвъртъ на XVII вѣкъ.

Презъ XVI вѣкъ пише и нѣкой-си дяконъ или грама-
тикъ Никола ѿ Новачане: октоихъ оу светѣ Пет'къ при
цара Сѣлтана Сѣлемана, вж. Соф. Нар. Библ. № 196. Това
село Новачане ще е Софийското; а въ друго село Новачане
на рѣка Осъмъ (Никополско) граматикъ Радъ (може би влахъ)
писалъ пакъ презъ XVI в. мнози книги божеств'ны: тетрѣ-
евангелы, пасалтиры, пендекостаре, минѣе, ѿфтай, тріоде и
метафрасты и правила и разѣмни и стѣ апостолы: мнози бо
писа' мали и велици и принеко' въ глѣбины Стго писаніе.
Вж. записка отъ 1574 год. въ едно влахобѣлг. евангеле.
Брит. Муз. № 6311. В.

Презъ XVI вѣкъ се явяватъ и печатни черковни
книги, за които ще бжде наособено дума. Тукъ, като гово-
римъ за български граматичи и книжовници, ще трѣбва да
||споменемъ и единъ заслужилъ на времето си Софийнецъ, 270
Яковъ Крайковъ, който се труди заедно съ Еролима За-
гуровиѣа около печатане черковни книги зъ Венеция и ги
харчи по западна България и Македония. Тѣй Яковъ напе-
чатва на 1569 год. псалтирь, на 1570 год. — молитъ-
вникъ къ високому спасенію, дето казва за себе си: троудих
се ѿ сихъ писани азъ Іаковъ, ѿ прѣдѣлѣхъ македонскихъ ѿ

мѣста нарецаеми Софіа, а на 1572 г. печата Различніе потрѣбы, дето казва: ако още що погрѣшихъ роукою или езикомъ, а ви простете. Азъ Іаковъ биехъ родомъ ѿ мѣста нарицаема Софіа. Съписахъ сі въ лѣто ѿ Адама 5. ѿ лѣтъ. Венеѳа.

Книгитѣ си Яковъ Крайковъ ималъ на складъ у Скопие при Каратрифунѣ, та казва въ едно послесловие на Псалтира отъ 1569. година: И аще комоу коѣ потрѣба въсхощеть от светыхъ книгъ, то вѣса сіа соѣтъ принесена въ мѣста Скопие оу Каратрифовѣна. Повече за тоя нашъ първи печатаръ и книжаръ вж. М. Дриновъ, Яковъ Крайковъ отъ Софія и Кара-Трифунъ отъ Скопие. Юбил. Сб. на Сл. Бес. 1880—1895 или Съчинения II, 492—501.

Яковъ Крайковъ печата и продава черковни книги сръбска редакция, но половина вѣкъ преди него въ Търговище се печата влахобългарски служебникъ и евангеле (1512 г.), за които се труди священноинокъ Макарий. Вж. такова едно ев. въ Соф. Нар. Библ. № 466. Книги отъ българска редакция сж печатани освенъ въ Румѣния, още и въ Трансилвания (Брашовъ), Киевъ и Албански Бѣлградъ (Бератъ).

И презъ XVII вѣкъ продължаватъ да се преписватъ книги по сръбска редакция, но покрай тѣхъ се явяватъ вече записки и цѣли книги на доста чистъ народенъ езикъ, и съ това се туря начало на новобългарска писменность. Но преди това, па и следъ това българскитѣ книжовници употрѣбаватъ една смѣсена, преходна редакция, която може да наречемъ нова сръбско-българска редакция, на която се пишатъ много поучни сборници въ западнитѣ наши краища, а най-много въ Рилския манастиръ, отдето ||чрезъ монаси-исповѣдници се прѣскатъ по цѣла България. Въ 271 сжщность тази преходна редакция по-право би се нарекла косовско-моравска, защото въ нея хубаво прозиратъ именно свойствата на косовско-моравското наречие: въ нея сръбско е само оу вмѣсто ж и мо вмѣсто ме, а всичко друго си е българско.

Около половината на XVII вѣкъ начеватъ да се употрѣбаватъ и руски черковни книги въ България, чрезъ които се налага на нѣкои книжовници руски правописъ, който се изразява най-много въ това, че се въвежда изново знакъ ѡ, изговарянь по руски — като ѡ; при това прониква и руски изговоръ на рѣ-лѣ. Но сръбската или сръбско-българската редакция си остава да владѣе дори до края на XVII вѣкъ. Затова ще посочимъ и за тоя вѣкъ нѣкои граматичи, за които сме увѣрени, че сж българи, а пишатъ или преписватъ сръбски

черковни книги. Нека тия посочки бждатъ първитѣ колчета, що забиваме, за да покажемъ приближнитѣ книжовни огнища и размѣри на българската книжнина за онуй тъмно време, когато не е имало ни общо срѣдище, ни правилни сношения между българскитѣ книжовници.

Тѣй още въ самото начало на XVII вѣкъ се подвизава въ манастиръ св. Илия близъ сѣ Тетовѣне еромонахъ Василіа ѿ Загоріе, който пише на 1600 г. молитвѣнни — сега въ Соф. Син. Библ. № 54, допратенъ отъ Черепишкия манастиръ. Длѣжкото послесловие на ером. Василия вж. Спр., Описъ 87—88.

Въ сѣщата година монахъ Спиридонъ пише миней за манастиръ св. Никола въ Градище (Битолско). Минейтъ е сега въ Румянц. музей № 1479. Вж. А. Викторовъ, Собр. ркп. Сев. 73; Зап. и Надп. № 900.

На 1602. год. еропапа Никифоръ пише служба и житие на св. Иона Рилски, за да го приложи на Рилския манастиръ, дето се намира и сега подъ № 47. Спр. Описъ, 23.

Може би сѣщиятъ еромонахъ Никифоръ е преписалъ на 1602. г. единъ миней за септемврий, който откупилъ нѣкой си Милиа отъ с. Елешница и го приложилъ оу манастиръ нарицаеми І-Аковщица. Вж. Соф. Син. Библ. № 103.

|| Презъ 1608. год. еромонахъ Варлаамъ, игуменъ на 272 Врачанския манастиръ св. Троица, поръчва и настоява да се напишатъ два минея (февруарий и мартъ) за сѣщия манастиръ; пише ги многогрѣшни Іw^в Шишатовацъ (дали отъ Срѣмския Шишатовски манастиръ?). Минейтъ сж сега въ Соф. Нар. Библ. № 141 и 162. Вж. Описъ стр. 100—101 и 110.

Сѣщиятъ игуменъ Варлаамъ настоява, а дѣакъ Драгъль ѿ село Камено-поле, пише на 1609. г. миней за августъ — пакъ за Врачанска св. Троица. Вж. Описъ № 168, стр. 114.

Като-че сѣщиятъ Драгулъ е писалъ четвероевангеле, (отъ което сж останали 7 листа въ Соф. Нар. Библ.) на 1616. г. и го продалъ на Кръстоу село Дръманци, за да го приложи на св. Богородица.

На 1623. г. Даскалъ Драганъ пише въ Ново-село Чардакъ за попъ Петра отъ село Царацово единъ октоихъ, сега въ Хилендарския манастиръ № 250. Вж. Зап. и Надп. № 1130. Ново-село и Царацово сж въ Пловдивско.

На 1628. г. Даниилъ еромонахъ пише (вѣроятно въ Гложенския манастиръ) книгъ зовома четения кър Сѣрс, поповъ сину ѿ Гложане на рѣцѣ Витѣ. Вж. Зап. и Надп. № 1191. Може би отъ сѣщия Даниилъ еромонахъ е и записката къмъ (Б. Ц. Описъ) № 304.

На 1635 граматикъ Прѣина писалъ псалтиръ, който билъ

сетне въ Брацигово, или нѣйде наблизу, защото го допратила Брациговската община въ Соф. Нар. Биб. Вж. Описъ № 12.

Презъ 1639, 40, 42 година неуморимиятъ еромонахъ Рафаилъ пише въ Етрополския манастиръ Св. Троица, нареченъ инакъ Варовитецъ, миней следъ миней, които откупуватъ разни приложници и даряватъ на манастира. Вж. Соф. Син. Библ. № 85, 86, 92, 97, 107. Може би и кратката записка отъ 1627 г. въ единъ Паренесисъ № 299, Соф. Нар. Библ., е отъ сжщия Рафаила.

На 1641 г. попъ Богданъ ѝ село Славовицъ на рѣцѣ Искъръ белѣжи нѣщо за зла зима и гладна година — въ единъ трѣбникъ, който сжщиятъ попъ подвезалъ за попъ Станча отъ Горна-Неврополя, но кой е писалъ трѣбникътъ, не може да се установи.

|| На 1643. год. Даниилъ еромонахъ пише миней за ме- 273
сецъ юний и го прилага въ Етрополския манастиръ Варовитецъ при игумена Рахваила еромонаха — вѣроятно сжщия Рафаилъ, който преди това писалъ много книги за сжщия манастиръ.

Изглежда, че манастиръ Варовитецъ билъ презъ XVII в. свѣтило за българскитѣ земи — не по-малко и отъ Рилския манастиръ. Отъ Варовитецъ сж изпращали книги и въ Зографския манастиръ, както четемъ въ една записка отъ 1642. година за нѣколко минеи, които писалъ Касиля Сефианинъ къ мѣсто Итрополъ отъ манастиръ ркомн Троица и принесе ихъ къ Скетѣю горѣ къ манастиръ Зографъ... Зап. и Надп. № 1357.

На 1645. г. еромонахъ Калиникъ пише псалтиръ за храмъ архистратига Михаила, вѣроятно Осиковски — сега въ Соф. Нар. Библ. № 14.

На 1658. г. Іоанъ ерм пише едно хубаво четвероевангеле (въ богохранимо село Етрополе), което купува Георги Кожухаръ отъ Осиковица за храмъ архистратига Михаила. Евангелето било въ Брацигово, а сега въ Соф. Нар. библ. № 76.

На 1669. г. Аврамъ Ерей пише евангеле въ области Пловдивскыя подкрыліе Старіе Планинѣ, село Съшица, именъемо касабa Карлово. Вж. Зап. и Надп. № 1644.

На 1673. г. даскалъ и попъ Пеіѡ пише въ село Врѣчешъ служебникъ, който откупилъ попъ Пандіѡ. Служебникътъ билъ въ с. Лъжене, сетне у проф. Дринова, а сега въ Соф. Нар. Библ. № 428.

На 1678. г. се обажда единъ граматикъ ІАнкълъ отъ чѣствомъ Бели градъ. Вж. Описъ стр. 244.

На 1682. г. еромонахъ Герасимъ пише Катасникъ

(поменикъ) за Черепишкия манастиръ. Вж. Соф. Нар. Библ. № 292, Опись 200.

На 1686. г. граматикъ Душко пише въ Ловечъ молитвеникъ, който е сега въ Рилския манастиръ. Вж. Спростр. Опись 31—33.

|| На 1688. г. еромонахъ Костандинъ пише (или 274 само внася?) книги .si. прорекъ въ Лѣсновския манастиръ. Вж. Зап. и Надп. № 1898.

На 1694. г. еромонахъ Романъ Загорецъ изписалъ прологъ въ областъ Софийска въ манастиръ Възнесение выше село Лозенъ (Германски манастиръ). Прологътъ е сега въ Соф. Нар. Библ. № 167.

На 1696. г. еромонахъ Викторъ пише патерикъ за Рилския манастиръ. Вж. Спр. Опись 51.

Тѣй се редятъ единъ следъ други скромни труженици, чиято книжовна дейность състои само въ преписване и подновяване черковнитѣ книги; обаче между тѣхъ се явяватъ и такива, които превеждатъ отъ грѣцки на тогавашенъ черковно-словенски езикъ набожни поуки, та даватъ първи починъ да се пише на по-простъ български езикъ. Отъ трудоветъ на такива книжовници се набиратъ презъ XVII и XVIII вѣкъ доста произведения, които наричаме вече новобългарски писмени паметници.

Новобългарски паметници

(XVII и XVIII вѣкъ).

Като оставимъ на страна паметниците отъ сръбска редакция, които, макаръ и писани отъ българи, иматъ за насъ важность само поради приписките и случайните българизми въ тѣхъ, ще опишемъ тукъ на първо мѣсто ония книжовни произведения следъ XVI вѣкъ, които се приближаватъ до народната българска речъ, или които я даже напълно отразяватъ, та затова ги наричаме новобългарски паметници. Такива има доста отъ XVII и XVIII вѣкъ и сж твърде важни извори за историята на езика ни, за неговото развитие по време и по мѣсто. Въ тѣхъ нѣма голѣмо разнообразие, защото повечето сж сборници, съдържащи слова, жития и простонародни проповѣди и се набиратъ най-първо отъ произведенията на грѣцкия проповѣдникъ Дамаскинъ Студита, иподяконъ Солунски, чиито слова, бидейки съставени на простогрѣцки езикъ, биватъ превеждани тѣй сжщо на простобългарски и ставатъ твърде обикнато четиво между българитѣ презъ ||XVII, XVIII, па и XIX вѣкъ, та отъ собственото име Да- 274 маскинъ се получава нарицателно дамаскинъ, съ значеніе слово, проповѣдь.

Понеже дамаскинитѣ съставятъ бележита ера въ развитието на българската речъ и писменостъ, важно е да знаемъ, отде идватъ тѣ и де имъ е първичниятъ изворъ.

Отдавна съмъ изказалъ мнение,¹⁾ което поддържамъ и сега, че хубавитѣ новобълг. преводи на Дамаскиновитѣ слова произлизатъ отъ първописъ, писанъ на сръбска или ресавска редакция; българскитѣ дамаскинари, особено ония, които пишатъ на по-чистъ народенъ езикъ, не сж превождали направо отъ гръцки, а сж си служили съ изводи, чийто езикъ билъ отъ сръбско-българска редакция, що се употребявала презъ XVI и XVII вѣкъ по западно Българско. Професоръ Лавровъ, под'емайки въпроса, посочи въ студията си Дамаскинъ Студитъ и пр. нѣкои изворни текстове, безъ обаче да ги разграничи по време и по мѣсто. И азъ тукъ нѣма да изчерпямъ въпроса, но пакъ ще дамъ, въ връзка съ новобългарскитѣ паметници, едно общо разпредѣление на дамаскинскитѣ извори, като имамъ предъ видъ областитѣ, дето излизатъ тѣ и говорятъ, които се отразяватъ у тѣхъ. Защото новобългарскитѣ извори не бива да се разглеждатъ безъ огледъ къмъ живитѣ наши говори.

Занимавайки се отдавна съ произхода на българскитѣ дамаскини, мога сега да кажа, че словата на гръцкия проповѣдникъ Дамаскина Студита сж превеждани за български четци, начевайки отъ XVI вѣкъ, шестъ пѣти и на шестъ разни мѣста; тия разни преводи ставатъ отъ своя страна, кой повече, кой по-малко, основа за по-нататъшни преводи и преработки. Тѣй споредъ мѣстата имъ, дето сж станали, различавамъ тия шестъ превода,²⁾ степенувани споредъ старината си тѣй:

|| I. Сръдногорски, — II. Македонски, — III. Рилски, — 266
IV. Пазарджишки, — V. Ломски и VI. Родопски.

Първитѣ три превода сж по-стари и по-известни въ свое време, а другитѣ три сж по-нови и уединени.

I. Първи и най-старъ преводъ на Дамаскина Студита ще е произлѣзълъ нѣйде въ Сръдногорската областъ, или около нея, понеже преписитѣ отъ него се движатъ все около тази областъ, т. е. между Панагюрище и Етрополе. Затова и наричамъ този пръвъ преводъ Сръдногорски. Отъ тоя най-старъ преводъ на Дамаскина Студита ми сж познати до сега

1) Вж. Бълг. Пр. I, кн. II, Новобългарска писменостъ преди Паисия; Хиляда години български езикъ, 17—18; Отъ коя книжовна школа е излѣзълъ Паисий Хилендарски, Сл. Гл. X, 165—174.

2) Преводътъ на Самуила Бакачичъ, Русинъ, отъ 1691. г., не броя, понеже той е правенъ извънъ българскитѣ земи (Атонски скитъ св. Ана) и намира разширение между сърбитѣ. Единъ томъ отъ него имаме въ Соф. Нар. Библ. Вж. Б. Ц. Опись № 327.

осемъ преписа, било въ цѣлокупни книги, било прѣснати между слова и статии отъ други автори. Твърде мжно е да се разпредѣлятъ тия преписи по време и по мѣсто, но азъ ще се опитамъ, доколкото бжде възможно. На първо мѣсто поставямъ:

1. Панагюрски преписъ; него смѣтамъ за най-старъ преписъ отъ сръдногорския преводъ на Дамаскина Студита; намира се въ единъ сборникъ, що е сега въ Соф. Нар. Библ. подъ № 432. Наричамъ го Панагюрски, защото е постъпилъ заедно съ ржкописитъ на проф. Дринова, а той го получилъ отъ Цв. Х. Томовъ на 1871. г. въ Панагюрище. Вж. Бр. ПСп. XI—XII. 115. Въ сборника има покрай други статии осемъ Дамаскинови слова твърде старъ преписъ, най-старъ отъ всички други до сега менъ познати: има дата отъ 1614. год., па и безъ това граматичнитъ и палеографски особености на ржкописа го поставятъ, ако не въ края на XVI вѣкъ, то сигурно — въ началото на XVII; хартийниятъ му знакъ е отъ края на XVI вѣкъ: обкржжена котва съ мечообразенъ кръстъ отгоре ѝ (споредъ Briquet — отъ 1577. год.).

Сборникътъ има 217 л. 16^о дребенъ полууставъ ресавска редакция, но идватъ тукъ-тамъ и носовки (срѣща се ж). ъ и ѧ обаче размѣсено, освенъ това и ударение не тѣй правилно. Съдържа следнитъ дамаскини:

	1.	Слово за Благовещение, л. 1.
	2.	„ „ Врѣбница, л. 21.
	3.	„ „ Сиропустна недѣля, л. 37.
	4.	„ „ Михаила и Гаврила, л. 49.
II	5.	„ „ Десетътѣхъ Заповѣди, л. 86.
	6.	„ „ Второ пришествие, л. 109.
	7.	„ „ Рождество, л. 136.
	8.	„ „ Сретение, л. 160.

277

Другото съдържание вж. Б. Ц. Опись, 438—442.

Книгата била на 1614. г. нѣкжде близу до рѣка Осъмъ, (може би въ бившия м-ръ св. Богородица до Ловечъ), защото на последния листъ пише: Въ лѣто ~~ж~~ ѣк ѣ мѣца юліа кѣ днѣ. да се знае че прѣиде ѡсмъ тѣ сторѣ злѣ.

Като имамъ предъ видъ тая ранна дата, писмото и хартията на тоя сборникъ, право е да смѣтамъ дамаскинитъ въ него за най-стари, познати менъ до сега, преписи отъ сръдногорския преводъ на Дамаскина Студита.

На второ мѣсто поставямъ:

2. Еленски преписъ, прекрасенъ екземпляръ отъ сръдногорски преводъ на Дамаскина Студита; наричамъ го Еленски, защото е сега имотъ на Еленската черква Св. Богородица, отдето го заелъ художникъ Енчевъ-

Видю зарадъ хубавитѣ му украшения. Той е голѣмъ томъ отъ 355 л. фол. срѣдно уставно, хубаво писмо съ прекрасни заставки и заглавки. Наричамъ го Еленски Дамаскинъ Студитѣ, безъ да свързвамъ и въпросътъ за неговото първо произходище; защото съмъ увѣренъ, че словата, що сж въ Еленския Дамаскинъ, нито сж превеждани, нито сж преписвани въ Елена.

Еленскиятъ Дамаскинъ Студитѣ, който е сега временно у мене, съдържа следнитѣ 26 слова:

1. За Благовещение. — 2. За Рождество. — 3. За Богоявление. — 4. За Сретение Господне. — 5. За блудния синъ. — 6. За Второ пришествие. — 7. Изложѣние въкратцѣ о сѣѣи трѣици и вѣрѣ. — 8. За Сиропустна недѣля. — 9. За кръстопоклонна недѣля. — 10. За Врѣбница. — 11. За погребение Христово. — 12. За Възкресение. — 13. За Томина недѣля. — 14. Въ недѣлю Стыхъ Мѣронѣсицъ. — 15. — Въ недѣлю раслабленнаго. — 16. Въ недѣлю Самарѣнины. — 17. Въ недѣлю слѣпаго. — 18. Възнесение. — 19. За Св. Духъ. — 20. За Преображение. — 21. За Михаила и Гавриила. — 22. За Св. Димитрия. — 23. За || Св. Георгия. — 24. За Св. 278 Никола. — 25. За Св. Евстатия новаго Юва. — 26. Теофѣана Пѣнока и рытора ѣчителство къ православныи Хрѣтіано, прѣстыи сказѣніемъ о дванадесетыхъ съставъ правые вѣры.

Правописъ ресавски — доста издържанъ; ударение много правилно; голѣма правилность владѣе и откъмъ употреба на ѣ. Но има синтактични неправилности, произлѣзли отъ недостатъчно познаване старитѣ форми.

3. Нѣжински преписъ поставямъ веднага на трето мѣсто, защото по онова, що съобщава за него Лавровъ (Дамаск. Студ. 10—12), изглежда, че и той е стариненъ: въ него има записка отъ 1649. г., отъ която се вижда, че ржкописътъ билъ нѣйде въ Молдава, отдето билъ пратенъ на Зографския манастиръ; сега се намира въ Нѣжинъ, Русия. Съдържа 17 слова и жития — всичкитѣ, които ги има въ първитѣ два преписа.

4. Старински преписъ отъ превода на Дамаскинъ Студита е и Рилскиятъ преписъ, голѣмъ томъ отъ 413 л. 80, означенъ между ржкописитѣ на Рилския манастиръ подъ № 78.

Писмо полууставно, правописъ ресавски съ ударения. Съдържа 25 слова — почти сжщитѣ, които сж и въ Еленския преписъ. Съдържанието му вж. Спр. Описъ, 115—117.

5. Ханджарски преписъ, твърде важенъ, че има записъ отъ 1686. г. Получилъ го И. Срезневски отъ С. Палаузова: 370 л. фол., съ хубави заставки и заглавки и споредъ описа и снимката у Срезневски (Отчетъ о пятнадцатомъ присужд. нагр. гр. Уварова 227—231 и прилож.)

екземпляръ сѣщи, какъвто и Еленскія. На л. 222 писано съ бързопись:

Писа се сѣа бжѣтвна книга глѣми дамаскинъ въ село Ханѣаръ, рѣкоу грѣшнаго даскала Нелка и ѣнъ ѣго Фѣлиппъ въ лѣто 795. а ѣ рождѣство хво 795. Тогази бѣше гладъ великъ, бѣше кѣло пчѣница 7 а кѣло рѣшъ 7. а кѣло прѣсо ходеше тѣкмо съсъ рѣша, али го нѣмаше никакъ. И проладе се във' селѣ Ханѣаръ шиникъ прѣсо за сѣнѣе за грошъ цѣль. Които продаваше та пѣеше а които кѣпѣваше та плачеше: дали цѣръ дали за гѣрълѣ. Потомъ же даде кѣ моръ великъ по въсе и гради и селѣ ради ||прѣвѣзне' нѣе чѣскаго и забвенѣа ихъ ради. Бѣхъ забѣли бѣ 279 и сирѣтѣ помилѣвати и за свою дѣшѣ подѣти. Бѣ слава и дрѣжава въ вѣки аминъ.

Съдържа 32 слова и жития, чийто списъкъ дава Срезн. въ Отчетъ и пр. — заедно съ цѣлото слово за второ пришествие (стр. 284—304), отдето се вижда, че тоя преписъ като че ли е снетъ направо отъ Еленскія; заглавното О еднакво и въ двата преписа!

Ханджарскиятъ преписъ е най-пълненъ отъ всички, известни менъ до сега преписи; съдържа освенъ ония 25, що сѣ въ Еленскія, още и следнитѣ седемъ слова: за Велики петѣкъ. — За десетѣхъ заповѣди. — За Св. Петка. — За Иосифа Прекрасни. — За Андрея уродивий. — За Варлаама и Иосафа. — За седемѣхъ Ефески отроци.

6. Преписи отъ сръдногорски преводъ на Дамаскина Студита намирамъ и въ единъ ръкописъ на Соф. Син. Библ. № 134, пратенъ отъ Луковитъ, затова ще го нарека Луковитски преписъ. Има 186 л. 4^о и съдържа 30 разни статии, отъ които само първитѣ шестъ Дамаскинови (10 заповѣди, Св. Евстатий, Св. Никола, Св. Георги, Св. Димитрий, Арх. М. и Г.). Въ сравнение съ първитѣ преписи тия сѣ скратени, т. е. липсuvatъ имъ дългитѣ предговори.

Правопись ресавски съ ударения.

Цѣлото му съдържание вж. Спр. Оп. Син. 212—217.

7. Коприщенски преписъ, Соф. Нар. Биб. № 215. постѣпилъ отъ Нар. Музей, а тамъ полученъ отъ Коприщица. Има 202 л. 4^о много хубавъ полууставъ, рѣдко писмо по 20 реда на стр. Правопись ресавски съ ударение. Съдържа 19 разни слова, отъ които само първитѣ шестъ Дамаскинови: 1) за Покаяние, 2) за десетѣхъ заповѣди, 3) за св. Никола, 4) за Арханг. Михаила, 5) за св. Димитрия, 6) за св. Георгия.

8. Сопотски преписъ — Бѣлгр. Нар. Библ. № 420: на 104 л. фол. 21 слова отъ които само първитѣ петъ Дамаскинови (съкратени), съ ликоветѣ на св. Никола и св.

Георгия. На края — Пчела. На л. 46^б записъ отсетненъ: Сѣа книга, глаголеми Дамаскинъ ꙗко село Сопотъ ||кир Николи рекъми Харъватъ, сынъ Даниловъ. — 280
Съдържанието му вж. Стојан. стр. 134—137. Изглежда ми на сетнешенъ преписъ.

Тѣзи и тѣмъ подобни преписи отсетне послужватъ за основа на много чистонародни дамаскини, превеждани не дълго време следъ като сж настанали горнитѣ осемъ преписа, може би още въ началото на XVII вѣкъ. И понеже най-старитѣ български дамаскини съ говорнитѣ си особености сочатъ сѣ къмъ Срѣдногорската областъ, то предполагамъ, че и тѣхната основа ще е произлѣзла нѣйде въ тази областъ, или въ нейна близина. А че е правенъ отъ българинъ тоя първиченъ преводъ, личи ясно отъ неправилната падежна употреба тукъ-тамъ и отъ форми като: никого не нуде; любе мѣкъ 1. л. сег.; по смѣренъ по прѣжде и пр., както ги намираме въ Ел. Дам. Това личи и отъ ударението, което е твърде правилно българско ударение.

Търсейки сега, де е станалъ тоя преводъ на Дамаскина, чиито най-правиленъ и най-хубавъ текстъ ни е запазенъ въ Еленския Дамаскинъ Студитъ, забелѣзвамъ, че новобългарскитѣ дамаскини, произлѣзли отъ тоя текстъ, се движатъ сѣ около Срѣдна-Гора, Тетевенско, Панагюрско; като сравнявамъ при това почеркътъ и хартията на най-старитѣ новобългарски дамаскини, каквито сж Троянски, Коприщенски, Протопопински и пр., съ ржкописи, писани презъ XVII вѣкъ въ околнитѣ на тази областъ манастири, забелѣзвамъ очевидна прилика. Забелѣзвамъ тѣй сжщо, че отъ българскитѣ манастири около Срѣдна-гора най-голѣма книжовна дейность презъ XVII вѣкъ развива, покрай Рилската обителъ, Етрополскиятъ манастиръ Св. Троица, нареченъ Варовитецъ. Затова твърде е вѣроятно, срѣдногорскиятъ преводъ на Дамаскина Студита да е възникналъ именно въ манастиръ Варовитецъ, дето въ началото на XVII вѣкъ се подвизаватъ двама книголюбиви монаси Рафаилъ и Даниилъ, чиито имена и книги се срѣщатъ доста често въ нашитѣ ржкописни сборки. И наистина като сравнявамъ писмото и хартията на Еленския преписъ и на по-старитѣ новобългарски дамаскини (Троянски, Протопопински), забелѣзвамъ доста еднаквости. Но понеже до сега не е намѣренъ никакъвъ записъ за тоя първиченъ срѣдногорски преводъ на Дамаскина, задоволявамъ се да посоча за сега само 281 областъта, въ която е възникналъ той, а точното му произходище оставямъ за бждни изследвания.

II. Втори преводъ на Дамаскина Студита е извършенъ кжде края на XVII вѣкъ, и то въ Срѣдна Македония, отъ Пелагонийскиятъ епископъ и Прилепски владика Григория, Споредъ Гелцера (*Der Patriarchat von Aclrida*, 144) Гри-

горий билъ на два пѣти Пелагонийски епископъ: на 1679 и 1691. год., а умрѣлъ на 1695 год.; споредъ това и времето на македонския преводъ може да се опредѣли доста точно.

Отъ тоя Македонски преводъ сж ни запазени за сега следнитѣ преписи:

1. Бѣлгр. Нар. Библ. № 318 (Стојан. 417): 516 листа фол. 36 слова и жития сѣ Дамаскинови. Книгата била имотъ на Положкия манастиръ св. Георги, както се чете на л. 514: Сѣа книга глаголема Дамаскинъ манастира Полошко, храма светого и великомъченика Гевргѣа „Ѧ. Ѧ. Ѧ. Ѧ. — Препись твърде старински (срѣщатъ се и юсове), ресавски правопись.

2. Бѣлгр. Нар. Библ. № 129 (Стојан. № 418): 103 л. фол. 8 слова Дамаскинови — сжщи правопись.

3. Бѣлгр. Нар. Библ. № 315 (Стојан. № 419): 164 л. 8^о, петъ Дамаскинови слова. На л. 42: Дамаскуна вподдѣакона и ѡчителна слово по ѡбщемъ езыцѣ въ притчи блѣднаго прѣмлет сѣе слово и ѡпоканѣи — прѣвѣденое ѡ боголюбазнааго епископа Пелагонѣа и Прилѣпа смѣреннаго Григѡрѣа.

4. Рѣкопись № 50 (1480) отъ Севастияновата сбирка въ Румянц. Муз. съдържа тѣй сжщо Дамаскинови слова, преведени отъ епископъ Григория, чието име се и споменувало, както казва Лавровъ, Дам. Ст. 17.

5. Такъвъ преводъ е рѣкоп. № 33 въ Киевската Духовна Академия: 246 листа съ 36 Дамаскинови слова. Вж. Лавровъ, Дам. Студ. 19.

Всички тия преписи показватъ, че Григориевиятъ преводъ на Дамаскина Студита е билъ доста известенъ и безъ друго е послужилъ и той за основа на прѣстонародни обработки, и той си е ималъ свой „македонски крѣгъ“, само че това за сега не можемъ да установимъ, по липса у насъ на съответни текстове за сравнение. Любопитно е, че и срѣдногорскитѣ и македонскитѣ преводъ, макаръ да сж писани 282 съ ресавски правопись, но у тѣхъ се срѣщатъ и носовки; а то показва, че преводитѣ сж ставали и тукъ и тамъ у време, когато срѣдно-българската книга е била още въ сила.

III. Трети преводъ на Дамаскина Студита е Рилски преводъ, който може да наречемъ още Иосифовъ, понеже имаме данни, че го е правилъ презъ половината на XVIII в. единъ рилски духовникъ иеромонахъ Иосифъ, нареченъ Братати.¹⁾ Тоя преводъ е запазенъ въ много преписи, обаче въ ни единъ нѣма тѣй цѣлокупно запазени дамаскиновитѣ слова, както въ срѣдногорскитѣ и македонски преписи, а винаги

¹⁾ За този трудолюбивъ книжовникъ-дамаскинаръ преди Паисия вж. Д. Мариновъ, Иеромонахъ Иосифъ Братати, МСб. XVI—XVII, 99—131.

смѣсени съ други слова — обикновено Златоустови, отъ което заключаваме, че Іосифъ Брадати не е и превеждалъ цѣлия Дамаскинъ, а само нѣкои негови слова. Обаче неговитѣ дамаскини ставатъ тѣй сжщо плодотворенъ изворъ за много преписи по Западна България (Самоковъ, Враца, Бѣлво, Пазарджикъ), които се познаватъ лесно по езика и правописътъ си: езикъ получерковенъ и съдържащъ нѣкои сръбски смѣсици, а правописъ доста упростенъ, т. е. безъ ж и ѡ (ѡ се явява въ по-късни преписи), безъ ѡ и ѣ, безъ ударения и само съ единъ еръ — обикновено ѣ. Освенъ това повечето преписи отъ тоя, да го кажемъ рилски кръгъ, сж писани съ едно доста грубо писмо, характерно за рилскитѣ духовници. Нека кажемъ веднага, че съ такова сжщо писмо е писанъ и прѣвописътъ на Паисиевата история, що е въ Зографския манастиръ, отъ което заключавамъ, че и Паисий Хилендарски е отъ школата на Іосифа Брадати.

Преписи отъ тоя преводъ ще бждатъ посочени по-долу.

IV. Пазарджишки преводъ. Въ Софийската Народна Библиотека подъ № 345 се намира единъ доста голѣмъ томъ отъ 413 л. 8^о, писанъ презъ половината на XVIII вѣкъ отъ човѣкъ довольно вещь по грѣцки, защото си играе съ двата езика: ту български думи пише съ грѣцки букви, ту грѣцки — съ българско писмо, ту пѣкъ употрѣбѣва грѣцки заглавия за български статии. По това именно заключаваме, че дамаскиновитѣ, па и други слова въ тоя сборникъ № 413, 283 сж преведени отъ грѣцки. На нѣколко мѣста въ сборника идва година 1752 и 1753, но името на писача се не споменува. Само на л. 404, дето се свършватъ „прагматичнитѣ глави“ (Εκθής κεφαλαίων πραγματικῶν и пр.) се чете: καὶ ταῦτα ἐγράφησαν ἐν Παζαρτζίκῃ ἐπὶ τῇ γῆν τοῦ δασκάλου τοῦ πατρὸς Παρασκευᾶ μετὰ τῶν ὡδᾶ — 1758 φεβρουαρίου ημερᾶς 22. Споредъ тая записка би могло да се приеме, че и цѣлиятъ сборникъ е писанъ у даскалъ Парашкевѣ, та може би и отъ неговъ изводъ.

Пазарджишкиятъ сборникъ съдържа 60 разни статии, между които много недѣлни поучения, а на л. 372—383 едно грѣцко-българско речниче. Писанъ е съ дребенъ полууставъ, упростенъ правописъ и само ѣ. Навредъ прозира южнобългарски, но западенъ говоръ, а тѣй сжщо се забелѣзва влияние отъ рилскитѣ изводи.

Пълното му съдържание вж. Описъ, 362—370.

Като преводачи на „дамаскини“ може да смѣтаме още двама свещенници; единъ е попъ Пунчо отъ с. Мокрешъ (Ломско) и други — попъ Кирякъ Бѣлковски отъ Устово (Родопи).

V. Отъ попъ Пунча имаме единъ голѣмъ илюстриванъ сборникъ отъ 9+383 листа, 8^о, писанъ на 1796 год.

Този сборникъ се пазн въ Софийската Народна библиотека подъ № 95, а постъпилъ тамъ отъ Врачанско. Писмо не толкова хубаво, но четливо и цѣлата книга писана съ присърце и съ цель да бжде печатана; снабдена е съ много ликове на светци и съ други украси, а отпреди е съдържанието и предговоръ, отъ който диша съзнателна просвѣтна дейность:

..... того ради написахъ, казва писачътъ, книгъ сѣю на прѣстѣна ради прѣсти людіе да разумѣють такѣое рѣшѣтелѣ и писаніе моѣ. И има много рѣчи неисправени понеже не писа аггелъ гднь ни дхъ стѣ но писа рѣка грѣшна члвческа ни ѿ свой память измислихъ но ѿ бже твени книги хрѣтови произведѣ и написахъ и напечатахъ. но ѿ братиѣ мой възлюблѣни читатели не моите мене грѣшнаго прѣклиниати, но бже да наставитъ братѣство всѣ вамъ и блгословете ме ||недостѣйнаго понеже не ѿ много зченіе написахъ ни ѿ много 284 ореографіа, но ѿ много книголюбіе и ревность ѿ срѣце мое написахъ . . . и на печать поставихъ. Пишѣ сѣа прѣдсловіѣ за стѣ мѣчници . . . и много рѣчи има избрани за стѣ прѣбни оци и аггеломъ и архаггеломъ и за свѣкъ потрѣбъ на свѣки празникъ згоднѣо вписахъ ѿ прологъ црски произведохъ и ѿ грѣчки изводъ паки на прѣстѣна езика прѣписахъ и домислихъ азъ ѿкаинни и многогрѣшни ереи Пзнѣо да прочетѣтъ неразѣмѣючи да разѣмѣють сѣа прѣста словеса понеже и ѿ братиѣ наши сѣченіци или монаси многоина има неѣмѣють проповѣдати типографѣна словеса. Того ради потѣхъсе азъ и много тѣлъ положихъ . . . Почѣхъ книгъ сѣю писати въ лѣто ѿ сотвореніе мира, зѣта ѿ рѣва же бга слова, ѿрѣс. — Следъ това следва оглавленіе съ 69 заглавия. Преди словата е поставенъ още единъ предговоръ, взетъ отъ Паисиевата история, а следъ него идва лика на попъ Пунча и пакъ малкъ предговоръ . . . азъ попа Пзнѣо ѿ село Мокрешъ сѣа словеса савакѣпихъ ва едино . . .

Следъ словата следва непосредно:

Събраніе историческое ѿ народе и ѿ црѣ бол'гарсте — кратка преработка на Паисиевия царственикъ.

Отъ послесловието на попъ Пунча (листъ последенъ) може да се заключи, че словата му сѣ превеждани отъ печатни извори: Съврѣши книгъ сѣю глаголетъ и нарицаемаго прологъ, произведохъ ѿ щанѣа на прѣстѣна езика ради прѣсти людіе да разѣмѣють всѣческоє, саписа азъ попа Пзнѣо ѿ Мокрѣ.

VI. Около половината на миналия XIX вѣкъ превежда въ Устово (Родопи) слова и проповѣди на простонародно Устовския свещеникъ Кирякъ Бѣлковски. Сѣщинскиятъ преводъ нѣмаме сега, а имаме преписъ отъ него, извършенъ

на 1859 год. отъ свещеника Констадинъ Маноиловъ, чийто синъ, вече покойникъ, Хр. Константиновъ, писа за тоя дамаскинъ и съобщи нѣкои извадки отъ него въ МСб. I и II.

Тоя преводъ, както ни е запазенъ въ преписа на попъ Костандина, е на чисто родопско наречие, а по-точно казано, ||на Ахъ-челебийски говоръ, и то писанъ съ гръцко 285 писмо; има 350 листа и съдържа 57 разни слова и жития, отъ които Хр. Константиновъ обнародва седемъ откъсяка, но пълното съдържание на сборника не дава.

Отъ тия разни преводи на Дамаскинови и на други слова най-голѣма популярностъ и разширение получава Срѣд-ногорскиятъ и Рилскиятъ преводъ, затова ще наведемъ тука нѣкои сборници, спадащи къмъ тия два кръга, и то безъ да правимъ строга разлика между чисто Дамаскинови и други сборници.

Къмъ срѣдногорския кръгъ спадатъ:

1. Троянски Дамаскинъ.

Твърде цененъ новобългарски паметникъ отъ XVII вѣкъ, най-правиленъ и най-художественъ отъ всички новобългарски дамаскини, писанъ на срѣдногорско наречие. Състои отъ 189 л. фол., срѣдно уставно писмо, украсенъ съ хубави заглавки, заставки и цѣли изображения.

Художествената изработка на Тр. Дам. сведочи за тѣсна връзка съ срѣднобългарската книжнина. Всѣко слово се захваща съ начални заставки и съ хубави заглавки, а нѣйде всрѣдъ заставката сж изрисувани съответни ликове, както на л. 15⁶, гдето е ликътъ на Св. Богородица, и на л. 53^a, гдето е изрисувана Св. Петка. А гдето нѣма ликове и заставки, тамъ пкъ заглавията сж изработени съ красиви букви-свързаници, нѣйде само съ киноваръ, нѣйде и съ други бои (червено, синьо и зелено). Заглавкитѣ сж повече плетеници, но има и други образци; а на л. 182 има едно художествено з, въ тератоложки стилъ, което напомня твърде на подобни заглавки, въ Бол. Пс. и Добрш. Ев. Изобщо въ цѣлата книга владѣе вкусъ и акуратностъ, каквито нѣма стотини години преди ни после въ нашата книжнина.

Цѣлиятъ дамаскинъ е писанъ отъ едно лице; само на две мѣста, именно гдето се захваща словото за Кръстовленъ (л. 21) и житието на Св. Димитрия (л. 58), писачтъ оставилъ цѣлитѣ листове празни, вѣроятно за да изработи на тѣхъ ||съответни украшения, но ги не изработилъ, а други следъ 286 него допълнилъ липсалото, обаче не съ таквазъ вещина, както първиятъ писачъ.

Троянски Дамаскинъ съдържа следнитѣ 19 слова и жития,

(чийто подробенъ описъ вж. Б. Цоневъ, Сл. Ркп. въ Бълг. Ак. СбАк. VI, 63—67).

1. За десеттѣхъ науки Мойсееви, л. 1—8.
2. Житие на Св. Симеона Стѣлпникъ (безъ начало) л. 10—18.
3. Слово на Рождество Богородично, л. 15—20.
4. „ „ Кръстовденъ, л. 21—25.
5. Мжчение на Св. Евстатия, Новаго Юва, л. 26—38.
6. Слово за преставление на Св. Апостолъ и евангелистъ
Іоана Богослова, л. 39—46.
7. Слово за Св. Апостола Тома, л. 47—52.
8. Житие на Св. Петка Търновска, л. 53—58.
9. Мжчение на Св. Димитрия Мироточивий, 58—73.
10. Паметъ на св. св. Безсребреници Козма и Дамиана,
л. 74—78.
11. Сказание и чудеса на св. св. архангели Михаила и
Гавриила, л. 78—105.
12. Житие на Св. Іоана Златоуста, л. 105—117.
13. Слово на Введение Богородично, л. 118—122.
14. Житие на Савва Освещенный, л. 123—128.
15. Житие и чудеса на Св. Никола Мирилийски,
л. 128—152.
16. Слово на Рождество Христово, л. 153—164.
17. „ „ поклонение честному кръсту, л. 167—172.
18. „ „ Връбница, л. 173—181.
19. „ „ погребение Христово, л. 182—189.

Троянски Дамаскинъ е писанъ на източно наречие изъ областта на яснозвучнитѣ говори около днешната граница за ꙗ. Народниятъ говоръ е спазенъ твърде хубаво; само тукъ-тамъ има примѣси отъ тогавашния черковенъ езикъ (сръбско-българска редакция) — особено въ цитати отъ Свещ. Писание. Правописътъ на Тр. Дам. ако и да не е тъй последователенъ, стои въ непосредна връзка съ сръбнобългарски паметници отъ III правописна школа: ꙗ означава тъ- 287
мънъ звукъ, а ѡ — само еровъ знакъ; обаче рѣ и лѣ се пишатъ рѣ и лѣ както и въ Пирд. Апостолъ! Съ Пирд. Апостолъ го свързува и употрѣбата на ѣ за гласна и ѣ — за съгласна. Сръбнобългарска традиция личи ясно и въ употрѣбата на ж и ѡ: като въ никой други новобългарски дамаскинъ тукъ се сръщатъ и дветѣ носовки. Ударението е много правилно поставено; употрѣбаватъ се три вида ударения: ‘, ‘ и ‘; сръща се и ‘, но то е повече знакъ за удвоено и или а.

Различава ѣ и ѣ; първото се пише въ начало или следъ гласна и значи гласно и, а ѣ значи, както и днесъ, — ѣ. Тукъ-тамъ се употрѣбаватъ вече и главни букви при собствени имена.

Втората ржка не пише тъй правилно, а употрѣбва само ѡ.

Съвременни записки нѣма; най-стара дата — отъ 1778 г. — срѣщамъ на л. 21^а, който заедно съ л. 20^е останалъ празенъ, та е изпълненъ сега съ разни бележки и драсканици; предъ годината стои име Стефанъ Ирмѡнахъ, а подъ това нѣкой други написалъ отсетне: Факиръ Троенскій. — Другитѣ записи, както и пълното му съдържание вж. Б. Цоневъ, Слав. Ркп. и пр., дето има и снимка отъ него табл. XVI.

2. Протопопински Дамаскинъ.

Постъпилъ преди четири години въ Соф. Нар. Библиотека отъ Пирдопъ. Голѣма и угледна книга отъ 235 листа фол., освенъ които има още три, прибавени отсетне, съ нѣкои лѣтописни бележки отъ по-ново време.

Както се вижда отъ две записки въ нея, книгата била имотъ на с. Протопопинци (вѣроятно днешното с. Попинци, Панагюрско), за което била откупена съ общи приноси на 1698. г. и вложена въ селската църква Св. Богородица. Това се чете ясно презъ първитѣ деветъ листа отдолу подъ текста:

+ Да се знае какò кѣпи селò Протопопци ѿ поп Георгіа за м грош въ лѣто з тмѣсщъ въ лѣто зсѣ, при владика єпискѣпа Іакимъ и и при попа Димітріа, и при попа Стоѣна и при ктитора Нетка и при ктитора Стоѣѡ, Ільчо и при ктитора Гръѣѡ и при ктира Филипа. ||Ами да знае поп Димитрь каде ходи, кои на покѣси, или рече 288
моѣа е, да е проклетъ ѿ тѣѣ ѿци. Ами се приложи ѿ храмъ
спеніе Бѣе ѿ село Протопопин'ци.

Друга една записка върху крайния листъ, пакъ отъ сжща ржка, казва, кой какво далъ, за да се откупи книгата. Интересна е зарадъ личнитѣ имена отъ XVII вѣкъ.

На първитѣ три листа пѣкъ има една дълга записка отъ даскалъ Тодора Пирдопски, въ която се описватъ турски золуми отъ 1815 до 1826 год.

Втората и третата записка вж. Б. Цоневъ, Единъ важенъ дамаскинъ отъ XVII вѣкъ, Унив. Год. VIII—IX.

Протопопински Дамаскинъ съдържа следнитѣ слова:

1. Слово за 1. септември на св. Симеонъ стр.	1— 15.
2. " на Рождество Богородично стр.	15— 25.
3. " на въздвижение честнаго кръста стр.	26— 37.
4. Мжчение на св. Евстатия, Новаго Іова стр.	37— 66.
5. Слово за св. апост. и еванг. Іоана Богослова	66— 82.
6. Слово за св. апостолъ Тома стр.	83— 94.
7. Житие на св. Петка Търновска стр.	94—105.
8. Мжки и чудеса на св. Димитрия стр.	106—137.
9. Паметъ на св. св. Безсребреници К. и Д. стр.	137—145.
10. Сказание за чудесата на св. Мих. и Гаврила	145—201.

11. Житие на св. І. Златоуста стр. 201—225.
12. Слово за св. апостола Филипа стр. 226—237.
13. Паметъ на св. апост. и еванг. Матеея стр. 237—251.
14. Слово на Введение Богородично стр. 251—261.
15. Житие на св. Сава Освещеннаго стр. 262—273.
16. Житие и чудеса на св. Никола Мирил. стр. 273—327.
17. Слово за второ пришествие стр. 328—391.
18. „ на Врѣбница стр. 393—409.
19. „ „ Велики Петѣкъ стр. 409—431.
20. „ „ Възнесение Господне стр. 431—453.
21. „ за десетѣхъ заповѣди стр. 453—470.

Писмо двояко: едно срѣдноуставно и друго полукурсивно, ала и дветѣ сж отъ едно и сжщо лице, и то отъ сжщото, което е писало и следниятъ Люблянски дамаскинъ.

||

3. Люблянски дамаскинъ.

289

Намира се въ Народната библиотека на Словенската столица на Любляна, постѣпилъ тамъ заедно съ книгитѣ на Копитара. Състои отъ 108 листа 8^о и съдържа само шесть слова, отъ които първо и второ не цѣли. Слова та сж тия: 1) за второ пришествие; 2) за св. Георги; 3) за св. Никола; 4) за св. Петка Търновска; 5) за душевно покаяние (Златоустово); 6) за зли жени (пакъ Златоустово).

Люблянски дамаскинъ е писанъ съ двояко писмо (срѣденъ уставъ и бързописъ), както и Протопопинскитъ, па и правописътъ е сжи: употрѣбѣва ꙗ доста правилно, ударение тѣй сжщо много правилно и само '. Изглежда, че и двата сборника сж писани отъ едно лице и Протопопинскитъ сборникъ ще е билъ основенъ, отъ който сжщиятъ писачъ направилъ съкратенъ изводъ за Люблянския.

Люблянски дамаскинъ е издаденъ отъ Ст. Аргировъ, МСб. XII, 463—560 (уводъ и текстъ) и XVI—XVII, 246—313 (изследване) съ три снимки.

4. Коприщенски дамаскинъ.

Единъ отъ старитѣ и хубави дамаскини, имотъ на черковното настоятелство въ с. Брѣстовица (Пловдивско). Има 252 л. 4^о и е запазенъ цѣлъ. Писанъ презъ XVII вѣкъ — вѣроятно въ Коприщица, ако сждимъ по езика и по една записка въ него (макаръ по-сетнешна: Писахъ азъ многогрѣшны ꙗереѣ Ламбѣ ѿ сѣло Коприщица).

Правописъ — съ остатъци отъ нова сръбско-българска редакция: ж често замѣнено съ ѝ, особено у падежни и глаголни форми. Употрѣбѣва и двата ера, но преобладава ѡ. На ж се даватъ разни служби: я, е и ѣ (ж).

Ударения ' и ` правилно поставени.

Съдържа 20 слова повече дамаскинови: за св. Апостолъ Тома. — Св. Петка. — Св. Димитрий. — Козма и Дамянъ. — Михаилъ и Гаврилъ. — Св. І. Златоустъ. — Въведение Богородично. — Сава Освященный. — Св. Никола. — Рождество Христово. — Второ пришествие. — Кръстовдень. — Не опиватисе виномъ. — За зли жени. — Евстатий, Новий Іовъ. — || Прѣставленіе І. Богослова. — Цвѣтоносие. — Погребение Христово. — Въздвижение честнаго кръста. — Рождество Богородично. 290

За тоя дамаскинъ писа Милетичъ, МСб. XVIII, 50 — 56: дето обнародва отъ него „Чудеса на Михаила и Гавриила“, и сетне го издаде издѣло като II кн. отъ Български Старини: Коприщенски дамаскинъ, новобългарски паметникъ отъ XVII в., LXVIII + 192 и 6 свимки.

5. Бѣленски или Пантелеевъ Дамаскинъ.

Има 214 л. 4⁰, въздребно, не тѣй хубаво, но четливо писмо, 22 реда на стр. Подвързанъ, безъ първитѣ 9 листа, а кжде края листитѣ разбъркани.

Съдържа 14 слова и жития:

Отъ началото до л. 20⁶, слово за Василия Кесарийски.

л. 20—51^a, Слово за Архангели Михаила и Гавриила.

л. 51⁶, ликъ на св. Николая.

л. 52^a — 91⁶, житие и чудеса на св. Николая.

л. 92^a — 99⁶, Слово на Введение Богородично.

л. 101^a — 113⁶, Мжчение на Кирикъ и Юлита.

л. 115^a — 153^a, За второ пришествие.

л. 153⁶ — 163^a, Слово за Светия постъ (въ Недѣля

Сиропустна).

л. 162⁶ — 174⁶, Отъ І. Златоуста — за покаяние.

л. 175^a — 180^a, Слово за св. Пророкъ Даниила.

л. 180⁶ — 192⁶, За св. Іоана Богослова. — Въ края на това слово самъ писачътъ писалъ Пантелій.

л. 193^a — 194⁶, Слово стго аѣпла Пávла, како обиде сички рай и вознесѣнъ бистъ до трѣтие небо (прекжсва се).

л. 195 и 196^a, — турски и гръцки молитви отъ по-ново време.

л. 196⁶ — 199, Камъкъ падна (отъ по-ново време).

л. 200 — 203, Слово за Рождество.

л. 204 — до края продължава Камъкъ падна.

Словата на тоя дамаскинъ като че ли представятъ други преводъ, малко различенъ отъ Тр. и Любл. Дам. Езикъ доста чистъ — източно наречие, и ако се сжди по ети (вм. 3. л. ед. е) — свищовски говоръ.

|| Употрѣбѣва ꙗ и ѡ не тъй правилно. Пише ꙗ и ꙗ тъй 291 сѣщо неправилно.

Намира се у мене, допратенъ ми отъ г. П. Поповъ, учителъ въ с. Бѣлене (Свищовско).

6. Свищовски Дамаскинъ.

Имотъ на Свищовското градско читалище. Писанъ на 1753 г. Има 310 л. 4⁰, а съдържа 20 слова:

Рождество. — Богоявление. — Срѣтение. — Теодоръ Тиронъ. — Св. Духъ. — Чудеса Богородични. — Благовещение. — Акатистъ Богородиченъ. — Успение Богородично. — Михаилъ и Гавриилъ. — Житие на св. Сава Освещенный. — За св. 40 мъченици. — Св. Никола. — Мария Египтенка. — Велики Четвъртъкъ. — Св. Пасха. — Св. Георги. — Кръстовденъ. — Поучение къ царемъ. — Св. Пророкъ Илия.

Наречие източно (Свищовско). — По езикъ и правописъ почти като Бѣленски Дамаскинъ, само съ тая разлика, че Свищовски Дам. употребѣва само ꙗ.

Съобщава за него Милетичъ, МСб. XVIII, 62, дето обнародва отъ него „Слово о чѣдесехъ прстѣмъ влѣще и наши бѣе и прѣно дви Марїа“, 63—67.

7. Сливненски дамаскинъ.

Отъ моята частна сбирка. Намѣренъ въ Сливенъ, а тамъ донесенъ отъ Котелъ.

184 л. малка 4⁰, по 20 р. на стр. четливъ полууставъ, а отъ л. 147 до края — полукурсивъ, приличенъ на оня, що е въ Любл. дамаскинъ.

Съдържа 16 слова:

л. 1—12⁶ Продължение и край отъ Житие и чудеса на Св. Никола.

л. 12⁶ — 30⁶, Слово за св. Апостолъ Тома.

л. 30⁶ — 40^а, Житие на св. Петка.

л. 40⁶ — 47^а, Паметъ на св. св. Безсребреници Козма и Дамиянъ.

л. 47⁶ — 55^а, Слово на Введение Богородично.

|| л. 55⁶ — 69^а, Прѣставленіе стѣго апѣла ѿеулиста Іwáнна 292 Богослова.

л. 69 — 79^а, Слово за Архангела Михаила и Гавриила.

л. 79^а — 99⁶, Слово на Рождество Христово.

л. 100 — 108^а, Слово на Рождество Богородично.

л. 108⁶ — 109⁶, Слово да не осждаме никого.

л. 109^а — 115⁶, „ на въскресение Лазарово.

л. 115⁶ — 125⁶, „ на Св. Велики Четвъртъкъ.

л. 126^а — 136^а, Паметъ на Св. Симеона Стлѣпника.

л. 137^a — 146^a, Слово на Кръстовдень.
 л. 147 — 162^b, „ „ Възнесение.
 л. 169^a — 174^b, „ „ Цвѣтоноsie.
 л. 175 — 184^b, „ „ Погребение Господне (прекжс.)
 Езикъ правиленъ — яснозвученъ говоръ; употрѣбва
 само к, ж и ѡ нѣма. Ударение 'и' правилно.

8. Дрѣновски дамаскинъ.

250 л. малка 4° или голѣма 8°, безъ начало и край, по 20 реда на стр. новъ полууставъ, не твърде хубавъ, но четливъ.

Пагинацията му отбелѣзана съ киноваръ на предната страница отъ всѣки листъ — заедно съ заглавието на словата.

Употрѣбва само к; срѣща се ѡ вм. ж, но юсове нѣма. Пише м за т и полегато ѡ за в, а за число 60 употрѣбва ѣ.

Употрѣбватъ се и четиритѣхъ ударения, ала не винаги правилно.

Въ тоя дамаскинъ почти всички думи се отдѣлятъ съ точка.

Освенъ червени заглавки други украшения нѣма.

Наречие източно, ала отъ областъ по-далечъ отъ границата за к, и като че тракийско.

Съдържа следнитѣ слова — по текстъ и наредѣ еднакви съ Протопопинския дамаскинъ:

1. Слово за Второ пришествие; 2. Слово за които врачуватъ; 3. Слово за Симеона Стѣлпника; 4. Слово за Рождество Богородично; 5. Слово на Въздвижение кръста Господень; 6. Слово за Кръстопоклонна Недѣля; 7. Слово за Мария Египтянка; 8. Слово за Цвѣтоноsie; 9. Слово за Св. Илия; 10. Слово за Погребение Христово; 11. Слово за ||Велики Четвъртъкъ; 12. Слово за Архангели Михаила и 293 Гавриила; 13. Слово за Въскресение Лазарово; 14. Слово за Св. Георги; 15. Слово за Св. Никола; 16. Слово за св. Петка Търновска; 17. Слово за душевно покаяние. (I. Златоустаго).

Хартия — както и Тр. Дамаскинъ — три полумесеца.

Доставилъ на Българската Академия Рачо Стояновъ, а бивше притежание на дѣда му хаджи попъ Георги, Дрѣново.

По-подробенъ описъ вж. Б. Цоневъ, Слав. рkp. въ Бѣлг. Ак., 68—71, дето има и снимка отъ него.

9. Досущъ еднакъвъ като Дрѣновски Дамаскинъ е и единъ други, въ Соф. Нар. Библиотека № 82, постѣпилъ отъ Нар. Музей: писмо, наредѣ, съдържание, правописъ и хартия — сжщи, само редоветѣ сж малко по-нардко, но пакъ 20 на страница. Захваща, по старата погинация, съ 8 л. и свършва съ 292. но сега има всичко 179 листа малка 4° или голѣма 8° — значи 42 листа повече отъ Дрѣн., на които е още:

18. Слово на І. Златоуста за зли жени.

19. „ за Св. Димитрия.

За тоя дамаскинъ събщи Лавровъ, Дам. Студ. 13—14, като казва по погрѣшка, че е на Книжовното Дружество.

10. Трѣвненски дамаскинъ

Имотъ на Соф. Нар. Библ. (допратенъ отъ Народния музей, дето постѣпилъ като даръ отъ Радивоева). Споредъ пагинацията му — ималъ 243 листа 4^о, но първитъ 11 листа сега липсватъ. Иначе рѣкописътъ си е запазенъ цѣлъ, макаръ и безъ кори.

Твърде правиленъ преписъ на източно наречие „Исписалъ даскаль Стоянъ ѿ село Трѣвна“.

Правописъ доста упростенъ, но употрѣбjava ꙗ и ж (за я). Употрѣбjava само ѿ. Любопитенъ по своя правиленъ езикъ и по употрѣбата на склонявани членове: калѣгѣ ратокъ, калѣгѣ ротумъ. Ударение ' и ` правилно.

Съдържа 23 слова: За второ пришествие (не цѣло). Св. Симеонъ—Рождество Богородично. — Кръстовденъ. — Кръстопоклонена Недѣля. — Житіе и жизнь прѣбнїе матери [!] Египтѣнини. — На Цвѣтоносїе. — Св. Илия. — На Погре||бенїе 294 Господне. — На Св. Велики Четвъртъкъ. — Михаилъ и Гаврииль. — Въскресенїе Лазарово. — Св. Георги. — Св. Никола. Св. Петка. — І. Златоустъ ѿ душевно покаанїе. — За зли жени. — Св. Димитрий. — Св. Ефросимъ. — Поученїе христїаномъ. І. Злат. — Слово прѣстѣи Бѣде какъ е обишла мѣките син'кие. — Поученїе на все праз'ники. — О Петра Митарѣ.

За тоя дамаскинъ събщи Милетичъ, МСб. XVIII, 56, дето дава съдържанието му, записка отъ него и две слова: І. Златоустовото Поучение Христїаномъ и за Петра Митарѣ.

11. Сопотски или Тихонравовъ дамаскинъ А.

То е онзи дамаскинъ, за който събщи проф. Лавровъ, (Обз. 6), като даде две слова отъ него (за Алексия човѣкъ Божи и Павлово видение, Обз., Прилож. 15): има 342 л. и е хубаво запазенъ рѣкописъ. Тоя дамаскинъ вѣроятно е билъ пренесенъ отъ Сопотъ или отъ Калоферъ чрезъ бѣжанци българи въ Бесарабия, защото Лавровъ казва за него (Обз. 3), че академикъ Тихонравовъ го получилъ отъ проф. Погодина, а този—отъ Венелина; Венелинъ пъкъ ще го е получилъ отъ Кишеневски българи. Че дамаскинътъ билъ на 1829 г. въ Кишеневъ, се вижда отъ следната записка въ него (л. 8);

Сие рѣкописъ дамаскинъ беши упаркан (убъркан?) и у попъ Цвятка, чи гу зелъ попъ Цвяткъ ѿ Сопотските кти-тори черковни да го типари и ни можалъ и тѣи много години

беши липца ѿ черковата. И слѣчи са та ходихъ азъ Христю на Сопоть, та ма проси попъ чичъ и по прозби ево ослѣжихъ та го зехъ и го испращамъ назадъ на свое место на село Сопѣтъ на черквата. И прочетохъ малко на него и мѣ написахъ нѣмарити, зашто таи трибѣва за скороу да моиш да намеришъ, които празникъ трасишъ. Писа са Кишиновъ, писахъ азъ Христю Боаци ѿ Калоферъ, мѣцъ ивѣли дна 1829: года.

Съдържа 45 разни слова, между които всичкитъ, що сж въ Троянски Дамаскинъ, и още други отъ I. Златоуста и др. Цѣлото съдържание вж. Обз. 3—5.

|| Употрѣбѣва само ѣ (ѣ идва само тукъ-тамъ), ꙗ не тѣй 255 правилно. Употрѣбѣва и ѡ, а ж се срѣща (споредъ Лаврова) само два пѣти.

Изобщо правописъ и езикъ не тѣй правиленъ като въ Троянски Дамаскинъ, макаръ и двата да сж отъ сжщо време — сждейки по хартията имъ: три полумесеца.

12. Тихонравовъ дамаскинъ Б.

Отъ Тихонравова е и другъ единъ дамаскинъ по-сетнешенъ преписъ, за който събщи проф. Лавровъ, Обз. 6—7, но въ него нѣма Дамаскинови слова, а разни апокрифни разкази, 14 на брой. Изглежда, че този дамаскинъ е писанъ по-далечъ въ източна България, понеже има редукция въ езика му, па се забелѣзва дори и руско влияние. Вж. образецъ отъ него въ Обзоръ, приложение, 38—52.

Употрѣбѣва само ѣ; ж, м и ꙗ нѣма, а ѡ се употрѣбѣва за ѡ. По езикъ твърде прилича да е отъ Сопоть, докато пъкъ Сопотскиятъ дамаскинъ не изглежда да е писанъ въ Сопоть.

13. Бѣлградски Сборникъ.

Бѣлградска Народна Библиотека № 508, листи 150 малка 8°. Съдържа 17 слова, отъ които 7 обнародва Новаковичъ, Star. VI, Bugarski zbornik prošloga vieka. Езикъ срѣдногорски, но правописъ упростенъ; употрѣбѣва ѡ за ѡ. Отъ това, що обнародва Новаковичъ, изглежда, че той е преводъ отъ срѣднобългарски подобенъ (апокрифенъ) сборникъ. Писанъ е презъ XVII в., а на 1852. г. билъ у Пазарджикъ, както се вижда отъ една записка на корицитъ му: Таѡ книга зехъ е отъ Кочо Кръстювичъ бакалъ, зехъ е да е шам-посамъ, тапа пакъ да мѣ е дамъ и една отъ штампосанитъ златооблечена въ даръ. 1852. февруаря 4, въ Татаръ Пазарчикъ.

Съдържа: 1. Слова избрани и различни. — 2. Врази челоуѣкъ домашни его. — 3. Слово св. Ефр. за св. литургия.

— 4. Поучения. — 5. Св. Алекси человекъ Божий. — 6. Св. Георги. — 7. Павлово видение. — 8. Какъ намѣрили честния кръстъ. — 9. Какъ осждила || Марта Пилата. — 10. Сказание отъ Бития (въпроси 296 и отговори). — 11. Ангелъ и св. отецъ Макарий. — 12. Кирякъ и Юлита. — 13. Слово на Велика Срѣда. — 14. Слово на Велики Четвъртъкъ. — 15. Слово за Велики Петъкъ. — 16. Слово на Погребение Христово. — 17. Св. Петка 8. Нѣкаква легенда.

Разрѣденитѣ заглавия сж обнародвани въ Star. VI. 31—59.

14. Григоровичевъ Сборникъ.

Намира се въ Одеската Универ. библи. № 37 (63), а съобща за него проф. Ягичъ, Star. IX, *Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina*, като го разгледва граматично и дава отъ него словото на апост. Павла „*Kako obidi sички раи и мѣка и како възнесенъ би ду третиѣ небо*“. Прозира източень говоръ и то по-далечъ отъ ѣ-товата граница, защото се срѣщатъ редукии.

Правописъ упростень и само љ. Изглежда на старъ преводъ, може би, наистина отъ XVII вѣкъ, като казва Ягичъ.

15. Панагюрски Дамаскинъ.

Соф. Народ. Библи. № 344, листи 286, 8^о, полууставно писмо, едноеровъ правописъ (само љ) и съ правилно ударение. Стои твърде близко до срѣдногорскитѣ дамаскини, само че откъмъ ѣ показва западенъ говоръ. На 1795. год. го чель монахъ Герасимъ отъ Света-гора. Доставень отъ Панагюрище.

Съдържанието му вж. Б. Цоневъ, Описъ, 361—2.

16. Стояновъ Дамаскинъ.

81 л. 16^о, руски полукурсивъ.

Писаль Стоянъ граматикъ отъ с. Елена на 1800. г.

Съдържа: Видение Павлово — Камъкъ падна.

Правописъ упростень: безъ ѣ, ѡ, ж и само љ. Употрѣбыва ѡ за ѡ.

На крайния листъ: Сіе епістоліа исписахъ азъ Стожнь многогрѣшнїи граматикъ ѿ село Елена въ лето 1800.

Доставиль Р. Каролевъ отъ Габрово. на Соф. Народна библиотека, дето е внесень подъ № 104.

Соф. Нар. Библ. № 117, донесенъ отъ Тетевенъ: 60 л. 16^о, доста неугледна книжка, съдържаща въ съкратенъ видъ нѣкои дамаскини, при това и молитви и др. Правописъ упростенъ, но се забелѣзва черковно-славянско влияние. Употрѣбява ъ за я. Има и ударения.

Сетнешна обработка е и оня дамаскинъ, що го доставилъ Радивоевъ на Соф. Нар. музей, а сега е въ Соф. Нар. Библ. № 59: 87 л. 4^о, нехубаво но четливо писмо, упростенъ правописъ и съ черковносл. смѣсици, безъ ударение.

Къмъ сръдногорския кръгъ дамаскини спада и откъслечния дамаскинъ (10 листа) отъ XVIII вѣкъ, що е въ Соф. Нар. Библ. № 339, а съдържа само житието на Св. Димитрия и на Св. Петка.

Къмъ рилския кръгъ спадатъ следнитѣ сборници:

1. Юсифовъ или Самоковски Сборникъ А — отъ 1750 г.

Соф. Нар. Библ. № 328: листи 353, 16^о, нехубаво но четливо писмо. Правописъ упростенъ: безъ ударения, безъ ъ, ѡ, ѣ и ѡ и само ъ.

Нова сръбско-бълг. редакция, или по-добре да го кажемъ рилски изводъ.

Съдържа 30 разни слова — повече Златоустови, писани въ разни градове — види се, дето е ходилъ еромонахъ Юсифъ като рилски изповѣдникъ; на л. 154 пише: Написахъ това житие оу Враца въ домъ Димо Николови синъ, въ лето 1751 азь Юсифъ. А на л. 271 (следъ житието на І. Златоуста): ѿ много любовъ имѣюми стѣомѣ ѡцѣ Іѡаннѣ многострадалномѣ написахъ житие и битие и всъвращение чесни мощи мѣца іюнія 3 въ лето 1751, — 1751 азь оу Самоковъ, писахъ въ домъ хаѣ Іѡанъ Ерина, Іѡсифъ непотребни. И пакъ на л. 340 (следъ словото за Велики Четвъртъкъ): писахъ сѣю книжицѣ оу Самоковъ оу хаѣ Іѡана Иерина въ лето 1751, — но това слово като че е отъ друга книга. Втората записка има и въ Сборникъ Янкуловъ.

|| Съдержанието на тоя Сборникъ вж. Б. Цоневъ, Описъ, 298 стр. 222—225.

Вѣроятно отъ сжщиятъ еромонахъ Юсифъ ще е тѣй сжщо и сборникътъ, що е въ Одеската Университетска библ. подъ № 38 (64) отъ Григоровича, въ който, споредъ Лаврова (Дамаск. Студ. 6) се споменувало името на преводача: іеромонахъ Рыльскій Іосифъ.

2. Романовъ Сборникъ.

Намира се между ръкописитѣ на Българската Академия № 22 (Стояновичъ № 85). Има 250 л. 8^о, писали го нѣколко ръце, но въ записката личи името на еромонахъ Романа, ученикъ на Іосифа Брадати (л. 244^б):

Знано бѣди како Іисифъ Брадати, посникъ ѿ рильскаго монастира превелъ и исписалъ ѿ греческаго езика на словенски, и азъ Романъ иеромонахъ преписахъ ѿ негово писаніе сіа книжица ради женъски и бабини враговщини заради самовили и бродници да се чете на полъзо женамъ, ва лето 7258. а. д. ѿ рождества христова 7258. а. д. ѿ Габрово Терновско тогда бехъ, братіе, благословите, а не кльните, аще что погрешихъ іако чловекъ ръкою моею.

Съдържа 27 слова и жития, но само две дамаскинови, и тъкмо за женски враговщини, за самовили и бродници нѣма — споредъ съдържанието у Стояновича стр. 51—54. Той е сжщиятъ, за който съобщи Дриновъ, Бр. ПСп. II, 19, и който е цитиранъ като Български дамаскинъ Б въ статията ми Новобългарска писменость преди Паисия, 6.

Езикъ ѿ правописъ — както въ другитѣ сборници отъ рилския кржгъ. Употрѣбява само к. Идва ꙗ и ѡ.

За тоя сборникъ вж. и Мариновъ, МСб. XVIII, 103 и след., дето се даватъ извадки отъ него.

Ревностни разширители на Іосифовитѣ сборници се явяватъ монахъ Никифоръ отъ Арбанаси, попъ Тодоръ Врачански, еромонахъ Теофанъ и нѣкой-си Янкулъ.

Монахъ Никифоръ преписалъ на 1753 г.

||

3. Златоустовъ Маргаритъ.

299

Намира се сега въ София у наследницитѣ на Симеона Андоновъ, бивши учителъ въ Лѣсковецъ (Моравско). Книгата има 390 л. 8^о + 4 листа за съдържание и предговоръ, а на последния листъ се чете:

Исписахъ сѡ бжѣстѡвнаѡ гнѡга, звѣма Маргаритъ; азъ грѣшни монахъ Никифоръ, родомъ ѿ великаго Трънова, ѿ село Арбанаси; ва стое ѡбителъ преподобнаго ѡца Іѡана свѣщи ва гора Рильска, ва лето ѿ сотворѣние миръ; 7258. а. д. ѿ рождества Христова; 7258. а. д.

4. На 1756. год. сжщиятъ Никифоръ преписалъ единъ сборникъ, за който съобщи Хр. Калчевъ на 1887. год. въ Трудъ I, 1267—69. Книгата се намира „у една жена“ (коя, де?), има 324 л. съ приписка: Сію книжицѡ прописахъ азъ многогрѣшни Никифоръ монахъ ѿ книга нарицаемъ Златны чепъ; има словеса дѡшеполѣзна ѿ правила апостолска . . . прописахъ е' ѿ изводъ дѡховника Іисифа ѡ сти ѡби-

тель Рилскы при игъмена Серапиона іеромонаха въ лѣто 1498.

5. А въ единъ други Сборникъ, нареченъ пакъ Златоустовъ Маргаритъ, монахъ Никифоръ се пише като преводачъ отъ грѣцки. Вж. Соф. Нар. Библ. № 436, дето следъ „оглавлението“ Никифоръ казва: приведены ѿ греческаго языка, трѣдомъ многогрѣшнаго и меншаго въ монасехъ Никифора Рилскаго въ сѣтый ѿбитель Рилскы... во лѣто ѿ Хрѣста 1498.

Съдържанието на Сборн. вж. Б. Цоневъ, Опись, 353—356.

6. На 1768. г. Никифоръ „прописалъ“ още единъ Сборникъ, който е сега въ Соф. Нар. Библ. № 343. Следъ съдържанието и предисловието на Сборника Никифоръ пише: Сію книжицѣ прописахъ азъ многогрѣшный и недостойный монахъ Никифоръ ѿ изводъ дѣховникъ Іѡсифъ Рылскаго, въ сѣтое обитель преподобнаго и бѣгоноснаго ѿца нашего Іѡана Рылскаго пѣстинножителя, въ лето ѿ Христа 1498. Има 138 л. 16⁰, доста хубавъ полууставъ; писанъ на западно нарѣчие съ руско влияние въ правописа и сръбско — въ езика. 300
Правописъ не тѣй правиленъ; ѣ и ѡ смѣсено.

Съдържа 20 слова: първото е озаглавено: Дамаскіна инока вподіакона и стѣдѣта на десетословіе Мойсѣевы, прѣведены ѿ грѣческаго языка на блѣгарскый языкъ по прѣсто ѿ мѣншаго въ иноцехъ Никифора Рилскаго.

Цѣлото съдържание вж. Б. Цоневъ, Опись, 357—361.

А попъ Тодоръ е преписалъ следнитѣ сборници:

7. Попъ-Теодоровъ Златоустъ.

Соф. Нар. Библ. № 322 — отъ с. Г. Бешовица (Врачанско). Има 266 л. 16⁰ просто, полукурсивно писмо, еднородъ, упростенъ правописъ (само ѣ, безъ ж, ѡ, ж и ѡ). Нова сръбско-бѣлгарска редакция (рилски изводъ — безъ ударения),

Съдържа 35 слова и поуčenja отъ І. Златоуста, които преписалъ на 1756 год. Теодоръ грѣшникъ ѿ изводъ дѣховника Іѡсифа ѿ Враца 1498.

Съдържание и записки вж. Б. Цоневъ, Опись 299—306.

8. За други единъ дамаскинъ пакъ отъ попъ Теодора срещнахъ съобщение въ вестникъ Пиринъ-Планина бр. 2 (1894 г.): Господинъ отъ Враца ни даде една стара рѣкописна книга отъ 220 стр. Съдържа 10 слова за разни празници съ „оглавление“ въ началото и съ тая записка: Сію книжицѣ написахъ азъ попъ Теодоръ ѿ Вратца въ

лето 7156(?). Поп Теодоръ непотрѣбни, простите, а не кльните“. Годината вѣроятно е лошо прочетена: 7156 дава год. отъ Рожд. 1648, а попъ Теодоръ Врачански е живѣлъ и писалъ сто години по-сетне!

9. Врачански дамаскинъ.

Соф. Нар. Библ. № 338, писалъ пакъ попъ Тодоръ на 1761. г. Огромень томъ отъ 490 л. фол. съ 112 разни слова, жития и поучения, преписани отъ рилски изводи на Іосифа (Брадати), както се чете въ края на съдържанието му: Написахъ отъ духовника Іосифа отъ манастиръ Рилски при вла-
|| дика Θεοφιλα и питропа попа Кръкѣ. Попъ Θεодоръ 301
Враца. Много трѣдъ положихъ ради сѣю книгъ догде ю испи-
сахъ и 30 много изводи приложихъ. 1761.

Езикъ и правописъ сѣщи, както и въ рилскитѣ стари сборници.

Съдържанието вж. Б. Цоневъ, Описъ, 346—353.

10. Отъ попъ Теодора Врачански е и сборникътъ, що е въ библиотеката на Рилския манастиръ подъ № 60: листи 281, 16^о, нехубаво писмо. Съдържа 8 слова — не отъ Дамаскина. Има три записки: 1) отъ 1758: Сію книжицу написахъ азъ попъ Θεωдоръ 301 Враца, 301 гръчъски изводъ 301 дѣховника Иωсифа въ лето 1758; 2) отъ 1760: Сію книжицѣ написахъ азъ попъ Θεодоръ 301 изводъ гръчъски дѣховника Иωсифа въ лето 1760. А на 1762. г. я купилъ попъ Кръстю: Да се знае кѣко кѣпѣ азъ попъ Кръкъ 301 попа Тоѣра таа книга за 3 гро въ лето 1762.

Съдържанието му вж. Спространовъ, Описъ, 114—115.

11. Янкуловъ Сборникъ.

Янкуловъ Сборникъ е сѣщо тѣй препись отъ Іосифови преводи; то е огромень томъ отъ 729 + 6 листа 16^о, писмо като рилскитѣ дамаскини, само по-уредно и малко наведено въ десно. Здравно подвързанъ.

Правописъ упростенъ: безъ ѣ, ж, ѡ и ѡ, а отъ двата ера предпочита ѡ. Ударения тукъ-тамъ.

Съдържа 97 недѣлни слова и разни други поучения — почти за всички празници.

Писалъ ги Іосифъ (вѣроятно Брадати), а преписалъ Янкулъ, както се чете на л. 697 туку следъ житието на І. Златоуста: 301 многъ любовъ имѣшомъ стоимъ 301 Іωανν̄с многъстрадалномъ написахъ житіе и битіе и възвращеніе чесни мощи месеца іюніа 3 въ лѣтѣ 1762, 1762 3 Самоковъ

писахъ ва домъ хаѣи Иѡана Иерина Іѡсифъ непо-
 требни преписахъ на азъ І-Аанъ|къ|лъ грешни ѿ васега на-
 рода въ лето „ѡѡи“ мѣца ферфаріа данъ двадесети.

|| На л. 448, следъ словото за Недѣля месопустна, четемъ 302
 следната записка, писана пакъ отъ Іосифа, а преписана
 отъ Янкула:

Азъ Іѡсифъ написахъ сію книжицъ ѡ Самоковъ
 написахъ въ домъ Маноила и дрѣги рѣкъ листа ѡ манастиръ
 стго ѡца при егѣмена Висариѡна и хаѣи Мойсея и
 Генадіа въ това лето развалиха тѣрци каша ѡ самоковъ,
 бежа направиле да четѣтъ. повеза Дѣдъ іеромонахъ ѿ Белово
 въ лето ѿ сатвореніе мира „ѡѡ“ ѿ рождества „ѡѡи“ мѣца сек-
 тевріа, молю васъ братіа кои четѣтъ и преписують не кль-
 ните на благодарите како се е нашла такава полазна кни-
 жица, ѡ словански книги не можеша да наидеша такива
 сабрана пошченіа, азъ еса ѿ грѣхаста книги сабралъ за
 ѣ гроѣ и къ пари.

Отпредъ на три листа е цѣлото съдържание на
 книгата.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. получена отъ Народния
 Музей подъ № 202.

12. Самоковски Сборникъ Б.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. постѣпилъ отъ Самоковъ
 подъ № 199.

Има 307 листи 16^о, подвѣрзанъ, но отпредъ липсуютъ
 листи, дето било съдържанието му.

Писмо и правописъ твърде прилични на предния (Янку-
 ловъ) Сборникъ. Употрѣбѣва червени едри точки. Уда-
 рения нѣма — или твърде рѣдко. Употрѣбѣва само ѡ.

Съдържа повече Златоустови слова, а само нѣколко
 Дамаскинови.

13. Плѣвненски Сборникъ.

Соф. Нар. Библ. (Опись) № 323: има 173 л. 16^о, безъ
 начало и край, срѣдноуставно, въздро писмо, смѣсенъ право-
 писъ, ѡ и ѡ, ѡ (за я), почти безъ ѣ и рѣдко ѡ, и то вмѣсто
 меко и.

|| Съдържа: 1) краятъ на слова за Второ пришествие; 303
 2) Житие на Іосифа Прѣкрасный; 3) Житие на Филарета Ми-
 лостивий; 4) Мучение светому Еустатию, Новому Іову; 5) По-
 вѣсть ради нѣкоѡ женѡ, како ѡ наидѣ блажены отецъ Марко;
 6) Житие на св. Ксенофонта. — Езикъ като рилскитѣ сборници,
 но идватъ и русизми.

Доставилъ Т. Бърдаровъ отъ Плѣвенъ.

14. Сжщо такъвъ сборникъ постъпи въ Соф. Нар. Библ. презъ 1910. г. подъ № 139: 279 л. 16⁰, безъ начало и край, но съдържа повече Златоустови слова, а само къмъ края Дамаскинови, и то: за св. Димитрия и св. Георгия. Писмо срѣдно-уставно, доста хубаво, съ ударения.

Заглавието на свети-Георгиевото житие гласи:

Мѣца априліа к г день стго великѣмъченика Геѡргіа, мѣченіе ѿ чѣдеса, Тлъкованы на простъ ѿзйкъ ѿ Дамаскій на йнока и иподіакона и стѣдита; и приведены ѿ грѣческій ѿзйкъ на блъгърскій ѿ Іосифа іеромонаха Рылскаго ѿбщаго дѣховника.

15. Ковачевски Сборникъ.

Соф. Нар. Библ., постъпилъ отъ Дупница подъ № 237. Има 299 л, 16⁰, безъ три отпреди и безъ край.

По езикъ, правописъ и съдържание спада къмъ Рилския кржгъ, и е преписъ отъ преписъ на Іосифовъ изводъ, но писмо по-едро и по-правилно и малко полегато; при това има и ударения. Кже края, отъ 263 л. нататкъ, захваща друга, твърде невяща, неупражнена ржка, която на последния (откъснатъ) листъ, безъ никакъвъ раздѣлъ отъ текста, пише: дозде написахъ и ѡзеше ми изводъ. и встаете слово несавръшено, и ради то многѣ поскрѣбехъ написахъ месеца мартѣа кѣ збѣг — ѿ ѿиі іѡсифъ. Това сжщо се чете и въ единъ попъ-Тедоровъ сборникъ, Соф. Нар. Библ. (Опись) № 322, и то пакъ следъ сжщото слово!

Сборникътъ билъ въ с. Ковачевци, Кюстендилско както се чете на втория листъ:

Сиа книга сиречъ слово ради поѣчение за васи работи кои има прочитати са се срице веровати какво ѡ кѣпи Иванъ ||ѿ Ковачевци Цоневъ синъ и майка мѣ Елица сто- 304 паница мѣ Денка. Приложи а ѡ свето Спѣа да слѣгѣва при попа Илия мѣцъ майа 13 день.

16. Михайловъ Сборникъ.

402 л. малка 4⁰ четливъ полууставъ. Съдържа 49 слова и други 37 заглавия — Страсти Христови, — като да сж отъ І. Брадати. Нова сръбско-българска редакция. Нередовно и дори неправилно ударение, западно наречие.

Има отпреди цѣлото съдържание на словата и на страсти Христови.

Книгата е отъ Самоковъ, а била въ Рилския манастиръ, което се вижда отъ записката на листа следъ съдър-

жанието: ѿхъ ѿче Іоане спасї всакаго хрѣтианїна и мене недостѣхъ Михаилъ грѣшнїй и члвчїнїй.

Страсти Христови сж руско-българска редакция, съ ѿ за иа — и само ѿ! ѿ се пише често като да е ж.

Постжпилъ въ Нар. Библ. отъ Самоковъ подъ № 204.

Къмъ Рилския кръжгъ дамаскини спадатъ и два сборника отъ еромонахъ Теофана.

17. Теофановъ дамаскинъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., постжпилъ отъ с. Горна-Бешовица, Врачанско, подъ № 1, а писанъ въ Пазарджикъ на 1778. г.

Писмо като Попъ-Теодоровитѣ дамаскини. Правописъ упростенъ и безъ ударение и само ѿ. Тукъ-тамъ извжтре се срѣща и по-хубаво полукурсивно писмо, вж. л. 134, 137, 139—144. Съдържа:

- 1) Отъ Дамаскина за Митаря и Фарисея л. 1 — 2) Въ неделю блуднаго л. 64. — 3) За второ пришествие л. 94. — 4) Въ неделю православную, слово Дамаскиново л. 141 — 5) Въ неделю к стѣго поста л. 191. — 6) Въ неделю г стѣго поста л. 212. — 7) Въ неделю д стѣго поста л. 229. — 8) Въ неделю е стѣго поста л. 237. — 9) Въ неделю з стѣго поста (Врѣбница) л. 245. — 10) На погребение Христова л. 263. — 11) Іоана Златоустаго, ради архиереи, иереи л. 278.

Следъ това слово — записъ: Съврѣшихъ сїю книжицѣ ѿ Митарѣ и Фарисеа до погребение гдѣ не тело: з Пазарджикъ при архиепископа Самѣила и протопопа кирѣ иерея Павла. ѿ манастирѣ рилски при егумена Поликарпа и шкефила Герасима — азъ еромонахъ Теофанъ писахъ не-потребенъ ни бгѣ ни члвкѣ — зѣна дѣфон.

На 1790 г. книгата била у Попъ Тодора Врачански, както се чете на предната кора:

Сїе книга кѣпи азъ попъ Андреа ѿ село Бешовица Горна за 4 гроѣ ѿ попа Тевдора ѿ Враца лето 1790 ѿ ваплошени Христова.

Еднакъвъ форматъ, почеркъ и правописъ има и други единъ Сборникъ недѣлни и празнични слова, постжпилъ въ Народната Библиотека отъ сакеларий Михаилъ Цв. Радупловъ и записанъ подъ № 220. Има 263 л. 16^о, но първитѣ му листи липсватъ, а следъ л. 263 следватъ молитви.

18. Теофановъ сборникъ.

То сж недѣлни поучения, писани пакъ отъ еромонахъ Теофана Рилски въ Пазарджикъ на 1778 г. у храмъ

спеніе Бѣ и при питропа папа киръ Павла, рскою грешною непотребанъ ни Бѣ ни члвкъ. На 1787 г. сжщата книга била у попъ Тодора Врачански, отъ когото я купилъ попъ Андрея отъ Горна-Бешовица, отдето и донесена въ Соф. Нар. Библ. (Опись № 349).

Писмо, езикъ и правописъ — сжщи, каквито сж попъ Тодоровитъ и други рилски сборници. Съдържа 32 недѣлни поучения. Цѣлото съдържание вж. Б. Цоневъ, Опись 374—379.

19—20. Къмъ Рилския кръгъ дамаскини спадатъ и ония два сборника, отъ които Качановски дава извадки въ книгата си Паметници болг. народ. творчества, 22—66: 1) изъ рукописи XVIII в. принадлежащей одному болгарину въ селѣ Рылѣ — обнародва слова за самовили и магесници, за лоши и добри жени, за Юва и за немилостиваго Петра — ||сѣ отъ Юсифови изводи; 2) изъ рукописи, хранящейся въ ³⁰⁶ библиотекѣ Рылскаго монастыря подъ № 53, XVII—XVIII вѣка — обнародва: слово за коледа и за св. Георгия, — но такъвъ ржкописъ сега нѣма въ Рилския манастиръ.

21. Македонски сборникъ.

Намира се въ Бѣлградската Академия № 323 (Стояновичъ № 114): 76 л. 8^о, и съдържа осемъ слова, повече отъ други автори, а само едно (за изповѣдь и причестъ) отъ Дамаскина. На края има поменикъ.

Правописъ не тѣй правиленъ. Употрѣбѣва ъ, ѡ, безъ ѣ и само ѣ (ѣ рѣдко).

Писанъ отъ разни ржце, затова и езикътъ му е твърде смѣсенъ, т. е. има дири и отъ черковнославянски и отъ сръбски, но вредъ прозира западнобългарско наречие. И чудно, че най-много сръбизми се срѣщатъ тъкмо въ онова слово, въ чието заглавие стои, че е преведено на български езикъ. Тоя сборникъ описва подробно и обнародва цѣлъ J. X. Васиљевић, Македонски зборник прошлога века (Спом. XXXI), 6—36, като се сили да докаже, че езикътъ му е сръбски!

22. Методиевъ сборникъ.

Соф. Нар. Библ. № 325. — Има 86 л. малка 8^о, хубавъ полууставъ отъ XVIII вѣкъ, нова сръбско-бѣлг. ред. Правописъ упростенъ. Употрѣбѣва само ѣ.

Съдържа 16 Златоустови слова, чието „оглавление“ стои на първия листъ.

Билъ имотъ на нѣкой-си монахъ Методий отъ Драгалевския манастиръ, както се чете на предната корица:

Сѣе словце повеза попъ Младенъ на ѿца Методиа више село Драгалевски мѣтирь 1800 окторѣа.

Почеркъ и правописъ подсѣщатъ на еромонахъ-Никифорова рѣка.

Съдържанието му вж. Б. Цоневъ, Описъ 312—314.

|| 23. Отъ Рилския кръгъ е и Сборникъ № 329 въ Соф. 307 Нар. Библ. съ 53 разни слова; има 145 л. 16°, упростенъ правописъ и само ѿ, съ ударение, безъ ꙗ, а ѿ идва вмѣсто меко и.

Съдържание вж. Б. Ц. Описъ, 325—329.

24. Отъ сѣщия кръгъ е и Сборникъ 333 (Соф. Нар. Библ.) отъ края нъ XVIII в., листи 234. 8°, но вече повлиянъ силно отъ черковнославянски езикъ.

25. Отъ тоя кръгъ е и Сборникъ № 354 въ Соф. Нар. Библ. отъ Самоковъ: 135 л. 8°, упростенъ правописъ безъ ꙗ и само ѿ, а ѿ по руски, съ правилно ударение; говоръ западенъ. Съдържа 19 разни слова. Цѣлото съдържание вж. Б. Ц. Описъ 382—385.

26. Преписъ отъ рилскитѣ дамаскини е и рѣкописъ № 131 въ Соф. Син. Библ., допратенъ отъ Карлуковския манастирь: 313 л. 16°, твърде невещо писмо, но езикътъ на стариятъ изводъ запазенъ. Правописъ упростенъ и само ѿ, а ѿ—за ѿ.

Съдържанието му вж. Спр. Оп. 206—208.

27. Западенъ (Софийски) говоръ се отразява и въ Сборникъ № 332 (Соф. Нар. Библ.), нѣкогашно притежание на Мано Калпакчи отъ София, който белѣжи нѣкои случки отъ 1767 год., нататѣкъ.

Езикъ и правописъ—както въ рилскитѣ сборници.

28. Даскалъ-Петковъ Сборникъ.

Соф. Нар. Библ. № 324, между разни молитви, черковни правила и пр. има и нѣкои слова (за самовили и магесници), каквито има въ сборницитѣ отъ Рилския кръгъ. Езикъ и правописъ — като на Юсифовитѣ сборници. Писалъ го „Даскалъ Петко ортаційски съ Ценко“.

Съдържание вж. Б. Ц. Описъ, стр. 308—311.

Съ разширение на дамаскинската книжнина чрезъ преписи по Българско се явяватъ смѣсени сборници, въ които се кръстосватъ извори и говори тѣй, че става дори мѣчно да се установи едното и другото. При това къмъ края на XVIII в. 308

се намѣсватъ и руски извори, отъ които се внасятъ други редакции съ други правописъ. Такива смѣсени сборници има доста въ нашитѣ ржкописни сбирки. Такъвъ е напр.

Сборникъ № 435, Соф. Народна Библ., допратенъ отъ Елена, писанъ презъ XVIII вѣкъ на източень говоръ съ руски смѣсици. Има 212 листа и съдържа слова и отъ срѣдногорски и отъ рилски изводи.

Съдържание вж. Б. Ц. Описъ, 354—356.

Смѣсенъ сборникъ е и ржкописъ № 435 отъ сжщата библиотека, що го писалъ Върбанъ нѣкой-си, въ Пазарджикъ, презъ XVIII вѣкъ; 190 л. 16^о, нехубаво писмо, упростень правописъ, ѣ и ѣ, и ѡ за ѡ, безъ ударения. Съдържа 22 твърде разнообразни слова отъ рилски и срѣдногорски извори.

Цѣлото му съдържание вж. Описъ, 450—453.

Къмъ смѣсенитѣ сборници спада и Шуменски Сборникъ. Соф. Нар. Библ. № 334, съдържа разни статии Дамаскинови и други, между които и Повесть за падането на Цариградъ. Изглежда, че тоя сборникъ е съставенъ отъ срѣдногорски, рилски и руски извори. Има 358 л. 4^о, писмо нехубаво и правописъ неправиленъ съ черковнослав. примѣси.

Съдържание вж. Описъ, 335—341.

Смѣсенъ сборникъ е и единъ ржкописъ, що е въ Габровската Априловска гимназия отъ Николая даскалъ Селвiovски и отъ ученика му Иванча, на киръ Петра Іwановичъ синъ, 1825. Заслужва на особено да се опише.

Заедно съ набожнитѣ слова на дамаскинитѣ и други сборници презъ XVII и XVIII вѣкъ се срѣщатъ и записки за съвременни събития и случки, отъ които нѣкои, бидейки писани още преди Паисиевата история, се явяватъ като нейни предходници. Такива записки сж тѣй сжщо важни извори за историята на езика ни отъ третия му, новобългарски периодъ. По-крупни отъ тѣхъ са:

1) Попъ-Петровъ лѣтописень разказъ отъ времето на турско-австрийската война презъ 1690-г. Намира се въ единъ апокрифенъ сборникъ отъ XVI вѣкъ (Соф. Нар. Библ. || № 433), а обнародванъ първомъ отъ Дринова въ ПСп. III 309 8—11 и после въ моятъ Описъ на стр. 447—8.

2) Попъ-Методиевъ разказъ, за какъ се потурчили Цепинскитѣ българи, забелѣженъ въ единъ пергаментенъ трѣбникъ (сега изгубенъ), а обнародвалъ го Стефанъ Захариевъ (Опис. на Татаръ-Пазар. кааза, Вiena, 1870 год.). Понеже тая твърде ценна книжка е рѣдкость, а разказътъ е много важенъ и отъ филоложко и отъ исторично гледище,

предавамъ го тука цѣлъ — да се види и една страничка отъ български патила:

Който тѣрскій амира царь Мехаметъ наръканъ ловѣць подігна сефѣрь на Мора та испрати 105 хиляди войскъ по море и 150,000 по сухо, тогись додоха ва Плѣднь градъ 6 пашъ та премнаха йъзъ Пещеръж, и Мехаметъ паша съ много иеничеръ доде ва Цѣпина на Костантово. и сабра васъ попове и кмѣтове та гы тѣри ва версгы и каза: брѣхъ хаинларъ васъ Алий Османъ Патиша милсва та не давате царѣво, само кога трѣба помагате на нашата вѣскя, и ныѣ вы милсваме като нашите иеничере, а выѣ сты йскали да дйгате глава на ваша царь. Тогись банъ Велю и прѣпопъ Костантинъ отговѣриха: честйги везиро, нашите мѣмчета до скоро са были са царските вѣдскы по Тѣносъ, по Траболсъ и Мисйрь, че що видяхте грѣзно отъ насъ? И пашата каза: выѣ лажете; мене обади карабашотъ ва Фѣлибе (Плодински митрополитъ проклѣтъ Гаврилъ). И тѣ казаха: онъ насъ не заповѣда, тачѣ ѳти мѣ не даваме версмы, та ни клеветѣти. И пашата отговѣри: еий сте и выѣ касре, ѳти да не давате? ѳто че сты асыи! И повелѣ на иеничерете да гы искѣлятъ сыте. Тогись нѣкои каримамъ Хасанъ ѳца сѣмѣли пашата да гы просты ако се потѣрчатъ. И на Гѣргювдѣнь се потѣрчиха банъ Вѣлю, прѣпопъ Костантинъ, попъ Гѣѳѣрге и попъ Димйтръ, ва Костантово, и сыте кмѣтове и попове отъ дрѣзите сѣла. И като бѣше много гладна, пашата остави още четйри ѳци да ны тѣрчатъ, и кой се потѣрчатъ да ймъ дадатъ жито за ѳденне. И днь отиде прѣсъ Разлѣга ва Солънь. Нашите се тѣрчиха до Богорѣдица (авгѣста). Който се не истѣрчиха, едны искѣлаха, дрѣзы бѣгаха по гора та и тамъ избѣрѣха кѣщи те. И Асанъ ѳца пѣсна много кѣнѣ ва || градѣтъ, та докараха жито отъ Бегликъ-ханъ и стѣварѣго ва црѣквите стаа Пѣтка и стѣи апостѣль Андреа ва Костантово, и раздаде на потѣрчените кѣщѣ по двѣ мѣри рѣжь и двѣ мѣри прѣсо. Та че на Петковдѣнь доде ферманъ отъ царотъ да се сабератъ блѣгарете та да станатъ рана, да даватъ харачъ и веримъ и да хѣдѣтъ на ангарѣна и само тѣрчето да отиватъ на войскя. И събраха се бежанцѣ те та съградѣха кѣщѣ ва Камъниѣць и Ракйтово. Тогись повечето бежанцѣ отъ страхѣтъ отидоха при Старарѣка та съградѣха ново сѣлище Батѣево. Асанъ ѳца за кашмѣръ натѣра потѣрниците та расипаха сыте црѣкви отъ Костѣнець до Станимѣка — 33 монастыре и 218 црѣквы. И така Божию попѣщенію расипаха се блѣгарѣ те ва Цѣпина. Помѣний Господѣ грѣшнаго и недѣстойнаго раба твоего попъ Метѣдіѣ Драгйновъ отъ сѣло Коровѣ. Записа се ва лѣто 41 (1600).

Датата вѣроятно не е дописана; защото събитието е станало на 1657 година.

Дамаскинитѣ съ разнитѣ преписи владѣять у българитѣ презъ XVII, XVIII и презъ първата половина на XIX вѣкъ; между тѣхното множество се появява презъ 1765 година, допаднала отъ далечна Света-гора, словено-българската история на хилендареца Паисия, която, истина, внася родолюбно чувство у българскитѣ четци, ала съ нищо не влияе върху езика на българскитѣ книжовници, а наопаки, преписвачитѣ ѝ упражняватъ върху нея свои влияния: тя бива увлѣчена въ общия виръ на дамаскинитѣ, безъ да остави нѣкоя трайна дия въ българската книжнина; 100 години преди и 100 години следъ нейната поява се преписватъ сѣ дамаскини, та и първитѣ наши печатни книги презъ XIX вѣкъ сж пакъ дамаскини. Затова, не отказвайки нейното народобудно значение, мисля, че Паисиевата история не заслужа да се подига чакъ толкова въ литературно отношение, та да се отваря съ нея новобългарската книжнина и ней за любовъ да занемарваме вѣковна новобългарска книжнина преди нея.

Паисиевата история по своятъ езикъ, правописъ и писмо спада и тя къмъ единъ дамаскинский кржгъ — къмъ Рилския, || както явно показва нейниятъ оригиналъ, що е въ Зографския манастиръ, издаденъ отъ Й. Ивановъ (Исторія славѣноболгарская, собрана и нареждена Паисіемъ іеромонахомъ в лѣто 1762. София, 1914). Па както дамаскинитѣ, тѣй и тя, чрезъ по-нататѣшни преписи, бива промѣнявана, допълняна, та се явяватъ и отъ нея смѣсени преписи. Тѣй още първиятъ нейнъ преписвачъ на 1765 г., Стойко ерей (Софроний), внася нѣкои церковнославянщини въ правописа, а следъ него, колкото повече се преписва по източна България, толкова по-смѣсенъ става нейниятъ текстъ, езикъ и правописъ. Вж. за това повече въ статията ми „Отъ коя книжовна школа е излѣзълъ Паисий Хилендарски“, Слав. Гласъ X, кн. 5—6.

311

Съ дамаскинитѣ и съ Паисиевата история минаваме въ XIX вѣкъ, когато се появяватъ вече новобългарски печатни книги, които сж обилни извори за историята на езика ни; по тѣхъ може да проучаваме не само живата народна речъ (особено по ония, що съдържатъ по-чистъ народенъ езикъ), но и развитието на езика ни като органъ на българската книжнина. Тукъ обаче ще изоставимъ новобългарскитѣ печатни извори, а ще кажемъ само две думи за началото на новобългарската печатна книга.

Обикновено се приема, че първа новобългарска печатна книга е Софрониевиятъ Кириакодромионъ, печатанъ на 1806 год. Но 155 год. преди нея излиза единъ български молитвеникъ, нареченъ Абагаръ, съставенъ за българскитѣ католици отъ Филипа Станиславовъ, wd великие

България бискуп. Вж. за тая книга, А. Теодоровъ, Български книгописъ, дѣлъ I (притурка), 150—156. А цѣлата книга издаде факсимилно К. Кузьминскій, Москва 1896 г.

Словесно градиво и нови извори и помагала за история на българский езикъ.

Устни или словесни извори за история на българский езикъ съставятъ всички говорни материали, които сж вече записани, или могатъ да бждатъ записани направо отъ живата българска речъ по всичкитѣ ѣ говори. По словеснитѣ материали изучаваме не само сегашното състояние на българскитѣ говори, но тѣй сжщо и давното минало на родния ни езикъ; защото всѣки нашъ говоръ е запазилъ у себе си по нѣкоя старинность, било откъмъ звукова, било откъмъ видословна страна, било пъкъ какви-годе старинни изрази. 312

Но, разбира се, че на първо мѣсто словеснитѣ или народни творения иматъ за насъ диалектоложка важность; защото, каквито старини и да намираме въ тѣхъ, тѣ сж пакъ за смѣтка на говора, отдето сж прибрани.

Но покрай диалектоложката важность устнитѣ или словесни материали иматъ и друго — фолклорно значение, което засѣга далекъ задъ границитѣ на българската народность; защото, докато словеснитѣ народни произведения, като диалектни материали, показватъ нашето народно единство, то като фолклорни материали тѣ не само свързватъ насъ като народно цѣло, но ни разкриватъ и етнични връзки съ близки и далечни чужди народи.

Освенъ това народнитѣ умотворения могатъ да се разгледватъ и като произведения на българската художествена мисълъ, като естетични творения на българския народенъ гений.

Тукъ обаче нѣма да се впускамъ нито въ тѣхното разглеждане и оценка, нито пъкъ ще изброявамъ цѣлата имъ библиография; защото съ тѣхъ не е като съ книжовнитѣ наши извори, повече недоизследвани и прѣснати по всички краища, а съ твърде малко изключения, тѣ сж достъпни всѣкому за непосредна проука, пъкъ напоследъкъ почнаха да се явяватъ у насъ и отдѣлни библиографии по словесното градиво, които ще отбелѣжимъ вече не като книги, съдържащи само фолклорно градиво, но и като помагала за изследване езика ни въ живата му речъ. Защото помагала за история на българский езикъ сж не само езикословнитѣ съчинения, разследващи въпроси отъ общата наша граматика, нѣкой говоръ или група говори, но и всички ония книги, дето покрай сурови материали се даватъ и нѣкои белѣжки, обяснения, разпредѣления и пр., т. е. дето се вижда, че е боравила научна ржка и спомогнала

да се използват по-лесно съответните материали. По този начин термини изворъ и помагало, кога се отнасят до живата реч, се сливат, понеже повечето печатни работи, които съдържат народно-словесно градиво, сж въ сжщо време извори и помагала.

Сводъ на работитъ по българския фолклоръ до 1889 год. даде проф. Д-ръ Шишмановъ, който въ първия томъ на Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, основанъ отъ него при нашето Министерство за народна просвѣта, напечата една хубава студия за значението и задачата на българската етнография. Въ тая си студия Шишмановъ говори главно за развитието на фолклора у разнитъ народи, посочва какво голѣмо значение има той и за насъ, а подъ линия дава въ хронологиченъ редъ всички работи по българскитъ народни умотворения, излѣзли до 1889 год.

Втора вече по-обширна библиографска работа по българския фолклоръ и по българска диалектология до 1904 г. даде Мария Маждракова: Библиографиченъ прѣгледъ на обнародванитъ материяли и изслѣдвания по българската диалектология, Изв. Сл. Сем. I (1904—5), стр. 141—172.

Още по-обширна е библиографията на Хр. Герчевъ, която рекапитулира и допълня горната работа на Маждракова и стига до 1910 год. Печатана е пакъ въ Изв. Сл. Сем. III (1908—10) подъ заглавие: Погледъ върху развоа на българската диалектология, 606—674.

Специална, системна и твърде подробна библиографична работа по българскитъ народни пѣсни имаме отъ Антонъ П. Стоиловъ: Показалецъ на печатанитъ презъ XIX вѣкъ български народни пѣсни; излѣзли до сега две части: I часть (1916 г.) съдържа показалецъ на пѣснитъ, печатани отъ 1815 до 1860 год.; II часть (1918 г.) отъ 1861 до 1878 г. Вѣроятно сжщиятъ нашъ ревностенъ фолклористъ ще ни даде съ време показалецъ на пѣснитъ и отъ 1878 г. до днесъ.

Съ нашитъ народни приказки, легенди и обичаи се занимава у насъ проф. М. Арnaudовъ, който ги разглежда сравнително, за да установи тѣхниятъ етниченъ произходъ, а класификация за тѣхъ дава въ АСб. XXI, 1—102. Опитъ за класификация на българскитъ народни приказки.

Българскитъ народни гатанки е изследвалъ и класифициралъ най-добре многонадеждниятъ, но рано починалъ д-ръ Хр. П. Стоиловъ: Класификация на българскитъ народни гатанки (негова докторска дисертация), АСб. XXX, 1—146.

Подробна и системна библиография на словеснитъ материали, както и на работи върху тѣхъ, ще дамъ, заедно съ общата библиография по български езикъ, която ще съставя особенъ дѣлъ: Извори и помагала за история на българския

езикъ; но тукъ, къмъ края на главата подъ сжщо заглавие и въ тѣсна връзка съ нея смѣтамъ за нужно да покажа, какво се е работило въ чужбина върху нашиятъ езикъ, понеже това е и по-неизвестно у насъ.

Когато въ края на XVIII вѣкъ начена да се говори и пише за славянски езикъ и славянско родство, български езикъ се и не споменуваше; не се споменува той и въ Сравнителния речникъ на Екатерина II (Петербургъ, 1791), дето сж дадени думи отъ 12 славянски наречия. Добровски, първи авторитетъ по славянска филология тогава, рецензирайки тоя речникъ (Slovanka, II, 189) поправя само редътъ на славянскитѣ наречия, безъ да забелѣжи, че между тѣхъ липсува български езикъ. Това забелѣжи Вукъ Караджичъ на 1822 год. въ своя Додатак к Санктпетербургскимъ сравнителнымъ рѣчницѣма свију језика и нарјечија с особитимъ огледѣма бугарског језика, дето поправя грѣшкитѣ въ тоя речникъ досежно илирски и сръбски и придава къмъ това съответнитѣ думи и по български. Въ тоя си Додатак Вукъ дава и първи образци отъ български езикъ, именно две евангелски четива и 27 народни пѣсни по разложки говоръ, следъ което дава като „поговоръ“ (послесловие) нѣкои граматични белѣжки за български езикъ; това е първа българска граматика, която, макаръ и много кратка (само седемъ странички), дава за онуй време твърде ясно и точно понятие за граматичнитѣ свойства на езика ни. Заедно съ това даровитиятъ сръбски етнографъ и филологъ разрешава още тогава по най-разумень начинъ българския правописень въпросъ. Вуковиятъ Додатак е препечатанъ заедно съ неговитѣ Скупљени граматични и полемични списи, кн. II, 178—240. Београд, 1895.

|| Какъ сж схващали положението на българский езикъ 315 и какво сж работили върху него Добровски, Копитаръ и Миклошичъ, вж. студията на професоръ Милетича, Д-ръ Францъ Миклошичъ и славянската филология, МСб. V, 354—499. Въ тая хубава студия е засегната научната дейностъ и на много други славянски и неславянски учени по изследване старобългарский езикъ още преди Миклошича. Още повече вж. Ягичъ, Исторія славянской филологіи (томъ I отъ Славянская Энциклопедія, Спб. 1910 г.), дето сж посочени дѣлата на всички слависти преди и следъ Миклошича. Съчиненията на Миклошича засѣгатъ повече старобългарский езикъ, който той наричаше старословенски, докато новобългарски взима у него твърде малко мѣсто. Макаръ Миклошичъ да си имаше своя особена теория за произхода на първата славянска писменность, неговитѣ изследвания на стария нашъ езикъ сж общо-признати: той тури здрави основи за по-нататѣшна работа по старобългарски и по сравнително славянско езикознание;

затова съчиненията му сж за единъ български филологъ не само помагало, но и необходима основа, неминуемо ръководство, безъ което не може вървѣ напредъ.

Следъ Миклошича за български езикъ отъ виднитѣ слависти сж писали най-много Ягичъ и Лескинъ, по пакъ повече върху първия периодъ на българский езикъ.

Ягичъ бѣше дълго време професоръ на Виенския университетъ, а сега е въ оставка.

Лескинъ държа до смъртта си (1916) катедрата по славянска и литовска филология при Липисканския (Лайпцигски) университетъ.

За научната дейность на достойния Миклошичевъ наследникъ Ватрославъ Ягича, готви обширна работа Павелъ Орѣшковъ, който напечати нѣщо отъ нея въ Изв. Сл. Сем. III, Ватрославъ Ягичъ, кратъкъ очеркъ на живота и дейността му до сега, стр. 545—606.

За Лескина още нѣма пълна биография, освенъ единъ кратъкъ поменъ отъ ученика му, Берлинския професоръ Karl Brugmann: Worte zum Gedächtnis an August Leskien (Verhändl. der Sächs. Ges. d. Wiss., phil., 68.), затова ще кажа нѣщо повече за тоя крупенъ славистъ и добъръ български приятель.

Четирийсгодишната научна дейность на Лескина се развива въ областта на литославянското езикознание; но съ изключение на три негови работи по литовски езикъ¹⁾ и единъ сборникъ отъ литовски народни умотворения, всички останали негови работи се движатъ сѣ въ областта на славянскитѣ езици и то предимно въ областта на старобългарски и сръбскохърватски. Ученикъ на знаменития Шлайхера, при когото ходилъ да следва, следъ като билъ положилъ вече докторски изпитъ, Лескинъ усвоилъ бързо всичко, що бѣ известно до тогава въ сравнителното езикознание, а следъ това можа да прибави и отъ своя страна нѣкои нови езиковни принципи, които спомогнаха и спомагатъ още за изследване индоевропейскитѣ езици. И допреди Лескина славянското и общото езикознание, благодарение Хумболту, Шлайхеру и Миклошичу, бѣше доста напреднало, но сѣ пакъ старитѣ похвати, наследени още отъ гръцкитѣ и римски граматичи, не даваха свободенъ просторъ за по-широко схващане езиковнитѣ явления. Съ своето съчинение *Die Deklination im Slavischen und Germanischen* (1876), наградено отъ ученото

¹⁾ Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen (1884);

Die Bildung der Nomina im Litauischen (1891);

Volkslieder aus Willkischken, Arch. IV, 590;

Litauische Volkslieder und Märchen aus dem preussischen und russischen Litauen, издаде заедно съ Бругмана, 1882.

дружество Князь Яблоновски въ Липиска, Лескинъ разви и затвърди въ науката новъ принципъ за обясняване много езикови форми, принципъ, нареченъ аналогия, който играе тъй важна роля въ развитието на всички езици, и съ това стана важенъ стълпъ на тъй наречената младограматична школа въ Германия.

Научната дейностъ на Лескина се разви, обаче най-много въ областта на старобългарски езикъ, и съ това той се приближава до българската наука. Лескинъ бѣше първи между ученитѣ, който изработи най-практична и при това пакъ съвсемъ научна старобългарска граматика: *Handbuch der altpulgarischen (altkirchenslavischen) Grammatik*, която авторътъ 317 издаде въ петъ издания и при всѣко ново издание сѣ внасяше по нѣкое ново подобрене. Тая Лескинова граматика е сега общопризнато и най-сгодно помагало по старобългарски езикъ и служи на всички, желаещи да се запознаятъ съ езика на нашитѣ прадѣди; чрезъ нея се носи по цѣль свѣтъ название „старобългарски“ за славниятъ езикъ на Кирила и Методия, защото Лескинъ първи между нѣмскитѣ учени го нарече тъй, па тъй ще го наричатъ и следъ него всички, които се ползватъ отъ неговата граматика.

Покрай това си, да го кажемъ, училищно ръководство по старобългарски, Лескинъ изработи и друга по-пространна и по-научна граматика за старобългарски езикъ, която издаде на 1909 год., подъ название *Grammatik der altpulgarischen Sprache*, дето нашиятъ старобългарски езикъ се разглежда откъмъ историко-сравнително гледище. За да се изработи едната и другата граматика, Лескинъ посвети много време, да изучава старобългарскитѣ писмени паметници, та и напечата нѣколко свои студии, основани върху тѣхъ, като: *Die Vokale ъ и ѣ in den sogenannten altslovenischen Denkmälern der kirchenslavischen Sprache*, Leipzig, 1875; *Die Uebersetzungskunst des Exarchen Johannes*, Arch. XXV, 48; *Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis*, Abhandl. d. Sächsischen Ges. d. Wiss. 1909.

Отъ другитѣ славянски езици Лескинъ се е занимавалъ най-много съ сръбско-хърватски, и то както съ езика, тъй и съ литературата сръбско-хърватска. Особено ценни сж неговитѣ студии по сръбско-хърватското ударение, което той бѣ изучилъ до най-малки подробности и написа *Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen*, Abhandl. d. S. Ak. 1885—1893; *Untersuchungen über Betonungs- und Quantitätsverhältnisse in den slavischen Sprachen*, Arch. XXI, 321, XXIV, 104. Занимавалъ се е и съ българското ударение, както може да се види отъ една негова работа въ Ягичевия Archiv: *Die Betonungstypen des Verbuns im Bulgarischen*, Arch. XXI, I.

Занимавайки се съ литославянското ударение Лескинъ първи откри единъ важенъ акцентенъ законъ, който има значение за всички индоевропейски езици, а именно, че двата вида дълго ударение въ литовски, наречени — едното провлѣчено (Schleifton), другото натъртено (Stosston) — даватъ различни последици въ краесловие, а именно: провлѣчена дължина си остава, а натъртена — бива скратена. Възъ основа на тоя законъ се обясняватъ и много акцентни явления въ югоизточнитъ славянски езици, въ които е запазено старото неопредѣлено подвижно ударение, както що е въ български, сръбско-хърватски, руски и словенски.

Паралелно съ литовската народна поезия Лескинъ изуча дълго време и сръбската епика, та издаде на 1910-и 1911 год., три свои работи по тая частъ: *Ueber Dialektmischung in der serbischen Volkspoesie*, Sitz. Sächs. 129; *Zur Wanderung von Volksliedern*, *ibid.* 177; *Zur Technik der serbokroatischen Volkspoesie*, *Indogerm. Forsch.* XXXI, 413.

Преди смъртта си Лескинъ успѣ да напише и една обширна сръбско-хърватска граматика, ала напечата отъ нея само I томъ: *Lautlehre, Stammbildungslehre und Formenlehre der serbokroatischen Sprache*.

За насъ българитъ професоръ Лескинъ има не само чисто научни заслуги, но и културно-политически; презъ неговата катедра сж минали почти всички наши видни филолози, а освенъ това той, бидейки постояненъ сътрудникъ на Брокхаузовата Енциклопедия, водѣше отдѣла за България и даваше най-безпристрастно всички сведения за нашето отечество, а при това въ разни други случаи, кога се явѣше нужда, проф. Лескинъ не отказваше да напише или каже съчувствени думи за българското дѣло.

За значението на други слависти, чиито работи засѣгатъ малко или много нашиятъ езикъ, като Калайдовичъ, Востокъвъ, Шафарикъ, Погодинъ, Бодянский, Срезневски, Прейсъ, Григоровичъ, Билярски, Ундольски, Рачки, Даничичъ, Крекъ, Natala, Gebauer и др. вж. у Ягича, *Исторія славянской филологіи*. Тукъ ще се поспремъ обаче върху работитъ на ония славянски учени, които обогатиха българското езикознание съ по-крупни приноси и които горе само пжтемъ споменахме; тѣ сж на първо мѣсто:

|| 1) D-r Antoni Kalina, *Studyja nad historyją bułgar-skiego języka*, I—II, Краковъ, 1891 год.

2) П. А. Лавровъ, *Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка*, Мва 1893 год.

3) Т. Флоринскій, *Лекціи по славянской филологіи*, Кіевъ, 1895 год.

Първитѣ две съчинения сж отдѣлни книги, въ които се разглежда само българский езикъ, а третѣто е частъ отъ едно крупно дѣло по Сравнителна граматика на славянскитѣ езици.

1) Върху съчинението на Калина има у насъ две критики, отъ двама наши видни учени; една отъ Дринова, въ Славянско обозрѣніе, 1892 г. кн. X (на български преведена отъ Д-ръ А. Боруйски, ПСп. 40, стр. 664—671), другата е отъ Милетича, разгледана заедно съ книгата на Лаврова: Два труда по историята на български езикъ, МСб. X, крит. 3—62. Първата е доста кратка и много блага, докато втората е по-обстойна и твърде строга; но ако вземемъ златната срѣда пакъ ще трѣбва да признаемъ, че съчинението на Калина има крупни грѣшки и недостатъци. То ще остане само съ славата си, че е първи опитъ да се изложи историята на българский езикъ, ала опитъ съвсемъ несполучливъ.

Грѣшкитѣ на Калина произлизатъ главно оттамъ, че авторътъ не е достатъчно запознатъ съ българский езикъ и говоритъ му. Калина, както самъ казва, пжтувалъ по България, изучавалъ говори и паметници (въ София и Пловдивъ), но кога дойде да тълкува звуковитѣ и формални особености на българский езикъ, забърква се и при най-обикновени въпроси.

Но и разсжжденията му за началото на българский езикъ и за отношението му къмъ другитѣ славянски и балкански езици не издържатъ критика; той се мжчи да представи образа на нѣкогашниятъ югославянски езикъ, и понеже историята му не помага, той извърща езиковитѣ факти тѣй, че извежда твърде нескопосни заключения. Тѣй напр. твърди, че югославянитѣ имали едно време общъ изговоръ за *tj* — *št*, което следъ разни превръщения дава всичкитѣ други изговори: *št*, *tš* — *h* — ч.

А за *ръ-лъ* приема, че въ общиятъ югославянски езикъ се изговаряли *ar-eg*! Едното и другото твърдение на Калина ||произлиза отъ едно негово предвзето мнение, отъ стремежъ, да 320 приведе югославянскитѣ езици въ родственна връзка съ полски: югославянското праезично *st* било на просто превърнато полско *ts*, па и *ar* и *eg* отговарятъ на полски изговоръ!

Влиянието отъ полски езикъ върху югославянски авторътъ вижда и въ двойния български изговоръ на *ѣ*, като *и* и като *іе*, който изговоръ Калина приема за първиченъ и свойственъ едно време на всички югославянски езици!

Даже и въ изговора на *ѣ* и *ѣ* Калина търси нѣкаква общностъ между полски и югославянски — поне на половина — понеже приема, че *ѣ* било изговаряно *а*, пъкъ *ѣ* — *е*.

Всички тия криви заключения авторътъ основава ту върху мѣстни названия, записани отъ грѣцки и римски писатели, ту върху късни ръкописи, въ които звуковетѣ не сж запазили първичния си изговоръ.

Самата метода на автора не е научна, нито практична; той захваща историята на българ. езикъ не отъ старобългарски, т. е. отъ първия периодъ, а, наопаки, отъ третия — отъ новобългарски, а кара назадъ къмъ старобългарски! Такава метода, такъвъ редъ на историческо разгледване стои въ противоречие съ себе си!

Говорейки за изговоръ водѣ, главѣ и пр. авторътъ приема, че тукъ *a* се снижило въ *z* безъ да обяснява, защо. — Значи, не му е било известно, че тукъ имаме работа съ нѣкогашната винителна форма на *ж*.

Неясенъ му е тъй сжщо и прегласътъ на *ѣ* въ източнобългарски, та го туря въ връзка съ съгласнитѣ следъ *ѣ* — като въ полски!

Въпросътъ за носовкитѣ тъй сжщо му е съвсемъ неясенъ; той дори приема, че на български езикъ е свойственъ изговоръ *у*, защото го намѣрилъ въ нѣкои ржкописи въ Пловд. Народ. Библ., безъ да забелѣжи, че тѣ сж отъ сръбска редакция.

Отдѣлътъ за съгласнитѣ е разгледанъ тъй сжщо не системно и съ много погрѣшни тълкувания. Въпросътъ за *tj—dj* е тъй забъркано поставенъ и разгледанъ у Калина, че не виждашъ никакво правилно разпредѣление на българскитѣ говори откъмъ тая страна, а нито пъкъ правилно тълкуване за произхода на разнитѣ замѣни за *tj—dj* въ бълг. езикъ — ||Калина взима примѣри отъ Качановски като: майтъа, девойтъа 321 за правилни и ги навежда като преходъ на *к'* — въ *т'*!

Формитѣ пъкъ сж разгледани у Калина съвсемъ разбъркано. Главното му становище е, че разпадането на формитѣ въ българския езикъ не трѣбва да се приписва на чуждо влияние, а да се обясняватъ като самородни процеси. То добре, но щомъ захване да тълкува тия процеси, той се заплита често пжти въ невѣроятни предположения. Па и тълкувания въ сжщность нѣма, защото авторътъ само съпоставя новитѣ форми съ старитѣ, ала грѣшката му е, че тая съпоставка не е винаги сполучлива; тъй напр. по двори, по селу, му сж мѣстни падежи!

За членната форма *м. р.* приема такова тълкуване, което впрочемъ и нѣкои наши доморасли книжовници застѣпватъ, а именно, че е само *т*: ратай-*т*!

Глаголнитѣ форми не сж изложени въ такъвъ редъ, щото да има нѣкакъвъ прегледъ. Авторътъ ни дава дори и класификация на глаголитѣ, ала я дава погрѣшно. За помощния глаголъ съм различава три изговора: *съм*, *съм* и *есъм*!

2) Книгата на Лаврова се движи въ по-скромни размѣри, та и грѣшкитѣ въ нея не сж тъй многобройни. Освенъ това

Лавровъ се ползува съ повече извори и помагала отколкото Калина. Но както Калина, тъй и Лавровъ разглеждатъ българский езикъ не толкова исторически, колкото описателно, съпоставяйки само новобългарскитъ звукове и форми съ съответнитъ старо-български.

Преди всичко Лавровъ нѣма опредѣлено гледище за старобългарский езикъ, за който говори ту като за езикъ на българскитъ славяни, ту като за отдѣленъ славянски езикъ „черковнославянски“. Въ изследването си върху българский езикъ Лавровъ не е никакъ самостоенъ; той се води напр. по Фонетика почти само по моята дисертация „Источнобългарски Вокализъмъ“ МСб. III и IV, а по Морфология най-много по статията на Милетича „Старото склонение въ днешнитъ български говори“ МСб. II.

|| И Лавровъ не е вникналъ добре въ новобългарския вокализъмъ, щомъ разгледва наотдѣлно звуковетъ: ъ, ж и ѡ, ѡ и ѣ и ѣ. Ако бѣше схваналъ, какъвъ паралелизмъ владѣе въ всички български говори откъмъ замѣната на тия звукове, щѣше безъ-друго да ги разгледва заедно.

Лаврову не сж известни всичкитъ замѣни за ж и ъ въ българскитъ говори, напр. родопското ѡ смѣсва съ чепинско и дебърско ѡ, та и за ѡ не споменува.

Нему не е ясна и срѣднобългарската юсова замѣна и не може да я приведе въ връзка съ днешниятъ изговоръ на ж и ѡ.

По въпроса за ероветъ владѣе цѣлъ хаосъ у Лаврова; понеже не схваща оня паралелизмъ, за който споменахъ, нему и не е никакъ ясно, защо ъ се изравнява съ ѡ, защо и ѡ се изговаря като ѡ. Въ кои случаи и въ кои говори се замѣстватъ ероветъ съ ясни гласни, Лавровъ тъй сжщо не опредѣля.

Лавровъ не вѣрва, че изб. лѣтѣн е отъ по-предишно летен, а излиза направо отъ лѣтѣнъ, ала безъ да казва, защо именно, а навежда само примѣри отъ Григоровичевъ Псалтирь (?), че се пишело пѣсокъ и пѣсъкъ, примѣри съвсемъ неумѣстни тука.

Редукцията на гласнитъ тъй сжщо криво схваща Лавровъ; па даже не разбралъ, че корѣн, пепѣл, ангѣл, девѣр и пр. има да се изговарятъ съ меки съгласни, та ги цитира тъй: (корѣн), пепѣл, ангѣл, девѣр.

Въпросътъ за ѣ не е никакъ ясно изложенъ, макаръ че е могаль да се ползува отъ моята студия.

Отъ консонантизма най-важниятъ въпросъ — за к'-г' отъ dj-tj е представенъ съвсемъ непълно и неточно. Нищо се не споменува за дѣлежъ на българский езикъ възъ основа на цѣ-жд.

Въ отдѣла за формитъ има тъй сжщо много грѣшки: всѣка форма на а му е род. падежъ: монастыря, вѣтъра —

чисто членни форми, той ги схваща като родителни падежи! Впрочемъ това криво схващане се поддържа и отъ нѣкои наши домашни филолози.

За членътъ изобщо Лавровъ не дава никаква разпредѣлба по говори ни по епохи — тъй както много други граматични появи въ българския езикъ сж оставени безъ никакво прагматично обяснение.

За глаголитъ не дава ясна класификация.

|| Лавровъ говори и за ударението, но тъй смутно и не- 323
опредѣлено, че единъ чужденецъ не би си съставилъ никакъ ясно понятие за новобългарското ударение.

При всичкитъ си недостатъци Лавровото съчинение не е лишено и отъ добри страни и сѣ пакъ би могло да послужи за помагало по история на българския езикъ, или поне за конспектъ по нея, за ония чужденци, които биха желали да иматъ що годе понятие за нашия езикъ и мѣнидбитъ му. Авторътъ прибавилъ къмъ книгата си извадки отъ нѣколко новобългарски дамаскини, а тъй сжщо и доста богатъ словарь, изваденъ отъ разни дамаскини въ Русия.

3) Отдѣлътъ за българския езикъ въ съчинението на Флоринскій „Лекції по слав. языкознаніи“ заема въ първата му часть 140 страници. На първо мѣсто Фл. дава библиография по български езикъ, като дѣли работитъ по българско езикознание на петъ дѣла: граматика, материали по история на българския езикъ, работи по българска диалектология, речници и народни умотворения.

Следъ това описва доста вѣрно границитъ на българската речъ, но дава твърде неблагоприятна статистика за българското племе, защото изкарва българитъ само на 3,200,000!

Следъ това дава кратки сведения за историческитъ сѣдби на българския езикъ, дето навежда примѣри за замѣни между гласни стъ сръднобългарски паметници. Говори тъй сжщо и за формитъ и казва една права истина — че българския езикъ е прекаралъ най-много мѣнитби отъ всички славянски езици. Понеже това се излага само описателно и няма и никакви грѣшки; но щомъ авторътъ заговори за новобългарскитъ звукове, дето трѣбва да дава и нѣкакво тълкуване, пада веднага въ грѣшки; тъй напр. говорейки за глухитъ гласни, казва, че глухи гласни произлизатъ и отъ чисти: кьгà, тьгà; мухъ, водъ!

Къмъ примѣритъ за насовки привежда и: менче, манџа, мандра, транда фил, бендисан и шкембе! А за диалектното разпредѣление на българския езикъ откъмъ ж — има съвсемъ криво понятие.

|| Говори между друго, че ж се замѣнява и съ е, и то въ 324 Котелъ, Шуменъ и Стара-Загора!

А въ форми молат, затворат и пр. вижда а намѣсто м!

Говорейки за ѳ, че се изговаря въ източнитѣ говори като я, навежда и градове: Трънъ и Кратово!

А пъкъ еа за ѱ се чувало въ Шуменъ, Карнобатъ, Търново, Доспатъ и Дебъръ! — Има много грѣшки въ самото цитиране на примѣритѣ: злѣва, жаба, глева, човет', помот', т'ердосваи, т'еремида.

Има и отдѣлъ за ударението, ала съвсемъ погрѣшно и разбъркано представенъ. Разбира се, че единъ българинъ нѣма да черпи сведения за българското ударение отъ Флорински, ала единъ чужденецъ, нѣмайки на рѣка по-добро рѣководство по български езикъ, може да приеме тия сведения за вѣрни; тамъ е грѣшката. Ударението не е представено отъ едно какво-годе гледище — било отъ единъ говоръ, било отъ точка на книжовния български езикъ. а се мѣшатъ разни български говори, въ които често пѣти не владѣе не само еднакво ударение, ами даже нѣматъ и еднакви акцентни системи!

Морфологията е представена тъй сжщо съ много грѣшки.

Говорейки за мѣстоименията, казва, че мж, тж, сж: „возникли въ епоху смѣшенія юсовъ“!

За членни форми приема, че сж възможни: злодѣйтъ, младийтъ момъкъ.

Глаголнитѣ форми тъй сжщо не сж представени, както трѣбва, и даже не дава правилна класификация на българскитѣ глаголи.

Следъ звуковиятъ и морфологиченъ прегледъ на български езикъ Флорински дава на края на книгата си и единъ прегледъ на българскитѣ наречия, като различава: 1) източнобългарски и 2) западнобългарски говори, а между отликитѣ за тая дѣлба освенъ ѳ приема още и следнитѣ, съвсемъ неподходни съ истината отлики: въ източнобългарски *щ-жд* — въ западнобългарски *к'-г'*; въ източнобългарски „полное распаденіе падежныхъ формъ“, а въ западнобългарски — „сохраненіе большаго количества падежныхъ формъ“; въ източнобългарски 1 л. sing. ж — въ западнобългарски м.

|| Къмъ западнитѣ говори съ право причислява и крайнитѣ 225 северозападни у-и — говори, ала не казва нищо повече за тѣхната особеностъ. Разпредѣлението и разграничението на българскитѣ говори изобщо е и не достатъчно и погрѣшно. Западнитѣ говори дѣли на: шопско-трѣнски, македонски и рупалански!

Изобщо лекциитѣ на Флорински биха задоволили само оногова, който нѣма никакво понятие за български езикъ, та да се запознае колко-годе съ него; но за човѣкъ филологъ, който би искалъ да получи по-точни и по-пълни сведения за български езикъ, лекциитѣ на Флорински не задоволяватъ.

Общъ прегледъ върху български езикъ, намираме и въ Сборника на Безсоновъ като предговоръ къмъ него: „Главные вопросы языка новоболгарскаго“ — дето български езикъ се разгледва повече въ връзка съ правописа му. Сведенията, що ги дава Безсоновъ за български езикъ, сж днесъ за днесъ твърде непълни и остарѣли.

Други общъ прегледъ върху български езикъ (само върху фонетиката), намираме въ речника на Дювенуа: „Обзоръ гласныхъ болгарскаго языка“, дето освенъ неточнитѣ фактически сведения за българска фонетика, срѣщатъ се и невѣрни мисли по отношение на български езикъ къмъ другитѣ славянски езици. Дювернуа сравнява български езикъ съ руски и намира за чудо повече прилики, отколкото ги има въ сжщностъ: освенъ ударение, още: слогово рѣ-лѣ, което въ български било като въ руски ѣр-лѣ; приема и нѣ-какво си пълногласие въ български езикъ — а примѣри му сж само: череша, череп, черемида. На това му възразява Н. Шляковъ, Р. Ф. В. 1886, който пъкъ отказва всѣко сродство на български съ руски.

Общъ фонетиченъ прегледъ на български езикъ имаме и отъ Облака: Приносъ къмъ българската граматика, МСб. XI, а преди това въ Arch. XVII, Einige Kapitel aus der bulgarischen Grammatik. Облакъ разгледва доста обстойно и съ научна вещина нѣкои въпроси отъ българската фонетика, а именно гласни ѡ, ѡ, ѣ, ѣ, ѣ и рѣ-лѣ. Понеже Облакъ бѣ проучилъ доста български говори, той 226 бѣ и получилъ твърде правиленъ гледъ върху нашиятъ езикъ, ||та въ съчиненията му по български езикъ и диалектология нѣма ония крупни грѣшки, както въ разгледанитѣ по-горе работи. Неговитѣ Macedonische Studien показватъ, колко вещь наблюдателъ е той и какъ правилно тълкува говорнитѣ явления. За неговитѣ Македонски студии вж. отзиви отъ мене въ Бълг. Пр. III, кн. 12 и отъ Милетича Arch. XX.

Една твърде обстойна и пълна съ библиографски данни студия по това, що е работилъ Копитаръ и Вукъ по български езикъ, написа Н. М. Петровскій, О занятіяхъ Копитаря болгарскимъ языкомъ. АСп. VIII, 19—74.

Отдѣлни чужди работи по българска диалектология, или даже цѣли книги, като Очеркъ граматики западно-болгарскаго наречія (Казань 1891 г.) отъ Тихова,

О. Broch, Die Dialekte des südlichsten Serbiens (Виена, 1903), А. Беличъ, Дијалекти источне и јужне Србије (Београд, 1905) ще бждатъ посочени и разгледани въ Диалектологията, а речникътъ на Дювернуа ще бжде разгледанъ заедно съ други речници, въ връзка съ българската Лексикография.

За практически български граматики, писани отъ чужденци, вж. Б. Цоневъ, Две български граматики за чужденци, Асп. 1, дето на стр. 114 изброявамъ всички такива граматики, излѣзли до 1911 г., на нѣмски и руски.

Граници на българската речъ и народность.

Границитѣ на българската речъ къмъ западъ съвпадатъ съ границитѣ на косовско-моравското наречие. — Косовско-моравското наречие съставя нераздѣлна часть отъ българскій езикъ. — Доказателства: фонетични, морфологични, синтактични, акцентни и лексикални — Доказателства и отъ стари писмени паметници.

Както и по-преди споменахме (вж. стр. 62), сегашното разположение на славянскитѣ езици можемъ твърде нагледно да си представимъ като верига отъ крѣгове, които се пресичатъ и преливатъ едни въ други, та образуватъ помежду си преходни говори и наречия. Въ тая верига славянски езици нашиятъ български езикъ заема най-южно мѣсто и съставя звено между сръбски и руски. И понеже допирѣтъ между български и сръбски отъ една страна и между български и руски — отъ друга не е отъ еднакво естество, то и приликата на българскій езикъ съ руски и съ сръбски не е еднаква. Докато сърби и българи живѣятъ отъ толкози време тѣсно приближени и на дълга гранична линия, то сношението между българи и руси става по една тѣсна ивица, каквата е Добруджа, и тя не вредомъ чиста отъ инородни племена, и освенъ това прекжсната отъ широката и необитаема Дунавска делта. А сравнително голѣмата прилика между български и руски се обяснява, както казахме (вж. стр. 43—45), съ нѣкогашно руско-българско съседство въ старитѣ жилища на българскитѣ славяни и съ послешни литературни заемки между руси и българи.

Основавайки се върху езикови прилики и разлики между славянскитѣ езици, убеждаваме се, че сърбитѣ не сж били съседни на българскитѣ славяни въ тѣхнитѣ стари живѣлища. Сравнявайки пъкъ днешнитѣ югославянски езици помежду имъ, увѣряваме се, че и тука, на Балканския полуостровъ, сърбитѣ не сж били отрай-време съседни на българитѣ; това се вижда 328 отъ множество фонетични еднаквости, каквито срѣщаме въ български и словено-хърватски и каквито въ сръбски езикъ нѣма. А то значи, че сърбитѣ идватъ по-сетне, врѣзватъ се между българи и словено-хървати и нарушаватъ тѣй говорната непрекжснатостъ между южнитѣ славяни.

Въ сегашното си положение българската говорна областъ

заема най-важнитѣ части на Балканския полуостровъ и граничи повече съ инородни племена, отколкото съ славянски: на северъ румънци, на изтокъ турци, на югъ гърци, на юго-западъ албанци; и понеже всѣка отъ тия народности брани свои държавно-политически претенции, то и етнографскитѣ въпроси на Балканския полуостровъ сж доста усложнени. Но отъ наша страна, като е дума за разграничение на българската речъ и народностъ накъмъ иноплеменнитѣ ни съседи, мислимъ, че споръ не може и не бива да има; защото разликата между нашия български езикъ и другоплеменнитѣ езици е на лице и всѣки безпристрастенъ етнографъ или дипломатъ ще тегли границата на българската народностъ до тамъ, до кждето се говори български. Споръ може да има само за нѣкои смѣсени гранични селища, но и тоя споръ може лесно да се реши възъ основа на една точна статистика, като се има предъ видъ мнозинството на съответното население.

Инакъ стои въпросътъ съ етнографската граница между сърби и българи, дето се допиратъ и преливатъ два едноплеменни, роднински народи. Въ сжщностъ и тука, щомъ има безпристрастие и отъ дветѣ страни, лесно би се дошло до споразумение, имайки за основа граматичнитѣ отлики на двата езика; защото колкото сродни и да сж двата езика, сръбски и български, колкото близки и да сж пограничнитѣ сръбско-български говори, сѣ пакъ има научни критерии, които биха ни хубаво помогнали да разграничимъ тия говори, ако само и отъ сръбска страна имаше такава добросъвѣстностъ, както откъмъ българска, ако сръбскитѣ етнографи и филолози не внисаха въ тоя споръ повече политика отколкото съседска помирителностъ. Защото претенцитѣ на западнитѣ ни славянски съседи не засѣгатъ само нѣкои спорни погранични селища, както бива || обикновено между съседи, а засѣгатъ цѣли чисто-български 329 области, които великосръбскитѣ политици и етнографи, съ научни извѣртания, изкарватъ за сръбски, за да обосноватъ и научно своитѣ незаконни искания. Затова, откакъ опредѣлимъ границитѣ на българската речъ и народностъ накъмъ другитѣ балкански народи, ще се спремъ повечко върху сръбско-българската говорна граница, за да я опредѣлимъ и установимъ върху научна, филоложка основа.

Етнографията на Балканския полуостровъ е тѣсно свързана съ вѣчно горещия македонски въпросъ: всичко, що се пише по Македония, засѣга прѣко или косвено и съседнитѣ ней области и народи. И понеже тоя въпросъ не е слизалъ отъ дневенъ редъ ето вече петдесетъ години, то и литературата по него и по балканската етнография съставя многочислени статии, книги, брошури, карти и статистики на всички езици, а заедно съ тѣхъ — дипломатически договаряния, полицейски мѣрки, окупации, та и три кървави, гибелни войни —

сѣ за тоя злокобенъ македонски въпросъ, безъ да му се намѣри благополучно решение; той все виси още като грозенъ мечъ надъ всички балканци и ще бѣде страшило сѣ до тогава, докато не бѣде разрешенъ, споредъ както изисква справедливиятъ, спасителниятъ народностенъ принципъ, тъй тържествено прогласяня, но за жалость, и тъй често пренебрегванъ до сега отъ всички!

Като най-прѣко заинтересувани въ македонския въпросъ българитѣ сж допринесли и най-много за негово обяснение; особено презъ последнитѣ три години българскитѣ учени имаха възможность непосредно да изучаватъ на самото мѣсто западнитѣ предѣли на българското отечество и да подпълнятъ своитѣ данни и докази по етнографията на Македония и на Моравската областъ. Тия нови изучавания потвърдиха всичко онова, що сме поддържали и по-преди по етнографията на балканскитѣ земи, както и по разграничението на българската народность.

Независимо отъ това, какви граници има сега, или какви ще има за напредъ българската държава, независимо и отъ разгромнитѣ събития презъ последнитѣ шестъ години, които раздрусаха цѣлия Балкански полуостровъ, — имайки предъ видъ положението допреди балканската война, ще опредѣлимъ тъй границитѣ на българската речъ и на българската народность: 330

На северъ и на изтокъ българската народность има естествени граници Дунавъ и Черно-море; на западъ границата на българската речъ върви отъ Дунава на югъ заедно съ западнитѣ граници на преходното косовско-моравско наречие; а западнитѣ граници на косовско-моравското наречие, споредъ както ги приема сръбскиятъ професоръ Беличъ¹⁾, съвпадатъ горе-долу съ западното побрѣжие на рѣка Морава дори до задъ Крушевъ цъ, отдето презъ Ястребъ цъ и Копалникъ-планина отиватъ къмъ Прищина и Призренъ. Това косовско-моравско наречие, макаръ да го наричамъ преходно, въ сжщность принадлежи предимно къмъ български, а не къмъ сръбски езикъ, и то основавайки се върху Беличевата книга, както ще видимъ по-долу. На югъ отъ Призренъ захваща вече македонски говоръ, именно говорътъ на тъй нареченитѣ торбеши (Призренски помаци), които населяватъ областъ Гора (между Призренъ, Шаръ и Коритникъ-планина), дето к'-г' още продължава, но ж се замѣнява съ ъ, а ъ и ѣ съ о и е, троенъ членъ и пр. — значи сжщински български говоръ задъ Шаръ-планина, останалъ като островъ между албанци и запазенъ, вѣроятно, поради еднаквата съ албанцитѣ вѣра. На югъ

¹⁾ Вж. неговата втора карта къмъ книгата му Диалекти источне и ужде Србије. Београд, 1905.

отъ Гора въ област Люма сж пакъ албанци, дори до подъ Дебъръ, макаръ и селата да носятъ сѣ славянски имена. И тогава, имайки предъ видъ, че въ Призренско, както и въ Прищинско, албанскиятъ елементъ силно преобладава,¹⁾ то за етнографска граница между българи и албанци си остава пакъ отдавна приеаната у насъ естествена граница за Македония къмъ северо-западъ, именно Скопска Църна-гора, Шаръ-планина и рѣка Черни Дринъ, дори до Дебъръ, дето границата прескача Дринъ, за да обеме българо-помашкитѣ селища на западъ отъ Дринъ: Търново, Косовецъ, Себище, Борово, Стеблево, отдето презъ планина Ябланица се спуща по западния брѣгъ на Охридско-езеро право на югъ презъ Корча до Грамосъ-планина, дето възвива на изтокъ, та презъ Горуша-планина и презъ Костенария отива подъ Хрупища, дето поема рѣка Бистрица, която оставя при Шатища, за да мине презъ Кожани и да се съедини пакъ съ нея и да върви по нейното течение дори до Солунски заливъ. Отъ Солунъ презъ Лжгадинско поле и презъ Бешикъ-дагъ границата отива къмъ устието на Струма, отдето върви де поблузу, де по-далечъ до морския брѣгъ дори до Силиврия и Чаталджа, та и до околността на Цариградъ.

Разбира се, че следъ толкова непредвидени смѣшения, каквито предизвикаха последнитѣ войни, ще трѣбва да мине известно време, докато се установи постоянно жителство на Балканския полуостровъ; но и сега, имайки предъ видъ положението следъ балканската война, можемъ да говоримъ пакъ тъй увѣрено за крайнитѣ предѣли на българската народностъ, па тъй и за вътрешнитѣ малцинства всрѣдъ нея, както и преди 1912 г. Защото, ако и да се е промѣнило тукъ-тамъ отношението между разнитѣ народности въ описаната българска областъ, сѣ пакъ промѣнитѣ не сж тъй голѣми, за да бжде надмината нѣйде количествено българската народностъ. Както въ северна и срѣдна Македония, заета отъ сърби, тъй сжщо и въ южна Македония, заета отъ гърци, българскиятъ елементъ, макаръ че е много притѣсненъ, и днесъ преобладава предъ всички други народности въ тази измжчена страна.

¹⁾ Въ четиритѣхъ околии на Прищенски окръгъ, споредъ данни отъ българскитѣ окупационни власти, имало презъ 1906 г. крѣгло 190000 мухамедани (албанци, турци и цигани), а само 39000 „християни“, които само въ Гилянска околия сж по-сбрани, докато въ другитѣ околии сж тъй прѣснати, че не може да се прекара никаква етнографска граница. Па тъй сжщо и въ Призренски окръгъ рѣдко има села, дето албанцитѣ да не надделяватъ двойно и тройно, макаръ че почти всички села въ Призренско, както и въ Прищенско, да носятъ още чисто славянски имена.

За албанското население и за неговитѣ отношения къмъ българското ще ни даде сведения проф. Ст. Младеновъ, който го изучава презъ 1916 г.

А и въ Тракия, която гърцитѣ отдавна изиявяватъ за своя, българитѣ сж пакъ голѣмо мнозинство предъ гърцитѣ, както може да се види отъ излѣзлитѣ напоследъкъ статистики за тази областъ, Вж. иорд. п. Георгиевъ и Ст. Н. Шишковъ: 1) Българитѣ въ Сѣрското поле; 2) Българитѣ въ Драмско, Зѣхненско, Кавалско, Правишко и Саржшабанско, Издирвания и документи. София, 1918. Само въ Одринска ||Тракия положението днесъ е промѣнено, следъ като българитѣ 332 бидоха прогонени презъ 1913 г. Но дори и днесъ, колкото малко и да сж останали въ тоя край, тѣ пакъ сж на брой повече отъ гърцитѣ. А какво е било отношението по-преди вж. интересната статистика, печатана въ Цариградския вестникъ *Courier d'Orient*, 1878 година: *Ethnographie du vilayet d'Andrianople*, преиздадена презъ тая година (1919). Споредъ тая статистика мъжкото българско население въ Одринско било на 1878 година 219,198 души, а гърци имало само 74,614 души!

Преди седемнайсетъ години, когато говорихъ пакъ за границитѣ на българската речъ (вж. МСб. XVIII, 13), приемахъ, че тая граница на западъ съвпада съ границитѣ на северозападното наше х-ц-наречие, а косовско-моравското к'-г' поднаречие взимахъ за неутрално, като предполагахъ, че българскитѣ и сръбски свойщини въ него ще се балансиратъ. Тогава не бѣше излѣзла още книгата на Белича, Дијалекти источне и јужне Србије, па и азъ не бѣхъ се сдобилъ още съ свои лични наблюдения надъ говоритѣ задъ Пиротъ и Нишъ, които говори сж напосто продължение на сжщото наречие съ твърде малки сръбски примѣси. Ето защо сега, като е дума пакъ за говорна граница между сърби и българи, ще гледамъ да обясня хубаво тоя въпросъ, за да се види, колко неоснователни сж сръбскитѣ претенции върху български области отсамъ Шаръ-планина.

Историко-етнографската страна на тоя въпросъ е разгледана доста хубаво отъ трима наши автори, а именно отъ А. Иширкова (Западнитѣ краища на българската земя, бележки и материали. София, 1915), отъ С. Чилингирова (Поморавия по сръбски източници, исторически издирвания. София, 1917) и отъ Г. Занетова (Западнитѣ български земи и Сърбия; история и етнография. София, 1917,¹⁾ затова нѣма да се спирамъ върху нея, а ще разгледамъ въпросътъ, както и прилича тука, само отъ филоложко гледище.

|| Между сжщинския български и сжщинския сръбски езикъ 333 надлъжъ по Морава, по Прищинско и Призренско се простиратъ говори, които съдържатъ свойщини и отъ двата езика,

1) Вж. още отъ Занетова: Българи на Морава, исторически и етнографически скици. София, 1914; Населението по долината на Велика Морава, съ една карта. София, 1918.

та затова можемъ да ги наречемъ преходни говори. Началото на тия преходни говори откъмъ българска страна захваща отъ ония селища, въ които старата носовка ж се изговаря като у, т. е. отдето начеватъ да изговарятъ рука, мука вмѣсто рѣка, мѣка или рака, мака. Този изговоръ на ж като у е и главна фонетична отлика на тия говори въ сравнение съ останалия български езикъ, та затова и съ право може да ги наречемъ у-говори, както ги и наричамъ отдавна въ моитѣ лекции.

Откъмъ сръбска страна пъкъ началото на тия преходни говори захваща оттамъ, дето се появяватъ български езикови особености, а именно: разнебитено склонение, старинско ударение, липса на квантитетъ, отсъствие на инфинитивъ и на старата сравнителна степенъ, запазване старото междусъгласно и краесрично лъ и почеста употреба на опредѣлени глаголни форми.

Тия преходни или междни у-говори начеватъ отъ сръбска страна още отатъкъ Морава и то по линия Смедерево, Крагуевацъ, Тръстеникъ, Куршумли, Прищина, Призренъ, а въ предѣлитѣ на българското царство, заематъ линия: Босилеградъ, Брезникъ, Царибродъ, Бѣлоградчикъ; въ Македония пъкъ преходнитѣ у-говори заематъ севернитѣ шесть околии: Тетовска, Кумановска, Прешовска, Гилянска, Кратовска и Паланска. На изтокъ и на югъ отъ изброенитѣ околии владѣятъ чисто български говори, въ които редовната замѣна за ж си е з, а или о, а у се явява само като изключение.

Продължението на тѣзи у-говори къмъ северъ и западъ презъ Пиротско, Нишко, презъ цѣлата Моравска долина, както и презъ Прищинско и Призренско, съставя едно диалектно цѣло, което се отличава и отъ сръбски и отъ български главно по това, че слива двата ера (ъ и ъ) въ единъ тъменъ звукъ з: дън, дънъс, лѣк, лѣко, лѣсн, опънък, орълът, съга, тѣга, кѣга, тѣмън. И понеже ||това общо свойство на преходнитѣ говори се простира на 334 югъ презъ Косово поле, а на северъ презъ цѣлото корито на Морава, право е да ги свържемъ съ тия две важни географски названия и да ги наречемъ косовско-моравски говори. Дали населението на тоя дълъгъ поясъ отъ Смедерево до Призренъ представя нѣкаква стара национална цѣлина, въ която да се отразява нѣкоя неславянска народност, както предполагатъ сръбскитѣ учени Цвиичъ и Беличъ, е въпросъ още необясненъ. Основавайки се върху народнитѣ названия „шопи“ и „торлаци“, които се даватъ на една голѣма частъ отъ това население,¹⁾ имайки предъ видъ и особенія битъ на

¹⁾ Названията „шопи“ и „торлаци“ сж тѣй неопредѣлени, че не можемъ само върху тѣхъ да градимъ каквито и да било етнографски заключения.

сжщото население, бихме имали нѣкакво основание да пред-полагаме, че то произлиза отъ чужда народностъ; обаче въ езика му нѣма нищо, което не би се обяснило отъ български или отъ сръбски; тия говори, макаръ и да заематъ доста голѣмъ просторъ, сж произвели твърде малко самостоятелни особености; обаче то не значи още, че тѣ не могатъ да се смятатъ, всички заедно, като особено наречие. А задето не сж се асимилирали напълно съ останалитѣ български или сръбски говори, причината е била, че тѣ презъ всичко време сж били на граница между България и Сърбия, следователно подложени сж били на постоянно влияние отъ изтокъ и отъ западъ.

Това струва за всички моравски говори, заедно съ Тимошко-лужничкия, който г. Беличъ (LVII) иска да представи за независимъ отъ всѣко влияние. При това трѣбва безъ-друго да признаемъ, че влиянието отъ изтокъ и отъ югъ, т. е. отъ българска страна, е несравнено по-силно, отколкото отъ западъ, т. е. отъ сръбска страна. И тъкмо вследствие на силно влияние отъ българска страна Косовско-моравската областъ представя нѣщо особено по отношение къмъ сръбския народъ и езикъ; тази особеностъ е добре забелѣзаль професоръ Цвиичъ, само че я лошо обяснява. Той съглежда въ Косовско-моравската областъ особенъ културенъ поясъ, различенъ отъ сръбската култура, и понеже не желае да признае, че тази несръбска култура иде като продъл-
 ||жение отъ българска страна, той нарича косовско-моравския 335
 културенъ поясъ — византийско-цинцарски — за разлика отъ сръбския културенъ поясъ, който той нарича патриархаленъ (Антропогеогр. проблеми XXVI). А колко поестествено е да се приеме онова, което следва само по себе си, щомъ се знае и се приема като фактъ и отъ самъ Цвиича, че по-голѣмата частъ отъ населението на Косовско-моравската областъ е доселено отъ югъ и отъ изтокъ! Та нали самъ Цвиичъ казва за Моравската областъ: „Нај већи број досељеника је из Скопске и Косовске Старе Србије и Македоније“ (Антропогеогр. Проблеми 187), а за Тимошко казва: „има досељеника из разних крајева данашње Бугарске, поглавито из Знепоља, Загорја, Берковице, Видина и Ломпаланке“ (Антропогеогр. Проблеми 188). Разбира се, че тия „доселеници“ отъ югъ и отъ изтокъ си идатъ съ своя източна и южна култура, и наричали я съ едно или друго име, тя си е пакъ българска култура, защото иде отъ български области. Но по всичко изглежда, че и първичното славянско население на Косовско-моравската областъ си е било отъ край време българско, и макаръ да е било много разнебитвано презъ последнитѣ 200 години, то си е останало пакъ българско, защото следъ всѣко разнебитване празнитѣ мѣста сж заемали преселници отъ български краища. Че това население си е било българско и преди 200 години,

може да се увѣримъ отъ многото писмени паметници, писани въ Косовско-моравската областъ презъ последнитѣ петъ вѣка. А колкото за Моравско притежаваме освенъ езикови паметници и много свидетелства отъ европейски пѣтници, които всички единодушно приематъ за граница между Сърбия и България рѣка Морава, защото сж добре забелѣзвали, че отсамъ тая рѣка захваща друго население, различно отъ сръбското и по езикъ и по нрави.

Наспротивъ областитѣ, що заематъ, Косовско-моравскитѣ говори се раздѣлятъ хубаво на две половини: северни и южни. Северни и моравски сж говорятъ по Вранско, Лѣсковско, Нишко и на длъжъ по Морава, а южни или косовски сж говорятъ по Прищинско, Призренско, Тетовско, Кумановско и отчасти Кратовско. Обаче трѣбва веднага да кажемъ, че тая дѣлидба е повече географична, отколкото диалектична, 336 защото въ Косовско-моравската областъ, колкото голѣма и да е, нѣма такива говорни разлики, за да можемъ говори за разни диалекти; различията сж твърде незначителни и ако бихме предприели диалектна дѣлба въ тая широка областъ, то би се налагала само една дѣлидба, основана върху изговора на праславянскитѣ звукове *tj* и *dj*, защото откъмъ тая страна забелѣзваме наистина два пласта говори, хубаво отдѣлни единъ отъ други: 1) говори съ шушкава замѣна за *tj-dj* или *ч-ц*-говори (съ изговоръ свеча, меца) и 2) говори съ гърлена замѣна за *tj-dj* или *к'-г'* говори (съ изговоръ свек'а, мег'а).

Първата група говори заематъ източната частъ на Косовско-моравската говорна областъ и то околитѣ: Босилеградска, Брѣзнишка, Трънска, Царибродска, Бѣлоградчишка, Пиротска, Княжевска и Бѣло-паланска, а втората група, която е много по-голѣма, се простира по останалата частъ на переходната областъ.

Докато въ първата група владѣе голѣмо еднообразие откъмъ *ч-ц*, втората показва известно различие откъмъ тая страна, понеже покрай *к'-г'* въ тая група се срѣщатъ и сръбскитѣ *ћ-ђ* (свећа, међа), особено въ градоветѣ, па идватъ и първичнитѣ *tj-dj* (свет'а, мед'а), но пѣкъ гърлениятъ изговоръ *к'-г'* преобладава и ни дава право да го смѣтаме за присжщъ на тия говори.

Понеже първата група се допира до северозападнитѣ наши говори, а втората — до югозападнитѣ (македонски), то и въ първата се отразяватъ повече северозападни свойства, и въ втората — югозападни; но въ едната и въ другата говорна група преобладаватъ, както ще видимъ, български особености, едната и другата група сж предимно български говори съ твърде малко сръбски смѣсици.

За българския характеръ на косовско-моравскитѣ говори

съмъ се изказвалъ нѣколко пѣти. Азъ наричамъ говоритѣ по Морава, Тимокъ и Пчиня, както и говоритѣ по Прищинско и Призренско преходни говори и поддържамъ това название и сега: преходни сж тия говори, защото наистина ||чрезъ тѣхъ се прехождатъ отъ български езикъ къмъ сръбски, 337 или наопаки — отъ сръбски къмъ български. Тия говори сж тѣкмо тѣй преходни между сръбски и български, както е напр. бѣлоруското наречие преходно отъ руски къмъ полски, или както е хърватски езикъ преходенъ отъ сръбски къмъ словенски. Защото никѣде два дългосъседни езика — особено два сродни езика — не се отдѣлятъ тѣй рѣзко помежду си, че отъ единия веднага да се минува къмъ другия; винаги има помежду имъ една преходна срѣда, единъ междень поясъ, който съдържа смѣсъ и отъ двата езика. Работа е сега на вещи лица да издирятъ и докажатъ, доколко въ тая смѣсница се отразява единиятъ и доколко другиятъ съседенъ езикъ, та споредъ това да се характеризира и самото гранично население като принадлежно къмъ едната или къмъ другата страна. И както по известни критерии можемъ лесно да установимъ, кое въ бѣлоруски напр. е полска особеностъ, кое — руска, тѣй сѣщо и тукъ можемъ лесно да опредѣлимъ, кое въ косовско-моравскитѣ говори е сръбско, кое българско.

Тукъ ще се спремъ главно върху моравскитѣ говори, понеже върху тѣхъ е работено повече научно, отколкото върху косовскитѣ.

За моравскитѣ говори имаме две научни работи; една отъ шведца Olaf Broch — *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*, Wien 1903, 336 колонни стр. фол. Издание на Балканската Комисия при Виенската Академия, а другата е отъ Българския професоръ А. Белича, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд 1905, стр. CXII + 715, 8°, издание на Сръбската Академия. Олафъ Брохъ разгледва една малка частъ отъ моравската говорна областъ, именно говоритѣ въ областъта между Нишъ, Пиротъ и Враня, докато Беличъ разгледва и описва говоритѣ въ цѣлата Моравска областъ. И дветѣ работи сж похвални приноси къмъ югославянската диалектология, и като оставимъ на страна нѣкои тенденциозни тълкувания на Белича, ще кажемъ, че и дветѣ съдържатъ достовѣрни фактически данни по говоритѣ, които ни занимаватъ.

Моравскитѣ говори съмъ изучавалъ и азъ на нѣколко пѣти, а именно презъ 1901—3 говоритѣ отсамъ българската ||граница,¹⁾ а презъ последнитѣ две години (1916—17) и отатѣкъ по окупираната отъ нашитѣ войски Поморавия. Тия говори сж изучавали у насъ Теодоровъ,²⁾ Мисирковъ³⁾ и Мла-

¹⁾ Вж. Извѣстия за командировкитѣ при М-ството на Нар. Пр. т. I; МСб. т. XVIII и XIX.

²⁾ Западнитѣ български говори, Пер. Сп. XIX—XX.

³⁾ Значението на моравското или ресавското наречие, Бѣлг. Пр. V, кн. I, 121—127.

деновъ.¹⁾ Но въ случая може да си послужимъ хубаво и само съ книгата на Белича, понеже тя обема въ себе си материали отъ всичкитѣ говори на Моравската областъ, па освенъ това е писана отъ сръбски ученъ, тъй че материалитѣ въ нея не може никой сърбинъ да оспорва.

За да се разбере по-ясно отношението на моравскитѣ говори къмъ сръбски отъ една страна и къмъ български — отъ друга, нека изтъкнемъ първомъ отношението на двата главни езика помежду имъ, нека видимъ най-напредъ, по какво се различаватъ езицитѣ сръбски и български.

Тия два славянски езика си приличатъ твърде много, защото българи и сърби живѣятъ вече тринадесетъ вѣка съседенъ животъ. Но пакъ има доста разлики между български и сръбски — толкова много разлики, че възъ основа на тѣхъ се изработва и обособява косовско-моравското наречие, като поема въ себе си свойщини и отъ единиятъ и отъ другиятъ езикъ.

Като оставимъ сега на страна Косовско-моравското наречие, а сравняваме само сѣщинския сръбски и сѣщинския български езикъ, то забелѣзваме помежду имъ на първо мѣсто три вида разлики: фонетични, морфологични и синтактични.

Откъмъ фонетична страна разликитѣ между български и сръбски засѣгатъ следнитѣ 11 точки:

1. Стб. ж дава въ бълг. з, а въ сръбски у: дѣб, зѣб, мѣка, рѣка — дуб, зуб, мука, рука.

2. Старитѣ ставки тј и дј даватъ на българска почва *шт* и *жд*, а на сръбски — *ћ*, *ђ*: среща, плащам, межда, раждам — срећа, плаћам, међа, рађам.

3. *ѣ* и *ь* се сливатъ на сръбска почва въ едно и се изговарятъ като *а*: баз, бачва, танак, таман, остан, докато въ български се сливатъ само въ коренни срички и ||то въ тъмно з, но въ суфиксни срички се държатъ още от- 339 дѣлно и се изговарятъ като *ѣ* и *е*: бѣз, бѣчва — тѣнѣк, тѣмен, остен.

4. Срѣднословно *лѣ* си остава у насъ непромѣнено, докато въ сръбски минава въ *у*: тлѣсто, сѣлза — тусто, суза.

5. Краесрично *л* си отстава у насъ тъй сѣщо непромѣнено, докато по сръбски минава въ *о*: крилце, пепел, — криоце, пепео.

6. Въ сръбски има още устно или смекчително *лъ*, докато въ български нѣма: избавлен, куплен, сноплѣ — избавен, купен, снопие.

7. Въ български има още звукъ *з* (дз), докато въ сръбски нѣма: звезда, насад — звезда, назад.

¹⁾ За пограничитѣ говори въ източна Сърбия, Изв. Сл. Сем. I, 101—116.

8. Слаби или звучни съгласни въ сръбски запазватъ своя характеръ въ края на думитѣ, докато въ български прехожда въ съответни тѣмъ усиленни или безвучни съгласни: по сръбски боб, дуб, рог, а по бълг. боп, дѣп, рок.

9. Въ сръбски езикъ нѣма никаква редукция на гласнитѣ звукове, докато въ български това явление се срѣща твърде често: вм. как, назад, паница се чува кѣк, на-зѣд, пѣница; срв. още: пѣли, плитѣ, сѣлу, вѣл-у и пр.

10. Ударението въ бълг. ез. е запазено въ стария си видъ, докато въ сръбски е промѣнено.

11. Въ сръбски езикъ има квантитетъ, а въ български езикъ нѣма.

Откъмъ морфологична страна разликитѣ между сръбски и български засѣгатъ следнитѣ точки:

1. Въ сръбски се употрѣбаватъ още старитѣ падежи, докато въ български тѣ се изказватъ посрѣдствомъ предлози.

2. Въ български езикъ се употрѣбява заповѣстенъ членъ, докато въ сръбски липсува такава форма.

3. Мѣстоименната родителна форма окончава въ сръбски на *га*, а въ бълг. на *го*: *светога* — *светого*.

4. Мн. ч. у сжщ. м. р. изглаша въ сръбски на *и*, а въ бълг. на *е*: селяни, овчари, брегови — селяне, овчаре, брегове.

|| 5. Въ сръбски различаватъ родово окончание у 340 сжщ. и прилаг. въ мн. число: добри човеци, добре жене, добра села.

6. Сравнителна степенъ се изказва въ сръбски по старъ, синтетиченъ начинъ, а въ български — по новъ, аналитиченъ начинъ: стар — старији срещу бълг. стар — по стар.

7. Въ сръбски има инфинитивъ, а въ бълг. нѣма.

8. Първо лице мн. ч. у глаголитѣ въ сръбски окончава на *мо*, а въ бълг. — на *м* или *ме*: плетемо, питамо — плетем, питае.

9. Третьо лице мн. ч. у глаголитѣ въ бълг. пази още старото си окончание *т*, докато въ сръбски това *т* липсува: плетат, питат — плету, питају.

10. Повел. накл. въ сръбски е изравнено по мекитѣ основи, а въ бълг. — по твърдитѣ: плетите, молите — плетете, молете.

11. Второ лице мн. ч. мин. време въ сръбски свършва на *-сте*, а въ бълг. на *-хте*: плетосте — плетохте.

12. Третьо лице мн. ч. мин. свършено въ сръбски окончава на *-ше*, а въ бълг. на *-ха*: плетоше — плетоха.

13. Глаголитѣ на *-окати* въ сръбски запазватъ своето *о*,

докато въ бълг. то е замѣнено съ у: куповах, купован, куповање — купувах, купуван, купуване.

14. Дат. и вин. пад. мн. ч. у личнитѣ мѣстоимения могатъ да се изказватъ на бълг. по единъ и сѣщи начинъ, докато въ сръбски си иматъ различни форми: *ни, ви* на бълг. значи и дат. и вин. пад., докато въ сръбски дат. пад. гласи *нама, вама*, а вин. *нас, вас*.

15. Въ бълг. се употрѣбаватъ съкратени лични мѣстоимения *мен, теб*, докато въ сръбски такова съкращение нѣма.

16. Зват. пад. у сжщ. ж. р. на -ка въ сръбски си иматъ правилно окончание *ко*, докато въ бълг. (особено въ собств. имена) това окончание гласи *ко*: Бојанко — Бојанке.

Откъмъ синтактична страна разликитѣ между български и сръбски сж следнитѣ:

1. Въ сръбски се предпочита още синтетично изказване на падежнитѣ форми, докато въ български преобладава аналитично — посрѣдствомъ предлози.

2. Въ български се удвояватъ личнитѣ мѣстоимения (*мене-ме, тебе-те, него-го* и пр.) докато въ сръбски такова удвоение нѣма.

3. При сравнение въ сръбски се употрѣбява именителенъ падежъ, докато въ бълг. се предпочита винителенъ — доколкото го има: голѣмъ колкото мене, високъ като него, а по сръбски: великъ како ја, високъ колико он. А при сравн. степенъ българитѣ употрѣбаватъ предлогъ *от*, а сърбитѣ — частица *него*: той е по-високъ от мене — он е виши него ја.

4. Въ български се употрѣбаватъ още твърде живо дветѣ опредѣлени форми за миналото време (имперф. и аор.), докато въ сръбски тѣ сж вече твърде занемарени, като вмѣсто тѣхъ се предпочита минало неопредѣлено време.

5. Въ български се изпуска помощния глаголъ за трето лице (*е* и *сж*), докато въ сръбски това изпускане става извнредно рѣдко.

6. Въ български се изпуска често и съюзъ *да*, било при образуване бждно време, било при други случаи, докато въ сръбски тоя съюзъ бива задържанъ: Той ще дойде и ще каже — он ће да дође и ће да каже.

7. Въ български се употрѣбява и аор. отъ глагола б ж да като помощенъ глаголъ, докато въ сръбски това нѣщо нѣма: он си бѣ дошел; тя се не бѣ още върнала.

Има и други разлики, засѣгащи както синтаксата тъй и словотворнитѣ суфикси, както има голѣми разлики и въ самия речникъ, но за тѣхъ ще бжде по-долу дума.

Нека се спремъ сега върху моравскитѣ говори и да видимъ тѣхното отношение къмъ сръбски и български.

Който знае, отъ какъвъ произходъ е населението въ Моравската областъ, ще му бжде ясно, и какъвъ говоръ владѣе тамъ. Като не броимъ власитѣ, които населяватъ доста плътно северната частъ на Моравско, надъ линия Зайчаръ — Болевъць — Кюприя, то останалото славянско население на Моравско състои отъ стари и нови преселници; старитѣ преселници идватъ отъ югоизтокъ, т. е. отъ Македония и отъ западна Бъл- 342 гария, презъ последнитѣ двесте години, когато българитѣ сж бивали тѣй често принуждавани да бѣгатъ отъ турски золуми къмъ по-свободни краища. Новитѣ преселници пъкъ идатъ отъ северозападъ, като органи и помощници на сръбската властъ, следъ като Моравско подпада подъ Сърбия.¹⁾ По тоя начинъ на моравска почва се срѣщатъ и сблѣсватъ два славянски езика, сръбски и български, отъ което неминуемо ще произлѣзе говоръ съ особености отъ единия и отъ другиятъ езикъ. Пита се само, доколко въ тоя говоръ, който е предимно български, се отразяватъ и сръбски свойщини, и дали тия сръбщини въ него даватъ нѣкому право да го дѣли отъ останалия български езикъ.

Нека разгледаме сега характернитѣ особености на моравското наречие и ги сравнимъ съ български и сръбски. Ще ги разгледаме откъмъ фонетична, морфологична, синтактична, акцентна, словотворна и лексикална страна.

1. Звукови особености на моравското наречие.

Откъмъ звукова страна разгледано, моравското наречие притежава следнитѣ 16 фонетични свойства:

1. **а** дава въ моравски **е**: месо, десет. — 2. **ѣ** дава въ моравски **е**: млеко, лето. — 3. **ы** дава въ моравски **и**: бик, рикам. — 4. **ѣ** дава въ моравски **ѣ** (вокално): први, дрво. — 5. Начално **ѣ** дава въ моравски **у**: удовица, да улезем. — 6. **ѣ** и **ѣ** дава въ моравски **ѣ**: тѣнѣк, остѣн. — 7. **тј-дј** дава въ моравски **г'-к'** или **х-ц**: свек'а-мег'а или свеча-меца. — 8. **ж** дава въ моравски **у**: рука, мука. — 9. Междусъгласно **лѣ** дава и **л** (вокално): жлто, слза. — 10. Краесрично **л** си остава: пепел, крилце (а не пепео, криоце). — 11. Стария звукъ **с** се употребява още: свезда, сид или сѣд. — 12. Вметнато или устно **л** нѣма: гробѣ а не: гробѣе, дрвѣ а не дрвѣе. — 13. Има редукция на гласнитѣ: кѣкѣв, тѣка. — 14 Слаби съгласни въ краесловие се изговарятъ усилено: боп, рок, грат, 343

¹⁾ Вж. за това повече въ книжката ми: „Происходъ, име и езикъ на моравцитѣ. София, 1918. Издание на Културно-просвѣтна дружба „Морава“.

вм. боб, рог, град. — 15. Употрѣбѣва се старо ударение: коза орач, мазнина. — Липсува квантитетъ: глава, питам, а не: глава, пита́м.

Ако разгледаме сега тия 16 фонетични отлики и ги сравняваме съ български и сръбски, ще видимъ, че първитѣ петъ отъ тѣхъ не сж свойствени само на моравското наречие, а ги има сжщевременно и въ български и въ сръбски, тъй че само останалитѣ 11 точки можемъ да навеждаме като сжщински фонетични отлики на моравското наречие. И тогава, за да видимъ, какъ се отнася това наречие къмъ сръбски и български откъмъ фонетична страна, гледаме, кои отъ останалитѣ 11 признака се срѣщатъ и въ български и кои — въ сръбски, и виждаме, че 8 отъ тѣхъ сж направо български особености, а именно:

- 1) Междусъгласно лъ дава и въ български лъ или љ, докато въ сръбски дава у. — 2) Краесричното л си остава, както и въ български, а не минава въ с. — 3) Стариятъ звукъ s е свойственъ само на български езикъ и днесъ, както и открай-време, докато въ сръбски той липсува. — 4) Вметнато или устно љ нѣма пакъ само въ български. 5) Редукция на гласнитѣ е пакъ българска особеностъ. — 6) Краесловни слаби съгласни се изговарятъ усилено въ всичкитѣ български говори. — 7) Старото ударение тъй сжщо е свойствено днесъ на повечето български говори. — 8) Квантитетъ нѣма ни въ единъ български говоръ.

Отъ останалитѣ три признака само единъ е, за който можемъ да кажемъ, че моравското наречие го има общо съ сръбски езикъ; той е изговорътъ на ж като у. Останалитѣ два стоятъ тъй да се каже, между сръбски и български, и съставятъ сжщинска отлика на моравското наречие на къмъ двата съседни езика, но сжщевременно го и приближаватъ къмъ тѣхъ двата. Тъй напримѣръ: изговорътъ на џ и љ като џ има отъ сръбски туй, че двата ера сж изравнени въ единъ и сжщи вокалъ (макаръ, че тази изравненостъ има отчасти и въ български), но пъкъ тѣхниятъ тъменъ изговоръ е чисто българско свойство. Рефлекситѣ на tj и dj тъй сжщо не ||сж тъкмо такива, каквито ги знаемъ отъ сръбски: профе- 344 соръ Беличъ ги е отбелѣзалъ съ h' - h' като е искалъ, види се, да означа единъ срѣденъ изговоръ между k' - g' и h - h (тъй както е показалъ на стр. 166, дето говори за разнитѣ нюанси на тия звукове), но въ сжщность този изговоръ е преходенъ и се срѣща само у онѣзи индивиди, които искатъ да подражаватъ сръбския книжовенъ изговоръ, а сжщинскитѣ народни рефлексии на старитѣ tj - dj сж или k' - g' или ч - ц — наспротивъ поднаречието: ония говори, които сж по-близо къмъ Морава, иматъ k' - g', а ония по Тимокъ, Лужница и Власина иматъ ч - ц. Но както k' - g', тъй и ч - ц не сж сръбскитѣ h - h, макаръ да сж по-близо до тѣхъ, отколкото

до българският *шт* — *жд*. Не отказвамъ, че въ Моравско се чуватъ и чисто-сръбскитѣ рефлексѣ ѣ-ћ, но тѣ сж отпосле внесени въ тия говори подъ школно влияние. Па даже и да приемемъ, че рефлекситѣ на *tj* и *dj* въ тия говори сж сръбска особеностъ, то по сравнение съ български езикъ моравскитѣ говори иматъ тогава 8 български фонетични особености наспротивъ 2 сръбски; а това е доволно да покаже, къмъ кой славянски езикъ трѣбва да бждатъ причислени тѣ, като се има предъ видъ тѣхната фонетика. Туй само отъ едно сумарно сравнение на фонетичнитѣ свойства; но като се разгледатъ на особено тия свойства, като се чуе самиятъ изговоръ отъ живи уста, дето се намѣсва ударението съ особеното си влияние върху чистотата на гласнитѣ (редукция) и разнитѣ аналогии, които пкъ произвеждатъ нови промѣни у съгласнитѣ (срв. прѣтен, фѣтен, извѣден, садѣне, светѣне, зарѣбен, изгубен, найден, раслѣбен, кѹпен, забрѣвен, задавен и пр.) убеждава се човѣкъ веднага, че има работа съ едно българско наречие, което поради граничното си положение възприело и нѣкои сръбски свойщини. Може ли да се отдѣлятъ отъ български езикъ редукции като: чѣк, вѣм. чак, зѣр вѣм. зар, кѣм, кѣмто (кѣмто Цариброд, Бел. 253), пѣ си ровѣ, какѣв, кѣндѣло, ѹ зѣм (вж. у-земе), крз неко време, трси-баба, грдѣна, стрнѣ, (205) дѣм вѣм. да идем (256)!

Сравни тѣй сжщо характернитѣ за бѣлг. езикъ метатези: цѣвти, сѣвнуло, пладнувам, забовѣрил, цѣкло, цволика, Цона и пр., свойствени на моравскитѣ говори. Срв. ||още изпадането на крайни жбни съгласни: милос, жалос, 345 радос, пос, мос, грос, дѣш, дванайс, петнайс, дваѣс; освенъ това още: ка вѣм. как, ча вѣм. чак и пр.

Наопаки пкъ срѣщаме въ моравскитѣ говори тъкмо такива прибавки на звукове и цѣли частици, както въ другитѣ български говори: тѣа люта змиѣ, тѣа турци, онѣа двоица, това, онова, толкова; тука, оттука, оддека, додека, преди нас, зади нас.

Характеренъ е тѣй сжщо преходътъ на *сц* и *шч* въ *хц* и *хч*, тѣй свойствени на българскитѣ говори; бецѣно камене вѣм. бехцено, ицѣрила вѣм. ихцѣрила, болѣчица, ичисти вѣм. болехчица, ихчисти. Вж. тия примѣри у Белича стр. 233.

Беличъ изтъква тѣй сжщо въ книгата си тия български особености, само че ги не признава за български, а ги обяснява по особенъ начинъ: за старитѣ (ударение, *з*, *л*) казва, че тѣ сж старо-сръбски свойства, останали въ моравското наречие още отъ XII вѣкъ, когато се отдѣлило отъ главния сръбски езикъ. За новитѣ свойства пкъ (липса на квантитетъ, редукция на гласнитѣ, усиленъ изговоръ на крайнитѣ съгласни) казва, че моравското наречие си ги развило неза-

висимо отъ българското влияние. Тѣй впрочемъ Беличъ обяснява всички граматични свойства на това наречие, като игнорира тѣхното съседство съ подобни български говори. Но приемайки, че моравското наречие се е отдѣлило отъ сръбски още въ XII вѣкъ, Беличъ косвено признава, че съ това си отдѣляне то се приближило повече къмъ български; — а дали тия негови прилики съ български езикъ сж старо наследство или сж отсетне придобити, е все едно за въпроса — къмъ кой славянски езикъ да се причисли днешното моравско наречие, понеже ние сѣдимъ за него отъ сегашното му положение.

II. Морфологични особености.

Отъ морфологична страна изпжкватъ най-напредъ три особености на моравскитѣ говори, които и самъ професоръ Беличъ изтъква въ книгата си (с. 293) като общи отлики на това наречие по отношение къмъ сръбски езикъ; тѣ сж:

|| 1) Сливане всичкитѣ падежи (освенъ звател.) въ 346 два (правъ и косвенъ) и употреба на предлози за изказване на падежни служби;

2) Употреба на удвоени лични мѣстоимения;

3) Употреба на членъ.

Тия три особености, съ които моравското наречие, както и самъ Беличъ признава, се отличава отъ сръбски, сж свойствени и на цѣлия български езикъ; следователно и откъмъ тая страна нѣма никаква разлика между български и моравски. Дали тѣзи особености сж получени отъ нѣкакво си неславянско племе, или сж се развили подъ влияние на главния български езикъ, нѣма за въпроса такова значение, каквото иска да му придаде Беличъ, мжчейки се да докаже, че тия особености не идатъ отъ български езикъ (XCIX, 296), а отъ една обща култура, която била наложена едно-време на всички балкански народи отъ Морава на изтокъ. Тукъ Беличъ и не подозира, че говори противъ себе си; защото да допуснешъ, че моравцитѣ сж били подъ влияние на друга, несръбска култура, подъ чието влияние сж били и българитѣ, то значи да признаешъ, че моравцитѣ трѣбва да сж живѣли отъ паметивѣка заедно съ българитѣ, за да могатъ да си изравнятъ езикътъ и да възприематъ черти, каквито нѣма въ сръбски; то значи моравското наречие да се е развивало дълго време успоредно съ български езикъ като нераздѣлна частъ отъ него! И наистина тѣй е, както ще ни покаже по-нататъшното сравнение. Тѣй освенъ горнитѣ три „основни“ (както ги нарича Беличъ) особености, има и други не по-малко основни и важни, които всички заедно даватъ на моравскитѣ говори български характеръ. Нека наведемъ по-главнитѣ отъ тѣхъ.

4) Употрѣба на предлогъ *на* за изказване дателенъ и родителенъ падежъ, или съ други думи изравнение между двата главни косвени падежи родителенъ и дателенъ.

Тази особеностъ на моравскитѣ говори е тъй важна, че трѣбваше г. Беличъ да я приброи къмъ горнитѣ три, понеже и тя е свойствена на всички балкански езици.

5) Употрѣба на окончание *е* за мн. ч. м. родъ: гребеніе, овчаріе, селяніе. Тази особеностъ намираме въ ||българ- 347 скитѣ паметници още отъ XII вѣкъ, а моравскитѣ говори, запазвайки мекостъта на основната съгласна, показватъ хубаво и нейния произходъ, а именно отъ III склонение, т. е. това е съкратенъ суфиксъ *нѣ*. Тази форма е днесъ обща на всички: български говори освенъ на македонскитѣ

6) Аналитично изказване сравнителна и превъзходна степенъ у прилагателни посрѣдствомъ частици *пѣ* и *най*: *пѣ висѣк*, *най голѣм*.

7) Аналитично изказване инфинитивната форма посрѣдствомъ *да* + *verbum finitum*: можеш ли да кажеш намѣсто по-старото синтетично изказване: можеш ли казати.

8) Изравнение на императивната форма 2. л. мн. у всички глаголи, както въ български: берете, молете.

9) По-честа употрѣба на дветѣ опредѣлени глаголни времена имперфектъ и аористъ отколкото въ сръбски.

10) Изказване бждно време по аналитиченъ начинъ безъ *да*: *ке идем* или *че идем*.

11) Глаголитѣ на основа *ѡка* се изговарятъ и въ моравски на *ува*, както въ български: немой купува, зарадува се, царува, добрува, светува^л.

12) Причастията у мекитѣ глаголни основи не мѣняватъ основната си съгласна: купен, платен, оставен и пр. — тъкмо тъй както и въ български, а не куплен, плаћен, оставлен и пр. както въ сръбски.

13) Употрѣба на едни и сѣщи форми отъ личнитѣ мѣстоимения за вин. и дат. пад. мн. ч. *ни*, *ви* — тъй както и въ български: *на ви* не видѣ, зато *ви* рѣку не подадо, *он ни* не познѣ, затова *ни* не проговори.

14) Употрѣба на по-кратки форми отъ трето-личното мѣстоимение: дат. им (сръбски *ѣм*), вин. и ги (сръбски *ѣи*) — тъй както въ български.

15) Съкращение на личнитѣ мѣстоимения за вин. пад. *мен*, *теб* намѣсто *мене*, *тебе*.

16) Мѣняване родътъ на нѣкои сѣществителни. Повече отъ думитѣ, що навежда Беличъ (306) като примѣри съ родова промѣна, струватъ и за български езикъ: *ствар*, *смърт*, *памет*, *крв*, *реч*, *варош*, *жал*, *сж* употрѣбителни

въ мъжки родъ и въ другитѣ български говори; вечер си е ||въ общобългарски съ двоенъ родъ: добъръ вечеръ, но: 348 една вечеръ, първата вечеръ. А дето думи посъл и мисъл сж въ моравски ж. р., то е подъ влияние на тамошнитѣ и общобългарски думи работа и мисълъ.

Срв. още: половин дън, на половин — тъкмо както се изговаря въ общобълг. вм. половина.

17) Число. Гусла (305) е въ моравски тъй сжщо ед. ч., както въ бълг., а не множ., както въ сръбски. Деца пъкъ се смѣта за мн. ч., както въ бълг., а не за ед.: две деца, съз деца, има деца; тъй сжщо брак'а или брача (301). Въ-роятно тъй се схваща и: дружина, двойца, защото и тѣ се не мѣняватъ. Думи песън, славей (307) сж пакъ български форми вм. песма, славуль, както е въ сръбски, та нѣмаше нужда Беличъ да привежда за сравнение руската дума соловей, когато въ непосредствена близина въ другитѣ български говори е пакъ славей.

18) Звателенъ падежъ у сжщ. ж. р. отстъпва въ моравски тъкмо тамъ, дето и въ останалитѣ бълг. говори. Собств. имена на *ка* получаватъ *ке* вм. *ко*: Савке, Здравке, Марике и пр. (315).

Срещу тия 18 български морфологични особености — да не изброяваме други по-дребни — въ моравскитѣ говори срѣщаме само следнитѣ сръбски:

1) Вин. падежъ у сжщ. ж. р. на у: руку, воду — което впрочемъ е резултатъ отъ общия фонетиченъ рефлексъ на ж въ тия говори.

2) Родово различие за множ. число у сжщ. и прилагателни: добре жене, добра села, което впрочемъ не е общо за всичкитѣ моравски говори, защото ония, въ които има южно влияние (отъ македонскитѣ говори), не притежаватъ това свойство.

3) Родителната форма га у мѣстоимения и прилагателни, която впрочемъ не е само сръбско свойство, защото я срѣщаме освенъ въ хърватски и словенски, още и въ нѣкои родопски говори.

4) Формата за 1 л. мн. ч. у глаголи мо: плетемо, плето'мо.

5) Формата за 3 л. мн. ч. сег. на у и е: плету, моле.

|| 6) Формата за 2 л. мн. ч. минало вр. сте: појдосте. 349

7) Формата за 3 л. мн. ч. аор. ше: појдоше.

Освенъ тия 7 наистина сръбски особености нищо друго сръбско нѣма въ морфологията на моравското наречие. Ако има други отклонения отъ бълг. езикъ, тѣ сж произлѣзли на моравска почва и сж следователно локални явления, неза-

висимо отъ това, дали сж стари или нови — както е напр. особената форма на *и* или *ии* за мн. число (кучети, дрвети, колети, унучети), както и разнитѣ форми за дат. пад. отъ личното мѣстоимение она — *јо, о, ју, ву, во*.

Първо лице ед. и трето мн. у нѣкои южно-моравски говори (виду, виде в) не сж ни български ни сръбски; особената причастна форма на *ја* вмѣсто *лз*: види ја — тѣй сжщо. Но тѣзи отклонения не влизатъ тука въ смѣтка, тѣй както не влизатъ и многото общи форми, които еднакво намираме и въ моравски и въ сръбски и въ български и които държимъ като неутрални.

III. Синтактични особености.

Откъмъ синтактична страна близостъта на моравскитѣ говори къмъ български е още по-голѣма; защото докато въ тѣхъ има, както видѣхме, нѣкои фонетични и морфологични особености, общи съ сръбски, то откъмъ синтактична страна нѣма ни една особеностъ, обща само на моравски и сръбски, а да я нѣма и въ български — докато наопаки има доста много синтактични особености, общи само на български и моравски.

Тѣй освенъ тритѣ особености (аналит. склонение, членъ и удвоение на личнитѣ мѣстоимения), които Беличъ нарежда въ книгата си като морфоложки свойства на моравското наречие (с. 293), но които сж и синтактични, моравскитѣ говори показвагъ още следнитѣ синтактични свойства, общи съ останалия български езикъ, безъ да ги има въ сръбски:

1) Употрѣба на вин. пад. при частици като, колко, како: като мене, колко њега, како нас, момче како тебе, колко мене ње висок.

2) Изпущане помощ. гл. *је* и *су*: он узел врек'у; она задела дувку със клин; деца му остали сираци; тѣг му дал едѣн дукат; сватови га побрали и пропудили; тѣг бегали оди чуму.

|| 3) Употрѣба на пом. гл. *бе*: бе дошъл; бе паднала; да 350 не бе утекъл; бе донел.

4) Изпущане съюзъ *да*: на к'у га изгорим; на к'е узнем, к'е идем на-гости у њума, не че се опие. Па и въ други случаи: много ни теше буде добро; теше га убиѣ; не смеу се врну; дали га могу наѣдем, не можем се опре; иска се живи.

5) Употрѣба на буди въ бѣлг. смисълъ „бѣди“: буди су ти отпале руке те, не си к'орава; буди ме газиш, што ме ломиш? Сравни: бѣди, синко, бѣди = ако, синко, ако!

6) Честа употреба на частица *си*, както въ български: па си се врне; продадомо си ги, па си га њега чувала, оне су си биле такве, они си отишли.

7) Употрѣба на скратената форма у едносл. сжщ. м. р. при числа: десет гроша, девет стола вм. грошева, столова.

8) Употрѣба на све немѣнливо: съ све воѣска, съ све деца.

9) Употрѣба на безлично имало: имало једѣн човек; па га било чума; паднало снег; град га било.

Има много фрази въ моравскитѣ говори, които падатъ веднага въ очи поради своята явно бѣлгарска особеностъ:

1) „Ти ли си, по̀пе?“ — „на съм“. — „Штò чеш тука“.

Сравни нашето: шо щѣшь тука?

2) „Отиде при једну жѣну на конак, па пита жену̀ту: може ли, снао, тува да спим?“

3) Да има кой да ме вати, па по главу!

4) Иска да знае много; на иска да ги исечем.

5) Нече падне, защо се држи; иде със њега, защо не муж њојѣн.

6) Па ги врѣаше; па к'е га пита; па га па зовне.

7) Идоше дур границу.

8) Че дојде куде Петровден; че се врати куде пладне.

IV. Ударение.

Ударението въ моравскитѣ говори, ако и да показва нѣкои отклонки отъ общобѣлгарското книжовно ударение, но въ главни черти е сжщо онова старо ударение, свойствено из-
||общо на бѣлгарски езикъ, а най-вече сходно съ ударението 351
у северозападнитѣ наши говори по Софійско, Царибродско и Трънско.

Тѣй напр. двусложни сжщ. ж. р., които въ бѣлгарски акцентуватъ крайния слогъ, запазватъ това свое старо ударение и въ моравското наречие: башта̀, блѣ̀ (бѣлха), вода̀, војска̀, врба̀, врвца̀, глава̀, главѣ̀, гора̀, гредѣ̀, деца̀, дѣска̀, жена̀, жлѣ̀, свезда̀, землѣ̀, зима̀, змиѣ̀, зора̀, игла̀, игра̀, коза̀, кула̀, лоза̀, лѣжа̀, меца̀, муѣ̀, мѣгла̀, нога̀, овца̀, ока̀, паша̀, пчела̀, рѣ̀, река̀, росѣ̀, рука̀, свеча̀, свила̀, свин'ѣ̀, сестра̀, слана̀, слза̀, слугѣ̀, снаѣ̀, страна̀, стрелѣ̀, торба̀, трава̀, чешма̀, чоѣ̀. Наспротивъ това и производнитѣ: водица̀, врбѣца̀, ручѣца̀, главѣца̀ и пр.

Тросложнитѣ сжщ. ж. р. запазватъ сжщото си ударение, както въ бѣлгарски: ја̀блка, ло̀бода, жѐнштина, ма̀чеа, опра̀ва, вѐщица, ус̀ница, па̀зуа, по̀плака, пра̀баба; бла̀говес, запо̀вед; бо̀рина, ѣ̀стина, сбѣ̀рштина, ко̀зина, ро̀вина, пла̀нина, ру̀дина, сла̀тина, су̀днина, у̀трина, свѣ̀нштина; вѐрѣга, вѐчѐра, гра̀мада, дрѣ̀жава, дубра̀ва, дубѣца̀, дево̀јка, жлѣ̀тица, ил'ѣ̀да, јѐтрѣва, ка-чу̀ла, клису̀ра, ко̀била, ко̀кѣна, ко̀либа, ко̀руба, ко̀шула, ка-на̀та, кумѣца̀, ливѣ̀да, лисѣца̀, ло̀пѣта, лѣ̀жѣца, Мо̀рава, нѐве-ста, нѐдѐл'ѣ, орлѣца̀, па̀јанта, панѝца, пѐвица, сѐкира, ско̀лува

(сколуф); главина, градина, грбина, зидина, петина, шестина, сланина, средина; сравни още: висина, дълбина, мазнина, милина, врук'ина, старина и пр.

Четверосложни: керемѣда, кираѣика, попаѣика, менаѣика, измек'арка, кречет'алка, мотовѣлка, воденица, самовол'ка, вражалица, каленица, сиротина, брзак'ина, ѣсполица, ѣловица, ѣгодица, к'америца, кр'аставица, м'утеница, пр'еперица, р'упавице (череши — хрупавици), ц'аревица; годишнина, зимовина, лап'авица, цепотина, чов'ештина и пр.

Двусложни м. р. отъ една страна: гр'ебен, з'анак, з'аѣм, ѣзвор, к'амен, об'лак, ог'ън, ог'лав, оп'аш, г'авол, п'епел, п'остав, пр'екор, пр'елаз, пр'еслан, рабуш, р'емен, к'амен, сп'омен, стр'атор, тр'оскот, уг'лен — отъ друга: бршл'ан, гркл'ан, кож'у, коч'ан, об'ед, об'ток, ов'ън, нач'ъм, ож'ег, осил', пазд'ер, пон'ор, пот'ок, рукав, сок'ол, ун'ук, ѣн'ак, чов'ек, пол'ак, ро'ак, шест'ак; па т'ѣй с'ъщо и чуждит'ѣ думи: бокл'ук, болв'ан, бегл'ик, фуст'ан, дир'ек, ||дул'ум, дук'ан, инд'ат, ковт'ор, ком'ат, кром'ит, пип'ер, пир'он, 352 сал'ам, син'ор, тав'ан, три'он, к'ер'еп, шек'ер и пр.

Двусложни ср. родъ. — отъ една страна: вин'о, влакн'о, гнезд'о, крил'о, кросн'о, млек'о, платн'о, сел'о, сукн'о, лиц'е, дет'е, жреб'е, котл'е, кутр'е, петл'е, сребр'о; отъ друга: г'умно, ж'ито, зр'но, ѣто, м'есто, м'асло, р'амо, ѣгне, с'еме и пр.

Н'ѣма защо да навеждаме повече прим'ѣри; акцентната еднаквостъ се вижда и отъ това малко, що наведохъ. Тя се види и отъ общит'ѣ думи, които навеждамъ по-долу.

V. Словотворни суфиги.

Словотворнит'ѣ елементи и въ моравскит'ѣ говори с'ъс'ъщи, както и въ б'ългарски; разбира се, че повечето отъ т'ѣхъ с'ъ общи и съ сръбски, но пакъ има н'ѣщо и тука, което приближава моравскит'ѣ говори повече къмъ б'ългарски, отколкото къмъ сръбски. Т'ѣй напр. суф. јак има разширено значение, както въ б'ългарски — да означава между друго и събирателностъ: травол'ак, партол'ак, лискул'ак, парчул'ак, прашул'ак, трешчил'ак, момчурл'ак, дечурл'ак.

Има суфигсъ ијка, за умаление, изговарянь скратено и ка: комшика, антерика, попаѣика, Марика, Софика и пр.

Суфигсъ ка е т'ѣй с'ъщо по-разширенъ въ моравски, както и въ б'ългарски, та въ много случаи не означава вече деминутивностъ: жѣлка, кѣтка, крст'ачка, р'учка, с'учка.

Суфигсъ ица се употр'ѣб'ява въ н'ѣкои с'ъществителни, дето го не сръщаме въ сръбски, а само въ б'ългарски: болешчица, врвчица, певица, ржчица, солчица, ракиѣица, пес'ынчица.

Суфигсъ енце, специално б'ългарски суфигсъ за умалителни ср. родъ, т'ѣй с'ъщо се употр'ѣб'ява твърде често въ

моравски: детѣнце, кучѣнце, момчѣнце, пилѣнце, дубѣнце, унѣ-
ченце, шишѣнце, желѣченце, кравајченце и пр.

Суфиксъ *ин* се употрѣбjava тѣкмо тѣй често, както и
въ бѣлгарски: бек'арин, везирин, гавазин, говедарин, госјанин,
пандурин и пр.

|| Суфиксъ *ин'а* тѣй сжщо има въ нѣкои случаи еднаква 353
употрѣба въ моравски и въ бѣлгарски (за събирателность), а
не тѣй както въ сръбски: добрина, итрина, чистина,
густина, — срв. въ Троянски дам. добрина вм. добрина
въ смисъл „много добрини“.

Въ моравскитѣ говори забелѣзвамъ даже и она събира-
теленъ суфиксъ *ие* у сжщ. ж. р., който се срѣща въ нѣкои
наши паметници и говори:

Рудин'е, гѣдин'е, лозине, стрѣн'е; срв. планин'ѣто, стѣ-
ние, горие — даже землѣ (въ Лобк. Парем.)

Суфиксъ *иште* освенъ другото си значение, както и въ
сръбски, се употрѣбjava и за образуване мн. число у едносл.
сжщ.: пѹтишта, градишта, плѣтишта, дѣлишта, но
въ сжщо време употрѣбjava се и за уголѣм. сжщ., пакъ както
и въ бѣлгарски: кутриште, крвиште, турчиште, дѣтиште, девѣ-
чиште.

етија — за събирателность: волетија, момчетија, колетија
кутретија, парчетија, скупотија, страотија.

Суфиксъ *ие* за глаголи се употрѣбja тѣкмо както и въ
бѣлгарски: живеали, пеали, смеали се; слѣнце греие, да окѣора-
вие, да остареие, копнеие, слабие, белеие се, жлтеие се и пр.

Наопаки, нѣма ни единъ суфиксъ, който да се упо-
трѣбjava само въ моравски и сръбски, а да го не
срѣщаме и въ бѣлгарски.

VI. Словно богатство.

Като разгледаме и отдѣлнитѣ думи въ моравското
наречие, и отдѣлимъ ония, които сж общи на сръбски и на
бѣлгарски, и ония, които сж специално моравски, ще видимъ,
че останалитѣ, а тѣ сж твърде много, сж общи и на бѣлгарски.
Азъ взехъ за сравнение думитѣ, що сж въ книгата на Белича —
около 2000 отъ тритѣ категории, и намѣрихъ, че 800 отъ
тѣхъ сж локални — значи, ни сръбски ни бѣлгарски, 1000 сж
общи съ бѣлгарски — значи, нѣма ги въ сръбски — и само
200 сж общи съ сръбски. Последната категория 200 думи
сж направо сръбски, постѣпили въ моравски презъ послед-
нитѣ 40 години; тѣ се познаватъ лесно, като чуждици
|| понеже сж или чисто книжовни и канцеларски думи, или пѣкъ 354
иматъ на среща си домашни изрази. При това нека се има
предъ видъ, че отъ думитѣ, които наричамъ локални, голѣма

часть има въ нашитѣ северозападни и югозападни говори като диалектни думи, но азъ ги не броя като общобългарски, понеже не сж общоупотрѣбителни, като напр.: лапавина вм. лапавица, тресозем (търсице), трвон' (трионѣ), трапушка (трапче), съвлак (кукувичина прежда), старка (матица), ранкине (скорозрѣйки круши), загмури се (гурна се), жънзу ме (жегна ме), мачуга (мотика), крупавица (градушка), крошна (кошница), коврчаст (кждравъ), кл'ундрво (кълвачъ), клашн'анка (пластинена капа), клашн'е (сукно), банка (трапъ), воденци (круши), ватрал' (ражен) и пр.

Ония 1000 думи, които смѣтамъ общобългарски, могатъ да се групиратъ и разгледватъ отъ разни страни. Една часть отъ тѣхъ сж напр. типични български думи, известни открай- време като наше общо благо и за които никой не би се съмнявалъ, че принадлежатъ къмъ словниятъ имотъ на българския народъ, като напримѣръ: голѣм, убав, работа, работни, одртѣл, пѣшкам, надѹпчен, исплюскѣл га, комкѣл се, комка, намерила, дума, думам, станѹмо, кимнул, испратѹмо ги, зоратѹмо се, расчушкѣ ги, съсипѣ се, поискѣ му, съвну, расъвну, осъвну, цѣвну, цѣвтѹ, трсим да спастрим, отодим, наодим, мрмѣри, крим, каним, кани се, да врлим, врвим, врвѣте, вардим, да надвиѣ, да попроскам, да прикоткам, карам, друсам, задавам се, бѣклица вино, дѣш, мѣзга, пѣклѣ, лѣскаво, пуѣк, излѣзъл, любѣв, глѣй, глѣка, жлѣйца, клѣйца, жлѣка, сплѣстѣло се, слѣнчоглѣд, дрнкам, рѣтка, дрѣшки, седенк'а, бувалк'а, оцутра, одоцутра, пѣувал, опѣувал, котлѣ, беѣно каменѣ, разчорлила се, свенѣ се, совест, градина, славеј, баштѣ, кокѣна, стѣвна, качѹлка, ѣбич, тупѣн, синѣгер, тараѣж, велигден (и велигдѣн), врѣчка, опѣшка, дупка, дупчица, друшка, големствѣ, големѣй, врѣчѣ, клопотѣр, облеклѣ, очилѣ, градушка, имѣне, маѣне, далѣчко, минѣйчко, убавѣйчко, блажно, работна, неработна, съгашно, старовремско, црвеникав, горѣйв, вакл'аст, галѣтне думе, куче, мечка, сетне, така, съгѣ, кѣга, еднѣг, еднѹш, догде, првин, дори, комай, сплуло се, искам, белну се, да брѣкнем, бркам, да бутнемъ, бутам, да куснем, да поминем, прилега, не сврта се. ||прилѣча, разбирам, налита, набеѣуем, да погалим, надушунѣ, 355 сподѣбуѣ, умѣлкуѣ се, блѣсък (Белић, 93), заслѣнѹла се (скло- нила се, 91), пѣстрѣва, шегувам се, да зѣмеш 82, еднѣг, тѣгай, съга и съги, уѣич 182 — то е — угѣч = югѣч! снаѣѣ га (снахожда го), ѣрен човек, старѣйк'а, люл'к'а, мишка, маѣар- кѣн'е сливе, самовѣл'ка жена, повѣйке (пелени), кобилка (ко- билица), жѣчка, бувѣл'к'а (бухалка), патѣлник, кравѣрник, по- вѣсмо, кросно, трнокѣп, обрѣк, жѣнштина, детѣште, падалище, кречѣтѣло, густѣк (гжстакъ — гора), момѣурл'ак, средорек (срб. спрудина), убил га Марен! крѣнина (глоба за убѣйство), цѣволика, диѣние (таласѣмъ), вѣшка, жѣгли, да га жѣгне, крѣтѣц, ракѣтѣк (ракѣтакъ), пуйка, пуйчѣчи, бучкам, бучка (бутало), кѣјѣц (кѣйяк, тотмакъ на врата), турѣтѣя, лѣжла, венѣила

Любопитно е, че пъкъ, наопаки, моравскитѣ говори не употрѣбаватъ много отъ турскитѣ думи, които има въ сръбски, като напр. басамак, пиринач, кашика, сирке, авла и пр., а вмѣсто тѣхъ си употрѣбаватъ български думи: слѣба, орис, ложица, оцѣт, двор и пр.

Всички тѣзи общи свойства между моравското наречие и бѣлг. езикъ водятъ все къмъ едно и сжщо заключение, че това наречие прави нераздѣлна частъ отъ цѣлия български езикъ, и че тѣзи особености сж последица отъ дълговѣченъ животъ едно до друго подъ еднаква култура, еднакви влияния, еднакви народни влѣчения.

Къмъ това сжщо заключение ни води и сравнението на обичаитѣ, нравитѣ и цѣлия народенъ битъ на моравското население. Вземете кн. XVI отъ Сръбски етногр. сборникъ, дето сж напечатани разни обичаи, суевѣрия, баяния, народни лѣ-||кувания и пр. събралъ Вл. Николичъ отъ Лужница и Нишава 357 — значи отъ областъта на ч-ч наречие — и ще се увѣ-рите, че почти всичко тамъ описано е познато и въ нашитѣ западни краища. Азъ обръщахъ внимание повече върху разнитѣ народни термини и, право да си кажа, нищо сръбско не намѣрихъ, а всичко се изказва или съ общобългарски изрази, или пъкъ съ изрази, каквито се употрѣбаватъ и въ нашитѣ северозападни говори.

Това население употрѣбва сжщи пословици, сжщи гатанки и народни пѣсни, както и останалия български народъ; кога чуешъ какви пѣсни пѣятъ и какъ ги пѣятъ, неволно се сѣщашъ за северозападнитѣ наши краища и за онова българско население, което сме навикнали да наричаме шопи. Вж. примѣри въ книгата ми „Происходъ, име и езикъ на моравцитѣ“.

За да се развиятъ толкова еднакви български особености въ моравското наречие, трѣбва това наречие дълго време да е било въ постоянно допиране съ останалия български езикъ тѣй, както е то наистина било дори допреди политическото отдѣляне на Моравската областъ отъ българскитѣ земи.

Че днешнитѣ косовско-моравски говори сж се развивали успоредно съ останалия български езикъ, виждаме отъ многото паметници, писани отсамъ Морава и Косово; въ тия паметници изпжква главното свойство на български езикъ — падежно изравнение — което се забелѣзва още отъ XVI вѣкъ, отъ когато има стигнали до насъ много на гледъ ужъ сръбски паметници, но писани отъ хора, които не владѣятъ вече старитѣ падежи, а то значи отъ хора бѣлгари.

Ето за примѣръ нѣколко записки отъ косовско-моравски краища:

1) Въ единъ ржкописъ, имотъ на Светогорския манастиръ Св. Павелъ, се намиратъ следнитѣ редове, обнародвани

първомъ въ Гласник XLIV, 289 и у Люба Стояновичъ, Записи и Надписи № 499:

Въ лѣто (7048) бысть морь овцамъ на Шарь планиноу и по всѣхъ планинахъ.

Въ тая кратка записка, писана по всѣка вѣроятность нѣйде въ голѣма близость до Шарь-планина, съглеждаме ||веднага общиятъ вин. падежъ употребень намѣсто предло- 358
женъ: на Шарь планиноу, отъ което заключаваме, че въ XVI вѣкъ (1540 год.) около Шарь-планина вече не е имало други стари падежи освенъ винит. ж. р. ед. Па и цѣлата записка диша български духъ.

2) Сравни и тая записка отъ сжщитѣ мѣста и отъ сжщо време (Люба Стояновичъ № 502):

Богъ да проститъ кои какво се намѣри: даде нѣкто аспръ, дрѣги две, а дрѣги .ѣ. и .ѣ. аспри — въсе село; оставихъ га светомъ монастыръ епископѣ за .ѣ. аспри.

3) Сравни още:

Отъ Призренско, год. 1560:

Писа се Сѣа книга въ лѣто .ѣ.ѣ.ѣ. Писахъ сѣю книгъ глаголеми прологъ многогрѣшнѣи монахъ Пахомѣе ѿ монастыръ глаголема Воисиловица и приложихъ ю монастыръ светеи и живоїначельнѣе и неразделимѣе троїце глаголема Рѣсиница въ славословіе богъ. — Люба Стояновичъ, Зап. и Надп. № 611.

4) Отъ Злетово, год. 1572:

Писа сѣи прологъ грѣшнѣи въ священникѣ таха попъ Лазарь въ монастырь Пирьгъ ѣеромонаху Саве въ лѣто .ѣ.ѣ.ѣ. Азъ смиренъ ѣеромонахъ Сава приложихъ сѣю книгъ прологъ ѣ. месецъ пресветые богородице глаголеми. Пирьгъ на реке Злетовыщце. и кто ю кѣ ѡети или къде денѣти ѡ цркви пресветые Богородице Пирьжанскои да бѣде проклетъ ѡ господѣ бога въседръжителя. . . Писа се при игъменъ Павлоу ѣеромонахъ. (Зап. и Надп. № 701).

5) Отъ Призренско, год. 1574 (Дечански монастырь):
. . . Велики злѣмъ бѣаше тогда . . . ѿ Скадарь одъ Иванъ Беговиѣа, потѣрчени бѣшатлѣе, ѿ Призренъ Синанъ Пашиѣа Ротѣловиѣа, ѿ Таково одъ Еласъ Пашиѣа. Две хиладе христѣане около ови вароши иѣкоше . . . при игъмана Меѡодиѣа . . . (Зап. и надп. № 713).

6) Отъ Моравско, год. 1567 (Лѣсновски монастырь): Слава съврѣшителю Христѣ владицѣ въ всѣхъ. Сѣе писа се ѡ бытия лѣтѣ тѣкоуща .ѣ. ѣ. ѣ при игъменъ кър Маѡею ѣеромонахъ . . . писахъ чрѣтахъ сѣю книгъ храмъ светаго ѣвана при ѣрѣце Мораве, да аще ктѡ дрѣзнет ѡнимити ю въ мѣсте 359
помощи да му естъ мѣстѣи. Простете а не кльнете аще и съгрѣбыхом. (Зап. и надп. № 660).

7) Отъ Злетовско, год. 1630:

Да се знае кога беше Иосифъ игъменъ записано бра-
ниште: меѣа вѣтъ Погановско до Дупни-камикъ: дрѣга
меѣа до Лисинъ, треика до Клай, четверта отъ планинѣ
Милковица 1630.

Записка въ единъ номоканонъ отъ XVI в., Соф. нар.
библ. Описъ № 295.

8) Лѣсновски манастиръ, год. 1672:

Придоше ортаци ѿ кривоу рѣкоу оу манастиръ Лѣс-
ново . . . и платише маисторомъ и за щиге вѣртаци ѿ Па-
лан'коу . . . и дадоха канъдило срѣбрно прѣдъ светаго
архангела Михаила арьхыстратига.

Мыже боголюбъзна братіа събравъшим се вѣтцѣ игъмен
Кврилъ ермона . . . видѣвше толико оусърдіе и любовь
вѣ тѣаа благочестивіе християне къ светомъ мона-
стирѣ сътворихомъ завѣщаніе помѣнь творити имъ литѣргію
вечеръ коливъ догдѣ кон'цъ течетъ светомъ манастирѣ да
хымъ е покровитель свети архангелъ Михаилъ. (Зап. и надп.
№ 1673).

9) Отъ Пиротско, год. 1704:

Прѣповеза се сѣ іеугеліе оу град Пирот. Повеза грѣш-
ни попъ Стоича със оученикомъ Димитра ѿ Градчница.
настоиа и квр попъ дурца ѿ село Храсница. (Зап. и надп.
№ 2144).

10) Отъ Кратовско, год. 1746:

Сиа света божествена книга манастира Лесново и
ткои іе ѿеми ѿ цркве да мѣ е соупарникъ архистратигъ
Михаилъ и Гаврилъ въ лѣто (1746) тогда беше еромонахъ
игъменъ Феодосіа. Охъ, охъ нама ѿ агарени въ то
времѣ. (Зап. и надп. № 2922).

11) Отъ Тетовско, год. 1749:

Сиа книга тако да се има знати приложи азъ име-
немъ Іанъкъла ѿ градъ Эетово да служи въ храмъ
светаго Николая. (Зап. и надп. № 2972).

12) Отъ Моравско, год. 1796:

|| Обнови се сеи храмъ рождество Богородицы при мит-
рополита Меодіа настоѣтеля протопресвитера
Илію, общій кнезь Петаръ и Пана.

(Надъ вратата на цркъвата въ с. Врбовъц, Моравски
окръгъ. Зап. и надп. № 3708).

13) Отъ Кратовско, год. 1797:

Да се знае кога беше попъ Кіпріанъ ѿ Кратово вѣ-
лаетъ ѿ село Лесново, Івановъ сынъ како пріде, покалѣ-
гері се в манастиръ Рільскі, лѣто (1797). Вж. Спростр.
Описъ на ржк. въ Рилския м-рѣ; Зап. и надп. № 5906.

14) Лѣсновско-Кратовско, год. 1814:

Сие писание мнѣ грѣшнаго Ѳеодосиа ѳеромонаха Дечанца ѳер҃мена манастира лесновскаго со братѣю. Бистъ въ сие лето чѣма велика по всеи тѣрецькои земли и по градовѣ и по села и по морски лимани и тога ради бегаше кратовци ꙗ манастирь лесновски ꙗ кѣни со все челади и седоше се ꙗ месеци и ꙗ тои божи гневъ и страхъ соградимо келию подѣ кѣла доле съ молитва светаго архангела Михаила и светаго преподобнаго Гаврила. (Въ едно еванг., Загр. Акад. III. с. 11. Вж. Кир. Ржкоп. № 26).

Български езикъ се отразява хубаво и въ книгитѣ на двама кипровчани¹⁾ епископъ Филипъ Станиславовъ и Кръстьо Пейкичъ. Първиятъ издаде на 1651 г. единъ молитвеникъ, известенъ подѣ име Абагаръ²⁾, първа българска печатна книга, а вториятъ е авторъ на една книжка подѣ заглавие „Зарцало истине мед царкве источне и западне“, Венеция. 1714 г.³⁾ И дветѣ книжки сѣ печатани (съ босненска кирилица) отѣ българо-духовници, възпитани въ Хърватско или между хърватски младежи, вследствие на което езикътъ имъ представя чудна смѣсница отѣ хърватски и български, макаръ че и двамата автори произхождатъ изѣ областта на моравското наречие.

А какъ сѣ писали моравцитѣ въ по-ново време, се вижда хубаво отѣ единъ дамаскинъ на пиротски говоръ, за който ||сѣобщихъ преди нѣколко време въ „Военни Извѣстия“ (17 VI. 361 1918, бр. 133): Изѣ дѣйността на старитѣ български учители въ Моравско. Вж. и „Происходъ“, и пр. 36—38.

Следъ като видѣхме, въ какво отношение стои моравското наречие къмъ сръбски и български, лесно ще се разбере, че по-нататѣшнитѣ говори, на югъ и на изтокъ ще бждатъ още по-отдалечени отѣ сръбски. И наистина, като изключимъ севернитѣ шесть македонски околии (Тетовска, Кумановска, Прешовска, Гилянска, Кратовска и Паланска), за които, казахме, че влизатъ въ областта на моравскитѣ у-говори, то въ цѣлата останала Македония владѣятъ говори, които нѣматъ ни тия малко общи свойства съ сръбски езикъ, каквито намираме въ Моравско, а по всичко се свързватъ съ останалия български езикъ, или пѣкъ си иматъ свои говорни особености, самостоятелно развити. Тѣй напримѣръ:

1) Кипровецъ пада въ областта на у-наречие, ч-ц-говоръ.

2) Вж. за тоя молитвеникъ А. Теодоровъ, Бѣлг. Книгописъ I, 150—6.

3) Вж. за него: Б. Цоневъ, Кирилски ржкописи и старопечатни книги въ Загребъ, АкСб. I. 50—54.

1) Изговорътъ на стб. ж, ако и да е различенъ, ала не е вече у, а е или а (рака, мака, заби), както се чува въ срѣдна Македония, или е з (рѣка, мѣка, зѣби), както се изговаря по южна Македония, или е ѝн (рѣнка, мѣнка, зѣмби), както гласи по Костурско и Солунско, или е лѣкъ о (рока, мока, зоби), както го изговарятъ по Дебърско.

2) Изговорътъ на двата ера не е изравненъ въ едно тъмно з, както въ моравски, а се пази още старата имъ разлика, като се изясняватъ по начинъ, свойственъ още отъ старо време на български езикъ, именно т въ о и к въ е: боз, бочва, токмо, но — денес, темен.

3) Срѣдословно лъ и тукъ се не вокализува, както въ сръбски, а си остава, макаръ да се не изговаря еднакво, защото имаме нѣйде сълзи, пълно, дълго, а нѣйде солзи, полно, долго. Разбира се, че наспротивъ това и краесрично л се не вокализува: пепел, крилце, а не пепео, криоце.

4) Лабиално или устно љ и въ македонскитѣ говори нѣма, както и въ моравскитѣ: избавен, купен, а не избавлен, куплен.

5) Въ македонскитѣ говори особено строго се пази още звукъ s (дз): свезда, насад, друси.

|| 6) Слаби или звучни съгласни и въ македонскитѣ 362 говори се изговарятъ усилено, както въ останалитѣ български наречия: боп, дѣп, роп, намѣсто боб, дѣб, ро҃г.

7) Въ македонскитѣ говори има сжщо така редукция на гласнитѣ, както въ моравски и въ останалия български езикъ, която е особено силно развита въ Охридско, Воденско и Кукушко.

8) Въ македонскитѣ говори ако и да има различни акцентни системи, ала ни една отъ тѣхъ не съпада съ сръбското ударение; най-разширеното срѣдно-македонско ударение, третосричното, само привидно се струва еднакво съ сръбското: понеже е отметнато върху третата сричка, то въ повече случаи пада върху началната сричка, защото повечето думи сж отъ две или три срички. Но инакъ това македонско ударение си има свои правила, които нѣматъ нищо общо съ сръбското ударение; то се мѣсти заедно съ нарастването на думата, за да си заеме опредѣленото мѣсто върху третия слогъ отъ края: приѣтел, приѣтели, приѣтели, приѣтели-ми. Та и другитѣ акцентни системи въ македонскитѣ говори вървятъ тъй сжщо по свои, съвсемъ независимо отъ сръбското ударение, правила. Вж. за тѣхъ по-долу.

9) Свойствениятъ на всички сръбски говори квантитетъ липсува въ цѣлата македонска област, както и въ всички останали български говори.

Отъ всички фонетични особености една едничка само

подсъща на сръбски езикъ, а именно изговорътъ на *tj* и *dj*, които въ сръдномакедонскитѣ говори се чуватъ като *к'-џ'*: свек'а, меі'а. Този изговоръ смѣтамъ като продължение отъ южноморавскитѣ говори, но трѣбва веднага да забелѣжа, че никжде въ сръдна Македония, изподъ линия Тетово, Кратово, Паланка, не сж изцѣло прокарани тия *к'-џ'*, а винаги покрай тѣхъ идватъ и общобългарскитѣ *шт-жд*. Какво е отношението на македонскитѣ говори откъмъ тая страна, ще се каже по на широко въ отдѣла за *tj* и *dj*.

А откъмъ морфоложка страна въ македонскитѣ говори изподъ речената линия, нѣма ни една отъ ония особености, които наведохме горе като общи между моравски и сръбски: всичко, що засѣга формитѣ, върви въ пълно съгласие || съ общобългарски: а именно, въ тѣхъ нѣма вече *га* а *го*, 363 нѣма и *-мо* а *-ме*, нѣма и родова разлика въ мн. ч., нѣма *ше* за 3 л. мн. а *ха* или *хе*, нѣма и *-сте* за 2 л. мн. *аор.*, а има *хте*.

И въ македонскитѣ говори нѣма старо склонение, нѣма инфинитивъ, нѣма стара сравнителна степенъ, има запоставенъ членъ — даже въ тройна форма, употребява се предлогъ *на* за изказване дателенъ падежъ, употребяватъ се удвоени лични мѣстоимения, сжщи императивни форми, правилна употреба на опредѣлени и неопредѣлени глаголни форми, сжщо изказване бждно време; па и всички други морфоложки и синтактични свойщини сж напълно еднакви съ общобългарскитѣ. Речникътъ на македонскитѣ говори тѣй сжщо съвпада съ общобългарския; дето се пкъ различава, той се не приближава къмъ сръбския, а си отива по свой пжтъ, както и други български наречия, които си иматъ свои лексикални особености, както напр. родопското наречие.

И тогава, щомъ е дума за граници на българската речъ и народностъ, ще трѣбва въ тия граници да влѣзатъ и всички ония области, въ чийто говоръ преобладаватъ български свойщини. И ако международнитѣ отношения се уреждаха въ съгласие съ наука и правда, то и говорнитѣ граници на българския народъ би трѣбвало да бждатъ и негови политически граници.

Прегледъ върху българскитѣ говори.

Разпредѣление на българскитѣ говори споредъ изговора на **ѣ**. — Разпредѣление споредъ **tj-dj**. — Разпредѣление споредъ ударението. — Разпредѣление споредъ **ж**.

Да видимъ сега, какви български наречия се говорятъ въ описанитѣ горе граници и какъ бихме ги разпредѣлили, за да имаме ясенъ прегледъ върху тѣхъ.

Разпредѣлението на българскитѣ говори ще бжде по на широко представено въ Диалектологията, дето ще бждатъ дадени и надлежни описания на отдѣлни говори. Обаче и тукъ, макаръ да имаме предъ видъ повече общъ прегледъ върху българскитѣ говори, пакъ ще се докоснемъ до нѣкои диалектни подробности, едно, за да се очертае по-ясно положението на разнитѣ говори единъ къмъ други, и друго, за да бждатъ още отъ начало известни нѣкои мои схващания както по класификацията на българскитѣ говори, тъй и по означението на нѣкои диалектни звукове, съ които ще има да боравимъ.

Както всички езици, тъй и нашиятъ български езикъ се дѣли на говори и наречия; но въ сравнение съ другитѣ славянски езици у насъ забелѣзваме много по-голѣмо разнообразие, и при това разликитѣ между българскитѣ говори засѣгатъ по-дълбоко въ езиковия строй, та ти се струва по нѣкой пжтъ, че развалятъ дори единството на цѣлокупния български езикъ. И другитѣ славянски езици се дѣлятъ на говори и наречия, но у тѣхъ единството откъмъ главнитѣ белѣзи се държи и нѣма да намѣрите славянски езикъ, да представя разнообразие по говоритѣ си напр. откъмъ **ж**, **а**, **ъ** и **ь**, или откъмъ ударение — както българскиятъ. Още повече, българскиятъ езикъ отива въ разнообразието на говоритѣ си до тамъ, че показва разни рефлексии дори и откъмъ оня ||признакъ, който взимаме обикновено за дѣлидбена основа на 365 славянскитѣ езици, именно откъмъ рефлекситѣ на **tj-dj**! Тия звукови ставки се изговарятъ на четири и дори на петъ начина въ български, — както въ никой други славянски езикъ! При такова разнообразие рекълъ би човѣкъ, че българскитѣ говори сж много далечъ единъ отъ други; ала нѣ! Тия разлики между говоритѣ сж тъй размѣсени и тъй се

преливатъ едни въ други, щото е мжчно по нѣкой пжтъ да отдѣлишъ единъ говоръ отъ други. Особено пжкъ, имайки предъ видъ, че повечето отъ белѣзитѣ, по които бихме дѣлили българскитѣ говори, се кръстосватъ, т. е. намирашъ ги въ говори, противоположни по мѣсто, мжчно е да ги дѣлишъ единъ отъ други; затова и разпредѣлбата или класификацията на българскитѣ говори срѣща не малки мжчнотии.

Като оставимъ на страна морфологичнитѣ признаци, които сж още повече преплетени, а вземемъ само фонетичнитѣ, забелѣзваме, че българскитѣ говори показватъ най-много разлики откъмъ изговора на ония старобългарски звукове, по които българский езикъ изобщо се различава отъ другитѣ славянски езици, а тѣ сж звуковетѣ: *ѣ*, *ж*, *ѡ*, *ѣ* и *ѡ*. Освенъ това българскитѣ говори се различаватъ още: по ударение, по старобългарскитѣ съчетания *рѣ-лѣ* и по старославянскитѣ съчетания *tj-dj*, по изговоръ на *хрѣ* и *пр*. Тогава питаме, какъ се разпредѣлятъ българскитѣ говори споредъ тия фонетични белѣзи и възможна ли е за тѣхъ такава класификация, споредъ която да се отдѣлятъ хубаво топографски единъ отъ други.

Имайки предъ видъ именно едно топографично разпредѣление на бълг. говори, заключаваме, че отъ горнитѣ белѣзи четири могатъ послужа много хубаво за първа дѣлба на бълг. ез. по говори, а именно българскитѣ говори биха се раздѣлили твърде сгодно по следнитѣ фонетични отлики: 1) по изговоръ на *ѣ*; 2) по замѣната на старослав. *tj-dj* и 3) по ударение и 4) по изговоръ на *стб. ж*.

Тия четири признака отдѣлятъ българскитѣ говори на такива групи, щото нѣма кръстосвания, както ги има, щомъ ги дѣлимъ по други фонетични или морфологични разлики. Ето защо и българскитѣ говори ще раздѣлимъ преди всичко споредъ реченитѣ четири признака.

|| 1. Разпредѣление на българскитѣ говори споредъ *ѣ*. 366

Въ студията си върху източнобългарския вокализъмъ (МСб. III и IV), както и въ белѣжкитѣ си „Върху български езикъ и правописанието му“ (МСб. IV, книж. 28—51), азъ приехъ, заедно съ Григоровича, Иречека и Славейкова, за първа дѣлба на българскитѣ говори изговора на *ѣ*, споредъ който българската говорна областъ се дѣли на две половини: източна (*ѣ = 'a*) и западна (*ѣ = e*). Такава дѣлба приехъ и въ студията си Уводъ и пр. (МСб. XVIII, 366); но понеже върху сжща основа дѣля и нататъкъ източнитѣ говори още на две половини, пакъ строго отдѣлени една отъ друга, то по-право е, ако споредъ изговора на *ѣ* дѣлимъ българскитѣ говори не на две, а веднага на три части:

1) западнобългарски говори — съ прегласенъ изговоръ за **ѣ**: лето — летен;

2) североизточни говори — съ полупрегласено **ѣ**: л'ато — летен;

3) югоизточни говори — съ непрегласено **ѣ**: л'ато — л'атен.

Но трѣбва веднага да кажа, че приемемъ ли изговорътъ на **ѣ** като дѣлидбена основа и теглимъ ли върху тази основа граница между източнобългарски и западнобългарски, то напразно бихме търсили други разлики и говорни признаци, които биха отивали тъкмо по тая сѣща граница: каквито белѣзи и да навеждаме, тѣ или не засѣгатъ цѣлата говорна областъ, или пъкъ се кръстосватъ. Тѣй напр. Григоровичъ, въ Очерка си, навеждаше на времето си освенъ **ѣ** още петъ други признаци, съобщени му отъ тогавашния български писателъ Хр. Костовичъ (вж. предговора на неговата Аритметика, Букурещъ, 1845. А разборътъ на тия дѣлидбени признаци вж. у мене, МСб. IV, книж. 35—37). Па и прибавенитѣ къмъ тѣхъ отъ Иречека други седемъ признака (вж. ПСп. VIII, Помашки пѣсни отъ Чепино, 82—83) не отиватъ тъкмо споредъ ятовата граница, защото: редуцията на гласнитѣ **а, е, ѣ** (признаци 1, 2, 3) не е свойствена само на източнитѣ говори, а е позната и на много западни (Воденско, Кукушко, Охридско, Рѣсенско, Видинско); 4) „поглъщането“ на гласнитѣ **ѣ, ѡ** (което Иречекъ приписва пакъ само на източнобългарски) (пис- 367 вам, трѣбва вмѣсто писувам, трѣбува), тѣй сѣщо е познато и въ западна България; 5) възвратното мѣстоимение **сѣ** се не изговаря само въ източна България тъмно (**сѣ**), ами и на западъ — заедно съ другитѣ кратки лични мѣстоимения (**мѣ**, **тѣ**) — напр. въ Кукушко, Солунско; 6) тѣй сѣщо не навредъ по цѣла западна България ще намѣрите вокални **р** и **ѣ**, както приема Иречекъ, а наопаки, покрай тѣхъ има си и други изговори: **ѣр**, **ѣл** (Прилепско) или **ор**, **ол** (Дебърско); 7) най-сетне съвсемъ неприемливо е да дѣлимъ източнитѣ говори отъ западнитѣ (имайки предъ видъ границата за **ѣ**) споредъ изговора на **ж** и **џ**, защото общобългарскиятъ изговоръ на тия звукове си е заварденъ въ много западни български говори, а само въ нѣкои отъ тѣхъ намираме **к'** и **г'** или **х—џ**. Тѣй че, ако дѣлимъ веднажъ българскитѣ говори споредъ изговора на **ѣ**, то едва ли можемъ намѣри други различия (освенъ пакъ **ѣ**), които да не противоречатъ на приетата граница между дветѣ говорни области. Затова много чудно ми се вижда, защо въ трудътъ на г. Милетича върху източнобългарскитѣ говори (*Das Ostbulgarische*) сѣ намѣрили мѣсто четири отъ горнитѣ признаци, къмъ които Милетичъ прибавя и отъ своя страна още седемъ, та се набиратъ всичко единадесетъ отлики на източнобългарскитѣ говори въ сравнение съ

западнитѣ, когато ни една отъ тѣхъ не съвпада съ ятовата граница¹⁾).

Колкото пъкъ за самата граница между източно- и западно-български споредъ изговора на ъ, можемъ сега да я опредѣлимъ доста точно възъ основа на обнародвани диалектични материали и по собствени изследвания. Тя захваща на северъ отъ устието на Витъ и, взимайки посока отъ тая рѣка, върви на югъ право къмъ Солунъ — само съ една доста голѣма извивка въ Пазарджишки окръгъ, дето западниятъ изговоръ на ъ се вдълбява въ Ихтиманско и Чепино. По-точно казано, ||границата минава презъ следнитѣ околии и кази: Никополска, 368 Плѣвненска, Луковитска, Ловчанска, Тетевенска, Пирдопска (Златишка), Новоселска, Панагюрска, Ихтиманска, Пещерска, Чепино, Разлогъ, Неврокопско, Мелнишко, Петричко, Демиръ-Хисарско (Валовища), Кукушко, Сѣрско и източно Солунско. При това забелѣзвамъ, че Сѣрско цѣло пада въ източната областъ, а селата по Лжгадинско и Богданско (между Солунъ и Сѣрестъ) сж размѣсени откъмъ изговоръ на ъ; тѣй напр. докато въ села: Сухо, Зарово, Айватово, Клисели, Киречкьой, владѣе източень изговоръ, то въ села: Нѣгованъ, Ново-село, Лагиново, Кавадарци, Балджа — сѣ източно или североизточно отъ Солунъ — изговорътъ на ъ е западенъ.

Още по-точно опредѣлена границата между източнобългарски и западнобългарски досѣга следнитѣ села и градове, за които знаемъ положително, какъвъ изговоръ иматъ за к; а именно:

Къмъ западната половина (съ изговоръ к = е) принадлежатъ:

Долна-Митрополия, Горна-Митрополия (Плѣвненско), Плѣвень, Горни-Джбникъ (Плѣвненско), Чариково (Луковитско), Луковитъ, Карлуково (Луковитско), Романъ (Врачанско), Карашъ (Тетевенско), Калугерово, Осиковци, Правецъ (Орханийско), Етрополе, Стѣргелъ, Горно и Долно-Камарци, Баилово, Раковица (Новоселска околия), Вакарелъ, Ихтиманъ, Бѣлица, Суевци, Славовица, Сестримо (Ихтиманско), Вѣтрень, Малко-Бѣльово, Голѣмо-Бѣльово (Пазарджишко), Чепино (Баня, Лъжене, Корова, Фролово, Ракитово), Неврокопско (Обидимъ, Кременъ, Хотово), Пехчево, Петричъ, Бутково, Кукушъ, Гевгели, Солунско (Вардаровци, Ваталкъ, Бугариево, Гърдоборъ, Ново-село).

Къмъ източната половина принадлежатъ: Нико-

¹⁾ По тѣзи единадесетъ отлики на източнобългарскитѣ говори накъмъ западнобългарскитѣ азъ се изказахъ, както мислѣхъ, че подобава (вж. МСб. XX, Диалектни студии, поправки и допълнения къмъ Милетичевата книга *Das Ostbulgarische*, 1—96). А какъ ми се отговаря, вж. МСб. XXI, 1—102.

полъ, Бръшляница, Кацамуница, Биволаре, Опънецъ (Плѣвн.), Бъркачъ, Бѣглежъ, Бѣжаново, Жгленъ, Дърманци, Торосъ (Луковитско), Угърчинъ, Славщица (Ловчанско), Голѣма-Брѣстница, Малка-Брѣстница, Добревци, Шумнене, Ябланица, Камень-долъ, Видраре (Тетевенско), Осиковица, Правецъ (Орханійско), Тутманица, Брусенъ, Лопенъ (Тетевенско), Буново, ||Мирково, Смолско, Каменица (Пирдопско-Златишко), Петричъ, 369 Поибрене (Панагюрска околия), Калугерово, Щърково, Динката, Шахларе, Симитлий, Хаджилий, Мели-Кѣдъново, Кула-Касаплий, Пазарджикъ, Ямурчево, Башикѣрово, Аджиларе, Баткунъ, Пателеница, Црънча, Дебърщица (Пазарджишко), Каменица (Чепино), Пещера, Радилово, Батакъ, Разложко (Якоруда, Надобърско, Бѣлица, Драглища, Годлево, Мехомия, Банско), Неврокопско (Доленъ, Ковачевица, Гайтаниново), Мелникъ, Демиръ-хисарско (Вѣтренъ, Червица, Крушево, Кърчево, Горни и Долни-Порой), Демиръ-Хисаръ, Сѣрско и Солунско (Негованъ, Сухо, Висока, Зарово, Айватово, Киречъ-кѡй).

Както се вижда отъ изброенитѣ селища, северната частъ на ятовата граница е много по-точно опредѣлена отъ южната, понеже минава презъ области, намъ достъпни за изследване, докато южната ѣ частъ остава още да се опредѣли въ нейнитѣ подробности, когато настане време по-благоприятно за научна работа и въ южнитѣ области на българското отечество.

На изтокъ отъ тѣй опредѣлената граница се простиратъ източнобългарски говори,¹⁾ които пакъ възъ основа на **ѣ** раздѣляме на други две половини, та получаваме североизточни и югоизточни говори, и то споредъ това, дали прегласятъ или не прегласятъ **ѣ**. За критерий ни служи туку изговорътъ на ударено **ѣ**, понеже подъ прегласъ разбираме преименуенъ изговоръ на ударени гласни, за разлика отъ редукция (понижба) — преименуенъ изговоръ на неударени гласни. Инди, североизточнитѣ говори прегласятъ всѣки пжтъ срѣдословно **ѣ**, шомъ дойде подъ ударение и подире му следва мека сричка, на **е**: лято — летен, мляко — млечен; а много отъ тѣхъ прегласятъ и всѣко ударено

¹⁾ Оставамъ и тука при израза „говори“, обаче нека се не забравя, че кога е дума за „югоизточни говори“, може и би трѣбвало да се отдѣля отъ тѣхъ едно говорно цѣло, по-тѣсно свързано, и по фонетични, и по морфоложки, и по лексикални особености, напълно заслужваще да носи име наречие, както може да се види отъ характеристиката, що я давамъ за него въ моитѣ Дialeктни Студии I и II. Затова бихме имали доволно основание, взимайки предъ видъ изговора на **ѣ**, както и други нѣкои признаци, да говоримъ веднага за три български наречия: западно, североизточно и югоизточно. Такава дѣлба възприема и г. Теодоровъ, който покрай източно и западно отдѣля и едно южнобългарско или родопско наречие. Вж. Харк. Сб. въ честь на Дринова.

||крайно к: добре, две, докато югоизточнитѣ си го изговарятъ 370
все еднакво: лято — лятен, мляко — млячен, добря, двя.

Североизточнитѣ говори заематъ цѣлата Дунавска област на изтокъ отъ ятовата граница, заематъ цѣлата Балканска и Срѣдногорска област, па се простиратъ и на югъ отъ Балкана и Срѣдна-гора, по Тракийско-поле дори до Родопскитѣ склонове, отдето захващатъ пѣкъ югоизточни говори, които не прегласяятъ к, и които се простиратъ на югъ до Сѣрско и Солунско, а на изтокъ заематъ останалата Тракийска равнина, докждето вече стигатъ български населби, но тукъ-тамъ размѣсени съ северно-тракийски българи. Границата между североизточнитѣ и югоизточнитѣ говори съвпада съ племенната граница на тѣй нареченитѣ рупци или рупалани, граница, която стариятъ Славейковъ доста хубаво опредѣли въ статията си „Рупското или рупаланско българско население и наречие“ (Наука, II, 463). За сжщата граница писа и К. Иречекъ, Помашки пѣсни отъ Чепино (ПСп. VIII, 84—85) и Пжтувания по България, 387 и сл. Вж. още Милетичъ, Die Rhodopemundarten, 7—8.

Югоизточнитѣ, или както можемъ да ги наречемъ още, рупско-родопскитѣ говори заематъ южната частъ на Бургашка околия, подиръ това — Кжзълъ-Агашка, Каваклийска, Харманлийска, Търново-Сейменска, Хасковски окржгъ цѣлъ, южната частъ отъ Пловдивско, Станимашко и Пещерско. Разбира се, че на тая линия говоритѣ сж размѣсени, както е размѣсено и самото население. Особено въ Бургашко се забелѣзватъ приливи ту отъ северъ къмъ югъ, ту отъ югъ къмъ северъ, та би трѣбвало на особено да се изучатъ тия мѣста въ връзка съ разнитѣ нови заселби. За тия смѣсици споменува още Славейковъ (Наука, II, 466), а следъ него още по-хубаво разяснява тоя въпросъ Иречекъ въ МСб. V, „Етнографически промѣнения въ България отъ основаванието на Княжеството“, 503. Подробности върху рупцитѣ даде и Милетичъ (Вж. неговото кратко известие до Виенската Академия — Berichte der Wiener Akademie за 1897 год., № XXIII, а сетне и въ Das Ostbulgarische и Rhodopemundarten).

Възъ основа на свои лични изучвания презъ лѣтнитѣ ваканции 1894 и 1895 год. (вж. моитѣ Диалектни студии ||по югоизточна България, Архивъ на Мин. на Нар. Пр. I) 371
мога сега съвсемъ точно да опредѣля границата между североизточнитѣ и югоизточнитѣ говори; а именно, речената граница захваща отъ Пазарджикъ и държи дѣсниа брѣгъ на Марица, или по-добре, склоноветѣ на Родопитѣ дори по Скобелево, дето минува оттатъкъ Марица и съ малки извивки отива къмъ Бургазъ. А село по село опредѣлена тая граница заема следнитѣ села като крайни точки на южнитѣ говори Баткунъ, Пателеница, Црѣнча, Дебърщица, Синитово (Пазарджишко), Радилово, Бѣга, Айдиново (Пещерско), Перущица,

Пастуша, Коматеве, Ахланово, Крумово или Паша-махле, Катуница, Садово, Чешнигеръ, Яхалии, Папазлии (Пловдивско), Татаркьой, Дервентъ, Борисово, Караджалово, Скобелево (Борисовска околия), Койматли, Енищентъ, Куза, Меричлери (Чирпанско), Узунджа, Сахатлари, Гурбетито, Узунъ-Хасанъ, Опанъ, Гаджалово, Пишманъ, Караманлии, Бей-кьой, Кумъ-Дуванджи, Сорутъ (Т.-Сейменско), Дръново, Симеоново, Коюнлии. Теке, Салихлеръ, Бунарчево (Харманлийско), Вакъфъ, Сремъ, Шахлии, Хасанъ-Беглии, Къзълъ-Агачъ, Гючъ-Беглии, Даутъ-Беглии, Паша-кьой, Куртъ-Бунаръ, Кжзж-Клисе, Факия (Къзълъ-Агашко), Коджа-букъ, Алагюнъ, Герге-бунаръ, Джемеренъ, Дюлгерлии, Кайнарджа, Мехмечъ-кьой, Св. Никола (Бургазко).

Въ тъй опредѣленитѣ граници между североизточно и югоизточно-български, ако се намѣрятъ поселения, дето владѣе инакъвъ изговоръ, можемъ съ голѣма вѣроятность да ги смѣтаме за нови; а такива наистина има, както въ североизточна, тъй и въ югоизточна България, особено по крайморскитѣ окръзи, дето населението е най-много размѣсено. Тъй напр. ако въ материали отъ Варненското село Русларъ срѣщаме примѣри като: *бѣше*, *срѣди*, *трѣзен*, *посѣаи*, *цвѣаи*, *дрѣанче* (МСб. XV, 8—10) то е вече доказъ, че русларци не сж отъ северна България; и наистина узнаваме отъ записвача на тия материали, Д. Ангеловъ, че селото е заселено презъ 1897 г. отъ Одрински българи, което потвърдява и Милетичъ въ известието си до Виенската академия отъ 1897 г. № XXIII, стр. 5. Такъвъ изговоръ владѣе и въ с. Ботево (по-преди Юшенли), Добричко, както се вижда отъ материалитѣ въ МСб. X, стр. 3—9: *сѣаи*, *мѣасили*, *намѣари*, *бѣали*, *дувидѣаи*, *иулувѣаи*, *излѣаи*, *пѣасен* и пр. Па 372 такъвъ изговоръ ще намѣримъ и по на северъ по Силистренско и по Добруджа дори до Тулча и винаги ще можемъ по него лесно да познаемъ колониститѣ отъ югоизточна България. Споредъ изговора на ъ познаваме и севернитѣ българи, заселени въ разни времена по югоизточнитѣ краища, т. е. по Люле-Бургазко, Чорленско, Силиврийско, Чаталджа и Деркосъ дори до самитѣ цариградски стени. За тѣзи български колонии срѣщаме хубави сведения у А. Шопова, най-напредъ въ ПСп. XXI—XXII, стр. 480—500 (Българи подъ стениѣ на Цариградъ), после и на отдѣлно въ книжката му „Народността и езика на Македонцитѣ“, Пловдивъ, 1888 г. (Българи около Цариградъ). Въ тоя си трудъ Шоповъ съобщава и седемъ народни пѣсни отъ села Дели Юнусъ и Чанакча (Чаталджанско), които ако сж вѣрно записани, издаватъ североизточенъ изговоръ за ъ (невѣста — невести, бяла — бели, лято — влезе, бяда — бедили; но забелѣжи: седеж, държеж!). Тия български села както и новитѣ заселения по Бургашко, Варненско и Добруджа, трѣбва на особено и всестранно да се проучатъ, защото сж пълни съ интересъ не само откъмъ ези-

ковна, ами и откъмъ обичайна и културна страна. На това проучване ще се помогне доста, ако г-да записвачитѣ на езични материали отъ тия мѣста даваха и кратки сведения за потеклото на тия българи, доколкото го е още запазила традицията. Важно е да знаемъ не само произхода на такива заселби, но и времето, когато сж заселени, защото по такива данни сждимъ за развитието на фонетичнитѣ промѣни въ българскитѣ говори. Колко сж важни говоритѣ въ Одринска Тракия, вж. интереснитѣ флорклорни и диалектни сведения, що ни даватъ, макаръ и на кратко, М. Арnaudовъ (Обичай и пѣсни отъ Източна Тракия, АСП. IV) и П. Орѣшковъ (Българскитѣ села въ околността на Цариградъ, АСП. VIII).

Понеже безпрегласнитѣ изговоръ на ъ билъ по-преди общъ на всичкитѣ източни говори, не ще бжде чудно, ако се намѣрятъ и стари говори въ североизточна България, дето ъ да не преглася предъ меки срички. Такъвъ изговоръ срѣщаме напр. у павликянитѣ по Никополско, Свищовско и Ловчанско (Горно и Долно-Павликени); ала най-характерно е то у маджарскитѣ българи, които сж пакъ павликяни, изселени преди двесте години отъ Крайдунавско. Но ако всички тия павликяни произхождатъ все отъ едно мѣсто, т. е. ако сж напосто разселени отъ най-стариятъ имъ центъръ — Пловдивско, както хубаво се догажда Милетичъ (СбМ. XVI—XVII, 406 и 409) лесно си обясняваме този изговоръ на ъ: той е пакъ югоизточень изговоръ, свойственъ на съседнитѣ съ Пловдивъ родопски говори. — Непрегласень изговоръ на ъ има и въ Орѣшане, Бѣленци и Дърманци, три села въ Луковитска околия, които по всѣка вѣроятность иматъ и тѣ нѣкоя връзка съ павликяни, макаръ днесъ да се не броятъ за такива. Това се вижда отъ самитѣ имена на първитѣ две села, които издаватъ хубаво и потеклото и по-напрежната вѣра на тия селяни: тѣ произхождатъ отъ свищовски две села Бѣлени и Ореше, населени и днесъ отъ павликяни.

Непрегласено ъ има и въ нѣколко Ловчански села. Такъвъ изговоръ забелѣзахъ най-напредъ въ материали отъ с. Гозница и Баоица — коледни пѣсни и благословии (МСб. VI, 3—7), дето срещнахъ: митѣаши, урѣаши, пѣаими, уфчари, излитѣали, надпѣаи, пѣаиши. Този необикновенъ изговоръ за Ловчанско ме интересува много, та поискахъ сведения отъ г. К. Матевъ, историко-филологъ и учителъ въ Ловечъ, който ми достави още много примѣри за непрегласено ъ (намари, цѣфтѣаши, ни смѣай, напѣаш, плѣвник, кусѣати = косѣте! сѣамиту, ни дѣалѣ, дрѣанки, млѣчна, ципѣаници), както и други езикови данни (членъ а, суфиксно ударение у аориста), отъ които се вижда, че и тоя говоръ не е североизточень, макаръ и да се не знае, кога е заселено това село съ южни българи. Южнобългар-

скиятъ произходъ на това село виждамъ и въ коледнитѣ му пѣсни и благословии, които се спосрѣщатъ съ такива пѣсни и благословии отъ Варненски села, заселени съ тракийци (вж. Мсб. XV, 7—10—11 отъ с. Русларъ). Такива села въ Ловчанско сж още Продимчѣц и Скѣбелъово.

Непрегласено ꙗ се срѣща още въ говора на българитѣ по Добруджа (Тулча, Бабадагъ), Бесарабия и Южна Русия (Херсонска Губерния); но понеже знаемъ, че тия българии сж изселени въ разни времена, кое отъ северна, кое отъ южна България, лесно ще си обяснимъ и тука този изговоръ. Още повече, той ще ни служи и за стоденъ белегъ да различаваме, кои колонисти сж отъ северна България, кои отъ Тракия.¹⁾ 374

Непрегласенъ изговоръ за ꙗ се срѣща въ Шуменско особено въ Съртскитѣ села, които колега Милетичъ смѣта за старо население въ оня край. Доколко то е наистина старо население за североизточна България, вж. моитѣ доводи въ Мсб. XX, Диалектни студии и пр., дето разгледвамъ подробно шуменския говоръ откъмъ фонетична, морфологична, лексикална и акцентна страна и намирамъ въ него толкова много южнобългарски свойщини, че не бива и да се съмняваме, какво шуменскиятъ говоръ е силно премѣсенъ съ говори отъ рупско-родопски краища. Това мое твърдение ще се

1) Непрегласено ꙗ се срѣща и по Сръдногорскитѣ говори, които сж иначе североизточни; тѣ сж обаче твърде ограничени случаи, които дължатъ произхода си на послешна аналогия; тъй напр. често се чува отъ коприщани да изговарятъ: гул'ами намѣсто голѣми, вид'али намѣсто видѣли, б'али намѣсто бѣли — а то на-сигуръ подъ влияние на другитѣ форми, дето ꙗ си е правилно 'а; сиречъ, — както м., ж. и ср. р. ед. число гул'ам, гул'ама, гул'амо — тъй и мн. ч. гул'ами. Аналогиченъ изговоръ на ꙗ има и въ Кулско у нѣколкото села съ източнобългарско население, а именно Кула, Бѣйница, Гулеманово, Шйшенци, Извѣрмахала па и отгатѣкъ границата въ Зайчаръ и Велики-Изворъ, както може да се види отъ пѣснитѣ, що ги съобщава С. Дацовъ, ПСп. кн. XXIII—XXIV (попяле, седянки) и както се увѣрихъ самъ слушаючи на Дръ Недкова майка му, Стана Петрова, родомъ зайчарка, отъ която си записахъ: сег'але, виг'але, к'ан = тѣхен, гул'ами; за Кулско пъкъ сѣдя пакъ по свои материали и по сведения отъ г. Дръ Цѣнова, родомъ отъ с. Бѣйница: нев'асти, г'алби (дѣлби), зап'але, гул'ами, врьв'але, не шк'але (не щѣли). Отъ примѣритѣ се вижда ясно, че непрегласениятъ изговоръ за ꙗ се срѣща сѣ въ множествено число, явенъ белѣгъ, че явлението е ново; иначе тия говори пазятъ хубаво североизточно правило за ꙗ: мѣсец, а не м'асец, прѣсен, тѣсен, лехъ, звездъ, стенъ, даже и двѣ, злѣ, добрѣ и пр. Значи и тукъ не може да става дума за старъ, непрегласенъ изговоръ на ꙗ.

подкрепи, увѣренъ съмъ, съ още много доказателства, било езикови, било фолклорни, стига само да се продължи сравнението и за напредъ.

На край нека споменемъ и това, че както западниятъ прегласенъ изговоръ на **ѣ** е твърде старински, понеже го намираме още въ бълг. паметници отъ XIII вѣкъ, тъй сжщо и североизточниятъ полупрегласенъ изговоръ за **ѣ** не ще е тъй ново явление, защото го намираме въ езика на седмо-
|| градскитѣ българи, а тѣ сж го занесли отъ североизточ- 375
на България въ XIII или XIV вѣкъ. Ако сега тази фонетична особеностъ е била свойствена на североизточнитѣ говори отъ толкози ранна епоха, то е имало доста време да проникне навредъ по североизточната област и да внесе общо изравнение на говоритѣ откъмъ тая страна, тъй че да изчезнатъ всички стари острови въ североизточна България тъкмо тъй, както сж изчезнали въ западната половина. Споредъ това, както североизточниятъ изговоръ на **ѣ** по северозападнитѣ краища смѣтаме сега за пренесенъ отъ ново време, тъй и непрегласениятъ изговоръ по североизточна България трѣбва да смѣтаме за пренесенъ отъ южни краища.

Другитѣ подробности по разпредѣлбата на българскитѣ говори възъ основа на **ѣ** вж. отчасти МСб. XVIII (Прегледъ върху българскитѣ говори), а още по-подробно ще бждатъ изложени въ специалната частъ на Историческата българска граматика и въ Диалектологията. Но тука смѣтамъ за умѣстно да кажа още нѣколко думи, за да оправдая дѣлбата на три, що я приемамъ възъ основа на **ѣ**.

Имайки предъ видъ, че между голѣма частъ източни и западни говори единствена разлика е само изговорътъ на **ѣ**, то сжщиятъ белѣгъ би билъ достатъченъ да служи за отлика между дветѣ източни групи говори помежду имъ. Но за да се не види нѣкому тая дѣлидба недоволно обоснована, ще кажа, че освенъ изговорътъ на **ѣ** има и други разлики между северната и южната частъ на източнобългарската половина, които разлики ни даватъ още по-голѣмо право да говоримъ за североизточни и югоизточни говори като за две цѣлокупности, бихъ рекълъ даже, като за две наречия.

Тъй освенъ по **ѣ** югоизточнитѣ говори се отличаватъ отъ североизточнитѣ по изговора на неударено **а** и **ѧ**: докато въ североизточнитѣ говори по гореописаната говорна граница неударено **а** гласи било съвсемъ като **ѧ**, било поне доста тъмно, то въ югоизточнитѣ неударено **а** не само че не потъмнява, но и **ѧ** (**ж**, **ѣ** или **ѧ**) се изяснява въ **а**. Тъй сжщо и неударено **е** (особено пѣкъ **е**, произлѣзло отъ **ѧ** и **ѧ**) се не редуцира въ **и**, а или запазва чистия си гласежъ, или пѣкъ преминува въ меки **ѣ**, **ѧ**.

|| Друга и то твърде очевидна разлика намирамъ и въ 376

ударението, което въ южнитѣ говори е повече отчетливо, отколкото въ севернитѣ. Отчетливо е то: 1) въ 1 л. сег. вр. у глаголитѣ: мѣта, ѡра, да прѣмета, да ѡзора; 2) въ повелит. наклонение: мѣти, ѡри! 3) отчетливо е то и въ множ. число у много съществителни женски родѣ: жѣни, ѡвци и пр.

Отличителна черта е и ясното *а* у съж. ж. р. като стена, върба и пр. намѣсто обикновената северна форма стенѣ, върбѣ. Тукъ обаче трѣбва да забелѣжа, че ясниятъ изговоръ на тая форма засѣга доста на северъ — макаръ и въ повече случаи да се дължи сѣ на южно влияние.

Югоизточнитѣ говори се познаватъ и по нѣколко характерни форми: 1) аор. форма *ѡх* намѣсто *ох*: рѣкѡх, рѣкѡх-ме, рѣкѡхте, рѣкѡха; 2) повел. накл. 2 л. мн. редомъ *-ите*, а не *-ете*: мѡлите, слѡжите, рѣчите. 3) Перф. причастие на *лѣ* мн. ч. изглася на *ли*, а не на *ле*: дошли, били, а не дошлѣ, билѣ; 4) Южнитѣ говори употребяватъ суфиксъ *-овам*, намѣсто *-увамъ* у глаголитѣ: царѡвам, гладѡвам; 5) личното мѣстоимение *аз* не употребяватъ, а казватъ *ѡа*. А по-вътрешнитѣ югоизточни говори (срѣднородопскитѣ) иматъ още и други особености (дател. падежъ, троенъ членъ и пр.), за които вж. Диалектни Студии (МСб. XX) и по-долу.

Югоизточнитѣ говори заематъ цѣла четвъртина отъ българската говорна област и се разпадатъ на много подговори отъ които петъ сж описани доста подробно въ книгата на Милетича *Die Rhodopemundarten*. Тамъ се потвърждава онова, що казахъ (вж. Арх. Мн. I), а именно, че върху каквато основа и да ги дѣлимъ, принудени сме да приемемъ за тѣхно срѣдище Родопскитѣ планини по цѣлиятъ имъ просторъ отъ изтокъ къмъ западъ, та и да отдѣлимъ това срѣдище отъ останалитѣ югоизточни говори като същински представителъ на нѣкогашно едно цѣлокупно югоизточно наречие. И понеже говоритѣ въ това срѣдище, което смѣтамъ като ядка на югоизточното наречие, се простиратъ сѣ по Родопскитѣ планини, право е да ги наречемъ съж. родопски говори.

Около тия срѣдищни родопски говори се редятъ много други говори, които се различаватъ както отъ същинскитѣ ||родопски, тъй и помежду си; но понеже и тѣ сж сѣ юго-източни, т. е. говори съ непрегласено *ѡ*, азъ имъ давамъ общо име рупски говори, като обобщавамъ племенното или мѣстно название рупци, за да получа единъ терминъ, който ми е потрѣбенъ. Това обобщение впрочемъ не приехъ туку тъй произволно, а го основахъ върху наблюдения, черпени въ самата област на тия говори. Пжтувайки по южна България, именно по Пазарджишко, Пловдивско, Чирпанско, Старозагорско, Ямболско, навредъ забелѣзахъ, че кога кажатъ „тѣ сж рупци“, или „тѣ говорятъ по рупски“, разбиратъ

хора, които изговарят ъ непрегласено. И кога попитахъ: „ами какъ говорятъ тия рупци“, тѣ непременно ще ми кажатъ, покрай друго, че говорѣли: недяля, месец, пѣш, сяме и пр. Споредъ това въ южна България название „рупци“ вече не означава само едно опредѣлено племе или единъ опредѣленъ говоръ, а обема разни племена и разни говори, обаче говори съ общо свойство — непрегласено ъ. Ето защо и азъ поемамъ тоя терминъ и го употрѣбявамъ, за да означа съ него всички други югоизточни говори извънъ родопскитѣ. Название рупци, рупски въ тази му употрѣба не свързвавамъ съ никаква мѣстность, тъй както и самото южнобългарско население го употрѣбява, безъ да го отнася къмъ една опредѣлена мѣстность или племе. Споредъ това за мене сж рупски говори не само ония, които се простиратъ на северъ отъ Родопитѣ, а и ония, които се простиратъ на изтокъ по Малко-Търновско, Лозенградско, Одринско, наравно както и ония, що заематъ бѣло-морското равнище, па и говорятъ по Сѣрско и Солунско, както и мървашкитѣ говори по Неврокопско — стига само да иматъ основната своя отлика — непрегласено ъ.

Родопскитѣ говори, като по-прибрани въ срѣдата могатъ и по-сгодно да се разгледватъ като цѣлокупно цѣло, докато рупскитѣ говори, бидейки прѣснати на по-голямъ просторъ около родопскитѣ, иматъ и повече и по-голыми различия помежду си, та и мжно се поддаватъ на класификация.

Родопскитѣ говори иматъ една характерна общность, която ги съединява въ едно по-тѣсно диалектно цѣло и по която лесно се отличаватъ отъ околнитѣ си рупски говори; именно у тѣхъ тъмнитѣ гласни ж, љ, ѳ, ѵ сж изравнени ||помежду си тъй, че какъвто изговоръ има една отъ реченитѣ 378 гласни, тъйкъвъ сжци иматъ и останалитѣ три — съ тая само разлика, че ж и ѳ се рефлектиратъ твърдо, а љ и ѵ — палатално. И наспоредъ това, въ каква гласна сж изравнени четирѣтѣхъ тъмни звукове, можемъ хубаво да отдѣлимъ нѣколко типа родопски говори, или по-добре, подговори, защото, за право речено, друга разлика помежду имъ почти нѣма. Споредъ досегашнитѣ си данни различавамъ петъ замѣни за старобългарскитѣ тъмни гласни подъ ударение въ родопскитѣ говори, и то една тъмна и еднаква съ общобългарския звукъ ѳ, две полуясни, които ще означа съ ѳ и ѧ споредъ това, дали преобладава въ тѣхъ звукъ о или а и най-сетне две съвсемъ ясни замѣни о и а. Първата замѣна ѳ не е въ сжщность никаква замѣна, а репрезентира стария, споредъ мене, изговоръ на тия гласни; вторитѣ две замѣни ѳ и ѧ сж преходни и произлѣзли отъ стремежъ на езика да мине къмъ ясни гласни; а останалитѣ две замѣни о и а представятъ крайно следствие отъ тоя стремежъ. И тъй различаваме въ сжщинскитѣ родопски говори:

- 1) ж и љ = љ; ж и љ = 'љ: мљка, бљз; гл'љдам, л'љсну.
- 2) ж и љ = ѓ; ж и љ = 'ѓ: мѓка, бѓз; гл'ѓдам, л'ѓсну.
- 3) ж и љ = ѣ; ж и љ = 'ѣ: мѣка, бѣз; гл'ѣдам, л'ѣсну.
- 4) ж и љ = о; ж и љ = 'о: мока, боз; гл'одам, л'осну.
- 5) ж и љ = а; ж и љ = 'а: мака, баз; гл'адам, л'асну.

Отъ тия петъ замѣни за тъмнитѣ гласни първа та (љ—'љ се срѣща повече въ севернитѣ и източни Родопи, докато другитѣ четири се разпредѣлятъ по останалитѣ Родопски краища, именно заематъ срѣднитѣ, западни и южни Родопи. И понеже околнитѣ рупски говори иматъ сѣ по-тъмна замѣна за ж, то излиза, че родопскитѣ говори съ изговоръ ѓ, ѣ, о и а за ж сж обиколени отъ тѣхъ тъкмо тѣй, както централнитѣ говори въ западно Българско съ ясното си а за ж стоятъ посрѣдъ говори съ тъменъ изговоръ на ж. Значи и на изтокъ, както и на западъ, се е наченало самородно изяснение на тъмнитѣ гласни; но докато въ централнитѣ говори това явление се захваща и свършва по-рано, на изтокъ то като че подипърва сега начева е току-що се проявява въ ||отдѣлни гнѣзда, още несъединени помежду си. Освенъ това 379 въ централнитѣ говори изяснението на гласнитѣ става на два пѣти (първа вокализация: љ = о, љ = е; втора вокализация ж = а), докато родопското изяснение на тъмнитѣ гласни става изведнажъ — ако не броимъ суфиксното љ = е, което и въ родопскитѣ говори е плодъ на първична вокализация. За изговора на ѓ и ѣ вж. по-долу въ отдѣла за ж.

Покрай общото изравнение на тъмнитѣ гласни родопскитѣ говори се свързватъ помежду си съ обща употреба на дателенъ падежъ и на троенъ членъ¹⁾).

И както въ североизточната областъ има тукъ-тамъ югоизточненъ изговоръ за ж, тѣй и въ югоизточната (родопска) областъ има говори, дето љ се изговаря почти като е. Тукъ не мисля ония сравнително нови български поселения по Одринско, Чорленско, Чаталдженско и пр., за които говорихъ

¹⁾ За източнобългарскитѣ говори можемъ сега да посочимъ две хубави монографии на нѣмски отъ проф. Милетичъ: *Das Ostbulgarische* (Виена, 1903) и *Die Rhodopemundarten* (Виена, 1912 г.), въ които сж разгледани всички по-важни говори откъмъ фонетична и морфологична страна. Макаръ че има помежду ни тукъ-тамъ несъгласия въ тълкуването на нѣкои фонетични и други въпроси, мога пакъ да кажа, че откъмъ фактическа страна изследванията на моя колега върху източнитѣ говори хубаво потвърдяватъ почти всичко, що съмъ казалъ за тия говори, па тѣй сжщо и по въпроса за ж — макаръ и да не съмъ обходилъ като него всички тия мѣста. А пакъ разлика въ схващането и тълкуването на езиковни въпроси ще има, разбира се, и у насъ, както е имало и ще има навредъ — стига само отъ това да не произлизатъ излишни огорчения помежду ни.

по-горе, а имамъ предъ видъ ония сѣщи родопски говори, които заематъ ужъ централнитѣ Родопи, а отиватъ съ изговорътъ на *ѣ* въ разрѣзъ съ другитѣ югоизточни бълг. говори; а тѣ не сж и нови, защото по всичко друго приличатъ на останалитѣ родопски говори, само прегласътъ на *ѣ* ги дѣли отъ тѣхъ. Такива говори сж освенъ Чепинскиятъ, който бидейки на граница между източнитѣ и западнитѣ бълг. говори може откъмъ *ѣ* да се смѣта за западенъ, още и нѣкои говори по Рупчосъ и Ахъръ-Челеби. И наистина, срѣщаме въ много материали отъ тая областъ *ѣ* отбелѣзано съ *е*, *ѳе* или *іе*. Още Славейковъ белѣжи въ „Наука“ год. II стр. 560 подъ една пѣсенъ отъ Широка-лжка, че широко-лжчане подражаватъ по изговоръ на *ѣ* чепинци, т. е. изговарятъ го по западно-български като *е*; но въ обнародванитѣ материали отъ тия мѣста, намираме често покрай *е* или *ѳе* и *еа*, *ѳа* или *еа* — 380 вече споредъ каквото означение си е усвоилъ записвачътъ или съответната редакция. Най-много материали отъ Рупчосъ има обнародвани въ Министерския Сборникъ и въ списанията на Шишкова „Родопски Старини“ и „Славиеви Гори“. Като оставимъ на страна разнитѣ означения на родопското *ѣ*, за които ще говоримъ по-долу, а гледаме само, какъвъ е главниятъ елементъ на тая гласна — *е* ли или *а* — виждаме, че само въ малко народни материали отъ Рупчосъ е прокаранъ последователенъ изговоръ за *ѣ*; т. е. докато очакваме поне отъ едно и сѣщо мѣсто да намѣримъ сѣ еднакъвъ изговоръ, то наопаки срѣщаме покрай по-обикновеното *е* или *ѳе* още и означения, въ които явно личи елементъ *а* въ предаванетоъ на *ѣ*. Последователенъ прегласенъ изговоръ за *ѣ* отъ Рупчосъ намираме освенъ въ две пѣсни отъ Широка-лжка, що ги обнародва стариятъ Славейковъ („Наука“, год. II, стр. 559 — 560), още и въ МСб. I, 36 отъ Върбово, *ibid.* 37 — отъ Широка-лжка, *ibid.* 90 — отъ Колибакъ, Сулица, 92 — Чепеларе; МСб. II, 29 — отъ Широка-лжка, 77—78 отъ — Чуренъ (Скобелево), МСб. III, 38 — отъ Чепеларе, *ibid.* 138 — отъ Чепеларе и Хвойна, а тѣй сѣщо донѣкжде отъ „Рупчосъ“ МСб. VIII, 137—141; въ МСб. II, 65 — отъ Павелско, МСб. XI, 163 — отъ Орѣхово и МСб. XVI—XVII, 384 отъ Чепеларе; иначе всичкитѣ обнародвани материали отъ Рупчосъ съдържатъ покрай обикновеното *е* или *ѳе* за *ѣ* още и въ много случаи непрегласено *ѳа* или *еа*; вж. „Наука“ год. II. стр. 561—568, една пѣсенъ отъ Хвойна и две отъ Павелско — вредомъ *ѣ*=*я*: МСб. I, 48—49 отъ Широка-лжка: *ѳаха*, *ѳалчина*; МСб. II, 55 — отъ Широка-лжка: *іа* (ѳѣ), *цѳіатеха*, *зрѳаеха*; МСб. VII, 138 — отъ Чепеларе и Хвойна: *гольам*, *снѳак*. (снѳгъ), *ѳал*; *ibid.* 214, отъ Хвойна: *дрѳан*, *лъагам*, *польанка*; МСб. II, 40 отъ Павелско, почти вредомъ ударено *ѣ*=*ѳа*: *въатре*, *гнѳаве*: МСб. XII, 260—261 — отъ Ситово, често *ѳа* или *еа*: *кулѳана*,

пул^еана, бѣага, двѣ^а, умрѣалу, лѣбѣц; МСб. XVI—XVII, 384, отъ Чепеларе: т^еах, в^еанец, зат^еагат; *ibid.* отъ Орѣхово, вредомъ **ѣ** = *ѣа* или *ѣа*. А тъй сѣщо и въ Шишковитѣ списания „Родопски Старини“ и „Славиеви гори“, колкото материали има отъ Рупчосъ, всичкитѣ сѣ съ непрегласено **ѣ**. На-
 ||опаки, приема се обикновено, че въ Ахъръ-Челеби владѣе 381
 вредъ еднакъвъ изговоръ за **ѣ**, и то непрегласенъ (*ѣа*), но въ обнародванитѣ отъ тамъ материали често срѣщаме тъкмо такъвъ прегласъ, какъвто се приписваше до сега само на Рупчоски говори. Такъвъ изговоръ намираме въ материали отъ села: Пашмаклж, Картилж, Пюскюллиѣ (МСб. II, 217), Долно-Дерекъой (МСб. XVI—XVII, 335), Левочево (МСб. II, 219), Долно-Райково (МСб. II, 121, Ил. Сб. 60—61), отъ Устово (МСб. II, 219), и отъ градецъ Смилянъ (МСб. XVI—XVII, 337). Би трѣбвало, значи, или да разширимъ границитѣ на тоя островъ, дето **ѣ** е *ѣ*, или пъкъ ако между говоритѣ съ прегласенъ изговоръ нѣма топографска връзка, да се изследватъ откъмъ тая страна поотдѣлно. Милетичъ (Rhod M. 107) приема за централнитѣ родопски говори (Ахъръ-Челеби) изговоръ *ѣ* и *'а*, а за Широко-лжския говоръ, който вмѣстя въ особена група, приема троенъ изговоръ *ѣ*, *ѣ* и *ѣ* — въ зависимостъ отъ положението (Rhod M. 179), обаче отъ примѣри като: бѣл, лѣто, лѣп, до дѣло, млѣко, врѣме, разболѣхмѣ сѣ (вж. *ibid.* 180), изглежда, че положението на **ѣ** не играе роля, а имаме работа съ индивидуални изговори и схващания. Въ връзка съ прегласеното **ѣ** по родопскитѣ говори нека кажемъ: 1) че този изговоръ е свойственъ повече на помашкото население, отколкото на християнското; 2) че тоя прегласенъ изговоръ не досѣга само **ѣ**, а всѣко смекчено *а* (*а* следъ *ј* или следъ *жс*, *ч*, *ш*); тъй че споредъ този изговоръ ще се каже не само: место или мѣсту, сенка или сѣнка, гулем или гульем и пр. но и: ѣце намѣсто ѣце, офчер нам, овчар, желну намѣсто жално, падиших намѣсто подишах и пр.

Имайки предъ видъ, че подсбна генерализация въ западнитѣ български говори нѣма (освенъ донѣкжде въ Кукушко-Воденско), докато въ източнитѣ тя е обикновена, срв. въ самитѣ Родопски говори: *меа*сто — *Стеа*ун, въ североизточнитѣ говори: *м'а*сто — *ч'а*кам, въ Солунскитѣ говори (споредъ Облака, Maced. Stud. 28): *goľ'am* — *č'akam*, идваме до заключение, че рупченскитѣ прегласъ на **ѣ** нѣма нищо общо съ западнитѣ бълг. наречия, а си е настаналъ независимо отъ тѣхъ и то въ сравнително по-ново време. Ето защо и чепинскитѣ говоръ, ||дето само **ѣ** се преглася, а не изобщо всѣко *'а* или *ја*, 382
 трѣбва да се числи къмъ западно-българскитѣ говори — разбира се само откъмъ **ѣ**, защото по другитѣ си признаци той си е пакъ „родопски“ говоръ; тъй че рупчоския говоръ ще смѣтаме като осамотенъ островъ между югоизточни говори, ала не западенъ.

Особено мѣсто между източнитѣ говори ще трѣбва да опредѣлимъ за разложкия говоръ, който по самото си географично положение заема срѣда между източнитѣ и западнитѣ говори, па и по изговорѣтъ на **ѣ** се допира до тритѣ главни български говори, т. е. до североизточно-, югоизточно- и западно-български. И наистина изговорѣтъ на **ѣ** по разложки е широко, твърдо *е* или по-добре *ae*, което се приближава доста до северо-западното произношение на **ѣ**. А понеже това *ae* не преглася, т. е. еднакво се изговаря и предъ твърди и предъ меки срички, разложкиятъ говоръ прилича и на югоизточнитѣ говори, отъ друга страна се допира пакъ и до североизточнитѣ говори съ това, че неударено **ѣ** по разложки не гласи *ea*, както въ повечето югоизточни говори, а се изговаря като чисто *е*, както въ източнитѣ централни говори; впрочемъ откъмъ тая страна то има на себе си еднакви говори и въ сама югоизточна България. Но освенъ по **ѣ** разложкиятъ говоръ, стои по-близу до източнитѣ (родопски) говори и по изговорѣтъ на неударено **о** = *у*, докато съседниятъ западенъ говоръ, напр. Горно-Джумайскиятъ, колкото и общо да има съ разложкиятъ, обаче неударено **о** у него си е пакъ **о** и само рѣдко-рѣдко минува въ *у*.

Разпредѣлението на източнитѣ говори споредъ **ѣ** можемъ продължи и по-нататъкъ; но разбира се ще влѣземъ въ подробности, които засѣгатъ по-дълбоко въ диалектологията. Тѣй забелѣзваме, че не всички североизточни говори еднакво прегласятъ **ѣ** и не всички еднакво изговарятъ неударено **ѣ**. Голѣма частъ отъ тѣхъ прегласятъ напр. освенъ всѣко срѣдословно **ѣ**, но и всѣко краесловно ударено **ѣ**: добрѣ, злѣ, двѣ; така още въ седмиградско-български. Други, наопаки задържатъ първоначалниятъ изговоръ и на крайно **ѣ**: добр'а, зл'а, дв'а (Сливенско, Герлово, Свищовско). А откъмъ изговоръ на неударено **ѣ** североизточнитѣ говори показватъ тия различия: ||едни отъ тѣхъ изговарятъ неударено **ѣ** като чисто *е*; такива 383 сж говоритѣ по-близо къмъ западната областъ, именно ония говори, които не редуциратъ изобщо гласнитѣ; такива сж говоритѣ, които обикновено наричаме срѣдногорски и които М. Ивановъ съвсемъ добре ограничава и раздѣля въ статията си „Приносъ къмъ изучаването на българскитѣ диалекти“, (ПСп. XIV, 400). Но освенъ *у* срѣдногорскитѣ говори ясенъ изговоръ за неударено **ѣ** срѣщаме и въ Тетевенска околия, която почти цѣла пада къмъ източнобългарски, подиръ това източната частъ отъ Луковитска околия и западната отъ Ловчанска и Троянска и най-сетне селата отъ Плѣвенска околия съ източенъ изговоръ за **ѣ**. Съ една дума чистъ изговоръ за неударено **ѣ** владѣе надлъжъ по границата за **ѣ** и обѣма изобщо всички ония говори, въ които нѣма редукция. Другата и много по-голѣма частъ отъ североизточна България показва неясенъ изговоръ за неударено **ѣ**, изговоръ

който въ много наши сборки се белѣжи на просто съ *e*, но по-вѣрно би се означилъ съ меко 'ъ: мл'ъкар, прол'ът, защото е на просто редукия на 'а. При това различаваме пакъ говори съ постоянненъ изговоръ на *ѣ* безъ ударение като 'ъ, както що сж повечето крайни североизточни говори, — и говори, които иматъ двойна замѣна за неударено *ѣ*: 'ъкога ѣ стои следъ ударена сричка, пѣкъ *и*, кога е предъ ударена сричка: прѣл'ът, но млик'ар (както що се говори по Сливненско, Старозагорско, Добричко, Троянъ, Търново); и сетне говори, дето пѣкъ струва обратно правило за неударено *ѣ*: предъ ударение = 'ъ, а следъ ударение = *и*: гн'ъздѣ, зв'ъздѣ, к'ъстѣ — зѣми, лѣти, както що е въ Котелъ. Разбира се, това сж тънкости, за които ще бжде по на широко дума, кога изучаваме на особено тия говори.

Имайки предъ видъ изговора на неударено *ѣ*, ще трѣбва да различимъ и въ южната половина отъ източна България нѣколко говора, а преди всичко две групи: 1) говори, въ които *ѣ* се изговаря еднакво неударено, както и съ ударение; такива сж повечето сръдно-родопски говори, дето *ѣ* = *ea*; 2) говори, въ които неударено *ѣ* = *e*; такива сж и тукъ, както и въ североизточна България, пакъ ближнитѣ до границата съ западна България говори, въ които нѣма изобщо редукия, именно говорятѣ по Раз- 384
ложко, Неврокопско, Мелнишко и донѣде въ Демир-Хисарско и Сѣрско; обаче оттамъ нататъкъ дори до Солунско, дето идатъ на среща отъ западъ говори съ редукия (воденско-кукушки), изговорътъ на неударено *ѣ* се измѣня споредъ това, къмъ кждето клони говорътъ и по другитѣ си свойщини; затова въ солунскитѣ села намираме разни застъпници за неударено *ѣ*: *e*, 'а или *ea*, па даже и *и*. Въ Сухо напр. преобладава 'а споредъ МСб. IV., 188—189: *услѣпѣа*, *сѣтнѣа*, *свѣтъаха*, *гѣрѣа*, *звъзздѣа*, *дѣатнѣа*; подобенъ изговоръ владѣе и въ Зарово и Висока споредъ примѣритѣ у А. Стоилова въ Псп. LXI, наведени зарадъ носовки, но, види се, съ нѣкои нюанси, защото Стоиловъ белѣжи: *мѣасѣниѣа*, ала — *къмпѣахми*. Облакъ (Maced. Stud. 25) въ фонетичната си изтънченостъ чулъ четири вида *ѣ* въ Сухо: 'а и *ea* за ударени срички (мл'аку, бѣаа) и *e* и *e* — за неударени (брѣх, месечина — ѹтре нѣтре). Въ с. Айватово, дето се забелѣзва силно влияние отъ кукушкия говоръ, неударено *ѣ* гласи ту *и* ту *e*: *вируващ*, *билѣаши*, *хѣдиши*, *чѣнише* (имперф.), *флизѣ*, *сичѣ* (аор.), *усѣти* (МСб. IV, 189). Въ пѣсенъта отъ Айватово (МСб. VI, 29), макаръ записана отъ Д. Матова, невѣрно е предадено *ѣ* (ударено и неударено) чрезъ *e*, па и самата пѣсенъ не е айватовска. Киречкѣйскиятъ говоръ върви по свой пѣтъ и откъмъ *ѣ*; ако сж вѣрно записани двѣтѣ приказки оттамъ въ Солунски книжици II, 40 — 44, ударено *ѣ* по тоя говоръ звучи ту 'а, ту *e*:

повелѣ, бягаше, някой, време, бѣла, недѣля; а неударено — повече като *е*, но и като *и*: пѣсеха, сѣтне, видѣл, излезѣха, флизѣ; забелѣжи още: ѹтра, хрѣнаха, намѣсто храниха; тѣй че изобщо въ Солунско имаме диалектични смѣсици и откъмъ **ѣ** тъкмо тѣй, както и откъмъ други фонетични и морфологични признаци.

До тукъ говорихме за **ѣ** като за гласна, която споредъ ударението и положението си има промѣнливъ изговоръ по източнитѣ говори. И понеже целъта бѣше да прокараме известно разпредѣление на източнитѣ говори тъкмо по това ||имъ характерно свойство, то се и не обзирахме твърде върху 385 сжщинскитѣ изговоръ на **ѣ**, та и не го опредѣляхме точно. Сега би трѣбвало да кажемъ нѣколко думи не само върху това, какъ точно гласи **ѣ** по всѣки говоръ отдѣлно, ами и да поставимъ нѣкои упжтзания, като какъ би трѣбвало да се означава то най-правилно въ материалитѣ отъ източно Българско. Това се налага толкозъ повече, имайки предъ видъ разнообразното и често пѣти неправилно означение на тоя звукъ въ източнобългарскитѣ народни умотворения.

За да схванемъ добре изговора на **ѣ** по източнобългарски, та да можемъ следъ това сполучливо да го предадемъ на писмо, трѣбва да обръщаме внимание на дветѣ му съставни части, а тѣ сж: 1) гласната, която замѣня старобългарското **ѣ** и 2) палаталниятъ елементъ, който придружава обикновено тая гласна, вследствие на което предстоещата съгласна се изговаря смекчено. Като оставимъ на страна малкото ония говори, дето неударено **ѣ** се изговаря като *и*, за което никой не ще се подвоуми, какъ да го отбелѣжи, то изговорътъ на **ѣ** по източнобългарски се движи отъ 'а до 'ѣ по всички нюанси на гласната и смекчението ѣ. Затова искаме ли да разберемъ точниятъ изговоръ на **ѣ**, та и споредъ това да му дадемъ точно означение, гледаме преди всичко, каква е гласната, която се чува като вокаленъ елементъ намѣсто **ѣ** и подиръ туй внимаваме, каква е мекотата на съгласната, що стои предъ **ѣ**.

Да захванемъ най-напредъ съ изговора на ударено **ѣ**. Главниятъ и сжщественъ изговоръ на ударено **ѣ** по източнобългарски (изобщо) е чисто и отворено *а*, предшествано съ палаталенъ елементъ, който въ североизточнитѣ говори е по-тѣсенъ, а въ югоизточнитѣ — по-широкъ, т. е. въ североизточнитѣ говори *а* стои като че по-близу до смекчената съгласна, а въ югоизточнитѣ, сиречь родопскитѣ говори, като че между съгласната и *а*-то има едно кратко *е*, което и прави изговорътъ на **ѣ** по тия говори широко и малко провлѣчено. Но като казвамъ, че североизточното 'а за **ѣ** стои по-близу до меката съгласна, нека се не разбира пѣкъ,

че съгласната е тъй палатализирана, както що сж напр. сръбскитѣ љ и њ, а наопаки бихъ рекълъ, че при изговора ||на ударено **ѣ** по източно като че предходната съгласна си 386 остава пакъ твърда и мекотата стои свободна между гласната и съгласната: млѣко, лѣто, нѣкто, нѣмъ, изговорени по североизточно-български, не звучатъ нито млјако, лјато, нјакој, нјам, нито пѣкъ мљако, љато, њакој, њам, а мл'ако, л'ато, н'акој, н'ам, т. е. тъй като че нѣ *л*-то или *н*-то се смекчаватъ, а като че само *а*-то се изговаря смекчено.

За означение на североизточното ударено **ѣ** записвачитѣ у насъ сж употрѣбявали, па употрѣбяватъ и днесъ, разни способности. Като не броимъ етимологичното означение на тоя звукъ посрѣдствомъ старобългарския му знакъ **ѣ**, както го намираме у първитѣ наши записвачи, напр. у Раковски (Показалецъ, Българска старина и пр.), то по-обикновенитѣ фонетични означения за североизточно ударено *ѣ* сж: *я*, *ја*, *ја*, и *ѡа*. Тия всичкитѣ означения криятъ у себе си сѣ единъ и сѣдинъ звукъ, който е предаденъ най-добре съ последната комбинация *ѡа*, т. е. тъй, както се означаваше той още отъ първо време въ Министерския Сборникъ; но покрай него допущани сж били волно или неволно и другитѣ три означения. За другитѣ сборници и списания да не говоримъ, защото въ тѣхъ владѣе сжщо разнообразие. Но покрай тия сѣ несвършени означения още въ първо време отъ нашия свободенъ животъ се явяватъ нѣкои научни работи, дето се ввежда и по-научно означение на звуковетѣ, та и на **ѣ** — посрѣдствомъ омекчителенъ знакъ ' (вж. А. Теодоровъ, ПСп. IV, 116). Тѣй означихъ и азъ **ѣ** както въ студиитѣ си, тъй и въ материалитѣ си отъ североизточна България още въ III и IV томъ на МСб. Оттогава насамъ това означение владѣе въ повечето наши научни работи, па го употрѣбятъ и за народни материали всички ония, които желаятъ да постигнатъ по-голѣма фонетична точностъ. Тѣй е записалъ материалитѣ си отъ Елена и г. Н. Бобчевъ, МСб. IX и X.

Родопското **ѣ** е въ сжщностъ пакъ 'а само че мекотата му е разширена почти въ цѣло *е* (или по-добре 'ѣ), та на изговоръ това *е* (или 'ѣ) личи хубаво предъ *а*-то и цѣлиятъ звукъ получава характеръ на двугласна, съставена отъ *е* и *а*. Но понеже у тая двугласна главниятъ елементъ е пакъ *а*, както и по североизточно, то при означението на тоя ||звукъ трѣбва да се изтъкне именно гласна *а*, не друга. И за 387 родопското **ѣ** срѣщаме твърде много означения въ нашата литература. Като захванешъ отъ Чолаковия Сборникъ, дето бѣха обнародвани най-напредъ материали отъ Родопитѣ (11 пѣсни, стр. 321—330) и свършишъ съ последния томъ на Министерския Сборникъ, ще видишъ чудна пѣстрина въ отбелѣзането на тоя звукъ. Не е чудно, ако вече въ самитѣ Родопи владѣе говорна пѣстрина, а чудно е, че материали отъ едно

и сѣщо село, записани отъ едно и сѣщо лице, показватъ често пѣти различенъ гласежъ за *ѣ*. Ако оставимъ на страна сборници като Чолаковиятъ, или списания като „Наука“, „Българска Иллюстрация“, които сѣ прибирали, може би, само случайни приноси, и погледнемъ, какъ се отбелѣзватъ родопскитѣ звукове въ по-новитѣ наши сборници, ще видимъ и тамъ чудна бърканица, отъ която се отказвашъ да диришъ каква да е поука за тѣзи интересни говори. Тѣй напр. даже Шишковъ, който се брой за добъръ познавачъ на тия говори, употребяше въ първитѣ две книжки на сборника си „Родопски старини“ за означение на *ѣ* по родопски пакъ *ѣ*, а за изговорътъ на това *ѣ* съвсемъ тъмни, или по-добре никакви обяснения не дава; въ следнитѣ две книжки на „Родопски Старини“, мѣлкомъ измѣнява това си означение и приема означение *ае*, введено презъ туй време въ първия томъ на Министерския Сборникъ. Нѣколко години следъ „Родопски Старини“ когато Шишковъ начена друго родопско списание „Славиеви гори“, означаваше сѣщия звукъ пакъ съ *еа*, но безъ съединителенъ знакъ и съ ударение на *а*-то. Въ самия Министерски Сборникъ сѣ се изреждали нѣколко означения за родопско *ѣ*. Хр. П. Константиновъ, който даде най-напредъ материали и бележки по родопскитѣ говори въ Министерския Сборникъ, употребя *ае* за *ѣ*. Ст. Шишковъ, който отъ своя страна е далъ твърде много материали отъ Родопитѣ, бележи *ѣ* ту *еа*, ту *е^а*; последното му означение обаче не бихъ одобрилъ за общо-родопско, понеже се изтъква повече звука *е* за *ѣ*, а не *а*, както е въ сѣщностъ. Само ако г. Шишковъ е искалъ именно да нюансира съ това нѣкой особенъ изговоръ за *ѣ*, като напр. Рупченскиятъ, дето наистина преобладава *е*, може да се приеме такава означение. Но г. Шишковъ това не казва 388

||вида се затова и редакцията на Сборника неохотно му приема това означение, както се вижда отъ бележитѣ на стр. 72, 140 и 163 отъ МСб. XI. Самата редакция на Сборника държи въ първитѣ единайсѣтъ тома на изданието си означение *еа*, а отъ XII томъ нататкъ приема означение *еа* за всички материали отъ Родопитѣ съ непрегласенъ изговоръ и тѣй дава край на дотогавашното разнообразие. Това означение *еа* отговаря и най-добре на сѣщинския непрегласенъ изговоръ на *ѣ* по Родопитѣ, само че е нѣкакъ непрактично, понеже състои отъ две букви; едноставно би се означило съ *а*, особено кога преобладава въ изговора звука *а*; ако пакъ се забелѣзва наклонъ къмъ широко *е*, тогава по прилѣга означение *а* — тѣй както Облакъ означава *ѣ* отъ с. Сухо, или както Милетичъ означава павликянско и родопско *ѣ*. Ако пакъ въ изговора на *ѣ* се забелѣзва още по-голѣмо приближение къмъ *е*, ала сѣ пакъ не е чисто *е*, то нека се означава съ *ѣ*, както Облакъ означаваше солунско *ѣ*, или съ *ѣ*, както Милетичъ означава

въ RhodM широко-лжшко и чепинско њ. Тогава бихме различавали четири нюанса за ударено њ: две ясни или високи: 'а и 'еа и две низки или пречупени: 'ă и 'ê. 'а е свойствено на североизточнитѣ говори, а останалитѣ три изговора за њ се срѣщатъ по родопски и по солунски говори.

Освенъ тия четири изговора за ударено њ има още едно петѹ, което срѣщаме въ Разложко. Разложкиятъ говоръ, който се допира, както казахме, съ източни и западни говори, развилъ единъ особенъ изговоръ за њ, твърде мжно уловимъ и още по-мжно произносимъ отъ човѣкъ, неразложанинъ, както казва единъ добъръ познавачъ на тоя говоръ Д. Молеровъ отъ с. Банско. Именно затова забелѣзваме голѣмо несъгласие, дори противоречие между самитѣ разложани-записвачи. Докато сърбинътъ Вукъ Караджичъ, въ известния свой „Додатъкъ“ означава тоя звукъ съ просто е, но поне забелѣзва, че „за тоя звукъ трѣбва особена буква“ (стр. 49), то родени разложани като че не схващатъ този особенъ изговоръ на њ. И наистина, ето какви означения намираме за њ, и то сѣ отъ записвачи, сжщи разложани: Въ Сборника на С. Ив. Б(ояновъ), излѣзълъ 62 години следъ ||Вуковия „Додатъкъ“, нѣма ни диря отъ разложко њ, а вредъ 389 само е. Авторътъ на тоя Сборникъ печатѣ отпосле и други материали отъ Разложко, именно въ Псп. XXXVII—XXXVIII, 243—251, МСб. III, 61—64, 85—95; V, 37—48, 77—88; VII, 107—118, и само въ нѣкои отъ тѣхъ (МСб. III, 61—64 и 85—95) бележи ꙗ съ еа (гулеа̀му, дреа̀мка, забулеа̀лу), докато въ другитѣ си продължава сжщото означение, както и въ Сборника си. Ала най-чудно е, че тия пѣсни съ различно означение на ꙗ сж сѣ отъ едно село (Недобърско), слушани даже отъ единъ и сжщи старецъ (слѣпецъ дѣдо Никола Тилевъ), и пакъ съ различно означение за ꙗ! Други материали отъ Разложко има обнародвани отъ Г. Разлоговъ МСб. I, 67—68; II, 108—110; III, 69—70; въ тѣхъ прозира вече разложкиятъ изговоръ на ꙗ „като еа слѣно“, както бележи записвачътъ самъ на стр. 67 отъ МСб. I, но и Разлоговъ не е последователенъ; защото докато въ I томъ на МСб. бележи ꙗ съ еа: побулѣа се, слѣази, свѣаш, свѣати, значи съ ударение на е-то, МСб. II пѣкъ го бележи еа — съ ударение на а-то: меа̀сечинку, два̀а, влеа̀зе, а въ третия се повраща пакъ къмъ първото означение еа: умѣарену, дзвѣазди, слѣази. Трети записвачъ, Нехтѣнинъ, пакъ разложанинъ, бележи пѣкъ по три начина разложкото ударено њ: съ просто е (вж. свадбени обичаи и пѣсни отъ Якоруда, МСб. VI, 37—62), съ ае (вж. две пѣсни отъ Якоруда Псп. XXXIX, 161 — 163: ба̀ела, неда̀еле ва̀етер) и най-сетне — съ чудна звукова грамада жа̀е! Вж. МСб. VI, 27 — 29: цвжа̀ете, вжа̀етер, тжа̀есни; впрочемъ тия материали (две-три пѣсни) сж отъ Бабешки тѣ пома̀ци по горна Мѣста, у които изговорътъ

на *ѣ* отива въ съгласие съ изговора на ударенитѣ гласни изобщо, и дето всички високи гласни (а, е, о) се изговарятъ съ предметнати съответни низки: *á* = *ѣ́а* (брѣ́адва, пѣ́адна), *о* = *уо́* (девуо́ико, дуо́ида), *ѣ́* = *ѣ́е* (ѣ́ебе, ѣ́етка), следователно и *ѣ́*. споредъ Нехтѣнина = *ае́*, получава предъ себе си низка гласна *ѣ́* (*ж*), оттамъ — *жае́*. Молеровъ пѣкъ, който дава нѣкои бележки за разложкия говоръ въ Цариградскитѣ „Новини“ год. IV, бр. 37, предлага за разложко ударено *ѣ́* означение *ае́*: *смае́х*, *желае́зо*, *пае́сен*, *голае́м* и пр. Но при това забелѣзва, че нито *еа*, нито *ае*, нито *ѣ́* предава точно разложкото *||ѣ́*; а колко за изговора му, „само този, който е порасѣлъ въ Разлогъ, може да изговори това *ѣ́*“. И наистина, доколкото съмъ слушалъ самъ тоя звукъ, ни една отъ нашитѣ букви не може го предъ, освенъ пакъ *ѣ́*, употрѣбено условно. Тоя звукъ е нѣщо срѣдно между *е* и *а* и отговаря най-много на едно слѣдно *а* и *е* (*æ*) безъ омекчение на предната съгласна; а понеже това *æ* е малко провлѣчено, то би трѣбвало да се означаи съ такава комбинация, отъ която да се види и сложността му, и твърдостъта му, и дължината му. Затова предлаганото отъ Молерова *ае́* и употрѣбеното отъ Нехтѣнина *ае́* стоятъ най-близу до сѣщинския му изговоръ; па и Разлоговъ макаръ че употрѣбѣя *еа*, изрично бележи, че „сѣчетанието *еа* е употрѣбено за единъ срѣденъ по изговора си звукъ между *е* и *а* и то въ четенето трѣбва да се слива много скоро безъ никаква мекостъ“. Ако пѣкъ е работа да се означаи тоя звукъ по-кратко — само съ една буква — най-прилѣга за него *ä*, както Милетичъ означава „широко *е*“, само че не бива да се идентифицира това *ä* нито съ павликянското и Солунското (отъ Сухо) *ä*, нито пѣкъ съ Шуменското непрегласено *ѣ́* предъ меки срички.

Въ западнобългарскитѣ говори срѣщаме вредъ еднакъвъ и то изцѣло прегласенъ изговоръ на *ѣ́*; безъ да се гледа на ударение и положение, *ѣ́* гласи еднакво като *е* и се слива, значи, съ общия звукъ *е*, произлѣзълъ отъ *ѣ́*, *ж* и *ѣ́*. Тукъ, разбира се, нѣматъ значение онѣзи усамотени изселения отъ изтокъ по западна България, дето заедно съ населението е пренесенъ и източнобългарски изговоръ за *ѣ́*. Тѣй напр. източни българи живѣятъ (дали отъ ново време?) въ две Врачански села: Старо-село и Влашко-село; източнобългарски се говори въ с. Смолянѡвци (Берковско), както и въ гр. Кула и въ нѣкои Кулски села (Бойница, Голѣманово). Па и оттатъкъ границата има тукъ-тамъ българи отъ североизточна България; тѣй цѣлиятъ градъ Зайчаръ е заселенъ, както се знае, отъ източни българи, които и днесъ още говорятъ своето източно наречие; източнобългарски се говори и въ Зайчарскитѣ села Голѣмъ-изворъ и Вратарница тѣй сѣщо и въ села: Заградско, Кралево-селска околия (преселци отъ Кула), Дубля (Свилайнско), село, заселено отъ Зайчарци, съ

||който градъ и сега се още родѣе. Освенъ това на своето пж- 391
туване чухъ източнобългарски да говорятъ и въ Пожарево,
именно въ тъй наречената бугарска маала, дето старитѣ
още си казватъ л'а п (хлѣбъ), г'адо жив'ал сто й петнай-
се годин, но младитѣ вече говорятъ по моравски¹⁾. Българи
отъ с. Голѣманово (Кулско) има въ с. Босиляне до Па-
ракинъ, а въ друго едно Паракинско с. Ланище има българи
отъ Бойница. Българи отъ Кула има и въ с. Вирине, Кюп-
рийско. Поединични породици отъ Кулско има и въ села
Шалинъц, Батовци и Поповъц (Пожаревско).

Прегласенъ наричамъ западнобългарскиятъ изговоръ
на љ затуй, защото излизамъ отъ единъ общобългарски или
прабългарски изговоръ на љ като *е*а или *а*, отъ който следъ
време се развиватъ всичкитѣ днешни изговори за љ, както въ
източна, тъй и въ западна България. Имайки предъ очи сега
единъ общъ изговоръ на љ като *е* въ западна България, може
да бжде само дума, доколко това *е* се изговаря по-твърдо
или по-мекко споредъ разнитѣ западни говори. Но тогазъ
нѣма да бжде въпросътъ само за љ, но и за *е*, за *ж* и за *к*,
защото и тия старобългарски гласни еднакво даватъ *е* по
западнобългарски — съ изключение на крайнитѣ североза-
падни говори, дето љ върви по свой пжтъ. Колкото пжкъ до
характера на това *е*, забелѣзва се една постепенность отъ
северъ къмъ югъ, т. е. северозападнитѣ говори изговарятъ *е*
по-твърдо, срѣднитѣ западни говори показватъ по-мекъ из-
говоръ, а южнитѣ — още по-мекъ. Но по-подробно раз-
граничение на западнитѣ говори откъмъ љ не може се на-
прави, едно, защото, както рекохъ, то би било разпредѣление
на тия говори наспоредъ *е*-звукъ изобщо, и второ, защото
обнародванитѣ до сега материали отъ западна България не
правятъ разлика въ изговора на това *е*; тъй че напр. западно-
||софийското и врачанското твърдо љ (млѣко, голѣм) не срѣ- 392
щаме нийде отбелѣзано, а постоянно само млеко, голем. Впро-
чемъ вж. ПСп. III, 176—180 отъ Горна-Баня, Софийско, запи-
салъ Й. Ковачевъ: голѣм, излѣзне; — но при това и:
зелѣна, лѣгало, клѣто. Още по-малко срѣщаме въ нашитѣ
сбирки отбелѣзанъ онзи изговоръ на љ въ Костурския

1) Нека по тоя случай изброя тука и другитѣ скорошни преселенци въ
Моравско пжкъ отъ северозападна България, за които нѣмахме до
сега сведения. Тѣй освенъ Салаковци и Црквенъц, които споменува
Дацовъ (Псп. IX, 102), българи отъ западна България срещнахъ на моето
пжтуване по Моравско още: въ с. Ново-корито, Кралево-селска околия,
преселени отъ с. Рабиша, Бѣлоградчишко; въ с. Планиница, Болевъцка
околия — отъ Бѣлоградчишко; въ с. Добруево, сѣща околия — отъ Ви-
динско. Поединични породици има въ села: Богиняне (Паракинско), Бо-
левъц, дето посочиха на породаина Думик'и, наречена тъй, защото не
„вреватъ“, като околнитѣ, а „думатъ“.

говоръ, за който съобщава Ст. Новаковичъ, Arch. XV, 44—45, и споредъ когото ъ (и ѡ) по тоя говоръ покрай обикновения си изговоръ като е и ен чували се и като еа и еан, както ги бележи самъ той. Новаковичъ дава тия примѣри (отъ с. Бобошица, южно отъ Корча): мѣа_сецъ, бѣа_ј (бѣхъ), бѣа_јме, врѣа_шча, калеа_на вода, желѣа_зо, прѣа_т; а за ѡ: пѣа_нда (педя), јѣа_зикъ, тѣма_е, прѣа_нда, (прѣа_ндиш), прѣа_нди, врѣа_ме, мѣа_ко, мѣа_со, помеа_тва (помни, отъ п_лматъ), пѣа_та, свѣа_т, пѣа_токъ, пѣа_т. Тия примѣри отъ Костурско сж твърде интересни, защото се посрѣщатъ много хубаво съ изговора на ъ и ѡ у айдемирскитѣ „арнаути“, чийто говоръ Милетичъ изложи въ студията си „Арнаутитѣ въ Силистренско и следи отъ носовки въ тѣхния езикъ“, ПСп. LXI, 623—666.

Въ тѣсна връзка съ дѣлитбата на българскитѣ говори споредъ ъ стои въпросътъ за първичниятъ български изговоръ на тая гласна, а заедно съ това и въпросътъ за единството на българския езикъ откъмъ ѣ.

Звукъ ъ е отъ ония звукове, които характеризуватъ нашия български езикъ презъ всичкото му развитие. Такива сж покрай ѣ още и ж, ѡ, ѣ и ѡ. Имайки предъ видъ толковато разни замѣни за ъ по българскитѣ говори, налага се въпросъ, отъ де и какъ сж произлѣзли тѣ, сиречь, коя ще е тѣхната първична основа и какъ отъ нея се разиждатъ разнитѣ изговори за тая гласна. А понеже смѣтаме старобългарския езикъ, както ни е запазенъ въ чиститѣ си паметници, за обща основа на днешнитѣ бълг. говори, то би трѣбвало за тая цель да установимъ преди всичко старобългарскитѣ изговори на ѣ. Тукъ би могло да се възрази, че старобългарския езикъ и въ най-старитѣ си и най-чисти паметници може да е само едно наречие отъ тогавашния български езикъ; но сѣ пакъ, имайки предъ видъ старината на това наречие, признаваме повече отъ звуковитѣ му промѣни за общобългарски — тол||козъ повече, че тия промѣни служатъ за обяснителна основа 393 не само на днешнитѣ български говори, ами въ много случаи ни се налагатъ като общославянски звукови явления. А за старобългарски, що се отнася до ъ, сме принудени да приемемъ такъвъ изговоръ, който да съдържа въ себе си за гласенъ елементъ звукъ а съ омекчение на предната съгласна; защото само тъй можемъ си обясни както самия правописъ, тъй и много звукови явления въ старобългарски, свързани съ тая гласна. Какъвъ е билъ сега палаталниятъ елементъ на ъ и какъ бихме го означили по модерному, дали съ омекчителенъ знакъ предъ а-то (‘а) или съ комбинация отъ е и а (еа, ‘а), е второстепененъ и неваженъ въпросъ, защото за него и не става толкова дума, колкото за самата гласна, която се съдържа въ ъ. А тая гласна за старобълг. езикъ е споредъ мене чисто и ясно а, каквото го намираме въ ударени срички по източнобългарскитѣ говори и каквото

го срѣщаме въ полски. Ако пъкъ произвеждаме това 'а' отъ по-напрежно срѣдно *ea*, както естествено би се предполагало щомъ сравнителното езикознание ни посочва въ много случаи звукъ *ѣ* за славянско *ѣ*, то за старобългарски, па даже и за старославянски, ще трѣбва да приемемъ за тоя сложенъ звукъ (кога е съ ударение) изговоръ *ea*, т. е. *ea* съ нанагоренъ ударъ, отъ който после естествено се развива въ български, особено въ ударени срички, скратенъ изговоръ 'а. Съ тоя сложенъ звукъ е станало въ български тъкмо тѣй, както и съ дифтонгъ *ѣи* = *ѣи*: докато се изговаря неударено — а такава е било първичното свойство на всички дифтонги и дълги гласни въ бълг. езикъ — то се чувало още като сложенъ звукъ *ѣи*, но щомъ ударението падне върху му, то се изговаря съ нанагорно ударение — тѣй както и днесъ още се изговарятъ едносложнитѣ думи въ чакавски (сѣи) — или и двусложнитѣ въ сръбскохърватски съ отметнато ударение: гла́ва = гла̀ва, отъ по-напрежно гла̀ва, ру́ка = ру̀ка отъ ру̀ка, ли́јепо отъ лѣ̀по. От-после отъ сложната гласна остава само втората ѝ половина, върху която стои ударението: най-напредъ сѣ́и, после сѣ́и и сетне сѣи. Тѣй сжщо и сложниятъ звукъ *ea* (отъ по напрежно *ѣ*) се е чувалъ като сложенъ, а може би неопредѣлено, само въ неударени срички, а въ ударени срички се чувалъ ясно, защото ударението падало на втората му половина, сиречь на *a*-то, оттамъ б'ал — бе'ал, а то отъ б'ѣл (срв. бѣла, бѣло).

А че наистина въ български езикъ още открай-време звукъ *ѣ* се е изговарялъ като 'а (сиречь *ea*), имаме толкова доказателства, че едва ли бихме се съмнявали още. Ето нѣколко:

1. Най-напредъ самото название на буквата, съ която се означава тоя звукъ, ни е предадено по традиция като *ѣ*, руски *ѣ*, по гръцки *ѣ*. Въ известния *abecedarium bulgaricum* (то е латинско означение на глаголическата азбука) тая буква е наречена *hiet*; но трѣбва да знаемъ, че този *abecedarium* има предъ видъ нѣ българската, а хърватската глаголица, въ която *ѣ* наистина гласи като *e* или *ie*.

2. Въ българската глаголица употрѣбятъ единъ и сжщи знакъ *ѣ* за *ѣ* и за *ia*: кѣра — кѣко; колкото и да е несвършена тази азбука, едва ли биха се слѣли въ нея тия два звука, ако въ основата имъ не лежеше единъ и сжщи звукъ, и то *a*.

3. Въ съчетания съ гърлени съгласни *ѣ* минува въ чисто *a*, промѣнявайки гърленитѣ на шушкови. Затуй гледаме, че въ старобългарски има паралелни суфикси съ гласна *ѣ* и *a*, споредъ това, дали съответната основа свършва на гърлена, или на друга съгласна, която търпи следъ себе си *ѣ*. Тѣй имаме отъ една страна суфиксъ *ѣти* и *ати* за образуване

едни и сѣщи глаголни форми (инфинитивъ): отъ една страна трѣпѣти, видѣти, отъ друга — бѣжати, слѣшати. Тия два нагледъ разни суфикси лесно си обясняваме, щомъ имаме предъ видъ първоначалния имъ изговоръ като 'а ти; значи както трѣпѣти, тѣй и бѣгѣти и после — бѣжати. Тѣкмо такива двойни форми срѣщаме: у прилагателни и сѣществителни на ꙗки: дръкѣни, стѣклѣни (изговори: дръв'анъ, стѣкл'анъ), — но: пѣсѣчанъ, режанъ (намѣсто пѣсѣк'анъ, рог'анъ); у сѣществителни и прилагателни (сравнителна степенъ) на ки: врьзѣи, добръи (изговори: врьз'аи, добръ'аи), но сѣщевременно: слоухъи, мѣножанъ (отъ слоук'анъ, мѣног'анъ); сѣщо виждаме и у сѣществителни на ѣкъ: отъ една страна: гыбѣкъ, обытѣкъ (изговори: гыб'аль, обыт'аль), отъ друга — пѣчалъ, пицалъ (намѣсто: пек'аль, писк'аль); съвсемъ сѣщо е и въ глаголнитѣ форми, минало ||несвършено време: отъ една страна плетѣхъ, несѣхъ, 395 (изговори: плет'аахъ, нес'аахъ), отъ друга — рѣуахъ, врьшахъ (значи: рек'аахъ, врьх'аахъ).

4. Въ едни и сѣщи по коренъ думи доаждѣ въ старобългарски ту ꙗ, ту ѣ споредъ това, дали е звукъ ꙗ въ начало на дума, или следъ съгласна; напримѣръ отъ коренъ ѣдъ (по-старо ѣд) имаме веднажъ ѣсти, други пѣтъ сѣнѣсти (изговори: сѣн'асти — отъ сѣ-ѣсти); тѣй сѣщо: отъ една страна ѣдъ, отъ друга обѣдъ (изговори: об'адъ, отъ объ+ѣдъ), отъ една страна ѣкъ, отъ друга — кѣкѣкъ (изговори: вѣс'акъ, отъ кѣсъ+ѣкъ), отъ една страна ѣмо, отъ друга — сѣмо (изговори: с'амо, отъ сѣ+ѣмо), отъ една страна ѣдъ, отъ друга — кѣдѣдъ (изговори: вѣс'адъ, отъ кѣсъ+ѣдъ), отъ една страна ѣдро, отъ друга нѣдро (изговори: н'адро, отъ сѣщи коренъ). Тая разлика има обаче само въ кирилскитѣ старобългар. паметници, които употрѣбятъ ѣ и ꙗ, докато въ глаголскитѣ се пише въ тия случаи единъ и сѣщи знакъ ѣ, който означава и ꙗ и ѣ. Дали сега това смѣсване на ꙗ и ѣ въ глаголскитѣ паметници отговаря и на еднакъвъ у тѣхъ (нейотуванъ) изговоръ на ꙗ и ѣ, или е само недостатъчно означение, мжчно е да се каже. Гайтлеръ (Fonologie, 48—49) приема различенъ изговоръ за глаголскитѣ и кирилски паметници: глаг. ꙗсти = 'асти, а кир. ѣсти = ѣсти; днешнитѣ български говори потвърдяватъ едното и другото; кирилското писане ѣдъ и обѣдъ намираме въ общобългарскитѣ ѣд и обѣд (= об'ад и после обед), а глаголическото писане ѣдъ, ѣсли (ако наистина се е изговаряло 'а д, 'а с л и), се потвърдява отъ родопското 'агли, 'агне, срещу които намираме въ кукушко-воденския (дори и въ пирдопския) говоръ если егне — значи като прегласено ѣ.

5. Че наистина ѣ е звучало като 'а, показватъ и характернитѣ асимилации не само въ имперфектнитѣ форми като творѣхъ = твор'аахъ (Микл., Lautl.² 47), ами и въ форми като: оумѣатъ, дѣатъ, оумѣати и пр., въ Мар. Еванг. намѣсто

оумѣтъ и пр., които сж гласѣли въ наречието, на което е писано евангелето, сигурно: ум'аатъ и пр., както ги право тълкува и Милетичъ въ студията си върху Марииинското евангеле (ПСп. XIX-XX, 248).

|| 6. Въ два славянски езика, полски и български (източ- 396 нобългарски), ъ се изговаря и днесъ още като 'а: старобългарски мѣсто, лѣто, жѣлѣзо се изговарятъ еднакво по полски и по източнобългарски съ меко 'а: м'асто, л'ато, жел'азо. Това съвпадение на полски съ български езикъ не е случайно, а е органически свързано съ стариятъ изговоръ на ъ, защото както въ полски, тъй и въ източнобългарски дожда тѣкмо въ ония думи, които сж старобългарски и се пишатъ съ ъ.

7. Отъ изговора на ъ като 'а си тълкуваме твърде лесно правописната употреба на тая буква презъ цѣлото развитие на българската писменность. Тѣй, докато въ глаголскитѣ паметници ꙗ и ѡ се изразяватъ съ единъ и сѣщи знакъ Ѧ, отъ което заключаваме и за еднаквиятъ имъ изговоръ, то въ кирилскитѣ най-стари паметници се пази още разлика между ꙗ и ѡ; ала още отъ първо време забелѣзваме друго разширение на ꙗ, т. е. да изразява пакъ стариятъ ѡ-звукъ, но само следъ чисти съгласни. Тѣй още въ Савина книга и Супрасълски Сборникъ срѣщаме колꙗ, ванꙗ, конꙗ, родитѣꙗ, къз-кранꙗти намѣсто обикновенитѣ кола, кони и пр. Това употребление на ꙗ намѣсто ѡ следъ съгласна става отпосле презъ срѣднобългарския периодъ съвсемъ обикновено, тѣй че старобългарското правилно писане въ такива случаи се смѣта за изключение и се срѣща само въ неправилнитѣ или нечисти по езикъ срѣднобългарски паметници. За да се дойде до такова употребление на ꙗ, не е причина нѣкакъвъ срѣденъ изговоръ като а (МСб. XIII, 104), ами чистиятъ му и ясенъ гласежъ, като 'а; защото за Х или ХІ вѣкъ едва-ли можемъ предположи редукция на ѡ у казанитѣ случаи. Тукъ употребата на ꙗ се е разширила не защото гласната въ ѡ се е приближила съ изговора си до е, а защото съгласната предъ нея се е изговаряла вече не тѣй, както въ по-старо време, или както, може би, въ ония бълг. говори, които сж лежали въ основата на по-старитѣ кирилски паметници. Азъ си мисля именно, че заедно съ писането колꙗ намѣсто кола се е изразявало вече и на кво смекчение на съгласната, ала гласната и въ двата случая си е била, поне въ първо време, едно и сѣщо а. Докато се е изговаряло волна = вол'-ја, или докато е влияло още наречието, дето си е билъ природенъ този изговоръ, писало се колю; ||но щомъ наченало да се изговаря вол'а, т. е. слѣно, както 397 и днесъ е присжщо почти на всички бълг. говори, то и означението се приспособило къмъ този изговоръ и се получила графична форма колꙗ. Че ще е имало едно време наистина изговоръ вол'-ја = кола, заключаваме отъ изговора на подобни думи, въ нѣкои югозападни бълг. говори; тѣй П. Гжбювъ,

о когото може напълно да се облегнемъ, изрично казва, че въ говора на с. Велмевци (Битолско) смекчението на съгласнитѣ се изговаря „неслѣто“: сабѣ'я, земѣ'я, тинѣ'я (Трудъ, год. IV, 97): то значи тъкмо тъй, както биха се означили и по-старобългарски кирилски правописъ сакѣ, зѣмѣ, тѣниѣ. Сжщо такъвъ изговоръ се срѣща и въ Костурско: повелѣ'а (Сол. Кн. II, 49), земѣ'а, крильѣ'а (Сбм. XVI—XVII, 68, 71); царѣ'от Шапк. I, 3., сабѣ'а *ibid.* 24.

8. Изговорътъ на **ѣ** като **'а** си върви по традиция поддържанъ отъ източнитѣ говори презъ цѣлия сръднобългарски периодъ, та се предава и отивдъ Дунава заедно съ цѣлата писменность тъй, че отпосле, когато румѣнитѣ начеватъ да пишатъ на свой езикъ съ кирилска азбука, **ѣ** имъ служи да означаватъ не само българскитѣ думи, въ които дожда **ѣ**: кѣкѣл, лѣк, нѣгѣл, ами тѣхнитѣ си думи, въ които се чува сжщия звукъ: нѣм, сокотѣскѣ, нѣмѣл. Къмъ реченото за изговора на **ѣ** въ румѣнската кирилска писменность бихъ могълъ да приведа и много наши думи, заети отъ румѣнитѣ, въ които **ѣ** се изговаря като **еа**. Но такива думи не биха имали голѣмо значение, първо, защото много отъ тѣхъ сж заети късно и то отъ източното наречие, и второ, защото, споредъ известния румѣнски фонетиченъ законъ, не само **ѣ**, ами и всѣко ударено **е** предъ твърда сричка гласи като **еа**. По-голѣма важность биха имали думитѣ, влѣзли въ македонорумѣнски или цинцарски, защото може да сж заети отъ западнобългарско наречие, обаче и за цинцарски струва сжщия законъ за прегласъ на **е** предъ твърди срички, както и за дакорумѣнски.

9. Остатъци отъ стариятъ изговоръ на **ѣ** като **'а** намираме и въ другитѣ славянски езици освенъ полски и български; тъй напр. сръбско-хърватскитѣ думи прам, смрака, орах, трава, бразда, сам, сваки, сравнени съ старобългарскитѣ прѣмѣ, смрѣка, орѣхъ, трѣка, брѣзда, сѣмѣ, кѣсѣкѣ, едвали биха се тълкували инакъ, освенъ като старъ затвърденъ изговоръ на **ѣ** следъ **ри** **с** (сравни и въ чешки: z r á t i намѣсто зрѣти). Сжществителнитѣ и прилагателни, образувани съ суфиксъ **ѣнѣ**, се изговарятъ и сега още по руски съ **'а**: деревяный, румяный, славянинъ, москвитянинъ, но освенъ тѣхъ има и отдѣлни думи: всякій стои срещу кѣсѣкѣ, сямъ — срещу сѣмо, прямой — срещу прѣмѣ, дядя, дядка — срещу дѣдѣ, няня, нянка — срещу нѣнѣка, бълг. н'анка. Подобни замѣни за **ѣ** се срѣщатъ и въ отдѣлнитѣ славянски наречия, напр. въ словашки (Pastnek, Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache, 48—49), въ словенски (Oblak, Arch., XVII, 160) и въ нѣкои северозападни руски наречия (Соболевскій, Опытъ русской діалектологии, 44, 46, 48); но тѣ могатъ да се смѣтатъ и за нови прегласи отъ по-напрежно **е** за **ѣ**, прегласи, произлѣзли било отъ чуждо, напр. полско

влияние, било пъкъ отъ ударена дължина; за това ги и не вземамъ подъ внимание.

10. Че едно време ꙗ се е изговаряло като 'а и то не само въ източна, но и въ западна България, потвърждаватъ и географичнитъ имена отъ западнитъ наши краища, както ни сж запазени у византийскитъ писатели: *Πριδριανα* — Прирѣнъ, *Πρίλαπος* — Прилѣнъ (Миклошичъ, Lautl.² 49.); Облакъ навеща и *Πρόσακος* и *Λεασκουριτζός* (Arch. XVII., 162). Ала най-изразно се показва стариятъ изговоръ на ꙗ у византийското название на днешната българска столица; ако е истина, че *Τριδιτσα* произлиза отъ българското име на София — *Серѣдѣцъ* (вижда се, отъ мѣстния падежъ на *Serdica* — *сердицъ* — *сѣрѣдѣцъ*), както се приема обикновено (вж. Иречекъ, Княж. Българ. 9), то имаме въ гласната а на това име твърде хубаво запазенъ старобългарскиятъ изговоръ на ꙗ като 'а, а предадено чрезъ *ia*.¹⁾ Сравни още: *Σουνθεασκος* за *Сѣтѣска* (Голубинскій, Очеркъ ист. правосл. ц. 259).

11. За такъвъ сжци изговоръ на ꙗ по западна България свидетелствуватъ и остатъцитъ въ тия говори, особено || следъ ц, дето ꙗ затвърдѣло, та и до днесъ се чува ясно 399 сжществената му гласна: цал, цадим, цापим, цаним, цава, цана, цалина, цафка (цѣкѣ), цадило, цалувам (Кюстендилъ, Й. Ивановъ, М. Сб. X, 355.); цапове чухъ дори въ Брѣзникъ за цѣпове, т. е. прѣжитъ, що се турятъ да раздѣлятъ основата между долно кросно и нищелки — старобългарски *цѣнъ* = тояга, млатъ.

И при тѣзи очевидни доказателства за стария изговоръ на ꙗ мненията по тоя въпросъ между ученитъ се пакъ още разжждатъ. Миклошичъ, искайки, види се, да приведе въ органична връзка новословенскитъ изговоръ на ꙗ (като затворено, тѣсно е, франц. *é fermé*) съ старобългарския (по неговому „старословенски“), дето явно личи изговоръ 'а, се изказва твърде неопредѣлено въ сравнителната си фонетика (Lautl.² 46—48). Но въ *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen*, 20, съвсемъ ясно се изразява, че „старословенското ꙗ имало първома изговоръ на дълго е, отъ което произлѣзло *ea*, *ia*, *ja*. . . а особено за български трѣбва да се излиза отъ *ea*, *ja*“. Гайтлеръ (*Starobulharshâ Fonologie*, 38) приема за ꙗ изговоръ *ea* и не прави даже никаква разлика въ изговора на ꙗ по глаголскитъ паметници, сиречъ за него еднакво гласѣло ꙗ както въ *хладъ*, тѣй и въ *асти* (*Fonolog.* 48). Ягичъ отъ първо време приемаше изговоръ на ꙗ като *e* (затворено, стѣснено), вж. неговата *Starohervatska gramatika*,

¹⁾ Вижда се, славянското име е гласѣло *Стрѣдѣцъ* = *стрѣдѣцъ*, съ обикновеното въ западна България вметнато *т* между *с* и *р*; сравни: *стрѣда*, *стребро*.

27—28, после Arch. VI, 75, но отпосле се изказва за *ia*, *ja* (Arch. XVII, 161). Лескинъ приема двоенъ изговоръ за *ъ* — като *ia* или *ea* въ глаголскитѣ и като *é* (тѣсно *e*) — въ кирилскитѣ (Handbuch⁵ 5—6); споредъ него, види се, и А. Теодоровъ приема въ старобългарската си граматика (§ 22 и 26) сжщо двоенъ изговоръ за *ъ*. Отъ рускитѣ учени най-ясно и най-близу до истината по тоя въпросъ се изказва П. Билярскій, О средне-болгарскомъ вокализмѣ, 116: „Откиньте отъ нашего я іоту: останется утонченный или сжатый звукъ *a* (почти нѣм. *ä*), и вотъ, по моему мнѣнію, выговоръ древняго *ъ*. А Соболевскій, Древній церк.-сл. яз., Фонетика, 35 казва за *ъ*: „По всей вѣроятности звукъ *ъ* былъ открытое мягкое *e* въ значительной степени приближавшееся къ *a* и рѣзко отличавшееся отъ *e*“. Изложението върху *ъ* у Kalina || (Studyja nad historią jęz. bułgarskiego, 161—165) е съвсемъ 400 объркано; пъкъ Лавровъ (Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болг. языка, 62—70) не дава свое мнение, а изброява само диалектичнитѣ български изговори за *ъ* и писменното му употрѣбение по паметницитѣ. Флоринскій (Лекції по славянскому языкознанію, 76) привежда само мненията на Соболевски и Миклошича. Милетичъ излиза сега отъ едно срѣдно *ä*, но първомъ приемаше и той Миклошичевото мнение, че *ъ* въ стб. гласѣло *ja* (вж. Особеноститѣ на езика въ Мар. пам. ПСп. XIX—XX, 248); въ тая смисль и възразява даже Ягичу, който въ изследването си върху Мар. Ев. приема *é* за старобълг. изговоръ на *ъ*. Сжщи изговоръ приемаше и въ старобългарската граматика (2. изд. стр. 11); но въ студията си върху влахобългарскитѣ грамоти (СбМ. IX, 211—390) приема, че *ъ* има изговоръ между *e* и *a* (стр. 388), какъвто изговоръ имало споредъ него и *ъ* въ влахобългарскитѣ грамоти и новобългарскитѣ дамаскини (ibid. 390), т. е. едно „широко и неопредѣлено“ *e*, което означава съ *ä*. Както загатнахъ и по-горе, широко *e* може да се смѣта за рефлексъ на *ъ* даже и когато излизаме отъ първиченъ изговоръ *'a* за *ѣ*: това „широко *e*“ излиза тогава на яве, щомъ се помжчимъ да изговоримъ *ъ* (= *'a*) самѡ. Но понеже *ъ* има такова свойство, че се не изговаря никой пжтъ самѡ, то, кога е дума за изговора на тоя звукъ, не питаеме, какъвъ му е гласежътъ, кога би се изговорило самѡ за себе си, а питаеме, какъ гласи или е гласѣло то въ живата речъ; а тогава трѣбва да признаемъ, че гласежътъ му — особено пъкъ въ ударени срички — не е билъ тѣй неопредѣленъ. Онова срѣдно и неопредѣлено *ä* за *ъ*, което предполагаше преди Милетича и Облакъ (Arch. XVII, 159), може да е много сгодно да обясни разнитѣ днешни замѣни за *ъ*, ала ми се струва несгодно къмъ старобългарски и срѣднобългарски, дето и фонетични промѣни и правописни правила предполагатъ за *ъ* звукъ *'a*, не други. Затова не е право да се нарича основниятъ гласежъ на *ъ* „широко *e*“, и

то не само, защото *ѣ* гласи още въ старобългарски като *'а*, но и защото и днесъ тѣй гласи то въ повечето източни говори, докато изговоръ *ѣ* или *'а* (пречупено *'а*) се срѣща по-рѣдко и е по-ново.

|| Излизайки отъ едно общобългарско *'а* за *ѣ*, което е за- 401
пазено още въ повечето източни говори, азъ си мисля запад-
ниятъ изговоръ на *ѣ* (= *е*) като прегласъ отъ източния; тъкмо
такъвъ прегласъ, какъвто е станалъ много по-рано у другитѣ
славянски езици освенъ полски. Разбира се, че тоя прегласъ
не е станалъ изведнажъ отъ *'а* къмъ *е*, а е миналъ, както
обикновено бива, презъ срѣденъ гласежъ на *ѣ*, който ще на-
реча пречупено *ѣ* = *'ѣ* и който Милетичъ и Облакъ прие-
матъ за изходно или за старо- и общо-български изговоръ
на *ѣ*, а пакъ азъ го смѣтамъ за преходенъ; следователно
историчниятъ вървежъ на тая звукова промѣна е споредъ
мене: *'а* → *'ѣ* → *е*, а не *е* ← *'ѣ* → *'а*. Такава постепенность ни се на-
лага не само отъ онова, що казахме до сега за стариятъ из-
говоръ на *ѣ* като *'а*, а и отъ днешното географично разпо-
ложение на българскитѣ говори, както и отъ факта, че дви-
жението на прегласа върви отъ западъ къмъ изтокъ (вж. и
Милетичъ, Anz. № II.); следователно въ западнитѣ ще бжде
ново, въ срѣднитѣ срѣдно или преходно, а въ източ-
нитѣ ще бжде сжщинското старо изговаряне за *ѣ*. Затова
именно преходенъ или пречупенъ изговоръ за *ѣ* намираме
днесъ около пограничната линия за *ѣ*, т. е. тъкмо по-
между сжщитѣ източни и сжщитѣ западни говори. Такъвъ
пречупенъ изговоръ намираме, както вече споменахме, въ
нѣкои солунски села (Сухо, Висока, Зарово, вж. Облакъ,
Maced. Stud. 25 — 26; Стоиловъ, ПСп. LXI, 707 — 712),
дето наистина се срѣщатъ дветѣ наречия; пречупенъ изго-
воръ срѣщаме въ Разложко, значи пакъ на границата между
източно-български и западно-български; пречупенъ изговоръ
срѣщаме и у луковитскитѣ помаци, както изобщо въ се-
лата между Искъръ и Витъ, значи пакъ на границата
между дветѣ наречия; най-сетне пречупениятъ изговоръ на
ѣ у павликянитѣ, доколкото се срѣща още, е пакъ пре-
ходъ отъ източно къмъ западно, ала никакъ не старъ общо-
български изговоръ. Затова именно нѣкои отъ тѣхъ (пловдив-
скитѣ и свищовскитѣ) го прегласили почти въ *е*, а го запа-
зили по-добре още банатскитѣ павликяни, като по-рано
излѣзли отъ България.

|| Прегласътъ на *ѣ* е вървѣлъ и върви още, както роксхмѣ, 402
отъ западъ къмъ изтокъ, настѣпвайки по югоизточна верига.
Забележително е, че навредъ по тая настѣпателна линия
срѣщаме все преходни говори откъмъ изговора на *ѣ*. Тѣй напр.
горе, начевайки отъ крайнитѣ северозападни говори, съгле-
ждаме постепененъ преходъ на *ѣ* въ тая смисълъ, че отъ твърдъ
изговоръ за него (като *ѣ*), както го намираме въ западната

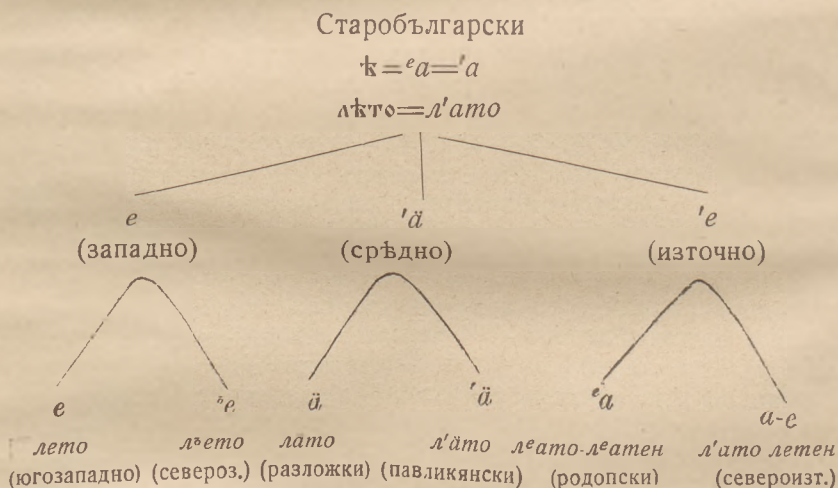
часть на Софийски, Врачански и Ломски окръгъ, минува въ източната часть на сѣщитѣ окръжи къмъ по-мекo, докато начене срѣденъ изговоръ (т. е. или смѣсенъ — ту *e* ту *'a*, или пѣкъ пречупенъ — т. е. *'ä*), както шо сж говоритѣ въ източната часть на околии: Новоселска, Орханийска, Луковитска и Плѣвненска, следъ които пѣкъ иде централенъ, т. е. изговоръ на *ъ* като *'a* и *e* (безъ редукия) и най-сетне дохаждатъ говори съ редуцирано *ъ*, т. е. *'a* за ударено и *'ъ* или *и* за неударено *ъ*. Тѣкмо такъвъ преходъ съглежаде и въ южната половина: най-напредъ идатъ отъ западъ говори съ чисто *e* за *ъ*, следъ които настѣпватъ смѣсени говори, сиречь или съ пречупено *ъ* (разложки, солунски), или съ двоенъ изговоръ за *ъ* — като *'a* (*-ea*) и *e* — (мървашкитѣ говори), следъ които идатъ сѣщитѣ родопски говори съ *ъ = ea* навредъ. Споредъ това можемъ да си мислимъ, че най-напредъ сж прегласили *ъ* най-крайнитѣ западнобългарски говори, именно тѣзи, които сж били въ допиръ съ сръбски езикъ, дето прегласътъ е по-старъ, отколкото въ българскитѣ западни говори. И гледайки посоката, по която се движи още и днесъ тоя прегласъ на *ъ*, трѣбва да приемамъ, че най-напредъ е прегласило *ъ* северозападното наше у-наречие; следъ него дошло редъ на западното или македонско *к' - г' -* наречие и най-сетне на югозападното или костурско българско *и - жд*-наречие; това се потвърдява и отъ примѣритѣ, шо ги навежда Новаковичъ за *ъ = ea* (Arch. XV, 45), за които говорихме и по-горе, и които показватъ, че тукъ-тамъ има още запазенъ преходенъ изговоръ за *ъ* въ това наречие.

А самиятъ прегласъ е вървѣлъ тѣй, както го гледаме и сега да се развива постепенно; сиречь най-напредъ се докосва до безакцентнитѣ срички, дето *ъ* се преглася въ || *e* — тѣй както го намираме и сега въ централнобългарски; 403 оттамъ, по импулсъ отъ западъ и по самото множество на безакцентни срички съ *ъ* предъ ударени, прегласътъ се пренася и върху ударенитѣ — разбира се, най-напредъ посрѣдствомъ пречупено *ъ = 'ä*. И въ източнитѣ български говори, преди още да се яви редукия, неударено *ъ* се изговаря като *e* (навѣрно дълго *e*, защото въ сѣщностъ неударено *'a* е близу до *e*), и следъ редукията се развива двоенъ изговоръ, споредъ това, какъ се е чувствало това *e* — дали още като дълго, или вече кратко; дето се е чувствало като кратко, редуцирало се въ *и*, дето пѣкъ било дълго — редуцирало се въ *'ъ*; оттамъ сега стина и стѣна; едното отъ стѣна, другото отъ стѣна.

Да предполагаме, че източниятъ изговоръ на *ъ* като *'a* се е развилъ отъ едно срѣдно *ä* или *'ä* подъ влияние на следната твърда сричка, не можемъ, първо защото подобно предположение се противи на първично ясниятъ изговоръ

за ъ като 'а, което, мисля, става очевидно следъ всичко, що казахме. Освенъ това такова едно отпослешно изяснение на ъ (защото 'а е по-тъменъ звукъ предъ 'а) не би отивало въ съгласие съ източнобългарската фонетика, въ която изобщо не ставатъ изяснения на гласнитѣ — освенъ на централнитѣ говори; второ, такова едно изяснение, ако би имало за причина следната твърда сричка, трѣбваше да го нѣма въ родопскитѣ говори, дето намираме ъ еднакво ясно изговаряно като ^еа и предъ твърди, и предъ меки срички; трето, ако този ясенъ изговоръ за ъ е настаналъ отпосле, бихме го очаквали и въ разложкия говоръ, дето всѣко ъ се изяснява въ а, следователно и ъ би трѣбвало да се изговаря ясно; а то наопаки, тъкмо тукъ ъ се изговаря най-неопредѣлено и то не защото е старо, а защото е преходно; четвърто, нищо не прѣчи да приемемъ прегласъ отъ ясно 'а къмъ е тъкмо тъй, както приемаме, че отъ ја, ча, ша, жа предъ меки срички въ източнобългарски става, је, чѣ, жѣ, шѣ, безъ да излизаме отъ нѣкакви срѣдни ја, жа, ча, ша, каквито Облакъ и Милетичъ наистина предполагатъ (Arch. XVII, 161, XX, 581).

|| Диалектичното разклонение на ꙗ (ударено) по българ- 404 скитѣ говори можемъ си представи схематично тъй:

2. Разпредѣление на българскитѣ говори споредъ tj-dj.

Колкото и разнообразни да сж рефлекситѣ на стб. ꙗ по днешнитѣ български говори, не очудватъ наблюдателя тъй, както разнообразието въ рефлекситѣ на старославянскитѣ звукоу и ставки tj-dj; защото ꙗ разнообразничи най-сетне и въ другитѣ славянски езици, докато замѣната за tj-dj е винаги една

и сѣща за отдѣлнитѣ славянски езици, винаги постояненъ признакъ, който служи, както видѣхме, дори и за дѣлитбена основа на славянскитѣ езици; па ако има тукъ-тамъ нѣкои диалектични отклонения, тѣ не сж тѣй рѣзки. Тѣй напр. ако въ широката руска земя намѣримъ покрай обикновенитѣ *ч-ж* още и *чч-ц* като замѣна за *tj-dj*, то не е чудно, защото най-сетне и *чч-ц*, като рефлексии на *tj-dj*, сж тѣй близу до *ч-ж*, че лесно си ги тълкуваме едни отъ други. Но какво да кажемъ за българский езикъ, който на такъвъ малкъ просторъ обѣма рефлекситѣ на всичкитѣ югоизточни славянски езици за *tj-dj* — захвани отъ най-първия, та свърши съ последния стадий! Остава още да се обистини предположението на || Гайтлера, Калина и Щепкина за произхода на Киевски 405 Листи, за да имаме въ областъта на българската речъ цѣль микрокозмозъ на славянския миръ!

Общобългарската замѣна за *tj-dj*, която намираме още въ най-старитѣ български паметници, е *шт-жд*. Звукофизиоложки тая замѣна стои твърде далечъ отъ *tj-dj*, по-далечъ отколкото всички замѣни за *tj-dj* въ останалитѣ славянски езици. Тази отдалеченостъ на общобългарскитѣ рефлексии за *tj-dj* никакъ не хармонира съ оная необикновена консервативностъ, съ която нашиятъ български езикъ е увардилъ отъ друга страна всички останали звукове въ най-старинскитѣ имъ видъ. Но сждбата като че ли е запазила и откъмъ тая страна правото на българския езикъ да бжде общо изходище за славянски студии, защото въ областъта на този езикъ намираме покрай обикновената и най-нова замѣна за *tj-dj* — *шт-жд* — още и по всѣка вѣроятностъ най-старата замѣна за *tj-dj* — *к'-г'*, свойствена сега на македонскитѣ говори. Освенъ тия две крайни замѣни за *tj-dj* има въ бълг. езикъ още две, които представятъ пкъъ две срѣдни стадии между *к'-г'* и *шт-жд*; тѣ сж: *ч-ц* и *шч-жч*.

И тѣй въ днешния бълг. езикъ намираме цѣли четири замѣни за *tj-dj*: 1) *шт-жд*; 2) *шч-жч*; 3) *ч-ц* и 4) *к'-г'*, които споредъ историчното си развитие стоятъ въ обратенъ редъ: *к'-г'* → *ч-ц* → *шч-жч* → *шт-жд*. Споредъ това българскитѣ говори бихме раздѣлили на четири групи. Но имайки предъ видъ, че замѣна *шч-жч* не е съ нищо друго отдѣлена отъ общобългарскитѣ *шт-жд* говори, между които е прѣсната като архаистиченъ остатъкъ отъ едновременната прабългарска замѣна за *tj-dj*, то като е дума за дѣлитба на българский езикъ споредъ замѣната на старославянскитѣ звукове *tj-dj*, едва ли имаме достатъчно основание да вземемъ отдѣлно българско *шч-жч*-наречие, а ще говоримъ само за говори, въ които е запазенъ този прабългарски изговоръ на *шт-жд*. И тѣй ще имаме тогава три главни групи говори споредъ замѣната на *tj-dj*, а именно:

- 1) *шт-жд* говори,

2) *ч-ц*-говори и3) *к'-г'*-говори.

|| 1. *щ-жд*-говори. Първата група заема най-голяма 406 част от българската говорна област; *щ-жд*-говори заемат цялата източнобългарска половина (споредътювата граница) заемат и цялата северозападна област — с изключение на у-наречие, простират се и по цяла източна и южна Македония, като стигат дори до надъ Дебърско. Говоритъ по Корчанско, Костурско-Леринско и Кайларско — сж *щ-жд*-говори; па и воденско-кукушкитъ говори, както и говоритъ по Мегленско, Дойранско, Мелнишко, Малешево дори до Щипско и Кочанско (но безъ градоветъ Щипъ и Кочане), сж въ основата си пакъ *щ-жд*-говори, макаръ и да идва въ тѣхъ тукъ-тамъ по нѣкое *к'* или *г'*. Накъмъ северъ границата между главната и другитъ две групи говори минува презъ западната частъ на Кюстендилска, Радомирска, Софийска, Искрецка, Берковска и Кутловишка околия; оттамъ границата върви успоредно съ границитъ на царството и минава презъ източната частъ на Бѣлоградчишка и Кулска околия. Въ тия граници ако и да има тукъ-тамъ примѣси отъ другитъ две наречия, говоритъ сж въ главни черти еднообразни откъмъ замѣната на *tj-dj*. Примѣси има най-много, както бива обикновено, въ ония краища, дето се допиратъ наречията; особено се забелѣзва влиянието на югозападното *к'-г'*-наречие надлъжъ по цялата му източна граница, а най-много въ Воденско и Кукушко, презъ дето *к'-г'* се простира съ нѣкои думи дори до Солунско и Сѣрско (век'е, повек'е, к'ерка, кук'а, врек'а, мег'у, домак'ин; прег'е, уг'е, божик' или божик), а помощната частица на бждно време *к'е*, *к'ем*, *нек'ем* и пр. далекъ на северъ и западъ се употрѣбя не само въ Кюстендилско, Дупнишко, Разложко, не само въ Самоковско и Софийско (източно), ами отива презъ южнитъ Родопи дори до Одринско и Лозенградско. На северъ има по-малко смѣсици — ако не броимъ ония села съ изговоръ *ч-ц* въ Ломско между рѣки Ломъ и Цибъръ, които Мариновъ споменува въ „Жива Старина“ кн. II, 153 (Ковачица, Горно-Лин'ево, Долно-Лин'ево, Мокреш, Вълчедърма, Карѣбачак, Лабезъ, и Чучан), които въ сжщность не сж далечъ отъ самата граница между северозападното и главното българско наречие. И тукъ забелѣзваме, че помощната частица за бждно време (*че*, *чем*) се простира задъ границитъ на *ч-ц*-наречие, обаче не отива тѣй дълбоко въ общо- 407 българското *щ-жд*-наречие, както долу *к'е*, а се ограничава само въ Софийско, Искрецко, Врачанско, Ломско и Видинско. Заедно съ тая частица върви и дума божич намѣсто колѣда и тукъ-тамъ: черка и уце.

Въ областъта на *щ-жд*-наречие, тѣй както я описахме, ще трѣбва да изтъкнемъ три разновидности въ шушкавиятъ

изговоръ *џ* и *жд*, а именно покрай обикновената, обща и стара българска замѣна *шт-жд*, има говори, които сж запазили изговоръ *шч-жџ*, т. е. предходниците на *шт-жд*. Тѣй се говори по Самоковско, Пеанечко, Малешевско и надолу дори до Солунско и Воденско. Въ Самоковския говоръ, както го чухъ и провѣрихъ лично, всѣко *џ* и *жд* (все едно отъ какъвъ произходъ), се изговаря на *шч* и *жџ*, а предъ твърди гласни (*а*, *о* и *у*) *шч'* и *жџ'*: гѹшчер, вѣжџи, врашч'ам, изважч'ам, гашчи, погажч'ам, гражч'ане, доджч'ам, шчѣрко, клѣшчи, кашча, к'ашчовница, лешч'а, машчеа, светѣ, мѣшчи, нужч'а, нѣшчелки, ношчѣска, нѣшч'ови, навѣшч'а, обѹшч'а, пѣшчѣра, плашч'ам, прашчила, пражч'а, сажџи, снѣшчи, срѣшча, срѣшча нас, сушч'о, ташч'а, чѹжч'о, фашч'ам, шчетина, шчѣта, шчо, зашчѣ, шч'ука, шч'урѣц. При това: век'ѣ, пѣвек'ѣ, мег'у, р'г'а, свек'а, ношк'а, говѣжго месо и госпѣца.

Този особенъ изговоръ на Самоковския говоръ не е отбелѣзанъ до сега въ народнитѣ умотворения отъ тоя край; види се, записвачитѣ не сж се вслушвали добре, за да го схванатъ, или защото сж записвали подъ влияние на книжовниятъ езикъ. При това трѣбва да забележа, че изговоръ *шч-жџ* се е запазилъ повече у старитѣ, докато по-младитѣ изговарятъ *шт-жд*! Туй сжщо забелѣзалъ и Облакъ за говора на с. Вардаровци, Солунско (Maced. St. 60 и 62).

Подобенъ изговоръ има и въ Разложко, именно въ с. Банско, но съ тая разлика, че *шч* не е тѣй меко и вмѣсто *жџ* тамъ се чува *ж*. За изговоръ *шч-ж* въ Банския говоръ съобщи най-напредъ (в. „Новини“, 1894 г. бр. 64) Д. Молеровъ родомъ банчанинъ, отъ когото провѣрихъ всичкитѣ думи съ *шч-ж*: врашчам, фашчам, гашчи, шчерка, шчо, нишчо, клешчи, ошче, пушчам, крѣшчавам, лешча, шчир, шчипки, машчаа, пешчѣра, кашча, обушча, огнишче, срѣшча, ношчѣска, || плешчи, свешча, ношча (съ членъ!); вежи, изважам, гложа, погажам, доожам, межа, обажам, поврежам, прежа, ражам, сажѣ, нужда, нарежам, набожам, насважам, даш, дажовник, чужа; само въ думи, които сж чужди на тоя говоръ, срѣщаме еднакъвъ изговоръ: мошти (моџи), пошта, рѣг'а, општина, штенѣ (рѣдко употр.) и к'у, к'еш, к'е, к'ем, к'ете, к'а, както и к'ех, к'еше, и пр. Такъвъ изговоръ има (споредъ Молерова) и въ с. Елешница, пакъ Разложко, ала не тѣй последователно запазенъ, но отъ обнародванитѣ въ МСб. материали отъ Разлогъ азъ намѣрихъ сжщи изговоръ и отъ с. Недобърско или Гнидобрадско, ала само въ две пѣсни отъ тамъ (МСб. III, 41—64): шчерка, шчо, сешчам, пусреашча, ошче, кашча, дѣжовно, — докато всички други пѣсни отъ това село, слушани отъ сжщия слѣпъ старецъ, записалъ ги сжщи записвачъ (С. Ив. Бояновъ), показватъ само *шт-жд*. Може би тия пѣсни да сж погрѣшно дадени за пѣсни отъ Недобърско. Отъ Разлогъ имамъ забележено още чужджи юнак (два пѣти) въ

408

ПСП. XXXIX, 162 — отъ с. Якоруда — тъй че, може би, този изговоръ да се срѣща и другаде въ тоя край. Тѣй напр. узнахъ отъ г. Разлогова, че го имало и въ с. Добри-нища, пакъ Разложко.

Този изговоръ на *ш-жд* като *шч-жц* — или прибли-телно тѣй — ще е разширенъ доста по южнитѣ наши го-вори, защото го срещнахъ въ обнародвани материали отъ Солунско (МСб. IV, 188): *шчо*, *къшча* (Сухо), *макаръ* *Облакъ* да не споменува нищо въ *Mac. Stud.*; а и думитѣ *на ренѣам*, *пренѣа* у Драганова (Р. ф. В. 1888, № 1) сочатъ пакъ на такъвъ изговоръ. Освенъ това *Облакъ* бележи: *лешча*, *пушч'ам*, *пжтишча*, *рѣбишча* — отъ Ново-Село; *плешч'и*, *лешч'и*, *ушч'е*, *кleshч'и*, *дожц'е* — отъ Ватилъкъ; *лешч'а*, *гашч'и*, *ошч'е*, *кleshч'и*, *гробишч'и*, *рѣбишч'а* отъ Варда-ровци — сѣ отъ Солунско (*Maced. Stud.* 59 и 62). Сравни още: *зашо*, *нишо*, *шу* (*што*), *ишше* (*оше*), *благуй-шеніе*, *къшата*, *кишале*, *башіу* (*башу*), *дѣшеріо*, *ниша* го (*не ща го*), *къши* — въ Род. Ст. III, 44 — 57, отъ Ксантійско: *кашча*, *шчо*, *бъшч'а* — отъ с. Пирокъ, Лозенградско (МСб, XVI—XVII, 12). Такова *шч* или *шч'* има и въ Брацигово: *нишчу*, *нашчу* (*наш'го*), *||шчо*, *ошчи*, *зашчу*, *ношчя*, *нушча* (*Сборникъ на Книж. 409* *друж, 1, Къмъ българскитѣ тайни езици, 4*), но то ще е навѣрно пренесено тамъ отъ Костурско.

Смѣтайки разложкиятъ изговоръ *ж* вм. *жд* за по-новъ — произлѣзълъ отъ по-напрежно *жц* чрезъ *жжс*, понеже и сега личи въ него известна усиленостъ, натѣртеностъ, — то ще имаме въ главното българско *жд-шт* — наречие два главни изговора за *tj* — *dj*, навѣрно още отъ дълбоки старини останали: 1) *шт* — *жд* и 2) *шч* — *жц*. Днесъ за днесъ е по-разпространено първото и като свойствено, види се, на онова наречие, което служи за основа на старобългарския книжовенъ езикъ, то е засвидетелствано още отъ IX вѣкъ, но то не прѣчи да си го мислимъ за по-ново отъ другото, макаръ да е днесъ тѣй общо употребително. Приемаме *шч* — *жц* за по-стари не само защото чрезъ тѣхъ по-лесно ще си обяснимъ произхода на общобългарскитѣ *шт-жд*, а и затуй, защото въ много случаи самата славянска фонетика предполага такива *шч-жц*; именно съчетания *skj*, *stj* и *zdj*, *zgj* неминуемо даватъ почти въ всички славянски езици *шч* — *жц*, или отъ тѣхъ непосредно произлѣзли звукове, следователно и за бълг. езикъ сме принудени да приемемъ едно по-старо *шч* — *жц* за всички сегашни *шт* — *жд*, които произлизатъ както отъ съчетания *skj*, *stj* и *zdj*, *zgj*, тѣй и отъ *tj-dj*.

Общиятъ изговоръ на *шт-жд* е откъмъ палаталностъ — твърдъ; имамъ забележено само отъ Ямболъ на срещіа, (спис. Родина, II, 12, 395), па и *Облакъ* бележи *гашт'и*, *лешт'а* отъ Бугариево, Солунско (*Maced. Stud.* 59). но

тѣ сж уединени случаи, които едва ли ни биха дали право да ги смѣтаме за стари остатъци. Повече право на старинностъ има онова меко шч' или жц', което се слуша въ Самоковския говоръ, защото е почти вредомъ издържано. Па изговаряло се шч — жц меко или твърдо, ний ще трѣбва да го смѣтаме за по-старо отъ днешното общобългарско шт — жд, защото, както ще видимъ по-долу, общобългарската замѣна за щ — жд е минала и тя презъ тоя стадий, преди да получи днешния изговоръ.

2. Втората група ч — ц говори — заема източната частъ на косовско-моравското у-наречие (чиито граници ||вж. по-горе) и се простира по Бѣлоградчишко, западно Берковско, Царибродско, Трънско, Брѣзнишко и Босилеградско (отсамъ сръбскобългарската граница); а оттатъкъ границата заема частъ отъ Власотинско, цѣло Пиротско, Бѣлопаланско и Княжевско, източна частъ отъ Нишка и южна — отъ Зайчарска околия,

Областѣта на ч — ц говори, или както ги нарекохме по-горе ч — ц — поднаречие, можемъ сега съвсемъ точно да опредѣлимъ, а именно източната граница — възъ основа на лични сведения, добити отъ пътувания на три пъти по западнитѣ наши краища (вж. Изв. за Команд. I.), а западната (откъмъ Сърбия) — възъ основа на Беличевата карта къмъ неговитѣ „Дијалекти источне и јужне Србије“.

Откъмъ българска страна границата на ч — ц стига до следнитѣ крайни сели: Влѣхович, Рабйша, Вѣрба, Слѣвовик, Калѹгери, Пѣштера, Орѣшъц, Бѣровица, Плешивъц, Цѹрѹич (Бѣлоградчишко), Превѣла Гѣрн'а-Лѹка, Мйтровци, Желѣзна, Копйловци, Главѣновци, Дѣлгидел (Берковска ок.), Слѣвина, Каменица, Сенокѣс, Гѣрни-Криводѣл, Брл'а, Комштйца, Бѹбеш (Царибродско), Годѣч, Шума, Црклевци, Сливница, Гѣлубовци, Росоман, Клисѹра, Михѣлово, Дивѣтино, Црнел', Райлово, Пѣрник (Софийско), Бѣла-вода, Колѣнци, Косѣч, Ковачовци, Ракйловци, Врѣн'а-стена, Калотинци (Радомирско), Раѣнци, Дѣбри-дол, Сушйца, Брест, Злѣгош, Полетйнци (Босилеградско). До Полетйнци границата на ч-ц засѣга на изтокъ сѣ шт-жд-говори; отъ Полетйнци нататъкъ границата върви между ч-ц и к'-г' говори и минува презъ следнитѣ села, имащи пакъ ч-ц говоръ: Дѣлн'о-Ўино, Брѣнковци, Млекоинци, Бресниѹа, Буѣал'ево, Дѣлна-Л'убѣта, Гѣрна-Л'убѣта, Плѣча (Босилеградско). Презъ Плѣча границата отива на Крива-Фѣя (Вранско) и и оттамъ презъ Ново-село, Гѣрни-Рѣмановци, Бйтврѹа; оттамъ върви по рѣка Влѣсина и Рѣпотъ, по Суха-планина до с. Дрѣшкова-Кѹтина, отдето презъ села Бенѣѣрево, О'стровица, Грѣдиште, Сйчево, Орѣовъц, Цѹринци, Дервѣн, Дрѣинци, Мйлковци, Пѣпла, Бѣли-потѣк, Скрѣбница, Буче и презъ Тупеж-

ница планина презъ с. Грлиште и Връшка-чука се сключва съ най-северното село отъ Бѣлоградчишка околия — Влахович.

|| Въ тъй описанитѣ граници се говори едно българско наречие, чиито граматични свойщини описахме вече и видѣхме, въ какво отношение стои то къмъ сръбски. Главната му фонетична отлика отъ български състои въ изговора на ж като у, който го свързва съ по-нататъшното косовско-моравско у — наречие, и замѣната на tj — dj, която е ч — ц; затова по сравнение съ другитѣ български наречия, можеме съ право да го наречемъ българско ч-ц-у-наречие, а по отношение къмъ цѣлото косовско-моравско у-наречие, отъ което съставя частъ, то е само ч-ц-поднаречие.

Споредъ това всѣко наше *шт*,¹⁾ произлѣзло отъ tj или ktj, се изговаря ч: вече, вечем, вочка, врачам, врчам, поврачам, вреча, гаче, гачник, леча, мачеа, нощ, синоч, суноч (цѣла нощъ), ночем, ночуем, нощьска, нѣчви, навоча (навуща), обуча, обрчам, осечам, плеча, плечка, плачам, прахам или прачуем, праца (прашка), свеча, сврчам, или сврчуем (свъртамъ), среща, срещу (срещу), срещам, вахам, черка, прегрчам, преврчам, чуд (чуѣдъ) = нрав, сръб. ђуд; тичичи (пѣтици), голоча, глѣоча и пр.

Общи сж на цѣлото наречие: чу или чем, чеш, че, чемо, чете, че; после и деепричастието на чи: носѣечи, берѣечи, свече, палѣечи, плакаечи, думѣечи, живѣячи и пр.

Съ шт се изговарятъ само: башта, кѣшта, пештера, општина, ништелки (покрай нити), мошти, а въ пѣсни идва и насрешта; това струва, разбира се, за по-вжтрешнитѣ ч-ц-говори, защото въ крайнитѣ, съседни съ общо-българското шт-жд-наречие, се намиратъ още много думи съ шт.

Па тъй сжщо и всѣко наше *жд*, гласи въ това наречие ц: веце, виц (киждъ), вицте, погацам, нагацам (и погацуем, нагацуем), глоцем, сѣглецуем, госпоца, говецо месо, грацанин, граца (здание и ограда — гражда), ||ограцуем, нец. нецте! забацим, завоцам, краца, луци (лоужди?): Луд за сви, а за луца — никой, Трънъ; меца, мецу, помецу, нарецуем, погоцба, преца, рацам, рѣца (рѣцу уватило МСб. IX, 79 отъ Брѣзничко), рѣцав = рѣждав, Трънъ и Брѣзникъ: въ Трънъ чухъ и рѣг'ав, но съ значение „мързеливъ“ — види се по сръбски рѣав; роцба,

¹⁾ Понеже общиятъ нашъ български езикъ не различава ц и произлѣзло отъ skj и stj отъ ц, произлѣзло отъ tj и ktj, то добре е, първото ц, като по-старо, да отбелѣзваме съ ц₁, а второто, като по-ново, да означаваме съ ц₂: па тъй сжщо трѣбва да различаваме едно жд₁ (отъ zdj), и друго жд₂ — произлѣзло отъ dj.

сваџам и сваџуем, уѣ (хѣждѣ), сеѣ = лишия, Брѣзник, Враца — саждец МСб. V, 228; Пиротъ — цеѣа, жд намѣсто ѣ се срѣща въ думи: нужда, надежда, чуждо, а въ брѣзничко покрай краѣа идва и кражба, покрай граѣан'е и граѣдан'е; срѣща се и говеждо вм. говеѣо. А въ Пиротски Дамаскинъ, писанъ въ 1852 г. на доста чистъ пиротски говоръ, се срѣщатъ още много думи съ шт и жд подъ влияние на българския книжовенъ езикъ: немошни, пешни пламенъ, вещи, запрещеніе, священници, смущавало, пофаѣщали, осуждава, наслажденіе, одежда, побеждава и пр. Изобщо на това наречие не сж никакъ чужди звукове шт и жд, защото всички други думи, въ които има старо-български ѣ-жд, се изговарятъ чисто и ясно тѣй, както и въ общо-български; воштйна, гѣштер, краиште, грѣбишта, иштеѣ, лештак, прошка, штета, штит, коштрава, штавиѣ, клешти, пришти, оште, наштѣ-срце (на тѣѣи), штука, штене, дѣжд(д), дѣждовен, вражда и пр.

Сега имайки предъ видъ, че замѣна ч-ѣ вм. ѣ-жд не е сжщинско българско свойство, трѣбва да признаемъ, че тѣ сж произлѣзли въ това наречие независимо отъ български езикъ. Отъ това нека се не заключава, че северозападното наше ч-ѣ наречие стои по-близу до сръбски езикъ, защото отъ този езикъ го дѣлятъ много свойщини, общи съ нашия; освенъ това самиятъ изговоръ на ч-ѣ намѣсто шт-жд стои доста далечъ отъ сръбскитѣ ѣ-ѣ, тѣй далекъ, че и самитѣ сърби (Новаковић и Веселиновић) ги отдѣлятъ хубаво отъ сръбскитѣ съответни звукове. Интересно е за въпроса, какъ се отнася самото ч-ѣ наречие къмъ сръбскитѣ звукове ѣ-ѣ; то ги схваща като к'-г' и тѣй ги предава: намѣсто сръбската дума рѣа в не казватъ рѣѣав, а рѣг'ав, намѣсто Гурѣвдан казватъ Г'у рг'евдѣн, намѣсто ѣаче — г'аче; тѣй срѣщаме и въ Пир. Дамаскинъ; сунѣер, || 88, а не сунѣер, камѣју 58, а не камѣю — тѣкмо тѣй, както 413 и ноѣе намѣсто ног'е, 56, сѣнѣу 90^б намѣсто сенк'у и девѣѣѣа намѣсто девоік'а, 94.

Замѣната, значи, на *tj-dj* съ ч-ѣ въ това наречие не е българска, ала не е ни сръбска, а е идентична съ староруската замѣна за тия звукове; ако имаше нѣкои дири отъ руско пѣлногласие или други руски свойщини, бихме безъ-друго одобрили предпоставката на Облака (Arch. XVII, 603), че това наречие ще е откъснато отъ Карпатско-руския (малоруски) езикъ. За разнитѣ смѣсици, които се срѣщатъ на границата между ч-ѣ и шт-жд-наречие, вж. „Кратко извѣстие за научното ни пѣтуване по западна България прѣзъ 1903 г.“ Изв. Ком. I, 138—142, дето давамъ доста подробности отъ любопитни кръстосвания.

3. к'-г'-говори. Кога е дума за к'-г'-говори, трѣбва да различаваме: 1) говори, въ които замѣна к'-г' вмѣсто ѣ2-жд2 е

напълно прокарана и 2) говори, въ които покрай *к'-г'* идва размѣсомъ и *шт-жд* (или *шч-жш*). Първата група, сж-щински *к'*-говори съставятъ часть отъ голѣмото косовско-моравско наречие, съ което я свързва и обща замѣна у *вм. ж* както и други нѣкои свойщини, за които бѣше дума по-горе. Втората група *к'*-говори нѣматъ нищо друго общо съ първата освенъ тази обща замѣна *к'-г'* за *ш-жд*, и то не вредѣ прокарана. Първата група *к'*-говори, която ще наречемъ северна, защото се простира на северъ отъ линия Тетово, Скопие, Кратово, съставя югозападна часть у-наречие (докато *ч-ч*-говори съставятъ североизточно поднаречие отъ сжщото косовско-моравско у-наречие). Втората, южна група *к'*-говори не заслужава име наречие, ако имаме предъ видъ само замѣна *к'-г'*; защото по всичко друго тая група се свързва съ останалитѣ наши южни източни говори, ала никакъ не съ севернитѣ.—За северната група *к'*-говори бѣше доста обстойно дума горе, когато ги сравнявахме съ български и сръбски, за да изтъкнемъ тѣхното положение като преходни говори, но говори, въ които несъмнено преобладаватъ български свойщини; затова тукъ ще говоримъ само за южната група.

Южна група *к'*-говори заема срѣдна Македония, или областта между градове: Скопие, Кратово, Ко-
||чане, Струмица, Битоля, Кичево, Гостиваръ и Те- 414
тovo. Тази област е обиколена отъ три страни съ говори, въ които обикновената замѣна за *tj-dj* е *ш-жд*, а само на северъ се съединява съ моравски у-говори. И наистина, отъ изтокъ се допиратъ до тѣхъ малешевскитѣ говори и по-надолу до Вардаръ — говоритѣ по Петричко и Дойранско; отъ тѣхъ Вардаръ откъмъ югъ ги заграждатъ говоритѣ по Гевгелийско, Гюмендженско и Воденско, въ които истина, идва и *к'-г'*, но явно преобладаватъ шушकाва замѣни за *tj-dj*. Отъ Воденъ нататъкъ, пакъ отъ югъ следватъ костурско-леринскитѣ говори, дето *ш-жд* си е обикновено. Говоритѣ по Прѣспанско, Ресенско, Охридско, Стружко, Дебърско — дори до подъ Гостиваръ сж тѣй сжщо *ш-жд*-говори, както можахъ лично да се увѣря презъ 1916 година; само въ Кичевско и Гостиварско се балансира *ш* съ *к'*, а едва въ Тетовско преобладава *к'* предъ *ш*.

Преди да се спремъ върху самитѣ срѣдномакедонски *к'*-говори, нека опредѣлимъ по-точно, какъ се отнасятъ къмъ *tj-dj* ония говори, които заобикалятъ, както рекохъме, срѣдномакедонскитѣ отъ три страни; чрезъ това ще си обяснимъ по-добре както общитѣ граници на *к'-г'* тѣй и тѣхния просторъ и посока посрѣдъ българската говорна областъ.

Въ говоритѣ по Дойранско, Кукушко и надолу, източно отъ Вардаръ не може да става дума за *к'*-говори, защото случаитѣ съ *к'-г'* сж твърде усамотени. Въ Кукушъ напр. (споредъ студията на Д. Мирчевъ, Белѣжки по кукушко-воденския го-

воръ, МСб. XVIII, 453) има само тия думи съ *к'-г'*; *врѣік'а*, *плѣік'и* (плещи), *мег'а* и причастията на *к'и* (*седѣіки*, *плитѣік'и* и пр.); може да има повече, но броятъ имъ е несравнено по-малкъ предъ думитъ съ *шт-жд* въ тоя говоръ; тъй освенъ думитъ у Мирчева (МСб. XVIII, 453): *кѣшта*, *свѣшта*, *вѣжди*, *грѣжданин* (той не изброява повече), азъ съмъ си забелѣзълъ още: *мѣжда*, *сношти*, *срежба*, *сѣ-нош*, *мѣшне*, *штѣрка*, *еднош*, *ношфа*, *кражба*, *плешка*, *горѣшто*, *горештина*, *нишчѣлки*, *пашчѣрка*, *чужда*, *чуждина*, *пѣмуш*, *нош*, *прѣжда*.

Това сжщо струва и за гевгелийския говоръ. Въ воденския говоръ има повече случаи съ *к'-г'*, но пакъ броятъ имъ не е по-голямъ отъ другитъ; защото срещу *вѣіг'и*, *врѣік'е*, *гаік'и*, *куік'а*, *лѣік'а*, *сѣк'ам* се, *кѣрка*, *макѣа*, *мѣіг'у*, *нѣік'ва*, *пѣмоік'*, *ноік'*, *рѣіг'а*, *срѣік'а* стоятъ: *гашник*, *горешчина*, *кражба*, *рѣжба*, *мѣшне*, *дѣшчира*, *напрѣжни*, *нишка*, *нишчѣлки*, *се изнишчи*, *сношчи*, *сношна вода*, *плѣшка*, *пишчѣра*, *пашчѣрка*, *чужца*, *чужчина*, *плѣшка*, *пѣмушч*, както и всички деепричастия: *одѣшчимица*, *сидѣшчимица*, *пулѣшчимица* и пр. Ето защо воденскиятъ говоръ сега не причислявамъ къмъ сръдномакедонскитъ *к'-говори*, както сторихъ това преди 16 години, когато се основахъ само на даннитъ у Мирчева.

Костурско-леринскитъ говори падатъ извънъ областта на *к'-г'*, понеже у тѣхъ идватъ твърде рѣдко гърлени замѣни за *tj-dj*, а сѣ шушкови, и то, споредъ както пресмѣтнахъ възъ основа на обнародвано градиво и лични разпити, отношението е като 15 къмъ 5. Туй струва и за Прѣспенскитъ говори, а именно: въ Ресенско се срѣщатъ само тия думи съ гърлена замѣна: *куік'а*, *кѣрка*, *век'е*, *мег'у*, *повек'е*, *дѣмакин* — инакъ сѣ *шт-жд*: *рѣждат*, *мѣшчеа*, *нѣшя*, *врѣшче*, *свѣшча*, *нош*, *обиждам*, *обиждаешчим*, *бегаешчем*, *работвеешим*, *горешница*, *бегаештим*, *одеештим*, *кажвеешим*, *чуждина*, на *плѣщи*, не навеждай се, *наождаш*, *чужчи*, *неврашчела*, *свѣшчи* (Изворитъ за тия примѣри вж. МСб. XVIII, 411, 412). Редовната замѣна за *tj-dj* и въ охридския говоръ е *шт-жд* (по-право *шч-жц*): *свѣшча*, *свѣшчалник*, *лѣшча*, *плѣшчи*, *врѣшча*, *гашчи*, *прашча*, *прашчѣм*, *фашчѣм*, *сношчи*, *ношеска*, *сѣшчѣм* се, *ношви*, *одеешчим*, *сажчи*, *вежчи*, *межца*, *вижцѣм*, *рожцѣм*, *чужчи*, *чужина*, *заожца* (споредъ Спространова, МСб. XVIII, 526—527); но освенъ тѣхъ много още примѣри вж. у мене, МСб. XVIII, 412—413. Срещу тѣхъ *к'-г'* има само: *кѣрка*, *нок'е*, *нѣік'ум*, *кук'а*, *кук'ни*, *пустокук'ница*, *век'е*, *поік'е*, *ѣрг'а*, *ѣрг'осъл*, *прег'е* и *прег'еска*.

Тъкмо тъй стои въпросътъ и съ говора на градъ Струга съ околността му; и той както ресенскиятъ и охрид-

ския спада къмъ общобългарското *шт-жд*-наречие, както може да се види отъ Сборника на братя Миладинови, ||който състои повече отъ Стружки пѣсни; срв. погорещи, 416 стр. 4, 5, свещи, 15, чужа жена, 24, 33, вращала, 33, 48, мошне, ноше, 37, граждане, 38, наожатъ, 72, рожаше, 81, нужда, 82, 178, клажат, 117, метеещи, гледаещи, вървеещи, готвещи (126) — постоянно тѣй, вежи, 128, гражани, 149, снощи, 161, 405, позгашена, 291, 426, 492, изважаш, 292, изважам, 293, нужда, 309, горешки присои, 315, вижат, 316, вреще, 355, сж-нош (цѣла ношъ), 349, ниски намѣсто нишки, 355, ношви, 366, 370, 372, мжщеа, 375, чужина, 376, 400, вежи, 407, овоше (?), леща, 409, кжща, 409, 410, зафаща, 409, дважд, трижд, 423, заожай, 427, щерко, 434, каши, 435, сещавам, 437, ношна кова, 438, полунош, 438, вращаетъ, 448, фащатъ, 450, свещи, 453, чужда, 456, изважала, 463, чуже-земянине, 464, гащи, вежи, 487, горещина, 508, ошница (овощие) 511, чушъ конъ, 535, пещера, 536, плещи, 536, свещалник, 537. И тукъ, както и въ Шапкаровитѣ пѣсни отъ Охридско, намираме доста примѣри съ к'—г', но тѣ сж пренесени заедно съ пѣснитѣ; най-обикновени сж пакъ сж-щитѣ, които сж употребителни и въ охридския говоръ: кукя, керка, мегю, веке, божикъ, жргъосанъ, повике, врекя, ала освенъ тѣхъ и тия: нокъе, 15, пракия, 40, рогени, 69, но въ проза: родени, Мб. 14, 256, кюдои, (нрави, сръб. ѹди), 69, свекия, 117, рагия, 208, тугинъ, (но въ сжщата пѣсенъ и „чужда земя“), 456 и нѣколко пжти причастия на ееки вмѣсто на еещи: плетееки, 449, стегаеки, чешляеки, 449. Сжщо забелѣзваме и въ пѣснитѣ отъ Струга у Шапкарова, кн. VI 336—339: фашчам, фешчани, чуждина, мошне, машчаа, но: нокъно време, 338. Въ МСб. материали отъ Струга има твърде малко: нѣколко гатанки въ кн. IV (255—256), една пѣсенъ и нѣколко детски залъгалки (кн. V, 30, 208—209), въ които нѣма примѣри съ tj—dj, освенъ прежда (IV, 255) и нѣколко пжти: кьерка. Срв. още и тия примѣри, що ги навежда Хр. Матовъ отъ Стружко (Бѹлг. Пр. год. V, кн. 4, 145): свешча, лешча, гашчи, плещи, врешче, межча, мѣшчеа, пашчерица, машчеинца, сажчи, вежчи, чуж, чужчина, прежча, ||рожча, плашчам, испрашчам, фашчам, рожчам, 417 изважчам, заожчам, наожчам, погожчам, наглежа-чам, бижчат.

И тѣй щомъ дѣлимъ бѹлг. езикъ споредъ изговора на старослав. звукове tj—dj, говорятъ въ Ресенъ, Охрида и Струга трѣбва да идатъ къмъ общобългарското *шт-жд*-наречие, защото въ тѣхъ правилната замѣна е *шч-шч*, докато к'—г' се срѣща въ твърде малко думи. Освенъ това тия го-

вори се доближаватъ къмъ общобългарското наречие и съ изговора на *ж*, което гласи въ тѣхъ като *з*; но пакъ трѣбва да признаемъ, че съ югозападното сръдномакедонско *к'—г'* наречие ги съединяватъ повече свойщини, а именно: 1) общъ изговоръ на *шч-жд* като *шч-жц*; 2) общо ударение — на третия слогъ отъ края (— — —); 3) еднакъвъ изговоръ на *ъ* и *ѣ* като *о* и *ѣ* като *е*; 4) троенъ членъ; 5) *т* въ 3. л. ед. сег.; споредъ това тѣ сж си пакъ македонски говори.

Отъ Струга на северъ по рѣка Дринъ и Радика захваща единъ български говоръ, който, макаръ да съдържа и той нѣкои примѣси отъ *к'—г'*, спада пакъ откъмъ *tj—dj* къмъ общобългарското *шт-жд* наречие; то е дебърскиятъ говоръ — най-западниятъ клонъ отъ цѣлокупния български езикъ, но пакъ не по-малко български, отколкото много други наши говори. Понеже Дебърската областъ се допира презъ Шаръ-Планина съ Призренско, понеже и на северъ отъ нея се простира Тетовско, дето говорътъ е донѣкъде повлиянъ отъ сръбски свойщини, човѣкъ би предполагалъ да намѣри въ Дебърско изроденъ български езикъ; а то, наопаки, дебърскиятъ говоръ е по всичко чистъ български езикъ, и каквото въ него не е общобългарско, то е или взето отъ съседнитъ нему сръдно-македонски говори, или си е пѣкъ самостойно въ него развито. Тѣй, като оставимъ замѣната за *tj—dj*, за която ще говоримъ на особено, дебърскиятъ говоръ има тѣзи общи свойства съ другитъ македонски говори: 1) Общо-третосрично ударение (— — —); 2) еднаква замѣна за ероветъ, сиречь *о* за *ъ* и *е* за *ѣ*; 3) троенъ членъ; 4) *т* въ 3. л. ед. ч. сег. А самостойно развитъ следнитъ три свойщини: 1) изравнилъ *ж* съ *ъ* въ звукъ *о* (но то не е вредъ); 2) изравнилъ всичкитъ глаголи безъ разлика въ една форма за 1. л. ед. ч. сег. — на 418 а. Отъ тия самостойно развити свойства първото ни е познато и отъ други български говори (въ Родопитѣ), а последното е напосто разширена по аналогия общобългарската форма за 1. л. ед. сег.

За изговора на *шт-жд* (независимо отъ какъвъ производъ) сега следъ като излѣзоха две студии по този говоръ¹⁾ сме достатъчно освѣтлени, а именно въ дебърскитъ области Дримколъ, Голо-бърдо, Джупа и Поле

¹⁾ Вж. Л. Димитровъ, Кратки етнографски бѣлѣжки за Дебърско съ огледъ къмъ говора на тоя край, Изв. Сем. I (1905); М. Григоровъ, Говорътъ на малорѣканцитъ (мияцитъ) въ Дебърско, Изв. Сем. II (1906—1907). За жалость, Григоровъ не е далъ всичкитъ случаи съ *шч* и *жд* вм. *tj* и *dj* по малорѣканския говоръ, та излиза, като че *шч-жд* се балансира съ *к' г'*, а въ сжщность гърленитъ замѣни за *tj—dj* сж много по-малко въ сравнение съ шушкавитъ.

се говори *шт-жд*, а въ Долна-рѣка (Мала-рѣка) се говори *шч-жд*. Сега си обясняваме, защо въ материали отъ „Дебърско“ срѣщаме ту *шт* ту *шч*. При това нека отбележимъ, че Мало-рѣканци се наричатъ още и мияци, което название споредъ Л. Димитрова (Изв. Сем. I. 267) едничко може да се смѣта за племенно, докато другитѣ названия на дебърци (улюфи, кецкари, гакюрки, торбеши, обяли) сж само прозвища за присмѣхъ. Поляни пъкъ се наричатъ дебърцитѣ, живѣещи въ полето около гр. Дебъръ.

Рефлекситѣ на *tj-dj* по Дебърско сѣмъ доволно обстойно изложилъ въ „Уводъ“ (МСб. XVIII, 415—419). Тукъ споменувамъ пакъ, че южнитѣ дебърски говори, които сж, значи, по-близо до Струга, съдържатъ и по-малко *к'*, *г'*, срѣднитѣ (около Дебъръ) малко повечко, а въ севернитѣ (къмъ Гости-варъ) още повече; но изобщо взето Дебърско спада откъмъ замѣната на *tj-dj* къмъ общото *шт-жд* наречие. Любопитно е при това да се отбележи, че дебърскитѣ помаци, наречени торбеши, сж запазили много хубаво своя *шт-жд*-говоръ; тъй напр. споредъ Муслия Вейселъ, старъ помакъ отъ с. Скудринѣ (Галичко), въ родното му село говорятъ: лешта, вежди, гашник, мѣшчеа, межда, межници, мошне, паштерка, ношви, синошна-вода, ништи, плешти, помош, прашка, прежда, сажди, свешта, свештарник, мѣштеница, горештина, горешта, помошник, немошен, ||говечко-месо, както всички деепричастия: седеешти, 419 одеешти и пр. А което е още по-важно да се знае, то е, че дебърскитѣ помаци сж запазили и по-старъ изговоръ и за звукъ *ж*, т. е. не сж го още измѣнили въ *о*, а го изговарятъ като *ѣ* или *ѣ^а*, съ което се подкрепя хубаво мисълъта ми (вж. МСб. XVIII, 418), че дебърското *о* вм. *ж* иде отъ по-прежно *ѣ*. Но за това по-долу.

И тъй, като изключимъ всички тѣзи околни говори, които заобикалятъ срѣдномакедонската областъ и които откъмъ *tj-dj* спадатъ къмъ *шт-жд*-наречие, оставатъ посрѣдъ тѣхъ говори, които наричаме *к'*-говори, но въ които покрай *к'*-*г'* сѣ идватъ де повече, де по-малко, и *шт-жд*, както ще покажемъ. Въ тѣй ограничената областъ срѣдномакедонскитѣ говори се отличаватъ освенъ по това, че въ тѣхъ преобладаватъ *к'*-*г'* предъ *шт-жд*, още и по следнитѣ си общи свойщини:

1) Тѣ сж всички централни говори, т. е. у тѣхъ ж е изяснено въ *а*;

2) *ѣ* се различава строго отъ *ѣ*; *ѣ* се изяснява въ *о а ѣ* въ *е*;

2) *рѣ-лѣ* се изговарятъ винаги съ *ѣ* предъ *р* и *л*, т. е. *ѣр*, *ѣл* или *ол*, дето не е вокализиувано въ *ѣ* (сѣзи);

4) *ш₁-ж₁* се изговарятъ по старински: *шч-жч* (по-рѣдко *шт-жд*);

5) Ударение опредѣлено-третосрично ~ ~ ~ (съ

изключение на Шипско-Струмишко, дето е общо-българско, и на Тиквешъ-Мориово, дето е особена система).

Срѣдномакедонскитѣ говори заематъ най-голъма областъ отъ Македония, именно областъта между Скопие, Кичево, Крушево, Битоля, Мориово, Тиквешъ, Радовишъ, Кочани заедно съ вѣтрешнитѣ градове Шипъ, Велесъ и Прилепъ. Въ тая широка областъ срѣдномакедонскитѣ говори образуватъ една здраво сплѣтена и хубаво изравнена цѣлость. А понеже тия говори, както казахме, иматъ много общо и съ най-западнитѣ клонове отъ общобългарското *шт-жд*-наречие, именно съ говоритѣ по Ресенско, Охридско, Стружко и Дебърско, тѣ образуватъ съ тѣхъ едно закрѣглено цѣло, каквото нѣма нийде между българскитѣ говори. Единството развалятъ до нѣйде само източнитѣ македонски говори по Кочанско, Радовишъ, Тиквешъ и Мориово, които нѣматъ |еднакво ударение съ тѣхъ, но и тѣ съ еднакия си изговоръ 420 за ж, ѝ и ъ се прилепятъ хубаво къмъ тѣхъ и придаватъ на срѣдномакедонскитѣ *к'*-говори по-голъма цѣлость.

Срѣдномакедонскитѣ говори можемъ да наречемъ *к'*-говори, но пакъ трѣбва да знаемъ, че тѣ не всички еднакво замѣняватъ старитѣ *tj* и *dj* съ гърлени *к'*-*г'*. И тука има една постепенность, чиято посока ни показва и общото изходище на македонскитѣ *к'* и *г'*, защото най-много гърлени замѣни намираме въ севернитѣ говори на срѣдна Македония, т. е. въ ония говори, които се допиратъ до косовско-моравското *к'*-наречие; и колкото се отива къмъ юго-изтокъ, толкова повече намаляватъ случаитѣ съ *к'*-*г'*, докато не се ограничатъ само съ три-четири думи, общи не само на македонскитѣ говори, но и на много говори извънъ Македония. Такава сѣща постепенность се забелѣзва и като се върви отъ северъ къмъ юго-западъ. Тѣй напр. въ Гостиварско, Кичевско, Крушевско и Битолско има немалко шушкави замѣни за *tj-dj*, тѣй както и въ говоритѣ по Кочанско, Шипско и Струмишко. (Вж. досежно сравнение МСб. XVIII, 420-422). Затова сме въ право да кажемъ, че сѣщински *к*-говори захващатъ отъ Кратово и Куманово на северъ. Ето защо заключението на Облака, че *к'*-*г'* е чуждо въ солунскитѣ и дебърскитѣ говори, а *шт-жд* (*шч-жч*) е у тѣхъ по-старо и домашно (Maced. Stud. 63, 67), може смѣло да се приложи върху всички македонски говори, дето покрай *к'*-*г'* намираме и *шт-жд* (*шч-жч*).

Какъ е станало сега това разширение на *к'*-*г'* отъ северъ къмъ югъ, дали съ преселби или съ постепенни заемки, оставямъ да бѣде изследвано за напредъ; но и сега още мога да твърдя, че *к'* и *г'* идватъ у македонскитѣ говори, следъ като съответнитѣ македонски краища били вече заселени съ население, говорещи *ци-жд* за *tj-dj*; иначе не можемъ си обясни:

1) отде ще се вземе сега *ци-жд* въ най-западнитѣ македонски области (Охридско, Стружко, Дебърско, Кичевско);

2) защо въ едни и сѣщи мѣста се срѣщатъ отъ една основа думи съ *к'-г'* и съ *щ-жд* (като *мег'а* — но *межник*, *свек'а* — но *свешник*, *мок'*, *помок'* — но *мошне*, *помошник*, *плек'а* — но *плешки* и пр.)? — Защото еднитѣ сѣ нови думи, а другитѣ по-стари заварени.

|| 3) Защо въ старобългарската писменостъ, основана въ 421 македонски краища, нѣма ни диря отъ *к'-г'*.

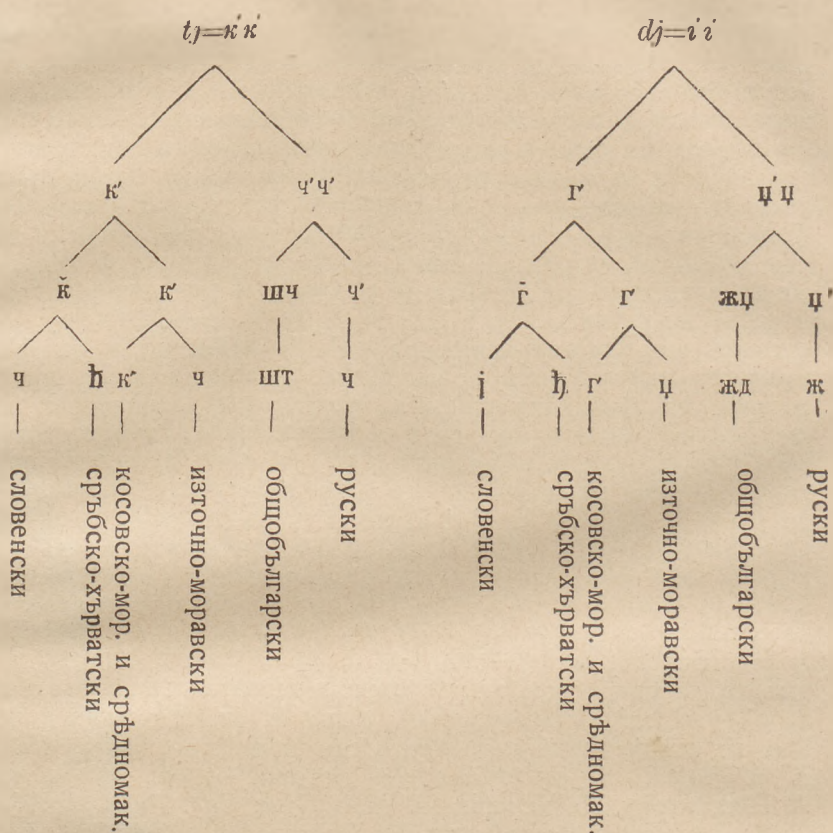
Че македонскитѣ *к'-г'* сѣ чужди на тамошнитѣ говори и че тѣ сѣ предавани тѣмъ отъ севернитѣ у-говори, заключаваме по две твърде характерни думи *кук'а* и *врук'е*, които сѣ дошли и съ чуждото за македонскитѣ говори у *вм. ж.* Чудно е само, защо такова у не срѣщаме у всички думи и форми съ *к'-г'*, и защо не сѣ възприели отъ северъ и други свойщини на у-наречие, а само думи съ *к'-г'*, докато всичко друго въ сръдномакедонскитѣ говори си е напълно българско.

Щомъ смѣтаме *к'-г'* — за чужди въ македонскитѣ говори, можемъ да бждемъ и по-равнодушни къмъ въпросътъ за тѣх-ниятъ изговоръ; защото изговаряли се *ћ ѣ* или *к'-г'*, сѣ нѣма да бждатъ българскитѣ *шт-жд*. Но пакъ, имайки предъ видъ произходътъ и сѣщинскитѣ изговоръ на тия звукове, не бива да ги сливаме съ сръбскитѣ *ћ-ђ*, защото, първо и първо, тѣ не сѣ дошли въ македонскитѣ говори направо отъ сръбски, а отъ говоритѣ по Морава, които и днесъ още изговарятъ *к'-г'* намѣсто *tj-dj*, второ, македонскитѣ *к'-г'* сѣ още гърлени палатали, докато сръбскитѣ *ћ-ђ* сѣ втори стадий отъ сѣщитѣ звукове, т. е. развити вече въ шушкаво-зѣбни палатали. Сръбскитѣ учени, може би, неволно смѣсватъ *к'-г'* съ своитѣ *ћ-ђ*, понеже ги чуватъ сѣ тамъ дето по сръбски стоятъ *ћ-ђ*; тѣй че македонскитѣ *к'ерка*, *мег'а*, въ които за българско ухо *к'-г'* звучатъ тѣкмо тѣй, както и въ думи: *шек'ер*, *г'ердан*, сръбинъ неволно чува и пише както *шећер*, *ђердан*, тѣй и *ћерка*, *међа*. Съ такава субективно схващане се обясняватъ и толковато грѣшки у Качановски, който пѣкъ намѣсто *к'-г'* пише постојанно *т'-д'*: *дѣвойтя*, *майтя*, *бетяр* (*бек'яръ*) 136, *титка* (*китка*) 152, *дѹбриште*, 156, на *седѣнтю* 161, *старойтя*, 162, *гледаюти* 165, *церна калудера*, 174, *сѣмте* (*семки*), 406, *помоть*, *дердан* 326, *белтим* (*белким*) 330 и пр. и пр. И макаръ че е тѣй необичновено за наше око туй означение, азъ бихъ рекълъ, че по изговоръ и слухъ то е по-близо до *к'-г'* отколкото *ћ-ђ*, защото съдържа само смегчение безъ шушкавъ елементъ, докато *ћ-ђ* — поне споредъ книжовния сръбски изговоръ, предполага вече шушкавостъ; не туку тѣй тѣнко-|| слутиятъ Вукъ Караджичъ предава въ речника си изговора 422 на *ћ-ђ* чрезъ тѣчъ-дѣжъ; а тия тѣчъ-дѣжъ стоятъ далекъ отъ македонскитѣ *к'-г'*. Азъ чухъ една малка шушкавостъ на *к'* само въ думи: *нок'*, *нок'ви*, *синок'на*, *помок'* и *покук'нина*. Но тая шушкавостъ не излиза винаги на яве, а само, какво

казва и Облакъ (Maced. Stud. 58), когато к' се изговаря съ по-голяма енергия. Па най-сетне и да имаше въ Македония сжщи ħ-ĥ, нѣмаше да бжде чудно, защото щѣха да бждатъ естествено развитие отъ к'-г', тъкмо тъй, както и сръбско-хърватскитѣ звукове ħ-ĥ сж се развили пакъ отъ по-стари к'-г'. Но понеже въ самата срѣда, отдето се внисатъ и поддържатъ тия звукове въ македонскитѣ говори, именно въ косовско-моравското наречие, отъ което севернитѣ македонски говори (въ Кумановско и Кратовско) сж продължение, сжщи сръбски ħ-ĥ още нѣма, то затова ги нѣма и въ македонскитѣ говори. Но въ сжщностъ к'-г' трѣбва да се смѣта за изходище не само на сръбско-хърватскитѣ ħ-ĥ, ами и на словенскитѣ ч-ј, на рускитѣ ч-жс (отъ по-напрежни ч-ц), па най-сетне и на българскитѣ шт-жд (отъ по-напрежни шч-жц). Азъ си мисля именно, че днешнитѣ свек'а, мег'а, тъй обикновени въ косовско-моравското наречие и въ македонскитѣ говори, стоятъ най-близу до старославянскитѣ свѣтја, медја, понеже приемамъ, че още въ праславянско време е билъ възможенъ сжщи преходъ на тј и дј въ к'-г', както и днесъ (цвек'е, грозг'е). Отъ тия свѣк'а и мег'а лесно си обясняваме както сръбско-хърватскитѣ свећа-мећа, тъй и словенскитѣ свеча-меја, които произлизатъ пакъ отъ свек'а-мег'а, само че не еднакво се развиватъ: докато к'а става ча презъ ѣа, г'а — дава ја. А за обяснение на рускитѣ ч-жс и българскитѣ шт-жд ще трѣбва да предположимъ, че първоначалната гърлена замѣна за тј-дј въ югоизточнитѣ слав. езици е била съ удвоени к' и г': свѣк'к'а-мег'г'а, т. е. удвоени вследствие на ј следъ т и д (вж. В. Потебня, Къ исторіи зв. р. яз. II, 45.; А. Шахматовъ, Къ исторіи зв. р. яз., Изв. Спб. Акад. I, 698.); Срв. трекки, пжккѣе отъ М. Търново, ПСп. XII, 436. Отъ таково удвоено к'-г' произлиза въ руски свечча-меѣча (А. Потебня, Arch. III, 594), отдето свѣча-межа — следъ ослабването на ц въ жс. Българскитѣ звукове шт-жд се развиватъ отдето и рускитѣ (отъ чч-цц), само че намѣсто да се 423 упростятъ, както въ руски, тѣ се раздвояватъ тъй, че първитѣ ч и ц ослабватъ въ ш-жс: свѣчча-свѣшча-свешта; меѣча-межча-межда. Това тълкуване обяснява хубаво, защо въ старобългар. ц-жда съдържатъ ц₁-жа₁ и ц₂-жа₂: защото се посрѣщатъ въ шч-жц.

Сжщо тъй си обяснявамъ и случаитѣ съ ktj, gtj, xtj; най-напредъ става регресивна асимилация, отъ която произлизатъ пакъ двойни гърлени: отъ нокти, ректи става нок'к'и, рек'к'и, които даватъ сжщи промѣни както и тј: ре-сав.-срб.-хърв.-слов. нок'и, ноѣи, ночи: руски — ноччи-ночи: български — ноччи-ношчи-ношти.

Ето и схематично представено единството на югоизточнитѣ славянски езици откъмъ тј-дј:

3. Разпредѣление на българскитѣ говори споредъ ударението имъ.

424

И ударението може да послужи тъй също за дѣлителна основа на българскитѣ говори, първо, защото е важна говорна отлика изобщо и второ, защото при всичкото разнообразие, що има откъмъ тая страна у българскитѣ говори, пакъ нѣма крѣстосване, т. е. говори съ еднакви акцентни свойства се държатъ сѣ наедно, безъ да бждатъ пресичани отъ говори съ други акцентни системи. Разбира се, че и тукъ, както изобщо бива, се забелѣзва постепененъ преходъ на говоритѣ единъ у други, ала топографично говори съ еднакво ударение сж пакъ отдѣлени за себе си и съставятъ едно областно цѣло. А това именно е сжществено условие на всѣки дѣлителенъ признакъ, който би служилъ за класификационна основа на говори.

Разгледвани откъмъ ударение българскитѣ говори представятъ пѣстъръ мозаикъ, не по-малко разнообразенъ, отколкото, ако ги разгледвахме по който и да било други признакъ.

Чудното е при това, че и тукъ наиждаме на разлики, които засѣгатъ издълбоко дѣлитбената основа, каквито разлики въ другитѣ славянски езици нѣма. Тѣй напр. полски и чешки езикъ си иматъ опредѣлени ударения, отъ които не отстъпватъ ни единъ тѣхенъ говоръ. Рускитѣ говори, ако и да показватъ нѣкои акцентни различия, въ сжщностъ ударението си остава пакъ горе-долу еднакво по цѣлата руска говорна област — освенъ въ съседни съ полски езикъ говори, дето е преобладавало полско влияние, както е въ случая съ говора на галичкитѣ лемки, въ които владѣе полско ударение (вж.: Arch. XIV, 587, I. Werchratskij, Ueber die Mundart der galizischen Lemken). Тѣй сжщо и сръбско-хърватски езикъ съ словенски показва сравнително по-голѣма еднаквостъ откъмъ ударение, при всичкото несъгласие, което владѣе по сръбско-хърватскитѣ и словенски говори; защото несъгласията на тия говори се обясняватъ лесно, имайки предъ видъ, че въ тия области се борятъ два слоя ударение — старо (общославянско) и ново (сръбско) — отъ тамъ несъгласията.

Не е така съ български езикъ.

|| Нашиятъ български езикъ, разгледванъ откъмъ ударение 425 не представя само прости групи говори, въ които напирмѣръ да е запазенъ основниятъ акцентенъ принципъ, а да се различаватъ само по нѣкои отклонения отъ него, а представя говорни групи, въ които владѣятъ разни акцентни системи. Дори самиятъ брой на тѣзъ акцентни системи въ български езикъ очудва човѣка, защото не сж две, не сж три, а тъкмо петъ — дори шестъ системи, доста строго отдѣлени една отъ друга. Въ тоя лабиринтъ отъ говори съ различно ударение би трѣбвало да получимъ ясенъ прегледъ, да разграничимъ тия разни акцентни системи, па, доколкото ни бжде сръжки, да обяснимъ и генетичната връзка помежду имъ. Защото, колкото и разни ударения да има по българскитѣ говори, тѣ пакъ всички трѣбва да излизатъ сѣ отъ една изходна точка и тая точка именно да се намѣри и да се приведе въ органична връзка съ разнитѣ разклонения, би трѣбвало да е тъкмо таквазъ важна задача за българската филология, както е важно да се установи общото единство на езика ни по време и по мѣсто. Освенъ това, българското ударение може да помогне да обяснимъ и нѣкои акцентни свойства у другитѣ югоизточни славянски езици, шомъ знаемъ, че тѣзи езици иматъ или сж имали общо ударение.

Изучването българскитѣ говори откъмъ акцентнитѣ имъ свойства е свързано съ доста мжчноти; не само защото самитѣ говори те сливатъ съ разнообразната си акцентовка, но и за това, че нѣмаме до сега достатъченъ диалектенъ материалъ, сгоденъ да послужи за тая цель. По-старитѣ наши сборници, като: Миладиновъ, Верковичъ, Безсоновъ, Каравеловъ, Чолаковъ, Дозонъ и пр. сж безъ ударения. Едвамъ

Илиевъ направи начало въ тая посока, но пъкъ сборникътъ му си служи съ такива неудобни знакове за ударения, че е твърде мъчно да се ползува човѣкъ отъ тѣхъ. И въ Периодическо Списание диалектичния материалъ, колкото е, не е снабденъ всичкиятъ съ ударения. Сжщинско и хубаво начало и откъмъ тая страна се тури съ основаване Министерския сборникъ, дето повечето материали сж вече съ ударения, макаръ и не винаги довѣрителни. За моята работа си служихъ освенъ съ обнародванитѣ до сега акцентувани материали и студии ||още и съ лично събранъ материалъ било на самото мѣсто, 426 било чрезъ разпитвания въ София, дето идатъ хора отъ цѣлата българска говорна областъ.

Откъмъ ударение българската говорна областъ може да се раздѣли на шестъ обсега, въ всѣки единъ отъ които владѣе особена акцентна система. Въ шестия томъ на МСб., дето говорихъ за разнитѣ ударения въ българския езикъ (стр. 27), приемамъ такива четири. Но следъ като излѣзоха на лице и други неизвестни говори, следъ като си допълнихъ и азъ материалитѣ съ нови диалектични данни, измѣнихъ първата группировка въ тая смисълъ, че къмъ ония четири акцентни системи прибавихъ още две, и дветѣ свойствени на юго-западни (македонски) говори, отъ които или нѣмаше до тогава никакви печатани материали, или пъкъ имаше, ала не даваха ясно понятие за говора и ударението му (вж. МСб. XIX, 7).

Разгледвайки ударенията въ българскитѣ говори, забелѣваме, че въ нѣкои отъ тѣхъ то е неопредѣлено, т. е. може да заема всѣкоя сричка въ думата и даже една и сжща дума, споредъ формата си, може да има разнo ударение. Такова е ударението въ нашия писменъ езикъ, такова е въ повечето наши говори, а такова е, или е било то, и въ другитѣ югоизточни славянски езици: руски, словенски и сръбско-хърватски. Въ други наши говори то е пъкъ опредѣлено, т. е. пада винаги на известна сричка въ думата и се мѣсти само, доколкото е нужно да се заеме тази опредѣлена сричка: такова е ударението въ Костурско напимѣръ, дето стои само на третия слогъ отъ края. Най-сетне има говори, у които ударението не е нито опредѣлено, нито неопредѣлено, защото не заема само една известна сричка въ думата, ала и не може да стои на коя-да-е сричка, а е вързано за две известни срички отъ всѣкоя дума, тъй че до нѣкжде е и опредѣлено; затова ще го наречемъ полуопредѣлено. Такова ударение владѣе въ Кукушъ и Воденъ и заема само последнитѣ две срички. Полуопредѣлено ударение владѣе още и въ Тиквешъ, дето пъкъ стои на дветѣ предзадни срички.

|| Споредъ това, значи, дали ударението въ нѣкой говоръ 427 е опредѣлено или не, шестѣхъ обсега български говори могатъ се раздѣли на три по-голѣми групи говори, които сж:

- I. говори съ неопредѣлено ударение;
 II. „ „ полуопредѣлено ударение;
 III. „ „ опредѣлено ударение.

А понеже и тритѣ вида ударения (неопредѣлено, полуопредѣлено и опредѣлено) различаватъ по две разновидности, то получаваме шестъ вида ударения въ български или шестъ акцентни системи, та и споредъ това шестъ групи говори:

1. говори съ ударение неопредѣлено-подвижно разносрично;
2. „ „ „ неопредѣлено-неподвижно троесрично;
3. „ „ „ полуопредѣлено-двусрично първо;
4. „ „ „ полуопредѣлено-двусрично второ;
5. „ „ „ опредѣлено-второсрично;
6. „ „ „ опредѣлено-третосрично.

Нека разгледаме сега тъй разпредѣленитѣ по ударение говорни групи и представимъ тѣхнитѣ акцентни свойщини, като се помѣчимъ същевременно и да ги разграничимъ едни отъ други, доколкото ни помагатъ за това досегашнитѣ материали.

1. Говори съ ударение неопредѣлено-разносрично.

Това ударение заема най-голъма частъ отъ българската говорна областъ и понеже подобно ударение употрѣбяваме и въ общия нашъ книжовенъ езикъ, а безъ-друго такова ударение ще е било едно време общо и на всичкитѣ други български говори, съ пълно право можемъ да го наречемъ общобългарско ударение. Свойствата на това ударение сж горе-долу сѣщи, каквито ги виждаме и въ ударението на другитѣ югоизточни славянски езици, т. е. то е непостоянно, подвижно, неопредѣлено, ала по-ближнитѣ му закони и причини се смѣтатъ още за необяснени. Въ студията си върху това ударение (МСб. VI, 1—82) азъ се опитахъ да обясня тия причини чрезъ нѣкогашния квантитетъ, който владѣлъ и управлялъ едно-време ударението у тѣзи езици. Азъ казахъ именно, че въ нѣкогашния общъ езикъ на днешнитѣ юго-източни славяни владѣлъ акцентенъ законъ, по който ударенитѣ гласни трѣбвало да бждатъ кратки, а пъкъ дълги гласни могли да стоятъ само туку предъ или следъ ударена сричка (гла̀ва̀, ржа̀, кра̀ка̀, дѐвер, грѣ̀бен, рѣ̀лей, пѣ̀пел) тъй, че тия дълги срички сж се прескачали, за да дойде ударението върху кратка сричка, — или пъкъ, ако е трѣбвало да падне върху тѣхъ, тѣ сж се скратявали (въ първо време) — оттамъ произлиза подвижността на ударението въ югоизточнитѣ славянски езици (руски, български, сръбско-хърватски и словенски). По тоя законъ се обясняватъ много лесно

428

известнитѣ акцентни скокове въ реченитѣ езици, не само въ склонението, ами и въ случаи като: глава, главица, наглава, оглав; рѣка, рѣйца, рѣцѣ, нѣрки, одрѣки; крак, кракѣт, крака, крачѣц, нѣ-краки, ѡт-краки. Тия скокове ставатъ само у думи, у които коренната гласна е дълга; горнитѣ и подобни тѣмъ думи иматъ въ сръбски дълго ударение: глава, рѣка, крак. Затова се казва отъ една страна: мѣж мѣ, син мѣ, девер ѣ, а отъ друга: брѣт ми, зѣт му и пр.; мѣж, син, девер иматъ дълги гласни (сръбски: мѣж, син, дѣвер), а брат, зет — кратки (сръбски брѣт, зѣт). Тѣй си обяснявамъ всичкитѣ случаи съ подвижно ударение въ югоизточнитѣ слав. езици¹⁾.

С. Кульбакинъ, въ студията си къмъ Охридски Апостолъ (Бѣлг. Стар. III, LXIV — LXVII) възразява на моята теория за подвижността на славянското ударение и казва, че ако приемѣхме тая теория, ще трѣбва да обърнемъ всичко наопаки въ славянската акцентология. Може да е много чудна и невъзможна за г. Кульбакина тая теория, но азъ я поддържамъ още напълно, защото съмъ убеденъ, че друга причина за акцентната подвижностъ въ югоизточнитѣ славянски езици не може се намѣри. Че тая теория се не съгласявала съ други теории, или не отивала въ хармония съ литовското ударение, малко важи, та и не бива зарадъ това да се отхвърля; защото, както въ толкова други отношения славянскитѣ езици си вървятъ независимо отъ литовски, тѣй и откъмъ ударение си иматъ свои правила, и нѣма защо да свързуваме || пѣкъ всичко и литовски! Освенъ това, отде знаемъ, че 429 всичко въ литовски е старинно? Не е ли и литовското ударение тѣй сѣщо подложено на разни промѣни, тѣй както и славянското! Азъ не съмъ основавалъ теорията си върху литовски, защото не ми е било потрѣбно, понеже и безъ такова сравнение доказателствата за тая теория сѣ очевидни; а дали се посрѣща то, или не посрѣща съ ударението у други не-славянски езици, това за мене е въпросъ, който има съвсемъ второстепенно значение. Та може ли да искаме непремѣнно конгруенция съ литовското ударение, когато нѣма такава даже и между славянскитѣ езици? Ето напр. полски езикъ откъмъ ударение не върви никакъ заедно съ югоизточнитѣ славянски езици руски, бѣлгарски и сърбо-хърватски. Чешки езикъ пѣкъ има тѣкмо обратни квантитетни отношения. Щомъ между самитѣ славянски езици нѣма общностъ между ударение и квантитетъ, защо искаме непремѣнно да има общностъ между славянски и литовски?

За мене, па и за всѣкиго, който би вникналъ въ моитѣ доводи, тази теория стои твърдо, колкото и чудна да се

¹⁾ Повече примѣри, както и за значението на сръбскитѣ видове ударения, вж. МСб. VI, 1—82.

вижда тя. Главнитѣ нейни точки едва ли може нѣкой да обори, а именно:

1) Всички ударени гласни въ югоизточнитѣ славянски езици сж били кратки. Вж. доказателства за това у мене, МСб. VI, 39 и сл., особено точки 1) и 2), дето се наведжатъ статистики за употрѣбата на старитѣ (" и ^) и новитѣ (' и ') ударения въ сръбски.

2) Дълги гласни е имало само непосредно предъ или следъ ударена сричка. Вж. за това Leskien, Untersuchungen über Quantität und Betonung in den sl. Sprachen, 6.

3) Дълга гласна, щомъ получи ударение, се е скратявала. Това се вижда най-добре отъ употрѣбата на *ѣ* въ сръбски: кога е неударено, изговаря се *ије*, а ударено — *је*; ср. ријека (рѣка), но рјечан; звијезда (= звезда) но звјездаст; мијена (= мѣна) но смјена = бълг. смѣна.

4) Ударена дължина е нѣщо вторично въ югоизточнитѣ славянски езици и се явява, за да отстѣпи на нова дължина: първомъ млѣдѣ сетне — млѣдѣ (отъ млѣдѣна, млѣдѣа).

Щомъ се признаятъ тия 4 основни истини по югоизточното славянско ударение, неминуемо трѣбва да се признае || и главниятъ акцентенъ принципъ у тѣзи езици, а именно, че 430 акцентната подвижностъ въ югоизточнитѣ славянски езици, произлиза, ако не въ всички, то въ повечето случаи, оттамъ, че се избѣгва ударена дължина.

Тукъ не смѣтамъ за нужно да се простирамъ повече върху този основенъ законъ на славянското ударение, защото за него може да се говори само въ сравнение съ другитѣ славянски езици, а особено съ ония отъ тѣхъ, които сж запазили още стария квантитетъ. Но кога е дума за ударението въ днешнитѣ български говори, въ които нѣма вече квантитетъ, а само разнообразно по мѣсто ударение, задачата ми ще бжде главно да групирамъ нашитѣ говори споредъ това, де какво е ударението по мѣсто, сиречь, кои говори сж запазили ударението на старото му мѣсто, кои не, и какъ сж го промѣнили.

Преди всичко нека ограничимъ обсегътъ на българскитѣ говори съ неопредѣлено или подвижно ударение накъмъ говоритѣ съ опредѣлена или полуопредѣлена акцентовка, подиръ което ще разгледаме още, какви акцентни разлики има пкъ между самитѣ говори съ неопредѣлено ударение.

Както рекохъ, говоритѣ съ неопредѣлено или общобългарско ударение заематъ най-голѣмъ дѣлъ отъ българската говорна областъ; такова ударение иматъ не само всички източни говори (споредъ границата за ю), ами и всички северозападни говори съ цѣлото косовско-моравско наречие. Освенъ това всички говори на изтокъ отъ Кочани, Радовишъ, Струмица, Дойранъ, Ку-

кушъ и Солунъ иматъ сѣ неопредѣлено ударение — разбира се съ нѣкои отклонки, ала въ общи черти сѣ онова подвижно ударение, което владѣе въ източнитѣ говори. Говоритѣ около Солунъ и откъмъ тая страна сж смѣсени, както и откъмъ други фонетични и морфологични белези. Тѣй напр. Айватово и Киречкѡй ужъ на изтокъ отъ Солунъ, ала иматъ воденско-кукушко (полуопредѣлено) ударение, макаръ да спадатъ пѣкъ споредъ ъ къмъ източнитѣ говори. Но по на изтокъ отъ Солунъ, къмъ Сѣрско и Демиръ-Хисарско владѣятъ вече напълно говори съ неопредѣлено ударение. Прочутитѣ по своя назализъмъ солунски села Сухѡ, Висѡка, Нѣгованъ ||и Зарово иматъ тѣй сжщо неопредѣлено ударение, макаръ 431 да е доста разнебитено: грендитѣ, драгѡ (држѣтъ), дѣмбѡт, дѣмбѣту, крѣгѡ (кржѣтъ), грендѡта и пр. вж. още примѣри у А. П. Стоиловъ, Остатѣци отъ назализъмъ въ солунскитѣ села, ПСп. LXI, 707—712. Само по себе си се разбира, че и въ говоритѣ отъ Демиръ-Хисарско нагоре по Мелнишко, Петришко, Малешево и Пеанечко владѣе пакъ неопредѣлено ударение.

Както се вижда отъ това разграничение, ударението не върви заедно съ никакви фонетични признаци, защото говори съ еднакво ударение могатъ да иматъ съвсемъ различни фонетични свойства. Доста е да забележа, че въ обсегѣтъ на говоритѣ съ неопредѣлено ударение спадатъ говори и отъ тритѣ замѣни за *tj-dj* (*щ-жд*, *ч-ч* и *к'-г'*). Това нѣма защо да ни очудва, щомъ знаемъ, че такова сжщо ударение владѣе и въ други славянски езици, а ще ни увѣри, че то именно е най-старото бѣлгарско ударение, общо едно време на цѣлия бѣлгарски езикъ.

Това ударение сега наричаме неопредѣлено, защото може да стои на всѣка сричка въ думата, безъ да е вързано за известни слокове (както въ останалитѣ бѣлгарски говори, или както въ чешки и полски), или безъ да зависи отъ числото на сричкитѣ; тѣй напр. била думата отъ две, три, четири или петъ срички — сѣ едно, ударението може да стои на всѣка една отъ тѣхъ: вода, глава, тѣрпѣш, градовѣ, планина, виделина, воденичар, заобиколѣн; ливада, градина, желѣзо, теменуга, пристануша, воденичарче; лѡбѡда, пристанаха, заповѣдаха; наребица, лѣстовичка, пѣвечерка, да порѡботехме; тѣрновчаните, пирдѡпчанчето, радѡмѣрчаните и пр. Сжщото ударение се нарича още и подвижно, защото въ думи отъ единъ и сжщи корень, па даже едни и сжщи думи въ разнитѣ си форми, могатъ да иматъ разнѡ ударение: вода, воденица, воченичар, водехѣр, вѡден, вѡдеста, вѡдестичѣк; градѣт, градовѣ, граждѡнѣ, градски, граждѡнски, цароградѡнин; но ако по тия примѣри, както и по самото название „подвижно“ ударение би помислилъ чѡвѣкъ, че всичкитѣ думи тѣй мѣстятъ ударението си, лѣгалъ би се; защото въ сжщность думитѣ съ „подвижно“ ударение сж много

по-малко отъ думитѣ съ неподвижно ударение; тѣ не съставятъ ||ни 10% отъ думитѣ съ неподвижно ударение, но понеже се 432 употребяватъ по-често — защото сж сѣ едносложни и двусложни думи — тѣ даватъ своя типъ на цѣлия говоръ, по сравнение съ ония говори, дето нѣма такава подвижностъ.

Въ стария нашъ езикъ, както по всѣка вѣроятностъ и въ стария славянски езикъ изобщо, имало много повече думи съ подвижно ударение, отколкото днесъ. Но още отъ твърде рано време начева езикътъ да ограничава числото на тия думи и да не създава такива нови; тъй че днесъ почти нѣма или има твърде малко нови думи съ подвижно ударение, както малко има и чужди думи съ подвижно ударение. Докато отъ една страна дума творецъ, творца, творци, има подвижно ударение, то сложнитѣ отъ нея (значи по-нови) думи, като стихотворецъ, миротворецъ и пр. иматъ неподвижно: стихотворци, миротворца, миротворци; тъй сжщо: борецъ, борци, но: ратоборецъ, ратоборци. Забележително е при това, че за да стане ударението въ една дума неподвижно трѣбва да не стои на последния слогъ, трѣбва да се отмѣсти отъ тамъ, да стане акцентенъ отметъ: творецъ—миротворецъ, борецъ—ратоборецъ. Тѣй сж се получили навѣрно всички ония стари думи съ неподвижно ударение, които по характера на коренната си гласна би трѣбвало да мѣстятъ ударението си; думи като крава, блато, вѣра, врана, които сега въ югоизточнитѣ слав. езици иматъ неподвижно ударение, сигурно сж били по-напредъ окситони, сждейки по тѣхнитѣ коренни гласни, произлѣзли отъ продължени *o* и *e*; и преди да се скрати гласната у тия думи, т. е. преди да завладѣе законътъ за краткосричното ударение, *o* било изговаряно съ нанагорно удължение, както виждаме отъ литовскитѣ: *kárvė, báltas, bėrzas, várnas* и както показаха съответнитѣ студии на Фортунатова (*Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavischen Sprachen, Archiv IV, 575—589*) и на Лескина (*Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen I, A. B. C.*) значи, съ такова сжщо ударение, съ каквото се изговарятъ сега думи като: гла́ва, ру́ка въ сръбски, дето имаме тъй сжщо акцентенъ отметъ, само че по-новъ. Тоя стремежъ на стариятъ езикъ да отмѣта назадъ ударението, съглеждаме и днесъ въ всички славянски езици, съглеждаме го и въ български езикъ ||и то не само въ ония говори, които чрезъ такъвъ отметъ сж 433 си образували нови акцентни системи, ами и въ самитѣ говори съ подвижно ударение. По това и ще групираме тия говори, именно гледайки, доколко и какви думи съ отметнато ударение има въ еди-кой-си говоръ. Затова преди всичко трѣбва да установимъ, кои думи сж съ мѣливо ударение, та по тѣхъ да сравняваме говоритѣ — споредъ това, кой говоръ какво е измѣнилъ. Ала да се намѣри една обща норма за това е твърде мжчно; днесъ за днесъ ни единъ български говоръ не може да служи за

такава, понеже ни единъ не е запазилъ старото ударение безъ промѣна: всѣки единъ е измѣнилъ по нѣщо; а пъкъ да възстановимъ изцѣло старото ударение, тѣй сѣщо не е лесна работа, защото и другитѣ славянски езици, които биха ни помогнали въ тоя случай, сж тъкмо въ положение на българскитѣ говори: и тѣ не сж останали въ всичко вѣрни на старото югоизточно-славянско ударение. За това ще взема единъ отъ българскитѣ говори съ подвижно ударение, който ми е най-добре познатъ и който, споредъ мене, представя хубава срѣда между старото и новото българско ударение. То е ударението, употребително въ книжно-български, или по-добре въ североизточнитѣ говори: Търново, Севлиево, Ловечъ, Габрово, Троянъ, Свищовъ, Казанлъкъ, Калоферъ, Сливенъ.

И тогава акцентната разлика между българскитѣ говори съ неопредѣлено ударение ще състои въ това, кой говоръ какъ се отнася къмъ думитѣ съ подвижно ударение. Като общо правило при това струва, че въ ни единъ отъ тия говори нѣма преметъ, т. е. ни единъ не е премѣстилъ ударението напредъ (къмъ края на думата), а сѣ назадъ — къмъ началото (отметъ); това свойство е хубавъ характеренъ белегъ на тия говори наспротивъ говоритѣ съ опредѣлено или полуопредѣлено ударение, дето има и обратно акцентно мѣстене (преметъ), както ще видимъ.

Наспоредъ това, де какъ е измѣнено старото ударение, могатъ се наброи доста гнѣзда говори сѣ съ неопредѣлено ужъ ударение, но съ нѣкои малки акцентни разлики, що досѣгатъ сѣ известни групи думи. Отъ тия разнообразни по ударение говори за мене ясно личатъ три главни групи, дето разликитѣ сж по-големъ: северна, южна и западна. Акцентни разлики помежду тия три групи говори има много, но изобщо можемъ ги характеризира, като кажемъ, че севернитѣ и западнитѣ говори сж по-консервативни отъ южнитѣ, въ които намираме повече думи съ отметнато ударение. И забележително е, че колкото отиваме по къмъ югъ и югозападъ, толкова повече говоритѣ отстъпятъ отъ старото ударение, докато настанатъ най-сетне говори, каквѣто е напр. Демир-Хисарскитѣ, дето думитѣ съ отметнато ударение сж толкова много, щото говорътъ прилича да е съ неподвижно ударение. 434

Северната акцентна група обѣма всички североизточни говори (споредъ ю), т. е. всичкитѣ говори на северъ отъ Балкана и Срѣдна-гора до областта на рупско-родопскитѣ говори, както и всичкитѣ северозападни *щ-жд*-говори, ала безъ централнитѣ говори (съ изговоръ *ж = а*) по Врачанско, Орханийско, Етрополе и Новоселска околия, които иматъ акцентнитѣ свойства на трета група.

Западната акцентна група съставятъ всичкитѣ говори съ изговоръ *ч-ч* (за *щ-жд*) по Трънско, Брѣзнишко, Босиле-

градско, Бѣлоградчишко и оттатѣкъ границата по Пиротско и пр. дождето се простира косовско-моравското наречие, което обгръща въ себе си, както видѣхме, и нѣкои северно-македонски к'-г'-у-говори.

Южната акцентна група състои отъ западнитѣ централни говори (*ѣ = е, ж = а*) начевайки отъ Орханйиско и Врачанско, презъ Етрополе и Новоселска околия и на югъ по Вакарелско, Ихтиманско, Самоковско, Дупнишко, Радомирско и Кюстендилско, па тъй сѣщо и по Горно-Джумайско, Разложко, Малешево, Пеанечко, заедно и съ говоритѣ по Неврокопско, Драмско, Сърско и Демир-Хисарско.

За да раздѣля говоритѣ съ неопредѣлено ударение на такива три групи, взимамъ поводъ не отъ нѣкои основни акцентни разлики, защото ударението въ всички тия говори е сѣ неопредѣлено подвижно, ами защото забелѣзвамъ, че въ тия три групи различно е отметнато старото ударение: въ северната група има най-малко думи съ отметнато ударение, въ западната повечко, а въ южната най-много. Тия три степени отметъ се изразяватъ много хубаво съ една и сѣща глаголна форма, ||която, споредъ говорнитѣ групи, акцентува различно, именно, 435 повелителната форма за второ лице у предложни глаголи; въ северната група ще кажатъ напр. затвори, значи безъ отметъ, въ западната говорятъ вече съ отметнато ударение; затвори, а въ южната ударението е още повече отметнато и говорятъ затвори! Подобенъ отметъ не става, разбира се, съ всички думи, но речената глаголна форма е твърде характерна за тритѣ отдѣла говори. Но покрай нея, всѣкоя група си има свои акцентни разлики, които ще минемъ тука на кратко.

А ето сега въ кои думи и форми се забелѣзватъ акцентни разлики по говоритѣ съ неопредѣлено ударение:

1. Въ нарасналитѣ форми на едносложнитѣ сжшествителни отъ мъжки и женски родъ, познати и въ другитѣ юго-източни славянски езици като думи съ подвижно ударение. Ще изброя тука само тѣзи отъ тѣхъ, които сж по-употрѣбителни и общи на всичкитѣ говори съ неопредѣлено ударение; тѣ сж: бод, брод, брѣг¹⁾, брѣст, бик, бѣг, бѣс, вълк, вол, враг, врат, върх, век, глад, глас, гнѣв, град, грѣх, гърб, дар, ден, дол, дом, дроб, друм, дреб, дрѣн, дух, дим, дѣл, дѣб, дѣжд, дѣх, ек, жлеб, зев, звѣр, зет', зѣб, зид, кал, квас, клас, клѣн, кмет, крак, кръг, кръст, кум, кът, лед, лен, луб, лов, лѣк, лѣк, лист, мед, мир, мор, мост, мраз, мрак, мѣх, мѣж, мѣх, нос, плач, плет, плод, пот, прах, прѣт, пѣт', ред, род, рог, рѣб, свѣт, смрад, смѣх, смет, снѣг, срам, стан, страх, студ, сън, тел, тор, труд, трѣн, ум, хак, хлад, хрѣн, цар, цвѣт, цѣр,

¹⁾ *ѣ* означава *ѣ*, изговорено по източно-български като *'а*.

час, чук, шев, штит. Едносложнитѣ имена отъ ж. р. нѣма да изброявамъ; тѣ спадатъ всички тука.

Разликата въ ударението у тия сжществителни се показва:

а) въ членната имъ форма за ед. число. Повече говори пазятъ старото ударение—върху членната гласна, била тя, ъ, о, а, ъ или ѣ (тетевенско): градѣт, градѣ, градѣт, градѣт, градѣ; изключение прави само западната група (трѣнско-пиротски говори), дето реченото ударение пада върху коренната гласна: градѣт, а не градѣт.

|| б) Въ множествено число, наспротивъ северното 436 или книжовно ударение (гласовѣ) южната и западна група употрѣбятъ отметнато ударение (гласове); такова ударение владѣе и въ Шуменския говоръ, а голѣма часть едносложни сжществителни м. р. иматъ отметнато ударение и въ срѣдногорскитѣ говори (Коприщица): вратове, гѣдове, гласове, грѣхове, градища, грѣбове, дѣрове, дѣбове, дѣлове, дѣждове, звѣрове, зѣби, класове, крака, лѣдове, кѣмове, мѣзове, мѣкове, мѣхове, маже, мѣстове, плачове, плѣдове, прѣхища, снѣгове, сѣрмове, станове, страхове, стѣдове, сѣдове, ѣмове, цѣтове, чѣсове. Обаче щомъ се прибави членъ, у много отъ тѣхъ се възстановява старото (крайно) ударение: вратовѣте, гѣдовѣте, гласовѣте, греховѣте, градищата, краката, зѣбите, дѣждовѣте, зверовѣте, меховѣте, световѣте.

2. Втората група думи съ мѣнливо ударение съставятъ едносложнитѣ прилагателни и мѣстоимения познати и тѣ като думи съ подвижно ударение; тѣ сж: бос, бѣл, брѣз, вехт, божи, вѣл, глух, гол, гѣст, див, драг, дѣрт, жив, жѣлт, злат, клет, крив, кѣс, куц, рус, руд, свет, сив, скѣп, слѣп, стар, млад, сур, сух, твѣрд, тих, тѣст, тѣп, цѣл, чест, щѣрб, шур, лек, лих, луд, лѣв, глух, мѣк, нов, нѣм, плах, мой, твой, свой, кой, чий; къмъ тѣзи едносложни прилагателни спадатъ и други, които въ мжжки родъ сега сж двусложни, но въ женски и срѣденъ родъ, както и въ множ. число, сж пакъ двусложни, понеже имъ отпада суфиксната гласна (ѣ или е); тѣ сж: гладѣк, сладѣк, горѣк, кротѣк, жеден, десен, едѣр, дребен, крехѣк, празен, прашен, мѣршав, пресен, пѣстѣр, равен, росен, редѣк, смешен, спорен, страшен, тѣнѣк, умен, хладѣк, хладен, хитѣр, черен, мазен, млечен, мокѣр, мѣдѣр, мѣтен, ношен, остѣр.

Прилагателнитѣ се употрѣбаватъ съ отметнато ударение повече въ юго-източната часть на северната група говори, именно въ Пазарджишко, Пловдивско, Старо-Загорско, Сливенъ, Казанлъкъ, Габрово, Трѣвна, Шуменско, Разградско и Търновско, докато въ другитѣ части, а особено въ балканскитѣ и срѣдногорски градовѣ (Панагюрище, Коприщица, Сопотъ, Карлово, Калюферъ, Троянъ, Ловечъ и Котелъ) се пазятъ още старото ударение: босѣ, младѣ, старѣ, глухѣ и пр. Това уда-

|| рение върви на западъ и на югъ дори до Видинско, Трънско — 437
 Пиротско и Босилеградско, ала обѣма сѣ по-малкъ брой при-
 лагателни, докато стигне до говори (Кюстендилско и Джумайско),
 дето само три-четири отъ тѣхъ, именно: добрѣ, светѣ, божѣ,
 еднѣ и каквѣ, иматъ крайно ударение. На тия сжщитѣ при-
 лагателни е сведено старото ударение и въ Родопскитѣ и
 всички други южни говори. — За да се отметне ударението у
 прилагателнитѣ, поводъ сж дали освенъ ония прилагателни,
 които иматъ коренно ударение (прѣва, здравѣ, лѣтно, зѣмно
 и пр.), ами и мѣстоименнитѣ (опредѣлени) форми у реченитѣ
 прилагателни, у които вследствие на контрахираното окон-
 чание ударението бѣга отъ крайната сричка — отъ тамъ двойно
 ударение у подобни прилагателни (младѣ=младѣ, младѣ=мла-
 дѣ—младѣ) и борба между тѣхъ. Вж. у мене МСб. VI, 76.

Въ северозападнитѣ ч.-ч-говори, както и въ западно
 Софийско, покрай едносложнитѣ прилагателни иматъ старо
 (крайно) ударение и нѣкои двусложни, въ женски, срѣденъ
 родъ и множ. ч. трособжни прилагателни: зеленѣ, високѣ,
 цѣрвенѣ, широкоѣ. И тукъ се прави явна разлика помежду
 опредѣлено и неопредѣлено значение на прилагателнитѣ, за-
 щото се казва (напримѣръ въ Босилоградъ): това дърво е
 високѣ, таа нѣва е зеленѣ, ала ще кажатъ: високото дърво,
 зеленѣтата нѣва. Въ североизт. България (Ловечъ) има още само:
 дървенѣ-мѣсло, планинскѣ-цвѣте, ловченскѣ-вино, плевненскѣ-
 грѣзде, гражданскѣ приказва; калянѣ ракия (Ц. Т. „Трудъ“
 IV, 402); колчавѣ, Врач. МСб. XIV, 200.

3) Двусложнитѣ сжществителни женски родъ
 на а, съ ударение на последния слогъ по старому, акценту-
 вать сега различно споредъ говоритѣ. Нека изброимъ най-
 напредъ всичкитѣ речени сжществителни; тѣ сж: брадѣ, бедѣ,
 бранѣ, бравѣ, брездѣ (браздѣ), борбѣ, бълхѣ, бланѣ, бозѣ, боѣ,
 бинѣ, водѣ, войскѣ, враждѣ, вредѣ, влакѣ, вѣрбѣ, вратѣ, главѣ,
 главнѣ, гора, глоба, гроза, гредѣ, глистнѣ, груди, дѣска, дѣга,
 душа, дихѣ, ела, елхѣ, жена, жарѣ (нарѣ), жегла, зора, земнѣ,
 злина, змиѣ, зари, звезда, зима, игла, игра, ива, искра, кора,
 коза, коса, купа (копѣ), кръкми, кисца, кѣрма, клешти, кула,
 кола, липѣ, лѣжа, лула, лозѣ, леса, лѣка, лѣха, лугѣ, лапѣ, момѣ,
 манѣ, млѣзгѣ, мухѣ, мѣска, метла, междѣ, мѣгла, млака, мѣна,
 || молбѣ, мравѣ, оса, пола, пашѣ, парѣ, порѣ, песнѣ, пчѣла, 438
 пахтѣ, пѣта, пила, рѣжда, росѣ, ресѣ, река, рудѣ, рѣка, смола,
 струна, саѣ, снахѣ, сѣлзѣ, сестра, скала, снага, страна, свилѣ,
 слана, сѣрна, стрѣла, свинѣ, слугѣ, среда, стена, смрека, сѣга
 скули, сѣдбѣ, троха, тѣшта, трескѣ, тѣсла, тлакѣ, тишмѣ, трева,
 тѣга, торбѣ, трѣба, уста, хвала, хвалбѣ, хранѣ, хазна, цѣна,
 цѣва, штѣта, ѣзда.

И тукъ разликата е двойна: пита се, първо, какъ се
 отнасятъ говоритѣ къмъ ударението на тия сжществителни

въ единствено число и второ, какво е ударението на сжщитѣ сжществителни споредъ говоритѣ — въ множ. число.

Въ единствено число сж запазили старото си ударение реченитѣ сжществителни по североизточнитѣ говори, ала веднага въ Срѣдна-гора има вече отметъ у следнитѣ отъ тѣхъ (кога сж безъ членъ!): вода, трѡха, трѣска, йскра, блѣха, мѹха, слѣза, глоба, свѣла, кѹла, а въ централнитѣ и западнитѣ отметнати сж още: брава, липа, смѡла, порѣ, саѣа, борба, лѣса, дага, снага, тага, торба, зѣмна, гѡра, коса, рѣка, трѣва, дѹша, глава, брада, врата, уста¹⁾. Въ Родопскитѣ и въ по-южнитѣ говори ударението у тия думи е почти всецѣло отметнато, и останало само у следнитѣ отъ тѣхъ: корѣ, момѣ, лѣжѣ, злинѣ, снахѣ, рѣждѣ, хранѣ, сѣрнѣ и петѣ.

Въ можествено число отметътъ е още повече разпространенъ: излѣземъ ли отъ тѣсния кръгъ на североизточнитѣ говори, веднага наиждаме на отметъ наждето и да трѣгнемъ. Тѣй напримѣръ още въ срѣднобългарскитѣ говори (Коприщица) казватъ: трѡхи, гради или грѣди, мѡщи, трѣски, блѣхи, мѹхи, сѣлзи, йгли, дѣски, клѣшти, звѣзди, свѣне, зѣме, глѣсте, врѣбе, рѣце, а колкото вървимъ къмъ западъ и югъ, толкозъ повече расте числото на отметналитѣ сжществителни, докато въ южнитѣ централни говори и въ Родопитѣ речениятъ отметъ стане като правило, а думитѣ съ крайно ударение (лѣжѣ, злинѣ, войскѣ, ||зорѣ, бинѣ) — като изключение. Забележително е, че единъ 439 североизточенъ говоръ — шуменскитѣ — следва напълно централнитѣ и родопскитѣ говори; и тамъ ударението въ множ. число у реченитѣ сжществителни е последователно отметнато и се пази освенъ у горнитѣ още и въ тия (повече чужди) думи: петѣ, парѣ, странѣ, хранѣ, пахтѣ, лулѣ, бой, мазѣ, дамгѣ.

4. Четвърта група думи съ мѣнливо ударение съставятъ двусложнитѣ сжществителни срѣденъ родъ съ краесловно ударение; тѣ сж: окѡ, ухѡ, сѣрцѣ, окнѡ, морѣ, небо, дърво, поле, блато, масло, место, хлапе, сукно, хоро, писмо, прело, цвекло, духло, козле, биче, конче, гърче, момче и подобни, сребро, чело, перо, село, свисло, стѣкло, седло, ребро, ведро, месо, крило, черво, гнездо, яйце, дете, вѣже, лице, бране, пране, клане, мрене, спане и подобни, време, вино, млеко, рупо, сено, злато, прасе, теле, тело, тесто, млево, брашно, витло, влакно, гърне, гребло, кросно, лико, легло.

¹⁾ Ако се сравни това ударение съ ударението на сжщитѣ сжществителни въ руски и въ сръбски, ще се види веднага, че въ руски напр. нѣкои отъ изброенитѣ сжщ. мѣстятъ ударението си било въ множ. число, било въ единствено вин. падежъ. Ето и тоя отметъ у централнитѣ говори води началото си навѣрно отъ подобенъ отметъ у другитѣ югоизточни слав. езици; само че аналогията взела махъ и обгърнала повече случаи, отколкото сж били употребителни въ стариятъ езикъ.

Тукъ ударението е промѣнливо повече въ единствено число, докато въ множествено се пази книжовнобългарското (североизточно) ударение. Но пъкъ за това гледаме, че въ единствено число ударението е отметнато у много отъ тия сжществителни и въ много говори. Още въ Ловечъ, дето инакъ старото ударение у сжщ. се пази най-консервативно, срѣщаме: вино, млѣко, мѣсто, рѹно, лѣко, пѣро, сѣло, чѣло, мѣсло, вѣже, а въ Търново, Шуменъ още: сѣрце, дѣте, гѣрне, врѣме, гнѣздо, сѣно, злато, тѣсто, прѣсе, брашно, каче, крѣсно, хлѣпе.

Въ централнитѣ и родопски говори отметътъ е още поширокъ, тъй че съ краесловно ударение, оставатъ само: седлѣ, ведрѣ, гнѣздѣ, яйцѣ, тестѣ, прасѣ, валмѣ, витлѣ, кроснѣ, сребрѣ, духлѣ, липѣ, гърнѣ; умалителнитѣ на чѣ не броя, понеже тѣ съставятъ въ централнитѣ и западнитѣ говори особена група сжществителни срѣденъ родъ съ опредѣлено и то крайно ударение: гърчѣ, бичѣ, звѣнчѣ, кончѣ и пр., — сѣ така.

Въ множ. число изключение правятъ централнитѣ говори, дето се предпочита отметнато ударение, и то не само у ония сжществителни, които сж го отметили въ единствено число, като: гѣрло — гѣрла, зѣрно — зѣрна, блѣто — блѣта, бѣрда, хѣра, чѣда, жѣта, рѣха, сѣта, шѣла, крѣла, жѣла, мѣста, лѣта, пѣра, сѣла и пр., ами и у другитѣ: седлѣ — сѣдла, ведрѣ — ||ведра, гнѣздѣ — гнѣзда, яйцѣ — яйца, тестѣ — тѣста, валмѣ — 440 валма, витлѣ — витла, кроснѣ — крѣсна, греблѣ — гребла. Туй ударение напомня твърде много руското.

Споредъ както представихме ударението у сжществителнитѣ, изглежда, че разликата между говоритѣ откъмъ тая страна е твърде голѣма; ала не е тъй, защото почти всичкитѣ наведени думи съ отметнато ударение при удобенъ случай си възстановяватъ пакъ старото мѣстоударение, тъй че много акцентни разлики се изравняватъ. Това става напримѣръ въ членната форма ед. и множ. число у сжществителнитѣ женски и срѣденъ родъ: глава — главата, глави — главите; тъй сжщо бива често и съ имената отъ мъжки родъ множ. число; градове — градовете. Тази акцентна подвижност, която отличава сега всичкитѣ говори съ неопредѣлено ударение, показва сжщевременно, че този отметъ у сжществителнитѣ е ново явление, явление, което не е още привършено, ала краятъ на което може да се предвиди още отъ сега.

5. Ударението у глаголитѣ е тъй сжщо разнообразно по българскитѣ говори, ала пакъ не е тъй безпринципно разхвърляно като ударението у сжществителнитѣ, а е прибрано около известни форми, та по тѣхъ се регулира. Тѣй напр. общо правило е, щото ударението въ сегашно време да е сжщо, каквото и въ имперфектъ, аористъ да има сжщо ударение, както и аористното причастие, както и щърбата инфинитивна форма. Изключенията отъ това правило сж твърде

рѣдки; азъ срещнахъ инакво (отметнато) ударение въ имперфектъ (не както въ сег. време) въ нѣкои босилоградски говори: наспротивъ плетѣм, плетѣш и пр. импрф. плетѣ, плетѣше, плетѣше, плетѣмо, плетѣстѣ, плетѣа — Горна-Лисина; кладѣ, кладѣше, кладѣме, кладѣте, кладѣа — Долна-Любата; а въ с. Тлъмино се забелѣзва дългаина и 1 л. ед. ч. предъ изпадналото *х*: плетѣ, плетѣше, плетѣме, плетѣте, плетѣа. Общо правило е тъй сжщо да не пада ударението върху крайнитѣ гласни у 1 и 2 лице множ. число, ала въ нѣкои говори по сжщото краище (Босилоградско) срѣщаме и такова ударение (плетемѣ или плетемѣ и плететѣ), което ни подсѣща за подобна акцентовка въ словенски и сръбски (ломѣмо, ломѣте). ||Такова ударение забѣзвахъ въ Горна-Любата, Божица, На- 441 зърица (—мѣ, —тѣ), Раянци, Горно- и Долно- Уино, Калотинци, Тлъмино и Дукатъ (— мѣ, — тѣ).

И отдѣлнитѣ групи глаголи иматъ по-урегулирано ударение отколкото сжществителнитѣ. Тѣй напр. глаголитѣ на -ам иматъ почти еднакво ударение на вредъ, или ако е различно въ отдѣлни групи говори, то се води пѣкъ по известни норми, та не изглежда неправилно. Еднакво е то въ сегашно време, имперфектъ и императивъ: пита́м, пита́ш, пита́а, пита́ме, пита́те, пита́ат; пита́х, пита́те, пита́хмѣ, пита́хте, пита́ах; пита́й, пита́йте. Па и другитѣ форми (аористъ, инфинитивъ и аор. причастие), ако и да акцентуватъ различно споредъ говоритѣ, ала ударението имъ върви сѣ наедно: пита́х, пита́а, пита́а, или: пита́х, пита́а, пита́а.

Еднакво е тъй сжщо ударението у глаголитѣ на -еш, па и -иш, които свършватъ на -ъ.

Разлика съглеждамъ у глаголитѣ на -и, нѣкои отъ които иматъ отметнато ударение по централнитѣ говори и въ западната акцентна група; тѣ сж: бля́жиш, бля́зиш, вля́риш, гя́сиш, гля́виш, го́риш, гра́диш, деля́ш, дръ́биш, ду́шиш, ка́диш, клеля́ш, ко́риш, ко́сиш, кривя́ш, леля́ш, лля́чиш, лля́виш, мля́риш, пля́стиш, по́тиш се, реля́ш, сля́диш, со́лиш, то́пиш, ро́диш, рля́ниш, пля́диш, цля́фтиш, бля́гословя́ш, вля́селя́ш, бля́годля́риш, забля́диш, — напротивъ севернитѣ и родопски: бля́жйш, вля́йш, и пр.

Като оставимъ нѣкои други отдѣлни глаголи на страна, които най-сетне могатъ да иматъ такова или онакова ударение, а гледаме, какво е ударението у разнитѣ глаголни форми, забелѣзваме преди всичко тия разлики:

а) Сегашно време. Въ северната акцентна група се пази крайното ударение у всички глаголи, по книжно-български окситониратъ: чета́ (ѣ), четѣ́ш, четѣ́, четѣ́м, ѣ́те, четѣ́т; държа́, йш, йм, йте, а́т; такова е ударението и у всички северозападни говори, въ които речената форма свършва въ 1 л. на *м*: плетѣ́м, държи́м и пр. Но въ централнитѣ, и то

предимно въ западно-централнитѣ, както и въ всичкитѣ родопски говори, ударението е последователно отметнато ||у 1. л. сег. време у всички окситонни глаголи: плѣта, чѣта, 442 прѣда, клѣда, ѡра, дѣржа, тѣрпа, гѣрма, вѣрта и пр.

Този отметъ сега у проститѣ глаголи се пренася и у предложнитѣ, у които ударението се прехвърля върху предлога: да заплета, да придържа, да ѡзора и пр. Тѣй че можемъ изказа общо правило за тия говори (южна акцентна група), че ударението у тѣхъ пада винаги върху началния слогъ у всички свършени глаголи. Сравни сръбското ударение: ломѣмо, ломѣте, а: да слѣмѣмо, да слѣмѣте.

Подобно ударение върху предлога се забелѣзва и въ нѣкои сръдногорски (източно-централни) говори, свойствено е и на по-нататъшни нѣкои говори (Тетевенски, Луковитски и пр.), въ които иначе владѣе северно ударение, ала този отметъ (ако можемъ да го наречемъ така, понеже той е по-старъ, отколкото североизточното обикновено ударение въ тия форми), този отметъ е ограниченъ само съ предложнитѣ едносложни глаголи: да заспа, да ѡмра, да завра, да подпра, и пр., а не е още генерализиранъ, както въ западнитѣ централни говори и въ родопскитѣ. Освенъ това, докато ударение като да ѡмра и пр. се простира въ сръдногорскитѣ и пр. говори върху всичкитѣ лица и числа на сег. вр., то ударение да заплета и пр. се ограничава само съ първо лице ед. число, а другитѣ лица си получаватъ пакъ обикновеното общобългарско ударение: да заплетѣш, заплетѣ, заплетѣме, заплетѣте, заплетѣт.

При това забелѣзвамъ, че Софийскитѣ говори, би-дейки подъ влияние на южнитѣ (централни) и севернитѣ (Трънско-Пиротски), говори, се раздѣлятъ на два: едни отъ тѣхъ, дето владѣе централно-българската форма за 1. л. ед. ч. сег. вр. *a*, отмѣтатъ ударението въ тая форма, а други, у които владѣе окончание *m* за 1. л. ед. ч. сег. задържатъ старо и общобългарско ударение: плетѣм, да речѣм и пр. Туй отбелѣзвамъ нарочно, за да изтъкна същевременно, че тая разлика нѣма въ по-южнитѣ — родопски и пр. говори, дето тѣй също владѣе двойна форма за 1. л. ед. ч. сег. на *a* и на *m*, ала сѣ едно у всичкитѣ родопски говори, както и въ говоритѣ по Сѣрско, Неврокопско и Демиръ-Хисарско, дето речената глг. форма е съ *m*, ударението въ тая форма е сѣ отметнато: за-||минам, провудеам, ѡзвадеам, ѡднеасам, ѡлеазам — отъ Устово, 443 МСб. III, 76—79; ѡковѣм, позлатѣм — Демиръ-Хисарско, МСб. IV, 23.

Туй споредъ сборницитѣ; но споредъ мое лично наблюдение — поне за единъ ахърчелебийски говоръ (Чокманово) — мога каза, че това правило е малко измѣнено въ смисълъ, че кога ударението стои върху началния слогъ у предложни глаголи, въпросната форма за 1 л. сег. вр. се из-

говоря безъ *м*: *йзлѣаза*, *пѡзлат'а*; инакъ, щомъ формата свършва на *м* у предложни глаголи, и ударението не е вече върху предлога: да *йзлѣазам*, да *позлат'ам*.

б) Аористъ. Имамъ предъ видъ аориста у вокалнитъ глаголни основи, или по-добре у глаголи на *а* и *и*, защото другитъ глаголи акцентуватъ горе-долу еднакво въ всичкитъ говори съ неопредѣлено ударение. Споредъ както акцентуватъ аористната форма, българскитъ говори съ неопредѣлено ударение могатъ се раздѣли на три области: 1) говори съ крайно (старо) ударение за сжщата форма: *дигнах*, *задигнах*, *молих*, *помолих*; такова ударение владѣе въ западната група и въ западно-централнитъ говори, па отива и на долу доста на югъ дори до Мелнишко, ала Родопскитъ говори оставатъ извънъ тази областъ.

Има нѣкои говори отъ западната акцентна група, които задържатъ инакъ старото ударение въ аор. форма, ала го отмѣтатъ само въ 2. и 3. лице ед. ч. върху предлога, щомъ глаголътъ е сложенъ: *прѣстану*, *ѹстану*. Такова ударение въ аор. се срѣща и въ нѣкои софийски говори, по-ближни до западната акц. група: кой те *нареди*, *пѡмами*, МСб. VII, 164; *ѹтече*, *йзбегна* МСб. XV — XVI. 327. Това ударение може би не е новъ отметъ — имайки предъ видъ сръбското ударение въ подобни форми: *ѹтече*, *ѡплете*, *ѡпрѣде*, *ѹкраде* и пр.

2) Говори съ полуотметнато ударение: *дигнах* но *задйгнах*, *молих* но *помѡлих*; то е свойствено на западната частъ отъ северната акцентна група (Ломско, Видинско, Раховско, Плѣвенско, Врачанско, Орханйско), както и на много сръдногорски и балкански градовце (Етрополе, Тетевенъ, Луковитъ, нѣкои Ловчански села, Троянъ, Пирдопъ, Коприщица, Панагюрише, Сопотъ, Карлово, Калоферъ, Казанлъкъ, Котелъ). Ударението въ аориста у тия говори се води 444 по това, дали глаголътъ е простъ или сложенъ (съ предлогъ); безпредложни глаголи иматъ крайно ударение: *дигнах*, *молих*, а предложни го отмѣтатъ върху коренната сричка: *подйгнах*, *помѡлих*. Това ударение си пробива пжтъ и въ книжовната речъ.

3) Говори съ отметнато ударение: *дйгнах*, *подйгнах*, *мѡлих*, *помѡлих*. Такова ударение въ аор. е употребително въ останалитъ североизточни говори: Шуменъ, Разградъ, Търново, Русе, Габрово, Тръвна, Елена, Севлиево, Ловечъ, Свищовъ, Сливенъ, Стара и Нова-Загора, Чирпанъ — както и всичкитъ родопски говори. Ударението у минало свършено време у тия говори стои въ зависимостъ отъ ударението въ сег. време: *мѡла-мѡлих*, да *падна-паднах*, *държѡ-държѡх*, да *горѡ-горѡх*, да *подарѡ-подарѡх* и пр.

Тъкмо такива три области различаваме и споредъ ударението въ едновременната инфинитивна форма, а сега

щърба неопредѣленица; падна-, моли-, държа- и пр. И тая форма се води по сѣщи акцентни правила, както и аористната: паднах-паднѣ-ща, паднах-паднѣ-ща и пр. Това ни дава още повече право да смѣтаме аористната форма въ български езикъ за права замѣнница на стариятъ инфинитивъ, кога е дума за класификация на българския глаголъ; още повече — като знаемъ, че аористната форма днесъ за днесъ е твърде жива глаголна форма, докато щърбата инфинитивна форма нѣма самостоятелна употреба.

Аористното причастие върви, както рекохме, съ ударението си по аориста.

в) Императивъ. И тукъ изпъкватъ хубаво тритѣ акцентни групи, споредъ както ги опредѣлихме по-горе.

Ударението въ повел. накл. се е запазило най-добре въ северната група, докато въ южната и западната има отметъ. Тоя отметъ сега се разпредѣля тъй:

Южната акц. група, т. е. тъкмо ония говори, които иматъ отметнато ударение въ 1 л. ед. сег. вр., отмѣтатъ го и въ повел. накл. второ лице ед. ч. да платѣ-плати! да запла-заплати! Въ нѣкои сѣседни съ южната група говори впрочемъ се отмѣта ударението само въ 1 л. сег. вр., докато въ императ. ||се пази старото ударение: да запла-заплати (Тетевенъ). 445 Този отметъ сега става само въ ед. число, докато въ множ. число си се пази старото ударение: платѣте, заплатѣте и пр. Само въ нѣкои съвсемъ южни говори по Демиръ-Хисарско и Драмско този отметъ остава и въ множ. число: платѣте, заплатѣте, плѣтите, оплетѣте, набѣрите и пр. (Г. Броди).

Въ западната група има тъй сѣщо отметъ, ала не е разширенъ по цѣлата група, нито пъкъ става по сѣщия начинъ, както въ южната. За да се види посоката на този отметъ, нека спомена веднага, че въ по-севернитѣ централни говори той е още неустановенъ твърдо; защото, щомъ на-примѣръ следъ императивната форма дойде нѣкоя енклитика, веднага се възстановява старото ударение; тъй на-примѣръ въ Орханійско, дето иначе си говорятъ: йди, мълчи, отвори, дигни (МСб. IV. 96, V. 112), стани, погледни, земи (МСб. VII, 118), сѣщевременно казватъ и: научи-ме, претрупѣ-ме, запали-ме, задоми-се, цафти-ми и пр.

Докато въ южната група се отмѣта само въ 2 лице ед. ч., ала минува и на предлога, въ западната група се отмѣта и въ множ. число, ала пъкъ не минува на предлога, ако глаголътъ е сложенъ: платѣ, платѣте, ала тъй сѣщо: заплатѣ, заплатѣте!

2. Говори съ ударение неопредѣлено-неподвижно (тросрично).

Както по географското си положение, тъй и по акцентнитѣ си свойства тия говори заематъ срѣда между говоритѣ съ подвижно (неопредѣлено) ударение и говори съ по-опредѣлена акцентовка. На северъ и на изтокъ тия говори граничатъ съ областта на общобългарското неопредѣлено ударение, на западъ го допиратъ говори съ тросрично — велешко ударение, а на югозападъ, по Тиквешко и Дойранско, граничатъ съ него две други акцентни системи. По-близу определено туй ударение владѣе по Кратовско, Кочанско, Щипско, Радовишко и Струмишко, а по свойствата си то стои най-близу до общобългарското, особено пъкъ до онова ударение, що владѣе въ по-южни говори отъ южната група, като напр. по Демиръ-Хисарско и Драмско, дето отметътъ у сщществителнитѣ достига своя максимумъ.

|| Макаръ и обсегътъ на това ударение да не е тъй голѣмъ, ⁴⁴⁶ въ него влизатъ пакъ три типа говори; на северъ кратовски (часть отъ него), посрѣдъ щипски и по на югъ струмишки говори. Кратовскиятъ говоръ пада откъмъ звукова страна къмъ северно-македонскитѣ говори, ала има примѣси и отъ срѣднитѣ: ($k'-g'$, $ж = у$ и $а$, $к = ъ$ и $о$, $к = ъ$ и $е$); щипскиятъ е македонски централенъ говоръ, какъвто е велешки, прилепски, битолски ($k' g'$, $ж = а$, $ѡ = о$, $ѡ = е$); а струмишкиятъ е тъй сжщо въ главни черти срѣдномакедонски говоръ, ала приличенъ на воденския и съ много примѣси отъ централнитѣ *щ-жд*-говори (*щ-жщ* и $k' g'$, $ж = а$, $ѡ = о$ и $а к = е$ и $а$).

Материали по първитѣ два говора има печатани доста, само че не всички сж снабдени съ ударения.

По Кратовския говоръ всичкитѣ материали сж съобщени отъ Е. Карановъ, който още на 1876 г., обнародва въ Бр. ПСп. XI—XII кн. десетъ пѣсни съ бележка между друго, че ударенията сж „повечето на вторий отъ конца слогъ и въ много слова нѣматъ постоянно мѣсто“. Подиръ това въ СПСп. V, една приказка. „За тъй, што цицая дваесе и петъ години“, гдето има приложени и кратки бележки по кратовския говоръ; пакъ ПСп. XVI, две пѣсни и МСб. II, 26 дребни (сватбарски) пѣсни — все отъ сжщия.

По Щипския говоръ има повече материалъ, и то най-много въ МСб., ала за жалость не всичкитѣ е съ ударение. Акцентувани сж материалитѣ само въ МСб. III, V, IX, XI и XIII. И въ Шапкаровия Сборникъ има доста пѣсни отъ Щипъ. Нѣколко (7) щипски пѣсни има и въ Солунски кн. III, 57—60. По тоя говоръ има и една малка студишка отъ А. Шандаровъ, МСб. XI 586—591.

По Струмишкия говоръ нѣма до сега нищо друго печатано, освенъ две пѣснички въ Миладиновия сборникъ стр. 26—28, безъ ударения. Менъ поне не сж известни други материали. Но за тоя говоръ азъ си доставихъ хубави сведения отъ една Струмичанка (Катарина Зафирова) тука въ София, тъй че и той ми е сега доволно познатъ.

Главниятъ характеристиченъ белегъ на това ударение, което за краткостъ ще нарече щипско-струмишко, е акцентна ||стабилностъ: всѣкоя дума носи едно и сжщо ударение 447 презъ всичкитъ си форми, нѣма отметъ, нѣма преметъ въ оная смисълъ, както става въ говоритъ съ подвижно ударение. Щипското ударение, значи, довело до край, свършило съ онзи акцентенъ отметъ, който сега още става въ разни степени по други говори на изтокъ. Споредъ това напр. всички сжществителни съ отметнато ударение, които смѣтаме въ говоритъ съ неопредѣлено ударение за изключения, тука си акцентуватъ правилно тъй; именно:

1) Едносложнитъ сжществителни съ подвижно ударение задържатъ ударението върху коренната гласна и въ членната форма и въ множ. число: градо, брего, мѣдо, срамо, дѣжго, врато, садо, носо; градове, брегове, пѣдове, бѣсове, грѣхове.

2) Двусложнитъ сжществителни ж. р., познати въ говоритъ съ неопредѣлено ударение като подвижни, тука задържатъ еднакво ударение — върху коренната сричка — както въ ед. тъй и въ множ. ч., както съ членъ, тъй и безъ членъ: глава, ўзда, йгла, брада, вода, ѓса, дѣша, лажа, ѓвца, трава; главата, йглата; бради, брадите, торба, торбите и пр. Въ туй число и турски думи като: чалма, торба, паша, чѣшма, кавга и пр. отиватъ сѣ по общо правило.

3) Сжщ. срѣденъ родъ следватъ сжщо правило: прѣсо, лице, ѓро, каче, дѣте, сѣрце; прѣсото, ѓра, лица, дѣца, сѣрцата, ѓйцата и пр.

4) Едносложнитъ прилагателни и мѣстоимения, които вече въ много източни говори сж установили ударението. Ударението у глаголитъ е тъй сжщо постоянно и подведено подъ общи правила тъй, че нѣма вече глаголни групи съ разни ударения, за една и сжща форма, както и въ говоритъ съ неопредѣлено ударение.

а) Сегашно време у всички глаголи има коренносрично ударение: плѣтам (Щипъ—Струмица), плѣтат, плѣте, плѣтеме, плѣтете, плѣтат; тѣрпам, тѣрпеш, тѣрпе, тѣрпам, тѣрпете, тѣрпе; глѣдам, глѣдаш, глѣда, глѣдаме, глѣдате, глѣдат; а понеже гласна у не отпада у глаголи на увам, то за да се запази еднообразие, ударението у такива глаголи пада на това у, тъй че не само: милѣам, милѣаш, срамѣам се, царѣам, купѣам, зборѣам ||и пр., но и: верѣам, прикажѣам, качѣам, поклатѣам, надвакѣам, 448

облечуам, никнуам, кажуам, срек'уам, завидуам и пр. — безъ изключение.

б) Имперфектъ се води по сегашно време, както въ другитѣ български говори, значи: плетѣ, плетеше, плетѣме, плетѣте, плетѣа (Щипѣ); тѣрпѣ, тѣрпеше, тѣрпѣме и пр.

в) Аористната форма, както и аористното причастие пази старото си ударение — види се по съседско влияние отъ централнитѣ говори на изтокъ, които, както видѣхме, иматъ тъй сжщо изравнено крайно ударение въ тая форма; тъй че по щипски ще бжде; станѣ, станѣ, станѣме, станѣте, станѣа; учи, учи, учиме, учите, учѣа; плетѣ, плетѣме, плетѣте, плетѣа; станѣл, учѣл, учѣле; па тъй сжщо и страдателнитѣ причастия: плетѣн, печѣн, учѣн, писан и пр.

г) Въ повелително наклонение ударението е тъй сжщо постоянно и отменато по сжщия начинъ, както и въ другитѣ централни говори на изтокъ: плѣти, наплѣти, учи, на-учи, — само съ тази разлика, че и въ множествено число си остава на сжщо мѣсто: плѣтете, учите, освенъ това по аналогия и глаголитѣ на *ам* иматъ начално ударение: ѣзрипай, вѣтосай се!

Всички думи (сжществителни, прилагателни, мѣстоимения и пр.), познати отъ източно-български като думи съ неподвижно ударение, акцентуватъ и въ тия говори сжщия слогъ, а понеже такива думи има твърде много, затова ударението въ Кочанско, Щипско и Струмишко се посрѣща въ много случаи съ общо-българското. Изключение правятъ малкото думи съ четиресрично ударение, които го мѣстятъ за два слога къмъ края. За това изглежда, че щипското ударение предпочита третѣ последни срички.

Споредъ това, какъ се отнасятъ къмъ общо-българското разносрично ударение, думитѣ въ щипско-струмишкия говоръ се раздѣлятъ на три категории.

1. Думи, които иматъ еднакво ударение съ общо-български; тѣ сж най-много, защото, както рекохме, тука спадатъ всичкитѣ едносложни, двусложни и тросложни имена, които не мѣстятъ въ ударението си въ говоритѣ съ разносрично ударение; споредъ това посрѣщатъ се: 1) думи съ ударение на последния слогъ: другѣр, офчѣр, грѣнчѣр, свин'ѣр, пудѣр, говедѣр, пазѣр, ||кантѣр; орѣч, селѣч, копѣч; кон'ѣк, колѣк, мустѣк, петѣк, жабун'ѣк, 449 капѣк, калпѣк, чардѣк; ѣзѣк, топѣк, божѣк, помок'ѣник, кравѣй, разбѣй, дармѣн, панагѣн, човѣк, ширѣк, висѣк, орѣ, длабѣк, пелѣн, тутѣн, паѣн, сокѣл, пишчѣл, дикѣл, сиромѣ, меѣр, немтѣр, караѣл, бѣршл'ѣн, родѣн, гѣркѣн, фидѣн, тупѣн, бостѣн; зелѣн, цѣрвѣн, кѣрстѣт, сакѣт, окѣт, брадѣт, рогѣт, страшлив, зборлив, цѣрвѣв, бодлив, дебѣл; греотѣ, срамотѣ; назад, напред, еднаш, озгѣр, оздѣл, спротѣ, дурѣ. 2) Думи съ ударение въ тросрично: ѣблак, дѣлник, кѣтник, перѣтник, змиѣрник, пѣ

извор, гѡспот, кѡрен, прѣшлен, гѡрван, дуѡмник, калѹгер, бѹмбар, ваглен, ѡбраз, прѣкор, прѣсме, прѣкас, пѡплак, зѡлак, чифѹтин, лажѡвен, приател, полѡра, свекѣрва, недѣл'а, кошѹл'а, царѣца, жѣтѣца, лубенѣца, матнѣца, лесѣца, полѣца, магарѣца, лажѣца, калѣнка, маслѣнка, погѡча, годѣна, роднѣна, мешѣна, капѣна, грамѡда, ливѡда, верѣги, дисѡги, петѣлка, кобилка, кокѡшка, ливѡда, понѡда, невѣста, левѹса, камѣла, секѣра, копѣва, женѣдба, топѡла, вергѣа, попадѣа, ефтинѣа, скапѣа, Софѣа, невол'а, опѡшка, мотовѣла, кукувѣца, каленѣца, умѣрѡчка, живѣачка, велѣшѡнка, тиквѣшѡнка, струмиѡнка, радѡвишѡнка; раковѡтка, ситѡвѡтка, кираѣѣка, дѣлѡкѡса, кратѡѹмна, добровѡл'на; вретѣно, корѣто, копѣто, огнѣшче, бунѣшче, патѣло, бесѣло, точѣло, говѣдо, желѣзо, колѣно, детѣнце, колѣнце, вретѣнце (Струмица: детѣнце, колѣнце, вретѣнце и пр.), кандѣлце, огледало;

2) Думи съ третосрично ударение: рѡбота, сѡбота, мѡшчеа, бѡница, мѡтица, пѡзуа, кѡшница, иѡгоди, нѣшчелки, кѹковден, лѣтоска, чѣтири, кѣсело, бѣтолски, кѹчешки, тѡтковци, кѣлаво, лѣгаво, тѣнѣере, иѡлова, кѡман'е, сѣкаде, сѣкогаш, зѡчѣко, зѡлудо, кѡпиле, ѣзеро, Сѡмоков, Рѡдомир, Цѡриград, вѣштица, вѣрѣца, кадѣлница (Струмица—кадѣлница), кѡшлица, чѹбрица, влѡдѣчина, цѣрѡвоиѡдина (Струмица=червѡточина), ѣстина, фѹтрѣна, кѡзина, иѡрина, нѡ-вода пѡ-лудо, пѡ-врат; даже и сложни думи като: дебѣ-муа, влачѣ-кѡлашно.

По-нататѣкъ сравнението става мѣчно, защото думитѣ съ по-начално ударение сѣ изѡбщо рѣдки, па ги и нѣма всѣхитѣ въ тѣя говори; азѣ можахѣ да забележа: бѣволица, тѹпавица (Струмица=тепавица), Тѡлѡрица, Кѡсталѣница, Кѡставица, но въ сѣщо време забелѣзвамѣ и стремежѣ у тѣя говори || да ѡтбѣгватѣ такива ударения, защото на мѣсто сѣпаница 450 казватѣ сѣпаница, намѣсто пѣежина—паужѣна, намѣсто крѡставица—крѡставѣца, намѣсто сѣботничав—сѡботнѣчав; —които случаи впрочемѣ могатѣ се тѣлкува и по аналогия на други думи съ подобно ударение.

II. Думи съ ѡтметнатѡ ударение. Тѣ сѣ всѣхитѣ думи, които въ изѡчнитѣ говори сѣ познати като думи съ подвижно ударение. Колѣто изѡчлѡчения има, тѣ сѣ все вслѣдствие на нѣкоя акцентна аналогия, която боравѣ тѣврѣ много у тѣя говори. ѡтметѣтъ става въ сѣжитѣ думи, въ които става и по изѡчнитѣ говори, само че въ щѣпско-струмишкия говорѣ не се възстановява вече старѡто ударение, ами ѡтметѣтъ става пѡстоянно ударение за всѣхитѣ форми за една и сѣща дума.

III. Има най-сетне и третѣ група думи, въ която пѣкъ ударението е прѣметнатѡ въ сравнение съ ѡбщѡбѣлгарскѡто. Тѣ сѣ повече глаголи или глаголѣни ѡбразѡвания (причастѣа и глаголѣни сѣществѣтелни). Ударението у тѣхѣ се не мѣсти (ако приемѣмѣ, че се мѣсти) напредѣ поради нѣкои кванти-

тетни или тайни причини, както въ източнитѣ говори, а просто и явно—за да се получатъ думи съ еднообразно ударение; значи тѣ сж следствие на акцентна аналогия. Такова ударение срѣщаме:

1) У глаголи на у в а м, изговорено по щипски у а м: ме-рѹам, уносѹам, обвѣрзѹам, поклатѹам и пр — по аналогия на царѹам, робѹам, купѹам и пр.

2) У страдателни причастия на е н, а н, а т (е т): умислѣн, издадѣн, натоварѣн, направѣн, пушчѣн, исписѣн, собиран, прокопсѣн, порачѣн, престогаѣн, фанѣт, поклонѣт (подарен, Щипѣ), неканѣт и пр.; тукъ аналогията е явна, щомъ знаемъ, че и въ другитѣ говори на изтокъ ще кажатъ: градѣн, гасѣн, спасѣн, оран, кован, махнѣт, заклѣт и пр.

3) У глаголни сжществителни, като: одѣн'е, гледѣн'е, продаван'е—значи наспоредъ: градѣне, копѣне, имѣне, махѣне. Имайки предъ видъ сега, че ударение махѣне, имѣне е по-старо отъ махѣне, имѣне, лесно разбираме, че щипското ударение въ подобни думи за право не е претметнато.

4) У сжществителни на ѣца, ѣна, които изброихме горе и каквито навѣрно ще има още.

|| Споредъ изложеното се вижда, че щипското ударение 451
стои най-близу до общобългарското, но съставя пакъ за себе си отдѣлна система, защото му липсува оная подвижност и неопредѣленостъ, отличителни признаци на общобългарското ударение. Тукъ подъ действие на аналогията ударението е сведено вече къмъ общи правила, които го правятъ наполовина опредѣлено. За да изтъкна още повече тази опредѣленостъ, нека прибавя, че у тия говори се забелѣзва явенъ стремежъ да сведатъ ударението върху последнитѣ две срички: всички отклонения отъ общобългарското ударение, всички акцентни аналогии произвеждатъ сѣ думи съ ударение върху дветѣ последни срички; изключение правятъ само императивнитѣ форми съ начално ударение, ала тѣ сж наследени отъ изтокъ, а не тука произлѣзли. По всичко ми се вижда, че тия говори съ ударението си отиватъ къмъ оная акцентна система, която владѣе кукушко-воденския говоръ, който говоръ почти прибралъ вече ударението на всичкитѣ думи върху последнитѣ две срички и произвелъ полуопредѣлено ударение втори стадий.

3. Говори съ ударение полуопредѣлено двусрично първо.

Това ударение, което за краткостъ ще нарече воденско, е свойствено на говоритѣ по Воденско, Мъгленъ, Гевгелий и Гюмедже; въ Кукушъ, Дойранъ, както и северо-западнитѣ солунски села владѣе, можемъ каза, сжщо ударе-

ние, ала съ нѣкои примѣси отъ говоритѣ съ подвижно ударение на изтокъ.

Материалъ за това ударение има доста както въ Министерския Сборникъ, тъй и у Шапкарева; само че и въ двата Сборника не е спазена хубаво фонетиката на воденския говоръ, която е твърде важна за акцентната система на тоя говоръ, както ще видимъ. Върху воденския говоръ имаме и особена студия отъ Мирчева, МСб. XVIII, 426—470, „Бѣлѣжки по воденско-кукушкия говоръ“, само, за жалость, г. Мирчевъ ни казва твърде малко за ударението на тоя говоръ. Нему като че се не вѣрва, че воденското ударение е въ такава степенъ двусрично, както твърдя въ МСб. VI, 25, || понеже казва, че изключенията били много повече, отколкото ги приемамъ азъ. Азъ пъкъ, наопъки, сега следъ като четохъ неговата студия по воденския говоръ, станаха ми ясни тѣзи изключения и сега даже ги не смѣтамъ за такива. Защото тѣзи изключения излизатъ съвсемъ правилни, имайки предъ видъ воденскиятъ изговоръ: всички дактилни ударения въ воденския говоръ сж за право хорейни, защото сръдната сричка не се изговаря съ пълна гласна! Примѣри по-долу.

Воденското ударение представя втори стадий отъ щипското или трети стадий отъ общобългарското. То може еднакво да се извежда и отъ едното и отъ другото: всички акцентни аналогии, било у сжществителни, било у глаголи и причастия, които отличаватъ щипското ударение отъ общобългарското, сж свойствени и на воденското ударение; а пъкъ всички думи съ предпадно или задно ударение, които не сж засегнати отъ тия аналогии, се посръщатъ съ общобългарски. Специално воденска свойщина представятъ само случаитѣ, дето щипски дактили ставатъ на хорей, а пъкъ за тия случаи може еднакво да се излиза и отъ общобългарски, понеже и тамъ сж такива.

Воденското ударение тъй сжщо е неподвижно, както и щипското: всѣкоя дума пази своето заглавно ударение, безъ да мѣнява споредъ морфологичната си мѣнитба (по число, падежъ и лице); затова ударението у думитѣ е нагледно тъй, че както да се мѣнява думата по форма, ударението ѝ да не отива по-назадъ отъ предпоследния слогъ. Думи съ дактилно ударение има много малко.

И въ воденското ударение, както и въ щипското е प्रकारнъ акцентенъ отметъ у всички думи съ подвижно ударение, т. е. у едносложнитѣ сжществителни и прилагателни, у двусложнитѣ сжщ. женски и сръденъ родъ; ударението у глаголитѣ е пакъ сжщо, само съ други (редуциранъ) изговоръ; освенъ това въ повел. наклонение не е начално, а коренно, т. е. не пада върху предлога, както въ Щипско-Струмишко, а върху коренната сричка

— доколкото се не противи на общия принципъ и на фонетиката въ тоя говоръ. Нека разгледаме най-напредъ ударението у склонителнитѣ думи.

|| Двусложни и многосложни съществителни и прилагателни 453
съ ударение на последния слогъ по щипски и общо-български
запазватъ ударението си въ воденския говоръ: паўн, сокѡл,
тъпѡн, пелин, патлаѡн, езѡк, мехѡр, фидѡн, брадѡт, сакѡт,
сарѡй, ширѡк, висѡк, дибѡл, илѡн, зелѡн, голѡм, чувѡк, живѡт,
маймѡн, харѡм, монастѡр, тимѡн, Ивѡн, Стѡн, сѡрумах, за-
гѡр, бирбѡр, другѡр, златѡр, уфчѡр, кузѡр, свѡнѡр, патрѡк,
граматѡк, тувѡр, кужѡх, пишѡк, мустѡк, ѡнѡк, турлѡк, мигдѡн,
кувѡч, купѡч, лувѡч, вампѡр, урмѡн, уртѡк, амѡр, килѡр, па-
рамѡн, кумѡт, гирдѡн, кафѡс, кунѡк, благусѡв, кураѡб, сеймѡн,
ибришѡм, шегѡрт, аршѡн, Доѡчин, Пирѡн, рѡкав, аргѡт, строй-
нѡк, пампѡр, братучѡд.

Еднакво ударение съ щипското иматъ и всички причастия, които и по воденски се образуватъ по сѣщи начинъ, както и въ щипски: наближѣл, послушѣл, излизѣл, удѣл, фатѣл, плитѣн, будѣн, глѣдѣн, сѣѣн, купувѣн, викнѣт, дигнѣт, стигнѣт, трѣгнѣт.

Отъ думитѣ съ второсрично ударение въ общобългарски и щипски се посрѣщатъ само ония съ воденското ударение, които свършатъ на гласна, т. е. имена съществителни отъ женски и срѣденъ родъ: тимница, царица, кушѹл'а, вириги, пунѹда, нивѣста, пулуvinа, пугача, гудина, ливада, кукѹшка, тупѹла, нивѹл'а, (о)пашка, килиа, пупадия, вражарка, баснарка, вуивѹда, пустѣла, калинка, кралица, пипирѹга, тиминѹшка, пудлѹшка, кутил'а, мутика, дивѹѹка, свитица, питачка, градина, лисйца, нидѣл'а, мастагарка, икѹна, лудvина, пулата, кирмида, пипилашка, вудиница, кѣпйни, чѣрница, увѹѹки, итѣрва, куприва, бунѣла, владика, наука, пупара, кадѣна, кукѹна, гъркина, вичѣра, фуртуна, душица, ливада, парички, накувална, систричка, самувила, панѹкла, курѹба, самовилски; рудилу, сулйлу, сѣдилу, углидалу, жилѣзу, ѹнаству, парталче, уфчарче, сираче, дѣрвиче, вустанче, прегаче, куриту, гувѣду, купйту, бунйшче, угнийшче.

Сжществителни и прилагателни отъ мъжки родъ, парокситони въ Щипско-Струмишко или общобългарски, се третираатъ двояко въ водения говоръ: ония отъ тѣхъ, които при образуване вокални форми (ж. и ср. родъ и множ. число) си оставатъ пакъ съ толкова слога, т. е. които въ суфиксия ||си слогъ иматъ *ъ* или *ь*, задържатъ старото си уда- 454 рение: (о)пѣнукъ — пѣнци, дубѣнукъ — дубѣци, лѣкътъ — лѣхти, нѣкътъ — нѣхти, вѣтѣкъ — вѣтка, ѣгъръ — ѣтра, мѣндъръ — мѣндру, тѣплъ — тѣплу, мѣкъръ — мѣкра, ѡстеръ — ѡстри, крѣтукъ — крѣтка, тѣнукъ — тѣнка, старѣцъ — старѣци, глѣдинъ — глѣдна, жѣдинъ, прѣзинъ, лѣтинъ, имѣтинъ. Па тѣй сжщо и: тѣрчинъ — тѣрци,

сърбин — сърби и пр. Ония пъкъ, които съ вокалнитѣ си форми получаватъ единъ слогъ повече, сж въ воденския говоръ съ праметнато ударение, и тогава по воденски имаме нѣ гърван а гаврѣн, нѣ гълѣб а гълѣб, нѣ шарѣн а шарѣн, нѣ сребрѣн а сребрѣн, нѣ лѣшник а лѣшник; тѣй сжщо: корѣн, йодѣр (вм. ѡдѣр, види се е-то въ суфикса не изпада въ мн. ч.), Богдѣн, Стамбѣл, Филип, месѣц, пуѣс, баѣр, ичмѣн (ечемикъ), вичѣр (пуд вичѣри), бисѣр, извѣр, (ако излизаме отъ извор), убѣв, ангѣли, утклѣч, утвѣр, пукрѣв, еничѣр; тука спадатъ и всичкитѣ причастия съ праметнато ударение, като: наидѣн, дигнѣт, флизѣл и пр. Изключения ще има твърде малко, и то ще бждатъ повече думи, които нѣматъ множествено число, като: пѣпѣл, лѣубуф, кадиш (кадѣж), гѡспод — по воденски съ вокаленъ изгласъ: гѡспу!

Всички склонитбени думи съ ударение на трети или четвърти слогъ отъ края, иматъ предзадно ударение въ воденския говоръ: рабѣта, събѣта, баница, матица, пазѣва, пенчѣра, заѣчко, камѣн, футриѣна, истиѣна, читѣра, облѣчно, дървѣну (масло), иадѣне, лѣутѣне, бигѣне, стумниѣчка, муриѡфски, брадавиѣца, типавиѣца, радѡсин, иабѣлка, деспѣта, силѣнче, ипархѣя, майчиѣчка, машчѣа, фъртѣма, грубишѣца, момчиѣна, ластовиѣца, каменѣца, ноговиѣца (Киреч.), пѣтишѣца, за прикажишѣче, сирѣне, свирѣне, типѣне, силѣни, бугѣри, пусистриѣма, царшѣѣна, стулниѣна, пладниѣна, пулатиѣчка, граѣо Будѣма, удзгурниѣна, малѣчко, пѣѣне, Стамбѣла, перниѣца, ирибиѣца, дивоѣѣни двори, Димитриѣва майѣка, Еленѣѣще, гуспудинѣва, сараѣѣфѣка, Солунѣнче, галѣнѣко, Едрѣне, кучѣско; тука спадатъ и формитѣ за мн. ч. отъ еднослложни сжщ. м. родъ, които, както видѣхме, въ щипския говоръ сж дактили: царѣви, клѣучѣви, праѣви, димѣви, сватѣви, пѣрчѣви, грубѣви, синѣви, миѣви (мѣхове), либѣви (хлѣбове), мракѣви, лафѣви, нужѣви, вулѣви и пр. Сжщо тѣй сж премѣстили ударението си и дактилнитѣ числителни, като: ||двадѣсе, тридѣсе, педѣсе, дивидѣсе, четѣри; тѣй сжщо и у 455 сложни думи като: кълви-ѡчи, Свита-гѡра, добѣрден, Стратинѣѣа (Киреч.). Като се вземе предъ видъ, че пъкъ окситони като: убавѣѣна, младѣѣна, страмѣѣта (Киреч.), гулемѣѣна, пастѣѣрма, меѣѣна, планѣѣна, пилѣѣна, лѣутѣѣна, чуздѣѣнци (Киреч.), правѣѣна, кривѣѣна и пр. сж отметили ударението си върху предпоследния слогъ, можемъ твърде хубаво да схванемъ общото правило на воденското ударение — поне за склонитбенитѣ думи; то гласи тѣй: всички думи споредъ воденското ударение сж или окситони, или парокситони споредъ това, да ли изглашатъ на съгласна или гласна.

У глаголитѣ ударението е малко инакво. За право речено и тамъ е прокарано сжщото двусрично ударение, ала за да се разбератъ нѣкои привидни изключения, трѣбва да имаме предъ видъ фонетиката на воденския говоръ, която ще ни помогне да схванемъ и тука главния принципъ на воден-

ското ударение. Преди всичко нека видимъ, кои глаголни форми отиватъ въ съгласие съ общия акцентенъ принципъ и кои се отклоняватъ — поне привидно. Както сж записани глаголнитѣ форми въ повечето материали отъ Воденско, отклоняватъ се отъ общото акцентно правило: първо и второ лице сег. вр. мн. число: плѣтиме, плѣтите и подиръ това всички лица и числа отъ минало несвършено вр. (освенъ първо лице): плѣтише, плѣтихме, плѣтихте, плѣтиха; инакъ всичкитѣ други глаголни форми акцентуватъ точно споредъ поставеното правило: плѣтѣм, плѣтиш, плѣте, плѣтѣтъ; аористъ: плетѣх, плетѣ, плетѣхме, плетѣхте, плетѣа; викнах, викна, викнахме, викнахте, викнаха; императивъ: плѣти, плетѣйте! викай, викайте. Следователно горнитѣ отклонения биха били единствени изключения отъ общия акцентенъ законъ за воденското ударение, изключения, които бихме могли да схващаме като остатъци отъ старото (общобългарско) ударение, употребително едно време въ Воденско. И тѣзи изключения не биха били въ сила да нарушатъ общия законъ на воденското ударение. Ала ако се повземъ въ изговора на тѣзи глаголни форми, лесно ще се увѣримъ, че и тукъ акцентниятъ принципъ си е запазенъ; защото форми като плѣтиме, плѣтите не се изговарятъ напълно като тросложни думи, а като двусложни, понеже срѣдната гласна се скратява въ изговора до толкова, че се обръща на ⁴⁵⁶к: плѣт'ме, плѣт'те — или както ги бележи Мирчевъ МСб. XVIII, 463: плѣт'ме, плѣт'те; срв. и бележката отъ Матова, МСб. III, 222, подъ една воденска приказка, дето се навеждатъ доста примѣри за подобно съкращение: дѣтъу, вратѣте, градинѣте, чинѣте = чините. По сѣщи начинъ биха се тълкували и 2 и 3. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. отъ имперфекта: плѣт'те, или плѣт'те, плѣт'а или плѣт'а — макаръ у Мирчева да нѣма бележка за това. Тогава единствени изключения биха били само 1. 2. лице мн. число: плѣтихме, плѣтихте, за чийто изговоръ не намирамъ никакви указания ни по материалитѣ, нито у Мирчева. Като изключения отъ общото акцентно правило на воденския говоръ биха могли да се смѣтатъ и деепричастията, които срѣщамъ постоянно съ ударение върху четвъртия слогъ отъ края: бидѣшчимица, одѣшчимица, играшчимица; тукъ, види се, онова крайното ица или мица е отпосле прибавено къмъ по-напрежното просто причастие: бидѣшчи, одѣшчи или бидѣшчим, одѣшчим — оттамъ това привидно изключение отъ общото акцентно правило. — Инакъ, както видѣхме, правилото е твърде хубаво спазено.

4. Говори съ ударение полуопредѣлено двусрично второ.

Това ударение, което за краткостъ ще нареча тиквешко, е свойствено на говоритѣ по Тиквешъ и Мориово, две области въ централна Македония, въ които

владѣе почти еднакъвъ говоръ и то западно-централенъ говоръ.

Главната отлика на тиквешкото ударение състои въ това, че то заема само две опредѣлени срички въ думата, именно предпоследна, или третя отъ края, ала никога не пада върху последната сричка.

Преди всичко нѣколко думи за самото наречие.

Материалъ за тиквешкото ударение и наречие си събрахъ повече самъ, разпитвайки селяни отъ села Клисуре, Ватоша и Мързень-Ораовецъ — три села въ права линия между Велесъ и Струмица, съ които се опредѣля хубаво и обсегътъ на областъ Тиквешъ. Печатани материали отъ Тиквешко почти нѣма. Менъ сж познати само нѣколко кратки пѣсенчици въ сборника на Шапкарова, именно кн. I, 138—140 — петъ „брачни“ пѣсни отъ с. Ватешъ (Ватоша?), записалъ Д. Добровичъ презъ 1862. год. и кн. VI, 460—462 — три „жальовни“ пѣсни отъ с. Чичово. Освенъ това въ МСб. VIII, 30—31, срѣщамъ още три лазарски пѣсни отъ с. Клисуре, записалъ А. Добревъ. Както еднитѣ, тѣй и другитѣ не сж точно записани, та и не ми помогнаха много ни за фонетиката, ни за ударението на тиквешкия говоръ.

По Мориовския говоръ има сравнително повече печатанъ материалъ, именно въ МСб. V, 26—27, XIII, 103—108 и XVI—XVII, 286—290, но понеже всичкитѣ тоя материалъ не е снабденъ съ ударения, то за целта ми послужи донѣкъде само тоя, що е въ МСб. V, именно деветъ кратки „водички“ пѣсни, записани отъ А. Яневъ. Много повече и подостовѣренъ материалъ има съобщенъ отъ А. П. Стоилова и то въ ПСл. XLVII, стр. 808—814 — пѣсни, пословици, гатанки, думи и мѣстни названия отъ с. Витолица (Мориовско) и въ Сборникъ за нар. умотв. отъ сжщия, кн. II, стр. 18—31 — петъ юнашки пѣсни отъ с. Кокре.

Тиквешко-мориовскиятъ говоръ е западно-централенъ к'-г'-говоръ, който по свойствата си стои помежду срѣдно-македонскитѣ и пеанечки говори. Отличителнитѣ белези на тоя говоръ, освенъ ударението, сж:

1) $\text{ч}_1\text{-жд}_1 = \text{шч-жш}$: пуща, гложѣе, кръшчен'е; $\text{ч}_2\text{-жд}_2 = \text{к'-г'}$ и шч-жш : плѣк'и, вѣг'и, свѣк'а, мйг'у, нѣк'е, кѣк'а, к'ерка; горешчина, нишчѣлки, нѣжѣа, срѣшчу, пешчѣра, овѣшче, плѣшка, мѣшне, нѣжен, нѣкогаш, нѣкогаш, напрѣжни.

2) $\text{ж} = \text{а}$: мака, рака, желѣди, капина, машко дете, уна-тре и пр. съ известнитѣ отклонения, свойствени и на други западно-централни говори: бѣбрек, гѣска, желѣдок, кѣсо, пѣпка, суд, гужва; освенъ това забѣлѣзахъ още и: фанѣло, ѣнѣло.

3) $\text{к} = \text{о}$, $\text{к} = \text{е}$ съ известнитѣ отклонения, свойствени и на други западно-централни говори: лажа, магла, танко, лажица, макна;

4) $\rho\text{ъ} = \text{рѣ}$, $\text{л}\text{ъ} = \text{ѣ}$: прѣстен, црѣвени, прегрѣнале, врѣвеле; набѣка, жѣтица, сѣзи, вѣна, вѣк;

|| 5) 1. л. ед. ч. у глаголитѣ винаги на *а*: пеа, прата, 458 макна;

6) 3. л. ед. ч. у глаголитѣ по II спр. има винаги *е* намѣсто *и*: моле, виде;

7) членъ *-от*: пѣот, вѣрот.

8) *на* *е* намѣсто *на* (*азѣ*); *и* намѣсто *ги*; *му* намѣсто *им*.

Тиквешко-мориовското ударение съставя преходъ между щипско-воденското и костурското; въ него има нѣщо отъ щипското и нѣщо отъ воденското, а пѣкъ специално негово свойство е да отбѣгва последната сричка и да прибира тонѣтъ върху дветѣ предпоследни срички.

Споредъ това ударение всички воденско-щипски или общобългарски окситони ставатъ парокситони: чѣвек, јунак, ракав, ѣрген, ѣрел, стѣпан, пѣзар, тѣлар (телалинѣ), бѣйрак, сѣндѣк, чѣис, пѣвун, стѣден, ѣбраз, сѣнѣир, шѣник, ѣбер, бѣздѣган, сѣрѣма; но щомъ думата нарастне, веднага се възстановява общобългарското ударение: чѣвѣци, јунаци, ракави, ѣргѣни, стѣпѣни, студѣни, јуначе, пѣвѣни, сѣнѣири, обрѣзи, сѣромѣси; разбира се и: рѣса, магла, сѣстра, вѣдро, уста, планѣна, срамѣта, пѣлѣни, меѣна, тамбѣра и пр.

Споредъ това свойство на тиквешкото ударение само по себе си се разбира, че всички общобългарски парокситони ще си останатъ пакъ такива: година, грамада, капѣна, рачица, голѣма, чѣфѣиче, базригѣни, шамѣа, ослѣпѣла, онемѣла, кралица, недѣла, горѣла, робѣнка, царица, кавѣрка, вдовѣца, кадѣна, самѣвила, собрѣле, сонѣла, фѣнале, богѣта, незнѣйна, свекрѣва, девѣйка, солѣна, рашѣто, заѣгѣа, ѣгѣумен, капѣа, клисѣра, темница, темничѣрче, бележитѣ, ракиа, црѣници, кукувици, зелѣна, висѣки, дивѣни, замрѣзне, кобилка, петнѣйсет, шеснѣйсет, белѣглаво, напрѣла, вретѣна, магарѣ, оранѣ, отидѣа, топѣли и пр.

Общобългарскитѣ пропарокситони се третиратъ двояко; едни си оставатъ пакъ такива, други ставатъ парокситони. Доколкото можахъ да схвана правилото, излиза, че ония само пропарокситони си оставатъ такива, които се тѣрпятъ и въ щипското ударение, докато всички ония, които сѣж преминали въ парокситони сѣж такива и въ тиквешкия говорѣ. Пропарокситони сѣж въ повечето случаи глаголни форми: кажеме, ||тѣрайте, фрѣлале, помѣнеме, вратѣме, излѣзѣме, ѣдеме, свѣрѣшимѣ, 459 стѣорѣте, станѣте, чѣнете, дѣржѣше, шѣеѣше, гѣнуло, фѣнуло; въ императивнитѣ форми редовно: ѣстави, набѣри, ѣзнесѣ, дѣнесѣ, замѣни и пр. Освенъ това третосрично ударение се срѣща и въ много прилагателни приѣтежѣателни, както и въ доста други думѣ: Маѣринѣ, пѣпова, гѣакова, Дѣунава,

Праово, сабота, свѣлена; лагънца, ѹбава, свѣтови, кѹмови, Лазара, фъртома, нѣкоа; а тѣй сѣщо и много мѣстни названия задържатъ третосричното си ударение: Сѣтница, Моклишча, Гургишче, Мѣтковец, Гѹмнишча, Гърбавец, Клопѣтица, Къртишча, Грѣнишча, Благѣвец, Долѣтковец, Мустакица, Катѹнишча, Задна-река, Света-Петка, Мѣлчишча, Лѣсковец, Стѣлови, Корѣлово, Никѣвалнишче, Кѣвачево, Камново, Бѹковец, Пѣщера — села и мѣстности въ Мориово (вж. А. Стоиловъ, За мориовския говоръ, ПСп. 47, 813). Забележително е, че мѣстнитѣ названия пазятъ старото си третосрично ударение даже и въ костурския говоръ, който е иначе строго парокситоненъ говоръ.

Другитѣ пропарокситони сѣ промѣнени въ парокситони кое пакъ подъ влияние на щипското, кое пѣкъ по сѣседство съ воденското ударение; затѣва имаме: скиѣта, опѣѣна, растурѣно, галѣна, мамѣна, зготфѣна, качѣна, зидѣна, дадѣа, облекѣа, заведѣа; пладѣйна, утрѣна, кладѣнче; пазѣа, Тодѣрчо, кралѣви, банѣви, ѣбѣка, ѣдѣца (вжѣца), здравѣца, шарѣни, четѣри, Солѣна-града, жалади, месѣци, побратѣма, девѣре (зв. п.), ѣсѣва, радѣсен, радѣсна, ефѣино, кисѣло, галаби, Будѣма, будѣмска, бивѣли, сватѣви, рабѣта, цигѣни, цигѣнка, лазѣрка, два обѣака; специалчо тиквешко-мориовски сѣ: носѣше, учѣше, одѣше, учѣа, които очаквахъ и въ воденското ударение, ала ги не намѣрихъ. Усамотени сѣ тѣй сѣщо и: рагѣаат, отѣпаат за 3 лѣв. мн. ч. сегашно време.

Има и думи съ ударение на четвѣртия слогъ отъ края въ тиквешкия говоръ, ала и тѣ не нарушаватъ акцентния принципъ въ тоя говоръ, пѣрво, защото сѣ тѣврде малко и второ, защото такива думи иматъ обикновено по две ударения, едно върху четвѣртия и друго върху предпоследния слогъ: мѣсечѣйна, крастѣвица, четвѣрица, чѣрбаѣии, бѣлогрѣтка, рѣбѣнѣйца, прѣгрѣнаѣла, пѣвунѣво, прѣговѣрил, кѣкурѣгу, рѣгозѣйна, 460 рѣменѣйа, дѣкадѣнче, бѣлезѣици, мѣйсторѣя, мѣтѣниѣца. Такива думи показватъ, че тиквешкото ударение предпочита предпоследния слогъ и азъ ги смѣтамъ пакъ за парокситони, които отпосле получаватъ за равновесие още по едно ударение — за да се запази общиятъ акцентенъ принципъ, защото съ тѣя две ударения думата се раздѣля на два хорѣя: мѣсе-чѣйна, бѣло-грѣтка, прѣго-вѣри и пр.

Казахъ по-горе, че въ тиквешко-мориовския говоръ нѣма окситонни думи. Нѣколко такива, що ги срѣщамъ у Шапкарова кн. VI, 138 — 141 (хабѣр, доѣгѣ, си земѣ, дульбѣр, каѣѣф, низѣм, конѣкот, чабѣур) сѣ на-сѣгуръ погрѣшно записани, както и откъмъ друга страна въ тѣя материали мориовскиятъ говоръ не е вѣрно представѣнъ (срв. сѣѣнце намѣсто сѣѣнце, жѣлѣто, жѣлѣто, на пѣлѣни намѣсто жѣѣто, на пѣѣни и пр.). Само въ нѣкои случаи, когато следъ думата стои нѣѣкоя енклитика,

(*ми, ти, си, му, го, се*), може ударението да бжде привлѣчено върху последния слогъ на главната дума: наружѣй-се! заколѣ-си, вратѣ-се, не шетѣй-се, не прави-ми; даже и: прѣщайтѣ-а! Свиретѣ-си! одетѣ-си! Споредъ примѣритѣ, що срещнахъ, излиза, че такава акцентно мѣстене става само въ заповѣдни форми, а може би и клетви, като: натемѣ го, натемѣ-на! Случайтѣ у Шапкарова (VI, 139, 460): чешмѣта, под крушѣта, над главѣта, старѣта майка и МСб. V, 27: синовѣте, вършкѣте — ми се виждатъ съмнителни: но и да биха били достовѣрни, биха потвърдили онова, що казахме още горе, че тиквешко-мориовското ударение предпочита предпоследния слогъ у думата, защото въ такива случаи и членната сричка би се броила.

Като общо заключение по тиквешко-мориовското ударение ще кажемъ, че въ него нѣма онази акцентна стабилностъ, която отличава щипското и воденското ударение, ала нѣма и оная подвижностъ, известна въ общобългарското ударение, а има една друга акцентна подвижностъ, която кара ударението сѣ къмъ предпоследната сричка: чѣвек — чѣвѣци, студѣн — студѣни, образ — образи, баба — бабичка и пр. и която подвижностъ го приближава твърде много къмъ костурското второсрично ударение.

|| 5. Говори съ ударение опредѣлено второсрично.

461

Задъ говоритѣ съ воденско и тиквешко-мориовско ударение, отивайки на западъ, следватъ говори съ опредѣлено второсрично ударение, именно говоритѣ по Кайларско, Леринско, Костурско, Корчанско и Долна-Прѣспа. Тия говори заематъ най-южния дѣлъ на Македония и граничатъ на западъ съ албански, а на югъ — съ грѣцки елементъ.

По граматичнитѣ си свойства тия говори сж доста еднородни помежду си, ала пакъ имайки предъ видъ нѣкои говорни особености, бихме ги раздѣлили на две половини: източна, която обѣма говоритѣ по Костурско, Корчанско и Леринско и западна, която обхваща Костурско, Корчанско и Долна-Прѣспа. Както източнитѣ тѣй и западнитѣ говори отъ тая област падатъ извънъ крѣга на централнитѣ говори, ала иматъ инакъ ясна фонетика, а по замѣната на *tj* и *dj* принадлежатъ къмъ общобългарското *щ-жд*-наречие. Освенъ това като общо свойство у тѣхъ споменувамъ и замѣната на *ж* съ *ѣ* и *ѣн* въ коренни срички и съ *а* въ крайни срички, *ѣ* съ *о* и *ѣ* съ *е*, както и еднаквата замѣна за старобългарскитѣ ставки *рѣ-лѣ* = *ѣр-ѣл* и еднаква членна форма за мъжки родъ — *о*.

Покрай тия прилики въ реченитѣ две половини говори съ парокситонно ударение намираме следнитѣ фонетични и морфологични отлики:

1) Въ западнитѣ отъ тѣхъ покрай обикновенитѣ изговори за носовкитѣ ж и ѡ (като ѡ, а и е) се срѣща начесто и старъ изговоръ като ѡи и еи, какъвто въ източнитѣ се явява само рѣдко-рѣдко;

2) ѡи-жа въ западнитѣ (Костурско, Долна-Прѣспа и Корчанско) се изговарятъ като *ѡи-ѡѡ*, докато въ източнитѣ (Леринско и Кайларско) гласятъ като *ѡи-ѡѡ*;

3) 1 л. ед. сег. отъ глаголитѣ по I и II спр. изглася въ западната половина на а, а въ източната на ам или ѡм.

4) Въ 3 л. мн. ч. сег. вр. на западъ нѣма т, а на изтокъ си го има.

5) 3 л. мн. ч. отъ аор. гласи въ западнитѣ говори отъ тази областъ на е (оидѣе, казѣе, носѣе), а въ източнитѣ на а (оидѡа, казѡа, носѡа).

|| Изобщо казано западната половина отъ тая областъ е 462 именно, която още спазва у себе си оня говоръ, що наричаме костурски, докато източната е повлияна кое отъ воденскитѣ, кое отъ битолскитѣ говори. И ударението е на западъ запазено въ всичката си правилностъ, докато на изтокъ е прошарено съ акцентни свойства отъ воденскитѣ и мориовски говори.

Материали за това ударение (ако не броимъ отдѣлнитѣ думи, съобщавани тукъ-тамъ зарадъ назалния имъ изговоръ) има най-много въ МСб.¹⁾ у Шапкарова²⁾ и Сол. Кн.³⁾ Освенъ

¹⁾ Въ МСб. сж съобщили материали по Костурско-леринския говоръ четирма души: К. Шапкаръ, МСб. I, 64—66, една пѣсень отъ с. Дѣмбени (Костурско), хубаво записана и снабдена съ бележки; но приказкитѣ въ МСб. II 201 и 215—17, доставени отъ сжщия, не сж вѣрно записани. Подоставѣрни сж материалитѣ на Гелева, провѣрени, види се, отъ Д. Матова, МСб. IV, 7—17—тридесетъ и три дребни пѣсни, паралели къмъ подобни у Шапкаръ и МСб. VIII, 249—259, нѣколко гатанки, размѣсени съ такива отъ Велесъ и Ресенъ. Най-много материали и то приказки, ала, за жалость, нѣ тъкмо отъ Костурско, има съобщени отъ Н. Настевъ, МСб. III, 153—5, 183 5; IV, 141—143, V, 142—7; VI, 164—173, 185—187; VIII, 159—164, 203—206; но тия приказки иматъ изгледъ на преправени, аи ударението у тѣхъ не е последователно. Много пѣсни (31) съобщава и Хр. Секуловъ, МСб. XVI—XVII, 63—71, ала и тѣ отъ Кайларско. Една леринска пѣсень (отъ с. Екши-Су или Върбени) има затурена между битолскитѣ МСб. II, 112—113.

²⁾ У Шапкаръ има на двадесетина мѣста пѣсни отъ Костурско и Леринско, прѣснати по цѣлия му сборникъ: I кн. 91—101, 140—144; III—IV кн. 71—72, 143, 308—9, 340—4; V—VI кн. 30, 53—56, 58, 146—151, 168—169, 177—8, 194, 201—2, 216, 286—7, 410—15, 425—7, 444. Въ голѣма часть отъ тия пѣсни не е спазенъ добре костурско-леринскитѣ говоръ.

³⁾ Хубави материали отъ Костурско има въ Солунски книжици I 30—36 (две пѣсни), II, 49—58 (една приказка и пѣсень), X—XII, 210—211

това нѣщо съобщи и Новаковичъ въ статията си Beiträge zur Erforschung der macedonischen Dialekte, Arch. XV, 41—46 (нѣколко думи и стихове отъ с. Куманичево — Костурско).

Свойствата на костурското ударение личатъ тѣй явно, щото стига само да послушашъ костурець, или да прочетешъ една приказка отъ Костурско, снабдена съ ударения, за да се увѣришъ, че въ костурския говоръ владѣе неизмѣнно акцентно правило, споредъ което ударението стои винаги върху предпоследния слогъ на всѣкоя дума: бабичка, борина, сучеше, чешлаше, лееше, знаело, чешлае (чешлаха), се науче, месечина, кондѹри, зборваше, секѹа, неженето, галено, 463 пѣтйшча, четйри, затворени, гробйшча, пазѹва, имаше, имате, фъргате, сетйна, лазарка, теглеше, пенчѹри, дрънгѹви, мъртѹевци, панаир, съмѹбѹта, зентѹви, пендеси, четрйма, дваесе, триесе, горешчина, облачно, пѣтйници; тем'ан, Ристос, г'ердан, три месеци, кл'учѹви, вангел'е, отворени, испенано, нафѹра, подадена, за есена, Митровден, пушваше, покланѣтје, ерембйца, езѣро, копринѣни, вееше, бегаше, караше, смееше, мѣглеше, здиваше, пофал'ѹва, надвикнѹва, Солѹна, Костѹра, надигрѹва, надфърлѹва, зевѹине, посестрйма, перница, убѹва мѹма, гърмѣви, тѣтнѣви, тѣмпѹни, Іанкѹла, Інкулица, клѹди, пелѣни, негѹви, синѹви, печено, точено, стрѣбрена, кацнѹла, царѹви, прик'осѹна, китѣна, служѣна, плакѹно, кѣпѹно, месѣни, паднѹто, повенѹто, триндафйла, кладѣнци, ѹбѣлки, шарѣно, борйна, планйна, темйна, улица, девѣри, сребрѣни, пѣрстѣни, кѣрвѹви, малечково, кисѣла, сирѣйне, орайне, гладѹйне, гредѣйне, дванадесе, тринадесе (Шапк. VI, 410), Пейѹвица, Груйѹвица, невестински, таткѹви, сборѹви, Іанйни, момйни, Пейѹви, вѣрѹви, ѹзѹви и пр. Изключения правятъ само две глаголни форми — 1. и 2. л. мн. ч. сег. време, които срещнахъ повече съ третосрично ударение: стѹниме, фѹтиме, стѹрите, дѹдите, ѹмате и пр. види се, за разлика отъ аористъ и имперфектъ, които иматъ неизмѣнно предзадно ударение: имѹ'ме, имѹ'те и пр. Но пакъ срещнахъ и презентни форми съ предзадно ударение; сакѹме МСб. VI, 15, целивѹме, наметфѹме, копѹаме, зевѹаме (Шапк. I, 90—119), ала въ стихотворна, а не прозаична речъ, тѣй че правилното ударение ще е третосрично. Разбира се, че съ тия си малко изключения костурското ударение си остава правилно второсрично ударение, много по-правилно прокарано, отколкото всѣкое друго ударение по българскитѣ говори: безъ да се гледа голѣмината или формата на думитѣ ударението си търси наложително предпоследната сричка и тамъ остава, докато не нарасте или намалѣе думата, за да се дигне назадъ

(една пѣсень) — всички записани добре и снабдени съ бележки отъ Д. Матова, само че дългата приказка отъ с. Бобища (кн. II), види се по типографски мжнотии, не е забелѣзана до края съ ударения. Една кратка пѣсенница по костурски говоръ съобщава и Дриновъ БрПсп. X—XII, 162.

или напредъ, сиречь да си намѣри пакъ опредѣленото мѣсто: мома, момичка, момичѣнце; Лазар, Лазара, Лазарѣца; шаренило, шарѣно, шарен.

При разглеждане костурското ударение може да бжде въпросъ само, доколко влияятъ разнитѣ енклитики върху положението му — на първо мѣсто, какъ влияе членната форма. 464
Основавайки се върху материалитѣ, намирамъ, че само членната форма за мъжки родъ има по-изразително влияние върху акцентното мѣсто, докато другитѣ членни форми, както и другитѣ енклитики изобщо, иматъ факултативно влияние и то само въ стихотворна речъ. Тѣй освенъ случаи като: зетотѣму, царотѣму, полпотѣму, обикновени сж и: босилѣко, азнатѣро, дукѣно, свекѣро, патерѣко (женски нанизъ), везѣро, байрактѣро, цървѣниѣ, зелѣниѣ, собѣро, зелниѣко, аргавѣно, стежѣро, ветѣро, сокаѣко, поѣса, заѣко, одѣро. Въ пѣсни срещнахъ: раѣте, момѣта, вратѣта, койниѣте, грѣдѣте, плещѣте, полѣте; даже и: малѣта, лепѣта, но въ проза се предпочита третосрично ударение въ такива случаи; вж. и бележката отъ Матова, МСб. VI, 11.

Освенъ въ реченитѣ горе мѣстности костурско ударение и костурски говоръ намираме още въ дветѣ главни колонии отъ Костурско — въ Брацигово, за която се знаеше отодавна, и въ Айдемиръ (Силистренско), за която съобщи Милетичъ (ПСп. XLI, 622 „Арнаутитѣ“ въ Силистренско и следи отъ носовки въ тѣхния езикъ). Тия костурски колонии ни даватъ хубави дохватки да сждимъ за старината на костурското ударение, или пъкъ за старината на костурскитѣ колонии по източна България. Защото, макаръ и тѣй далекъ отъ родното си мѣсто, както брациговскитѣ, тѣй айдемирскитѣ костурци сж завардили още доста читаво старото си ударение и наречие: брациговскиятъ „арнаутски“ говоръ си е цѣлъ костурски говоръ съ ударението му, формитѣ и звуковетѣ му (вж. Мсб. IV, 161 — 162; VII, 51 — 63; XI, 181 — 185), а пъкъ айдемирскиятъ е редуциралъ само високитѣ гласни подъ влияние на източно-българскитѣ говори, но ударението и тукъ си е спазено хубаво, сждейки по материалитѣ у Милетича (ПСп. XLI, 633 — 6), макаръ и доста непоследователно записани отъ айдемирския учител Н. Атанасовъ. Сега основавайки се върху факта, че въ айдемирския костурски говоръ ударението въ имперфектъ е още третосрично (както въ воденския говоръ): плѣтеше, плѣтехме, плѣтехте, плѣтеха, докато въ брациговския говоръ у сжщата форма е второсрично (плетѣше, плетѣхме, плетѣхте, плетѣха; давѣше, давѣхме, давѣхте, давѣха), както въ днешния костурски говоръ, заключаваме, че костурското ударение си е
|| получило напълно днешния видъ следъ изселбата на айде- 465
мирци и преди изселбата на брациговци. А понеже знаемъ, че брациговскитѣ костурци сж изселени отъ старото си мѣсто
преди 160 години, то можемъ решително да твърдимъ, че костурското ударение си е било такова, каквото и днесъ,

още преди 160 или 200 години. Затова право е, що твърди, Милетичъ, че костурската колония въ Айдемиръ е по-стара отъ брациговската, но да се туря въ „първия вѣкъ на турското завоевание“, значи въ XV вѣкъ (Псп. XLI 628), нѣма достатъчно основание. Времето между дветѣ изселби не ще е тъй голѣмо, защото инакъ говоритѣ, нѣмаше да си приличатъ толкова. За старината на костурското ударение нека се има предъ видъ и ударението въ солунскитѣ села (Сухо, Висока, Зарово, Негованъ и пр.), известни съ назалния си изговоръ на старитѣ носовки. Въ тия села сега, които съ право може да смѣтаме за старо продължение отъ костурския говоръ, владѣе разносрично ударение. Значи, когато е било още цѣлокупно, костурското наречие не е още имало опредѣлено ударение, както сега, а следъ като го разкъсватъ на две кукушко-воденскитѣ говори, въ западния му дѣлъ се развива днешното второсрично ударение, а въ източния му дѣлъ (около Солунъ) си остава старото разносрично ударение. Тия сжждения струватъ само, ако старината на костурската акцентна система не засѣга по-далечна епоха, ако костурци не сж си дошли на Балканския полуостровъ вече съ готово второсрично ударение! Вж. по-горе сравнението между български и полски, стр. 47.

6. Говори съ опредѣлено третосрично ударение.

Третосрично ударение владѣе въ югозападната частъ на българската говорна областъ, именно по цѣла сръдна и западна Македония, или по-близу опредѣлено въ областъта между Битоля, Прилепъ, Велесъ, Скопие, Тетово, Гостиваръ, Дебъръ, Струга, Охридъ и Ресенъ. Въ тази областъ владѣятъ нѣколко различни говори, ала ударението ги е тъй слѣло помежду имъ, че другитѣ имъ разлики се не забелѣзватъ толкова. Приемайки за главна отлика изговорътъ на старобългарската гласна ж различавамъ четири главни говора въ речената областъ:

- || 1) Охридски (заедно съ Ресенъ и Струга): ж=ъ; 466
- 2) Дебърски ж=о (но частъ отъ Дебърско има ъ за ж);
- 3) Прилепски (заедно съ Велесъ, Битоля, Кичево и Скопие): ж=а;
- 4) Тетовски: ж=у.

При това забелѣзвамъ още, че въ югозападнитѣ говори отъ тази областъ, именно по Ресенско, Охридско, Стружко и Дебърско замѣната за tj-dj е џ-жд, докато въ останалитѣ говори преобладава к'-г'.

Това ударение сега, което за краткостъ може да наречемъ прилепско-охридско, или още по-кратко — македонско, защото заема голѣма частъ отъ Македония въ по-тѣсна смисълъ, е строго опредѣлено: заема винаги третия слогъ отъ края, значи дръпнато е за още единъ слогъ на-

задъ, отколкото е костурското. И понеже двусложни и трисложни думи споредъ това ударение акцентуватъ началния слогъ — а такива думи сж твърде много — то македонското ударение се струва на първи погледъ като че е начално ударение—както чешкото. Но щомъ думата е четирисложна или петосложна, забелѣзва се веднага, че ударението не отива по-далекъ отъ третия слогъ (смѣтайки отъ края на думата). Енклитикитѣ (като членъ, кратки лични и възвратни мѣстоимения, помощни глаголи и пр.), кога стоятъ предъ или между главни думи въ изречението, се броятъ като частъ отъ тѣхъ и притеглятъ ударението къмъ себе си: свеѣърва му, манастирот, манастѣрите, чѣвекот, чѣвѣците, чѣвекѣтаго, чѣвекѣтому, кѣдестѣ-биле и пр.

Предлози, опредѣления, отрицание *не*, частици *по* и *най* съставятъ съ главната дума тѣй сжщо едно акцентно цѣло и получаватъ ударение като една дума: от-себе, преку-река, голѣм-призник, планинскѣ-чоек, оналкѣв-биол, не-тѣ-пушчам, по-шѣроки, най-голѣмо.

Сжщото акцентно правило струва изобщо и за цѣли фрази отъ по две, три или повече думи съ тѣсна синтактична връзка помежду имъ, тѣй че македонското наречие съ право може да се нарече фразеологично: зашчо-ке-си-ѣ-биеш глѣата, неми-ти-сѣ згоди работѣката, Ресенъ, ПСп. LXI—LXII, 888; кога - к'ѣ доѣдеш, што - бешѣ - чекал, што - ми - сѣ - фалиш, Струга, ||МСб. IX, 399—400; кой-к'е-му-гѣ-купит, зашчо-да-не-му-гѣ- 467 земит, Охридъ, МСб. XVIII, 544. Ала трѣбва веднага да забележа, че това фразеологично ударение не е навредъ еднакво разпространено; то е повече свойствено на югозападнитѣ говори (Охридъ, Струга, Ресенъ, Дебъръ), докато североизточнитѣ (Велесъ, Скопие) го не следватъ тѣй строго. Това ни дава право да смѣтаме именно югозападнитѣ говори за изходище или центъръ на туй ударение, разбира се, въ случай че отклонкитѣ въ североизточнитѣ македонски говори не сж нѣщо ново.

Третосричното ударение освенъ че е много ясно по своята опредѣленостъ, ами има и твърде много печатанъ материалъ по него, както въ Министерски сборникъ (най-много отъ Прилепъ, Охридъ, Велесъ и Дебъръ), тѣй и въ сборницитѣ на Шапкарова (повече отъ Охридъ) и на Илиева (отъ Дебъръ) — да не споменувамъ и по-малки сбирки като напр. пѣснитѣ на Н. Таховъ (Сборникъ отъ македонски български народни пѣсни, София, 1895), записвани въ Крушово, но отъ прилепчанка. Покрай това за третосричното ударение имаме и две хубави студии, една отъ Тр. Китанчевъ, За ударението въ Ресенския говоръ, ПСп. LXI—LXII, 857—915, и друга отъ Дримколовъ (Хр. Матовъ), Акцентовката на единъ обсегъ западно български говори, МСб. XI, 391—408.

Въ тия две студии се разглежда тъй на широко третосричното ударение, както ни едно друго наше областно ударение не е разгледано до сега. Ето защо нѣма и да се спирамъ тука да описвамъ свойствата на това любопитно ударение, а посочвамъ само реченитѣ две студии, писани при това отъ хора, на които реченото ударение си е природно. Ще се занимаемъ тукъ повече съ въпроса за връзката на това ударение съ общобългарското, ще се опитае да обяснимъ произходътъ на третосричното ударение. Но преди това ще дамъ кратка характеристика на велешкото ударение, което е пакъ третосрично, ала отстѣпя въ нѣкои точки отъ ударението въ другитѣ говори, а това не е доволно изтъкнато въ цитиранитѣ две студии.

|| Велешкото третосрично ударение отстѣпя отъ другитѣ 468 говори съ македонско ударение въ следнитѣ точки:

1) Всичкитѣ императивни форми иматъ по велешкия говоръ начално ударение (както въ Щипъ): ѣзвади, рѣскопчи, ѣстурите, ѣсперете, рѣзговори-се и пр. (МСб. VII, 452). Значи има случаи, дето ударението заминава третия слогъ отъ края, което по другитѣ говори съ третосрично ударение не е възможно.

2) Има наопаки случаи, дето ударението стои пѣкъ по къмъ края, т. е. върху предзадна или даже задна сричка: овѣа, овѣна, цел-дѣн, сто-дѣца, за еден чѣс, на стрѣт, одѣаі, търкавалѣс, търкавалѣста. Вж. Матовъ, МСб. VII, 477—479. Срв. тъй сжщо и: оддѣка, еден пѣт, унѣтре, тѣва мѣсто—отъ Скопско Ново-село, МСб. XI, 110. И въ Охридъ (както и въ Ресенъ и Струга) има подобни на видъ изключения: годинаѣва, зимѣава, утринаѣва, летѣво, лебѣ-ми, кръстѣ-ми, богѣ-ми, нате-мѣ-го, ала щомъ вземемъ предъ видъ, че тука дългата гласна може да се смѣта за двойна, лесно разбираме тѣзи изключения: зимѣ-ва има да се схваща като зимѣава. Сжщински изключения оставятъ тогава за Охридъ споредъ Шапкарова само одѣаі и потѣм (после). Покрай тѣхъ у Дримколова срѣщамъ още: колкѣ и олкѣ, онолкѣв, „за разлика, каже отъ наречията: кѣлку, тѣлку, ѣлку, ѣнолку“. МСб. IX, 393.

3) Фразеологичното ударение не е строго прокарано въ Велесъ: пѣзи бѣже, како-му гѣде, нѣ-сум се ѣвил, сѣдум-дѣши, цѣла-нѣк', врѣла вѣда, да-не-пѣдне, у пѣза, во пѣнеа, на-ѣсје, крѣтце-ѣди, да не се спрѣпнеш! за шеснаѣесе-лири, Бѣшино сѣло, нѣ те пѣшчам, нѣ ми се спѣе, кѣго нѣаіде и пр. Примѣритѣ сж отъ Матова (МСб. VII, Къмъ бѣлг. речникъ) и Дримколова (МСб. IX, 406). Срв. още: Вѣтрища кога се вѣнат, ако се згѣди нѣкоі бѣзу, трѣбе сѣм да си вѣка крѣтко: лѣк ѣдам, лѣк мѣрисам. Ив. Георговъ, Матер. за речникъ на велешкия говоръ, МСб. XX, 17.

4) Въ велешкия говоръ се забелѣзватъ дири отъ кван-

титетъ, или по-добре дири отъ нѣкогашно разносрично ударение въ тоя говоръ; думи като: баѣчка, трескалка (хлопка), велешанка се изговарятъ тѣй, че задъ ударената сричка се чува дълго а: баѣчка, трескалка, велешанка; може би тази дължина е остатъкъ отъ нѣкогашното ударение: баѣчка, трескалка, велешанка, а останала зарадъ затворената сричка въ подобни думи. 469

Разгледвайки третосричното ударение, съ цель да узнаемъ историчниятъ му произходъ, на първи погледъ ни се мѣрка въпросътъ, отде се е захванало то и съ коя отъ първитъ петъ акцентни системи стои въ органична връзка. Тоя въпросъ не е тѣй лесенъ, защото ни една отъ съседнитъ нему акцентни системи не може да се вземе като непосредствено сродна съ него. И наистина, на югъ отъ него по Долна-Прѣспа, Костуръ и Леринъ се простиратъ говори съ опредѣлено двусрично ударение, които едва ли биха могли да се смѣтатъ за подлога на третосричната акцентна система, както, наопаки, и прилепското ударение не би могло да се приеме за основа на костурското: тѣ сж две независими акцентни системи, които иматъ днесъ за днесъ само туй общо, че сж и дветъ опредѣлени, ала нищо ги друго не свързува и никой не би могълъ доказа, че едната произлиза отъ другата. Вървимъ нататкъ къмъ изтокъ; тамъ се допираме съ тиквешко-мориовски говори, въ които владѣе полуопредѣлена акцентна система съ тенденция къмъ второсрично ударение — значи, и тѣ не могатъ се смѣта за подлога на третосричното ударение; наопаки, бихъ рекълъ, че тиквешко-мориовскитъ говори като че сж били говори съ третосрично ударение, а го напуцатъ сега, за да приематъ второсрично. По-нагоре щипското ударение, което се допира съ него на североизтокъ, не би могло тѣй сжщо да се смѣта въ сегашния си видъ за подлога на прилепското, защото е постоянно ударение, а мене се струва по всичко, че прилепското ударение води началото си отъ едно много подвижно ударение, ударение каквото е владѣло едно време въ български и въ другитъ югоизточни славянски езици; само тѣй може се обясни тази фразеологична акцентовка, която сега ни очудва, но едно време е била обща на цѣлия български езикъ, та и на руски, сръбско-хърватски и на словенски.

Било би тѣй сжщо неоснователно да се предполага влияние отъ съседнитъ чужди езици: албански и гръцки. Албански езикъ, ако и да граничи непосредствено съ дебърски и охридско-стружки говори, обаче въ него владѣе 470 разносрично ударение, а пъкъ гръцкото ударение, ако и да прилича до нѣкъде на македонското, защото и то не прекрача третозадната сричка, но пъкъ гръцки езикъ не е непосредствено съседенъ тъкмо съ тия говори, въ които вла-

дѣе третосрично ударение: помежду стои костурско-леринскиятъ говоръ съ опредѣленото си второсрично ударение.

Ето защо мисля, че за основа на прилепско-охридското ударение не може и не трѣбва да се взима ни една отъ съседнитѣ нему акцентни системи, било наши, било чужди, а трѣбва да прескочимъ тоя пластъ говори съ разни опредѣлени и полуопредѣлени акцентовки и да посегнемъ къмъ общобългарското неопредѣлено подвижно ударение; то ще ни даде по-сигуренъ дѣхъватъ и по-ясни насоки за произхода на македонското третосрично ударение. Да прескочимъ, казвамъ, защото севернитѣ говори отъ Скопско нагоре, които му сж непосредствени съседи, не сж добре изучени откъмъ акцентна страна, за да можемъ води сравнение съ тѣхъ; истина, и въ тѣхъ владѣе неопредѣлено разносрично ударение, както въ северозападнитѣ български говори по Пиротско, Царибродско, Трънско и пр., ала дали нѣма нѣкои акцентни особености, които биха хвърлили свѣтлина върху произхода на прилепското ударение, не зная. Затова именно вземамъ посемъ-сега за изходище общобългарското неопредѣлено ударение въ разнитѣ му фази, каквито ги представихъ горе, предполагайки, разбира се, че въ говоритѣ съ третосрично ударение ще е владѣло едно време тъкмо такава акцентовка, каквато владѣе още сега въ повечето български говори, та е сѣ едно сега, дали сравнявамъ македонското ударение съ общобългарското, или го сравнявамъ съ ударение, сходно съ общобългарското, каквото би намѣрили въ нѣкои говори по Пчиня и Морава, или го сравнявамъ съ ударение, употребително въ Търново. Думата ми е, че прилепско-охридското ударение произлиза направо отъ едно разносрично, подвижно и неопредѣлено ударение, каквото си е владѣло и по тия мѣста, безъ да минува презъ нѣкоя отъ четиритѣхъ акцентни системи, ако и да сж свойствени и тѣ сѣ на македонски говори.

|| Две нѣща има да се докажатъ, кога се разгледва произ- 471
ходътъ на македонското третосрично ударение:

- 1) Какъ е произлѣзло третосричното ударение въ отдѣлни думи;
- 2) Какъ е произлѣзло третосричното ударение въ цѣли фрази.

Това се налага отъ самото свойство на македонското ударение, което е наистина два вида: лексикално или словно — що досѣга само отдѣлни думи, и фразеологично, що засѣга цѣли синтактични ставки или цѣли фрази. Затова ще трѣбва да се търси за него такова обяснение, което да струва и за двата случая.

Ако разгледаме само ударението въ отдѣлни думи, лесно може да му дойдемъ въ диритѣ; стига само да вземемъ предъ

видъ всички омети и акцентни аналогии, каквито се срѣщатъ по говоритѣ съ разносрично ударение, за да се увѣримъ, че сравнително малко думи въ третосричните македонски говори оставатъ, които не биха се посрѣщали по ударение съ нѣкой отъ говоритѣ съ разносрично ударение. Тѣй напр. двусложнитѣ сжществителни женски и срѣденъ родъ иматъ наполовина отметнато ударение вече въ централнитѣ *ц-жд*-говори, а въ мървашкитѣ говори по Сѣрско и Неврокопско всички тѣ сж съ отметнато ударение и само въ членната форма се възстановява въ нѣкои отъ тѣхъ старото крайно ударение; въ Шипъ и Струмица и това нѣма! Тогава нѣма защо да се чудимъ, че и въ Прилепъ се говори: во̀да, гла̀ва, бра̀да, сѐно, ђко, сѣ̀рце и пр.

Едносложнитѣ сжществителни мжжки родъ, които въ североизточнитѣ и южнитѣ говори мѣстятъ ударението си върху членната гласна, захващатъ да намаляватъ още отъ Шуменско, докато изчезнатъ съвършено въ Пиротско, дето ни едно такова сжществително не акцентува по старому, а сѣ коренната сричка; чудно ли е тогава, че и въ Охридъ ще кажатъ: гра̀дот, брѐгот, зѣ̀бот и пр., а не: градо̀т, брадо̀т, зѣбо̀т?

Множествено число у сжщитѣ сжществителни още въ централнитѣ говори по Разлогъ и Малешево отмѣта ударението си върху коренната сричка: гра̀дове, брѐгове, || сѣ̀нове, сто̀лове и пр.; чудно ли е тогава, че и въ Струга 472 владѣе тѣй сжщо коренно или начално ударение у реченитѣ сжществителни? За прилагателнитѣ (едносложни) и да не говоримъ, защото тѣ още въ Търновско и Шуменско се употрѣбаватъ съ отметнато ударение: мла̀да, мла̀до, скѣ̀па, ру̀са и пр.

Сжщо тѣй много други сжществителни отмѣтатъ крайното си ударение върху по-предни срички и го доближаватъ тѣй до македонското ударение; тѣй още въ горнитѣ говори: акцентува̀т вече покрай планѝна и пла̀нина, покрай пеще́ра и пѣ́щера, хубос̀ти и ху̀бости, пакос̀ти и па̀кости, младос̀ти и мла̀дости, работ̀а и ра̀бота, разговѣ̀р и ра̀зговор, догово̀р и до̀говор, копил̀е и ко̀пиле, лобод̀а и ло̀бода, пелен̀и и пѐлени, яребѣ̀ца и я̀ребица, препелѝца и прѣ̀пелица, правдѝна и пра̀вдина, обсе́чене и обсе́чане, преобра́жене и преобра́зяване, сел̀ане и се́л'ане, гражданѝе и гра̀ждане, плевне́не и плѐвнене, ловчанк̀а и ло̀вчанка, гражданк̀а и гра̀жданка и пр.

Ударението у глаголитѣ захваща тѣй сжщо да се отмѣта още въ самитѣ говори съ разносрично ударение; стига само да си спомнимъ примѣри като: да ђ̀тора, да за̀твора, да на̀бера, прѝбера, за̀бера, да ђ̀пера, ѣ̀спера за сегашно време и случаи като: ђ̀твори, за̀твори, на̀бери, ђ̀пери, на̀плети и пр. за повел. наклонение, за да се види, колко

много думи се набиратъ още горе съ третосрично ударение. Имперфектътъ и аористътъ сж тъй сжщо у повече глаголи съ третосрично ударение: мислеше, мислехме, ходохме, водихте, нодоха, паднахме, плетохме, продохме, пехоха и пр.

Ако вземемъ предъ видъ сега всички правилни и отменати, стари и нови пропарокситони въ самитѣ говори съ неопредѣлено ударение, ще се увѣримъ, че не оставатъ толкова много думи, които биха дължили третосричното си ударение на самата третосрична акцентна система. По моята смѣтка излиза, че отношението е 5:3, т. е. на осемъ многосложни думи въ говоритѣ съ третосрично ударение 5 сж си съ такова ударение още въ по-източни говори, а само $\frac{3}{8}$ сж станали пропарокситони отпосле; а често пжти се срѣщатъ и по-малко такива думи.

|| Въ следната пѣсень напр. отъ Струга (Милад. № 13), 473 означена точно по третосрично ударение у Дримколова (МСб. IX, 406), срѣщаме удивително малко думи, които не се съгласяватъ съ източно-българското ударение:

Стѡна ми змѣа л'ѣбила,
Л'ѣбила што го л'ѣбила
За дванѣсет години
Никоі и Стѡна нѣ-узна
Дури се сама казала:
Маіко-ле, мила маіко-ле,
Излези надвор да-видиш
Да-видиш чѣдо големо:
На синѣ-кук'и вѣдрина,
А на нашава облачно;
Стѡна ми змѣа л'ѣбила
За дванѣсет години;
Никоі ме, маіко, нѣ-узна,
Дури излезе маіка-ѣ,
Тука си Стѡна нѣ-наіде,

Малу шчо ми и дѡгледа
Мегу двѣ тѣмни ѡблака:
Шѡрен ѣ гаітан сѣнеше;
Пак Стѡна ми се пѡврати:
Маіко-ле, мила маіко-ле,
Ти сега да ме нѣ-чекаш,
Тук да ме чѣкаш, въ година
Со русѡ-момче пред-мене,
Со мѣшко-дете на-ръце.
Кога ми дѡіде в година
Со русѡ-момче пред-неа
Со мѣшко-дете на-ръце
Пѣрчето му се вѣеше
На ширѡките рамена.

Отъ 46 двусложни и многосложни думи въ тая пѣсень само 13 се отклоняватъ съ ударението си, докато всички други иматъ сжщо ударение и въ общобългарски. Да приемемъ даже и горното отношение 5 къмъ 3, пакъ бихме имали доволно основание да тълкуваме по-малката частъ думи ($\frac{3}{8}$) като акцентни аналогии наспоредъ другата $\frac{5}{8}$ частъ; но такова тълкуване, ако и доста близу до истината, не би лежало върху здрава основа, а би следвало само отъ факта, че македонското ударение събрало въ себе си акцентнитѣ отмети отъ всички български говори и ги увеличило още, тълкуване, което излиза отъ самия фактъ, що обясняваме, а не че го вадимъ отъ нѣкой по-основенъ принципъ. Такова тълкуване

би се приело най-сетне, ако прилепско-охридското ударение стоеше въ непосредно съседство съ общобългарското, ако го не отдѣляха отъ него редъ други акцентни системи, които стоятъ много по-близу до общобългарското ударение. Ето защо струва ми се много по-приемливо друго едно обяснение, което ще изложи надолу.

Произходътъ на македонското третосрично ударение турямъ въ зависимостъ отъ стария квантитетъ, който е владѣлъ сигурно и въ онзи говоръ, дето е настанало най-напредъ ||третосрично ударение, или по-добре привеждамъ го въ непо- 474
срѣдствени връзки съ онзи старъ отметъ, който има за първоначална причина единъ старославянски акцентенъ законъ: дълги гласни не търпятъ върху си ударение. За да се разбере по-добре това, що следва, нека напомня тука, че още въ стариягъ нашъ езикъ, както изобщо въ всичкитъ юго-източни славянски езици има два вида отметъ: едно-сложенъ и двусложенъ; едносложенъ, когато ударението се отмѣта само за единъ слогъ назадъ; едносложенъ отметъ имаме напимѣръ у думи: гла̀ва, бра̀да, мла̀до, по̀па, вра̀га и пр. намѣсто: гла̀ва, бра̀да, мла̀до, по̀па, вра̀га и пр.; двусложенъ отметъ имаме въ случаи като: пла̀нина, гра̀ждане, сѐл'ане, пѐштера, на̀-глава, на̀-ръки, од̀-ръки, на̀-краки и пр. Всъщностъ единиятъ и другиятъ отметъ е сѣ двусложенъ, а само кога нѣма трети слогъ, тогава скача само върху съседния, та се получава едносложенъ отметъ; но заправо споредъ основния принципъ на старославянското ударение всѣки отметъ трѣбва, щомъ има възможностъ, да е двусложенъ, защото сричката предъ ударението е била въ повече случаи дълга, та не приемала върху си ударение, а го е отмѣтала задъ себе си; сега, ако думата е била тросложна или многосложна, оставало си е пакъ у нея, но ако е била двусложна или едносложна, отмѣтало се е върху други думи, които сж стояли въ по-тѣсна синтактична връзка съ главната дума. Оттамъ примѣри като: немога да излѣза на̀-глава, иде ми од̀-ръки, завива се през̀-глава, станаха му на̀-краки, отивам ѹ град и пр., които водятъ началото си отъ много старо време, защото ги има и въ руски и въ сръбско-хърватски и въ словенски.¹⁾ Такъвъ именно двусложенъ от-

¹⁾ Винителнитъ падежи въ сръбски гла̀ву, бра̀ду и пр. смѣтамъ за стари отмети — наспротивъ именителнитъ форми гла̀ва, бра̀да; следователно, когато ставалъ този отметъ, ударението, търсейки кратка сричка, е прескачало върху предлога; но щомъ думата се изговаря безъ предлогъ, то се спира върху съседната сричка у сжщата дума и тогава се получава стара ударена дългаина; ето за туй имаме: гла̀ву, но на̀-гла̀ву. Въ руски, дето пълногласието позволява да се извърша пакъ двусложенъ отметъ, имаме го̀лову, бо̀роду. Принципътъ на двусложния отметъ се вижда хубаво и въ аористната форма за 2 и 3 лице у ония

||метъ е послужилъ за основа на прилепско-охридското ударение; въ начало този отметъ си го имало вече по принципъ, а говоритъ съ третосрично ударение му даватъ само по-силенъ тласъкъ, възвеждатъ го въ акцентенъ законъ, който от-после става тъй повелителенъ, че не само изравнява всичкитъ думи откъмъ акцентна страна, ами се налага и върху много други случаи, дето преди не е билъ прилаганъ. За да се усили този двусложенъ отметъ, помогнало е още и друго едно акцентно явление, чиито причини днесъ не сж ни добре известни, но което можемъ на сигуръ да предполагаме и въ говоритъ съ третосрично ударение, защото го намираме въ близки до тѣхъ говори (костурско-лерински и тиквешко-мориовски); то е онзи отклонъ на ударението отъ последната сричка, отклонъ, свойственъ и на други славянски езици (сръбски и полски), свойственъ тъй сжщо и на романски и германски езици. Сега дали този отклонъ се е появилъ самостоятелно въ говоритъ съ третосрично ударение, или е дошелъ по съседно влияние отъ оная дълга ивица говори на югоизтокъ по Костурско-Леринско и Тиквешко-Мориовско, мжно е да се каже; но когато завладява този отклонъ, стариятъ акценто-квантитетенъ законъ си е билъ още въ пълна сила: кратки ударени срички, а дълги гласни стоели непосредствено предъ или следъ ударени срички. Ето защо, когато въ македонското ударение завладява акцентенъ отклонъ, тонътъ не се предава отъ последната върху предпоследната сричка и тамъ да си остане, както напримѣръ въ костурски, тиквешко-мориовски и полски, а се отмѣта веднага за две срички — по силата пакъ на стария двусложенъ отметъ, който е могълъ вече да има доволно влияние, понеже е обхващалъ много случаи отъ фразеологични акцентни отмети.

И тъй приемаме, че две причини сж произвели прилепско-охридското ударение, две причини, които хубаво обясняватъ и двата вида ударение: лексикалното и фразеологичното. Понеже първата причина — двусложниятъ квантитетенъ отметъ — върви исторически преди акцентниятъ отклонъ, то ще трѣбва да приемемъ, че въ македонската третосрична акцентовка фразеологичниятъ отметъ — а съ него заедно и фразеологичното ударение — ще е вървѣло преди лексикалниятъ отметъ; съ други думи, преди да настане изговоръ: планина, градове, донеси, ископай — намѣсто: планина, градовѣ, донесѣ, ископѣй,

глаголи, дето речената форма се слива съ 3 л. ед. ч. сег. време (следъ като изчезва крайното *m*): *трѣсе*, *трѣсе*, — наспротивъ *трѣсох*, *трѣсосмо*, *трѣсосе*, *трѣсоше*; *шомъ* дойде отпредъ предлогъ, ударението се прехвърля върху него: *и́стрѣсе*; тъй сжщо: *ра́сте*—*по́расте*, *вѣде*—*прѣвѣде*, *хва́ли* — *по́хва́ли* *жу́ри* — *по́жури*, *пра́вда* — *по́правда* и пр.

имало е вече твърде много примѣри като; нѣ-глава, пѣ-врага, двѣ-гроша, пѣт-пари, голѣ-глава, белѣ-гърло и пр. Затова, ако искаме и ний да вървимъ въ изследването си по сѣщия редъ, трѣбва да разгледаме по-напредъ фразеологичното македонско ударение. Тоя редъ ни се налага още и затова, защото фразеологичното ударение въ македонскитѣ говори, колкото чудно и да ни се вижда, стои по-близу до старото българско ударение, отколкото словното; то е обгърнато, истина, съ много отпослешни аналогии, но пакъ и въ това му положение наижда въ диритѣ на старото общобългарско ударение, което с служело за основа на третосричната акцентовка. Тѣй напр. срещу предложнитѣ съединения, които въ Охридско, Прилепско и пр. съставятъ често пжти акцентно цѣло, стоятъ подобни съединения съ идентично ударение и въ говоритѣ съ разносрична акцентна система; сравни: не се излиза нѣ-глава, дойде ми нѣ-рѣки, претупаха го нѣ-две-нѣ-три, изгледа ме нѣ-криво, иде му ъдрѣки, умира ът-глади, зѣлудо работи зѣлудо не стой, да се ражда нѣд-брег и пѣд-брег, нѣд-пѣт и пѣд-пѣт; хванах го зѣ-рѣка, имам прѣ-сърце, ела нѣдвечер или прѣвечер, трѣгнаха прѣ-зори, каза си го още прѣ-живе, завивам се прѣз-глава, отиде прѣз-море, прѣз-гора, прѣзарце (= прѣз-рѣце, Разлогъ = презрѣчник, МСб. V, 43); осучи го ъд-две, ъд-три; погледна ѣ-земи, накарах го в дѣн-земе; това млѣко е ѣ-жлѣтно, тука е местото ѣ-стрѣмно, изгуби се бѣз-трага, дойде ъ-време, ела пѣ-час, видех го нѣ-сѣне, отивам нѣ-гости, дѣ-пѣти, дѣ-реда пакъ; нанадох се дѣ-сита, говори на не ѣ-свест, нѣ-мерки; излезе до нѣ-двор; нѣ-едно, нѣ-преки или нѣ-преку, нѣ-близу, нѣ-вода, нѣ-десно, нѣ-лево, нѣ-ново, нѣ-окол, зѣ-едно, зѣ-нога, зѣ-душа, пѣ-глава, пѣ-врат, зѣ-вчера, ѣ-град, ѣ-несвет (Дупн. МСб. X, 199), пѣ-буга (пѣ-Бога), Ахърчелеб. МСб. VIII, 201; вол се вързва зѣ-рог, Пиротъ, МСб. I, 142, гледай нѣ-бога, проси зѣ-бога, *ibid.* 143, пѣ-дину, пѣ-нѣшту, с. Плѣвне, Драмско, || МСб. X, 158; средѣ-зима, средѣ-л'ато, Търн-Сейм. МСб. 477 XII, 248; нѣ-грѣда, Соф. МСб. XII, 240, падна ът-бога, удри пѣ-нога, викна дѣ-бога, *ibid.* 240; пѣ-поле скача ът-море дѣ-море пѣд-бога сеница *ibid.* 241; прекѣ-море, нѣ-шилу Царибр. МСб. XII, 234; надѣ-море, ѣ-рѣка, Соф. МСб. XII, 17. шие нѣ-мито = косо, Мариновъ, МСб. XII, 253, играла нѣ-место, *ibid.* 255, нѣ-зима, ът-пладне 260, пѣд-гуша, 264 пѣ-грей (пѣ-грехи) = помана, 268, до дѣвечер, 272, ъ-близу, Орх. МСб. VI, 234, нѣ-небо, нѣ-земи, *ibid.* 98. Такива старински ударения сж еднакво употребителни по Ловчанско, Търновско или Софийско тѣкмо тѣй, както и въ Прилепско или Охридско. Наистина въ горнобългарскитѣ говори тѣ сѣ

повече и повече намаляватъ, понеже аналитичния духъ на езика налага и тука своя печатъ, та покрай: излизам на глава се говори вече и — излизам на глава, покрай отивам на гости се казва и — на гости, покрай станаха му на краки, ще се каже и — на крака, но отъ самата паралелна употреба на подобни съединения заключаваме, че първитъ отъ тѣхъ сж старински остатъци, а вторитъ сж тѣхни нови замѣнници; заключаваме тѣй сжщо, че подобни предложни ставки съ премѣстено ударение (старъ отметъ) сж били едно време много повече, отколкото сж днесъ. Именно защото водятъ началото си отъ онуй старо време, тия предложни съединения въ видъ на акцентно цѣло сж въ македонскитъ пропарокситонни говори много повече, отколкото сж у насъ — едно, че сж наследени въ по-голѣмо количество и друго, че сж умножени отпосле по акцентна аналогия. А че тѣзи ставки съ предложно ударение водятъ началото си наистина отъ единъ общъ и то старъ изворъ съ общобългарскитъ, заключаваме отъ тамъ, че тѣ се подчиняватъ на еднакви условия горе и долу: само безчленни сжществителни, или сжществителни, които нѣматъ върху си логически акцентъ и съставятъ съ предлога неопредѣлено, фразеологично съединение, иматъ предложно ударение; инакъ сжществителното си запазва ударението както въ македонскитъ, тѣй и въ горно-българскитъ говори: мечката завързватъ занос, но: || го ватив за носот, а не за-носот; стигнав до вървот, а не до-вървот; седна на-стол (безъ логическо ударение: върху стол), но: сѣдна на стол (изтъква се столътъ). Съвършено сжща разлика се прави въ говоритъ съ разносрично ударение: иде ми од-ръце, но: зѣ ми го от-ръце (или от ръцѣте), удари го по-глава, но: помилва го по главата и пр.

Колко влияе аналитичното схващане на предлога като отдѣлна, макаръ по-незнатна частъ отъ говора предъ основната или главна дума, се вижда не само отъ това, че предложни ставки съ общо ударение върху предлога постоянно намаляватъ по нашитъ говори, ами и много сложни думи (съ предлогъ), които по-преди сж имали ударението си върху предлога, сега се говорятъ съ ударение върху основната дума. Кой може да се съмнява че напр. дума Загора е имала по-преди начално ударение: Загора, отдето е произлѣзло и турското название на тоя градъ Загра—Заара? Но аналитичния духъ на новобългаритъ създаде ударение Загора, което и завладѣ навредъ, а старото никой вече не употребява. Такива предложни думи има сега много съ двойно ударение — предложно (старо) и коренно (ново); тѣй имаме: приказ и приказ, присад и присад, рассад и рассад, разлика и разлика,

отлика и отлика, ђмара и ђмара, ђпала и ђпала, ђправа и ђправа, ђпара и ђпара, ђтера и ђтера, ђклон и ђклон, ђздрав и ђздрав, ђдлог и ђдлог, ђглед и ђглед, ђгон и ђгон, ђврат и ђврат, ђклади и ђклади, ђздух и ђздух, ђвой и ђвой, ђвой и ђвой, ђграда и ђграда, ђдруга и ђдруга, ђдуха и ђдуха, ђполица и ђполица, ђхват и ђхват, ђхват и ђхват, ђбожна и ђбожна, ђвера и ђвера, ђлудо и ђлудо, ђпуста и ђпуста, ђлог и ђлог, ђклон и ђклон, ђвод и ђвод, ђбор и ђбор, ђлог и ђлог, ђрод и ђрод, ђмар и ђмар, ђхар и ђхар, ђтур и ђтур, ђбраз и ђбраз, ђброк и ђброк, ђбед и ђбед, ђтпор и ђтпор, ђтвор и ђтвор, ђвод и ђвод, ђбив и ђбив, ђток и ђток, ђкров и ђкров, ђлет и ђлет, ђрой и ђрой, ђслад и ђслад, ђвес и ђвес, ђстор и ђстор, ђход и ђход, ђнос и ђнос, ђзвод и ђзвод, ђсол и ђсол, ђрез и ђрез, ђбой и ђбой, ђказ и ђказ, ђбор и ђбор, 479
уроки и уроки. У много такива думи двойното ударение крие въ себе си и двойно значение, което произлиза отъ диалектични или исторични разлики въ значението на основнитѣ думи: приказ — народна българска дума, произлѣзла отъ приказвам—значи едно (за чудо и за приказ!), а приказ — произлиза отъ руската дума приказать — значи друго; тѣй сѣщо присад, по-стара народна дума, значи пресадена круша, а присад значи изобщо присадено дърво или присаждане; преврат значи ,превърнато, развалено вино‘, а преврат — по-нова дума — значи ,превърната политика‘; има ђхват значи — има ,дълги прѣсти‘, обича да ,похваща‘ — разбирай — ,краде‘, а има ђхват (пакъ нова дума) значи ,иде му одръки‘; ђвод значи коридор или ходник, а ђвод е сѣдебенъ терминъ съ познато значение; ђрод като народна дума значи множество, тѣлпа, ђрод пакъ има значение на държавнообществена единица, нация; ђбраз значи лик, фигура, ђбраз ђбрази, пакъ значи страни, ланити, бузи; урок, уроки значи ,хващане отъ очи‘, докато урѡк значи поука, училищна задавка. Ако сравнимъ сега значенията и ударението на такива думи, ще видимъ веднага, че думитѣ съ по-ново, по-модерно значение носятъ и коренно, а не предложно ударение. Това говори доста убедително, че старото ударение дължи положението си на фонетични (квантитетни) причини, а новото — на логиченъ разборъ.

Ако предложнитѣ ударения водѣха началото си отъ по-ново време, тогава щѣхме да имаме и случаи съ ударения върху съюзи, както и други случаи върху енклитики (ми, ти, са, му и пр.), когато стоятъ предъ глаголи. А какво виждаме? Отъ съюзитѣ само и приема въ известни случаи върху си ударение, види се, когато е съ логическо ударение,

(й-нас й-ти, й-така—й-така, й-него й-неа), а това напомня за сръбската акцентовка върху сжщия съюзъ: й-бог, й-бога, й-вук, й-град и пр. А предпоставенитѣ енклитични мѣстоимения (му-реков, ie-кавав, го-викнав и пр.) не приематъ ударения за това, защото това имъ положение не датира отъ онуй време, когато се е мѣстило ударението върху предлози; то е нѣщо ново, както може да се увѣримъ и отъ ||тамъ, че го нѣма въ другитѣ наши говори; то е специално македонско свойство, макаръ да го има и въ други балкански езици. 480

Споредъ това всичкитѣ случаи съ предложно ударение въ пропарокситоннитѣ говори водятъ първото си начало отъ нѣкогашно общо ударение въ подобни случаи, свойствено едно време както на македонскитѣ, тъй и на другитѣ български говори.

Втора по-голѣма група случаи отъ фразеологично македонско ударение представятъ случаитѣ, когато опредѣлението взема върху си главния тонъ: рудѡ-агне, тонкѡ-става, студнѡ-вода, целѡ-лѣто, лутѡ-змиа, крефкѡ-месо и пр. И тукъ имаме нѣщо подобно въ горно-български, особено въ ония говори, които акцентуватъ още прилагателнитѣ по старому: белѡ, белѡ, белй, тѣнкѡ, тѣнкѡ, чернѡ, сивѡ, живѡ, целѡ, крехкѡ и пр. И тамъ съединения на такива прилагателни съ двусложни сжществителни се изговарятъ тѣкмо съ такова третосрично ударение, както и въ Охридско или Ресенско; разликата е може би само тази, че сжществителното пази още наполовина своето ударение — понижено до второстепенно, докато главното стои върху прилагателното: тѣнкѡ-снагѡ, крехкѡ-мѣсо, сивѡ-змиѡ, белѡ-кнйже, живѡ-душѡ, целѡ-лѣто, студнѡ-водѡ, добрѡ-душѡ, светѡ-горѡ, новѡ-кѣшта вехтѡ-дрѣха, сухѡ-мокрѡ; па тъй сжщо жйв-умрѣл, бѣл-червен, сйн-зелѣн, гола-пѣлтена, синѡ-кѡтлена, ножче черно-чѣренче и пр.

Следъ време въ третосричната акцентна система надделява логическото ударение върху прилагателното дотолкова, че поглъща съвършено именното ударение, а когато третосричната акцентовка взима връхъ, такива съединения се смѣтатъ за една дума, отколкото слога и да състоятъ; отъ тамъ ударения като: Лазарѡ-поле, Кадинѡ-село, здрави-вѡлои, големи-празници, сирна-нѣдел'а и пр. — Че логическото ударение въ тия случаи е мѣродавно, виждаме не само отъ примѣри като: кой-дете, каквй-овци, кой-стопан, чийѡ-тетка, но и отъ тамъ, че щомъ се изтъква сжществителното, има си свое отдѣлно ударение: зла сѹ-праа—гѡтоз штѣта; мѡла рѡбота, гѡлема стрѡмота, забилѡ-ми-се || синоно мѡре. Това става особено, кога прилагателното се туря следъ сжществителното: рѡса прѡлетна, чѡдек плѡнински. 481

Забележително е, че при съединения на прилагателни съ едносложни съществителни ударението не отива по-далеч от съседния до него слогъ: свинскѧ-мас (не: свѣнската-мас!), белѧ-сол, непечѣн-леп, шарѣн-пес, по-голѣм-брат, делничѣй-дни и пр. И въ тѣзи изключения въ македонското третосрично ударение виждамъ тѣй също хубава връзка между него и общобългарското ударение: тѣзи изключения водятъ началото си отъ онуй време, когато и македонското ударение било неопредѣлено-подвижно, и първата имъ основа съставятъ съединения като свинската-масть, бѣла-соль, горо-цвѣтъ, добри-дни и пр. т. е. случаи, дето предъ едносложното съществително стои дума съ вокаленъ изгласъ. Нагледъ тукъ имаме едносложенъ отметъ, но въ същностъ и той е двусложенъ, щомъ си го помислимъ като продължение отъ онуй време, когато крайнитѣ ерове сж били изговаряни: тогава белѧ-сол отговаря на по-напрежно ударение: белѧ-солъ, сиречь тъкмо тѣй, както и ѱ-град отговаря на предишно у градъ. Следъ време по аналогия на подобни случаи се получаватъ и ударения като: непечѣн-леп, празничѣн-ден, па най-последно: шарениѣт-вол. Разбира се, че и тукъ е играло известна роля логическото ударение на прилагателнитѣ, особено дето съвпада съ фонетичното. Възможно е обаче тукъ да е влияла и опредѣлената форма у прилагателнитѣ, сиречь ударение белѧ-сол да иде отъ белѧа-сол.

Частици *по*, *най* както и отрицание *не* привличатъ и въ общобългарски върху си ударението, както и въ пропарокситоннитѣ говори: по-добър, по-млада, по-рано, най-хубав, най-стара; не-мили и не-драги, деца невърсани, доиде у не-време, отиде у не-врат. И тукъ разликата е тази, че въ горнобългарски остава дия и отъ старото ударение: по-млада, докато въ македонски това ударение изчезва безъ трага.

Ударения като: попѧтого, волѧтого, ратаѧтого, попоѧтому, човекоѧтому и пр. сж тѣй също свойствени и на ония говори съ общобългарско ударение, дето сж още запазени тия форми (Трънско, Пиротско, Босилоградско, Цариградско).

|| Въпросителнитѣ мѣстоимения, които въ македонски съставятъ съ глагола едно акцентно цѣло, носятъ и въ общобългарски главното ударение: кой-дойде? кому-каза? когѣ-удри? когѣ-влѣзе? коѣ-бѣше? шѣ-чекаш? чий-бил конѣтъ? каквѣ-пѣсен? когѣ-дойде? кѣдѣ-бѣше? кѣдѣ-ходи? каквѣ-сторѣ? шѣ-стоиш? зашѣ-плака? И тукъ отношението между дветѣ по-напрежни ударения е пакъ също, както и горе.

Повелителнитѣ форми образуватъ съ името или мѣстоимението и въ общобългарски едно акцентно цѣло: дай-ми-го! отворѣте-ми, живѣйте-си, земѣ-си-ги! отвърси-ми-ги! вехѣ-кърпи — конци-хаби, старѣ-либи — денѣ-губи! Тѣй също и сложнитѣ думи, отъ които първата частъ е глаголъ въ по-

велителна форма: влечй-клашник, лапнй-глътнй, борй-мѣчка, дерй-козѧ, лѧй-кучка, сполай-богу.

И много още други случаи съ македонска фразеологична акцентовка се посрѣщатъ съ общобългарското ударение; особено въ типични изречения, пословици, гатанки и пр. приликата е очебийна: Самѧ-мѣсо домѧ-дошлѧ; кроткѧ-агне от двѣ-майки цѣца; белй-парй за чернй-дни; беснѧ-кучка по горѧ-лае; белй-прѧсци в горѧ-пасѧт; червѣн-козѣл в пещерѧ лежй; по-ловйн-бл'удо на стенѧ виси; двѧш-мерй, веднѣш-крой; белѧ-гѣска на едйн-крак; еднѧ-женѧ с чѣтири пѧаса; висѣк-Тѧдѧор без кѧкали; самѧр-нѧси кѧн-не-е, рѧгѧ-йма вѧл-не-е; русѣ-прасѣ просѣ-пасе; кѣсѣ-прасѣ по рѣт-пасѣ; бързѧ-кучка слепй-рѧжда; смѣк-свйри пѧт-плѣт; по-сѣ полѣ свещй-горат; сѣ-тѣкѧт, сѣ-предѧт и сѣ-голи пѧк-голи; от тѣк-брѣк от тѧм-брѣк, посре-дѧта гѧл-чѧвѣк; Пѣтѣр плѣт-плетѣ, подпрй-Пѣтре плетѣ, паднѧ-Пѣтре плетѣ; дрѣн-трештй, козѧ-врещй, самсйн-гѧспѧд кѧн-държй.

Когато е имало доволно примѣри съ двусложенъ отметъ, примѣри, основани върху старобългарски, или по-добре върху старославянски акцентенъ законъ, лесно е могла отпосле акцентната аналогия да мине и върху отдѣлни думи. И аналогията е минала най-напредъ върху тросложнитѣ окситонки съ квантитетна схема: $\sim - \sim$, каквито има доста (овчѧрѣ, ковѧчѣ, ѣнѧѣѣ, граждѧнѣ, селѧнѣ, граждѧнкѧ, тетивѧ и пр.), т. е. акцентния отметъ у отдѣлни думи е станалъ първоначално по осмата Маретичева формула $\text{tar} \acute{\text{a}} \text{t} \acute{\text{a}}$ — $\text{t} \acute{\text{a}} \text{r} \acute{\text{a}} \text{t} \acute{\text{a}}$ || (Rad 67, 56); отметътъ по тая формула стои най-близу до 483 старославянски подобенъ отметъ било у предложни съединения, било въ отдѣлни думи.

Следъ това наставка редъ и на всички тросложни и многосложни окситони, които по сѣщи начинъ отмѣтатъ ударението презъ единъ слогъ: пѣштера, гѧдове, дѧрове, сѧмота, видѣлина, плѧнина, мѧскара (ако излизаме отъ маскарѧ), да нѧправа, ѧстави — докато се получатъ толкова дактилни думи, щото да станатъ основенъ законъ за македонското ударение. По тоя законъ или по това множество пропарокситонни думи, се регулира ударението и на останалитѣ, сирѣчь парокситоннитѣ думи отмѣтатъ ударението си върху третия слогъ отъ края (лѣвада, мѧтика, тѧпола, влѧдика), а пѣкъ оня сѧравнително малко думи съ ударение на четвъртия слогъ го премѣстятъ върху третия, тѣй че отъ ѧребица се полу-чава ѧрѣбица, отъ ѧворово — ѧвѧрово, отъ кѧставица — кѧставица, отъ лѧстовица — лѧстовица, отъ грѣбените — грѣбените и пр.

Акцентниятъ отметъ у двусложнитѣ вокални окситони (водѧ, сѣрцѣ, светѧ, добрѧ, идй, станѧ и пр.) можемъ си тълкува двояко — споредъ това, дали ги смѣтаме за резул-

татъ на общия акцентенъ законъ у македонскитѣ третосрични говори, или ги смѣтаме като самостоятелни отмети, каквито сѣтъ наистина въ другитѣ български говори. Едното и другото тълкуване предполага акцентенъ отклоненъ отъ последната сричка въ македонскитѣ говори и не противоречи никакъ на общиятъ акцентенъ принципъ у тия говори.

Това е споредъ мене развитието на прилепско-охридското ударение, както го скицирахъ на кратко по реда му; но ако бихъ го разгледалъ на особено и по широко, би се потвърдило още по-нагледно всичко туй, що казахъ за произхода му. Ала за неговото специално разглеждане ще е нужно да се иматъ предъ видъ две съседни съ него акцентни системи, да се има предъ видъ именно ударението въ тиквешко-мориовскитѣ говори на югоизтокъ и въ кумановско-вранскитѣ на северъ; тъй бихме дошли може би и до други нѣкои дохвати върху произхода на това любопитно ударение, ала туй, що казахме за него, би се само допълнило, а не измѣнило.

|| Следъ всичко това, що казахме за разнитѣ видове ударе- 484
рения по българскитѣ говори, нека дадемъ сега единъ общъ прегледъ на цѣлата българска говорна област откъмъ акцентна страна, като същевременно означимъ и голѣмината на просторѣтъ, ще го заематъ отдѣлнитѣ акцентни системи. Най-голѣмъ просторъ заема неопредѣленото, разносрично или подвижно ударение — почти $\frac{5}{6}$, ако не и повече, отъ цѣлата говорна област и то на с.-и. отъ линия Солунъ — Щипъ — Куманово. Това ударение, свойствено едно време на всички юго-източни славянски езици, се свързува чрезъ Тетовско, Кумановско, Кратовско, Босилеградско, Трънско, Брѣзничко и Царибродско съ ударението, що владѣе въ косовско-моравското наречие, ударение тъй също неопредѣлено и разносрично.

Следъ областта на разносрично подвижно ударение иде една ивица говори по Струмишко, Радовишко, Щипско и Кратовско, дето ударението е пакъ разносрично, ала вече не тъй подвижно както на изтокъ. Тази ивица или тоя поясъ въ продължението си къмъ северъ чрезъ Куманово и Враня се слива съ югозападното моравско наречие, чието ударение като че има по-голѣма прилика съ щипското, отколкото напримѣръ съ пиротското.

Задъ тоя поясъ на югъ, отивайки още къмъ западъ, на-
иждаме на говори съ полуопредѣлени или съвсемъ опредѣ-
лени акцентни системи, които всички заедно съставятъ нѣщо
 $\frac{1}{6}$ часть отъ българска говорна област и отъ които най-
голѣмъ просторъ заема третосричното ударение — почти кол-
кото останалитѣ три акцентни системи. Ако погледнемъ на
тѣхното географично разположение, забелѣзваме хубавъ пре-
ходъ помежду имъ; именно воденското ударение на югъ като
че е продължение на щипско-струмишкото: стига само да си

наумимъ, че още въ щипското ударение има сравнително малко думи, които акцентуватъ третия слогъ отъ края; тия малко думи сега получаватъ пò на югъ намѣсто третозадно — второзадно ударение и — ето ти воденската акцентна система. А тиквешко-мориовското ударение — пакъ върху дветѣ предпоследни срички — е преходно ударение и къмъ прилепското и къмъ костурското; къмъ прилепското го доближаватъ дактилнитѣ думи, а къмъ костурското — хорейнитѣ. Сега, дали е било то по-преди прилепско, или ще става по-дипърва 485 такова, е другъ въпросъ; главното е да се констатира и тука постепененъ преходъ, както го има навсѣкжде между говоритѣ.

Констатирайки тоя преходъ, не искамъ да кажа, че охридското ударение напр. е минало презъ тая грамада акцентни системи, за да стигне до своята, защото, видѣхме, какъ хубаво се посрѣща то съ общобългарското; не, тая постепенность е просто резултатъ отъ съседно съжителство, а това разнообразие отъ акцентни системи тъкмо помежду общобългарското и третосричното ударение произлиза отсетне; а и онова *к'-г'* наречие, което се спуща отъ северъ къмъ югъ и раздѣля охридско-дебърскитѣ *иц-жсд* говори отъ останалитѣ по-източни говори, внася тѣй сжщо разнообразие. За менъ нѣма никакво съмнение, че въ Охридско, Дебърско и пр., дето сега владѣе третосрична акцентна система, едно време си е било употребително общобългарското разносрично ударение, свойствено сега на по-източни говори. Инакъ едва ли бихме си обяснили толкова български думи въ албански, у които ударението не е ни третосрично, ни второсрично, думи, които сж могли да минатъ въ албански само отъ български днешни говори съ третосрично или второсрично ударение; сравни *bigòr*, сжщо значение: шупливъ камъкъ, *bugàt*, *bul'ar* и *bujaŕ*, *haraçnik* = който събира харачъ, *k'gçag*, *kokoš*, *kočèc*. стб. *котѣцъ* = курникъ, *kovàç*, *pokròv*, *ostèn*, *obòr*, *opèt* (срв. р. опѣтъ), *pelln*, *potòk*, *topàn*, *vešnik* (= врѣшникъ), *rogòs* (= *poròc*-ка), *pemès* (= нѣмецъ, нѣмъ човѣкъ), *uròk* (= цель), *zabèl* = забелъ, *bel'žana gopa*, *zokòn*, *zastòj* = оборъ, споредъ Густавъ-Майера (*Etymolog. Wörterbuch der alb. Sprache*) отъ застой, *tygnokòr* и пр. Тукъ не вземамъ предъ видъ много други думи съ крайно ударение въ албански, като: *g'obàr* — глобаръ, *rotàr* — ратаръ = патай, *štrastàr* = стражаръ, *kurvar* и пр. както и много глаголи като: *rešit* (рѣшити), *vozit*, *zbavit*, *trondit* (трѣтити), *vertit*, *vervit*, *točit* и пр., защото ударението имъ може да е по албанска аналогия.

Тия думи сега, щомъ приемемъ, че сж влѣзли въ албански отъ охридско-дебърски, могатъ да ни послужатъ за ||свидетелство, че въ тия наши говори имало едно време думи 486 съ крайно ударение, значи и цѣлата акцентна система у тѣхъ се е развила отпосле.

Да прибѣгваме за помощъ къмъ латинското ударение, както прави Мазингъ¹⁾, а преди него и Д. Матовъ, нѣмаме доволно основание, първо и първо, защото бихме били принудени да припишемъ голѣма древностъ на македонскитѣ акцентни системи. Тогава по-добре бихме приели изказаното почти въ сѣщо време мнение на румѣнския професоръ Хаждеу²⁾, който привежда второсричното (костурско-леринско) ударение въ органична връзка съ полското! Колкото чудно и да се вижда на първи погледъ такова мнение, то има за себе си по-осезателни доводи, отколкото просто едно предположение, че романскитѣ колонии въ Македония ще сѣ повлияли съ ударението си върху славянски жители. Споредъ проф. Хаждеу, нѣколкото фонетични еднаквости между полски и български не сѣ случайни: носовки има днесъ само въ полски и български; *ъ* се изговаря като *'а* само въ тия два езика; второсрично ударение иматъ сѣщо само въ полски езикъ и въ едно българско наречие, именно въ костурското. Къмъ всичко това специално за старината на костурското ударение би могло да се наведе и обстоятелството, че въ най-старитѣ наши паметници думитѣ се пишатъ безъ акцентни знакове, макаръ че въ гръцката писменостъ тия знакове сѣ постоянни придружници на думитѣ. Причината на това може да лежи тамъ, че въ българското наречие, което послужва за литературна основа (костурско-солунското) владѣло още въ IX вѣкъ опредѣлено и то второсрично ударение. Аналогично отношение имаме помежду гръцки и латински: латинската писменостъ произлиза тѣй сѣщо направо отъ гръцката, а пѣкъ акцентни знакове въ нея нѣма; нѣма, защото латинското ударение на-||спротивъ гръцкото е сѣвсемъ опредѣлено, та знаковетѣ ставатъ 487 излишни. Всичко туй говори за старината на костурското ударение много по-убедително, отколкото ако предположехме само такова или онакова влияние. Ала и туй мнение не може туку тѣй да се приеме, докато не бѣде подкрепено съ по-конкретни исторични данни. За жалость, именно туй е, което затруднява най-много историята на българското ударение; защото до втората половина отъ XIV вѣкъ българскитѣ книги се пишатъ безъ ударения; а следъ това време, освенъ че малко книги сѣ дошли до насъ, ами и въ тия, които имаме на рѣка, нѣма ни диря отъ македонскитѣ опредѣлени акцентни

1) Zur Laut-und Accentlehre der macedonischen Dialekte, 131; но преди него бѣше изказалъ сѣщо мнение и Д. Матовъ (вж. Осми годишенъ отчетъ на Солунската м. гимназия, 29—30), което опроверга самъ отпосле въ рецензията си върху Мазинговата книга (Archiv, XIV, 135).

2) B. P. Hasdeu, Strat și Substrat. Genealogia popórelor Balcanice. Introducere la tomul III, din Etymologicum magnum Romaniae. Bucuresci. 1892.

системи. Едва въ края на XVIII вѣкъ, когато и въ Македония захващатъ да се преписватъ простонародни „дамаскини“, появява се и третосрично ударение, ала вече напълно завършено, каквото си е днесъ, тъй че отъ тамъ не може се обясни историческото развитие на туй любопитно ударение. Щомъ нѣмаме за сега по-конкретни данни било за съседно влияние, било за сродни връзки съ други славянски езици. Остава ни, както казва и Облакъ (Maced. Studien, 85) да обяснимъ фактитъ по начинъ, който ни даватъ самитъ наречия. И азъ се опитахъ да дамъ такова обяснение поне за третосричната акцентна система, защото намирамъ, че тя стои въ стари връзки съ общобългарското разносрично и подвижно ударение.

Остава ни да разгледаме още единъ въпросъ, тѣсно свързанъ съ ударението, въпросътъ, какъ стоятъ българскитъ говори къмъ онова старославянско свойство при изговора на гласнитъ, наречено квантитетъ. Откъмъ тая страна трѣбва веднага да го кажемъ, не може да става никаква групировка на българскитъ говори, защото въ ни единъ отъ тѣхъ, поне доколкото ги познаваме досега, не е запазенъ стариятъ квантитетъ. Истина, има говори, въ които явно личатъ дълги и кратки гласни, ала това не е още квантитетъ въ оная смисълъ на примѣръ, както го намираме тъй хубаво запазенъ въ сръбски; не е за това старъ квантитетъ, защото случаитъ не съвпадатъ съ краткитъ и дълги гласни въ сръбско-хърватски и защото реченитъ случаи дължатъ произходътъ си на по-ново време ||и често пжти на причини, намъ добре известни, а не водятъ 488 началото си отъ онуй време, когато се е създалъ славянскитъ квантитетъ. Но пакъ не бихъ се осмѣлилъ да отказвамъ всѣка следа отъ старъ квантитетъ по българскитъ говори, защото наблюденията ми не стигатъ до тамъ; а пъкъ да заключаваме по обнародванитъ диалектични материали, тъй сжщо не бива, защото въ тѣхъ, както се е карало до сега, не би било отбелѣзано това свойство, даже и да го имаше въ нѣкои говори; ний сме доволни, ако досегашнитъ записвачи ни забелѣзваха правилно проститъ ударения, та за другитъ акцентни тънкости бихме имъ простили на драго сърдце.

Обикновениятъ изговоръ на гласнитъ въ български езикъ би се означилъ най-добре съ ударение, което по квантитативното си и квалитетно свойство да отговаря на сръбския грависъ. Българското ударение, макаръ да отговаря по мѣсто на сръбския двоенъ грависъ, не е ни тъй кратко, ни тъй натъртено, както е сръбското старо кратко ударение. Покрай този обикновенъ полукраткъ изговоръ срѣщатъ се, както въ книжовно-български, тъй и въ разнитъ провинциални говори продължени гласни, ала напраздно бихме ги при-

веждали въ каква-годе връзка съ стария квантитетъ; тѣ се дължатъ било на логически причини, било на фонетични промѣни, било пъкъ съставятъ диалектична особеностъ на този или на онзи говоръ, ала въ всѣки случай стоятъ независимо отъ квантитета, що го намираме въ другитѣ славянски езици.

По логически причини произлизатъ дълги гласни въ случай, когато се иска да се изтъкне тѣй или иначе нѣкоя дума предъ други, т. е. било да се изкаже чрезъ нея какво-годе множество, каква-годе величина, усиленостъ или продължителностъ. Ето нѣколко примѣри, които за по-автентично привеждамъ по североизточень изговоръ:

1) За множество. Ако нѣкой разказва, че ходилъ на пазаръ, видѣлъ много зеле и хора, ще изговори тѣй тия думи: то зѣли, зѣли — купишъ, а пъкъ хѡра, хѡра — мравунак! Въ една приказка, дето се говори за сестра и братъ, какъ бѣгали отъ баща си и майка си, да ги не заколятъ, сестричето вика на брата си: ба т' ъ, фърли хѹмникътъ да стани || кал, кал — буба и мама да ни мѡнат да ни стигнат; подирѣ малко пакъ му вика: ба т' ъ, фърли гребенътъ, да стани трѣни, трѣни! И подире пакъ: ба т' ъ, фърли бръсначътъ, да станат нужѡви, нужѡви.¹⁾ 489

2) За величина. Една беше, ама гул'ама! Е тѡлкова! Седнахми пуд иднѡ висѡку дървѡ; утсѣкух иннѣ дибѣла туага; навлѣкъл инни ширѡки убуша.

3) За усиленостъ. Удари мѣ, тѣ мѣ забуля; Чакъх, чакъх да идѣм, пѣ то ми примѣля ут глад; стуіах, стуіах, па ми съ дуспѣ и аз си легнѣх.

4) За продължителностъ. Іа виш Кол'у, пѡ малък ут тѣбѣ, пъкъ си крутѹва! Стуй си нѣ инѡ м'асту, пъкъ ти хѡікѣш! Млѡгу щѣ мѣ пум'ѣнуваш! Н'ѣкъ си дрѣнка, пъкъ ти си мѣлчѣ!

Кѣмъ тия примѣри може да се причисли и звателенъ падежъ, чието окончание се чува по-продължително, та и на изтокъ по изключение се не редуцира, а се изговаря ясно: Пѣтрѣ, Ивѣнѣ, Пѣтко, малѣ, сѣстро и пр. Тази дължина въ звателенъ падежъ личи особено, когато името се изговори по-високо.

Като оставимъ на страна звателенъ падежъ, дето дължината си е винаги въ падежното окончание (о или е), въ останалитѣ наведени и подобни тѣмъ примѣри дългата гласна може да бѣде подъ ударение и безъ ударение, както предъ тѣй и следъ ударена сричка; защото може да се

¹⁾ Кой знае, не иде ли дължината у родителенъ падежъ мн. ч. въ сръбско-хърватски именно отъ таквъ продълженъ изговоръ на суфиксната гласна.

каже крутува си, но и: крутува си; стуй си и стуй си; тъй сжщо покрай гул'ама, дибѣла, ширѣки и пр. може да се каже и: гул'ама, дибѣла, ширѣки и пр. Кое въ подобни случаи е първично, мъчно е да се каже, но имайки предъ видъ стария квантитетъ, споредъ който дълги гласни се търпятъ обикновено само предъ ударени срички, струва ми се, че и тука първиченъ изговоръ е дибѣла, гул'ама, понеже не противуречи на стария квантитетъ — ако предположимъ, че логическото продължение на гласнитѣ е нѣщо старо въ български езикъ.

|| Въ всичкитѣ гореизброени случаи дължината е факул- 490 тативна, т. е. една и сжща дума може да се изговори съ дълга или кратка гласна споредъ това, дали се изтъква или не. Но има други случаи, дето пакъ логически причини произвеждатъ или задържатъ отъ старо време наследени дължини, за да бждатъ като постоянна отлика на известни форми. Такава е напримѣръ дългата или двойна гласна въ трето лице мн. ч. сег. време у нѣкои говори, дето тая форма се слива съ нѣкоя друга; тъй напримѣръ въ прилепския говоръ, се казва за 3 л. мн. ч.: глѣдат, пйтат, явно за разлика отъ 3 л. ед. ч. глѣдат, пйтат; а че причината да остане тая дълга гласна въ 3 л. мн. ч. е сигурно логическа, заключаваме отъ тамъ, че въ другитѣ глаголни форми (гледам, гледаш, гледа, гледаме, гледате), образувани по сжщи начинъ — чрезъ контракция — нѣма подобна дължина.

Дълга гласна въ сжщата глаголна форма срѣщаме и въ ония централни говори, дето е изпаднало *т* въ речената форма и тъй съвпада съ 1 или съ 3 л. ед. ч.; въ Разлогъ напр. ще кажатъ за 1 л. ед. ч. да викна, ала за 3 л. мн. да вѣкна; тъй сжщо: да мѣла, ала за 3 л. мн. да мѣла; да чѣйа, да виде или вида — но за 3 л. мн. да вѣда; гледам, гледа — за 3 л. мн. глѣда; питам, пита — за 3 л. мн. пйтат и пр. Тука е още по-явна логическата причина, защото, щомъ само ударението е различно у реченитѣ форми, изчезва и дългата гласна; тъй напр. отъ глаголи като: плѣта, ъра, пѣа, стрѣга и пр. 3 л. мн. сег. прави: плетѣ, орѣ, пѣѣ, стрѣгѣ — значи, съ кратка гласна. Въ Самоковско, дето струва сжщото правило, срѣщаме акцентенъ отметъ и въ 3 л. мн. сег. както и въ 1 лице; тогава пакъ само дължината въ 3 л. мн. става едничка разлика между реченитѣ две форми — 1 л. ед. ч. сег. време: рѣста, гѣра, бѣра, гѣса — 3 лице: рѣста, гѣра, бѣра, гѣса. Интересно е да се изпита, акцентниятъ отметъ не е ли станалъ именно вследствие на тая дължина въ окончанието.

Покрай тия видимо логически дължини срѣщатъ се и много дължини отъ контрахирани гласни, макаръ че не всички контракции сж запазени като дълги гласни. Общо

правило при това е, че контракции отъ по-старо време, съ
||рѣдки изключения, сж вече скратени, докато контракции отъ 491
по-ново време се усѣщатъ още като дължини. Тѣй напр.
опредѣленитѣ прилагателни форми, като *млада*, *младо*, произ-
лѣзли отъ *младѣа*, *младѣи*, вече се не изговарятъ съ дълга
крайна гласна, както въ сръбски; такъвъ изговоръ се срѣща още
тукъ-тамъ като старинностъ, и то само въ звателенъ падежъ:
клетѣ дѣще; чѣрна чумо! Любопитенъ архаизъмъ отъ Охридъ
е: о кутрѣаго, МСб. XII, 247. П. Гжбювъ ми съобщава
освенъ ония примѣри въ МСб. XIII, 469, още и следнитѣ
(отъ Търново): гиди чумо умразнжѣж, свиньо селкжѣж, ургѣ
ургисжнжѣж, вештице старжѣж, но тия форми изглеждатъ
на подновени или пѣкъ на черковни. — Тѣй сжщо и глаголитѣ
на *ам* само въ нѣкои македонски говори пазятъ донѣкъже дълга
суфиксна гласна. Но иначе по-нови сливания се изговарятъ
продължено: нѣ край! намѣсто не ѣ край, слѣ бѣже на-
мѣсто слава бѣже, хѣбу намѣсто хубаво, кучѣтъ, пилѣтъ
намѣсто кѣчетата, пилетата (Ловечъ); въ Троянъ, дето
асимиляцията и контракцията на гласнитѣ е силно развита,
срѣщаме: рѣкѣ, плетѣ намѣсто рѣкоха, плетоха, тѣан
(тѣхенъ), видет гѣ, чут гѣ (гѣе), добро, злѣ (злѣе),
вѣкнѣм (викнувам), Иванѣ майка (Иванова) и пр.¹⁾ На нови
контракции се дължатъ тѣй сжщо дължини като: глѣт (гледатъ),
бѣа (бѣха), кѣа (кѣха), плѣта (плетоха) отъ Ресенъ (Китан-
чевъ, Съчинения, 130), петнѣс, двѣс (петнаес дваес) —
въ Родопитѣ и Сѣрско (с. Г. Броди); тѣ свет, Разлогъ и
М. Търново; зимѣа, годинѣа, килѣ, блудкѣ, блѣслов
(килаво, блудкаво, благословъ) въ Прилепско, Битолско; пѣзутѣ,
нѣгутѣ, прѣскѣтѣ и пр. намѣсто пазухата и пр. въ
Конончии, П. Гжбювъ, Псп. XVIII, 406. Безъ да навеждамъ
повече примѣри, понятно е, че изпускането на междугласни
съгласни е нѣщо ново въ бѣлгарскитѣ говори, затова и дъл-
жината, настала въ такива случаи, личи още хубаво, а за
нѣкои такива контракции може даже да бжде въпросъ, дали
се чува една или две гласни.

Освенъ тия случаи дълги гласни забелѣзваме като
замѣнници на старитѣ звукове *ѣ*, *ж* и *ѡ* у нѣкои говори.
||Тѣй напр. замѣната на *ѣ* по родопскитѣ говори и въ 492
Разлогъ е повече дълга отколкото кратка гласна. Дълго е
ѣ и въ Киречкѣйския говоръ, споредъ Вукчевича (Вж.
Jez. и Kereškom, Rad, 145, стр. 150). А и оня звукъ, който
замѣнява въ родопския, дебърския и тетевенския говоръ общо-
бѣлгарско *ѣ* (сѣ едно отъ какъвъ произходъ), трѣбва тѣй сжщо
да се отнесе квантитативно къмъ дългитѣ гласни, макаръ и
тая дължина да не е тѣй провлѣчена, както е сръбската,

1) Примѣритѣ ги имамъ отъ Калчо Калчевъ, мой бивши студентъ ро-
домъ отъ гр. Троянъ.

изразявана съ двата дълги акценти ^ˆ и ^ˊ. Такава дължина ще се чува навърно за *ѣ*-звукъ и въ еркекия говоръ (Бургаско), споредъ Милетича (Anz. 1899, II, 42). Но изглежда, че въ еркекия говоръ изобщо всички ударени гласни се изговарятъ продължено, макаръ примѣритѣ у Милетича да потвърдяватъ само дължината на *ѣ*, *ѡ* и *а*.¹⁾ За дълго *а* и *е* споменува и Мирчевъ, МСб. XVIII, 430, че се чували въ с. Пожарево, 6 часа северо-западно отъ Воденъ, ала наведжда само три думи (дааде, меече, донеее). Дълги гласни или изобщо провлѣченъ изговоръ ще се намѣри още на много мѣста по нашитѣ говори, ала тѣ сж сѣ нови дължини, или пѣкъ дължини, които случайно съвпадатъ съ стари дълги гласни. Тѣй напр. въ села Божица, Драготинци, Топли-долъ и Трекляно (Босилоградска околия) забелѣзахъ, че всички jednosложни сжществителни, които окончаватъ на слаби съгласни (б, в, г, д, ж и пр.) се изговарятъ съ дълга коренна гласна: глог, дроб, рѣд, град, нож, рог, зид, и пр. — види се, за да личи по-добре окончанието, което наистина излиза на яве въ сжщия си етимологиченъ гласежъ, а не минува, както въ повечето български говори, въ съответнитѣ усиленни съгласни (глок, дроб, рот и пр.). Въ Босилоградско се изговарятъ и много собствени лични имена съ дълга коренна гласна: Геле, Толе, Веле, Гѣре, Юца, Миле, ||Кока, Ника, Раде, Мито. За дълго *а* въ думи като: леба-ми, 493 кърстами, натемаго, зимава и пр. въ охридския говоръ споменахъ по-горе; къмъ тия примѣри нека се прибави и лани съ дълго *а* по цѣла Македония, за което споменава и Матовъ, Мсб. VII, 452.

Дълги гласни (ударени) забелѣзахъ и въ Струмица, и то последователно предъ меки отворени срички: цвѣк'е, брак'а, л'уг'е, трѣк'и, бан'а, вѣг'и, свѣк'а, врѣк'а, доваг'ам, раг'ам, плак'ам, краден'е, шетан'е, гледан'е, оран'е, оден'е, причен'е, умираи'е, кучин'а, пилин'а, машин'а, качин'а, телин'а и пр. Забелѣзвамъ и дълго *е* отъ *а*: мѣсо, мѣка, пѣта, рѣса, грѣда, пѣда, трѣсам, шѣтам, чѣдо.

Почти такава сжщо дължина забелѣзахъ, че има и въ говора на с. Пехчево (Малешевско), споредъ както чухъ

¹⁾ Вижъ повече примѣри въ студията на Г. Георгиевъ (Еркечанитѣ и тѣхниятъ езикъ, Изв. Сем. II, 133—200), който приписва (както се вижда отъ думитѣ му на стр. 180 и 181) голѣма старинност на еркекия „ударенъ квантитетъ“. Азъ поддържамъ това, що казахъ още въ МСб. XX, 12, че еркекиятъ провлѣченъ изговоръ на ударени гласни нѣма нищо общо съ оная старъ квантитетъ, който е тѣй хубаво запазенъ въ сръбски. Той стои даже въ противоречие съ него, защото нарушава сжществения принципъ: докато по старинния акцентенъ законъ ударени гласни сж били винаги кратки, тука, наопаки всѣка ударена гласна се изговаря провлѣчено.

отъ една тамошна невѣста, дошла тукъ въ София, на име Ристѣна Иванчова; именно ударено е по тоя говоръ въ отворени срички се изговаря постоянно продължено и нѣкакси тѣсно, че се доближава до и: прѣда вѣна, мѣта двѣро, плѣта чорапѣ, трѣса ибука, пѣча пипѣр, пѣра дрѣи, вчѣра плѣтох цал ден, два орѣла (но: орѣл!), два остѣна (но: остѣн!); а и самото си име Ристѣна изговори тѣй, че се чу почти Ристѣина. Види се отъ такъвъ стѣсненъ изговоръ на е произлиза въ нѣкои родопски говори чисто и намѣсто е въ отворени срички. Именно въ с. Дарж-дере (Ахъръ-челебийско) като-че е съвсемъ обикновенъ такъвъ изговоръ на ударено е, както го намираме въ Шишковото списание „Родопски Старици“ III: нѣбу, прила (прела), дѣн'а, тѣбеа (тебе), мѣнеа, вчѣра; както и въ Мсб. XIV, 41. въ материали пакъ отъ тамъ, съобщени отъ сѣщия: главѣна ли си, жѣнеана ли си; та си гу мѣтна; тои мѣнеа п'арстѣан срибаран; нигу, тѣбеа, сѣди, сѣлу, приз три на рѣки прѣанѣсах (= пренесох). Г-нъ Шишковъ не казва нищо за квантитета на това и отъ е, но по всѣка вѣроятностъ то е още, или е било нѣкога, дълга гласна. Срв. подобно и отъ е у Милетича (RhodM., 112) отъ Рупчоски говори.

Отъ тия примѣри се вижда, че по българскитѣ говори има доста, па ще се намѣрятъ и още много случаи отъ дълги гласни, само че за да се избродятъ тѣ и да имъ се намѣри ||правилото, по което се явяватъ, нуждни сж специални студи 494 дии върху всѣки говоръ отдѣлно и то студии на самото мѣсто; защото досегашнитѣ записвачи не сж обръщали никакво внимание върху тая особеностъ, па и не е възможно да се изследва отъ печатани материали. Но ако бждатъ сѣ такива, каквито наведохъ до сега, едва ли бихме имали право да говоримъ за български квантитетъ въ оная смисълъ, както е прието да разбираме тая дума въ славянската наука. Има обаче говори на северо-западъ, именно по Царибродско и Пиротско, дето старата дължина е донѣкъде запазена. Тѣй напр. въ Царибродско с. Комщица забелѣзахъ явна квантитетна дължина у сжществителни и прилагателни съ отменато ударение; дължината ми се стори нанагорна, за това и отбелѣзвамъ примѣритѣ съ ' по Вука: врѣме, прасѣ, лѣпа, брава, клубе, злѣто, крѣло, пѣфте, вратѣт, брѣгѣт, глѣсѣт, дѣрѣт, цѣла, жѣва, скѣпа, мѣка, крѣва, драго, слѣпа. Тия дължини провѣрихъ отпосле и за Пиротъ по г-жа Симеонка Джонова (род. Вацова), отъ която забелѣзахъ още: тѣнко, сѣво (но сивѣ), тѣпо (но тупѣ), лѣда, лѣва, сѣво, глѣва, тѣвно, лѣко, брашно, лѣка, (ликѣ), сѣна, мѣжа, кѣма. Подобни примѣри биха могли вече да се смѣтатъ за сжщински квантитетни остатѣци, защото и количествено и качествено отговарятъ на сръбскитѣ подобни ударения, и чудно,

защо Беличъ ги не отбелѣзва, а приема за всички моравски говори „експираторно“ ударение (Дијал. 217), както и Broch, 48.

А защо е изчезналъ стариятъ квантитетъ изъ български езикъ изобщо? Изчезналъ затуй, защото акцентниятъ отметъ по българскитѣ говори става следъ като дължината предъ ударени срички е била скратена, а пкъ старитѣ ударени срички по известниятъ акцентенъ законъ сж си били открай-време кратки, значи:

- 1) понеже старитѣ ударени гласни сж били изобщо кратки;
- 2) понеже въ български става акцентенъ отметъ посетне, отколкото въ сръбски — процесътъ още не е довършенъ;
- 3) понеже въ туй време пкъ езикътъ захваща да не изговаря дължини предъ ударени срички — тъкмо както е и сега въ сръбски—то неминуемо следва да се изгуби стариятъ квантитетъ изъ български езикъ. По сѣщи причини се е изгубилъ и у другитѣ югоизточни славянски езици руски и словенски, а останалъ още въ чакавски, ала и тамъ доста разнебитенъ.

4. Разпредѣление на българскитѣ говори споредъ изговора на ж.

Освенъ горнитѣ три признака (*ъ, ѣ, дѣ*, ударение), споредъ които, както видѣхме, българскитѣ говори се отдѣлятъ хубаво въ диалектни групи, строго разграничени една отъ друга, има и четвърти единъ фонетиченъ белегъ, който би могълъ тъй сжщо да послужи за дѣлитбена основа, защото и споредъ него се получаватъ нѣколко говорни области, пакъ достатъчно отдѣлени една отъ друга; тоя фонетиченъ белегъ е изговорътъ на стб. носовка ж.

При общия прегледъ върху българскитѣ говори, що го давамъ тука, смѣтамъ за нужно да се спра и върху тая тъй характерна за български езикъ гласна, и то не толкова съ цель да характеризирамъ подробно българскитѣ говори откъмъ тая страна, колкото да обоснова единъ терминъ, що го често употребявамъ, а може за мнозина да е неясенъ. Терминътъ е централни или сръдѣшни говори, а признакътъ, който ми дава поводъ и основание да отдѣлямъ тия говори отъ другитѣ въ отдѣлна група, е именно изговорътъ на стб. ж.

Разгледването българскитѣ говори откъмъ рефлекситѣ на стб. ж е поучително освенъ затова, че ни представя голѣмо разнообразие, но и затова, че виждаме пакъ хубаво единство въ туй разнообразие, виждаме, какъ разнитѣ замѣни за ж, които сега пѣстрятъ областта на българската речъ, иматъ сѣ едно и сжщо изходище. И наистина, като оставимъ на страна изговоръ у за ж, свойственъ на крайнитѣ северозападни говори, изговоръ явно чуждъ за български езикъ, всички други

замѣни за ж, колкото разнообразни и да сж тѣ, водятъ началото си сѣ отъ единъ и сжщи основенъ звукъ за ж, който е най-разпространенъ по българската говорна област и отдавна-време характеризира българския народенъ и писменъ езикъ. Тоя, да го кажемъ, общобългарски изговоръ на ж е онзи неясенъ и неопредѣленъ звукъ, който се схваща и бележи различно въ чуждата литература, но за който звукъ най-при- 496
||лѣга знакъ ъ, защото всички факти говорятъ за едно фонетично изравнение на стб. ж и ъ въ полза на последния звукъ.

Сравнявайки сега българските говори откъмъ рефлекситѣ на ж (коренно!), намираме освенъ общобългарската обикновена замѣна ъ, още други седемъ замѣни за тая старобългарска гласна: ѝн, а, о, ѧ, Ѣ, е и у, та споредъ това и различаваме осемъ групи говори споредъ изговора на ж.

Отъ тия осемъ замѣни петъ сж постоянни, т. е. изговарятъ се горе-долу еднакво въ ударени и неударени срички; тия петъ замѣни сж: ѝн, ъ, а, о и у. Останалитѣ три замѣни ѧ, Ѣ и е сж непостоянни, т. е. излизатъ наяве само кога сж подъ ударение, докато въ неударени срички вмѣсто тѣхъ си идва пакъ обикновената общобългарска замѣна за неударно ж, т. е. по-тъмно или по-ясно а.

И тогава, като оставимъ на страна замѣна у, за която говорихме по-горе, като свойство на косовско-моравското наречие, остава да кажемъ по нѣколко думи за другитѣ групи говори споредъ останалитѣ седемъ замѣни за ж, та да се види тѣхното взаимно положение. Тогава имаме:

1. ѝн- говори или старобългарски. Поставямъ на първо мѣсто оная група говори, у която е запазенъ още стариненъ изговоръ ѝн за ж (и успоредно ен за ж). По това можемъ да наречемъ тѣзи говори старобългарски, макаръ че у тѣхъ изговорътъ сега на ж и ж не е съвсемъ еднакъвъ съ нѣкогашния старобългарски, понеже днесъ се чува цѣло н или м следъ гласната ъ или е, а не е само носовъ призвукъ, както нѣкога-си: бѣнди, гренди, както се изговарятъ сега въ нѣкои наши говори, не се покриватъ напълно съ старобългарскитѣ бѣди, грѣди, защото сега не чуваме вм. ж и ж носови ъ и е (или ъ), а цѣла съгласкова срички ѝн и ен. Това разширение на носовия призвукъ въ цѣла съгласна е станало и причина да се запази до днесъ стариятъ изговоръ на ж и ж, дето е още запазенъ.

Изговоръ ѝн за ж е свойственъ днесъ на твърде малко български говори; срѣща се, както е вече известно, по Костурско и Солунско, но освенъ тамъ още и въ ония близки и далечни говори, които сж пренесени чрезъ преселби отъ Костурско. Тѣй си тълкуваме носовиятъ изговоръ, що го срѣ- 497
||щаме въ Брацигово, Пещера, Перущица и Айдемиръ (Силистренско); дали е такъвъ и по ония села по Сър-

ско и Демиръ-Хисарско, за които споменува Салганджиевъ (Библ. XV, 94), не можемъ да знаемъ по ония малко примѣри, що се съобщаватъ отъ ония мѣста. Отдѣлни думи съ носовки се срѣщатъ де повече, де по-малко въ всички южно-македонски говори по Кукушко, Воденско, Кайларско, Леринско и Прилепско, но по-сгруппирани селища съ обилни носовки се срѣщатъ пакъ само въ Костурско, дето се наброяватъ до 30 села съ назални остатъци. Тия села сж: Ракѣта, Бобища, Смърдеш, Кѣсинец, Брѣзница, Вѣмбел, Лабаница, Рѣля, Дрѣновени, Дѣмбени, Корешки-кол, Бобѣшица, Прекѣпани, Блаца (Българско), Чурилово, Хрупища, Олища, Бѣмбоки, Дѣбрец, Емборе, Кондѣроби, Горѣнци, Черѣшница, Вишнени, Маврово, Куманичево, Загоричани, Горча, Костур и Полянка.

А въ Солунско има 6 села съ *ън*-изговоръ: Сухѣ, Зѣрово, Висѣка, Нѣгован, Бѣльовец, Илѣнец, — сѣ на северо-изтокъ отъ гр. Солунъ.

Като се взематъ предъ видъ и ония четири села отъ Сѣрско (Елшак, Календра, Христос и Неволен), за които съобщилъ Салганджиевъ Дринову (Arch. V, 373), то излиза, че обсегътъ на *ън*-говори се простира, или се е простиралъ, отъ Сѣръ дори до Корча, а преди време вѣроятно е заемалъ и по-голѣмъ просторъ къмъ югъ и къмъ западъ. Днесъ за днесъ тия говори сж изпресѣчени съ *ъ*-говори, па и самитѣ *ън*-селища спадатъ иначе къмъ общото *ъ*-наречие, защото и въ тѣхъ ж, щомъ не е назално, гласи *ъ* (къшта, мъшки и пр.). Изговоръ *он*, що го дава Драгановъ (Р. Ф. В. 1888, 22) за с. Полянка (въ думи лонка, ронки, ронци), трѣбва да се провѣри; съмнително ми се вижда и *ан* за ж, както го съобщава Новаковичъ (Arch. XI, 26.), защото между собствениятъ му примѣри срѣщамъ въ нѣ три. Азъ поддържамъ и сега, че тамъ, дето сж запазени още старитѣ носовки, общиятъ изговоръ ж е *ън*, не *он* или *ан*.

До преди 160 години ж се изговаряло като *ън* и въ едно българско наречие въ Седмиградско (Трансилвания); но дали и тия наши българи, сега вече порумѣнчени, произлизатъ отъ Костурско не можемъ да твърдимъ, защото иначе седмиградското българско наречие твърде много прилича на шуменския говоръ (отъ по-старо време), та е твърде вѣроятно седмиградскитѣ българи да сж изселени отъ Дунавска България. 498

Вече въ седмиградско-български носовкитѣ въ края на думитѣ, па и нѣйде въ срѣдата се не изговарятъ тѣй, както и въ Костурско. Споредъ това днесъ за днесъ нѣма цѣлокупенъ говоръ *ън* за ж, нито пъкъ има говоръ, дето биха се намѣрили всичкитѣ стари думи съ ж = *ън*; както селата съ тоя старински изговоръ сж прѣснати между други съ обикновенъ изговоръ (ж = *ъ*), тѣй самитѣ случаи съ ж = *ън* сж

пръснати, т. е. въ едни села намираме едни думи, а въ други — други, тъй че едни други се допълнятъ. Обаче едно общо свойство съединява всички познати до сега говори съ назаленъ изговоръ, въ туй число и седмиградския; въ тѣхъ нѣматая замѣна между носовкитѣ, позната намъ отъ сръднобългарскитѣ паметници следъ XII вѣкъ, а именно следъ *ж, ш* и *ј* се пази още старобългарското положение: женден, женд, шемпа, шентам, ензик, ентърва, енза и пр. Това ни дава още едно основание да търсимъ родината на старобългарски езикъ именно въ ония краища, дето и днесъ още е запазенъ тоя старински изговоръ.

Бѣше време, когато великиятъ Миклошичъ, който поддържаше тъй крепко своята панонска теория за произхода на старобългарски езикъ, не допускаше, че въ нѣкой български говоръ ще се намѣрятъ носовки, макаръ че отъ друга страна издаде известнитѣ Седмиградски молитви, чийто езикъ (съ запазени още носовки) той самъ нарече български (*Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen*, 1856). Но отъ онуй време до днесъ се натрупаха толкова материали отъ Костурско и Солунско, че вече никой не се съмнява въ тази истина. Има вече доста голѣма литература по тоя въпросъ, която ще разгледаме на своето мѣсто, а за сега вж. ПСп. LXI, 646, Милетичъ: Арнаутитѣ въ Силистренско и следи отъ носовки въ тѣхния езикъ; А. П. Стоиловъ, Остатъци отъ назализма въ Солунскитѣ села Зарово и Висока, *ibid.* 703—707; Б. Цоневъ, Диалектни студии по югоизточна България, Ахр. Мин. I, 211 (за костурски преселници въ югоизточна България и за носовкитѣ у тѣхъ).

|| 2. *ѝ*-говори или общобългарски. Втората замѣна 499 *ѝ* за *ж* е най-обикновена и най-разширена по българскитѣ говори; тя е свойствена и на източни и на западни говори, и по своето разширение по цѣлата наша говорна областъ прилича на едно море, отъ което изпжкватъ като острови останалитѣ говори съ инакви замѣни за *ж*. Безъ да се простирамъ върху разнитѣ нюанси на *ѝ*, което споредъ говоритѣ може да бѣде нѣйде по-дълбоко и по-усилено, а нѣйде по-слабо и по-ясно, ще кажа че това *ѝ* крие въ себе си и днесъ пакъ сжщия гласенъ елементъ, който е билъ едно време при-сжщъ на *ж*: общобългарскиятъ изговоръ *ѝ* за *ж* е пакъ старобългарското *ж*, изговорено безъ носовия му призвукъ, т. е. излизамъ отъ стб. *ж* = *ѝ_н* или *ѝ* което следъ като изгуби назалитета си, дава днешния *ѝ*. Изговоръ *a* (= *a_н*) за *ж* едвали може се доказа, а пъкъ изговоръ *o* (= *o_н*), ако го е имало въ старобългарски, е отсетнешна замѣна за *ж* = *ѝ*, получена чрезъ фонетично изяснение по сжщия начинъ, както се е получило *o* за *ѝ*.

Звукъ *ѣ* си е редовна замѣна за *ж* още въ старобългарски: щомъ по една или друга причина *ж* изгуби носовия си призвукъ, идва на негово мѣсто винаги *ѣ*. Тая сжща замѣна е свойствена и на всички сръднобългарски паметници дори до XIV вѣкъ, когато идва вм. *ж* и *а*. Това потвърдяватъ и днешнитѣ *ѣ*-говори, въ които гласниятъ елементъ на *ж* е пакъ *ѣ*, еднакво, дали се изговаря у тѣхъ *ж* съ носовка или безъ носовка. Затова смѣло можемъ каза, че е било време, когато отъ Костуръ дори до Шуменъ и отъ Видинъ до Одринъ се е простиралъ еднакъвъ изговоръ за *ж*, изговоръ *ѣ*, който заема и сега сжщи просторъ, само че е пресѣченъ вече на много мѣста съ други, отпосле произлѣзли изговори за сжщия звукъ (*а*, *а*, *ѣ*, *ѡ*). Ето защо, речемъ ли да разграничимъ *ѣ*-говори, ще трѣбва да обгърнемъ почти цѣлата говорна областъ, като изключимъ отъ нея само *у*-говори, чиято граница опредѣлихме вече. Затова ще преминемъ да разграничимъ останалитѣ говори, произлѣзли въ тая широка областъ все вследствие на една или друга промѣна въ изговора на основното *ѣ* отъ *ж*.

|| 3. *а*-говори или централни (сръдищни). Най-големъ островъ между главнитѣ *ѣ*-говори съставятъ централнитѣ или сръдищни говори, които заематъ наистина сръдищно мѣсто въ българската говорна областъ и се отличаватъ съ ясна фонетика, тѣй че всѣко *а* у тѣхъ си е *а*, *ѣ* си е *ѣ* и *ѡ* си е *ѡ* (само въ една малка частъ отъ тѣхъ сръщаме редуцирано *ѡ* въ *у*); наспоредъ това и онзи неопредѣленъ общобългарски звукъ *ѣ* е изясненъ въ *а*, тѣй че всѣко *ж* въ тия говори се чува като ясно *а*, било то съ ударение или безъ ударение.

Централнитѣ говори се простиратъ начевайки на северъ отъ Врачанско, Орханійско, Етрополе, Пирдопъ и Коприщица въ югозападна посока и стигатъ до задъ Битолско, Крушевско, Кичевско дори до подъ Гостиваръ. По-близо опредѣлено, тѣ заематъ: южната частъ на Врачанска околия (планинскитѣ села), както и следнитѣ околии въ България: Орханійска, Пирдопска, Новоселска, Ихтиманска, Самоковска, Дупнишка, Радомирска, Кюстендилска, а въ Македония спадатъ говоритѣ по Горно-Джумайско, Пехчево, Разлогъ, Струмишко, Радовишко, Кочанско, Щипско, Велешко, южно Скопско, Гостиварско, Кичевско, Крушевско, частъ отъ Охридско и Ресенско, Битолско, Прилепско, Мориово и Тиквешъ. Забележително е при това, че наоколо тѣзи говори сж обиколени вредомъ съ говори, дето владѣе изговоръ *ѣ* за *ж*. И наистина северната половина отъ Врачанска околия, както и околии Берковска, Искрешка и Софийска иматъ *ѣ*-говоръ; по тоя начинъ българската столица съ своето *ѣ* за *ж* е заобиколена отъ изтокъ и югъ съ *а*-говори, а отъ западъ — съ *у*-говори и само накъмъ северъ

има проходъ къмъ ѝ-говори. Задъ Орханийска и Пирдопска околия владѣятъ пакъ ѝ-говори. Вървимъ ли надолу виждаме, че и задъ Разлогъ, именно южно отъ него, по Неврокопско и Мелнишко, владѣятъ сѣщо тѣй ѝ-говори, както и на югъ отъ Струмица, Тиквешъ и Мориово, дето владѣятъ кукушко-воденски говори съ общобългарски рефлексъ ѝ за ж. Задъ битолскитѣ а-говори срѣщаме пакъ говори съ изговоръ ѝ за ж — именно костурско-лерински на югъ и охридско-ресенски на западъ. Само Дебърско на крайния западъ и Чепинско на крайния изтокъ отъ централнитѣ говори правятъ || изключение съ изговоръ о за ж, а не ѝ; но както чепинското 501 тѣй и дебърското о за ж произлиза пакъ отъ по-старо ѝ. При това трѣбва да се знае, че не всички дебърски говори замѣняватъ ж съ о, а само тѣй нареченитѣ миячки говори, докато северно-дебърскитѣ иматъ пакъ ѝ. Па и въ самия градъ Дебъръ редовната замѣна за ж е пакъ ѝ, а не о. А на северъ отъ Дебърско, къмъ Гостиварско и Тетовско, продължаватъ пакъ ѝ-говори, само че това ѝ у тѣхъ не е тѣй тъмно, а клони къмъ а, докато пѣкъ чисто ѝ за ж е запазено още отатѣкъ Шаръ-планина у призревскитѣ помаци въ Ополе и Гора, дето редовната замѣна за ж е ѝ: дѣп, зѣби, кѣклица, кѣпам се, да кѣснам, мѣтна вода, сѣд, нарѣче, да нарѣчам (но рука, рукав!), стѣпам, стрѣк цвек'е, трѣба клашн'е, тѣпа сѣкира, гѣсеница, гнѣсно (по лични сведения). И тогава казваме, че централнитѣ говори се допиратъ направо съ у-говори само въ Тетовско, Скопско, Кратовско, Кюстендилско и Радомирско.

Подробно разграничение на централнитѣ говори и нѣщо повечко върху тѣхъ вж. у мене въ Изв. за ком. I, 142 — 145, дето давамъ и карта съ разграничение за тѣхъ и за у-говори въ царство България.

Централнитѣ говори, разгледани като диалектно цѣло, не показватъ нѣкои други диалектни общности освенъ изяснение на тъмнитѣ гласни. Инакъ въ описанитѣ горе граници влизатъ твърде разнообразни говори, както откъмъ *tj-dj*, тѣй и откъмъ ударение, па тѣй сѣщо и откъмъ *ъ*. И съ централнитѣ говори е тѣй, както и съ другитѣ наши говорни групи: отдѣляме ги по едно тѣхно общо свойство, разграничаваме ги, но речемъ ли да ги отлжчваме отъ останалитѣ говорни групи и по други свойчини, наиждаме на мжчнотии. Защото, както е станало напр. съ прегласъ *ъ → е*, който пълзи къмъ изтокъ и обгръща въ себе си разнородни говори, тѣй сѣщо е и съ вокализация *ж → а*: явява се нѣйде въ Македония, разширява се на вси-страни и съ време обѣма въ себе си твърде разнообразни говори. Ето защо и въ областъта на централнитѣ говори различаваме (откъмъ *tj-dj*) и *шт-жд* и *шч-жш* и *к'-г'-говори*; откъмъ акцентна страна различаваме въ сѣщата областъ говори съ общобългарско неопредѣ-

|| лено ударение, говори съ определено третосрично 502 ударение, па и говори съ полуопределено двусрично ударение (тиквешко-мориовско). Но това нищо не значи; важно за насъ е, че тия говори иматъ една обща особеностъ, която ги свързува въ едно и която особеностъ не е по-маловажна — да кажемъ, отъ изговора на ъ; затова и трѣбва да ги отдѣлимъ и разграничимъ като говорно цѣло. Но азъ отдавамъ и друго, не по-малко важно значение на централнитѣ говори, значение, което не бива да се пренебрегва отъ ония, които милѣятъ за добре оправенъ български езикъ. Централнитѣ говори сж важни освенъ сами по себе си като интересно явление въ българската диалектология, но и затова, че по своята ясна, идеална вокализация тѣмъ е сждено да бждатъ нѣкой пкть живъ регулаторъ на българския книжовенъ езикъ, кога е дума за правиленъ изговоръ. Защото, споредъ моето крайно убеждение, нашиятъ езикъ и правописъ ще бжде само тогава оправенъ, когато бжде основанъ върху живъ говоръ, къмъ който да можемъ винаги да се позиваме като къмъ установенъ образецъ. А таквъ образецъ ще намѣримъ само въ областта на централнитѣ говори, и то въ източнитѣ централни и около тѣхъ. Ето защо централнитѣ говори заслужватъ най-сериозно внимание.

Откъмъ ъ централнитѣ говори падатъ повече къмъ за падната областъ; между тѣхъ има една твърде малка частъ източни говори, именно въ оня клинъ, що се вдава на изтокъ между Вакарелъ и Етрополе съ крайни точки Стрелча, Коприщица, Клисуре. Споредъ това изяснението на ж въ а е безъ-друго западнобългарско явление, както и трѣбва да бжде, като се има предъ видъ, че западнобългарскитѣ говори иматъ изобщо по-ясна фонетика отъ източнитѣ. Въ сжщностъ изяснение ж→а е нова подѣмка на първата вокализация (ъ→о, ъ→е), която се извършва тѣй сжщо предимно въ западни говори. За старината на тая, да я наречемъ втора вокализация, не можемъ да положителни сведения, но съмнение нѣма, че тя се явява въ български езикъ нѣколко вѣка следъ първата, а писмено е засвидетелствана едва отъ края на XIII вѣкъ. Не бива тѣй сжщо да се съмняваме, че тая втора ||вокализация си е самородно българско свойство, а не, както 503 иска да каже Vukčević (Jezik u Kerečkom s udiljnim obzirom na orće mačedonizme, Rad, kn. 145, стр. 119), че изяснението на ж въ а се дължало на сръбско влияние. Г-нъ Вукчевичъ не е взелъ въ съображение, че втората българска вокализация докосва предимно звукъ ж, който въ никой сръбски говоръ се не изяснява въ а, и после, че ни единъ сръбски говоръ се не допира до централнитѣ наши говори, за да имъ повлияе.

Втората българска вокализация си е домашно явление, но

отъ кое срѣдище се заражда първомъ тя, мжно е да опредѣлимъ. Имайки предъ видъ днешното разширение на вокализация $ж \rightarrow a$, бихме казали, че тя се е появила най-напредъ нѣйде посрѣдъ централната областъ, и то най-първо въ говоръ или говори, дето първата вокализация ($ъ/ь \rightarrow o/е$) била вече напълно прокарана. Затова по източнитѣ говори, въ които втората вокализация засѣга и е рове (баз, бачва, тамно и пр.), ще трѣбва да се изключатъ отъ първичното гнѣздо на вокализация $ж \rightarrow a$. Още по-сетнешно е изяснението на тъмнитѣ гласни въ наши нѣкои родопски говори, дето се явява а вм. ж и ъ и 'а вм. ж и ъ, както що е въ бачковския говоръ до Станимака.

За обсега на централнитѣ говори, както изобщо за диалектното разпредѣление на българския езикъ, вж. приложената къмъ студиитѣ ми въ МСб. XIX, скица, която, ако и въ малкъ размѣръ, представя доста точно разположението на българскитѣ говори. Споредъ послешнитѣ ми сведения ще трѣбва само да се вмѣстятъ въ областъта на централнитѣ говори доста села отъ Охридско и Ресенско, въ които владѣе напълно централенъ говоръ като: Конско, Велеска, Рамне, Велгоште, Лескоец, Олшани, Пештани, Валишта, Свиништа, Куратишта, Требеништа (Охр.); а Ресенска околия пада почти цѣла въ централната областъ, понеже само въ следнитѣ нейни села се чува още ъ за ж: Сливница, Крани, Хървати, Штърбовци, Наколец, Любоина, Браичино, Дл. Дупен, Рѣмби, Герман, Медово, Стърково, Рудари, Опаа, Пѣпли, Оровник, Буковик', Лък и Бесвиня.

|| 4. о-говори (миячко-дебърски). Четвърта разнo-504 видностъ въ изговора на стб. ж срѣщаме въ Дебърско; ала не въ цѣло Дебърско изговарятъ ж като о, а предимно въ областъ Мала-река, дето живѣятъ тѣй нареченитѣ мияци. За тия мияци и за тѣхния говоръ може да посочимъ вече една малка, но спретната монография отъ М. Григоровъ, Говорътъ на малорѣканцитѣ (мияцитѣ) въ Дебърско (СемИзв. II, 200—304), дето е дадена и цѣлата библиография по миячко-дебърскитѣ говори, както и обнародванитѣ материали отъ тоя край (М. Григоровъ, Критиченъ прегледъ на обнародванитѣ материали по малко-рѣканския говоръ. СемИзв. II, 445—470). Григоровъ, изброява 15 села като принадлежащи къмъ Мала-рѣка (Галичник, Рѣсоки, Река-Селце, Трѣсонче, Лазарѣполе, 'Осои, Гари, Сушица, Долно-Мелничани, Горно-Мелничани, Горно-Косѣврасти, Долно-Косѣврасти, Янче, Трѣбишча и Битуши), споминува и миячкитѣ колонии Ехловец (Кичевско), Папрадища, 'Ореше (Велешко) и Смилево (Битолско); но ако подъ „мияшки“ разбираме изобщо дебърски о-говоръ, то ще трѣбва къмъ тѣхъ да причислимъ и окашитѣ села по Голо-бърдо, а именно: Себишта, Гинеец, Дренук, Модрич, Клене, Стѣблево, Нѣрези, Бѣзово, Јабланица, Пискупштина, Боровец, Подгорци,

па тъй сѣщо и следнитѣ селища въ Гостиварско и Кичевско: Стретково, Железно-Речани, Г'онѡвица, Падалишта, Таймишта, Букойчани, Мйдинци, Лешница.

Доколкото съмъ наблюдавалъ изговора на дебърското *о* вм. *ж*, не съмъ забелѣзалъ нѣкоя разлика между него и онова *о*, що замѣнява *ѣ*; нѣма разлика тъй сѣщо и между него и етимол. *о*: мота, мока, мокна, могла звучатъ сѣ еднакво; тъй сѣщо звучатъ и *іочит*, *іозик*, (отъ *ѡчитѣ*, *ѡзыкѣ*), както и *іоже*, *іоглен* (отъ *жже*, *жгль*). Такова впечатление получилъ и Облакъ за Галичникъ (Maced. Stud. 23). А както предава и Григоровъ родния си говоръ на с. Тресонче, *о* отъ *ж* си е пакъ *о*; любопитно, че докато етимоложко *о* въ Тресонче минава често пѣти въ *уо* (вж. Сем.Изв. II, 231), то съ *о* отъ *ж* такава лабиализация става твърде рѣдко.

За старината на дебърското *о* нека се има предъ видъ, че *о* идва вм. *ж* само въ коренни срички, докато въ суфикси и окончанія намираме *а* за *ж*. Това показва, че дебърското *о* ||се е появило следъ като суфиксно и крайно *ж* било вече 515 минало въ *а*. Противъ старината на дебърското *о* говори и еднаквиятъ изговоръ на начално *ж* и начално *ѡ* (*іоже* и *іозик*), дето виждаме хубава успоредица между дебърски и другитѣ македонски говори, т. е. тъкмо както въ охридски имаме *іѡже* и *іѡзик*, както по срѣдномакедонски имаме *наже* и *назик*, тъй и по дебърски *іоже* и *іозик*. Една друга, още по-доказлива успоредица виждаме въ дебърскиятъ изговоръ на думи като: *мошчеа*, *снога*, *назод*, *зѡяк*, *зѡя* или *зно*, срещу които стоятъ охридски *мѣшчеа*, *снѣга*, *насѣд*, *заіѣк*, *знѣм*, а то значи, че преди време и дебърскиятъ говоръ е познавалъ тоя редуциранъ изговоръ на *а* като *ѡ*.

о вмѣсто *ж* срѣщаме и на отсрещния най-източенъ край отъ централната областъ, именно въ Чепино, обаче съ една битна разлика: докато въ Дебърско коренно *ж* дава *о* безъ обзиръ на ударение, то въ Чепино *о* вм. *ж* излиза на яве кога е подъ ударение. При това *о*, съ известно смекчение на преходната съгласна замѣнява *ѣ* па и *ж* (*л'он*, *гл'одам*). Съ това си свойство чепинскиятъ говоръ върви заедно съ другитѣ родопски говори, отъ които съставя нераздѣлна часть.

5. а-ѡ-говори или родопски. Тѣй ще наречемъ тия говори, защото заематъ наистина срѣднитѣ Родопи, но по-подробни сведения за обсега имъ още нѣмаме. Ст. Шишковъ, който е напечаталъ най-много материали отъ тоя край, който съобщилъ и на менъ лично много данни по тия говори, ми даде пакъ общи сведения за тѣхното разграничение. Не ги разграничава достатъчно и Теодоровъ въ иначе хубавата си и богата на данни студия върху родопскитѣ замѣни за *ж*; той посочва само поотдѣлнитѣ селища, въ които се чува характерната родопска замѣна за *ж* (Вж. ПСп. LXV, Единъ особенъ звукъ

въ родопското наречие). Въ книгата на Милетича *Die Rhodoretundarten* сръднородопскитѣ говори тѣй сжщо не сж точно разграничени, па се и не описватъ всичкитѣ, а само ония, що бѣха достѣпни до преди 1912 год. Оттогава насамъ, ако и достѣпни вече родопскитѣ планини, времената пѣкъ не позволяваха научно изследване, което да установи село по село говори и говорни нюанси. Но главното за насъ е да знаемъ, че и въ Родопитѣ имаме прибрани гдѣ по-широко, гдѣ по-тѣсно ||говорни групи съ еднакъвъ или подобенъ рефлексъ на ж, и 506 тия говори заематъ наистина сръднитѣ Родопи, а главно областъ Ахърчелеби.

Тия говори сега, чиято характеристика дадохъ по-горе (вж. стр. 377—379), иматъ това свойство, че рефлектиратъ всѣко ударено ж, и съ него заедно всѣки ъ-звукъ изобщо, въ една звукова комбинация отъ о и а, чиято звукофизиоложка основа е пакъ ъ, а само стремежъ къмъ изяснение докарва примѣсъ отъ а и о, и то наспротивъ какъвто наклонъ е имало при изговора на еровия звукъ изобщо: ако този изговоръ е клонѣлъ къмъ о, т. е. билъ изговарянъ съ лабиална афектация явява се о^а (по-добре о^б); ако е клонѣлъ къмъ а, т. е. изговарянъ предно-гугурално, явява се ъ^а. А че стремежъ къмъ изяснение на тъмниятъ ъ-звукъ е главна причина да се яви тоя родопски звукъ, най-добре се вижда отъ тамъ, че той се явява само подъ ударение; неударено ж или ѣ гласи както и неударено а. И понеже при комбинация о^а = (о^б) имаме за основа ясна гласна о, тя става и носителка на главниятъ ударъ при изговора, та се явява сложна гласна (не двугласна!) съ нанадолно ударение; докато при ъ^а основата е тъмна гласна ъ, сподирена съ ясна а, която и взема главниятъ ударъ върху себе си, та се явява сложна гласна съ нанагорно ударение. Изглежда, че сжщо е искалъ да каже и г. Теодоровъ, говорейки за „сжщински“ и „боченъ“ връхъ при изговора на родопската замѣна ж (вж. ПСп. LXV, 575).

Родопскиятъ звукъ за ж е сложенъ, ала не бива да се означава съ комбинации отъ две букви, понеже поражда недоразумение; не помагатъ и разни експоненти, а трѣбва да се означава съ едноставенъ условенъ знакъ; и азъ мисля, че тукъ ще послужатъ на просто ъ и ѣ, които да се употребяватъ наспоредъ това, дали въ чувания родопски звукъ преобладава гласна о или гласна а. И тогава за изговора на ж въ сжщинскитѣ сръднородопски говори по Ахърчелеби, за който Шишковъ и други си служатъ съ ѡа, азъ бихъ употребилъ означение ѡ, а за ж както се чува въ Рупчоски говори, за които Шишковъ употребява ѡа (съ разни комбинации), бихъ употребилъ ѡ. Това означение на родопскитѣ звукове веднага || ще показва и тенденцията на говора да мине къмъ чисто о, 507

както е сторено вече въ Чепинско, или къмъ чисто *а*, както е станало въ отдѣлни гнѣзда по Родопитѣ (Бачково, Павелско), тъй че *ѡ* и *ѧ* сж преходни звукове къмъ чисти *о* и *а*. Родопскитѣ звукове *ѡ* и *ѧ* сж освенъ сложни, но и дълги, обаче дължината имъ не е тъй провлѣчена, както сж сръбскитѣ гласни съ остро и завито ударение, т. е. по сръбски рѹку и рѹка сж по-провлѣчени отъ рѡка и рѧка по родопски.

6. *ѣ*-говори. Най-сетне има и друга една замѣна за ударено *ж*, известна отдавна като особеност на тетевенския говоръ, означаваща съ *ѣ*. Това *ѣ* или по-добре *ѣ* — за да вървимъ въ съгласие съ означението на родопскитѣ звукове *ѡ* и *ѧ* — е тъй сжщо преходенъ звукъ, както сж и родопскитѣ замѣни за *ж*, па и произходътъ му трѣбва да търсимъ въ общиятъ изяснителенъ процесъ на българскитѣ говори. Само че тукъ се не върви нито къмъ *а* нито къмъ *о*, а къмъ *е*. Дали такъвъ преходенъ *ѣ*- или *ѧ*-звукъ трѣбва да предполагаме за всички централни говори, както приема Милетичъ (Ostbulg. 161 и АСп. XVI, 40), съмнявамъ се: гнѣздата съ *ж* = *ѣ* сж твърде прѣснати, за да могатъ се прие за обща основа на обширната областъ *а*-говори.

За сега имаме сведения за следнитѣ четири *ѣ*-говори:

а) Тетевенски говоръ, доста известенъ и най-подробно описанъ отъ Кр. Стойчевъ, АСб. XXXI. Вж. и моя предговоръ къмъ Стойчевата студия.

б) Еркечки говоръ, — съобщи за него най-напредъ Милетичъ (Стар. население и Das Ostbulgarische), а по-длъжка студия върху него написа Г. Георгиевъ (Еркечанитѣ и тѣхниятъ говоръ, СемИзв. II, 133—200).

в) Говорътъ на с. Терновка, Херсонска губерния, който описва проф. Державинъ въ книгата си Болгарскія Колоніи въ Россіи, 253—292. Вж. и моятъ предговоръ къмъ книгата на Стойчева, АСб. XXXI.

г) Говорътъ на с. Радожда, край Охридско езеро, за който съобщи Милетичъ (АСп. XVI, Важна фонетична особеност на единъ западно-македонски говоръ) и сродниятъ нему говоръ на с. Вевчани, Стружко, за който давамъ по-долу сведения.

|| Колкото и да ги сближава единъ общъ изговоръ за *ж*, 508 тия говори спадатъ къмъ разни говорни групи и къмъ твърде различни области: тетевенскиятъ е североизточенъ, еркечкиятъ — югоизточенъ, терновскиятъ — югозападенъ, а радожденскиятъ и вевчанскиятъ сж пакъ югозападни говори отъ най-крайната частъ на българската говорна областъ. Значи, докато всички други замѣни за *ж* все пакъ представятъ известна прибраностъ, тукъ виждаме голѣма прѣснатостъ. Дали отпреди е имало и други гнѣзда съ такъвъ сжщи изговоръ, не бива да се отрича, имайки предъ видъ, че се срѣщатъ сръднобългарски паметници, въ които се упо-

трѣбѣва само *ж*, което *ж* би могло да се тълкува въ полза на *ж* = *ѣ*.

За да се получи единъ и сѣщи рефлексъ отъ нѣкогашно *ж* или *ѣ* въ два или повече различни говори, трѣбва да е владѣло у тѣхъ еднакво условие при изговора на *ѣ*-звукъ, трѣбва да е имало нѣкаква общностъ въ артикулацията. Най-вѣроятно е да се предполага, че у тия говори учленителната основа за звукъ *ѣ* е била *е*, т. е. *ѣ* се учленявало по-горе въ грѣкляна и се изговаряло съ уста нагодени за *е*, а когато настава време да се мине къмъ по-ясенъ изговоръ (отъ *ѣ* къмъ *а*), тая основа се разширява заедно съ изяснението и се получава звукъ *ѣ* или *ѣ* (широко *е*). Тѣй си обясняваме и другитѣ диалектични рефлексѣ на *ѣ*-звукъ. Тѣй напр. дебърскиятъ, чепинскиятъ и ахърчелебийскиятъ изговоръ на *ѣ*-звукъ предполага учленителна основа *о* за *ѣ*, отъ която неминуемо ще се развие *о*; централнитѣ *а*-говори предполагатъ учленителна основа обикновено *ѣ* (не дълбоко!). И както родопскиятъ изговоръ на *ѣ* е преходъ къмъ чисто *о* или *а*, тѣй сѣщо и *ѣ* (ако нѣкое странично влияние го не отбие отъ насоката му), може да се развие къмъ чисто *'а* или къмъ чисто *е*, както е станало наистина въ говора на с. Вевчани, дето рефлексътъ на *ѣ*-звукъ се не различава отъ обикновено *е*. За изговора на *ѣ*-звукъ по говора на с. Радожда не мога да твърдя, понеже въ самото село не ходихъ, но за с. Вевчани имамъ непосредствени сведения, по които мога да дамъ и нѣкои подробности за изговора на *ѣ* въ тоя говоръ. А именно въ тоя говоръ не всѣко *ж* или *ѣ* дава *е*, защото следъ устни съгласни изговорътъ си е общодебърски, т. е. *о*. Затова имаме отъ една || страна: кеклица, кепина, кеде, гнесно, да кесна, да се искепа, 509 да поречам, река, нареквица, рекав, секои, тепа, кеделна, сед, седина, греди, еглен, еток, еже; но отъ друга: мока, могла, моска, мош, попок, пот, мотна и пр. Такава сѣщо разлика се забелѣзва и въ предаването по *рѣ-лѣ*; отъ една страна: дерво, герне, герло, черно, цервен, гермит, черно, сердце, сенце, держит, свекерва и пр. отъ друга: ворви, порви, ворти се, ворт (градина), морша, морговец, заморзна, бордо, боркам, борз, порс и пр. Вѣроятно сѣщото правило струва и за с. Радожда, защото и Милетичъ навежда тия примѣри като „изключения“: пѣт, мѣка, мѣж, бѣрдо, вѣрне, вѣлна. — Това разцепление си обяснявамъ отъ влияние на сѣсѣднитѣ говори, което се отразило до сега само върху случаи, дето лабиализацията може да стане по-лесно поради предната устна съгласна. Инакъ остава си по-старата замѣна за *ѣ*, която обаче е вече изяснена въ *е*.

За другитѣ разновидности въ изговора на *ж* ще се говори подробно въ специалната История на тъмнитѣ гласни въ българския езикъ споредъ писменитѣ наши паметници и живитѣ говори.

С ъ к р а щ е н и я

- Антрпг. Пробл.** — Дг Јован Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканскога полуострова. Уводна студия къмъ Насеље српскихъ зе-м а љ а, кн. I (Српски Етнографски Зборник кѣ. четвѣрта). Београд, 1902.
- Anz.** — Anzeiger der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe.
- Arch.** — Archiv für Slavische Philologie, herausgegeben von V. Jagić.
- Арх. Мин.** — Архивъ на Министерството на Народното Просвѣщение. Офи-циално издание.
- АСб.** — Сборникъ на Българската академия на наукитѣ, клонъ историко-филологиченъ.
- АСп.** — Списание на Българската академия на наукитѣ, клонъ историко-филологиченъ.
- Асем. Ев.** — Асеманово или Ватиканско Евангеле, старобългарски глаголи-чески паметникъ.
- Ахъч. или Ахърч.** — Ахъчелеби, Срѣднородопско краище.
- Библ.** — Библиотека, приложения къмъ „Църковенъ Вестникъ“. София, 1901—1905. I—XII.
- Бол. Пс.** — Болонски Псалтирь, срѣднобългарски паметникъ отъ XII вѣкъ.
- Бонч. Сб.** — Н. Бончевъ, Сборникъ отъ български народни пѣсни. Варна 1884.
- Бор. Син.** — Бориловъ Синодикъ, срѣднобългарски паметникъ отъ XIV вѣкъ.
- Бр. ПСб.** — Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество въ Браила.
- Боян. Ев.** — Боянско Евангеле, срѣднобълг. паметникъ отъ XIII вѣкъ.
- Бълг. Кн.** — Български Книжици, повременно списание на българската книжнина. Цариградъ, 1858—60.
- Бълг. Пр.** — Български Прегледъ, списание за наука, литература и обще-ственъ животъ. София, 1893—1900.
- Бълг. Стар.** — Български Старини, издавани първомъ отъ Министерството на Просв., а сетне отъ Бълг. Академия.
- Ват. Лѣт. или Ват. Сб.** — Ватикански Сборникъ, срѣднобълг. пам. отъ XIV в.
- Верк. Ж. П.** — Ст. Верковић, Народне песме македонски бугара, книга прва : Женске песме. Београд, 1860.

- Вести** — политически, общественъ, научно-литературенъ и духовенъ вестникъ, излизалъ въ Цариградъ като продължение на „Новини“.
- Врач. Ев.** — Врачанско Евангеле, срѣднобълг. пам. отъ XIII в.
- Гер.** — Найдень Геровъ, Рѣчникъ на българскій языкъ. Пловдивъ, 1895—1908.
- Gl. Cloz.** или **Клоц. Сб.** — Glagolita Clozianus или Клоцовъ Сборникъ, стб. глагол. паметникъ.
- Гр. Парем.** — Григоровичевъ Паремейникъ, срѣднобълг. пам. отъ XII в.
- Дам. Студ.** — Дамаскинъ Студитъ, подьяконъ Солунски.
- Добром. Ев.** — Добромирово Евангеле, срѣднобълг. пам. отъ XII в.
- Добрш. Ев.** — Добрѣйшово Евангеле, срѣднобълг. пам. отъ XIII в.
- Др. гл. п-ки.** — И. Срезневскій, Древніе глаголическіе памятники.
- Др. сл. п-ки.** — И. Срезневскій, Древніе слав. памятники юсоваго письма, Спб. 1868.
- Ж. М. Н. Пр.** — Журналъ Министерства Народнаго просвѣщенія.
- Ж. Ст.** — Д. Мариновъ, Жива Старина, етногр. (фолклорно) изучаване на Видинско, Кулско, Бѣлоградчишко, Ломско, Берковско, Орѣховско и Врачанско, кн I—VI.
- Зпб.** — Западнобългарски.
- Зап. и Надп.** — Л. Стојановић, Стари српски записи и надписи. Београд, 1902—1905. I—III.
- Zbornik** — slovenskych narodnych piesni, povesti, prislovi porekadel, hier, obycajov a povier. Виена 1870.
- Зогр. Ев.** — Зографско Евангеле, стб. глаг. пам.
- Изв. Ком.** — Извѣстия за командировкитѣ при Министерството на Народното Просвѣщение. I—III.
- Изв. Ак.** — Извѣстия второго отдѣленія Имп. Академіи Наукъ.
- Изтб.** — Източнобългарски.
- Ј. Ал. Ев.** — Јоанъ-Александрово Ев., срѣднобълг. паметникъ отъ XIV вѣкъ.
- Качан.** — Вл. Качановскій, Памятники болг. нар. творчества. Вып. I. Сборникъ западноболг. пѣсенъ съ словаремъ. Спб. 1882 г. XXX № 1 отъ Сб. отд. р. яз.
- Киев. Л.** — Киевски Листи, стб. глаг. пам.
- Киреч.** — Киречкѣой, Солунско.
- Кир. Ркп.** — Б. Цоневъ, Кирилски рѣкописи и старопечатни книги въ Загребъ. София, 1912. АСб. кн. I.
- К. и М.** — Кирилъ и Методій.
- Копр.** — Коприщица.
- Кюст. Ев.** — Кюстендилско Четроевангеле, србл. пам. отъ XIII вѣкъ.

Lautl. — Fr. Miklosich, Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen. Wien, 1879.

Лѣсн. Пар. — Лѣсновски Паренесисъ, срѣднобълг. паметн. отъ XIV вѣкъ.
Любл. Дам. — Любянски Дамаскинъ, новобълг. паметникъ отъ XVII вѣкъ.

Мар. Ев. — Мариинско Евангеле, стб. глаг. пам.

Maced. Stud. — V. Oblak, Macedonische Studien, Wien, 1896. Sitzungsber. d. Wiener Akad. B. CXXXIV.

Медицина — мѣсечно научно-медицинско списание. Редакторъ Д-ръ Ватевъ и Д-ръ Ораховацъ. Ловечъ, 1894.

Милад. — Бълг. нар. пѣсни отъ братья Миладиновци Димитрія и Константина. Загребъ, 1861.

МСб. — Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. I—XVIII. Издава Мин. на Нар. Пр., XIX—XXVI — изд. Бълг. Книж. Друж., а отъ XXVII т. насамъ — Българската Академия.

Наука — период. списание. Пловдивъ, 1881—83. I—III.

Новини — вестникъ политически, научно-литературенъ и духовенъ. Цариградъ, 1890—98.

Обз. — П. А. Лавровъ, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болг. языка. Москва, 1893.

Опись — Б. Цоневъ, Опись на рѣкописитѣ и старопечат. книги въ Соф. Нар. Библ. София, 1907.

Охр. Ап. — Охридски Апостолъ, срѣднобългарски пам. отъ XII в.

Пѣсн. — Пѣснивецъ или Соф. Псалтирь, србл. пам. отъ XIV в.

ПСП. — Периодическо Списание на Бълг. Книж. Друж. въ София.

Пирд. Ап. — Пирдопски Апостолъ, срѣднобълг. пам. отъ XIII вѣкъ.

Погод. Пс. — Погодински Псалтирь, срѣднобълг. пам. отъ XII вѣкъ.

Пр. Фр. — Пражки Фрагменти, стб. глаг. паметникъ.

Р. М-ръ. — Рилски манастиръ.

RhodM. — Prof. Dr L. Miletitch, Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache. Wien, 1912.

Род. Н. — Родопски Напрѣдкъ, мѣс. илюстр. спис. за наука, обществ. знания и народни умотворения. Редактори — Ст. Шишковъ и В. Дечевъ. Станимака, 1903

Род. Ст. — Родопски Старини или Сборникъ отъ обичаи, пѣсни и пр. на род. жители. Редакторъ Ст. Шишковъ, Пловд. 1887—1892. I—IV.

Р. Ф. В. — Русский Филологическій Вѣстникъ. Варшава.

Сав. Кн. — Савина Книга или Савино Еванг., стб. кир. паметникъ.

Сб. Ак. — Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ.

- Сб. Люб. Свещ. П. Любеновъ, Сборникъ съ разни нар. умотворения изъ Кюстендилско. София, 1891—96. I—III.
- Свѣд. и Зам. — И. Срезневскій, Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ.
- Сем. Изв. — Известия на Семинара по славянска филология при Софийския Университетъ. I—III.
- Син. Биб. — Библиотека при Светия Синодъ, София.
- Син. Тр. Синайски Трѣбникъ или Euchologium Sinaiticum, старобългарски глаголически поменникъ.
- Слав. Притчи — П. Р. Славейковъ, Български притчи или пословици и характерни думи. София, 1889—97. I—II.
- Сл. Енци. — Энциклопедія Славянской Филологій, изданіе отдѣленія рус. яз. и сл. Имп. Ак. Наукъ. Редакторъ И. В. Ягичъ.
- Слѣпч. Ап. — Слѣпченски Апостолъ, србл. пам. отъ XII вѣкъ.
- Сол. Кн. — Книжици за прочитъ. Солунъ, 1889—91, I—X.
- Соф. Отк. — Софийски Октоихъ, србл. пам. отъ XIII вѣкъ.
- С. Н. Б. — Софийска Народна Библиотека.
- Соф. Пс. — Софийски Псалтирь или Пѣснинецъ, срѣднобългарски поменникъ отъ XII вѣкъ.
- Србл. — Срѣднобългарски.
- Срѣднород. Овч. — В. Дечевъ, Срѣднородопско Овчарство, МСб. XIX.
- Starine — издава Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
- Стб. — Старобългарски.
- Струм. Ап. — Струмишки Апостолъ, србл. пам. отъ XIII в.
- Супр. Сб. — Супрасълски Сборникъ, стб. кир. пам.
- Тр. Дам. — Троянски Дамаскинъ, новобълг. пам. отъ XVII вѣкъ.
- Тр. Пр. — Троянска Прича, србл. пам. отъ XIV вѣкъ.
- Трудъ. — литературно-научно списание. Търново, 1887—1892. I—IV год.
- Търн. Ев. — Търновско Евангеле, србл. пам. отъ XIII вѣкъ.
- Фрайз. — Фрайзингенски или Мюнхенски молитви, старословенски поменникъ.
- Хлуд. Парем. — Хлудовъ Паремейникъ, србл. пам. отъ XIII вѣкъ.
- Č. Č. M. — Časopis muzea království Českého. Прага.
- Чол. — В. Чолаковъ, Български народенъ сборникъ. Болградъ, 1872.
- Шапк. — К. А. Шапкаръ, Сборникъ отъ българ. народ. умотворения. I—XI.

Азбученъ показалець — имененъ и вещенъ.¹⁾

А.

- Абагаръ 360.
 „ първа бълг. печ. книга 311.
 Abecedarium bulgaricum 117, 394.
 Abicht R. 186.
 „ и глаголица 122.
 Аврамъ ерей, български писецъ отъ 1669 г. — 273.
 а-говори или централни 500.
 ѿ за ѣ — преходно 401.
 Азбучна молитва на пресв. Константина 134.
 две старобългарски азбуки 81.
 акцентенъ отклонъ 475.
 акцентна постепенность между бълг. говори 485.
 акцентно разнообразие въ българскитъ говори 424.
 шестъ акцентни системи въ бълг. езикъ 426.
 албанци и славяни въ Прищинско и Призренско 330.
 Александрия, влахобългарска, отъ 1563 г. — 264.
 Александъръ воевода (откупилъ I. Алекс. Ев.) 237.
 Александъръ деспотъ, 1392 г., 237.
 Александъръ сръбски кралъ (посетилъ Хилендаръ) — 154.
 I. Александровъ прологъ 189.
 Св. Анна — Скитъ Светогорски, 275.
 Анастасовъ Н. 464.
 Ангеларий, ученикъ Методиевъ, 77.
 Ангелина, Нѣгосева дъщеря 259.
 Ангеловъ Д. 371.
 Андоновъ Симеонъ 299.
 попъ Андрея отъ с. Бешовица 305.
 Андроникъ Палеологъ 221.
 Антовъ Хр. (подарилъ ржкопись) 261.
 аористъ въ моравски 347.
 Апокрифенъ Сборникъ отъ Влашко-село 254.
 архим. Амфилохій 124, 197, 208.
 архим. Антонинъ 141.
 „ Антимъ Зографски (подарява Зогр. Ев. на руския царь) — 165.
 Аргировъ С. 289.
 Aretin 145.
 арийски езикъ 15.
 Арнаудовъ М. 313, 372.
 епископъ Арсений 235.
 киръ Арсений, патриархъ, 234.
 Архангелскій А. 218, 230.
 Архангелско Еванг. 157.
 Асанъ и Хасанъ, хоца Цѣпински 309.
 Asbóth O. 28.
 Асеманово Ев. 176. снимка 177.
 Монахъ Асинкрить, писецъ отъ 1486 г. — 256.
 I. Асѣнь царь 236.
 Асѣнь, синъ I. Александровъ, 227.
 Асѣнь, царь български, 201.
 Ахърчелебийски говоръ въ дамаск. 285.

Б.

- Байчо, граматикъ отъ 1577 г. — 268.
 Байчо писецъ, XVI в. — 268.
 Бакачичъ Самуилъ Русинъ, 1691 г., 275
 Балджиевъ, Д-ръ В. 217.
 Балканска етнография и македонски въпросъ 329.
 Банкобано К. 236.
 Барсовъ Е. 157.
 с. Батеновци на р. Струма 268.
 с. Батьово, ново селище въ Цѣпина, 310.

¹⁾ Страницитъ се сочатъ по първото издание, отбелѣзани и въ полето на настоящото второ издание.

градъ Бдинъ (1348 г.), 236.
 Безсоновъ П. 325, 425.
 Бѣлградски Сборникъ 295.
 Бѣленски или Пантелеевъ Дам. 290.
 Белинъ А. 326, 335, 338, 334, 346, 494,
 Б. и фонет. свойства на моравскитѣ
 говори 345.
 Бѣлоруското наречие — преходно 16.
 Бѣлославъ (писалъ страница въ Бол.
 Пс.), 205.
 Бѣляевъ И. 124.
 Березинъ В. 265.
 Berneker E. 111.
 Bernhardt 145.
 с. Горна-Бешовица, ржкописно нахо-
 дище, 304.
 бѣ (помощ. глаг.) въ моравски 350.
 Билярскій П. 231, 232, 318; Б. за
 нь 339.
 Битолски Триодъ, XII вѣкъ, 210.
 Бычковъ П. 208.
 Бобровскій М. 184, 186.
 Бобчевъ Н. 386.
 Bogdan I. 266.
 попь Богданъ, писецъ отъ 1641 г., 272.
 с. Богдановъ-долъ (откупило миней
 на 1564 г.), 268.
 попь Богомилъ 249,
 св Богородица Пиржанска, манас-
 тиръ, 268.
 св. Богородица, Бесарабски скитъ, 256.
 Бодянский О. 181, 318; Б. и глаго-
 лица 118.
 Болонски Псалтирь, XII в., 205.
 Царь-Борилонъ Синодикъ 248.
 Боруйски, Д-ръ А. 319.
 с. Бояна, ржкоп. находище 215.
 Бояновъ Ив. С. 388, 408.
 Боянско Еванг., XIII в. 215.
 Бранички, Климентъ, 229.
 Братиславъ П. разгонилъ чешкитѣ
 братья отъ Сазавския ман, 131.
 Брацегово, ркп. находище 272, 273.
 с. Брѣстовица, ркп. находище, 289.
 Broch O. 326.
 Brugmann K. 4, 315; Б. за стб. 111.
 Brückner A. 186.
 буди = бѣди въ мор. 350.

гора Буковикъ (Драгалевски манас-
 тиръ, 1592), 269,
 Буслаевъ Ѡ 4.
 Бѣдинъ — Видинъ 226.
 бѣдно време въ мор. гов. 341.
 българе и словѣне 64, 110.
 българитѣ днесъ — непоречени сла-
 вяни 10—12.
 бѣлг. говори откъмъ квантитетъ 487.
 „ граматичи 267.
 „ думи въ маджарски 72, 79.
 „ влияние върху рум. ез. 28, 29.
 „ езикъ накъмъ други славянски
 езици 10, 28, 29, 30.
 бѣлг. езикъ накъмъ руски 43, 44, 45.
 „ „ „ полски 46, 47, 48.
 „ „ „ словашки 48—60.
 „ „ „ словено-хърват-
 ски 30—42.
 бѣлг. езикъ накъмъ сръбски 34—38.
 бѣлг. езикъ накъмъ чешки 48.
 „ удар. съвпада съ сръб. 485.
 Бърдаровъ Т. 303.

В.

Важность на езиковната история 2, 3.
 Важность на централнитѣ говори 502.
 Валявецъ М. 214.
 ером. Варлаамъ (поржчва миней,
 1608 г.), 272.
 Варовитецъ (манастирь) 268, 272.
 „ праща книги въ Зографъ на
 1642 г., 273; Варовитецъ — ржко-
 писно произходище 273, 280.
 Варшава, находище на Супр. Сб. 185.
 Василь Софьянецъ (пише книги) 273.
 Васиљевичъ J. 306.
 Василий Македонски 76.
 ером. Василь, граматикъ отъ Загорие,
 1600 г., 271.
 Ватикански Лѣтопись 231.
 Велеградъ, покоище на св. Методия 76.
 Велешко ударение 468.
 банъ Велю (Цѣпина) 309.
 Венелинъ 294; В. и глаголица 118.
 верижно положение на слав. езици 62.
 Верковичъ С. 207, 425.

глаголицата - западнобъл. писмо 233.
 глаголица въ кирилски ржкописи 136.
 глаголица въ сръбски ржкописи 133.
 глаголица въ Босна 132.
 глаголически и кирилски паметници
 159 — 161.
 гласежъ на родопско \tilde{o} и \tilde{a} , 506.
 Гложенски ман. — ркп. произходище
 (1628), 272.
 Глокке 146.
 говори съ неопр. разносрично удар.
 427.
 говори съ неопр. неподв. удар. 445.
 говорна област съ удар. третосрично
 466.
 Гораздъ, наследникъ на св. Методия 76.
 Горскій и Невоструевъ 157.
 граници на бълг. речъ и народность
 327.
 граници между източно и западно-
 бълг. 370.
 гранични селища съ изговоръ $\text{ъ} = \text{е}$,
 367, 368.
 гранични селища съ изг. $\text{ъ} = \text{я}$, 368,
 гранични селища на югоизт. говорна
 област 371.
 граници на *щ-жд* 406.
 граници на *ч-ц*-говори 410.
 дяконъ Григорій, украсявалъ Миросл.
 Ев. 155.
 дяконъ Григорій, писалъ Остр.-Ев. 156.
 Григорій Пелагонийски 281.
 Григорій Сучавски (1563), 264.
 Григоровъ М. 418, 504.
 Григоровичъ В. 165, 170, 171, 178,
 180, 187, 204, 207, 209, 215, 298,
 318, 366.
 Григоровичъ и глаголица 118,
 Григоровичеви дѣлитбени отлики 366.
 Григоровичевъ Паремейникъ, XII вѣкъ
 204,
 Григоровичевъ Сборникъ (дамаскинъ)
 296
 J. Grimm 3, 4.
 гроша вм. *грошева* въ мор. 350.
 групи говори споредъ ъ , 366.
 групи говори въ центр. област 501.
 Груиш, ктиторъ (Протопопинци) 287.

Грунскій Н. и глаголица 125.
 грѣцки думи — отлика на стб. 80.
 Гудевъ, Д-ръ П. 231, 232.
гусли вм. *гусли* въ мор. 348.
 Гжбьовъ П. 397.

Д.

полъ Давидъ изъ Бѣлградъ 133.
 Дамаскинъ Студитъ и негови преводи
 275.
 Дамаскинъ Студитъ — изворъ за но-
 вобълг. паметници 274.
 Даниилъ писецъ 135.
 ером. Даниилъ (купилъ, Бол. Пс.), 205.
 Пророкъ Даниилъ, XIV в., 238.
 монахъ Даниилъ писецъ отъ 1592 г.
 269.
 ером. Даниилъ пише на 1592 г. 269.
 Данаилъ ером. пише на 1628 г., 272.
 Даниилъ ером. „ на 1643 г., 272.
 Даниилъ писецъ 280
 Даничиѣ Т. 4, 388.
 двойно грѣцко писмо 116.
 двойно ударение 478.
 двуерови и едноерови сръбл. п-ци 198.
 двусложни сжшест. ж. р. съ подв.
 удар. 437.
 двусложни сжшеств. ср. р. съ подв.
 удар. 439.
 Дебърски говоръ 417.
 попъ Дѣдославъ (Хлуд. Парем.) 221.
 дѣлитба на слав. езици 18.
 дѣлитба на славянскитѣ езици на три
 (споредъ Палацки) 20.
 дѣлитба на славян. езици по Шафа-
 рика 19.
 дѣлитба на сл. езици по Шлайхера 20.
 дѣлитбени основи за бълг. езикъ 365.
 Densusiann O. 29.
 Державинъ Н. 507.
 Десислава, дъщи царева 235.
 Деспотъ Стефанъ 265.
 попъ Димитъръ, Костантово, 309.
 попъ Димитъръ, Протопопинци, 287.
 Димитровъ Л. 418.
 дири отъ разносрично ударение въ
 алб. 485.

Diez Fr. 4.

длъгнеста глаголица 129.

длъгн. хърв. глаголица (снимка) 152.

Добнеръ Гелазий и глаголица 117.

Добревъ А. 457,

Добровичъ Д. 457.

Добровски Юсифъ 18, 19, 145, 314, 315; Д. за стб. 67, 68; Д. за глаголица 117.

попъ Добромиръ 203.

Добромирово Ев., XII в. 202.

Добрѣйшово Ев., XIII в. 211.

Долна-Прѣспа, находище на Самуил. надпись 181.

Dozon A. 425.

Драганъ, писецъ отъ XIV в. 252.

даскалъ Драганъ въ с. Ново-село (1623 г.) 272.

Драгановъ Д. 407, 498.

пресв. Драгые (писалъ Търн. Ев.), 214.

дѣакъ Драгѣлъ (пише минеи 1609), ?

Дримколовъ (Хр. Матовъ) 467, 473.

Дриновъ М. 6, 64, 232, 250, 264, 265, 270, 273, 276, 298, 309, 319, 462, 497.

Дрѣновски Дамаскинъ 292.

думитѣ съ мѣнливо удар. въ Шипско-Струмишко 447.

думи съ подв. и думи съ неподв. ударение 432.

Дупница, ркп. находище 303.

Душко Грамат. отъ Ловечъ (1686), 273.

Дуичъ 154.

дълги гласни само *предъ* или *следъ* ударение 429.

дълги гласни биватъ скратявани отъ ударението 429.

дългота — при изказване *множество* 488.

дългота — при изказване *величина* 489.

дългота — при изказване *усилность* 489.

дългота — при изказване *продължителность* 489.

дългота отъ контракция 490.

дълги гласни — замѣнници на *к*, *л* и *ж*, 491.

дълги гласни въ 3 л. мн. ч. 490.

дълги гласни въ Босилеградско 492.

дълги ударени гласни въ Еркечкия говоръ 492.

дълги гласни въ Пиротско 494.

дълги гласни въ Струмица 493.

Дювернуа А. 157, 325.

Дюмеръ — за положението на словашки ез. 60.

Е.

е и *о* вм. *ѣ* въ с. Вевчани 507, 509.

ѣ-говори 507.

ѣ-вм. *ѣ* въ с. Радожда 507.

ѣ-вм. *ѣ* въ Тетевенско 507.

ѣ-вм. *ѣ* въ с. Терновка (Херсонъ) 507.

обърнато *э* въ сръднобълг. п-ци 228.

оконч. *ie* за мн. ч. въ мор. 346.

суф. - *еie* въ мор. 353.

суф. - *енце* въ мор. 352.

суф. - *етиia* въ мор. 353.

Евангелски Листи, кир. пам. 188.

патр. Евтимий 258.

Евѣими, игуменъ Рилски 266.

едносрови паметници 198.

едноюсови паметници 197.

едносложни сжщ. съ подв. удар. 435.

едносложни прилаг. съ подв. удар. 436.

езикъ и народъ 5—7.

езикътъ—работно поле за всички 6.

езиковна история 3.

Екатерина Велика 18.

Еленски преписъ отъ Дам. Студ. 277.

село Енина (1842), 239.

Енински Стихираръ, XIV в., 238.

Еркечко *е*, 507.

Еремия, Ловч. епископъ 1558 г., 262.

етимоложки правописъ 199.

Етрополе, ркп. произходище (1658), 273.

Ж, З.

Житие на св. Текла, хърв. гл. пам. 151.

Зѣара отъ *Зѣгора* 478.

Загребско или Михановичево Ев., XIV в., 250.

задачи на езиковната-история 7.

закони на воденското ударение 455.
 закони на тиквешкото ударение 458.
 замѣни за *tj* и *dj* въ бълг. ез. 405.
 Занетовъ Г. 432.
 западнобълг. колонии въ Моравско 391.
 Захариевъ Ст. 309.
 зват. пад. въ моравски 348.
 Zivier E. 186.
 звукови особености на мор. нареч. 342.
 Златарски В. 222, 250.
 Златоустовъ Маргаритъ, дам. 299,
 Злетовски правописъ у дамаскинъ отъ
 1753, 283.
 Злетовска земліа 234.
 Злетовска правоп. школа 201.
 Зографско Еванг. 165; снимка 166.
 Зографски Трифологий, XIV в., 252.
 Зографъ (манастиръ) 232, 252.
 лордъ Zouch 235, 236.
 з- вм. з 228.
 з и цифр. знакове (въ Мар. Ев.) 155.
 з въ мак. говори 361
 з въ мор. говори 342.

И.

и вм. дълго *e* въ Родопи 493.
 Ивановъ Йорд. 130, 135, 181, 183,
 210, 211, 222, 248, 311, 399
 Ивановъ М. 217, 383.
 Иверски ман., ркп. находище 269.
 Игнатий, бълг. патриархъ 264.
 извадъкъ отъ Фрейз. Мол. 147.
 извори и помагала 137.
 Илиевъ 467.
 Ильинскій Г. 153, 179, 180, 189,
 209, 220.
 Св. Илия, ман. до Тетевенъ 271.
 Ильчо, ктиторъ, Протопопинци 287.
им и *ги* въ моравски 347,
имало въ мор. 350.
 имперф. и аор. въ мор. 347.
 индоевр. и индоев. 14.
 индоевр. езици 14.
 инфинит. (разложенъ) въ мор. 347.
 ирански езици 13,
 Иречекъ К. 183, 366, 370.
 попъ Исаіа отъ Слатина 265,

историята на бълг. ез. има научно и
 практ. знач. 10.
 история на бъл. ез. има значение за
 правописа 10.
 изпущане крайно *m* въ моравски 343.
 изпущане пом. глаголъ *ie* и *су* въ
 мор. 349.
 изчезване на стар. квант. 499,
 Иширковъ А. 332.
ишта въ моравски 353.
 Йоакимъ, Търн. патриархъ (подписъ отъ
 1558), 263.
 Йоакимъ, Лов. епископъ 287.
 папа Йоанъ VIII се застъпва за св.
 Методия 75.
 Йоанъ Александъръ, бълг. царъ 224,
 226, 227, 229, 230, 231, 234, 240,
 235.
 Йоанъ-Александровъ Псалтиръ или
 Пѣснивецъ (1337), 223,
 Йоанъ-Александрово Четвероевангеле
 (1356), 235.
 Йоанъ, синъ Нѣгоевъ 259,
 Йоанъ ерей, писецъ отъ 1658, 273,
 Йоанъ Иерина, Самоковъ, 297, 300.
 Йоанъ Кратовски, XVI в., 268.
 попъ Йоанъ Кратовски, граматикъ
 (1558, 1560, 1567), 267,
 попъ Йоанъ Софійски (1567), 267.
 ман. св. Йоанъ на Морава 268,
 ман. св. Йоанъ (Македония) 207.
 Иоановски Служебникъ, XIV в., 246.
 с. Иоаново, ркп. произходище 247.
 Иованчо синъ Иоановичевъ 308.
 Иосифъ или Остромиръ, Новгородски
 посадникъ 156.
 Иосифъ, писалъ Бол. Пс. 205.
 Иосифъ духовникъ 299, 300,
 Иосифъ, ером. Рилски 298.
 Иосифъ ером, Рилски, общи духовн. 303.
 Иосифъ Брадати 282, 298, 300.
 Иосифовъ Сборникъ, дам. 297.
ia следъ съгл. — *ъ*, 395.

К.

к' - *г'* - говори 413.
к' - *г'* и *н* - *н* въ мак. говори 110.
 420, 421.

суф. -ка въ моравски 352.

Калайдовичъ К. 156, 318.

Kalina A. 4. 6, 111, 143, 405; К. за
н 399; оценка на книгата му
(Studyja nad historyja jęz. bu⁴g)
319.

ером. Калиникъ, писецъ отъ 1645 г.,
273.

Калиста, проигуменъ Рилски 266.

Калиста, расодеръ, писецъ отъ 1355 г.,
236.

KałuŹniacki E. 258.

Калчевъ Хр. 299.

Каменецъ (Цѣпина), 310.

Камено-поле, ркп. произходище (1609),
272.

Каравеловъ Л. 425.

Караншебешки Октоихъ, XIII в., 222.

Каратрифонъ, Скопие, 270.

Каринскій Н. 136, 180.

Карло IV, основатель на Еммауския
ман. 131.

Каролевъ Р. 296.

Карлуковски ман. ркп. находище, 307.

Карскій Я. 153, 188.

Катуново Конаре, ркп. находище, 230.

Качановскій Вл. 5. 305.

квантитетъ у моравски 343.

квантитетъ у макед. 362.

Кератамаръ, деспотица 235.

Кераца, дъщи царева 235.

Киевски Листи, глаг. пам. 141; снимка
отъ тѣхъ 142; К. Л. и глаголица 120.

Киевско Четвероев. XV в. 256.

Киевски Сборникъ XVI в. 265.

Киевска дух. Акад. ркп. находище 256.
кирилица — източнобълг. писмо 133,
135.

видове кирилица 136.

кирилско писмо подъ линия 188.

Кирилъ Философъ увѣрява булгаре
261.

св. Кирилъ умира въ Римъ. 75.

св. Кирилъ и Методий употр. глаго-
лица 135.

Кирило-Методиева Служба, XIV в.
252.

кирилица и глаголица 116.

кирилица се въвежда съ покръщането
138.

Кириакодромионъ 311.

попъ Кирякъ Бѣлковски отъ Устово
283, 284.

Китанчевъ Тр. 467.

класификация на сл. ез. споредъ
tj - dj 26.

св. Климентъ се прибира въ Бълга-
рия 77.

св. Кл. измисля по-ясно писмо 119.

св. Кл. занася кирилица въ Маке-
дония 133.

графъ Cloz, притеж. на Кл. Сб. 168.

Клоцовъ Сборникъ или Glag. Cloz.]
168; снимка отъ него 169.

книжовно градиво 138.

Ковачевъ Й. 392.

Ковачевски Сборникъ дам. 303.

с. Ковачевци, ркп. находище 303.

Кожухаровъ Г. (купилъ книга на
1658).

Козаровъ Н. 264.

Козловскій М. 156.

Конрадъ II и глаголица въ Полша 131.

Пресв. Константинъ—глаголашъ 134.

Константинъ Асѣнь 214.

Константинъ деспотъ 235.

Константинъ философъ 252, 265.

Конст. Костенски 254, 258,

ером. Константинъ (пише дамаскинъ),
284.

Константиновъ Хр. 284, 387.

Константиново (Цѣпина) 309.

Копитаръ В. 146, 169, 186, 315; К.

за полож. на словашки ез. 60; К. за
стб. 67, 71; К. и глаголица 120.

Копришенски преписъ отъ Дам. Студ.
279.

Копришенски Дамаскинъ 289.

косовско-моравски — преходно наре-
чие 16; граници на кос.-моравски
333.

Косовско-Моравско — особенъ култу-
ренъ поясъ 334.

Костовичъ Хр. 366.

Котелъ, ркп. находище 264.

Котленски Сборникъ XVI в. 257, 263.
 князь Коцелъ Блатенски 74.
 Кочо Кръстевичъ, бакалъ 295.
 Кочубински А. 184, 208.
 крайни съгласни въ моравски 343;
 крайни съг. въ мак. 362.
 Кратовска или Злетовска правописна
 школа 201.
 Кратовски говори (характеристика и
 материали), 446.
 Грек G. 318; Кг. за рус. пълног. 21.
 Крыжановскій 256.
 Крупнишки митрополитъ Іоасафъ 266.
 Кръсто отъ с. Дръманци (купилъ еван-
 геле, 1616), 272.
 попъ Кръстьо, питропъ Врачански 300.
 Кузьминскій К. 311.
 Кукулевичъ-Саксински 153.
 Кулаковскій Пл. 208, 213, 218.
 Банъ-Кулинова грамота, србс. пам. 153.
 Кульбакинъ (155, 187, 209, 214, 215,
 235, 250, 428).
 лордъ Kurzon 236.
 Кънчевъ В. 181.
 Кюстендилско Ев., XIII в. 216.

Л.

лабиално (устно) л въ мак. 361.
 лаб. л — много рѣдко въ Супр. 185.
 Лавровъ П. 4, 6, 155, 218, 235, 250,
 251, 259, 274, 278, 293, 294, 295,
 298, 232, 233; Л. за * 400; Л., Об-
 зоръ зв. особ. б. ез. (оценка), 321.
 Лаврентий, Методиевъ ученикъ 77.
 попъ Лазаръ, граматикъ отъ 1572 г.
 268.
 Ламанскій Вл. 207.
 Лапаровъ Т. 230.
 лексикално и фразеоложко удар. 471.
 архим. Леонидъ 155.
 Лескинъ А. 3, 214, 151, 315, 429, 432;
 Л. и глаголица 123; Л. за стб. 68,
 111; Лескинова треоудѣла на сл. ез.
 22; Л. за * 399; Лескинова научна
 дейность 316.
 Лѣсново — ркп. произходище 234.

Лѣсновски манастирь — ркп. нахо-
 дище 214.

Лѣсновски паренесисъ XIV, 233.

български Лѣтописъ 266.

Лѣтописъ на молд. господари 266.

лични имена отъ XVIII в. 288.

литослав. взаимность 15.

Littre 4.

Лихачевъ 223.

Лобковъ (Хлудовъ) Паремейникъ,
 XIII в. 221.

Ловечъ — ркп. произходище 237, 262;
 отъ 1686 г. 273; богоспасяемаго

Ловчѣ града, 1392 г., 237.

Ловчански Сборникъ 1392 г. 227.

Ловчанско Четвероев. XVI (1558), 262,
 логическо удѣljenje на гласни 488.

локални особености въ моравски 349.

Loos J. 52.

луж.-сръбски — преходно наречие 16.

Луковитски преписъ отъ Дам. Студ.
 279.

лъ въ мак. говори 361.

лъ срѣдословно въ моравски 342.

лъ краесловно въ мор. 342.

с. Лѣжене, ркп. находище 273.

Ляпуновъ Б. 250.

Люблянски Дамаскинъ 289.

М.

Маждракова М. 313.

Майковъ М. 4.

Макарий, игуменъ Зографски 181.

Макарий свещенноинокъ (печаталъ
 черковни книги) 270.

Македонски глаг. листъ 178; снимка
 179.

Македонски кир. листъ 189.

Македонски или Струмишки Апостолъ
 218.

Макед. преводъ на Дам. Студ. 287.

Македонски Сборникъ, 306.

Максимовичъ М. 26; М. за р. пъл-
 ногл. 21.

ером. Максимъ (купилъ Търн. Ев.) 214.

Макушевъ В. 254.

Малоруски — преходно наречие 17.

Манасия лѣтописецъ 230.
 Мано Калпакчи, София, 307.
 Маретичъ Т. (за отд. полож. на словашки езикъ), 60.
 Мариинско Ев., глг. 170; снимка отъ него 171.
 Мариновъ М. 83.
 Мариновъ Д. 84, 282, 298, 406.
 Masing L. 157, 486.
 материали за вод. удар. 451.
 материали за тикв. удар. 457.
 материали за второср. удар. 467.
 материали за третоср. удар. 467.
 Матей граматикъ и Ламбадарий Софийски (1569) 260, 261, 267.
 Маѳеи Златаръ (София, 1577), 266.
 Матовъ Д. 384, 456, 462, 463, 468, 486, 493.
 Матевъ К. 373.
мен, теб у моравски 347.
 мѣняване родътъ у моравски 347.
 метатези — еднакви и моравски и общобългарски 345.
 св. Методий допревежда св. Пис. 76.
 Методий монахъ, Драгалев. ман. 306.
 Методий Драгиновъ отъ с. Корова, 310.
 попъ-Методиевъ разказъ, 309.
 Методиевъ Сборникъ, Дам. 306.
 Миклошичъ Фр. 4, 6, 21, 143, 146, 153, 170, 171, 186, 214, 232, 315, 498;
 М. за полож. на сл. ез. 60; М. за стб. ез. 67, 71; М. за р. пълногл. 21; М. и глаголица 119, 123; М. за ъ 399.
 Миклошичева Панонска теория, 111, брата Миладинови, 415, 425.
 Милетичъ Л. 5, 172, 183, 220, 266, 290, 294, 315, 319, 321, 366, 370, 373, 376, 379, 381, 388, 390, 392, 395, 400, 403, 464, 492, 498, 505, 507, 509.
 Мила отъ с. Елешница (откупилъ миней 1602), 271.
 Мирчевъ 451, 456, 414, 492.
 Мирославо Ев., србс. пам. 154.
 Мйсиа (Мизия), 253.
 Мисиръ (Египетъ) 309.
 Мисирковъ 338.

Михаилъ III, виз. имп. 74.
 Михаилъ царъ 227.
 Михаилъ Асѣвъ 1392 г., 237.
 архистр. Михаилъ, ман. Осиковски (1658 г.), 273.
 Михайловъ Дамаскинъ, 304.
 Михановичъ А. 150, 165, 170, 171, 214, 215.
 Михановичевъ Апостолъ, хърв. глг. пам. 150.
 Миховъ В. 255.
 попъ Младенъ (подвърз. книга), 306.
 Младеновъ С. 81, 330, 388.
 многолѣтствия за патр. Евтимия 248.
 многолѣтствия за царъ Шишманъ 249.
мо вм. *ме* въ пам. отъ XIV в. 234.
мо вм. *ме* въ моравски 348.
 Хаѣ Моисеѣа 302.
 Молеровъ Д. 388, 389, 390, 407, 408.
 морфоложки разлики между срѣбски и български 339.
 морф. свойства въ мак. гов. еднакви съ общобълг. 363.
 морф. особ. на морав. говори 345.
 Моравската земъ (XVI в.), 253.
 Московски Лѣтописъ, XIV в., 230.
 Москва, сег. находище на Маринско Ев. 172.
 Munkacsy 28.
 Мурко М. и глаголица 131.
 Мюллеръ Фр. и глаголица 125, 127.
 Мюллеръ В. и глаголица 122.

Н.

предлогъ *на* за родител. и дател. въ моравски 347.
ни, ви за вин. и дат. въ морав. 346.
 Надеждинъ Н. 20.
 назални остатъци 83.
 названия на стб. ез. 67, 68.
 назв. старословенски за стб. ез. 68.
 назв. черковнославянски за стб. ез. 70.
 назв. старословенски за стб. ез. 71.
 наречия (стари) на словенобъл. ез. 61.
 народоука 5.
 Настевъ Н. 462.
 св. Наумъ, Методиевъ ученикъ 77.

Начало на бълг. говор. и црсм. сз. 63.
Начевъ Н. 261.

Нѣгоєви Послания, XVI в., 259.

Даскалъ Недѣлко отъ с. Хандаръ
(1686 г.), 278.

Нѣжински преписъ отъ Дам. Студ. 278.
нѣмски думи въ стб. 81.

манасти. Нѣмцу, ркп. находище 237.

Несабъръ (Месемврия), 226.

Нетко, ктииторъ, Протопопинци 287.
неударено ъ 403.

Нехтѣнинъ 389, 390.

ние за мн. ч. в. моравски 353.

Niederle L. 16.

Никифоръ Вотаниотъ 230.

еропапа Никифоръ, писецъ отъ 1602 г.,
271.

монахъ Никифоръ отъ Арбанаси 298,
299.

монахъ Никифоръ, писецъ отъ 1567 г.,
268.

ером. Никифоръ 306.

папа Николай I 74.

Св. Никола въ с. Градище, ркп. про-
изходище, 271.

Св. Никола въ Три-кладенци, София,
ркп. наход. 260.

Никола, граматикъ отъ с. Новачене
269.

Николь, мирски Брата (писалъ Хлуд.
Парем.), 221.

даскалъ Николай Селѣовски 308.

Св. Никола Софийски, Служба и Жи-
тие, XVI в., 260.

Николић Вл. 357.

Николски манастиръ, ркп. находище
221.

киръ Никола Харватъ, синъ Даниловъ
280.

Св. Никола 232.

Никонови Пандекти, XVI в., 232.

Никонъ Патриархъ 230.

Новаковић Ст. 153, 155, 235, 205, 392,
402, 462, 497.

новобълг. писмо 270.

новобългар. пометници отъ XVII —
XVIII в. 274.

новитѣ думи иматъ неподв. удар. 432.

Ново-село Чардакъ, ркп. произходище
отъ 1623 г. 272.

О.

Обла глаголица 127.

Обла глаголица (снимки) 168, 171,
177, 179.

Обла глаголица, хърв. (снимки) 149.
о вм. ж въ Чепачо 505.

о-а-говори (родопски) 505.

Облакъ В. 5, 17, 143, 170, 186, 215,
384, 388, 398, 401, 403, 408, 409,
413, 420, 422, 425, 487, 504; О. за
стб. 111; О. за словашкото а 49;
О. за ъ 400;

обсегъ на о-говори 504.

обсегъ на центр. говори 503.

обща език. история 3, 4.

общобълг. думи въ моравски 354.

о-говори (миячко-деб.) 504.

ограничение на центр. говори 500.

означение на ъ 384, 385, 386, 387.

означение на род. ъ 379, 380, 381.

означение на североизт. ъ 386.

означение на разложко ъ 388.

Оливеръ Іоанъ 234.

он и ан за ж 497.

Орѣшковъ П. 315, 372.

осемъ замѣни за ж 496.

основи за класификация на сл. езици 23.

Остромирово Еванг. рус. 155, 156.

отлики на полски ез. 32.

отлики на руски езикъ 31.

отлики на словенски езикъ 32.

отлики на сръб.-хърв. ез. 31.

отлики на словено-бълг. ез. 61.

отлики на чешки ез. 33.

отметъ на удар. 432.

отметнато удар. въ Щипско Струмиш-
ко 450.

Охридъ градъ, ркп. находище 205.

Охридски Апостолъ, XII в., 209.

Охридска правоп. школа 200.

Охридско Ев., глаг. 180.

П.

Павелъ, епископъ Романски 237.
 йерей Павелъ отъ Рилски ман. 305.
 Пазарджикъ, ркп. произходище 304.
 Пазарджишки Преводъ на Дам. С-уд. 282.
 Паисиевъ почеркъ — еднакъвъ съ почерка на Рилскитъ дамаск. 282.
 Паисиева История произлиза отъ дамаскинска школа 310.
 Паисиева история въ дамаскинъ отъ 1786 г., 284.
 Палаузовъ Н. 250; П. за глаголицата 118.
 бълг. паметници отъ XII в. 202.
 бълг. паметници отъ XIII в. 211.
 бълг. паметници отъ XIV в. 223.
 бълг. паметници отъ XV в. 253.
 бълг. паметници отъ XVI в. 258.
 Панагюрски преписъ на Дам. Студ. 276.
 Панагюрски Сборникъ, XVI в. 264.
 Панагюрски Дам. 296.
 попъ Пандѣ (купилъ книга, 1673), 273.
 Панония, споменувана въ XIV в. 253.
 Св. Пантелей, ман., ркп. находище 252.
 Пантелеевъ Дамаскинъ 290.
 Пастрнекъ Фр. 143, 186, 398; П. за словашкото а, 49.
 патриархаленъ културенъ поясъ 335.
 епископъ Пахомий 237.
 монахъ Пахомий отъ Ловечъ 1392 г., 237.
 мон. Пахомий граматикъ отъ 1560 и 1575 г., 268,
 Пейкичъ Кр. 360.
 даскалъ и попъ Пеѣ, граматикъ отъ 1673 г., 273.
 Пекъ, произходище на Вълк. Ев. 155.
 Пѣснивецъ XIV в. 223, 226.
 даскалъ Петко, писалъ дамаск. 307.
 Петковичъ К. 269.
 попъ Петровъ лѣтопись 265, 308.
 Петъръ, царь български 249.
 попъ Петръ отъ с. Царацово (поржчалъ Октоихъ на 1623), 272.
 Петръ ерей отъ с. Мирково 265,

попъ Петръ граматикъ отъ 1578 г. въ с. Пролеша 268.
 Петръ Ѡ Подънавію 203.
 глетръ граматикъ отъ 1582 г., 265.
 Петръ граматикъ, Ловечъ 1558 г., 262.
 Петръ, синъ Нѣгоевъ 259.
 ман. Петъръ и Павелъ, ркп. находище 236.
 печатани черк. книги 269.
 Пименъ монахъ 237.
 Пирдопски Апостолъ, XIII в., 217.
 писмени и устни извори 137.
 Плоднъ градъ 309.
 Повдивъ, находище на часть отъ Слѣпч. Ап. 208.
 Плѣвенски Сборникъ, дамаскинъ 302.
 повел. въ моравски 347.
 Погодинъ М. 294.
 Погодински Псалтирь, XII в. 207.
 Погорѣловъ В. 160.
 Подунавие 203, 226.
 Поливка Й. 213, 219.
 Поликарпъ, игуменъ Рилски 305.
 полож. на прасл. ез. 12.
 полож. на славенобълг. ез. 61.
 полож. на бълг. говори 382.
 поменикъ на бъл. царе 249.
 поменици 250.
 Поповъ А. 220, 221.
 Поповъ П. 291.
 Поповичъ В. (подарилъ ркп.) 242.
 Попруженко М. 259.
 постепенность между индоевр. езици 13, 16.
 постепенность между сл. езици 17.
 Потебня А. 21, 422.
 правописни школи 192, 265.
 правоп. етимол. школа 233, 238, 240, 241, 245, 246, 247.
 смѣсенъ правоп. 228, 231, 199, 200, 232, 237, 238, 240, 241, 250, 252, 254, 256, 264.
 фон. правоп. въ дамаскинъ 286.
 влахобълг. правоп. 253, 263.
 ѣ-правоп. школа (Охридска), 238.
 ѡ-правоп. школа (Злетовска), 233, 253, 255, 256.

Пражки листи, глаг. 143; сѣмѣна 144;
 значеннето имъ за глагол. 118.
 прастари жилища на слав. 15, 16.
 прегледъ върху бълг. говори 364.
 предложни съед. съ отм. удар. 476.
 предходници на Паис. История 308.
 Прейсъ П. (за глаголицата) 118, 318.
 предметъ на удар. 433.
 предметна удар. въ Щипско-Стру-
 мишко 450.
 преходни срѣднобълг. п-ци 192, 193.
 преходни говори между стб. и бъл.
 333, 337.
 Призренски Сборникъ отъ 1421 г., 254
 принципиална език. история 3.
 причастия на *ен* въ мор. 347.
 Приѣа, граматикъ отъ 1675 г., 272.
 ман. Продромъ, Дебърско, 267.
 произходъ и назв. на стб. ез. 65.
 произходъ на третоср. удар. 469-487.
 произходъ на мор. население 342.
 Prokić B. 281.
 протопопъ Константинъ 309.
 Протопопинци, ркп, находище 287.
 Протопопински Дамаскинъ 287.
 прототипи на сръб. правоп. школи 202.
 попъ Пунчо отъ с. Мокрешъ (превелъ
 дамаскини) 283.
 Попъ-Пунчовъ Дамаскинъ отъ 1796 г.
 283.
 "Пчела" въ единъ дамаскинъ 279.
 първа бълг. печатна книга 311.
 първа бълг. граматика 314.

Р.

с. Равне, произходище на Бол. Пс. 205.
 Рагуза (Дубровникъ), находище на Ку-
 линова Грамота 153.
 Раду, граматикъ отъ с. Новачене
 (Никополско), 269.
 Радуловъ М. 305.
 Радивоевъ М. 293, 297.
 Радченко К. 250, 252.
 развитие на езика по време и по
 мѣсто 8.
 разграничение на кос.-мор. говори 337.

разграничение между североизт. и
 югоизт. говори 370.
 разг. на к' - г' - говори 413, 414.
 Разлогскъ 389, 390.
 Разложко ит.-ж. 407.
 раз-скаже склон. въ косовско-морав.
 паметници 357-360.
 разни мисли за първичиятъ изго-
 воръ на ъ 399, 400.
 разносрично ударение (обсегъ) 420.
 Ракиново (Цѣпина) 310.
 разположение на сл. езици 10.
 разпредѣлба на стб. паметници по
 162-163.
 разпредѣление на старобълг. п-ци по
 въкове 191.
 разспр. на бълг. говори по ъ, 316.
 " " " " " *tj - dj*, 404.
 " " " " " удар. 424.
 " " " " " ж, 495.
 Рахвайлъ еромонахъ 273.
 Рахвайлъ ером., пише книги на 1639
 и 1642 г., 272.
 Рафаилъ писецъ 280,
 Рачки фр. 178. 318; Р. и глаголица
 120, 123.
 редъ на сл. езици у Миклошича 22.
 редакции 141.
 редукция въ моравски 342.
 " " макед. 362.
 Реймско Ев. 131.
 Рѣпинъ Ст. 242.
 Рѣпиновъ Сборникъ. XIV в., 240.
 ресавски изводъ 258.
 Ретько — писалъ Супр. Сб. 185,
 рѣчнице гръцко-бълг. въ единъ да-
 маск. отъ 1753 г., 283.
 Рилско Четвероевъ., XVI, 266.
 Рилски Панагирикъ 158.
 " манастиръ — ркп. произхо-
 дище 274 и находище 240.
 Рилски Преписъ на Дам. Студ. 278.
 " Преводъ " " " 282.
 Рипсимиѣ — Самуилова майка 182.
 Ристенъ Иванова 494.
 Robert Kurzon 235.

родово различие въ мор. говори 348.
 Родопско наречие 369.
 родопски говори 376, 378.
 родопско *ль* 386, 387.
 характеристика на род. говори 379,
 Романъ, ученикъ на І. Брадати 298
 Романовъ Сборникъ 298.
 ерсм. Романъ Загорецъ, писецъ отъ
 1694 г., 274.
 Романия (Тракия), 2526.
 Романски С. 359., 260.
 Ростиславъ, моравски князь 74.
 руск. *ль* правопись 271.
 руска редакция 155.
 руски черковни книги 271.
 Русенецъ, манастиръ, ркп. произхо-
 дище 268.
 руски говори 377.
ль въ моравски 342.

С.

Савина Книга, кир. 183.
 попъ Сава (писалъ Сав. Кн.), 183.
 ером. Сава (поржчалъ прологъ на
 1579 г.), 268.
 Савинковъ И. 156.
 Сазавски манастир, и глаголица 131.
 „ ман. на сл. служба 77.
 Салганджиевъ 497.
 Самоковъ, ркп. находище 304.
 Самоковски Сб., дам. 297.
 Самоковски Дам. 302.
 „ *шч-жц* 407.
 Самуиловъ Надпись 181; Снимка 182.
 Самуилъ архиеп. 305.
 Сарафовъ 207.
 градъ Сардикіа или Срѣдецъ 260.
 Св. Софія Сардикійска (1563), 267.
 Светославовъ Сборникъ, рус. 156.
 Свищовски Дам. 291.
 северни *к'-г'-* говори 413.
 северонизт. изг. на *ль* — старо
 свойство 375.
 северонизт. *ль* (означение) 386.
 „ изг. на *ль* въ югоизт.
 области 372.

Севастиянъ П. 154, 165.
 Сѣвергъяновъ С. 186.
 сегашно и прежно съседство между
 сл. езици 27, 28.
 Секуловъ Хр. 462.
 селища съ назаленъ изг. на *ж* 497.
 квр Сѣрс, поповъ синъ, Гложене
 (поржчалъ книги 1628 г.), 272.
 частица *си* въ моравски 350.
 Силванъ монахъ 237.
 царъ Симеонъ въ Свет. Сб. 156, 157.
 Симеонъ архиеп. 1392 г., 237.
 мон. Симеонъ, писецъ 1356 г., 236.
 Симеонъ Старъцъ (писалъ Вѣлк. Ев.),
 155.
 Симеонка Джонова 494.
 Сѣмонъ — вѣроятно Симонъ мнихъ
 229.
 Синайски Псалтирь, глаг. 174;
 снимка отъ него 175.
 Синайски Трѣбникъ, глаг. 173.
 синт. особ. въ мор. говори 349.
 „ разлики между срб. и бѣлг. 341.
 Сырку 222, 248, 253, 259, 261; С. и
 глаголич. манастири 131.
славей вм. *славуъ* и пр. въ мор. 348.
 Славейковъ П. Р. 370, 380.
 с. Славовица, ркп. произходище 272.
 славословие къмъ ц. І Алекс. 225.
 слав. езици, или сл. наречия? — 17.
 слав. езици (наречия) отъ 1793 г., 18.
 славянско влияние върху мадж. 28.
 славянски думи въ мадж. 64.
 сливане падежитъ въ моравски 346.
 Сливенъ, ркп. находище 264.
 Сливенски Дам. 291.
 Слова на І. Синаита, XIV в., 264.
 свовашки ез. — преходенъ 16.
 словенъ имотъ на стб, езикъ 81.
 Словенобългарска История 310.
 словесно градиво 311.
 словинска редакция 145,
 словенъ имотъ у моравски 353.
 словотв. суфикси въ морав. 353.
 Слѣпченски Апостолъ, XII в., 207;
 Слѣпч. Ап. — плимпсестъ 208.
 Слущки Псалтирь, кир., 187.

- сметчат. знакъ ' въ Сун. Стор. 185;
сметч, зн. въ Хилена. Листъ 187.
смѣсени или преходни славянски на-
речия 16.
Смичикласъ Т. 153.
Соболевски А. 4, 135, 398; Соб. и гла-
голица 121; Соб. и љ, 399.
Солунска област — родина на старо-
бълг. езикъ 111.
градъ Солунски 253.
Солунска българска гимназия, ркп.
находище 261.
Сопотски преписъ на Дам. Студ. 279.
с. Сопотъ, ркп. находище 279.
Сопотски или Тихонравовъ Дам. 294.
Софийски Октонихъ, XIII в., 219.
Соф. Пс. (Пѣснивецъ), XVI в., 223.
Софроний монахъ 237.
Сперанскіи М. 215.
монахъ Спиридонъ, граматикъ отъ
1503 г., 267.
монахъ Спиридонъ, граматикъ отъ
1600 г., 271.
Спространовъ Е. 240, 258, 266, 273.
279, 300, 415.
Срезневскій И. 20, 146, 151, 153, 154,
155, 165, 171, 174, 178, 180, 184,
186, 187, 188, 189, 204, 206, 207,
208, 209, 214, 219, 221, 252, 279.
318; Ср. и глаголица 118, 120.
сравнение между глаголица и гръцки
курсивъ 127.
сравн. и превъзх. степенъ въ морав-
ски 347.
сравнителни таблици между глаг. и
гръцко писмо 128, 129.
Срацимиръ, синъ І. Александровъ 227.
срѣднобълг. паметници 189.
срѣднобълг. традиция въ дам. 287.
срѣдногорски преводъ на Дам. Студ.
276.
Срѣдна-гора — произходище на дамас-
кини 280.
срѣдномакед. говори (характеристика)
419.
сръбска редакция 153, 154.
Станиславовъ Филипъ 360.
попъ Станчо отъ Г. Нетрополиа 210.
Старинни думи въ днешни българ.
говори 83—109.
Старобълг. и новобълг. 63.
старо и ново палож. на словено-бъл-
гарски езикъ 62.
старобългарски паметници 158.
Старозавески Листъ. XIV в. 238.
старото ударение — фонетическо, а
новото — логическо 379.
старинность на консулското ударение
486.
Спасовъ Вл. 154, 213.
Стоенчо ахтаръ 250.
Стойчевъ Кр. 83, 507.
Стойко ерей (Софроний), 311.
Стоиш, ктиторъ, Протопопинци 287.
даскалъ Стоанъ отъ с. Тръвна 163.
Соанъ Кирчовъ, Етрополе (платилъ
подвързия 1577 г.), 268.
Стоанъ граматикъ, София 1592 г.,
260.
попъ Стоанъ, Протопопинци 297.
Стоанъ граматикъ отъ с. Елена 296.
Стояновъ Дам. 296.
даскалъ Стоанъ отъ с. Тръвна 293.
Стояновъ В. 229, 248.
Стояновъ Р. 293.
Стояновичъ Љ. 133, 154, 197, 213, 235,
280, 281, 298, 306, 357.
Стоиловъ А. 83, 313, 384, 458, 459,
431, 498.
Стоиловъ Д-ръ Хр. 314.
Стефанъ Сръбски 234.
Стефанъ Лазаревичъ (1421), 254.
Стефанъ воевода 237.
сте вм. хте въ моравски 349,
Стихотворно славословие въ Свет. Сб.
157.
Стрѣзо (писалъ въ Добрш. Ев.), 212.
Струмишки Апостолъ 218.
Струмишки говоръ (характеристика
и материали), 446.
схематично разклонение на љ, 404.
схема на мѣнитъ на tj-dj въ югоизт.
славянски езици 423.
І. Схоластикъ, XIV в., 246.

султанъ Сулеманъ 269.

Супрасълски Сборникъ, кир. 184; Супр.

Сб. — палимсестъ 187.

суф. — *ица* въ моравски 352.

" — *ин* " " 352.

" — *ина* " " 353.

" — *ичка* " " 352.

" — *як* " " 3552.

Сухановъ Арс. 230.

Сучава, ркп. произходъ 264.

с. Сушица (Каджово), ркп. произходъ
отъ 1669 г., 273.

сч, *ичч* → *хч* въ моравски 345.

сисъ (удвояно *сѣ*) отъ XIV в., 239.

Т.

Taylor Js. (за произхода на глаголицата), 129.

Таховъ Н. 467.

Тахота Чръньць, писецъ отъ 1358 г., 234.

Твртковић 153.

Теодоръ граматикъ отъ с. Равне 205.

Теодора царица 227, 235, 240.

попъ Теодоръ Врачански 251, 228, 300, 305.

попъ Теодоровъ Златоустъ 300.

Теодоровъ А. 311, 338, 360, 386, 399, 505, 506.

Теодосий, патриархъ 232; неговъ под-
пись 233.

Теодосиева Лѣствица XIV в., 240.

Теодосий, синъ Нѣгоевъ 259.

инокъ Теодосий (1364), 240.

попъ Теофанъ, писецъ отъ 1592 г., 269.

ером. Теофанъ 298; писалъ дамаскинъ 305.

Теофановъ Сборникъ, дам. 304, 305.

Теофилъ, владика 300.

Тетевенско е, 507.

Тетевенско Сборниче, дам. 297.

tj—dj въ макед. говори 338, 362;
въ моравски 342, 344.

Тиквешки Сборникъ, XVI в., 261.

Тилевъ Н. 389.

Тиховъ Н. 6, 326.

Тихонравовъ, Дамаскинъ А, 294; Тих.
Дам. Б., 295.

Тихот а писецъ (Бол. Пс.), 205.

Даскалъ Тодоръ Пирдопски 288.

горбеши 300.

Траболусъ (Триполи) 309.

Трѣвненски Дам. 293.

третоср. удар. 465.

Триентъ, находище на Клоц. Сб. 168.

Тридитѣа — Срѣдѣць 398.

Трифоновъ Ю. 263.

Троедѣлба на Даничича 21.

Св. Троица, Търн. ман. (откупува ркп.)
262.

Св. Троица, ман. Врачански, ркп.
произходище 272.

Св. Троица въ Атрополе, ркп. произ-
ходище, 273.

Троянска Прича, XIV в., 231, 232.

Троянски Дамаскинъ, 285.

Тулча, находище на Добрш. Ев. 211.

Тѣнось — Тунисъ 309.

Тръновъ градъ 227, 240.

Търновско Ев., XIII в., 214.

Търновски Сборникъ, XIV в. 239.

Търновска патриаршия (основаване),
263.

У.

у—е за 3 л. мн. въ моравски 348.

глаголи на-увамъ въ мор. 347.

ударение върху собств. имена — отъ
1356 г., 237.

ударения отъ 1364 г., 240.

ударения, точно поставени, отъ XV в.,
255.

ударения правилни 259, 264, 267, 278,
280, 287, 289, 292, 293.

ударения гласни — кратки 428, 429.

ударена дължина — нѣщо вторично
429.

ударение полуопр. двуср. I, 451.

ударение полуопр. двуср. II, 456.

ударение второсрично 461.

ударение у глаголи 440.

ударение въ аор. 443.

ударение въ имперф. 444.

ударение въ сег. вр. 441.

ударения въ макед. говори 362.
ударение въ моравски 343, 350.
удвояни мѣстоимения въ моравски 346.
удължение въ зв. пад. 489.
удължение логическо 489.
оумкатиъ вм. оумкетиъ 395.
Ундолскій В. 188, 318.
Оуния мѣсто 135.
Успенскій П. 154, 155, 174, 181, 183, 236.
мѣсто оустие при Тръноукъ (1364 г.), 240.
устно л въ моравски 342.
Устрѣловъ 20.

Ф.

попъ Филипъ, писецъ 231.
Филипъ Станиславовъ 311.
Филипъ, ктиторъ, Протопопинци, 287.
филоложки докази за стб. ез. 78.
произходъ на *финик*. писмо 114.
разклонение на *финик*. писмо 115.
Флоринскій Т. 121, 181, 183, 324, 250; Фл. за положението на словашки ез. 60; Фл. за *лъ*, 400; оценка на бълг. частъ отъ лекциитъ му по слав. фил. 323.
фолклоръ отъ Моравско 357.
фон. белези за класификация на сл. езици 24—26.
фон. свойства еднакви въ мор. и въ общобълг. 343.
фон. разлики между сръб. и бълг. 338.
фон. разлики между бълг. говори 365.
Фортунаговъ Ф. 432.
Фрайзингенски (Мюнх.) Молитви 145.
Фонетична школа 200.

Х.

Haferkorn и глаголица 124.
Ханджарски Преписъ на Дам. Студ. 278.
Ханка В. 165.
Характеристика на макед. говори 361.
Характеристика на родопскитъ говори 377.

Характеристика на югоизт. говори 375.

Характеристика на тиквешко-мориовскитъ говори 457.

Характ. на костурско-кайларскитъ говори 461.

Hasel-H. В. 486.

Хасковски Псалтирь, XVI в., 267.

Hattala M. 1418, 318; Н. за стб. ез. 68.

Hermann Paul 3.

Хилendarски мав. — рип. нахатише 272.

Хилendarски Листи, кир. 181.

Hirt Н. за стб. ез. 111.

Хлудовъ Триодъ, XIII в., 220.

Хлудовъ Паремейникъ, XIII в., 220.

Höfler (открилъ Пражки Листи) 118.

Храбръ, черноризецъ 120, 265.

Христо Бояджи отъ Сопотъ 294.

Хронолог. распредѣла на книж. градиво 140.

Хърватска редакция 148.

Хърватска глаголица 132.

Ц.

Цамблакъ Григорий 258.

Цвијић 334, 335.

попъ Цвиатко (щѣлъ да печати Соп. Дам.), 294.

централни или срѣдишни говори 495.
централнитъ говори — повече западни 502.

Цѣпина — Чепино 309.

Цоневъ Б. 45, 62, 206, 213, 215, 218, 222, 232, 235, 240, 242, 248, 250, 255, 260, 265, 268, 272, 275, 287, 298, 300, 305, 307, 311, 319, 342, 357, 360, 366, 413, 498, 501, 407.

Цоневъ Ив. (купилъ дамаск.), 304.

Ч.

ч-ц-назвение — преходно между бълг. и руски 17, 413.

ч-ц-говори 409, 410.

Czambel S. 48, 52.

Чилингировъ С. 332.

членна форма отъ XIV в. 252.
употрѣба на *членъ* въ моравски 346.
Черепишки манастиръ — ркп. *чато-*
дише 271.
Чертковъ 231.
Чехоморавска редакция 191.
Чолаковъ В. 387, 425.
Сrnčić 178.
чужди работи по *бълг. езикъ* 314.
чужди думи въ *моравски* 356.

Ш.

Шапкаровъ К. 416, 451, 457, 460, 462,
467, 468.
Шафарикъ П. 19, 143, 153, 170, 171,
208, 209, 215, 218, 219, 318; Ш. и
глаголица 118, 119; Ш. за словашкия
речникъ 52; Ш. за полож. на сло-
вашки ез. 60.
Шахматовъ А. 422.
-ше вм. *-ха* въ моравски 349.
Шевыревъ С. 232.
Юв. Шишатовъ (пише миней на
1608 г.), 272.
Шишковъ Ст. 331, 380, 387, 505, 506;
I. Шишманъ царь 236.
Шишмановъ И. 5, 11, 313.
Schleicher A. 4, 146; Шл. за стб. 68.
Шлайхерово родосл. дърво 13.
Шляковъ Н. 325.
Schmidt I. 16; Шм. за стб. 111;
Шм. за р. пълногл. 21.
Scholvin R. 236.
шопи и торлаци 334.

Шуменски Сборникъ, дам. 308.
Шумигорски (подарилъ ркп.), 256.
Щепкинъ Е. 143, 184, 188, 197, 205,
206, 405.
шт-жд — признакъ на *български*
езикъ 79.
шт-жа, въ Мюнх. Молитви 146.
шт-жд говори 406.
шт-жд въ Деб. говоръ 418.
Щипски говоръ (характеристика и
материали), 446.

Ъ. Ъ. Ъ.

ъ и ъ признакъ на стб. езикъ 80.
ъ и ъ въ Зогра. Ев. 167.
ъ и ъ въ моравски 342.
ъ и ъ въ макед. говори 361.
ъ-говори или общобългарски 499.
ън-говори или старобълг. 496, 498.
ъ' за ж въ Дебърско 501.
ъ признакъ на стб. ез. 80.
ъ глаголическо 394.
първиченъ изговоръ на *ъ* 392, 393.
първично *ъ=а* 394, 395.
старо название на *ъ*, 394.
ъ въ съединение съ гърлени 394, 395.
ъ вм. *ia* следъ съгласни 396.
източно *ъ* въ западнобългарски 390.
ъ въ североизт. говори 382.
ъ въ югоизточ. „ 383.
непрегласено *ъ* въ Шуменско 374.
„ *ъ* въ сръдногорски и
други говори 374.
непрегл. *ъ* у рускитъ колонисти 373.
прегласено *ъ* въ род. говори 379.
югоизт. *ъ* въ североизт. областъ 372.
ъ въ моравски 342.
разложко *ъ* (означение) 388, 389.
изговоръ на *ъ* въ рум. книжнина 397.
ъ-товъ изг. у други сл. ез. 397, 398.
ъ-товъ „ въ руски 398.
ъ-товъ „ въ сръбско-хърв. 397.
ъ-товъ „ въ словашки 398.
ъ-товъ „ въ западнобълг. 398, 399.

Ю. Я. Ж. А.

ю въ Миросл. Ев. 155.
опако *ю*, 220; въ Слѣпч. Ап. 208.
югоизт. сл. езици откъмъ *tj-dj* 422.
югозап. говори съдържатъ повече стб.
думи 82.
южни *к'-г'*-говори 413.
югоизт. българи въ североизточна
область 371.
Ягичъ В. 17, 18, 22, 28, 132, 135, 142,
148, 150, 165, 167, 168, 170, 180, 184,
202, 204, 205, 206, 219, 224, 227, 230,
256, 263, 264, 296, 315, 318; Я. за р-

- пълногласие 21; Я. про-тивъ класификацията на сл. езици 23; Я. за словашкото *ä* 49; Я. за полож. на славянскитѣ езици 60; Я. за стб. езикъ 68, 72, 111, 112; Я. и глаголица 123; Ягичеви таблици за глаголич. азбука 124; Я. за първичния видъ на глаголицата 130; Я. за областта на кирилица и глаголица 133; Я. и Гайтлеровото мнение за глаголицата 121; Я. за љ 399.
- Яковщица, манастиръ, ркп. находище (1602 г.), 271.
- Яковъ Крайковъ отъ София 270.
- ІАку-ага или Байчо граматикъ (1577), 268.
- Яневъ А. 457.
- Янкуловъ Сборникъ, дам. 300.
- Янкулъ, ученикъ на І. Брадати 298.
- Янкулъ граматикъ отъ Бѣлиградъ (1678 г.), 273.
- Ястребовъ В. 254.
- Яцимирскій А. 136, 222, 238, 248, 260.
- ж въ Мюнх. молитви 146.
- ж въ моравски 342.
- ж въ макед. говори 361.
- ж → а — самородно българско свойство 503.
- ж → а — втора бълг. вокализация 502.
- ж → а — западнобълг. свойство 502.
- жглеста глаголица 129; снимки отъ жгл. глагола. 169, 173, 175.
- жгл. хърв. глаголица (снимка) 150.
- ѧ следъ гласни, ж следъ съгл. въ сръблг. п-ци 196, 197.
- ж и ѧ признаци на стб. ез. 79.
- ж и ѧ въ сръднобълг. п-ци 193—5.
- ж и ѧ — споредъ формитѣ 196.
- ѧ въ моравски 342.
- два знака за ѧ въ Супр. Сб. 185.
- три знака за ѧ въ Сав. Кн. 184.
- затворено ѧ въ стбл. п-ци 193, 228, 240.
- отворено и затв. ѧ (въ Хил. Лист.), 187.
- затв. ѧ идва и въ Миросл. Ев. 155.
- ѧ по руско влияние въ XIII в. 218.
- ѧа вм. ѧ въ XIV в. 239.

Библиографски добавки

Отъ К. М.

За да може да става по-правилно използването първия томъ отъ Цоневата „История на българский езикъ“, който тукъ се преиздава безъ никакви измѣнения, а само съ нагледане правописа му къмъ изискванията на днешния официаленъ правописъ, като се запазватъ при това само нѣкои лични правописни схващания на покойния авторъ, необходимо е да се има предъ видъ и по-новата литература, появила се следъ първото издание на съчинението. За тази цель по-долу се даватъ по-важни библиографски сведения въ връзка съ въпроситѣ, които сж засегнати отъ автора. Отъ по-старата литература се посочва само по-сжщественото, пропуснатото въ библиографскитѣ податки на първото издание.

* * *

Общи оценки за първото издание: St. Mladenov, Die erste, von einem Bulgaren geschriebene Geschichte des Bulgarischen, *Slavia* II (1923—1924), стр. 404—430; отъ сжщия, Славянски гласъ XIII (1919), кн. 5—6, стр. 43—46; A Meillet, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* XXII 1921, стр. 261—262; С. Кулбакин, *Южносл. фил.* II (1921), стр. 149—158; J. Páta, *Listy filol.* XLIX (1922), стр. 152—157; М. Ивковић, *Прилози за книжевност, језик, историју и фолклор* I (1921), стр. 115—116; А. Доричъ, *Слънце* II (1922), кн. 2, стр. 143—149; срвн. и бележитѣ на A. Marguliés, *Archiv f. slav. Phil.* XLII (1929), стр. 47.

Къмъ гл. I

Стр. 3. Отъ споменатото съчинение на Н. Paul вж. пето издание, излѣзло въ Halle презъ 1937 год. Инакъ, освенъ съчинението на Whithney вж. следнитѣ по-важни работи изъ богатата литература по общо езикознание: A. H. Sayce, *Introduction to the Study of Language*. London 1880; отъ сжщия, *Principles of Comparative Philology*. London 1885; Abel Hovelacque, *La Linguistique*⁴. Paris 1887; A. Giesswein, *Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft*. Freiburg im Breisgau

арски) 1892; Fr. Misteli, Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues. Berlin 1893; А. Л. Погодинъ, Основныи курсъ общаго языкознанія (происхождение, развитіе и распространение языка). С.-Петербургъ 1897; R. Meringer, Indogermanische Sprachwissenschaft. Sammlung Göschen № 59, 2-по прегледано издание, Leipzig 1899; H. Sweet, The History of Language. London 1900; B. Delbrück, Grundfragen der Sprachforschung. Strassburg 1901; G. von der Gabelenz, Die Sprachwissenschaft.² Leipzig 1901; L. Sütterlin, Das Wesen der sprachlichen Gebilde. Heidelberg 1902. Kritische Bemerkungen zu Wilhelm Wundts Sprachpsychologie; J. M. Edmonds, An Introduction to Comparative Philology for Classical Student. Cambridge 1906; J. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique. Paris 1907; M. Bréal, Essai de sémantique (science des significations)⁴, Paris 1908; В. А. Богородицкий, Очерки по языковѣдѣнію и по русскому языку. Пособіе при изученіи науки о языкѣ.² Казань 1909; А. И. Томсонъ, Общее языковѣдѣніе. Второе переработанное и дополненное издание со многими рисунками въ текстѣ. Одесса 1910; Bally, Le langage et la vie. Genève 1913; H. Sperber, Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung. Halle 1914; Kr. Sandfeld-Jensen, Die Sprachwissenschaft. „Aus Natur und Geisteswelt“ № 472. Leipzig 1915 (переработка на данското му съчинение Sprogvidenskaben, Копенхагенъ 1913); В. К. Поржезинский, Введение въ языковѣдѣніе. Москва 1907. 4-то издание 1916; Brugmann, Verschiedenheiten der Satzgestaltung nach Massgabe der seelischen Grundfunktion. Leipzig 1918; A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale. Collection linguistique, publiée par la Société de Linguistique de Paris VIII. Paris 1921; Wundt, Völkerpsychologie. I. Die Sprache⁴. Leipzig 1921-2; J. Vendryes, Le Langage. Paris 1921. (Руски преводъ Вандриес, Язык. Москва, Госуд. социально эконом. изд. 1937); E. Sapire, Language. New York 1921; Erdmann, Die Bedeutung des Wortes.³ Leipzig 1922; Ferd. de Saussure, Cours de linguistique générale. Paris 1922; F. N. Finck, Die Haupttypen des Sprachbaues. Leipzig 1923; A. Noreen, Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Halle 1923; H. Sperber, Einführung in die Bedeutungslehre. Bern-Leipzig 1923; O. Jespersen, Philosophy of Grammar. London 1924; Д. Н. Ушаков, Краткое введение в науку о языке.⁶ Государ. Издат. Москва Петроград 1923; H. Delacroix, Le langage et la pensée. Paris 1924; П. А. Бузук, Основные вопросы языкознания.² Москва 1924; S. Szober, Zarys językoznawstwa ogólnego. Warszawa 1924; J. Baudiš, Reč, úvod do obecného jazykozpytu. Bratislava 1926; Стефанъ Младеновъ, Уводъ въ общото езикознание. Университетска би-

библиотека 71. София 1927; F. Oberpfaff, *Jazykozpyt*. V Praze 1932; Bally, *Linguistique générale et linguistique française*. Paris 1932; S. Živković, *Uvod u opću lingvistiku*. Zagreb, 1935; относительно историята на езиковедението вж. V. Thomsen *Sprogvidenskabens historie*. Kodaň 1902 (нѣмски преводъ: *Geschichte der Sprachwissenschaft*. Halle 1927); B. Delbrück, *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*. Ein Beitrag zur *Geschichte und Methodik der vergleichenden Sprachforschung*. Leipzig 1919; A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*.⁵ Paris 1922, стр. 407—436; O. Jespersen, *Language, its Nature, Development and Origin*. London 1923; J. Handel, *Dzieje językoznawstwa*. Lwów 1935; Ст. Младеновъ, *Сравнително индоевропейско езиковедение*. София 1936, стр. 68—102.

Стр. 3. Отъ посочената сравнителна граматика на Миклошича все още ценни сж вториятъ и четвъртиятъ томъ върху словообразуването и синтаксиса. Отъ тѣхъ имаме и нови издания т. II. *Stammbildungslehre*, Heidelberg 1926, т. IV *Syntax*. Heidelberg 1926, излѣзли въ редицата *Sammlung slav. Lehr- und Handbücher*, I. Reihe: *Grammatiken*. Отъ по-новитѣ съчинения вж. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*², Göttingen, I т. 1924, II т. 1928. Вториятъ томъ е посмъртно издание, редактирано и отчасти преработено отъ O. Grünenthal; J. Mikkola, *Urslavische Grammatik I*, Heidelberg 1913; Г. А. Ильинский, *Праславянская грамматика*. Нѣжинъ 1916; Пожезинский, *Сравнительная грамматика славянскихъ языковъ*. I. Введение. *Общеславянский языкъ въ свѣтъ данныхъ сравнительно-исторической грамматики индоевропейскихъ языковъ*.² Москва 1916; A. Meillet, *Le slave commun*,² Paris 1934 (avec le concours de A. Vaillant); O. Hujer, *Uvod do dějin jazyka českého*.² Praha 1924; по-малко самостоятелна е работата на А. М. Селищев, *Введение в сравнительную грамматику славянскихъ языковъ*. Казань 1914; напълно елементарна е работата на Р. Брандъ, *Краткая сравнительная грамматика словянскихъ языковъ*. Фонетика и морфология. Москва 1915.

Стр. 3. По-нови съчинения върху историята на отдѣлни славянски езици: St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin—Leipzig 1929; освенъ посоченитѣ съчинения на Буслаевъ и Соболевскій за руски езикъ вж. още Э. Будде, *Очеркъ истории современного литературнаго русскаго языка (XVII—XIX вѣкъ)*. Энциклопедія Славянской филологии, выпускъ 12. Петроградъ 1908; K. Meyer, *Historische Grammatik der russischen Sprache I*. Bonn 1923; Н. Дурново, *Очеркъ истории русскаго языка*, Москва — Ленинградъ 1924; В. К. Поржезинский, *Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русскаго языка*, читанным на Высших Женских Курсах. Введение и фонетика. Новое издание (третье), пересмотренное и дополненное. Гос. Изд. Москва 1920;

В. В. Виноградовъ, Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв. Москва; за полски езикъ *Język polski i jego historia*. Encyklopedia polska, Kraków 1915 (отдѣлно — *Grammatyka języka polskiego*, Kraków 1913); J. Łoś, *Gramatyka polska I, II, III*, Lwów; Warszawa, Kraków, 1922—1927; St. Szober, *Gramatyka języka polskiego*,³ Warszawa 1931; St. Słoiński, *Historja języka polskiego w zarysie*, Warszawa 1934; повече популярно значение иматъ работитѣ на А. Brückner, *Geschichte der älteren polnischen Sprache* 1922 и *Dzieje języka polskiego*,³ Warszawa 1923; повече популярно значение има и работата на В. de Courtenay, *Zarys historii języka polskiego*, Warszawa 1922; отъ посочената Гебауерова *Historická mluvnice jazyka českého* излѣзе презъ 1929 год. въ Прага изследень томъ като посмъртно издание подъ редакцията на Fr. Trávníček; за чешки езикъ вж. още О. Hujer, *Vývoj jazyka československého. Československá vlastivěda. Díl III*. Praha 1934. Стр. 1—83; Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá. Rada spisů duchovědných. Svazek 2. V Praze* 1935; за сръбски езикъ освенъ посоченитѣ работи на Майковъ и Даничинъ вж. още Ст. М. Кульбакинъ, *Сербскій языкъ*, Харьковъ 1915; А. Leskien, *Grammatik der serbokroatischen Sprache*, Heidelberg 1914; компилативна и съ много недостатъци е работата на Ф. Полянец, *Исторія српскохрватског књижевног језика*, Београд 1931; за словенски езикъ вж. Fr. Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika II. Konzonantizem*, Ljubljana 1924, VII. *Dialekti*, Ljubljana 1935; отъ сѣщия, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936; K. Štrelj, *Historična slovnica slovenskega jezika*. Izdalo s podporo Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu Zgodovinsko društvo v Mariboru, 1922; за украински вж. Огієнко, *Нариси з історії української мови*. Варшава 1927; П. Бузук, *Нарис історії української мови*. Збірник істор.-філол. відділу Укр. Акад. Наук № 48, Київ 1927; Е. Тимченко, *Курс історії українського языка*. Держ. вид. України. Київ 1927; популярно е изложението на J. Свенціцкий, *Нариси з історії української мови*. Львів 1920; вж. по-нататъкъ Fr. Lorenz, *Geschichte der pomoranischen (kaschubischen) Sprache*, Berlin 1925; N. Trubetzkoy, *Polabische Studien*. Wien und Leipzig 1929; T. Lehr-Spławiński, *Gramatyka połabska*. Lwów 1929; отъ по-старата, неспомената отъ автора литература вж. S. Czambel, *Prispevky k dejinám jazyka slovenského I*. 1887; E. Mucka, *Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache*, Leipzig 1891; S. Smal-Stockyi — F. Gartner, *Grammatik der ruthenischen Sprache*, Wien 1913.

Къмъ гл. II

Стр. 9. За произхода и значението на името „българинъ“ вж. още Д. Дечевъ, *Источно-германскиятъ произходъ на българското народноиме*. Год. сб. на Соф. Ун., ист.-фил. ф., XXII, 1926, стр. 1—25 (= D. Detschew, *Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens*. Zeitschrift f. Ortsnamenforschung II, 1927, стр. 188—216); J. Németh, *La provenance du nom bulgar*. Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski. II, стр. 217—222; Ст. Младеновъ, *Името българинъ*. Българска мисль II (1927), стр. 161—168.

Стр. 9. За остатъците отъ езика на Аспаруховитъ български езикъ. Ст. Младеновъ, *Мнимитъ фински думи въ българския езикъ*. Сборникъ въ честь на Ив. Д. Шишмановъ (1920), стр. 74—95; отъ сжщия, *Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens d'Asparuch en bulgare moderne*. Revue d. études slaves I (1921), стр. 38—53; по-обширно на сжщата тема отъ сжщия авторъ вж. въ Год. Ссф. Ун., ист.-фил. ф., XII (1921), стр. 201—287.

Стр. 13. По въпроса за славянската прародина вж. Ст. Романски, *Славянската прародина*. Българска историческа библиотека II, 2 (1929), стр. 64—79; отъ сжщия, *Прародина и разселване на славянитъ*. Презъ Вѣковетъ I, стр. 1—32; критиченъ прегледъ на всички досегашни схващания вж. у Z. Rysiewicz, *O praojczyźnie Słowian*. Lud XXXIV, 1936, стр. 46—66 (рец. отъ Ив. Лековъ, *Родина I*, 1938, стр. 243—246)

Стр. 15. За разпредѣлбата на Добровски вж. B. Navránek, *Dobrovského třídění jazyků slovanských*. Studie a vzpomínky prof. dru Arne Novákovi k padesátým narozeninám, 1930 год., стр. 60—62.

Стр. 19. Критични бележки за предприятия отъ автора опитъ за класификация на слав. езици вж. у J. Polívka, *Nový pokus o klasifikaci slovanských jazyků*. Slavia I (1922), стр. 120—127; по въпроса за класификацията на слав. езици трѣбва да се иматъ предъ видъ и следнитъ по-важни работи: V. Jagić, *Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen*. Arch. f. sl. Phil. XX, str. 13—48; A. A. Kryński, *Języki słowiańskie, ich rozwój i stosunki wzajemne*. Lwów 1908; A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache I*. Heidelberg 1914, стр. XXVIII и сл.; N. v. Wijk, *Remarques sur le groupement des langues slaves*. Revue d. ét. sl. IV, стр. 1 и сл.; J. B. Courtenay, *Izoglosy w świecie językowym słowiańskim*. Sborník prací I. sjezdu slov. fil. v Praze 1929. V Praze 1932, стр. 448—450; T. Lehr-Spławiński, *O dialektach prasłowiańskich, пакъ тамъ*, стр. 577—585; J. Czekałowski, *Różnicowanie się dialektów prasłowiańskich w świetle kryterjum ilościowego, пакъ тамъ*, стр. 485—504; Ст. Смалъ Стоцький, *Розвиток по-*

глядів про семю словянських мов і їх взаїмне споріднення. (Юбилейний Збірник наукового товариства імени Шевченка у Львові в п'ятдесятіліття з дня заснування 1873—1923). У Львові 1925. Като одділна книга з етимологією мов в Прага 1927.

Стр. 25. Къмъ характеръ на славянскитѣ езици вж. и следната литература, вж. отъ изтъкнатата вече къмъ гл. I: V. Jagić, Die slavischen Sprachen. Kultur der Gegenwart I, IX (1908); A. Meillet, L'unité linguistique slave. Scientia 27, 1920, стр. 41—51; отъ сжция, De l'unité slave. Revue d'ét. sl. I (1921), стр. 7—14; отъ сжция, Des innovations du verbe slave, Revue des études slaves II, 1922, стр. 38—46, отъ сжция, Des innovations caractéristique du phonétisme slave (ib. стр. 206—213); отъ сжция, Les formes nominales en slave (ib., III, 1923, стр. 193—204); A. Bělitch, Du slave commun. Slavia I (1922), стр. 8—11 (По поводъ статиитѣ на Меїе); N. v. Wijk, Parallélisme et divergence dans l'évolution des langues slaves. Le Monde Slave, XVI, 1937, стр. 419—446; N. v. Wijk, Le slave commun dans l'ensemble indoeuropéen. Le Monde Slave, XIV, 1937, стр. 472—499; N. van Wijk, Les langues slaves: De l'unité à la pluralité. Série de leçons faites à la Sorbonne. Dijon 1937; Slovanské spisovné jazyky v době přítomné. Dobrovského knihovny duchovnědná. Svazek první. Uspořádal M. Wein-gart. Praha 1937; R. Nahtigal, Slovanski jeziki I. V Ljubljani 1938.

Стр. 28. Въ връзка съ изложеното отъ автора за по-голѣмата или по-малка близость на българския езикъ къмъ останалитѣ славянски езици вж. изобщо за езиковото родство освенъ въ посочената по-горе литература по общо езиковознание и следнитѣ по-специални работи: C. Meinhof, Sprachvergleichung und Sprachverwandschaft. Donum natalicium Schrijnen, Nijmegen-Utrecht 1929, стр. 3—9; D. J. Wöl-fel, Zur Terminologie sprachlicher Verwandschaft. Festschrift für P. W. Schmidt, Wien 1928, стр. 165—172; Trombetti, Elementi di glottologia, Bologna 1922—1923, стр. 6 сл.; H. Schuchardt, Sprachverwandschaft, Sitzungsberichte d. königl. preuss. Akademie der Wissenschaften, Berlin 1917, II, стр. 518—529 (препечатано въ H. Schuchardt — Brevier, Halle 1922, стр. 167 сл.); A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale, Paris 1921, стр. 76—109; A. Meillet, Sur le degré de précision qu'admet la définition de la parenté linguistique. Festschrift C. Meinhof, Hamburg 1928, стр. 444—448; M. v. Wijk, O stosunkach pokrewieństwa językowego. Prace filologiczne XI, 1927, стр. 1—16; Бодуенъ де Куртене, О смѣшанномъ характерѣ всѣхъ языковъ. Жур. Мин. Нар. Просв. 337. Петербургъ, 1906; J. Baudouin de Courtenay, Zagadnienia pokrewieństwa językowego, Biul. Pol. Tow. Jęz. II, 1930, стр. 104 сл.; T. Lehr — Spławski, Zagadnienie pokrewieństwa językowego, Biul. Pol. Tow. Jęz. II, 1930, стр.

130 сл.; J. Rozwadowski — S. Szober — K. Nitsch — J. Łoś — W. Porzeziński — Z. Lempicki — A. Kleczkowski, Dyskusja nad zagadnieniem pokrewieństwa językowego. *Biul. Pol. Tow. Jęz.* II, 1930, 137 сл.; във връзка със подигнатия отъ автора въпросъ за отношението на бълг. езикъ къмъ останалитѣ славянски езици вж. още: Mladenov, *Geschichte*, стр. 5—7; M. v. Wijk, O stosunkach pokrewieństwa między językami południowo — słowiańskimi. *Prace Filologiczne* XI (1927), стр. 94—112; T. Lehr — Spławiński, O wzajemnym stosunku języków południowo — słowiańskich. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. IV (1924), стр. 111 и сл.; A. Marguliés, *Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung*, *Archiv f. sl. Phil.* XL (1926), стр. 197—222; Б. Ляпуновъ, Родственныя связи словинцевъ съ сербами и хорватами. *Јужслов. ф.* IV (1925), стр. 29—43; А. Белић, Поводом расправе проф. Б. М. Ляпунова. *Јужслов. ф.* IV (1924), стр. 44—45; A. Belić, *Les rapports mutuels du serbo-croate et du slovène*. *Revue d. ét. sl.* I (1921), стр. 20—27; Fr. Ramovš, Über die Stellung des Slovenischen im Kreise der slavischen Sprachen. *Сборникъ Mikkola (Helsinki 1932)*, стр. 218—238; St. Mladenov, Zu den lexikalischen Abgrenzungslinien („Isoplexen“) auf südslavischem und arisch-slavischem Gebiete. *Slavia* 10 (1931), стр. 242—251; Z. Stieber, Z zagadnień podziałów dialektycznych grupy zachodniosłowiańskiej. *Lud słowiański* I (1930), стр. A 212—245; A. Brückner, Zur Stellung des Polnischen. *Arch. f. sl. Phil.* XXIII, 1901, стр. 230—241; J. Rozadowski, Stosunek języka polskiego do innych słowiańskich. *Enc. Pol.* II, 1, стр. 36 сл. *Kraków* 1915; Ст. Младеновъ, Полския езикъ и неговото отношение къмъ българския и другитѣ славянски езици (IV сказка въ „Полско-българското дружество, резюмирана отъ Ан. Ганчева). *Полско-Български прѣгледъ* I (1919) 4, стр. 32; Z. Stieber, Stosunki pokrewieństwa języków łużyckich. *Kraków* 1934; N. v. Wijk, Kilka uwag o pokrewieństwie między językami zachodnio-słowiańskimi. *Prace Filologiczne* XI, 1927, стр. 113—122; W. Taszycki, Stanowisko języka łużyckiego. *Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski* II, стр. 127—138; T. Lehr-Spławiński, Stosunki pokrewieństwa języków ruskich. *Rocz. slaw.* IX, стр. 23—71; T. L. - Spławiński, Kilka uwag o wspólności językowej praruskiej. *Сборникъ Соболевский*, стр. 371—377; J. Czekanowski, Próba zastosowania metody ilościowej dla określenia stanowiska małoruszczyzny wśród języków słowiańskich. *Сборникъ Соболевский*, стр. 367—370; W. Porzeziński, O stosunkach wzajemnych języków zachodniosłowiańskich. *Slavia occiden.* III—IV (1924), стр. 215—231; В. М. Ляпуновъ, Единство рускаго языка въ его нарѣчяхъ. *Одесса* 1919; Z. Stieber, Stanowisko towu Słowaków. *Prace Filologiczne* XVII, 1937, стр. 32—58; Ив. Лековъ, Отношение на срѣднословашки къмъ южно-

славянската езикова група. Спис. на Бълг. Акад. на Наук. LV, 1937, стр. 203—234; J. Kniezsa, Z historycznych zagadnień dialektu wschodnio-słowackiego, Sprawozdania na Полск. акад. на наукитѣ, 40, стр. 108—115; Z. Stieber, Z historycznych zagadnień dialektu wschodnio-słowackiego. Sprawozdania na Полск. акад. на наукитѣ, 40, стр. 115—118; J. Zubaty, Slovenština a čeština. Sborník Matice slovenskej I, 1922, стр. 33—39; Melich, Über die Halbvokale im Slovakischen, Zeitschrift f. sl. Ph. V, стр. 319—339 (между другото и за отношението на словашки къмъ чешки); V. Šmilauer, J. Melich o poměru češtiny a slovenštiny. Bratislava III (1929), стр. 1124—1126; V. Šmilauer, Slovenské střídnice jerové a změna *e, ě* > *a*, o. Bratislava 1930; L. Novák, K otázce jerových střídnic a kontrakce v střední slovenštině. Bratislava V (1931), стр. 634—680; отъ сжщия, Ještě jednou k otázce jerových střídnic v střední slovenštině. Bratislava VIII (1934), стр. 144—147; N. v. Wijk, Abermals zum Ostslowakischen. Slavia X (1931), стр. 685—693. V. Vážný, Nářečí slovenská, Československá vlastivěda, díl III. Jazyk. Praha 1934, стр. 219 и сл.; Fr. Ramovš, Poznámka k slovenským a juhoslovenským jazykovým stykom. Riša Veľkomoravská, sborník vedeckých prác. Praha 1933, стр. 441 и сл.; Z. Stieber, Jugoslawizmy w dialektcie środkowo-słowackim. Lud. słow. I, 2, стр. A 230—244; M. Małeck i, Kilka uwag o „jugosławizmach“ w języku słowackim. Lud. słow. II (1931), стр. 45—47 (полемика на сжщата тема съ Z. Stieber вж. Lud. słow. III, 131—139); Ján Stanislav, Problém juhoslovenských prvkov v střednej slovenčine. Slavia occid. XII (1934), стр. 148—157 (тамъ и по-старата литература); отъ сжщия, Pôvod východoslovenských nárečí, Bratislava IX (1935), стр. 51—89; отъ сжщия, Dwa problémy zo slovenčiny. Księga referatów, sekcja I na wtorej międzynarodowej konferencji na slawistykę, стр. 127—128; Z. Stieber, Prasiłowiańskie *ę* i *'a* w gwarach środkowo-słowackich, Slavia occid. XI (1932), стр. 7—17; отъ сжщия, Ze studjów nad dialektami wschodniosłowackimi. Lud. słow. III (1934), стр. A 151 сл.; Fr. Trávníček, Česko-slovenský poměr po stránce jazykové. Bratislava VII (1933), стр. 217—231; R. Jakobsen, Sur l'histoire et sur les relations mutuelles du tchèque et du slovaque. Le Monde Slave XIV (1937), стр. 353—366; Z. Stieber, Stosunki pokrewieństwa języków łużyckich. Biblioteka Ludu słowiańskiego A, t. I. Kraków 1934; специално съ тезата на Цонева се занимаватъ: J. Polívka, Nový pokus o klasifikaci slovanských jazyků. Slavia I (1922), стр. 120—127; Fr. Trávníček, Příspěvky k děj. čes. jazyka. Brno 1927, стр. 64 и сл.; Ст. Младеновъ, Slavia II, стр. 418 и сл.; отъ сжщия, Бѣлѣжки къмъ словашкия рѣчникъ. Списание на Бълг. акад. на наук., кн. XXX (1925), стр. 29—112 (вж. и рецен. на О. Нугер. Listy fil. 53, 1926, стр. 389—390 и на J. Menšík въ SMFL XII, 180—182),

Къмъ гл. III

Стр. 56. За наименованието на кирило-методиевия езикъ вж. Ułaszyn, въ статията *Kilka uwag terminologicznych*. *Prace Filolog.* XII, стр. 413—415; Fr. Ilešič, *Język starocerkiewno-słowiański*. *Prace Filologiczne* XIV, стр. 658—659; Ст. Младеновъ, Последните възражения против старобългарското име на кирилометодиевия език с оглед към новобългарски. *Prace Filologiczne* XV, 2 (1931), стр. 305—335; N. v. Wijk, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, стр. 5; M. Wein-gart, *Rukověť jazyka staroslověnského*, стр. 9—11, 16.

Стр. 69. За назалнитъ остатъци въ македонскитъ говори вж. още А. П. Стоиловъ, Остатъци отъ носовкитъ ж и љ въ село Лобаница (Корчанско). Бъл. речъ, I (1923), кн. 3—4, стр. 36; Jord. Ivanov, *Un parler bulgare archaïque*. *Revue d. ét. slav.* II (1922), стр. 88—103; А. Р. Кузовъ, Костурскиятъ говоръ. Изв. на слав. сем. IV (1924), стр. 84—125; A. Mazon, *Contes slaves de la Macédoine sudoccidentale*. *Travaux publiés par l'Institut d'études slaves* I. Paris 1923; К. Мирчевъ, За нѣкои следи отъ назализъмъ въ централнитъ македонски говори. Макед. прегледъ VII (1932), 4, стр. 91—100; Ив. Снѣгárovъ, Единъ важенъ български документъ отъ Корчанско. Макед. прег. IX (1933), 1, стр. 1—16; Л. Милетичъ, Одно писмо отъ Бобошица (Корчанско) до ексарха Антимъ I (1873 г.). Новъ приносъ къмъ българската диалектология. Макед. прег. IX (1933), 1, стр. 17—30; M. Małeckі, *Drobiazgi z Macedonji* 4. O rozwoju somogłosek nosowych w Kosturskiem. *Lud Słowiański*, III 3 (1934), стр. A 267—274; M. Małeckі, *Tekst gwarowy z Kosturskiego* (Macedonja). *Lud Słowiański* III 2 (1934), стр. A 323—325; M. Małeckі, *Dwie gwary macedońskie*. Część I: *Teksty*, Kraków 1934, Część II: *Słownik*, Kraków 1936; A. Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*. *Bibliothèque d'études balkaniques* V. Paris 1936; Л. Милетичъ, Нови сведения за македонскитъ българи въ Бобошица (Корчанско) и тѣхния езикъ (за книгата на А. Mazon, *Documents* и т. н.). Макед. прег. X (1936), 3—4, стр. 19—32.

Стр. 69. Вж. статията на Ст. Кулъбакин, О речничкој страни старо-словенског језика. Глас Српске Краљевске Академије 138. Београд 1930; вж. рецензията на Л. Милетичъ въ Макед. прег. VI (1930), кн. 3, стр. 125—136; по сѣщия въпросъ вж. още Н. С. Державин, Наука на службе империализма. Известия академии СССР. VII серия. Отд. общ. наук. № 2, 1932, стр. 125—149; Mladenov, *Geschichte*, стр. 346—347; A. Margulies, *Arch. f. sl. Phil.* XLII (1929) стр. 47—48.

Къмъ гл. IV

Общо за произхода на азбуката вж. главно R. Stübe, *Der Ursprung des Alphabetes und seine Entwicklung*. Berlin (годината не е посочена); H. Jensen, *Geschichte der Schrift*, Hainpover 1925; за всичко около глаголицата вж. отличното ръководство на Josef Vajs, *Rukověť hláskolické paleografie*, V Praze 1932, nákl. Slovanského ústavu; вж. по-нататък и следнитѣ работи: Е. Карскій, Къ исторіи термина „глаголица“. Рус. фил. В. LXXVII (1917), стр. 189; R. Nahtigal, *Beiträge zur Frage über den Ursprung der glagolitischen Schrift*. *Razprave Znanstvenog društva za vede humanistične v Ljubljani* I (1923), стр. 135—176; Н. Златарски, *История на бълг. държава* I, 2, София 1927, стр. 343 и сл.; Ст. Кульбакинъ, Можно ли считать доказанной греческую основу глаголицы? Сборникъ русскаго археологическаго общества въ Королевствѣ СХС (1927), стр. 33—39; A. Margulies, *Zum Lautwert der Glagolica*, *Arch. f. sl. Ph.* XLI, 1927, стр. 87—115, 168—209; J. Ohienko, *Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian*. Warszawa 1927; М. Грунскій, *Нова теория про походження хлахолицы*. Записки истор. — филол. видд. Укр. Акад. 19 (1928), стр. 266—277 (критика на теорията на В. Пожидаевъ); J. Ohienko, *Слов'янське письмо перед Константином*. Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. II. Стр. 156—165. Київ 1928; П. Лавров, *Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві*. У Києві 1928; Н. Дурново, *Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов*, *Byzantinoslavica* I, стр. 48—85 (съ невъзможни изводи — дветѣ азбуки съществували едновременно, но имали различна функция, вж. и рец. на Кульбакинъ въ *Жужносл. фил.* VIII, стр. 205—210); Н. Дурново, *Ещё о происхождении старославянского языка и письма*. *Byzantinoslav.* III (1931), стр. 68—78 (отговоръ на Кульбакина); Г. Ильински, *Где, когда, кем и с какою целью глаголица была заменена „кириллицей“?* *Byzantslav.* III, 1931, стр. 79—88; J. Vajs, *Ještě o původu písma hláskolického*. Сборникъ Милетичъ 1933, стр. 21—25; Е. Георгиевъ, *Произходътъ на кириллицата*. *Просвѣта* I, 1936, стр. 1182—1187; старинността на глаголицата се доказа и отъ надписитѣ въ Симеоновата църква, срвн. К. Миятевъ, *Симеоновата църква въ Преславъ и нейниятъ епиграфиченъ материалъ*. Бълг. прег. (ред. Романски) I, 1929, стр. 100—124; отъ сщция, *Эпиграфическіе матеріалы изъ Преслава*. *Byzantinoslavica*, III, 383—402 (рец. Ст. Кульбакинъ *Жужносл. фил.* XI, 1931, стр. 233—240); J. Vajs, *Hláskolice v chrámě cara Simeona v Přeslavi*. *Slavia* IX (1930), стр. 218—220; М. Н. Сперанскій, *Из славянской эпиграфики*. Доклады Акад. наук СССР, Серия В (1930), 3, стр. 51—57; К. Миятевъ, *Кржглата църква въ Преславъ*.

София 1922, гл. IX; В. Иванова, Глаголскиятъ надписъ въ Преславъ, Бълг. прег. I (1930); отъ сжщата, *Byzantinoslavica* IV, стр. 227 сл.; за глаголицата въ източна България вж. още Кульбакинъ, *Южнослов. фил.* VIII (1928—1929), стр. 202—205, (въ рецензия за изданието на *Погодинскитѣ листи* отъ Ильински); въ Русия до последно време се мислѣше, че кирилицата е по-старо писмо, вж. Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*. Ленинград 1928, стр. 356—364 (рец. Vajs, *Slavia* VII, стр. 628—633); за разпространението на глаголицата въ Русия, вж. J. Vajs, *Hlaholice na Rusi. Byzantinoslavica* VII (1937—1938), стр. 184—188; срвн. още Ильински. *Byzantinoslavica* I, 101—102, гдето се изброяват руски ржкописи, въ които се срѣщатъ глаголски букви; И. И. Срезневский, *Следы глаголицы в памятниках X вѣка*. Известия А. Н. VII, 337—352; за глаголица въ чешки земи, вж. M. Weingart, *První česko-církevněslovenská legenda o sv. Václavu*, V Praze 1934, стр. 76 и сл.

Къмъ гл. V

Стр. 117. Ново издание на Киевскитѣ листи P. C. Mohlberg, *Il messale glagolitico di Kiev (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI—VII. Memorie della Pont. Accademia Romana di archeologia*. Roma 1928, vol. II, стр. 207—320. Къмъ това издание срвн. статията на J. Vajs, *Kyjevské listy a jejich latinský (římský) originál stol. VI—VII*. Bratislava IV (1930), стр. 521—527; статията на Fr. Ušeničnik, *Najstarejši glagolski spomenik in liturgija sv. Cirila in Metoda, Bogoslovski Vestnik* X, 1930, стр. 235 и сл.; рецензията на М. Вайнгартъ въ *Časop. Mat. Mor.* 53, 1929, стр. 239 и сл.; вж. и следнитѣ по-нови работи Н. Дурново, *К вопросу о языке Киевских листков. Slavia*, I (1922—1923), стр. 219—227; Ed. Sievers, *Die alt-slavischen Verstexte von Kiev und Freising (im Verein mit G. Gerullis und M. Vasmer herausgegeben von —)*, Leipzig 1925. Съ тази работа на Сиверса се занимава Грунський, *Київські листки та фрейзингенські уривки, Київъ 1928* (Записки істор.-фил. відділу Укр. Акад. Наук); вж. по-нататкъ M. van Wijk, *Kilka uwag o pochodzeniu Mszała Kijewskiego. Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, Lwów 1925, стр. 5—7; Арасимович, *К вопросу о Киевских листках, Slavia* VI (1927—1928), стр. 18—27; за предполаганитѣ акцентни знакове въ паметника вж. George Trager, *The old church slavonic Kiev fragment. Its accents and their relation to modern slavonic accentuation. Language monographs*, published by the Linguistic society of America. Number XIII. March 1933 (рец. отъ Weingart въ *Byzantinosl.* V, стр. 463—465); за чехизмитѣ на паметника вж. у Кульбакинъ, *Revue des ét. sl.* II, 1922, стр. 196 и сл., сжщо въ *Le vieux slave*, стр. 357; срвн.

още по тоя въпросъ Troubetzkoу, Zeitschrift f. sl. Phil. XIII, 1936, стр. 96 и сл. Краткъ прегледъ на последнитѣ работи върху Киев. листи вж. у М. Грунський, До вивчення старослов'янських пам'яток. Київські глаголичні листки. Мовознавство, XIII—XIV, 1938, стр. 23—31.

Стр. 119. Снимки отъ Пражкитѣ листи сж публикувани въ книгата на Vajs, Rukověť hláskové paleografie, V Praze 1932, таб. V и VI; къмъ посочената литература срвн. още Ljapinov, Archiv f. sl. Phil. XXVIII (1906), стр. 478—480.

Стр. 121. Пръвъ издатель на Фрайзингенскитѣ листи не е Востоковъ, както погрѣшно се сочи тукъ, а Кѣппенъ. Най-ново издание на паметника F. Ramovš in Milko Kos, Brižinski spomeniki. Uvod. Paleografski in fonetični prepis. Prevod v knjižno slovenščino. Faksimile pergamentov. V Ljubljani, pri Akademski založbi. 1937. На стр. 31 се привежда и по-важната литература; следъ изданието и проучването на Вондрака Фрайзинг. пам. бѣха предметъ на много изследвания. Прегледъ на работитѣ до 1932 год. даде J. Stanislav, Doterajšie výskumu o Frisinských pamiatkach, Byzantinoslavica IV (1932) вж. и послешна работа на Ivan Grafenauer, Karolínska kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nadъ ispo-védajôštímъ se. V Ljubljani 1936.

Стр. 124. За Виенски листи вж. новото изследване и издание на M. Weingart, въ което се доказва близостта на този паметникъ съ Киевскитѣ листи — Hlaholské listy Videňské. Časopis pro moderní filologii, XXIV (1938), стр. 105—129, 233—245.

Стр. 129. Нова студия за Мирославово евангелие вж. Ст. М. Кулъбакин, Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу. Српска Краљев. акад. 1925.

Стр. 130. Най-подробенъ прегледъ на паметницитѣ отъ руска редакция вж. Н. Дурново, Введение в историю русского языка. Ч. I. Источники. Брно 1927; вж. отъ сжщия, Русские рукописи XI и XII вв., как памятники старославянского языка. Јужнослов. фил. IV (1924), стр. 72—95, V (1925—1926), стр. 93—117; отъ по-новата литература вж. статията на Н. М. Каринскій за писмото на Остромирово ев. въ Сборникъ росс. публичной библіотеки I, 1920, стр. 168—192; J. Д. Абрамович, Изборник Святослава 1076 р. і патерики. Науковий збірник Ленінградського т-ва дослідників української історії, письменства та мови, III (1931), стр. 3—10; N. P. Popov, L'Izbornik de 1076, dit de Svjatoslav, comme monument littéraire. Revue d. ét. sl. XIV (1934), стр. 5—25; А. П. Соболевскій, Четыре замѣтки по древней Южно-Славянской письменности, Сборникъ Златарски (София 1925), стр. 407—412 (за Светослав. сбор.); Н. Дурново, К истории звуков русского языка. II. Старо-

славянские смягченные согласные в Архангельском Евангелии, *Slavia II* (1923), стр. 599—612; вж. и езиковия описъ на Архангелското ев. отъ R. Trautmann въ *Listy filol. XLVIII* (1921), стр. 113—118.

Стр. 132. Краткъ прегледъ на старобългарскитъ паметници вж. и въ известнитъ граматики на Leskien, Vondrák, Diels, v. Wijk, Weingart и др. По-обширенъ палеографски и езиковъ прегледъ съ богата библиография вж. въ компилативния трудъ на Иван Огіенко, *Найважніші пам'ятки церковно-слов'янської мови*. I. Варшава 1929; опитъ за класификация на старобългарскитъ паметници вж. у S. M. Kul'bakin, *Du classement des textes vieux-slaves*, *Revue des ét. sl. II* (1922), стр. 175—205; вж. още по сжщия въпросъ N. v. Wijk, *Archiv f. sl. Phil. XL*, стр. 42 и сл.; A. Margulies, *Codex Suprasliensis*, стр. 227—247; V. Pogorělov, *Sborník filos. fakulty univ. Komenského v Brat. V* (1927), стр. 7—11; вж. още G. Сremošnik, *Kratice „Nomina sacra“ u ksl. spomenicima. Slavia IV* (1925), стр. 238—264, 485—498.

Стр. 137. Оправки къмъ Ягичево издание на Зографското евангелие имаме отъ Н. К. Грунскій, Къ Зографскому евангелию. Сборн. отд. русск. яз. 83 (1907), № 3, стр. 1—43. Посоченитъ две студии на Ягича въ първитъ два тома на *Archiv. f. sl. Phil.* засъгаха употребата на ероветъ въ Зограф. еванг. По-късно съ сжщата тема се занима и Лескинъ (пакъ тамъ XXVII, 1905, стр. 321—332); въ последно време съ особеноститъ на паметника се занимава J. Kurz (K Zoграфskému evangeliu, *Slavia IX*, 1930, стр. 465—489, 672—696; XI, 1932, стр. 385—424) и v. Wijk (Еще разъ о Зографскомъ четвроевангелии, *Slavia I*, 1922, стр. 2—3 215—218; O prototypie cerkiewnosłowiańskiego Codex Zographensis. *Roczn. slaw. IX*, 1929, стр. 1—14; Zu den altbulgarischen Halbvokalen, *Archiv f. sl. Phil. XXXVII*, 1920, стр. 330—377; Zu den altbulgarischen Halbvokalen. IV. Der Umlaut der Halbvokale in Codex Zographensis, пакъ тамъ XXXIX, 1925, стр. 15—43); описъ на графичнитъ особености вж. у J. Vajs, *Rukověť*, стр. 127—128; вж. още Н. Грунскій, *Очерки по исторіи разработки синтаксиса славянскихъ языковъ II*, *Doplat 1911*, стр. 257—338.

Стр. 140. Освенъ проучването на Вондрака къмъ изданието на Клоцовия сборн. вж. още N. v. Wijk, О напряженномъ ъ (ь) въ сборникъ Клоца, *Slavia VI* (1927—1928), стр. 239—245; вж. по-нататкъ и статията на M. Noha въ *Časop. Mat. M. L.*, 1926, стр. 40—43; отъ по-старата литература вж. G. A. Thal, *Textkritische Studien zu Homilien des Glagolita Clozianus*, *Archiv f. sl. Phil. XXIV*, 1902, стр. 514—554; описъ на графичнитъ особености вж. и у J. Vajs, *Rukověť*, стр. 128—230.

Стр. 142. За особеноститъ на Марийнското евангелие вж. работитъ на П. Бузукъ, Къ вопросу о мѣстѣ написанія Ма-

ринскаго Евангелія. Извѣстія XXIII (1918), кн. 2, стр. 109—149 и Замечанія о Мариинском евангелии. Изв. XXIX (1924), стр. 307—368, рец. отъ Кульбакинъ въ Южносл. фил. IV, 1924, стр. 219—222 и V, 1925, стр. 304—307; отъ по-старата литература, появила се следъ изследването на Ягича вж. A. Leskien, *Die Vokale z, ь in den Codices Zographensis und Marianus*, Arch. f. sl. Phil. XXVII, стр. 332—249; за лексикалнитѣ особености на паметника вж. V. Vondrák, *O cksl. překladu evangelia v jeho různých částech a jak se nám zachoval v hlavnějších rukopisech*. Даничићев зборник, Београд 1929, стр. 2—27 (въ лексикално отношение Мар. еванг. е най-старо. Противно Meillet, *Mémoires de la Soc. de Ling.* XI, стр. 173); описъ на графичнитѣ особености J. Vajs, *Rukověť*, стр. 127—128.

Стр. 144. Съ издирване гръцкитѣ оригинали на Синайския трѣбникъ въ последно време се занима J. Fgček. Плодъ на неговитѣ усилия е изданието *Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française*, въ сбирката *Patrologia orientalis*, Paris 1933. Fgček печата текста на Гайтлера, но оправенъ и съ критиченъ апаратъ къмъ старобългарския и гръцкия текстъ, вж. рец. отъ M. Weingart въ *Byzantinoslavica* V, стр. 456—460; посоченото изследване на Prokor Lang, както бѣ изтъкнато отъ Fgček, е пълно съ грѣшки; за ероветѣ въ паметника вж. у Лескина *Archiv f. sl. Phil.* XXVII, 1905, стр. 31—40; вж. още St. Słowski, *Index verborum do Euchologium Sinaiticum*, Warszawa 1934; описъ на графичнитѣ особености вж. и у J. Vajs, *Rukověť*, стр. 131—132; N. v. Wijk, *Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischen Sprachdenkmäler*, Arch. f. sl. Phil. XL (1926), стр. 165—278; отъ по-старата литература вж. Vondrák, *Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchenslavischen*. *AfslPh* XVI, 1894, стр. 118 и сл.; R. Nahtigal, *Starocerkovnoslovanski evhologij*, *Razprave* II, стр. 221—288.

Стр. 146. Въ 1922 год. се появи ново издание на Синайския псалтирь отъ Сергѣй Северьяновъ: *Синайская Псалтырь глаголическій памятникъ XI вѣка. (Памятники старославянскаго языка т. IV)*. Издание Отд. русск. яз. и слов. російской Академіи Наукъ. Петроградъ 1922; въ това издание текстътъ на паметника е предаденъ въ кирилски преписъ и съ критични бележки, въ които се оправятъ грѣшкитѣ на Гайтлеровото издание и се посочватъ разночтения изъ Болонския и Погодинския псалтирь; къмъ това издание срвн. рецензията на Кульбакинъ, *Psalterium Sinaiticum* у новом издау. Южносл. фил. IV (1924), стр. 29—32; за речника къмъ изданието вж. St. Słowski, *Z powodu słownika do Psalterza Synajskiego*. *Prace Fil.* XVI, стр. 29—32; за нѣкои грѣшки въ изданието вж. М. Долобко *Zeitschrift f. sl. Phil.* I, 1925, стр. 452 и сл.; най-ново и подробно изследване на

паметника имаме отъ В. v. Arnim, Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum, Leipzig 1930, вж. рец. отъ Г. Ильинскій въ Byzantinoslavica III, 1931; отъ останалата литература вж. Ю. Петровская, К вопросу о мѣнѣ глухихъ въ Синайской Псалтыри, Изв. отд. русск. яз. XXI, кн. I, 1916 год., стр. 279 и сл.; В. v. Arnim, Die Schreiber des Psalterium Sinaiticum und ihre Vorlage. Leiden, рец. отъ Кульбакинъ въ Жужносл. фил. XII, 1932, стр. 242—260; отъ сжщия, Полугласници у Синајском Псалтиру. Жужносл. фил. V (1925—1926), стр. 69—82; описъ на граф. особености вж. и у J. Vajs, Rukověť, стр. 130—131.

Стр. 147. Въ 1929 год. се появи ново издание — фототипична репродукция — на Асеманово евангелие, приготвено отъ J. Vajs и J. Kurz подъ заглавие: Evangelium Assemani, Codex Vaticanus 3. slavicus glag. Editio phototypica cum prolegomenis, textu litteris cyrillicis transscripto, analysi, adnotationibus paleographicis variis lectionibus, glossario. Ediderunt dr. Jos. Vajs et dr. Jos. Kurz. Tomus I: Prolegomena, tabulae. Pragaе. Sumptibus Academiae scientiarum (има и чешко заглавие); изданието бѣ предшествувано отъ статията на J. Kurz, O potřebě nového vydání rukopisu Assemanova, Listy fil., 53, 1926, 106 и сл., 234 и сл., гдето бѣха посочени многобройни грѣшки въ изданията на Рачки и Чрничъ; вж. още J. Vajs, Evangeliář Assemanův. Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. V Praze 1932, стр. 730—734; J. Kurz, Nárys částečné charakteristiky jazyka kodeksu Assemanova podle fototypického vydání. Księga referatów na II-рия международен конгресъ на славиститѣ. I-ва секция. Warszawa 1934, стр. 68—69; за граф. особености вж. и у Vajs, Rukověť, стр. 126—127; М. Сперанскій, „Злые дни“ в приписках Асеманова евангелія. Макед. прег. VIII (1932), стр. 42—53.

Стр. 151. Освенъ отъ Срезневски Охридскитѣ евангелски листи бѣха издадени и отъ Н. К. Грунскій, Охридское Евангелие. Извѣстія XI (1906), кн. 4, стр. 157—164; по-ново издание отъ Г. Ильинскій, Охридскіе глаголическіе листки. Отрывокъ др.-церк. слав. еван. XI вѣка. Петроградъ 1915; описание на графичнитѣ особености вж. у J. Vajs, Rukověť, стр. 132—133.

Стр. 153. Отъ по-новата литература върху Самуиловия надписъ вж. Љуб. Стојановић, Темнићки натпис, Жужносл. фил. I (1913), стр. 8; P. Diels, Die Inschrift des Caren Samuel. Archiv f. sl. Phil. XLI (1927), стр. 317; М. Кос, О натпису цара Самуила. Гласник Скопског научног друштва V (1928), стр. 209—213; С. Р(омански), Надписътъ на царъ Самуила. Макед. прег. III (1927), кн. 4, стр. 144—145; Kul'bakin, Le vieux slave, стр. 27.

Стр. 153. Поправки къмъ Щепкиновото издание на Са-

вина книга се направила отъ Н. Карскій, Перечень важнѣйшихъ неточностей послѣдняго изданія Саввиной книги. Извѣстія XIX (1914), кн. 3, стр. 206 и сл.; отъ по-старата литература вж. още А. Leskien, Noch einmal *z* und *h* in den altkirchenslav. Denkmäler. I. Das Sava-Evangelium, Archiv f. sl. Phil. XXVII (1905), стр. 1—30; страни възгледи, споредъ които паметникътъ билъ преписванъ въ Дакия Траяна вж. у I. Bărbulescu, Iarăși despre Savina Kniga și Codex Suprasliensis în Dacia Traiană. Arhiva Societății Istorico-Filologice din Iași. XLIV (1937), стр. 59—75; В. Погорѣловъ, Изъ наблюдений въ области древне-славянской переводной литературы. III. Опытъ изученія текста Саввиной книги. Sborník filosofické fakulty Univ. Komenského v Bratislavě. 46 (1) 1927.

Стр. 164. Най-важно изследване на Супр. сб. А. Margulies, Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis. Heidelberg, 1927, по-важни рецензии за тази книга Ст. Кульбакин, Жужнослов. фил VI (1926/7), стр. 268 и сл.; v. Wijk, Zeitschrift f. sl. Phil. IV (1927), стр. 475 и сл.; Н. Дурново, Slavia VIII (1930), стр. 352; А. Meillet, Bulletin S. L. XXVIII (1927), стр. 194; вж. още следната по-нова литература А. Leskien, Die vokale *z* und *h* im Cod. Supr., Archiv f. sl. Phil. XXVII (1905), стр. 481 и сл.; отъ сжия, Zur Kritik des altkslav. Cod. Supr. I, II (Abhandlungen der sächsischen Akademie 1909—1910); N. v. Wijk, Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischen Sprachdenkmäler. Archiv f. sl. Phil. XL (1926), стр. 265—278; Н. Н. Дурново, К вопросу о древнейших переводахъ на старославянский языкъ библейскихъ текстов. Супрасльская рукопись. Изв. XXX (1925), стр. 353—429; N. v. Wijk, Zur Komposition des altksl. Codex Suprasliensis. Mededeelingen Akad. Amsterdam, Afd. Letterkunde 59, № 4, 1925; K. H. Meyer, Der Wechsel von *ě* und *ja* im Codex Suprasliensis. Symbolae gram. in hon. J. Rozwadowski II (1927), стр. 193—204; P. Diels, Zur Schreibung des Codex Suprasliensis. Archiv f. sl. Phil. XLI (1927), стр. 115—117; N. v. Wijk, War Klemens der Übersetzer der № 21 des Codex Supr.? Юб. зб. Груш. II (1928), стр. 178—184; N. v. Wijk, Zur Herkunft dreier Legenden des Cod. Supr. Archiv f. sl. Phil. XLII (1929), стр. 289 и сл.; K. H. Meyer, Altkirchenslavischgriechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis, Glückstadt und Hamburg 1935; гръцки текстове къмъ сборника отъ R. Trautmann и E. Klostermann въ Zeitschrift f. sl. Phil. XII, стр. 277—294, XIII, стр. 337—341; J. Bărbulescu, Iarăși despre Savina Kniga și Codex Suprasliensis în Dacia Traiană, Arhiva Societății Istorico-Filologice din Iași. XLIV, 1937, стр. 59—75.

Стр. 156. Освенъ отъ Срезневски Слуцкийтъ псалтирь бѣ издаденъ и отъ Ягича, Specimina linguae paleoslovenicae, стр. 52—56.

Стр. 156. За Хилендарскитѣ листи вж. Ст. Кульба-

кинъ, Лексика Хилендарскихъ отрывокъ, Изв. VI (1904), кн. 4, стр. 132 и сл.; Vondrák, *Paleographisches und sprachliches anlässlich der neuen Publikation der Blätter von Chilandar*, Archiv f. sl. Phil. XXII (1907), стр. 542—553; В. Погорѣловъ, Сборникъ Фортунатова, стр. 49 и сл.; A. Vaillant, *La traduction vieux-slave des Catéchèses de Cyrille de Jérusalem. La deuxième catéchèse*, Byzslav. IV, 1932, стр. 253 и сл. (подробенъ текстъ и езиковъ разборъ).

Стр. 158. Къмъ кирилскитѣ старобългарски паметници трѣбва да се причислятъ още: 1. Зографски листи, намиратъ се въ библиотеката на Зографъ. Издаде ги П. Лавровъ (*Revue des ét. slav.* VI, 1926, стр. 5—24), а езикътъ имъ бѣ проученъ отъ М. Долобко (пакъ тамъ, стр. 24—39). Отдѣлно издание: P. Lavrov et M. Dolobko, *Les Feuilles du Zograph. Textes publiés par l'Institut d'études slaves I*, Paris 1926; вж. още P. A. Lavrov et A. Vaillant, *Les Règles de Saint-Basile en vieux-slave: les feuillets du Zograph*, *Revue des études slaves* X, 1930, стр. 1—35; 2. Листитѣ на Илински, които този ученъ издаде и проучи въ *Byzantinoslavica I*, 1929, стр. 86—118 подъ заглавие „Погодинские кирилово-глаголические листки“. Намиратъ се между Погодинската сбирка въ Публичната библиотека въ Ленинградъ. Представятъ откъсъ отъ коментара на св. Иполитъ къмъ пророкъ Даниилъ; доста старъ преписъ, защото въ кирилския текстъ се намиратъ и глаголически букви.

Стр. 158. За Цоневата класификация на срѣднобълг. паметници вж. Mladenov, *Geschichte*, стр. 47—49; новъ опитъ за класификация S. M. Kul'bakin, *Du classement des manuscrits dits moyen bulgares*. *Revue d. ét. slav.* III (1923), стр. 221—241; общо за срѣднобълг. пам. срв. още J. Ohijenko, *Akzentzeichen in mittelbulgarischen Sprachdenkmälern*. *Zeitschr. f. sl. Phil.* IX, стр. 395—399; Н. Райновъ, Орнаментъ и буква въ славянскитѣ ржкописи на народната библиотека въ Пловдивъ. София 1925.

Стр. 160. Досежно влахобългарската книжнина вж. следнитѣ издания: T. Bălan, *Documente bucovinene*, I, II. Cernăuți 1932—33; S. Dragomir, *Documente noua privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI*. București (годината не е посочена). Реп. отъ Младеновъ въ *Slavia*, VI (1927), стр. 766—774; P. P. Panaitescu, *Album paleografic slavo-român*. Seminarul de istoria Slavilor. București 1934; G. Tocilescu, 527 documente istorice slavoromâne din Țara-Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Brașovul 1346—1574. București 1931 (преиздаватъ се издаденитѣ отъ Богданъ презъ 1905 год. грамоти); P. P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia din Suceava (30 iulie, 1401)*. București 1935; S. Moisil, *Bule de aur sigilare dela Domnii Țării Românești și ai Moldovei*. București 1925; M. Ștefă-

nescu, Codex Dragomirensis. Arhiva XXXVI (1929), стр. 195—239; M. Ștefănescu, Urme de limba românească în documentele româno-slave (moldo și valaho-slave) din secolele XIV și XV-lea. Arhiva XXXVIII (1931), стр. 609—642; M. Costăchescu, Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare, I și II. Iași, 1932—33; P. Mihailovici, Album de documente moldovenesti din veacul al XV-lea. Iași 1934; D. P. Bogdan, Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV. București 1938; H. Stahl și D. P. Bogdan, Manual de paleografie slavo-româna. București 1936.

Стр. 162. Относно смѣшването на носовкитѣ въ срѣднобългарскитѣ паметници вж. следнитѣ по-нови работи: R. Ekblom, Le développement des voyelles originaires nasalisées dans le moyen bulgare. Monde Orientale 12 (1918), стр. 177—225; вж. и рец. на Кульбакинъ въ Южносл. фил. III (1922—1923), стр. 155—165; St. Mladenov, Zur Erklärung des mittelbulgarischen Nasalwechsels. Archiv f. sl. Phil. XXXIX (1924), стр. 114—118; П. Бузук, Изв. XXIX, стр. 315—318; A. Margulies, Codex Supr., стр. 55 и сл.; St. Mladenov, Archiv. f. sl. Phil. XLI, стр. 144 и сл., и 150 и сл.

Стр. 168. За още една правописна школа въ срѣднобългарски, която не употребява ни единъ отъ ероветѣ вж. J. Bărbulescu, Une école littéraire cyrillique inconnue chez les Slaves et les Roumains. Arhiva XXXI (1921), стр. 1—14.

Стр. 175. Битолскиятъ триодъ е преиздаденъ въ второто издание на Български старини отъ Македония (София 1931) отъ Йор. Ивановъ. Забележи следната оправка на автора: „Проф. Б. Цоневъ (История на българский езикъ. София, стр. 120) оправя четенето къ *Стѣлпнѣ* блѣдѣ, което е много ясно въ ржкописа, на къ *стѣлпѣ* на блѣдѣ и обяснява, какво паметникътъ билъ писанъ въ кула (*стѣлпѣ*) на блюдо (*синия*)!“

Стр. 180. Кюстендилското евангелие бѣ издадено по-късно изцѣло отъ Цонева, вж. Единъ срѣднобългарски паметникъ отъ XIII в. Кюстендилско четвроевангеле. Годиш. Соф. Ун., ист.-фил. ф., XXVII, стр. 1—50.

Стр. 192. Манасиевата хроника бѣ издадена отъ Ivan Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses. Traducere mediu-bulgară făcută pe la 1350. Text și glosar. București 1922. Изданието е възъ основа на Московския ржкописъ, но сж използвани Ватиканскиятъ и Тулчанскиятъ ржкописъ; изданието е посмъртно подъ грижитѣ на J. Bianu; вж. още Б. Филовъ, Миниатюритѣ на Манасиевата хроника въ Ватиканската библиотека. София 1927. Съ 44 таб. (на френски, Les miniatures de la chronique de Manassès à la Bibliothèque du Vatican. Sofia 1927. Codices e Vaticanis selecti, vol. XVII); M. Wein-gart, Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Brati-

slava 1922, I, стр. 164—236; българският летописни бележки по Ватиканския ръкопис бѣха публикувани отъ П. Гудевъ, СБНУ VI, стр. 327—344, а по късния Хилендарски преписъ първо отъ Дучиѣ, Гласник LVI, стр. 105—110, а после отъ Йор. Ивановъ, Български стар. изъ Мак², София 1931, стр. 620—623; ново издание на Троянската притча по Ватиканския ръкописъ у Йор. Ивановъ, Старобългарски разкази. София 1935, стр. 249—266; отъ по-новата литература, вж. А. Mazon, Les dits de Troie et la Parabole des rois. Revue d. ét. sl. XV (1935), стр. 12—52.

Стр. 196. Вж. още Б. Филловъ, Лондонското евангелие на Иванъ Александра и неговитѣ миниатюри. Спис. на Бълг. акад. на наук., кн. XXXVIII (1929), стр. 1—32.

Стр. 208. Ново издание М. Г. Попруженко, Синодикъ царя Борила. Издание Болгарской Академии Наукъ. София 1928.

Стр. 224. За софийскитѣ книжовници презъ XVI в. вж. П. Диневъ, Софийски книжовници презъ XVI в. I. Попъ Пѣйо. София 1932, стр. 19—42.

Стр. 225. Вж. още Юр. Трифоновъ, Ловчански граматици презъ XV—XVII в. Ловечъ и Ловчанско III (1931), стр. 138—143.

Стр. 225. За Яковъ Крайковъ вж. още Йор. Ивановъ, Български старини,² стр. 105—108.

Стр. 228. Къмъ списъка на автора вж. още следнитѣ издания (пълни или частични) и проучвания на сръднобългарски паметници: Г. А. Ильинский, Грамоты болгарскихъ царей. Москва 1911; грамотитѣ бѣха преиздадени отъ Йор. Ивановъ, Български старини,² стр. 577—602; М. Ласкарисъ, Ватопедската грамота на царъ Иванъ Асѣня II. Български старини. кн. XI. София 1930. Бълг. Акад. (преиздадена отъ Йор. Ивановъ, Български старини,² стр. 576—577); Г. А. Ильинский, Златоструй А. Θ. Бычкова XI вѣка. Български старини. Книга X. София, Бълг. Акад. 1929 (рец. Попруженко, Бъл. Пр. I, стр. 146—148); Битолски листове отъ XII в. Йор. Ивановъ, Български старини отъ Македония,² стр. 446—452; Драгановъ миней XIII в. Йор. Ивановъ, Български старини,² стр. 468—474; отъ тоя паметникъ Йор. Ивановъ извлича въ отбелязаната книга освенъ припискитѣ на Драгана (стр. 233) и следнитѣ служби: на св. Кирила философа (стр. 296—300), на св. Методия (стр. 300—305), на св. Ивана Рилски (стр. 359—367), на св. Петъръ царъ български (стр. 387—390) и на св. Петка Търновска (стр. 424—431); Откъслек отъ изборно евангелие XIII в. Като № 2 на Цоневитѣ Книжовни старини отъ Елена, Год. Соф. Ун., истор.-фил. ф., XIX, № 7, стр. 31—33; Поп Йоаново или Банишко Четвероевангеле XIII в. Като № 1 на Цоневитѣ Книжовни ста-

рини от Елена, Год. Соф. Ун., ист.-фил. ф., XIX, № 7, стр. 7—30; J. Páta, Zlomek evangelistáře XIII století sofijské národní knihovny (č. 397). Studie gramaticko-lexikální. Rozpravy čes. Akad. XLI (1915); Йос. Пата, Пловдивско Евангелие. Сръднобългарски паметникъ отъ XIII в. СпБАК. XXII (1921), стр. 208—222; J. Páta, Drobný příspěvek k dějinám jazyka a písemnictví středobulharského. (O středobulh. evangeliári Sofijské Nár. Knihovny č. 579). Сборник Белић 1921, стр. 220—224; Ст. Младеновъ, Изъ единъ западнобългарски апостолъ отъ XIV вѣкъ (съ уводни бележки върху названието сръбска редакция). Спис. Бълг. Акад. Н. XXXVIII (1929), стр. 124—144; Б. М. Лянунов, Несколько замечаний о языке и в особенности о словаре болгарскаго сборника 1348 г. Сборникъ Милетичъ 1933, стр. 95 и сл. Ръкописътъ се намира въ Държавн. публична библиот. въ Ленинградъ. Часть отъ него бѣ издаденъ въ книгата на Лаврова, Обзоръ (стр. 10—13). Въ състава на този сборникъ се намира и сказанието на Черноризецъ Храбъръ, което не веднажъ е издавано, най-ново издание отъ П. А. Лавровъ въ т. I на Труды славянской комиссии (стр. 162—164), Ленинград 1930; Ст. Младеновъ, Новооткрити кжчета отъ кирилско изборно евангелие. Учил. прег. XXVIII (1929), стр. 1214—1217 (за Spišské kyril. úlozku, открити и описани отъ Погорѣловъ).

Стр. 228. Срвн. и Б. Пеневъ, История на новата българска литература I. София 1930, стр. 3—192.

Стр. 242. Срвн. сега Л. Милетичъ, Свищовски дамаскинъ. Новобъл. пам. отъ XVIII в. (Български старини кн. VII), София 1923.

Стр. 255. Срвн. още следнитѣ работи: П. П. Ивановъ, Котленски дамаскинъ, преписанъ отъ Стойко иерей на 1765 г. Приносъ къмъ изучаването на нашитѣ дамаскини. Изв. на Слав. сем., т. IV (1921), стр. 49—84; Еленски дамаскинъ. Студит XVIII в. Като № 3 на Цоневитѣ Книжовни старини от Елена, Год. Соф. Ун., ист.-фил. ф., XIX, № 7, стр. 34—61; Б. Цоневъ, Единъ павликянски ръкописъ отъ втората половина на XVIII в. Годиш. Соф. Ун., ист.-фил. ф., XXV, стр. 1—64; Л. Милетичъ, Недѣлни поуčenja отъ XVIII вѣкъ. № 1 отъ Два български ръкописа съ гръцко писмо. Бълг. старини VI. София, 1920. Бълг. акад.

Стр. 256. За разказа на попъ Методий вж. и Р. Чолаковъ, Духовна култура, кн. 24—25 (1925), стр. 81—96.

Стр. 259. Вж. и В. Пундевъ, Сборникътъ Абагаръ отъ епископъ Филипъ Станиславовъ, Годишникъ на Народната библиотека въ Пловдивъ за 1924 (София 1926), стр. 289—337; А. Селищев, Абагар, Slavia VIII (1929), стр. 245—247 (съ бележки върху българизмитѣ въ единъ Чипровски документъ).

Стр. 260. Най-нова библиографска работа по българска диалектология вж Стойко Стойковъ, Показалецъ на обнародванитѣ материали по българска диалектология. Сборникъ на Бълг. акад. на наукитѣ, т. XXXI, стр. 1—148. София 1937; за нѣкои неотбелязани у Стойкова материали изъ Македония вж. А. Селищев, Фольклорные и диалектологические материалы по Македонии. *Slavia* VII (1928), стр. 704—709; VIII (1929), стр. 438.

Стр. 261. За работи на чужди учени върху бълг. езикъ вж. Mladenov, *Geschichte*, стр. 21—25.

Къмъ гл. VI

Стр. 272. За границитѣ на бълг. речъ вж. Mladenov *Geschichte*, стр. 1—2; отъ сжция, Къ вопросу о границѣ между болгарскимъ и сербскимъ языкомъ. *Русскій Филол. Вѣстн.* LXXII (1914), стр. 383—408; отъ сжция, Граници на българската речъ и държава въ миналото и днесъ. *Родна речъ*, I (1927—1928), кн. 1, стр. 16—23; G. Weigand, *Ethnographie von Makedonien*. Leipzig 1924, стр. 78—81; Йор. Ивановъ, Българо-албанската етнична граница. *Мак. прег.*, год. I, кн. 4 (1926), стр. 36—49; А. М. Селищевъ, Днешната югозападна граница на българската говорна област. *Макед. прег.* VI (1930), стр. 1—24; A. Margulies, *Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung*. *Archiv f. sl. Phil.* XL (1926), стр. 197—222 (вж. рецензия отъ Ст. Романски, *Макед. прег.* II, 1926, кн. 4, стр. 129—134); Ж. Радевъ, Географска и етнографска България въ нейнитѣ исторически граници. *Училищенъ прег.* XXV (1926), стр. 692—715; отъ сжция, Географска и етнографска Македония. (Срѣдецътъ на Балканския полуостровъ). *Макед. прег.* I (1924), кн. 2, стр. 15—38; М. Арнаудовъ, Български елементи северозападно отъ Шаръ. *Македония* I (1922), кн. 5, стр. 37—39.

Стр. 275. Къмъ забележката подъ линия вж. сга St. Mladenov, *Bemerkungen über die Albaner und das Albanische in Nordmakedonien und Altserbien*. *Balkan-Archiv* I (1925), стр. 43—70.

Стр. 276. Срвн. още Г. Павловъ, Българитѣ въ Моравско и Тимошко. София 1931; Хр. Герчевъ, Сръбски свидетелства върху българитѣ въ Моравско. София 1921. Издава съюзътъ на бълг. учени, писатели и художници.

Стр. 277. По въпроса за преходнитѣ говори, срвн. Z. Stieber, *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*. *Sprawozdanie z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności* XL, 10, 1935, стр. 311—2. Френско резюме: *La formation des dialectes slaves transitoires*. *Bulletin International de l'Académie Polonaise* 1936, стр. 170—2; Z. Stieber, *Formation des dialectes transitoires et mixtes sur les territoires*

slaves. *Résumés des communications du IV-e Congrès International de Linguistes. Copenhague 1936*, стр. 95—97; М. Małeckі, *O możliwości chronologizacji cech w gwarach przejściowych*. Сборт. Милетичъ 1933, стр. 301—306.

Стр. 280. Срвн. по-новитѣ работи върху северозападнитѣ български говори: Д. Господинкинѣ, Трънчанитѣ и трънскиятъ говоръ, Изв. Слав. сем. IV, стр. 148—210; Д. Хр. Петричевъ, Приносъ къмъ изучаване на Трънския говоръ, пакъ тамъ VII, стр. 35—78; А. Берберска, Говорътъ на с. Ошане (Бѣлоградчишко), пакъ тамъ VII, стр. 79—119; Йор. Бояджиева, Кюстендилскитѣ полчани и тѣхниятъ говоръ, пакъ тамъ VII, стр. 181—329; Йор. Захариевъ, Кюстендилско краище, СбНУ XXXII, стр. 176—204; Г. п. Ивановъ; Орханийския говоръ, СбНУ XXXVIII, стр. 1—150; Цв. Тодоровъ, Говорътъ на гр. Ломъ, пакъ тамъ XXXVIII, стр. 1—60; отъ сѣщия, Северозападнитѣ български говори, пакъ тамъ XLI, стр. 1—543 (Използуването на това съчинение трѣбва да става съ крайна предпазливостъ, вж. рец. отъ К. Мирчевъ въ *Rocznik slawistyczny* XIV, стр. 96—118).

Къмъ гл. VII

Стр. 303. За дѣлитбата на българскитѣ говори вж. Mladenov, *Geschichte*, стр. 11—13; отъ сѣщия, *Zur bulgarischen Dialektologie*, *Roczn. Slaw.* IV, стр. 97—113; N. v. Wijk, *Zur Grenze zwischen Ost- und Westbulgarischen*. *Archiv f. sl. Phil.* XXXIX (1923), стр. 212—216 (вж. рец. отъ Ст. Романски въ *Макед. прег.* I, 1925, кн. 5—6, стр. 169—172).

Стр. 307. Вж. Н. Запряновъ, За имената рупци и Рупчосъ, *Родопски прегледъ* III (1932), стр. 32—34.

Стр. 315. За прегласенъ изговоръ на ѣ въ югоизточни български говори вж. още К. Мирчевъ, *Неврокопскиятъ говоръ*. *Годиш. Соф. Ун., ист.-фил. ф.*, XXXII, 1937, № 1, стр. 21—25.

Стр. 317. За разложкия говоръ вж. сега: Н. Алексиевъ, *Разложкиятъ говоръ*, *Макед. прег.* VI, кн. 3 (1931), стр. 91—124; К. Мирчевъ, *Черковни текстове на разложки говоръ отъ срѣдата на миналия вѣкъ*, *Макед. прег.* X, кн. 3—4 (1936), стр. 61—84; отъ сѣщия, *Черковни пѣсни на разложки говоръ отъ срѣдата на XIX вѣкъ*. *Год. Соф. Ун., ист.-фил. ф.*, XXXV (1939), № 11, стр. 1—33.

Стр. 318. За неударено љ въ Солунско вж. сега *материалитѣ* на М. Małeckі, *Dwie gwary macedońskie*. I: *Texti*. Kraków 1934; II: *Słownik*, Kraków 1936.

Стр. 319. Еспериментално установенъ гласежъ на љ вж. у Е. Šrámek, *Le parler de Boboštica, en Albanie: étude expérimentale d'une prononciation*. *Revue des ét. sl.* XIV, стр. 171—203; срвн. още О. Broch, *Slavische Phonetik*, стр. 116—117; J. Rozwadowski, *Roczn. slaw.* IV, стр. 31—33;

V. Oblak. *Mac. Stud.*, стр. 25 и сл.; Miletich, *Das Ostbg.*, стр. 5—9, 75—80; отъ сжция, *Die Rhodopemaa*, стр. 33 и сл., 85 и сл., 110 и сл., 179—181, 198; St. Mladenov, *Roczn. slaw.* V, стр. 197 и сл.; А. Селищев, *Очерки I*, стр. 88 и сл.

Стр. 325. За *ъ* въ Бобошица вж. сега А. Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*, стр. 35—38.

Стр. 325. За изговора на *ъ* въ старобълг. срвн. W. Vondrák, *Vergl. Gr. P.*, стр. 89 и сл.; St. Mladenov, *Roczn. slaw.* V, стр. 198; E. Sievers, *Verstexte* 11; Ст. Кульбакин, *Миросл. јев.*, стр. 28; А. Margulies, *Archiv f. sl. Ph.* XLI, стр. 110—115, 168—209; K. H. Meyer, *Der Wechsel von ě und ja im Codex Supras., Symbolae — Rozwadowski II*, стр. 192—203; N. v. Wijk, *Le développement des voyelles ě, a (ja) en bulgare*, *Revue des ét. slav.* VII, стр. 9—21; Kul'bakin, *Le vieux slave* 58—62; N. v. Wijk, *Geschichte der altkirchen-slavischen Sprache*, стр. 41; B. v. Arnim, *Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum*, стр. 128—130; P. Diels, *Alt-kirchenslavische Grammatik*, стр. 24.

Къмъ стр. 326. Вж. статията на N. v. Wijk, *Le développement des voyelles ě, a (ja) en bulgar.* *Revue d. ét. sl.* VII (1927), стр. 9—21.

Стр. 329. Че въ сърбохърватски нѣма остатъци отъ изговора на *ѣ* като *'a* се доказва въ статията на N. v. Wijk, *Zur serbokroatischen Entwicklung des slavischen Vokals ě.* *Zeitschrift f. sl. Phil.* XIV, стр. 1—16 (рец. отъ К. Мирчевъ, *Макед. прег.* XI, кн. 1—2, 1938, стр. 208—210); вж. още N. v. Wijk, *Zur Aussprache des urslavischen ě, Slavia II* (1923—1924), стр. 593—595.

Стр. 335. По въпроса за старобългарскитѣ замѣни на *tj dj* вж. сега страни и неприемливи предположения у Н. Дурново въ *Byzantinoslavica I* (1929), стр. 48 и сл., III (1931), стр. 68 и сл. и у Н. Трубецкой, *Die altkirchenslawische Vertretung des urslav. *tj, *dj.* *Zeitschrift f. sl. Phil.* XIII (1936), стр. 88 и сл.; срвн. още А. Белић, *Једно лингвистичко питање, Јужносл. фил.* XIV (1935), стр. 143 и сл.

Стр. 337. Вж. статията на Цв. Тодоровъ, *Съчетания šč, ždž и št, žd* въ българския езикъ. *Сборникъ Милетичъ 1933*, стр. 47—55; срвн. още Ружицић, *Прилози XVII* (1937), стр. 166 и сл.

Стр. 342. Вж. Д. Ивановъ, *Гевгелийскиятъ говоръ. София 1932. Издание на Макед. наученъ институтъ*; Ст. Романски, *Долновардарскиятъ говоръ, Макед. прег.* VIII, кн. 1, стр. 99—140; А. Mazon et A. Vaillant, *L'évangélaire de Kulakia un parler slave du Bas-Vardar.* Paris 1938. *Bibliothèque d'études balkaniques VI*; Г. Христовъ, *По-забележителни особености на Кукушко-дойранския говоръ. Мак. Пр. X*, 1936, кн. 1—2, стр. 103—117.

Стр. 343. Вж. А. Mazon, Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale. Paris, 1923.

Стр. 345. Вж. А. Белић, Галички дијалекат. Српски Дијалектолошки зборник VII. Београд 1935. Рец. Милетић, Макед. прег. X (1936), кн. 3—4, стр. 181—196; Vaillat, Revue des ét. slav. XVI (1936), стр. 154—155; срв. още Л. Милетић, Професоръ А. Белић продължава да изопачава науката, Макед. Прег. X, 1936, кн. 3—4, стр. 51—60; А. М. Селищев, Македонская диалектология и сербские лингвисты. Макед. Прег. IX, 1935, кн. 3—4, стр. 21—54; М. Małeckі, Z zagadnień dialektologii macedońskiej. Rocznik slawistyczny XVI, 1938, стр. 129—144; А. Белић, Галички дијалекат и питања у вези са њим. Јужносл. фил. XV (1936), стр. 192—215; М. Ивковић, Извештај о дијалектолошким испитивањима. Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића, I (1934), стр. 25—30 (кратка характеристика на дебърския говоръ).

Стр. 347. За *к' з'* въ македонскитъ говори вж. Oblak, Archiv f. sl. Phil. XVII, стр. 448—457; отъ сжшия, Maced. Studien, стр. 55—68; St. Mladenov, Rocznik slaw. V, стр. 200—206; А. Селищев, Очерки по македонской диал., стр. 128—144; N. v. Wijk, Taalkundige en historische gegevens betreffende de ondsta betrekkingen tussen Serven en Bulgaren, Amsterdam 1923, стр. 19—21; у сжшия, Prace filolog. XI, стр. 100 и сл., стр. 104—106; А. Marguliés, Archiv f. sl. Phil. XL, стр. 209—212; Ст. Романски, Макед. прег. II, 4, стр. 130—133; К. Мирчевъ, Макед. прег. IX, 3—4, стр. 156—166; у сжшия, пакъ тамъ XI, 1—2, стр. 69—70; G. Weigand, Balkan-Archiv IV, стр. 100; А. Селищев, Сборн. Милетић 1933, стр. 29—46.

Стр. 350. За българското ударение вж. Mladenov, Geschichte, стр. 155—181; Л. Булаховски, Къ болгарскому ударению. Јужнослов. фил. II (1921), стр. 285—294; X. Кодовъ, Подвижното българско ударение и неговото отношение къмъ праславянското ударение. I. Сжществителни имена. София 1929. (рец. Ив. Лековъ. Бълг. прег. I, 1930, стр. 430—447); А. Małeckі, Systemy akcentowe gwar bułgarskich. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akad. Umiejętności, XLIII, 1938, стр. 6—7; М. Ивковић, Акцентни системи српско-македонских говора, Јужносл. фил. II, стр. 254—271, IV, стр. 46—71. Рец. Б. Цоневъ въ Макед. прег. II (1926), 2, стр. 125—129; Ст. Младеновъ, Богатството на българската речъ откъмъ ударение. Златорогъ, XI (1930), стр. 284—290.

Стр. 368. Нови материали по кратовския, шипския и струмишкия говоръ вж. у Ст. Стойковъ, Показалецъ на обнародванитъ материали по българска диалектология. Сборникъ на Бълг. акад. на наукитъ, т. XXXI, стр. 1—148. София 1937.

Стр. 372. Д. Ивановъ, Ударението въ Гевгелийския говоръ. Изв. Слав. Инст. VII (1931), стр. 446—457; отъ сжция, Гевгелийскиятъ говоръ. София 1932.

Стр. 380. Вж. М. Małeckі, Drobiazgi z Macedonji. 5. O „polskim“ przycisku w gwarach kostursko-lerińskich. Lud słowiański III 2 (1934), стр. А 274—287.

Стр. 495. За развой ꙗ>ап вж. М. Małeckі, O rozwoju samogłosek nosowych w Kosturskiem. Lud Słow. III (1934), стр. А 267—374; А. Мазон, Documents и т. н. стр. 27—32.

Показалецъ на снимкитѣ отъ стари паметници.

	Стр.
Киевски Листи, жглеста глаголица, чехоморавска редакция . .	118
Пражки Листи, „ „ хърватска „ . . .	120
Виенски Листи, обла глаголица, „ редакция. . .	125
Михановичевъ апостолъ, обла глаголица хърватска редакция.	126
Житие на св. Текла, длггнеста глаголица, „ „ .	127
Зографско Ев., обла глаголица, българска редакция	138
Клоцовъ Сборникъ, жглеста глаголица, българска редакция . .	141
Мариинско Ев., обла глаголица, българска редакция	143
Синайски Трѣбникъ, жглеста глаголица, българска редакция. .	145
Синайски Псалтиръ, „ „ „ „ . .	146
Асеманово Ев., обла глаголица, българска редакция	148
Македонски листъ, обла глаголица, българска редакция . . .	150
Самуиловъ подписъ, кирилски пам., българска „ . . .	152 ¹⁾

¹⁾ Форматътъ на „Университетска Библиотека“ не позволи да се виѣстятъ и други снимки отъ стари наши паметници.

УНИВЕРСИТЕТСКИ ИЗДАНИЯ

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

НЕИЗЧЕРПАНИ КНИГИ

№	лева
12	Уводъ къмъ изчисление на кристалитѣ, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ . 80
—	Кирилъ и Методи, редица „Помагала“, отъ проф. д-ръ Баланъ . . . 50
15	Перкусия и аускултация, отъ д-ръ Х. Фирортъ, преводъ отъ д-ръ М. Баланъ и д-ръ Б. Клайнъ 15
17	Нова и най-нова история — Реформационна епоха, томъ I, отъ Г. Дерманчевъ 160
18	Съчинения на Г. С. Раковски, отъ проф. д-ръ М. Арнаудовъ . . . 220
20	Българското население въ Влашко и Молдова, отъ проф. Романски . 370
23	Г. С. Раковски, животъ — произведения — идеи, отъ проф. д-ръ М. Арнаудовъ. 90
24	Секционна техника, отъ д-ръ Голъмановъ 20
25	Аналитична механика, часть I, отъ проф. Ив. Ценовъ 240
27	Основи на общата психопатология, отъ проф. д-ръ Н. М. Поповъ. . 65
28	Държавно право, отъ проф. К. Н. Соколовъ 40
29	Начала на органическата химия, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ. . . 250
33	Ръководство по аналитична химия, II часть, количествень анализъ, отъ проф. З. Караоглановъ 135
34	Патологични процеси, отъ д-ръ С. Абрамовъ. 390
35	Общо скотовъдство, отъ проф. Ж. Ганчевъ 155
36	Физиологическа химия, отъ проф. Завьяловъ. 145
37	Аналитична механика, часть II, отъ проф. Ив. Ценовъ 270
38	Студии върху българскитѣ обреди и легенди, отъ проф. д-ръ М. Арнаудовъ 155
39	Ръководство за практически занятия по химия, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ 160
41	Най-нова история, томъ II, отъ проф. Г. Дерманчевъ 250
43	Хранене на домашнитѣ животни, отъ проф. д-ръ О. Келнеръ, пре- велъ Ж. Ганчевъ 145
44	Източниятъ въпросъ, часть I, отъ проф. Г. П. Геновъ 110
45	Източниятъ въпросъ, часть II, отъ проф. Г. П. Геновъ 175
46	Геодезия, отъ проф. Иор. Ковачевъ 115
47	Курсъ по сравнителна история на стопанския строй, отъ проф. д-ръ Ив. Кинкелъ 80

48 Ръководство по оперативна медицина, отъ проф. д-ръ П. Ив. Стояновъ	310
49 История на философията, томъ I, отъ проф. д-ръ Ив. Георговъ . . .	200
50 Съвременни схващания по патологията и лѣчението на сифилиса, отъ д-ръ И. Кирле, преводъ отъ д-ръ Н. Вълчевъ	25
51 Ръководство по физиологична химия отъ проф. д-ръ В. Завьяловъ .	90
52 Оперативно акушерство, отъ проф. д-ръ Г. Е. Рейнъ	250
53 Кратко ръководство по препаративна органич. химия, Т. П. Райкова.	70
54 Курсъ по обща теория на правото, томъ I, отъ проф. Вен. Ганевъ .	185
55 Ръководство по специална хирургия, отъ проф. д-ръ П. Ив. Стояновъ	150
56 Основи на проективната геометрия, отъ проф. А. Шоурекъ	190
57 Частно лесовѣдство, отъ Т. Димитровъ	170
59 Обща дерматология, отъ проф. д-ръ Б. Беронъ	210
61 Енциклопедия на правото, отъ проф. д-ръ Н. В. Рененкампфъ . . .	55
62 Лекции по история на българ. право, I половина, Н. П. Благоевъ . .	70
63 Висша математика, отъ проф. Ив. Ценовъ	200
64 Палеонтология, отъ проф. П. Бакаловъ	220
65 Геология на България, отъ проф. Г. Н. Златарски	90
66 Анатомия на човѣка, т. II, отъ проф. д-ръ И. Шапшалъ	255
67 Граматика на гръцкия библейски езикъ, отъ проф. д-ръ Н. Глубоковски	150
68 Уводъ въ изучаване новата и най-новата история, отъ проф. П. Бицилли	110
69 Лекции по неорганична химична технология, отъ Ив. Трифоновъ . .	260
70 Църковно право, отъ проф. С. С. Бобчевъ	130
71 Уводъ въ общото езикознание, отъ проф. д-ръ Ст. Младеновъ . . .	100
72 Обща ботаника, ч. I, отъ проф. д-ръ Ст. Петковъ	210
73 Специална ботаника отъ проф. д-ръ Ст. Петковъ	240
74 Биологични основи на зоотехнията, отъ проф. Ст. Петровъ . . .	130
75 Библейска археология, отъ проф. Ив. С. Марковски	200
76 Учебникъ по органична химия, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ . . .	215
77 Петрография, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ	75
78 Критика на теоритъ за нуждната отбрана, отъ д-ръ Н. Жабински .	175
79 Методи на микробиологични и серологични изследвания, отъ проф. д-ръ Вл. Марковъ	165
80 Сборникъ отъ решени задачи по аналитична механ., проф. Ив. Ценовъ.	220
81 Учебникъ по нервни болести, отъ проф. д-ръ А. Е. Янишевски . . .	75
82 Престъпление, деяние и причинна връзка, отъ д-ръ Н. Долапчиевъ .	100
83 Уводъ въ теорията на аналитичнитѣ функции, отъ проф. д-ръ Л. Чакаловъ	225
84 Българска граматика, дѣлъ I, ч. I, отъ проф. д-ръ А. Теодоровъ-Баланъ	160
85 Обща минералогия, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ	155
86 За индивидуалнитѣ и колективни нужди, ч. I, кн. I, д-ръ Ив. Байновъ	115
87 Хигиена на месото, отъ проф. д-ръ Гр. Диковъ	170
88 Анатомия и физиология на домашнитѣ бозайници, отъ П. Петковъ .	180
89 Основи на наказателно-процесуалната наука, т. I, отъ д-ръ Н. Сарановъ.	215
90 Опредѣлителъ на европейскитѣ птици, отъ д-ръ А. А. Силантьевъ, преводъ отъ А. Желѣзкова-Паспалева	55

№	лева
91 Алманахъ на Софийския Университетъ, 1888—1928 год.	420
92 Основи на висшата геодезия, отъ проф. Йорд. Ковачевъ	200
93 Висша алгебра томъ I, отъ проф. Н. Обрешковъ	225
94 Сравнителна физиология на животнитъ, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ	115
95 Нова и най-нова история, т. III, отъ Г. Дерманчевъ	220
96 Начала на неорганичната химия, ч. I, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ	130
97 Начала на неорганичната химия, ч. II, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ	80
98 Медицински и отровни растения, отъ проф. Н. Арnaudовъ	80
99 Анатомия на човъка, ч. III, отъ проф. д-ръ И. Шапшалъ	210
100 Геоложка карта на България въ мърка 1:126,000 отъ проф. д-ръ Ст. Бончевъ	
Листъ Царибродъ заедно съ обяснения къмъ него	110
" Българчикъ	15
" Бръгово	15
" Орѣхово	30
" Ломъ	30
101 Сравнителна анатомия на гръбначнитъ животни, отъ проф. д-ръ Т. Моравъ	250
102 Ветеринарна хигиена, ч. I, отъ проф. д-ръ Ст. Петровъ	225
103 Ръководство по ентомология, съ огледъ на вреднитъ насекоми, отъ Д. Йоакимовъ	215
104 Основитъ на царската власть и престолонаследieto, отъ проф. д-ръ Л. Владикинъ	215
105 Обща биология, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ	180
106 Психология на литературното творчество, отъ проф. д-ръ М. Арnaudовъ	215
107 Форма и отношение, приносъ къмъ изучението за познанието, второ преработено издание, отъ проф. Д. Михалчевъ	195
108 Курсъ по укрепяване пороища, отъ проф. Т. Димитровъ	240
109 Патогенни микроорганизми и имунитетъ, отъ проф. Вл. Марковъ	300
110 Сборникъ отъ задачи и теореми по висша алгебра, отъ проф. д-ръ Н. Обръшковъ	220
111 Астрономическа география, отъ Йорданъ Д. Ковачевъ	125
112 Ръководство за опредѣляне на минералитъ, отъ Fuchs—Brauns; превели отъ седмото нѣмско издание Н. Николовъ и Стр. Димитровъ	70
113 Технологично изследване на каменни въглища, коксъ, циментъ и глина, отъ проф. Ив. Трифоновъ	60
114 Лекции по земледѣлска ботаника, отъ проф. Ник. А. Стояновъ	210
115 Чиновническо право, томъ I, отъ Петко Стайновъ, ч. хон. доцентъ	185
116 Въведение въ Св. Писание на ветхия заветъ, отъ проф. Ив. С. Марковски	140
117 Извънкласиченъ месопрегледъ, отъ проф. Гр. Диковъ	195
118 Частна Зоотехния, отъ проф. П. Бичевъ	135
119 Теория на статистиката, отъ проф. Г. Т. Данаиловъ	200
120 История на Християнската църква, ч. I и II отъ М. Е. Посновъ	190
121 Педагогическа психология, отъ проф. Мих. Герасковъ	120

№	лева
122 Еклога, отъ Н. П. Благоевъ	90
123 Хигиена, часть I, проф. д-ръ Т. Петровъ	200
124 Наука за храненето на домашните животни, отъ Ст. Петровъ	190
125 Сравнителна анатомия на гръбначните животни, второ преработено издание, отъ проф. д-ръ Методи Поповъ	160
126 Основи на наказат.-процесуалната наука, т. II, отъ д-ръ Н. Сарановъ	175
127 Флора на България, Н. Стояновъ и Б. Стефановъ	410
128 Курсъ по Биохимия, отдѣлъ броматология, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ	195
129 Основи на Гинекологията, ч. II, отъ проф. д-ръ Д. Стаматовъ	80
130 Органична химична технология, проф. Г. И. Колушки	141
132 Курсъ по горска таксация, отъ проф. Т. Иванчевъ	190
134 История на българския езикъ, томъ II, отъ проф. Б. Цоневъ. Посмъртно издание	250
135 Уводъ въ векторното смѣтане съ приложения и задачи, отъ проф. Г. Ив. Маневъ	185
136 Основи на гинекологията, часть III, болести на влагалището и вулвата, отъ проф. д-ръ Д. Стаматовъ	40
137 Болести на културните растения, отъ проф. д-ръ Д. Атанасовъ	300
138 Обща биология, отъ проф. д-ръ Методи Поповъ, II прер. издание	210
139 Чинovníческо право, отъ Петко Стайновъ, томъ втори	110
140 Краткъ курсъ по зоология, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ	200
141 Полска граматика, отъ проф. Боянъ Пеневъ посмъртно издание	120
142 Животновъдство, отъ проф. Г. С. Хлѣбаровъ	230
143 Лекции и практика по земледѣлска химия, отъ проф. Мих. Д. Хаджиевъ	235
144 Дендрология, отъ проф. Б. Стефановъ	210
145 Литературна история на възраждането въ Италия, отъ проф. Ив. Д. Шишмановъ, посмъртно издание	190
146 Кирилъ и Методий — II, редица „Помагала“ бр. 3, отъ проф. д-ръ А. Теодоровъ-Баланъ	125
147 Метеорология, отъ проф. Р. Райновъ	190
148 Междудържавно право, отъ проф. Георги П. Геновъ	250
149 Частна зоотехния, отъ проф. П. Бичевъ	155
150 Основи на аналитичната геометрия, отъ проф. Д. Ст. Табаковъ	320
151 Орган. химия, часть I. Масни съедин., отъ проф. д-ръ П. Н. Райковъ	370
152 Византийски текстове, подбралъ и наредилъ проф. П. Мутафчиевъ	100
153 Лесоохрана, отъ проф. инж. Т. Димитровъ	240
154 Основи на дидактиката, отъ проф. Михаилъ Герасковъ	145
155 Обща сравнителна ембриология, отъ проф. д-ръ Теодоръ Моревъ	160
157 Органична химична технология, ч. II, отъ проф. Г. Н. Колушки	260
158 Ръководство по хигиена на млѣкото, отъ проф. д-ръ Гр. Диковъ	175
159 Основи на гинекологията, гинекологична симптоматология, II допълнено издание, отъ проф. д-ръ Д. Стаматовъ	50
160 Почвознание, отъ проф. Ив. Т. Странски	200
161 Лозарство, обща часть, отъ проф. Недѣлчо Недѣлчевъ	140
162 Елементарна хидравлика, отъ инж. Борисъ Ангеловъ	145
163 Висша алгебра, томъ II, отъ проф. д-ръ Н. Обрешковъ	205

№	лева
164	Александринска поезия, отъ проф. д-ръ В. Бешевлиевъ 105
165	Старобългарски разкази, отъ проф. Йорданъ Ивановъ 115
167	История на философията, томъ IV, отъ проф. д-ръ Иванъ Георговъ . 140
168	Сравнит. индоевропейско езикознание, отъ проф. д-ръ Ст. Младеновъ 195
169	Лекции и практика по земедѣлска химия. Въ две части, отъ проф. Мих. Д. Хаджиевъ 215
170	Кратъкъ курсъ по металургия, отъ проф. Иванъ Трифоновъ . . . 100
171	Фармакология, часть първа, отъ проф. Панайотъ А. Поповъ . . . 225
172	Генетика, отъ проф. Михаилъ Христовъ 155
173	Болеститѣ на ухото, носа и гърлото, отъ проф. д-ръ С. Бѣлиновъ 135
174	Организация на демократична държава, отъ проф. д-ръ Л. Владикинъ 230
175	Специална минералогия часть II, отъ проф. д-ръ Георги Бончевъ 155
176	Въведение въ Св. писание на ветхия заветъ, часть II, отъ проф. Иванъ С. Марковски 130
177	Сравнително и бѣлг. конст. право, часть II, отъ проф. Ст. Баламезовъ 120
178	История на Русия отъ IX до XVIII вѣкъ, отъ проф. В. А. Мякотинъ 120
179	Учебн. по диференц. и интегрално смѣтане, отъ проф. Кирилъ Поповъ 245
180	Солунъ въ българската духовна култура, отъ проф. Ив. Снѣгаровъ. 135
181	Рѣководство по практическа хигиена, отъ проф. д-ръ Т. Петровъ. 180
182	Курсъ по българско гражданско право, томъ II Семейно право, отъ проф. д-ръ Л. Диковъ. 195
183	История на български езикъ, томъ III, отъ проф. Б. Цоневъ, по-смъртно издание 210
184	Рѣководство по аналитична химия, часть I, качественъ анализъ отъ проф. Захари Караоглановъ 190
185	Курсъ по лѣсоустройство, отъ Тем. В. Иванчевъ 220
186	Горска технология, отъ проф. инж. Стояновъ 180
187	Обща психология, отъ проф. С. Казанджиевъ. 185
188	Петрография, отъ проф. д-ръ Георги Бончевъ 190
189	Уводъ въ теоретична физика, часть първа, отъ проф. Г. Ив. Маневъ 230
190	Прагматизмъ, отъ проф. Иванъ В. Саржилиевъ 90
191	Историческа граматика на грѣцкия езикъ (фонетика и морфология), отъ проф. д-ръ В. Бешевлиевъ 160
192	Учебникъ по обща теория на правото, т. II, ч. I, отъ проф. В. Ганевъ 270
193	Курсъ по българско гражданско право, облигационно право, въобща часть, томъ III, второ издание, отъ проф. д-ръ Л. Диковъ 260
194	Сравнително и бѣлг. конст. право, часть I, второ преработено издаие, отъ проф. Ст. Баламезовъ. 135
195	Основи на акушерството, отъ проф. д-ръ Д. Стаматовъ 345
196	Рибознание и болести по рибитѣ, отъ д-ръ Мирчо Йордановъ . . 165
197	Ампелография, съ една карта, отъ проф. Недѣлчо Недѣлчевъ . . 110
198	Учебникъ по микроскопска анатомия на домашнитѣ животни, отъ проф. д-ръ Моско Московъ 210
199	Дидактика и методика на обучението по български езикъ въ основнитѣ и срѣдни училища съ примѣрни уроци, второ издание, отъ проф. д-ръ Петко Цоневъ. 210

№	лева
200	Дескриптивна геометрия отъ проф. Д. Табаковъ 240
201	История на Софийския Университетъ Св. Климентъ Охридски презъ първото му полустолѣтие, отъ проф. М. Арнаудовъ. 270
	Кратка история на Софийския университетъ 35
202	Общо учение за държавата, отъ проф. Любомиръ Владикинъ . . 290
204	Горска патология, отъ проф. д-ръ Д. Атанасовъ 155
205	Готска граматика, отъ проф. д-ръ К. Гължбовъ 115
206	Земедѣлска икономия, отъ проф. Янаки С. Молловъ 225
209	Ембриология на домашнитѣ животни и на човѣка, отъ д-ръ Асенъ Петковъ 195
210	Учебникъ по ветеринарно абдукционно учение, отъ проф. д-ръ Кс. Ивановъ 105
211	Основи на гинекологията, часть I, отъ проф. д-ръ Д. Стаматовъ . 75
212	Православно-християнско учение за нравствеността, томъ I, часть първа и втора, отъ проф. Г. Ст. Пашевъ. 205
213	Отговоритѣ на Папа Николай I по допитванията на българитѣ, второ издание, отъ проф. Дим. Дечевъ 60
214	Дескриптивна геометрия, часть II, проекционни методи, отъ проф. Д. Табаковъ 250
	Международни актове и договори засѣгащи България, отъ проф. Г. П. Геновъ 255

ZBIORY SPECJALNE

BIBLIOTEKA
UNIWERSYTECKA
GDAŃSK

899987/1

XX W'

